

ՕՏԱՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

11

ИНОЯЗЫЧНЫЕ ИСТОЧНИКИ
ОБ АРМЕНИИ И АРМЯНАХ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

АРАБСКИЕ ИСТОЧНИКИ

II

ИБН АЛ-АСИР

ПЕРЕВОД С ОРИГИНАЛА.
ПРЕДИСЛОВИЕ И ПРИМЕЧАНИЯ
А. Н. ТЕР-ГЕВОНДЯНА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1981

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՏԻՏՈՒՏ

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Բ

ԻԲՆ ԱԼ-ԱՍԻՐ

ԹԱՐԴՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԲՆԱԳՐԻՑ.
ՄՈԱԶՄԲԱՆ ԵՎ ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԱՐԱՄ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1981

A 11
66125-5
68396-7
9/429.25/1.2

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի օրոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ պատմական գիտությունների թեկնածու

Հ. Գ. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

Կիրիլ ճրատարակության են երաշխավորել գրախօսներ՝ պատմական գիտությունների

գովտորներ Հ. Մ. ԲԱՐՔԻԿՅԱՆԸ և Բ. Ս. ՈՒՂՈՒԲԱԲՅԱՆԸ

Իբն ալ-Ասիր.

Ի 148 [Բնագիր] / Թարգմ. բնագրից, առաջաբանը և ծանոթագր. Ա. Տեր-Ղևոնգյանի; Խմբ. Հ. Գ. Մելքոնյան—Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1981.—443 էջ.—(Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին; 11 Արաբական աղբյուրներ, 2 |ՀՍՍՀ ԳԱ, Պատմ. ին-տ):

Գրքում թարգմանաբար տրված են XIII դ. արաբ պատմիչ Իբն ալ-Ասիրի «Ալ-Քամիլ Ֆի-լ-Տարիխ» (Լիակատար պատմություն) բաղմահատոր աշխատության (և «Պատմություն Մոսուլի պթարեկների պետության») Հայաստանին և հայերին վերաբերող հատվածները: Իբն ալ-Ասիրի տեղեկությունները վերաբերում են Հայաստանի պատմության տարբեր ժամանակաշրջաններին (VII—XIII դդ.):

Աշխատությունը նախատեսված է հայագետների և արևելագետների համար:

0505040000

ԳՄԴ 63.3(22) 1

Ի — 703(02) — 81

27 — 33

9(c43) 1

ԱՐԱՐ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԻՔՆ ԱՆ-ԱՍԻՐԸ

Արևելքի պատմության կարևորագույն սկզբնաղբյուրներից է արաբ պատմագրութունը, որն սկսեց կազմավորվել արաբական նվաճումներից հետո և զարգացման բարձր աստիճանի հասավ Թ—ՓԾ դարերում:

Արաբ պատմագրութունը սկզբնավորվել է մի քանի աղբյուրներից: Նախքան մահմեդականութունը Արաբիայում եղել են պատմական ավանդութուններ, որոնց մեջ հատկապես կարևոր են հարավային Արաբիայի (Եմենի) հնագույն պատմության վերաբերյալ զրույցները, որոնք միայն հետագայում գրի առնվեցին: Բուն (հյուսիսային) արաբները ունեին իրենց ցեղերի մասին զրույցներ, որոնք կոչվում էին «արաբների [ընդհարումների] օրեր» (այլամ ալ-արաբ): Բացի դրանից կային տոհմաբանութանը գիտակ մարդիկ, որոնց հաղորդած նյութերը հետագայում գրի առնվեցին մատենագիրների կողմից (օրինակ՝ Քալբին, մեռ. 819 թ.):

Մուհամմադ մարգարեի գործունեութունը և նորակազմ մահմեդական պետության՝ խալիֆայության, առաջին արշավանքները առատ նյութ տվեցին պատմական զրույցների գոյացման համար: Արդեն Ը դարում այդ նյութերն սկսեցին հավաքվել և ստեղծվեց խալիֆայության վաղ շրջանի պատմագրութունը, որի լավագույն ներկայացուցիչն էր Վակիդին (747—823): Նրա գրած պատմութունը մահմեդականութան ծագման և խալիֆայության առաջին արշավանքների մասին թեև հիմնականում կորած է¹, այսուհանդերձ իր ժամանակին օգտագործվել է այլ պատմիչների կողմից:

Արաբ պատմագրության այս նախնական աստիճանի համար կարևոր աղբյուրներ էին Դամասկոսի և ապա Բաղդատի արքունի դիվանների հարուստ փաստաթղթերը: Այսպես, օրինակ, Աբբասյան ժամանակաշրջանի հարկային մատյանների առատ նյութերի հիման վրա Աբու Յուսուֆը (731—798) կազմեց իր հայտնի «Հարկամատյանը» (Քիտաբ ալ-հարաջ), որը կարևոր աղբյուր է խալիֆայության տնտեսական կյանքի ուսումնասիրման համար:

¹ Հետագայում ծնունդ առավ պատմական աշխատութունների մի ամբողջ շարք, որի հեղինակը պատմագիրության մեջ ընդհանուր անունով կոչվում է Կեղծ Վակիդի:

Արաբ պատմագրության զարգացման համար կարևոր նշանակություն են նենցավ պարսից արքաների պատմության նշանավոր մատյանը՝ Խվաթայ-նամակը (Խուդայ նամե), որը դեռ Ը դարում պարսիկ Իբն ալ-Մուկաֆֆայի (մեռ. 756) ձեռքով պահպանված թարգմանվել է արաբերենի: Պարսից արքաների մասին եղած պատմական բոլոր ավանդությունները, մանավանդ Սասանյան ժամանակաշրջանի պատմությունը, մուտք գործեցին արաբ պատմագրություն և կազմեցին նրա կարևոր բաժինը:

Ինչ վերաբերում է Աստվածաշնչի (Հին և Նոր կտակարանների) նյութերին², ապա դրանք դեռ Ղուրանի միջոցով համառոտ կերպով ծանոթ էին արաբներին, իսկ Ը—Թ դարերում ընդարձակ ձևով ներթափանցեցին արաբ մատենագրության մեջ իհարկե ոչ առանց ասորիների գործուն միջնորդության:

Այսպիսով, Թ դարում ծնունդ առավ արաբ պատմագրությունը, որի առաջին ներկայացուցիչներն էին Բալազուրին (մեռ. 892), Դինավարին (մեռ. 895) և Իբն Վադիհ ալ-Յակուբին (մեռ. 897): Արաբ պատմիչները ձգտում էին իրենց պատմական երկերը շարադրել համաշխարհային (տիեզերական) պատմության շրջանակներում: Իհարկե, տարբեր ազգերի պատմությունը տրվում էր մեծ մասամբ նախամահմեդական շրջանի համար, իսկ մահմեդականության երևան գալուց հետո տրվում էր հիմնականում խալիֆայության և նրա հետ առնչություն ունեցող պետությունների պատմությունը:

Բալազուրին հայտնի է իր «Երկրների նվաճում» (Ֆուտուհ ալ-բուլդան) կոչված աշխատությամբ (մեզ հասել է համառոտ խմբագրությունը), որ ի մի են բերված խալիֆայության բոլոր նվաճումները, ընդ որում ամեն մի երկրի նվաճմանը հատուկ գլուխ է նվիրված: Իհարկե, Բալազուրիի պատմության մեջ շարադրված են նաև նվաճումներին հաջորդող դեպքերը մինչև Թ դարի կեսերը, սակայն շեշտը դրված է նվաճումների վրա: Արժեքավոր է այն, որ պատմիչը մեջ է բերում բաղմաթիվ պայմանագրերի պատճեններ, որոնք կնքվել են արաբ զորավարների և նվաճված երկրների ու քաղաքների միջև:

Հայաստանի նվաճմանը հատկացված գլխում նա մանրամասն շարադրում է 654-ին Հաբիր իբն-Մասլամա զորավարի արշավանքը Հայաստան և, ընդհանրապես, արաբների քաղաքականությունը է—Թ դարերում: Բալազուրիի պատմությունը հրատարակված է Մ. դե Գուլյեի կողմից³: Նրա

² Իյուզանդական պատմագրությունը ազդել է քրիստոնյա արաբ պատմագրության վրա, իսկ մահմեդական արաբ պատմագրության վրա նրա ազդեցության հարցը դեռ չի պարզաբանված:

³ Liber expugnationis regionum, auctore al-Beladsori, ed. M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum, 1866.

մյուս՝ պատմատոհմաբանական աշխատությունից՝ «Գիրք ազնվականաց տոհմաբանության» (Քիտաբ անսար ալ-աշրաֆ), հասել է միայն երկու հատոր:

Մագումով պարսիկ է պատմիչ Դինավարին, որի «Գիրք երկարապատում ավանգությանց» (Քիտաբ ալ-ախբար ալ-թիվալ)⁴ աշխատության մեջ Իրանի պատմությունը կարևոր տեղ է գրավում:

Տիեզերական պատմության հեղինակ է Յակուբին: Նրա պատմության սկզբնական մասը ամբողջովին նվիրված է Աստվածաշնչից բաղաժ նյութերին (հրեաների պատմությունը), այն հասցնելով մինչև քրիստոնեության հանգես գալը: Պատմության մեջ մեծ տեղ է գրավում հունաց, հռոմայեցոց, պարսից և արևելյան այլ ժողովուրդների պատմությունը, ընդ որում հիշվում են արևելքում Չինաստանի թագավորները, իսկ արևմուտքում՝ հյուսիսային Աֆրիկայի բերբերները: Գրքում տրված է բուն Արաբիայի, Եմենի, ինչպես նաև նախամահմեդական շրջանի արաբ ցեղերի պատմությունը: Մահմեդականության սկզբնավորման մանրամասն շարագրանքը տալուց հետո, սկսում է բուն խալիֆայության պատմությունը: Աբբասյանների ժամանակաշրջանի պատմությունը հասնում է մինչև 872/873 թվականը, որով և ավարտվում է շարադրանքը: Յակուբի Պատմությունը հրատարակված է Տ. Հաուտսմայի կողմից՝ երկու հատորով: Ունի նաև արևելյան հրատարակություններ: Նա հեղինակն է նաև մի աշխարհագրական երկի՝:

Բալագուրին, Յակուբին և մյուսները (Վակիդի, Դինավարի) հիմք դրեցին արաբական դասական պատմագրությանը, որը ցարգացավ և դարձավ Արևելքի և ընդհանրապես միջնադարյան աշխարհի ուսումնասիրման պատմական կարևոր աղբյուրներից մեկը: Արաբ պատմագրությունը հիմք դարձավ մահմեդական բոլոր ժողովուրդների (եյարսիկներ և այլն) պատմագրության զարգացման համար:

Արաբ դասական պատմագրությունը զարգացման գագաթնակետին հասավ պարսիկ Աբու Ջաֆար Մուհամմադ իբն Ջարիր ալ-Թաբարիի (838—923) մեծ աշխատության մեջ, որի վերնագիրն է «Պատմություն մարգարեից ու թագավորաց» (Տարիխ ալ-ոուսուլ ու-ալ-մուլուք): Միջնադարում նա հայտնի էր նաև որպես հեղինակ Դուրանի բազմահատորանոց մեկնության, որի նյութերը լրացնելու համար նա հավաքել էր մեծ թվով պատմական ավանդություններ: Հենց այդ նյութերից օգտվելով էլ

⁴ *Dinawari*, Kitab al-Akhbar al-Tiwal, publ. par V. Guirgas, Leide, 1888.

⁵ Ibn Wadhih qui dicitur *al-Jaqubi Historiae*, I—II, ed. M. Th. Houtsma, Lugd. Bat., 1883.

⁶ *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, VII, ed. M. J. de Goeje, Lugd. Bat., 1889.

նա շարադրեց իր պատմական ընդարձակ աշխատությունը: Այն, ինչ հասել է Թաբարու անունով, նրա Պատմության սոսկ համառոտ խմբագրությունն է, իսկ ընդարձակ խմբագրությունը մեզ չի հասել:

Թաբարին իր «Պատմության» մեջ մանրամասն շարադրում է, նախ, եբրայեցիների, ապա Իրանի պատմությունը, որին նվիրված է մի մեծ բաժին, որը հատկապես կարևոր է նրանով, որ շարադրված է հվաթայ-նամակի թարգմանության հիման վրա: Հանգամանալից է նաև խալիֆայության պատմությունը, որը հասցված է մինչև հիշրի 302(914/15) թվականը: Բացի մեղ հայտնի արաբ պատմիչներից, Թաբարին օգտագործել է նաև այնպիսի մատենագիրների, որոնց աշխատությունները այժմ կորած են: Թեև նա իր սկզբնաղբյուրները միշտ չի հիշատակում, այսուհանդերձ երևում է, որ նա բազմաթիվ աղբյուրներ է օգտագործել: Թաբարիի ընդարձակ խմբագրությունն իր ժամանակին օգտագործել է Սամանի պետության վեզիր, պարսիկ Բալամին, որը 963 թվականին տվել է նրա պարսկերեն համառոտ թարգմանությունը: Բալամին թեև շատ է կրճատել Թաբարու Պատմությունը, բայց որովհետև նրա ընդարձակ (մեզ չհասած) խմբագրությունն է օգտագործել, բազմաթիվ հետաքրքրական փաստեր է պարունակում նրա մատյանը:

Մ. դե Գուլեյի և այլոց ջանքերով Թաբարու Պատմությունը հրատարակվել է 13 հատորով: Ունի նաև արևելյան հրատարակություններ: Թ. Նյուլդեքեն գերմաներենի է թարգմանել Իրանին վերաբերող հատվածը, որպես մի բեկոր հվաթայ-նամակի կորած նյութերի:

Ժ դարը մեզ տվել է ևս մի մեծ պատմիչ՝ Մասուդի (մեռ. 956), որը ծագում է արաբ ազնվական ընտանիքից: Նա իրավացիորեն համարվում է արար պատմագրության խոշորագույն դեմքերից մեկը, նույնիսկ արաբ պատմագրության Հերոդոտոսը: Բայց, դժբախտաբար, մեղ հասել է նրա Պատմության երեք տարբեր խմբագրություններից (ընդարձակ, միջին և համառոտ) միայն համառոտ խմբագրությունը: Լինելով բազմակողմանիորեն զարգացած անձնավորություն, հետաքրքրվել է ոչ միայն մահմեդական երկրներով, այլև քրիստոնյա ժողովուրդների և նույնիսկ հնդիկների կենցաղով: Նրանից մեղ հասած պատմական աշխատությունը՝ «Ոսկու լվացարաններ և թանկարժեք քարերի հանքեր» (Մուրուջ ալ-զահաբ ուա մաադին ալ-ջաուհար), պարունակում է բազում երկրների պատմությունը: Հիշվում է նույնիսկ այնպիսի հազվագյուտ պրույց, ինչպիսին է հայկական «Արա և Շամիրամը»: Արժեքավոր է նրա գրքում կովկասյան լեռնաշխարհի նկարագրությունը: Ահա այս բազմակողմանիությունն է, որ հիմք է տվել ուսումնասիրողներին նրա աշխատությունը համարել

¹ Annales auctore Abu Djafar... at-Tabari, ed. M. J. de Goeje, series I—III, Lugd. Bat. 1879—1901. Tarikh At-Tabari, v. I—X, Le Caire, 1960—1969.

հանրագիտարան: Նրա արաբերեն բնագիրը հրատարակել է Բարբյե դը Մեյնարը⁸: Ունի նաև արևելյան հրատարակություններ: Մասուգին ունի նաև աշխարհագրական մի երկ:

Ժ գարում հիշատակության արժանի են նաև այլ պատմիչներ, ինչպես, օրինակ, Սուլիև և Համգա Իսֆահանցին:

Արաբ պատմագրության հետ սերտորեն կապված է աշխարհագրությունը, որը, նույնպես, զարգացավ Թ գարում և բարձր աստիճանի հասավ Ժ գարում: Թ գարի աշխարհագրագետներ իբև Խորգատեբհից և իբև ալ-Ֆակիհից հետո Ժ գարում առաջացավ, այսպես կոչված, «Պասական դպրոցը», որի ներկայացուցիչներն էին Իսթախրին, իբև Հաուկալը և Մուկագգասին: Արաբ աշխարհագրագետների երկերում կան հարուստ պատմական փաստեր, որոնք լրացնում են պատմիչների տեղեկությունները:

Թ—Ժ դարերի արաբ պատմագրության այս հարուստ ավանդույթների վրա շարունակեց զարգանալ հետագա ժամանակաշրջանի արաբ պատմագրությունը: ԺԱ դարում որոշ փոփոխություն է նկատվում արաբ պատմագրության մեջ: Եթե Թ—Ժ դարերի պատմիչները գիտնական հոգևորականներ էին, որոնք տալիս էին ամբողջ խալիֆայության պատմությունը, որոշ վերաբերմունք ցուցաբերելով պատմական դեպքերի շարադրման ժամանակ, ապա ԺԱ—ԺԳ դարերի պատմիչները մեծ մասամբ աշխարհիկ պալատական տարեգիրներ էին: Այս պալատական պատմիչները շարադրում էին դեպքերը ըստ տարիների, օգտվելով, իհարկե, արքունի դիվանատների փաստաթղթերից և անձնական ծանոթություններից: Դեռ Ժ դարում Թաբարին իր պատմական նյութը շարադրել էր ըստ հիջրի թվականության տարիների, իսկ հետագայում ժամանակագրություն գրելու ձևը աստիճանաբար տիրապետող դարձավ պատմագրության մեջ:

ԺԱ դարում հայտնի դեմք էր պարսիկ Իբև Միսքավայհը (պարսկերեն իբև Մուշքուլեյե): Մառայել է Բուլխների (Բուվայհիների) արքունիքում (Շիրազում) և մահացել խոր ծերության մեջ 1030 թվականին: Նրա բազմահատոր «Գիրք ազգերի փորձությանց» (Քիտաբ տաջարիբ ալ-ումամ) ընդհանուր պատմության առաջին մասերը, պարզապես, վերաշարադրանքն են Թաբարիի «Պատմության»: Սակայն 912/913 թվականից, արդեն, ինքնուրույն է նրա շարադրանքը, և, բնականաբար, այս մասը մեծ նշանակություն ունի, որը հասնում է մինչև 982/983 թվականը:

Միսքավայհից հետո արաբ պատմագրությունը որոշ տնկում ապրեց: ԺԱ դարում պատմագրության մեջ ոչ մի տիրապետող դեմք հանդես չե-

⁸ Macoudi, Les prairies d'or, texte et traduction par C. B. de Meynard, I—IX, Paris, 1861—1877.

⁹ The Eclipse of the Abbasid Caliphate, H. F. Amedroz and D. S. Margoliouth, ed. and tr., 6 vols, Oxford—London, 1920—1921.

կավ: Գրվում էին սոսկ տեղական պատմություններ: Սաալիբին (մեռ. 1038) իր «Պատմության» մեջ տեղեկություններ է տալիս Իրանի մասին: Նույնը կարելի է ասել նաև Ուտրիի (931—1036) մասին, որի տված տեղեկությունները սահմանափակ են: ԺԲ դարում կարելի է հիշել Իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկին, որի «Նփրկերտի Պատմությունը»¹⁰ (Տարիխ Մայ-յաֆարիկին) կարևոր աղբյուր է Հայաստանի հարավային դավառների պատմության համար:

Սակայն, ըստ էության, արար պատմագրությունը զարգանում էր նոր ճյուղեր ստեղծելով: Դրանք էին մի կողմից, ինչպես տեսանք, ժամանակագրությունը, ապա կենսագրական պատմագրությունը և մյուս կողմից՝ քրիստոնյա արաբ պատմագրությունը: Հանրագիտական ընդգրկում ունեցող մատենագիր է Բիրունին (973—1048), որից հայտնի է «Արևելյան ազգաց ժամանակագրությունը»: Այս շրջանում հայտնի է նաև իբն ալ-Կալանիսին իր «Դամասկոսի ժամանակագրությամբ»:

Քրիստոնյա արաբ մատենագրությունը ժ դարում տվեց մի քանի հայտնի դեմքեր պատմագրության մեջ. որոնցից կարելի է հիշել Մելքիտ եպիսկոպոս Եվտիբիոսին և Ղպտի եպիսկոպոս Սևերոս Իբն ալ-Մուկաֆֆային, իսկ ԺԱ դարում Յահիա Անտիոքացուն (Անթաքի):

* * *

Այսպիսի վիճակում էր արաբ պատմագրությունը, երբ հանդես եկավ Իզզ ալ-Դին Աբու-լ-Հասան Ալի իբն Մուհամմադ իբն ալ-Ասիրը¹¹ (1160—1233), որը Ջազիրայի (Վերին Միջագետք) արաբներից էր: Հակառակ իր ունեցած հռչակին, նրա կենսագրությունը հայտնի է միայն ընդհանուր գծերով:

Նրա հայրը՝ Մուհամմադը, եղել է բարձրաստիճան պաշտոնյա՝ Մոսուլի Զանդինների մոտ: Նա պաշտոնավարել է Ջազիրատ իբն Օմարում (Մեծ Հայքի Կորճայք նահանգում), որտեղ և ծնվել է պատմիչը:

Իզզ ալ-Դին Ալին ծնվել է 555 թվականի Ջումադա Ա ամսի 4-ին (12 մայիսի 1160): Կյանքի մեծ մասն անց է կացրել Մոսուլում, որտեղ և ուսանել է: Բազում առիթներով այցելել է Բաղդադ, ընդ որում ուղարկված է եղել նաև Մոսուլի տիրոջ կողմից՝ որոշ հանձնարարություններով: Բաղդադում նա որոշ ժամանակ ուսում էլ է ստացել: 28 տարեկան՝ իր եղբոր հետ եղել է խաչակիրների դեմ կռվող այն դորքում, որը գտնվում էր Սալահ ալ-Դինի հրամանատարություն տակ: Հալերում նա հանդիպել

¹⁰ Ibn al-Azraq al-Fariqi, Tarikh al-Fariqi, ed. B. A. L. Awad, Cairo, 1959.

¹¹ Իբն ալ-Ասիր անունով հայտնի են նաև նրա երկու եղբայրները՝ Մաջդ ալ-Դին և Դիա ալ-Դին, որոնք նույնպես հայտնի դեմքեր են արաբ մատենագրության մեջ:

է նշանավոր մատենագիր Իբն Խալլիքանին, որ հակիրճ հիշում է նրան իր կենսագրական նշանավոր բառարանում:

Իր կյանքի վերջին տարիներին, հիշրի 626—28 (1228—1231) թվականներին պատվավոր հյուր է եղել Հալեբի աթաբեկի մոտ, որոշ ընդմիջումներով այցելելով նաև Դամասկոս: Հալեբում աշխարհագրագետ Յակուբը մահվանից առաջ խնդրում է Իբն ալ-Ասիրին, որ իր ձեռագրերը փոխադրի Բաղդադի որևէ ապահով հաստատություն: Իբն ալ-Ասիրը մեռավ 630-ի Շարան կամ Ռամադան ամսին (մայիս-հունիս 1233)¹²:

Իբն ալ-Ասիրն սկզբում, որոշ ժամանակ զբաղվել է իսլամի առաջին օրերի հայտնի անձնավորությունների կենսագրություններով, սակայն շուտով ամբողջովին նվիրվել է քաղաքական պատմության ուսումնասիրմանը: Նա ունի Ձանդիների (Մոսուլի աթաբեկների) մի համառոտ պատմություն, որի համար օգտվել է իր հորից և իրեն ծանոթ փաստերից:

Սակայն նրա մեծագույն աշխատությունը ընդարձակ «Պատմությունն» է: Այս բազմահատոր ժամանակագրության մեջ ընդհանուր (Տիեզերական) պատմությունը շարադրված է արարչագործությունից սկսած մինչև հիշրի 628 (1231) թվականը: Սա կոչվում է «Լիակատար (ամբողջական կամ տիեզերական) պատմություն» (Ալ-Քամալ Ֆի-լ-տարիխ):

Իբն ալ-Ասիրը իր ժամանակագրության համար օգտագործել է իրեն նախորդող արաբական ամբողջ պատմագրությունը, օրինակ, Բալազուրիի և մանավանդ Քաբարիի աշխատությունները, ինչպես նաև Իբն Միսքավայհի, Ուտբիի և այլոց երկերը: Բանն այն է, որ նա օգտվել է Քաբարիի ընդարձակ (մեղ շհասած) խմբագրությունից: Նա երբեմն այնքան հարազատորեն է ընդօրինակել Քաբարիին, որ նրա ձեռագրերում եղած կասկածելի ընթերցումները ճշտելու համար հաճախ նկատի են առնվում Քաբարիի համապատասխան տեղերը:

Իբն ալ-Ասիրն օգտագործել է նաև աղբյուրներ, որոնք այժմ կորած են համարվում: Օրինակ՝ Միջին Ասիայի Սամանիների 261—342 թվականների (հիշրի) պատմության համար նրա աղբյուրն է եղել ալ-Սալլամիի «Խորասանի կառավարիչների պատմությունը»: Այս վերջինից օգտվել է նաև ժԱ դարի պարսիկ մատենագիր Գարդիզին, սակայն Իբն ալ-Ասիրի մոտ այդ տեղեկությունները շատ ավելի մանրամասն են վերցված¹³:

¹² F. Rosenthal, Ibn al-Athir, Enc. de l'Islam, Leyde—Paris, nouv. ed., III, 1971, p. 746—747.

C. Brockelmann, Geschichte der Arabischen Litteratur, I, Weimar, 1898, s. 345—346.

¹³ О. Б. Фролова, К вопросу об источниках сведений Ибн ал-Асира о правлении Саманидов (X в.) в Средней Азии. Памяти акад. И. Ю. Крачковского, Л., 1958, стр. 36—43.

Նրա պատմութեան վերջին շրջանի (ԺԱ դարի երկրորդ կես և ԺԲ դար) համար թեև կան արաբական այլ կարևոր աղբյուրներ՝ Իմադ ալ-Ռին ալ-Իսֆահանի (1125—1201), որի պատմությունը մեղ հասել է ԺԳ դարի սկզբում Բունդարիի կատարած վերաշարադրանքով, Սադր ալ-Ռին ալ-Հուսայնի (1183—1225) և ուրիշներ, այսուհանդերձ Իբն ալ-Ասիրի երկր կենտրոնական տեղ է գրավում:

Պատմիչն իր առաջաբանում բացատրում է, թե ինչու իր պատմական երկը կոչել է «Լիակատար Պատմություն»: Մինչ այդ, ասում է նա, եղել են պատմութեան առանձին երկեր, որոնցից ամեն մեկը, ըստ նրա, փոքր հարցեր է քննել և պատմութեան միայն որոշ կողմերն է բացատրել, իսկ ինքը կամենում է ընթերցողին տալ մի ամբողջական ժողովածու, որի մեջ պատմությունը կատարյալ ձևով է ներկայացված:

Պատմութեան մեջ Իբն ալ-Ասիրը, նախորդների նման, Աստվածաշնչի նյութերը միաձուլում է Շահնամեի հետ և, այսպիսով, տալիս աշխարհի պատմութեան մի հետաքրքրական շարադրանք: Ազամից մինչև Նոյ հասնելուց հետո, տալիս է աշխարհի տարբեր ժողովուրդների առաջացման միջնադարյան պատկերացումը, ընդ որում եբրայական նյութերի կողքին տալով իրանական զրույցները: Մովսեսի, Դավթի ու Սողոմոնի մանրամասն պատմությունից անցնում է Ալեքսանդր Մակեդոնացուն ու պարսից Արշակունի թագավորներին և վերջապես կանգ առնում քրիստոնեության առաջացման վրա: Հռոմեական կայսրության պատմությունը շարադրելիս, չի մոռանում նաև քրիստոնյաների կրոնական վեճերը, օրինակ՝ Եփեսոսի ժողովը կամ հակոբիկների (յաակիբա) և երկաբնականների (մելքիտներ) հակամարտությունները և այլն: Սասանյան Իրանի պատմությունը, բնականաբար, զբաղեցնում է մի խոշոր հատված, ուր հատկապես փայլում է Քիսրա (Խոսրով) Անուշիրվանի կերպարը:

Նախամահմեդական Արաբիայի պատմությունից Եմենի հարավ-արաբական հնագույն զրույցները պատմիչի մոտ փոքր տեղ են զբաղեցնում և հիմնականում խոսվում է հյուսիսային արաբական ցեղերի Ե—Ձ դարերում ունեցած նշանավոր ընդհարումների մասին:

Իսլամի դարաշրջանից, արդեն, պատմիչն անցնում է բուն նյութի՝ խալիֆայության պատմութեան շարադրանքին:

Մի հսկայական բաժին է Մուհամմադ մարգարեին և նրա մասին եղած ավանդություններին հատկացված մասը, որից հետո սկիզբ է առնում արաբական նորակազմ խալիֆայության պատմությունը: Առանձնապես մանրամասն են նկարագրված արաբների առաջին ճակատամարտերը բյուզանդացիների հետ՝ Պաղեստինում և Ասորիքում: Խալիֆայության կազմավորման շրջանը բնականաբար հատուկ տեղ է գրավում: Օմայյան Աբդ ալ-Մալիք և Վալիդ խալիֆաների օրոք կազմավորվեց մի հզոր

պետութիւն (661—750), որի սահմանները տարածվում էին Ինդոսի պարսից մինչև Ատլանտյան օվկիանոս:

Արրասյանների հզորութեան (750—861), ինչպես նաև նրանց թուլացման շրջանը (861—945), մեծ տեղ է գրավում Իրն ալ-Ասիրի շարադրանքում: Դրանից հետո Աբբասյան խալիֆաները խաղալիք էին նախ պարսիկ Բուխնների (Բուլայհիներ) (945—1055) և ապա, մոտ հարյուր տարի, սելջուկ սուլթանների ձեռքում:

ԺՖ դարի երկրորդ կեսում Աբբասյանները վերածնունդ ապրեցին, որպես անկախ պետութիւն՝ Իրաքի սահմաններում, մինչև մոնղոլների կողմից վերջնական կործանումը՝ 1258 թվականին:

Դեռևս 754 թվականին Արաբիայի հարավ-արևելքում՝ Օմանում գոյացել էր մի անկախ պետութիւն, իսկ հեռավոր Իսպանիայում (Անդալուս) 756-ին ջախջախված Օմայանների մի ճյուղը անկախ պետութիւն հիմնեց: Անկախ կամ կիսանկախ էին դարձել նաև Հյուսիսային Աֆրիկայի մի շարք երկրներ: Սակայն Աբբասյանների թուլացման շրջանի հենց սկզբին՝ 860-ական թվականներին էր, որ խալիֆայութեան ընդարձակ տարածքը ծածկվեց անկախ պետութիւնների մի ամբողջ ցանցով, որոնց մանրամասն պատմութիւնը շարադրում է մեր պատմիչը:

Այսպես, Իսպանիայում կազմավորված Օմայանների ամիրութիւնը 929 թվականին դարձավ խալիֆայութիւն և գոյատևեց մինչև 1031 թվականը, երբ երկիրը տրոհվեց մանր ամիրութիւնների:

Հյուսիսային Աֆրիկայում գոյացան արաբաբերբերական պետութիւններ, ինչպես՝ այժմյան Մարոկկոյում՝ Իդրիսիների (788—985), Ալժիրում՝ Ռոստամիների (776—909) պետութիւնները: Իսկ Թունիսում Աղլաբիները (800—909) ինքնուրույն դարձան, միայն ձևականորեն ենթակա մնալով Աբբասյաններին: 909-ին Թունիսում կազմավորված Ֆաթիմյան պետութիւնն իր տիրապետութիւնը տարածեց ամբողջ Հյուսիսային Աֆրիկայի վրա, սակայն, նրա կենտրոնը 969 թվականին Եգիպտոս փոխադրվելուց հետո, հին տիրույթները աստիճանաբար անջատվեցին: Այսպես, Ալմորավիդները (ալ-մուրաբիթներ) իշխեցին Մարոկկոյում (ԺԱ դարի կեսից 1146), Զիրիները (969—1015), Համմազիները (1015—1152) Ալժիրում, իսկ նույն Զիրիները Թունիսում ավելի երկար իշխեցին (973—1160): Ապա Ալմոհազները (ալ-մուհազհիներ) իրենց իշխանութեան տակ միավորեցին ամբողջ Հյուսիսային Աֆրիկան՝ ԺԲ դարի կեսերից մինչև 1269:

Իբն ալ-Ասիրը հատուկ ուշադրութիւն է դարձնում Եգիպտոսում իրար հաջորդած Թուլունիների (868—905), Իխշիդիների (935—969) և Ֆաթիմիների (Ֆաթիմյաններ 969—1171) պետութիւնների պատմութեանը: Ֆաթիմյանների իշխանութիւնը թեև աստիճանաբար թուլացավ Հյուսի-

սային Աֆրիկայում, այսուհանդերձ տարածվեց ու ամրապնդվեց Պաղեստինում, Սիրիայում և Արարիայի որոշ մասերում:

Խայտաբղետ էր քաղաքական պատկերը նաև Ասորիքում ու Վերին Միջագետքում: Սիրիայում Թուլունիների իշխանության վերացումից հետո առաջացան Համդանիների Հալեբի ճյուղի (945—1004) և ապա Միրզասիների (1023—1079) ամիրությունները: Վերին Միջագետքում (Մոսուլ կենտրոնով) գոյացան Համդանիների (905—991) և ապա Ուկայլիների (990—1096) ամիրությունները, իսկ կենտրոնական Իրաքում (Հիլա կենտրոնով) իշխեցին Մազիադիները (961—1150):

Իրանը թեև Թ—ժԱ դարերում դարձավ ամբողջովին անկախ երկիր, սակայն երբեք չմիավորվեց մեկ պետության մեջ: Իրանի խորասան մեծ նահանգում և միջինասիական Մավերաննահրում (Մա վարա ալ-Նահր) գոյացան Թահիրիների (823—873), (որը ձևականորեն ենթակա էր Աբրասյաններին), ապա Սաֆֆարիների (867—900) պետությունները և մանավանդ Սամանիների մեծ տերությունը (819—999): Արևմտյան Իրանում՝ Թաբարիստանում Ալիականները (864—928) և Զիարիները (927—1042) Վրկանում (Զուրջան) կազմեցին անկախ ամիրություններ: Հատկապես հիշատակության արժանի է Բուիների կամ Բուլայհիների տերությունը (935—1055) Շիրազ կենտրոնով, որն իրեն ենթարկեց նույնիսկ Աբբասյաններին: Ռեյի շրջանում գոյացել էր նաև Կակուիների (Կակավայհ 1008—1051) ամիրությունը:

Այսպիսի քաղաքական պատկեր ուներ մահմեդական աշխարհը ժԱ դարում, երբ Միջին Ասիայից հարավ և արևմուտք հոսեցին սելջուկյան հրոսակները: Հրով ու սրով կատարված նվաճումների շնորհիվ կազմավորված նրանց պետությունը շուտով քայքայվեց հազիվ կես դար գոյություն ունենալուց հետո: Ըստ էության երբեք չի եղել միացյալ սելջուկյան պետություն, այլ սկզբից եղել են չորս միավորներ, որոնց գլխավորում էին սելջուկյան տոհմի տարբեր ներկայացուցիչներ: Դրանք էին՝ բուն սելջուկյան պետությունը (1038—1118), Քիրմանի սուլթանությունը (1041—1187), Սիրիայի սելջուկյան պետությունը (1074—1117) և Իկոնիայի (Ռումի) սուլթանությունը (1077—1307): Բուն սելջուկյան պետությունը Մելիքշահի (1072—1092) մահվանից հետո, արդեն գոյություն չունեի որպես միաձույլ պետություն և պաշտոնապես երկու մասի բաժանվեց 1118-ին: Այս տերությունների քայքայումից ծնվեցին մի շարք նոր պետություններ ու ամիրություններ:

Վերին Միջագետքում կազմավորվեց Արտուխյանների ամիրությունն իր երկու ճյուղերով՝ Ամիդի ու Հիսն-Քեյֆի (1098—1232) և Նփրկերտի ու Մարդինի (1104—1408), իսկ Մոսուլում գոյացավ Զանդիների պետություն:

նը (1127—1222), որն ունեցավ իր ճյուղավորումը Դամասկոսում ու Հալերում (1146—1181):

Այս վերջինիս օժանդակությամբ, սելջուկների հարվածներից թուլացած, Ֆաթիմյան խալիֆայությունը կործանվեց և իշխանության դուրս անցավ Սալահ ալ-Դինը, որը հիմնեց Այյուբյան տոհմի տիրապետությունը Եգիպտոսում և այլ երկրներում (1171—1250): Սալահ ալ-Դինի մահվանից հետո այս պետությունը տրոհվեց մի քանի միավորների, որոնցից էին Դամասկոսի (1186—1260), Հալերի (1183—1260) և Դիարբեքրի (Դիար Բաքր) (1185—1260) ճյուղերը:

Փոքր Հայքում և այլ շրջաններում առաջացավ Դանիշմանյանների ամիրությունը, որն ունեցավ երկու ճյուղ՝ Սեբաստիայի (1071—1174) և Մալաթիայի (1142—1178):

Իրանը, նույնպես, ծածկվեց առանձին ամիրությունների ցանցով: Արևմտյան Իրանում կազմավորվեցին Ատրպատականի Ելտկուզյանների (Իլգիլիդ) (1137—1225), Ֆարսի Սալղուրիների (1148—1287) և Լուրիստանի Հազարասպիների աթաբեկությունները: Իրանի հյուսիսում, էլբրուսի լեռների շրջանում, Ալամութ բերդի շուրջը ամրացավ իսմայիլական ասասիների մանր պետությունը (1090—1256), որն իր ճյուղավորումն ուներ Սիրիայում (1100—1273): Միջին Ասիայում ծնունդ առավ ռոբեզազների պետությունը (1077—1220), որն Իրանում մեծ նվաճումներ կատարեց, հասնելով մինչև Իրաքի սահմանները: Իրանի հարավարևելյան մասում դեռ իր գոյությունը պահպանում էր Ղազնևիների պետությունը (977—1186):

Ահա այսպիսի վիճակում էին Արևելքի մահմեդական երկրները, երբ անցնելով Միջին Ասիայի վրայով, մոնղոլները (թաթարները) ողողեցին Իրանը, Հայաստանը և այլ երկրներ:

Իբն ալ-Ասիրի հիմնական նպատակն է իր «Լիակատար Պատմության» մեջ շարադրել միայն մահմեդական պետությունների պատմությունը, իսկ ոչ մահմեդական երկրների մասին պատմում է այնքան, ինչքան դա կառունչվի մահմեդական աշխարհին:

Ահա այսպիսի բնույթ ունեն նաև Հայաստանի մասին նրա հաղորդած տվյալները: Երբ խոսում է արաբական տիրապետության շրջանի կամ Հայաստանում հաստատված սելջուկյան ամիրությունների մասին, պատմում է թե՛ պատերազմների, թե՛ ներքին կյանքի մասին, իսկ է դարի Հայոց իշխանապետության, Բագրատունյաց թագավորության, Զաքարյան իշխանապետության և Կիլիկիայի հայկական պետության մասին խոսելիս, նրան հետաքրքրում է միայն նրանց հարաբերությունները մահմեդական պետությունների հետ, բայց ո՛չ ներքին կյանքը:

Իբն ալ-Ասիրի տեղեկությունները Հայաստանի և հայերի մասին հարուստ են և վերաբերում են մի քանի ժամանակաշրջանների:

Առաջին տեղեկությունները վերաբերում են Սասանյան Իրանի արքաների՝ Հայաստան կատարած արշավանքներին: Այսպես, հիշվում է, թե Արտաշիր Ա (226—239) արշավում է Հայաստան և իբր նվաճում է երկիրը: Այս տեղեկությունը վերաբերում է Հայոց Տրդատ Բ (216—252/253) Արշակունի արքայի օրոք տեղի ունեցած հայ-իրանական պատերազմներին, երբ Հայաստանը հանդես էր դալիս որպես Հռոմի դաշնակից¹⁴: Ապա պատմվում է, թե ինչպես Խոսրով Ա Անուշիրվանը (531—579) Ճորա պահակում ամրություններ է կառուցել, այնտեղ բնակեցնելով Սիսականցիներին (Սիսսիջին):

Սակայն իբն ալ-Ասիրի՝ Հայաստանի մասին առաջին ստույգ տեղեկությունները վերաբերում են է դարին:

Է դարի երեսնական թվականներին, երբ նորակազմ արաբական խալիֆայությունը ջախջախել էր Սասանյան Իրանը և թուլացրել Բյուզանդական կայսրությունը, Հայաստանը կարողացավ ինքնուրույն քաղաքական գոյավիճակ ձեռք բերել: Հայոց իշխանապետությունը 639 թվականից ընդգրկում էր ամբողջ Հայաստանը, նախկին բյուզանդական և պարսկական մասերով: Հայոց իշխան Թեոդորոս Ռշտունին ձգտում էր վերացնել երկրում տիրող մասնատվածությունը, սակայն հենց այդ ժամանակ Հայաստանի հարավային մասերում հայտնվեցին արաբական առաջին զորախմբերը:

Արաբ զորավար Իյադ իբն Ղանմը 17 հիշրի (638—639) թվականին, Վերին Միջագետքը նվաճելուց հետո, մտավ նաև Հայաստան: Աղձնիքի քաղաքները (Նփրկերտ, Բաղեշ, Արզն) գրավելուց հետո արաբական զորքն անցավ լեռնանցքը (Չորա պահակ) և գրավեց Խլաթր և այլ վայրեր: Հաբիբ իբն Մասլամա զորավարը 25 հիշրի (645—646) թվականին նվաճեց Հայաստանը և Վիրքը, իսկ Սալման իբն Ռաբիան միաժամանակ նվաճեց Հայաստանի Արցախ և Ուտիք նահանգները, Աղվանքը և մերձկասպյան գավառները՝ մինչև Դերբենդ (Բաբ ալ-Աբուաբ): Սա Հաբիբ իբն Մասլամայի 654 թվականին կատարած արշավանքն է, որը արաբ պատմիչների մոտ հիշվում է 644 թվականին, շփոթելով Հաբիբի Չորրորդ Հայք կատարած արշավանքի հետ¹⁵:

Թեև արաբ պատմագրությունը է դարի կեսերից Հայաստանը համա-

¹⁴ Չ. Մանեղյան, Քննական տեսություն, հ. Բ, մասն Ա, էջ 73—80:

¹⁵ А. Тер-Гевондян, Армения и арабский халифат, стр. 29—30.

րում է նվաճված երկիր, այսուհանդերձ իրականում վերոհիշյալ նվաճումը ժամանակավոր բնույթ ունեւր և Հայաստանը է դարի երկրորդ կեսում մնում էր մի ինքնուրույն իշխանապետութիւն: Հենց այդ պատճառով էլ Հայաստանի է դարի պատմութիւն մասին արաբ պատմիչների տեղեկութիւնները կցկտուր են:

73 հիշրի (692—693) թվականին, արդեն, սկսվում է վերջնական պայքարը Հայաստանի և դրացի երկրների նվաճման համար, Աբդ ալ-Մալիք (685—705) խալիֆայի եղբոր՝ Մուհամմադ իբն Մրվանի, հրամանատարութիւն տակ: Վերջինս այդ տարվանից համարվում էր Արմինիայի (Հայաստան, Վիրք, Աղվանք, մերձկասպյան գավառներ, Դերբենդ), Ատրպատականի ու Ջազիրայի փոխարքա: Հայաստանի նվաճումն արաբների կողմից ավարտվեց 82 հիշրի (701—702) թվականին, որից անմիջապէս հետո Հայաստանում ծագեց 703 թվականի ապստամբութիւնը և հայերն սպանեցին Արմինիայի առաջին ոստիկանին:

Սկսած Ը դարի սկզբից մինչև Թ դարի երկրորդ կեսը, Իբն ալ-Ասիրը հաճախակի է հիշում արաբական տիրապետութիւն տակ գտնվող Հայաստանի քաղաքական անցուղարձերը: Մանրամասն նկարագրված են արաբական խալիֆայութիւն պատերազմները Բյուզանդական կայսրութիւն հետ, որոնց թատերաբեմը հիմնականում Փոքր Հայքն ու Կիլիկիան էին¹⁶, Արաբական զորքերը Փոքր Ասիան բազմիցս ասպատակելուց հետո, 98 հիշրի (716—717) թվականին հասան Կ. Պոլիս ու պաշարեցին: Վերջապէս, Իսաւրյան կայսերական տոհմի հիմնադիր Լեոն Գ-ն (717—740) կարողացավ հակահարված տալ արաբներին և ստեղծվեց մի իրավիճակ, երբ սարակինոսներն ու բյուզանդացիները փոխնիփոխ ասպատակում էին մեկը մյուսի հողերը: Արաբները Կիլիկիայում և Փոքր Հայքում ունեին սահմանային երկու շրջաններ (սուղուր), որտեղից սկիզբ էին առնում Փոքր Ասիա ուղղված արշավանքները:

Կատաղի էր նաև գոտեմարտը խազարական վայրագ ցեղերի հետ, որի հիմնական հենակետը արաբների համար Դերբենդն էր (Բաբ ալ-Աբուաբ) իր հինավուրց ամրութիւններով: 112 հիշրի (730—731) թվականին խազարները խորացել էին Շիրվան, Հայաստան և Ատրպատական, և միայն մեծ դժվարութիւնով արաբներին հաջողվեց նրանց ետ մղել Դերբենդից այն կողմ: Շուտով Արմինիայի, Ատրպատականի ու Ջազիրայի փոխարքա նշանակվեց Մրվան իբն Մուհամմադը, որը 119 հիշրի (737) թվականին մեծ արշավանք կատարեց խազարների դեմ: Սրան մասնակցեց նաև Հայոց այրուձին՝ Հայոց իշխան և սպարապետ Աշոտ Բագրատունու գլխավորութիւնով: Խալիֆայութիւն զորքերը հալածեցին պարտ-

¹⁶ E. Honigmann. Thughur, Encyclopaedia of Islam, London—Leyden, IV, p. 738—739.

ված խազարներին մինչև Վոլգայի գետաբերանը, և խաբանը հպատակություն հայտնեց (ժամանակավորապես) խալիֆայությանը¹⁷։

Մրվանը շուտով գարձավ խալիֆա (744—750), սակայն Աբբասյանները խլեցին իշխանությունը Օմայաններից։ Վերջիններիս գեմ 747-ին ծագած ապստամբության ժամանակ ընդվզեց նաև Հալաստանը, սակայն ինչպես արաբ այլ պատմիչները, Իբն ալ-Ասիրը, նույնպես, ուղղակիորեն չի խոսում այդ մասին։

Աբբասյանները շարունակեցին պայքարը Բյուզանդիայի և խազարների գեմ։ 133 հիջրի (750—751) թվականին Ռումի (Բյուզանդիայի) թագավոր Կոստանդին Ե-ն (741—775) գրավեց Մալաթիան (Մելիտինե) և ապա Կարնո քաղաքը (Կալիկալա), որի գրավման ժամանակ հարձակվող բյուզանդական զորքերի հրամանատարն էր հայազգի Գուսանը (Քուշան ալ-Արմանի)։ Քաղաքը գրավվեց բնակիչներից երկու հայ եղբայրների օգնության շնորհիվ։ 164 հիջրի (780—781) թվականին, արաբների հարձակման ժամանակ, նրանց դեմ պայքարի ելնող բյուզանդական 90 հազարանոց զորքի հրամանատարներն էին, ըստ Իբն ալ-Ասիրի, Միքայել պատրիկը և հայազգի Տաճատ պատրիկը (Թազադ ալ-Արմանի ալ-բաթրիկ), այսինքն Տաճատ Անձևացին, որը հետագայում անցավ արաբների կողմը. վերադարձավ իր ծննդավայրը և դարձավ Հայոց իշխան։

Արաբների հարձակումները Բյուզանդիայի դեմ ընթանում էին Դրոնք Կիլիկիո կոչված լեռնանցքով (Տավրոսյան լեռնաշղթայի վրա), որտեղից ուղղվում էին դեպի Հերակլիա և Տիանա քաղաքները, ինչպես նաև Հադասի կողմից դեպի Կապադոկիա։ Բյուզանդիայի դեմ պայքարի հենարան ստեղծելու և Հայաստանը զսպված պահելու նպատակով Հարուն ալ-Ռաշիդ խալիֆան (786—809) Հայաստան գաղթեցրեց արաբական ցեղերի, որոնք հաստատվեցին հարավարևմտյան գավառներում¹⁸։

Մամուն խալիֆայի (813—833) օրոք քաղաքական դրությունը շիկացած էր։ Մի կողմից ուժեղացել էր պայքարը Բյուզանդիայի դեմ, որի ընթացքում էլ, ի վերջո, նա մեռավ Կիլիկիայում, իսկ մյուս կողմից 816-ին Ատրպատականում սկիզբ առավ իսլամյան ապստամբությունը։ Թարարիից օգտվելով, Իբն ալ-Ասիրը մանրամասնորեն նկարագրում է խալիֆայության ուժերի պայքարը ապստամբների դեմ, ընդհուպ մինչև նրա ճնշումը 837 թվականին։ Հայաստան ապաստանած Բաբեկին ձերբակալեցին Արցախի իշխան Սահլ Սմբատյանի (Սահլ Իբն Սինբաթ ալ-Արմանի) տիրույթներում։

¹⁷ М. И. Артамонов, История хазар, стр. 218—225.

¹⁸ Ա. Տեր Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բաղրատունյաց Հայաստանում, էջ 58—66։

Ատրպատականում հուռամյան շարժման ճնշումից անմիջապես հետո, Մուտասիմ խալիֆան (833—842) մեծ արշավանք կազմակերպեց Բյուզանդիայի դեմ, որը Բաբելի դաշնակիցն էր: 838 թվականին Մուտասիմը գրավեց Ամորիոնը և մեծ վնասներ հասցրեց: Բյուզանդիայի դեմ պայքարում աչքի ընկավ հայազգի Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանին, որը եղել է նաև Արմինիայի ոստիկան:

Հայաստանում խալիֆայության դեմ ծագած ապստամբություններից համեմատաբար մանրամասն արաբ պատմիչները նկարագրում են 850—852 թվականների հուժկու շարժումը: Դարձյալ Թաբարիից քաղելով, իբն ալ-Ասիրը հիշատակում է ամբողջ Արմինիայի պատրիկների պատրիկ Բագարատ Բագրատունու (Բակրաթ իբն Աշութ) ձգտումը Արմինիայի ոստիկան դառնալու և նրա շարանենգ ձերբակալումը Յուսուֆ ոստիկանի կողմից, խուժեցի լեռնականների ընդվզումը, Յուսուֆի սպանությունն ու նրա զորքի կոտորվելը:

237 հիջրի (851—852) թվականին Բուղան մեծ զորքով մտավ Հայաստան, գերի վերցրեց Վասպուրականի տեր Աշոտ Արծրունուն, սակայն Արցախի Գտիշ (Քթիշ) ամրոցի առջև անհաջողություն ունեցավ: Ըստ իբն ալ-Ասիրի նա գրավեց բերդը և գերի տարավ Իսա (Ծսայի) իշխանին:

Թ դարի 60-ական թվականներին իրադրությունը փոխվեց արաբաբյուզանդական Սահմանային գոտում՝ հօգուտ Բյուզանդիայի: Մինչ այդ Պավլիկյան համայնքը արաբների հետ դաշնակցած կովում էր Բյուզանդիայի դեմ, նրանց առաջնորդ Կարբեսար (Կարբիաս) մասնակցում էր Մալաթիայի ամիրի արշավանքներին: Մակեդոնական (հայկական) հարըստության հիմնադիր Վասիլ Ա (867—886) կայսեր օրոք բյուզանդական զորքերը¹⁰ համարձակ ասպատակում էին Կիլիկիայի և Փոքր Հայքի արաբական ամրությունները: Արաբների դեմ պայքարում աչքի ընկավ հայազգի Մլեհ (Մալիհ ալ-Արմանի) զորավարը:

Աբբասյան խալիֆայության թուլացումից օգտվեց նաև Հայաստանը: Թ դարի ութսունական թվականներից, արդեն, արաբ ոստիկաններ չէին գալիս Հայաստան: Վերջին ոստիկանները՝ Իսհակ իբն Քունգաշիկը և Իսա իբն Շայխը հիշվում են 266 հիջրի (879—880) և 269 հիջրի (882—883) թվականների տակ: Սրանով վերջանում են արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանի մասին տեղեկությունները և սկսվում է Բագրատունյաց ժամանակաշրջանի դեպքերի շարադրանքը, որը համեմատաբար հակիրճ է:

Իբն ալ-Ասիրը չի հիշատակում Հայոց թագավորության վերականգնումը Աշոտ Ա-ի օրոք, սակայն խոսում է նրա դեմ Աբբասյանների ձեռ-

¹⁰ A. Vasiliev, Byzance et les Arabes, t. II, Ire partie, La dynastie Makedontienne, Bruxelles, 1968, p. 32—47.

նարկած հակահարվածի մասին: 885-ին Մուտամիդ խալիֆան (870—892) թագ էր ուղարկել Աշոտ Ա-ին, իսկ 90-ական թվականներին Մուտագիդ խալիֆան (892—902) Ատրպատականի կառավարիչ Սաջյան Աֆշինին համարեց Ատրպատականի ու Արմինիայի կառավարիչ (մինչդեռ Արմինիա նահանգն այլևս գոյություն չուներ), որով սրեց հարաբերությունները Հայոց Բագրատունի թագավորների ու Սաջյանների միջև:

894 թվականին տեղի ունեցավ Դվինի մեծ երկրաշարժը, որի նկարագրությունը լրացնում է Հովհաննես Դրասխանակերտցու²¹ ու Թովմա Արծրունու²¹ տեղեկությունները այդ ողբերգական դեպքի մասին:

Ինչքան ուժեղանում էր Բյուզանդիայի պայքարը խալիֆայության դեմ, այնքան պատերազմի թատերաբեմը մոտենում էր Հայաստանին: Բյուզանդացիները ամեն կերպ ձգտում էին ներթափանցել Կիլիկիա և Փոքր Հայք, հաճախակի հարձակումներ գործելով Տարսոնի ու Մալաթիայի դեմ:

315 հիջրի (927—928) թվականին գոմեստիկոսը (դումուստուկ), այսինքն Հովհան Կուրկուաս զորավարն իր հարձակումները հասցրեց մինչև Դվին: Քաղաքում գտնվող մահմեդական զորքերը գիմադրեցին: Հաջորդ տարի 316 հիջրի (928—929) թվականին գոմեստիկոսը գրավեց Խլաթ և Բաղեշ քաղաքները, սակայն վերադարձավ:

319 հիջրի (931—932) թվականին արաբները հակահարված տվեցին Բյուզանդացիներին և Տարսոնի կողմից ներխուժելով Փոքր Ասիա, հասան Ամորիոն: Նույն տարում Վասպուրականի տիրակալ Դերենիկի որդու (Իբն ալ-Դայրանի), այսինքն՝ Գագիկ Արծրունու զրգումով, Բյուզանդացիք հարձակվեցին²², գրավեցին Խլաթն ու Բերկրին, իսկ Ատրպատականի կառավարիչ Մուֆլիհը, որպես պատասխան, ասպատակեց Վասպուրականը:

Վերջապես, գոմեստիկոս Կուրկուասը (Կուրկաշ) 934 թվականին նվաճեց Մալաթիան, որի մահմեդական բնակիչների մի մասն ընդունեց քրիստոնեություն, իսկ մնացածները հեռացան:

Թեպետ Աշոտ Բ Երկաթ թագավորը (914—929) Հայաստանից վերջնականապես վտարել էր Ատրպատականից եկող հրոսակներին, այսուհանդերձ ժամանակ առ ժամանակ լինում էին ասպատակություններ: 326 հիջրի (937—938) թվականին Լաշքարի անունով մի արկածախնդիր Ատրպատականից ներխուժեց Հայաստան՝ Անձևացիք (ազ-Ջավազան) գավառի կողմից, որի իշխան հայազգի Ատոմը (Աթում ալ-Արմանի), այսինքն Անձևացյաց իշխան Գուրգենի որդի Ատոմը, նախ հաշտություն

²⁰ «Պատմութիւն Յովհաննու կաթողիկոսի», Երուսաղեմ, 1867, էջ 204—205:

²¹ «Թովմայի վարդապետի Արծրունույ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 230—231:

²² A. Vasiliev, Byzance et les Arabes, t. II, I partie, p. 263—264.

առաջարկեց նրան, սակայն տեսնելով, որ ավազակից ազատվելու այլ միջոց չկա, մի նեղ կիրճում կոտորեց նրա զորքը և նրան էլ սպանեց:

Խալիֆայության ուժերը վերջին հակահարվածը տվեցին, Բյուզանդիային 940—50-ական թվականներին, Երբ վերին Միջագետքում ու Աղձնիքում հաստատված Համդանյան Սալֆ ալ-Դաուլան մի շարք արշավանքներ կատարեց Կիլիկիայում ու Փոքր Հայքում: Այդ արշավանքների ժամանակ ներխուժեց նաև Հայաստանի հարավարևմտյան գավառները և որոշ բերդեր նվաճեց: Սակայն 967 թվականին՝ նրա մահվանից հետո, արաբները հիմնականում պաշտպանվում էին կամ նահանջում:

Բյուզանդացիք 359 հիջրի (969—970) թվականին ժամանակավորապես նվաճեցին Մանազկերտը, հարձակումներ գործեցին Ամիդ, Նփրկերտ, Բաղեշ քաղաքների վրա: Մյուս կողմից առաջ էին շարժվում Շիրազի ու Միջագետքի տեղի Բուայհիները, որոնք նվաճեցին վերոհիշյալ քաղաքները: Ժ դարին վերաբերող վերջին դեպքը, որ հիշատակում է Իբն ալ-Ասիրը, բյուզանդացիների կողմից Մանազկերտի ու Արճեշի գրավումն է՝ 382 հիջրի (992—993) թվականին:

Սրանից հետո Իբն ալ-Ասիրի՝ Հայաստանի մասին տված տեղեկությունները քառասուն տարով ընդհատվում են: Զէ՞ որ նա Հայաստանի պատմության այն դեպքերն է նշում, որոնք առնչվում են մահմեդական աշխարհին, իսկ Հայաստանը այս քառասնամյա շրջանում լրիվ կտրվել էր խալիֆայությունից: Հայաստանում իշխում էր հզոր արքա Գագիկ Ա-ն (990—1020), որն ամրապնդեց Հայոց թագավորության միասնականությունը²³: Մյուս կողմից՝ Հայաստանի հարավարևմտյան գավառներն ընկել էին բյուզանդական ազդեցության տակ և ոչ մի մահմեդական պետություն ուժ չունեցան ներխուժելու Հայաստան:

Սակայն սելջուկյան (օղուզ-թուրքմենական) բարբարոս հրոսակների Իրան, Հայաստան և արևելյան այլ երկրներ կատարած արշավանքները կանգնեցրին Առաջավոր Ասիայի զարգացման բնականոն ընթացքը: Նրանք հրով և սրով ավերակ դարձրին ոչ միայն քրիստոնյա, այլև մահմեդական երկրները: Իբն ալ-Ասիրը նկարագրում է, թե ինչպես 420 հիջրի (1029—1030) թվականին օղուզ-թուրքմենները Ատրպատականում «անմիջապես անցան շարագործության, ապականության, սպանության և կողոպուտի: Գնացին Մարաղա, վառեցին մզկիթը, անխնա կոտորեցին հասարակ ժողովրդին»:

Այսուհանդերձ, կրոնական մոլեռանդությունը ստիպում է ներողամտությունամբ անցնել այս փաստերի կողքով և Իբն ալ-Ասիրը համակրանքով

²³ «Ստեփանոսի Տարսնեցույ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական», Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 255—257:

է նկարագրում սելջուկ սուլթանների գործունեութիւնը: Վերջիններս նենգորեն շահագործում էին կրոնական մոլեռանդութիւնը՝ ոգևորելու մահմեդական ժողովուրդներին (արաբներ, պարսիկներ և այլն) սրբազան պայքարի (ջիհադ) դուրս գալու-այլակրոնների դեմ: Բյուզանդիայի առաջխաղացման հետևանքով մահմեդական երկրներում առաջացած խուճապը սելջուկները ճարպկորեն օգտագործեցին իրենց նպատակների իրականացման համար, իրենց հայտարարելով սուննի (ուղղափառ) մահմեդականութեան պաշտպաններ, որոնք գալիս էին վրեժ լուծելու ոչ միայն այլակրոն քրիստոնյաներից (Բյուզանդիա, Հայաստան), այլև մահմեդական աշխարհն աղատելու Բուի (Բուվայի) և Ֆաթիմյան շիաական՝ հերետիկոս պետութիւններից:

Նման իրադրութեան մեջ Բյուզանդիան²⁴, որ խաբեութեամբ ու նենգութեամբ կործանել էր Բագրատունյաց թագավորութիւնը 1045 թվականին, անպաշտպան էր թողել Հայաստանի իր գրաված մասերը: Իսկ Հայաստանի անկախ մնացած քաղաքական միավորները (Տաշիր-Չորագետի, Կարսի, Սյունյաց թագավորութիւնները, Արցախի մեծ իշխանութիւնը) հաղիվ ի վիճակի էին մեկուսացած վիճակում իրենց գոյութիւնը պահպանել:

Թշնամու ասպատակութիւններին ենթակա էր հատկապես հարավային Հայաստանը՝ Վասպուրականն ու Տարոնը: Սակայն այդ նահանգներում գոյութիւն ունեցող հայկական իշխանութիւններն իրենց ձեռքը վերցրին երկրի պաշտպանութեան գործը, որի մի փայլուն օրինակը նկարագրում է Իբն ալ-Ասիրը, թեև դա Բագրատունյաց թագավորութեան կործանումից առաջ էր տեղի ունեցել: 427 հիջրի (1035—1036) թվականին Ատրպատականից, հորասանից խաժամուժ մի ամբոխ, Մեքքա ուխտագնացութեան ճանապարհովելու անվան տակ, մտնում է Հայաստան (թեև Հայաստանը բոլորովին էլ Մեքքայի ճանապարհի վրա չէր), անցնում Անի, Խլաթ, Ոստան քաղաքներով, և թեև պատմիչը չի հիշատակում, թե ինչով էին նրանք զբաղված, սակայն ավելացնում է, թե այդ կողմերի հայերն ընդվզեցին նրանց դեմ: Վերջիններիս օղնութեան հասան սասունցիք, որոնք կոտորեցին ու գերեվարեցին այս «ուխտավորներին»: Վերջապես, Աղձնիքի Մրվանյան ամիրի միջնորդութեամբ Սասունի թագավորը (մալիք ալ-Սանասինա), որը հավանաբար Սասունի Թոռնիկ իշխանն էր, բաց է թողնում գերիներին:

Մի քանի ասպատակութիւններ կատարելուց հետո, օղուղ-թուրք-մենները 440 հիջրի (1048—1049) թվականին առաջին մեծ արշավանքը կատարեցին Հայաստան, հասան Մանազկերտ ու Կարնո քաղաք: Բյու-

²⁴ «Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտցույ», Երևան, 1963, էջ 61—63,

զանդական զորքի հետ ունեցած ճակատամարտից²⁵ (Կապուտոուի մոտ) հետո նրանք մեծ ավար վերցրին, կողոպտելով շրջակա գավառները:

Թուղրիլ բեկը անձամբ գլխավորեց 446 հիջրի (1054—1055) թվականի արշավանքը Հայաստան, սակայն անհաջողության հասավ թե՛ Կարսի մոտ, թե՛ մանավանդ, Մանազկերտը պաշարելիս, որի պատպանները, նույնիսկ, ժաղրի ենթարկեցին նրան: Իբն ալ-Ասիրը հիշատակում է Մանազկերտի պաշարումը՝ նշելով միայն, թե քաղաքն անառիկ էր:

Մանրամասն նկարագրված է Այրարատի գավառների և, մանավանդ, Անի մայրաքաղաքի նվաճումը 456 հիջրի (1063—1064) թվականին, Ալփարսլանի կողմից: Կողոպուտի ծարավ օղուզ զորավարները համոզել էին նրան անպայման ասպատակել այս հարուստ շրջանները: Մի շարք ամրացված քաղաքներ զրավելուց հետո, սելջուկյան զորքերը կանգ առան Անիի պարիսպների առջև: Ամրակուռ պարիսպներով շրջապատված քաղաքը որոշ ժամանակ պաշարելուց հետո, ըստ մեր պատմիչի, «մահմեդականները զրավելուց հուսահատվեցին, երբ տեսան, թե ինչ անառիկ է»: Սակայն քաղաքի ներսում առաջացած խուճապը, որն արդյունք էր կայազորի հրամանատարների ապիկարության, հնարավորություն տվեց արդեն հուսահատված պաշարողներին քանդել պարիսպը և ներխուժել քաղաք: Պատմիչը պարիսպների քանդվելը վերագրում է նախախնամության կողմից կատարված հրաշքի:

Հետաքրքրական են Մանազկերտի ճակատամարտի²⁶ մասին (1071) Իբն ալ-Ասիրի հաղորդած տվյալները: Ռոմանոս (Արմանոս) կայսրը գուրս էր եկել երկու հարյուր հազար զորքով, իսկ Ալփարսլանն ուներ տասնհինգ հազար: Վերջինս, հաղթանակի հույս չունենալով, հաշտություն խնդրեց, բայց Ռոմանոս կայսրը կտրուկ կերպով մերժեց:

Արևելքի պատմության մեջ շրջադարձային նշանակություն ունեցող այս ճակատամարտի աղետալի ելքը որոշեց բյուզանդական խայտաբղետ բանակի ներսում բույն դրած դավաճանությունը, որի հետևանքով խուճապ առաջացավ և հաղթանակը մնաց թշնամուն:

Մանազկերտի պարտությունը վճռեց Բյուզանդիայի, ինչպես նաև Հայաստանի և արևելյան ուրիշ քաղաքակիրթ երկրների բախտը: Ատրպատականում, Շիրվանում, Մեծ Հայքի որոշ մասերում և ամբողջ Փոքր Ասիայում վաչկատուն վայրագ ցեղերի հաստատման հետևանքով տեղի ունեցավ քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կյանքի քայքայում, և երկար դարերի ընթացքում այդ ցեղերը աստիճանաբար յուրացրին վերոհիշյալ հողերը:

²⁵ Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., հ. Գ, էջ 39—43:

²⁶ Ս. Բոռնազյան, Հայաստանը և սելջուկները, Երևան, 1980, էջ 95—118:

²⁷ Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., հ. Գ, էջ 65:

Սելջուկյան պետությունը, ինչպես նշվեց, արագ քայքայվեց: Մելիք-շահի (1072—1092) մահվանից հետո, արգեն ըստ էության այդ պետությունը քայքայված էր, իսկ 1118 թվականին պաշտոնապես երկատվեց:

ԺԲ գարում Հայաստանում իշխում էր լիակատար մասնատվածությունը: Երկրի որոշ մասերում իշխում էին Բագրատունյաց թագավորության ժամանակաշրջանից մնացած թագավորություններն ու իշխանությունները (Տաշիր-Ձորագետ, Սյունիք, Արցախ, Վասպուրական, Սասուն և այլն), իսկ այլ մասերում բռնացել էին մահմեդական ամիրությունները (հլաթում, Նփրկերտում, Կարնո քաղաքում և այլն):

ԺԱ գարի վերջին և ԺԲ գարի առաջին տասնամյակներում սկիզբ առավ Հայոց պատմության մի նոր ժամանակաշրջան, որին վերաբերող իբն ալ-Ասիրի տեղեկությունները անհրաժեշտ է խմբավորել: ԺԱ դարից հետո հայության պատմությունը այլևս մեկ երկրում ապրող ժողովրդի պատմություն չէ, այլ տարբեր հայկական քաղաքական միավորների և հայրենիքից դուրս ընկած, բաժան-բաժան եղած զանգվածների տարբարությունն է:

Իբն ալ-Ասիրի մոտ ԺԲ գարի և ԺԳ գարի առաջին երեսնամյակին վերաբերող տեղեկությունները Հայաստանի ու հայերի մասին կարելի է բաժանել երեք խմբի. տեղեկություններ Մեծ Հայքում (Զաքարյան իշխանապետություն և Հարավային Հայաստան) կատարված դեպքերի մասին, Կիլիկիայի հայկական պետությանն առնչվող գեպքերի նկարագրությունը և վերջապես Եգիպտոսի հայ վեզիրների պատմությունը:

ԺԲ գարում Մեծ Հայքում պայքար ծավալվեց հայկական հողերի ազատագրման համար, որը գլխավորեցին նախկինում Տաշիր-Ձորագետի՝ Բագրատունի թագավորներին ենթակա Զաքարյան իշխանները, և երկարատև պայքարով ազատագրվեց Հյուսիսային Հայաստանը: Իբն ալ-Ասիրը հաղորդում է, որ 556 հիջրի (1160—1161) թվականին գրավվեց Անին, իսկ հաջորդ տարին՝ Դվինը:

Այդ ժամանակ Հարավային Հայաստանում (որոշ մասերում) իշխում էին Շահ-Արմենները, որոնք պատերազմների մեջ էին Վրաստանի հետ, իսկ հարավից, ԺԲ գարի վերջերին, մոտենում էր Սալահ ալ-Դինը²⁸, որը, Երուսաղեմի խաչակիրների թագավորությանը հաղթելուց հետո, նվաճել էր Ասորիքն ու Վերին Միջագետքը: Նփրկերտը գրավելուց հետո, նա ձրգտում էր տիրանալ նաև հլաթի ամիրությանը, սակայն վերահաս մահը կանխեց նրան: Պատմիչը մանրամասն շարագրում է հլաթի ամիրության մեջ կատարված գավազությունները, ներքին պայքարը:

599 հիջրի (1202—1203) թվականին Դվինի ազատագրումը Զաքար-

²⁸ Ph. Hitti, History of the Arabs, London, 1946, p. 647—648.

յանների կողմից պատմիչը հիշատակում է դառնությամբ, մեղադրելով մահմեդական տիրակալներին: 601 հիշրի (1204—1205) թվականին Զաբարյանների²¹ դնդերը (որոնք Իբն ալ-Ասիրի մոտ միշտ կոչվում են քուրջ) արշավեցին հարավ, հասնելով Մանաղկերտ ու Արճեշ, սակայն սպանվեց Փոքր Զաբարեն (Զաբարի ալ-սաղիր): 602 հիշրի (1205—1206) թվականին Զաբարյանների զորքերը դարձյալ արշավեցին հարավ ու հասան հլաթ, սակայն շուտով վերադարձան:

Խլաթում Շահ-Արմենների իշխանությունն այնքան էր թուլացել, որ 604 հիշրի (1207—1208) թվականին Սալահ ալ-Դինի եղբոր՝ ալ-Մալիք ալ-Ագիլի որդին, ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆը, դյուրությամբ տիրացավ Խլաթին ու շրջակա հայկական գավառներին: Հաջորդ տարում Զաբարյանների զբնգերը կրկին հարձակվեցին, գրավեցին Արճեշը և կհասնեին ավելի մեծ հաջողության, եթե Իվանեն անզգուշությամբ գերի չընկներ:

Այդ ժամանակ Ատրպատականում ու Հայաստանում հայտնվեց հորեզմշահի որդի Զալալ ալ-Դինը, որը փախել էր մոնղոլներից (Իբն ալ-Ասիրի մոտ միշտ՝ թաթար): 522 հիշրի (1125—1126) թվականին նա գրավեց Դվինը, իսկ Իվանե աթաբեկն իր զորքով շկարողացավ կանգնեցնել նրան (Գառնիի ճակատամարտում) և նահանջեց: Սակայն Զալալ ալ-Դինը անհաջողության մատնվեց Անի և Կարս քաղաքների առջև, շկարողացավ գրավել Խլաթը և երկար պաշարելուց հետո նահանջեց: Միայն 626 հիշրի (1228—1229) թվականին նա կրկին պաշարելով և սովի մատնելով Խլաթը, կարողացավ նվաճել ու կոտորել բնակչությանը:

Հաջորդ տարի Այյուբյան Աշրաֆը և Ռումի (Իկոնիայի) սուլթան Քեյ Կուբազ Ա-ն միացյալ ուժերով ջախջախեցին Զալալ ալ-Դինին, որն իսկական աղետ էր դարձել Հայաստանի ու դրացի երկրների համար և պատահական չէ, որ, ըստ հայկական աղբյուրների, Իկոնիայի սուլթանի հետ կովում էին նաև Կիլիկյան Հայաստանի օգնական զորքերը:

Սարսափելի գույներով է նկարագրում Իբն ալ-Ասիրը մոնղոլների (թաթարների) երևան գալը Միջին և Մերձավոր արևելքում, որը համարում է համաշխարհային պատմության մեջ աննախընթաց աղետ: Զալալ ալ-Դինին հալածող մոնղոլ զորքերի՝ Հայաստանում (Բերկրի, Արճեշ) և հարևան երկրներում կատարած ավերածությունների հիշատակումով Իբն ալ-Ասիրը ավարտում է իր բազմահատոր աշխատությունը:

1080 թվականին Կիլիկիայում հիմնադրվեց Ռուբինյանների հայկական իշխանապետությունը, որի մասին Իբն ալ-Ասիրը բավական հետաքրքրական տեղեկություններ է հաղորդում:

Խաչակրաց (ֆրանկների) առաջին արշավանքի ժամանակ (1096—

²¹ V. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, London, 1953, p. 101—103.

1099), նրանց զորքը 1098 թվականին անցնելով «հայերի երկրով» (Կիլիկիա), դուրս եկավ Ասորիք ու պաշարեց Անտիոքը: Խաչակիրների մի զորամաս Բալդուինի գլխավորությամբ դրավեց Եղեսիան³⁰, որի բնակչության մեծամասնությունը (մի այլ դեպքում պատմիչն ասում է՝ ընդհանրապես) հայեր էին: Այսպիսով, հիմնադրվեց Եղեսիայի կոմսությունը, որը հազիվ կես դար գոյատևեց: Խաչակրաց հիմնած մյուս պետություններն էին Երուսաղեմի թագավորությունը (բուլղոսի ավագոր), Տրիպոլիի կոմսությունը և Անտիոքի իշխանությունը:

Կիլիկիայի հայկական իշխանապետությունից առաջ, դեռևս 1071 թվականին, Եփրատ գետից արևմուտք ընկած տարածության վրա (Եփրատացիք) գոյացել էր Փիլարտոս³¹ Վարաժնունու (Ֆիլարդուս ալ-Ռումի) հայկական իշխանությունը՝ Մարաշ մայրաքաղաքով: Փիլարտոսը, դեռ բյուզանդական զորքում ծառայելու ժամանակ, ընդունել էր քաղկեդոնականությունը և այդ պատճառով Իբն-ալ-Ասիրը նրան հռոմ (ռումի) է կոչում: Եփրատացիք նահանգում նրանից հետո իշխեց հայ իշխան Գող Վասիլը (արաբ. Քուվասիլ), իսկ վերջինիս մահվանից (1112) հետո այս իշխանությունը աստիճանաբար քայքայվեց:

Իբն ալ-Ասիրը, արաբ այլ պատմիչների նման, Կիլիկիայի Հայկական պետությունը կոչում է Լևոնի որդու երկիր, նույնիսկ այն սկզբնական շրջանի համար, երբ դեռ Լևոն անունով տիրակալ չէր եղել: Կիլիկիան Լևոնի որդու երկիր է կոչվել հավանաբար Լևոն իշխանապետի (1123—1137) որդի Քորոսի անունով, որն իր հոր դերի տարվելուց հետո՝ 1145-ին, վերականգնեց Կիլիկիայի Հայկական պետությունը և ամրապնդեց այն:

Հիշատակելով Կիլիկիայի Հայկական պետության մի քանի տարով վերացման մասին, Իբն ալ-Ասիրը նշում է, որ Ռումի թագավորը (Հովհան Բ Կոմենենոս) մտնելով կիրճերի, ամրոցների տեր հայազգի Լևոնի որդու երկիրը, հպատակեցրեց նրան՝ շատ դանձեր վերցնելով:

Չափազանց հետաքրքրական է մահմեդական պատմիչի վերաբերմունքը Կիլիկիայի իշխանապետ Մլեհ Ռուբինյանի քաղաքական կողմնորոշման մասին: Հայ պատմիչները դժկամությամբ են հիշում Մլեհի դաշնակցելը մահմեդական ամիր Նուր ալ-Դինի հետ: Իբն ալ-Ասիրն իր վերաբերմունքն արտահայտում է Նուր ալ-Դինի խոսքերով. վերջինս սլաւտասխանելով իրենց զարմանքն արտահայտող մարզկանց, ասում է, թե նրան օգտագործում է իր կրոնի մարզկանց (բյուզանդացիների) դեմ պայքարելու համար: Համենայն դեպս, Մլեհն իր ճկուն քաղաքականու-

³⁰ H. Lammens, La Syrie, précis historique, v. I, Beyrouth, 1921, p. 211.

³¹ Մատթեոս Ուոհայեցի. Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 206—210:

թյան շնորհիվ կարողացավ, վերջապես, նվաճել հայկական պետության համար այնքան անհրաժեշտ դաշտային Կիլիկիան՝ Ադանա և Տարսուս քաղաքներով:

Եգիպտոսի սուլթան Սալահ ալ-Նինր, Ասորիքի մեծ մասն էրեն ենթարկելուց հետո, մոտեցել էր Ամանոսյան լեռներին ու սպառնում էր Կիլիկիային: 576 հիշրի (1180—1181) թվականին, օգտագործելով մի խումբ թուրքմենների՝ Կիլիկիայից վտարվելու առիթը, հարձակվեց լեռնային շրջանները, սակայն լեռնի որդին, այսինքն՝ իշխանապետ Ռուբեն Գ-ն (1174—1185) պաշտպանվեց իր լեռներում:

Մի քանի տարի անց՝ 584 հիշրի (1188—1189) թվականին, Սալահ ալ-Նինր գրավեց Ամանոսյան լեռների վրա գտնվող Բադրաս բերդը, սակայն կողոպտելուց ու քանդելուց հետո նահանջեց: Իսկ Հայոց տերը՝ (սահիբ ալ-Արման) լեռնի որդին (լեռն իշխանապետ և ապա թագավոր 1186—1219), գրավեց³², նորոգեց բերդը ու կայազոր նշանակեց և, այսպիսով, հնարավորություն ունեցավ հսկելու Հալբեի ամիրության վրա:

586 հիշրի (1190—1191) թվականին գերմանների (ալման) թագավորը (խաչակրաց Գ արշավանքի ղեկավարներից, Ֆրիդրիխ Շիկամորուս կայսր) հասավ Հայոց երկիրը, որի տերն էր լեռնի որդի Ստեփանեի որդի լեռնը: Թագավորը շարունակեց ճանապարհը, սակայն խեղզվեց ծանծաղ մի գետում:

Լեռն Ա Մեծագործ թագավորը³³ ոչ միայն Կիլիկիայի, այլև ամբողջ հայ ժողովրդի պատմության խոշորագույն դեմքերից է: Նա 1198 թվականին հանդիսավոր պայմաններում Տարսոսում օծվեց թագավոր Հայոց և հզորացրեց հայկական պետականությունը: 602 հիշրի (1205—1206) թրվականին հայազգի լեռնի որդին, ապահովելու համար Կիլիկիայի հարավային սահմանները, հարձակվեց Հալբեի նահանգի վրա: Հալբեի տերը պատասխան արշավանք կատարեց, սակայն լեռնի որդին ջախջախեց նրան և ամրացավ իր լեռներում ու բերդերում: Հալբեի տերը համարձակություն չունեցավ հետապնդելու, քանզի լեռնի երկիրը ուներ քարքարոտ լեռներ ու դժվարանցանելի կիրճեր:

Լեռն թագավորը մահացել էր և շուներ արու զավակ, ուստի հայերը նրա դստերը (Զապել) թագուհի դարձրին ու ամուսնացրին Անտիոքի իշխանի (բրինս) որդու (Ֆիլիպ) հետ: Սակայն հայերը զղջացին, վախենալով, որ ֆրանկներն իրենց երկիրը կգրավեն, ուստի ձեռքակալեցին ու բանտարկեցին նրան: Հայրը պահանջեց իր որդուն ազատ արձակել, բայց հայերը մերժեցին:

³² Г. Микаелян, История армянского киликийского государства. Ереван. 1952, стр. 159

³³ Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 435—485,

Անտիոքի իշխանը լուր ուղարկեց Հռոմ՝ «Ֆրանկների թագավոր պապին», Կրյուկրալը վրա հարձակվելու արտոնութուն խնդրելով, սակայն պապն արգելեց, ասելով, որ հայերը իրենց համայնքին (միլլատ) պատկանող ժողովուրդ են: Իշխանը Իկոնիայի սուլթանին ղրղեց Կիլիկիայի դեմ և երկու կողմից հարձակվեցին, սակայն տևտոնյան և հյուրրնկալ ասպետները շմասնակցեցին, քանի որ պապն արղելել էր: Հսելով Անտիոքի տիրոջ արարքը, պապը րանաղրեց նրան:

Այս ժամանակ իշխանը գրեց պապին, թե հայերն իր որդուն շեն արձակում: Սա հրաման ուղարկեց հայերին, որ ազատեն իշխանի որդուն, ապա թե ոչ, իշխանին թույլ կտա հարձակվել: Հայերը բաց չթողեցին իշխանի որդուն, և իշխանը հարձակվեց. սակայն ոչ մի հաջողություն չունեցավ:

Կիլիկիայի Հայկական թագավորության հետ սերտորեն կապված էր Ասորիքի ու Եգիպտոսի հայութունը: Եգիպտոսում Ֆաթիմյանների խալիֆայության ժամանակաշրջանում (969—1171), բաղձաթիվ հայազգի անձնավորություններ վեզիրության պաշտոնին հասան: Մուստանսիր խալիֆայի օրոք (1036—1094) մեծ հեղինակություն ունեցավ Բադր ալ Գամալին (Զամալի)⁴, որը նախապես էղել է Ասորիքի կառավարիչ: Նա իր հայկական գնդերով գալիս է Եգիպտոս, դառնում է վեզիր ու մեծագույն հմտությամբ կարգ ու կանոն հաստատում երկրում, ուր անիշխանություն էր տիրում: Նա կոչվում էր Զորաց հրամանատար (Ամիր ալ-ջուլուշ): Պատմիչը գրում է. «Երբ նա մեռավ, անցել էր ութսուն տարին և նա էր, որ տնօրինում էր ու կառավարում Մուստանսիրի օրոք»:

Բադրի որդին՝ Աֆղալը, հաջորդ խալիֆայի՝ Մուստալիի օրոք (1094—1101) նույնպես դարձավ վեզիր: Նա այնպիսի հեղինակություն ունեցավ, որ թեև Մուստանսիրն իր կենդանության օրոք գահը կտակել էր իր նիզառ որդուն, սակայն Աֆղալը թույլ չտվեց նրան գահ բարձրանալ, որովհետև անցյալում նա վիրավորել էր իրեն: Իր հոր նման երկրի իսկական տնօրինողն ու տիրակալն էր: Նրա մահվան առթիվ, 515 հիջրի (1121—1122) թվականին, պատմիչը հիշատակում է, որ Զորաց հրամանատար (Ամիր ալ-ջուլուշ) վեզիր Աֆղալը հիսունութ տարեկանին սպանվեց թշնամիների ձեռքով: Քառասուն օր նրա առասպելական հարստությունը կրում էին խալիֆայի ապարանքը, իսկ քարտուղարները արձանագրում էին բերված արժեքավոր իրերը, որոնց նմանը տեսնված չէր, ավելացնում է Իբն ալ-Ասիրը:

Եգիպտոսի հայ վեզիրների շարքում եզակի դեմք է Վահրամ Պահլավունին (Բահրամ ալ-Արմանի), որը հավատարիմ էր մնացել իր նախ-

⁴ Գ. Մարտյան, Ականաւոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, Գահիրե, 1947, էջ 23—36:

նինների քրիստոնեական հավատին³⁵, բայց որպես լիազոր վեզիր պաշտոնավարում էր մահմեդական Հաֆիզ (1130—1149) խալիֆայի օրոք, կրելով Իշխանության թագ (Տաջ ալ-դաուլա) պատվանունը: Նրան մեղադրում էին, որ շատ հայերի է նշանակել բարձր պաշտոնների: Նա պաշտոնից հեռացվեց 1137 թվականին, իր հակառակորդի սադրանքներով, որը գրավեց վեզիրության պաշտոնը: Իրն ալ-Ասիրը չի պատմում, որ հետագայում նույն խալիֆան կրկին պալատ հրավիրեց Վահրամիև և բարձր դիրքի հասցրեց նրան:

Ֆաթիմյան վերջին խալիֆա Ադիդի (1160—1171) օրոք ևս արքունիքում իշխեցին հայ վեզիրներ: Թալաի իբն Ռուզզիքը, լինելով լիազոր վեզիր, ինքն էր հիշյալ Ադիդին խալիֆա դարձրել, սակայն նրա թշնամիները դավադրությամբ սպանեցին նրան: Վեզիրության պաշտոնում նրան հաջորդեց որդին՝ Ռուզզիքը, որը կոչվում էր Ադիլ (արդար): Թալաի իբն Ռուզզիքը հայտնի էր որպես ճարտար բանաստեղծ:

Սուննի Այյուբյանների օրոք (1171—1250) հայերը չկարողացան գրավել այն դիրքը, որ ունեին շիաական Ֆաթիմյանների օրոք:

Իբն ալ-Ասիրը խոսելով նույն երկրների ու ժողովուրդների մասին, որոնք հիշատակված են Թ դարի պատմիչների մոտ (Բալազուրի, Յակուբի), հաճախ նոր անուններով է կոչում նրանց: Օրինակ, խազարները նրա մոտ կոչվում են թե՛ խազար, թե՛ թուրք, ընդ որում վերջին արտահայտությունը բավական հաճախ է օգտագործում:

Աղարբայցան տեղանունը օգտագործված է, բացի բուն Ատրպատականից, նաև Արաբսից հյուսիս ընկած Առան և Շիրվան նահանգների համար, որը մերթ ընդ մերթ նկատվում է Իբն ալ-Ասիրի շարադրանքի մեջ:

Առհասարակ պետք է զգուշությամբ օգտագործել Իբն ալ-Ասիրի արտահայտությունները:

Օրինակ, անորոշ է Հայաստան (Արմինիա) անունը, որն օգտագործելիս նա երբեմն (Ը—Թ դարերի համար) հասկանում է բուն Հայաստանը, Վիրքը, Աղվանքը, Շիրվանը և Դերբենդը միասին՝ որպես մեկ միավոր (Արմինիա արաբական նահանգը), երբեմն՝ (Բագրատունյաց ժամանակաշրջանի համար) բուն Հայաստանը, իսկ երբեմն էլ՝ (ԺԱ—ԺԳ դարերի համար) միայն Հարավային Հայաստանը՝ Խլաթի ամիրությունը (Շահ Արմենների պետությունը):

Ջաբարյան իշխանապետության ժամանակաշրջանի մասին խոսելիս նա առավել ևս անորոշ է: Քուրջ ասելով հասկանում է թե՛ վրացիներին, թե՛ Ջաբարյան իշխանապետության (ընդհանրապես Հյուսիսային Հայաստան)

³⁵ M. Canard, Un vizir chretien a l'epoque fatimide: l'Armenien Bahram, Annales de l'Institut d'Etudes Orientales, t. XII, Alger, 1954, p. 84—113.

տանի) հայերին: Բիլադ ալ-Քուրջ ասելով հասկանում է թե՛ Վրաստանը, թե՛ Հյուսիսային Հայաստանը միասին:

Իրն ալ-Ասիրը իր «Պատմությունը» շարադրելիս, նախ նշում է թվականը, ապա դրա տակ տալիս է մանր ենթավերնագրեր: Ամեն մի ենթավերնագրից հետո, հաճախ մի նախադասությամբ, տալիս է իր նկարագրելիք դեպքերի հակիրճ բովանդակությունը, ապա անցնում մանրամասն շարադրանքին, հիշատակելով, նույնիսկ, դեպքի օրր ամսվա մեջ և, երբեմն, նույնիսկ շաբաթվա օրը: Տարբեր աղբյուրներից քաղելու դեպքում նշում է, որ թեպետ ինքն այսպես է գրում, սակայն այլ տարբերակ էլ կա: Փոքր դեպքերն ի մի բերելով, շարադրում է ամեն տարվա վերջում «Տարբեր դեպքերի մասին» վերնագրի տակ:

* * *

Իբն ալ-Ասիրի «Պատմությունը» հրատարակվել է եվրոպայում Թորնբերգի կողմից և ունեցել է նաև արևելյան հրատարակություններ Կահիրեում (1290 հիշրի (1873—1874), 1303 (1885—1886) և այլն):

Իբն ալ-Ասիրի «Լիակատար Պատմության» ձեռագրեր կան Բեռլինում³⁶, Փարիզում³⁷, Լոնդոնում³⁸, Կոստանդնուպոլսում³⁹, Կահիրեում⁴⁰, Լենինգրադի Արևելագիտության ինստիտուտում⁴¹, Լենինգրադի Պետական համալսարանում⁴² և այլուր:

Իբն ալ-Ասիրի «Լիակատար Պատմությունը» ոչ մի լեզվով ամբողջական թարգմանություն չունի:

Նրանից քաղվածքներ են թարգմանվել ռուսերեն, ֆրանսերեն և անգլերեն լեզուներով: Ռուսերեն թարգմանություններ են կատարել Ն. Ի. Իլ-

³⁶ W. Ahlwardt, Verzeichniss der arabischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin, B. IX, Berlin, 1897, no. 9438—9440.

³⁷ de Slane, Catalogue des manuscrits arabes de la Bibliothèque Nationale, Paris, 1883—1895, no. 1468, 2; 1492—1504; 1595, 2.

³⁸ A. G. Ellis and E. Edwards, A descriptive List of the Arabic Mss. acquired by the Trustees of the British Museum since 1894, London, 1912, p. 32.

³⁹ Cl. Cahen, Les chroniques arabes concernant la Syrie. L'Égypte et la Mesopotamie de la conquête arabe à la conquête ottomane dans les bibliothèques d'Istanbul, Revue des études islamiques, Paris, 1936, p. 339.

⁴⁰ Revue de l'Institut des manuscrits arabes, Le Caire, 1960, t. VI, p. 328. Fihris al-Makhtutat al-Musawwara, Le Caire, 1957, II, 1, p. 212, 213, no. 402: II, 3, p. 242, no. 1177.

⁴¹ Каталог арабских рукописей Инс. нар. Азии, вып. 3, А. И. Михайлова, История, М., 1965, № 21.

⁴² В. И. Беляев и П. Г. Булгаков, Арабские рукописи собрания ЛГУ, в сб. Памяти ак. И. Ю. Крачковского, Ленинград, 1958, с. 28.

մինսկին (մոնղոլների՝ 1220—1224 թթ. կովկասյան երկրներ կատարած արշավանքի մասին)⁴³, Վ. Գ. Տիգլենհաուզենը (Ոսկե հորդայի մասին)⁴⁴, Ն. Ա. Մեդնիկովը (Պաղեստինի ու Ասորիքի մասին)⁴⁵, Ն. Ի. Լեմանովը և Ս. Վոլինը (Թուրքմենիայի վերաբերյալ)⁴⁶ և Պ. Կ. Ժուզեն (Ադրբեջանի մասին)⁴⁷:

Ֆրանսերեն թարգմանվել են քաղվածքներ խաչակրաց արշավանքների և նրանց հիմնած պետությունների մասին⁴⁸: Բյուզանդիայի հետ արաբների մղած պատերազմներին վերաբերող քաղվածքներ նախ թարգմանվել են ռուսերեն Ա. Վասիլևի⁴⁹ կողմից, ապա նույն այդ մասը լրացումներով թարգմանել ու հրատարակել է Մ. Կանարը՝ ֆրանսերեն⁵⁰:

Անգլերեն են թարգմանվել քաղվածքներ դարձյալ խաչակիրների վերաբերյալ⁵¹:

Իբն ալ-Ասիրից հայերեն թարգմանվել են Հայաստանի վերաբերյալ քաղվածքներ Բ. Խալաթյանցի կողմից⁵²:

Ներկա հատորում թարգմանել ենք քաղվածքներ Իբն ալ-Ասիրի Լիակատար Պատմությունից և Մոսուլի թաթարների պետության պատմությունից: Վերջինից կատարված թարգմանության համար օգտագործել ենք բնագրի փարիզյան հրատարակությունը⁵³:

⁴³ Н. И. Ильминский, Выписки из Иби эль Атира о первом нашествии татар на кавказские и черноморские страны с 1220 по 1224 г., Ученые записки Академии наук, 1-е и 3-е отд., II, 1854, стр. 636—668.

⁴⁴ В. Г. Тизенгаузен, Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, I, СПб., 1884, стр. 1—45.

⁴⁵ Н. А. Медников, Палестина от завоевания ее арабами до крестовых походов по арабским источникам, Православный Палестинский сборник, т. XVII, вып. II (2), СПб., 1897, стр. 401—528.

⁴⁶ И. Н. Леманов и С. Волин, Извлечения из «ал-Камил фи-т-тарих» Ибн ал-Асира, Материалы по истории туркмен и Туркмении, I, М.-Л., 1939, стр. 358—409.

⁴⁷ П. К. Жузе, Материалы по истории Азербайджана из Тарих ал-Камиль Ибн ал-Асира, Баку, 1940.

⁴⁸ Recueil des historiens des croisades. Historiens Orientaux, Paris, 1872.

⁴⁹ А. А. Васильев, Византия и арабы, т. I, СПб., 1900, стр. 86—106.

⁵⁰ А. А. Vasiliev, Byzance et les Arabes, t. II, La dynastie Macedonienne deuxieme partie, extraits des sources arabes, traduits par M. Canard, Bruxelles, 1950, p. 129—162.

⁵¹ Ibn al-Athir, The Collection of Histories, in F. Cabriell (ed.), Arab Historians of the Crusades, London, 1969.

⁵² «Արաբացի մատենագիրներ Հայաստանի մասին, հաւաքեց և թարգմանեց Բագրատ Խալաթեանց», Ազգային Մատենադարան, ՁԴ, Վիեննա, 1919, էջ 124—147:

⁵³ Recueil des historiens des croisades, publié par les soins de l'Académie des inscriptions et belles-lettres. Historiens orientaux, Paris, 1876, t. 2, 2e partie,

«Լիակատար Պատմութեան» թարգմանութեան հիմք ենք ընդունել Իբն ալ-Ասիրի արաբերեն բնագրի՝ Կահիրեի հրատարակութունը⁵⁴, միաժամանակ, ըստ կարելիւն, համեմատելով Կ. Քորնբերգի Լեյդենյան հրատարակութեան հետ⁵⁵։

Թարգմանել ենք ո՛չ միայն Հայաստանին, այլև դրացի երկրներին (Վիրք, Աղվանք, Շիրվան, Իբրբենդ, Ատրպատական, Վերին Միջագետք, Ասորիք և Փոքր Ասիա) վերաբերող հատվածները։

Թարգմանութեան մեջ արաբական և ընդհանրապես մասմեդական անձնանունները տվել ենք արաբական ձևով՝ հայկական հնարավոր տառադարձութեամբ, իսկ հայկական կամ բյուզանդական և ընդհանրապես քրիստոնեական և հեթանոսական (պարսկական) անունները տվել ենք մատենագրութեան ավանդած ձևերով՝ կողքին, փակագծերի մեջ նշելով արաբական ձևը։ Տեղանունները թարգմանելիս տվել ենք հայ պատմագրութեան մեջ ընդունված ձևը և կողքին, փակագծերի մեջ՝ արաբական ձևը, իսկ այնպիսի տեղանուններ, որոնք հայկական ընդունված ձևեր չունեն կամ արաբական ձևը շատ հանրածանոթ է և կամ անորոշ է, թողել ենք նույնութեամբ։

Ինչ վերաբերում է վարչական, տնտեսական, հարկային և այլ հատուկ բառերին, ապա դրանք հիմնականում թողել ենք արաբական ձևով, մեծ մասամբ կողքին, փակագծերի մեջ տալով հայերեն թարգմանութունը կամ բացատրելով ծանոթագրութունների մեջ։

Մեր թարգմանութեան մեջ ամենադժվարին խնդիրներից մեկը տառադարձութեան հարցն է։ Մինչ այժմ չկա հայերեն տառերով արաբերենի տառադարձութուն, (որի համար պետք է լինեն տպագրական տառաձևեր, միջոցներ), ինչպես կա եվրոպական լեզուներում լատինական տառերով և ռուսերենում՝ ռուսական տառերով։

Այնուհանդերձ ստեղծել ենք մեզ համար պայմանական տառադարձութուն, որը կիրառել ենք նաև այս թարգմանութեան մեջ։ Արաբերենի 28 տառերից հնարավոր է հայերեն տառադարձել միայն 21-ը։ Դրանք են $\text{آ}(ա), \text{ب}(բ), \text{ت}(տ), \text{ج}(ջ), \text{ح}(խ), \text{د}(դ), \text{ذ}(ն, ռ), \text{ر}(ր), \text{س}(ս), \text{ش}(շ), \text{ط}(թ), \text{ع}(ղ), \text{ف}(ֆ), \text{ق}(կ), \text{ك}(ք), \text{ل}(լ), \text{م}(մ), \text{ن}(ն), \text{ه}(հ), \text{و}(ու), \text{ی}(յ)։$

Մնում են յոթ տառ, որոնց համար հայերենում չունենք համապատասխան համարժեքներ, ուստի և գոհացել ենք հարմարեցնելով։ Այսպես՝ լեզվաշրթնային $\text{ع}(սա)$ տառի համար դրել ենք պարզապես ս։ Սույն հայկական տառն օգտագործել ենք նաև լեզվաքմային $\text{ع}(սագ)$ տառի համար։ Կոկորդային $\text{ح}(հա)$ տառի դիմաց դրել ենք սովորական

⁵⁴ Ibn al-Athir, al-Kamil fi-l-Tarikh, al-Qahira, I—IX, 1353 (1934—1935).

⁵⁵ Ibn el-Athiri Chronicon quod perfectissimum inscribitur, ed. C. J. Tornberg, v. I—XIV, Lugduni Batavotum, 1851—1876.

հ, լեզվաքմային ջ(ղալ) տառի դիմաց դ, լեզվաքմային շ(ղաղ) տառի փոխարեն նույնպես դ, լեզվաքմային ք(զա) տառի համար զ, Սակայն ամենամեծ թերությունը կոկորդային ց (այն) տառի դիմաց ոչ մի հարմար գիր չլինելն է: Տվյալ դեպքում ապաթարցը հնարավոր չէ օգտագործել, որովհետև դա օգտագործել կարելի է ալիֆ համդայի 1 համար, իսկ այնի համար թե՛ եվրոպական լեզուներում, թե՛ ուսերենում ապաթարցի հակառակ ուղղությամբ կիսակլոր է օգտագործվում:

Հնարավորություն շկա նաև երկար ձայնավորներն (երկար ա, ու, ի) արտահայտելու:

Արաբերենի (ալ-) որոշիչ հոգը բաղաձայնով սկսվող բառից առաջ արտասանվում է ըստ իրեն հետևող տառի: Եթե նրան հաջորդում է արեւմային կոշված բաղաձայններից մեկը ص ق ت ن ل ظ ط ح ى متى س (ապա նրա լ հնչյունը, ազդվելով հաջորդ բաղաձայնից, կրկնակի է արտասանվում: Այսպես՝ գրվում է ալ-շամս (արև), բայց արտասանվում է աշ-շամս: Իսկ եթե հաջորդող բառի առաջին բաղաձայնը լուսնային է (أ ب ج ح خ ع غ ف ق ك م ن ه و ز), ապա կարդացվում է այնպես, ինչպես գրվում է: Այսպես՝ գրվում է ալ-կամար (լուսին) և նույն ձևով արտասանվում է: Հետևելով եվրոպական արևելագիտության մեջ այժմ ընդունված սկզբունքին որոշիչ հոգը գրում ենք միշտ ալ-ձևով, անկախ այն բանից, թե ինչպիսի բաղաձայն է նրան հաջորդում:

Նույնպես և Աբու (հայր) բառի դեպքում, երբ հղովվելով դառնում է Արի, ինչպես, օրինակ, Իբն Աբի Ջաֆար (Աբու Ջաֆարի որդի), դարձյալ գրում ենք եվրոպական արևելագիտության մեջ ընդունված ձևով՝ Իբն Աբու Ջաֆար՝ Աբու բառը միշտ պահելով ուղղական հղովով:

ԼԻԱԿԱՏԱՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

(Ա.Լ. - Գ.Ա.Մ.Ի.Լ. ՖԻ-Լ. - ՏԱՐԻԽ)

էջ 41

ՆՈՅԻ (ՆՈՒՀ) ԺԱՄԱՆԱԿ ԿԱՏԱՐՎԱԾ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Եվ ծփաց [Նոյան] տապանը երկրի վրա ոչ մի տեղ կանգ չառնելով մինչև որ հասավ սրբավայրը (հարամ)¹, ուր կանգ չառավ և մի շաբաթ պտույտ գործեց նրա շուրջը. ապա շարունակեց իր ընթացքը երկրի վրա մինչև որ հասավ ալ-Ջուդի², որը լեռ է Կարգիում³, Մոսուլի երկրում, և այնտեղ կանգ առավ: Այստեղ է, որ ասվել է «Թող կորչե՛ն անարդար մարդիկ»: Եվ երբ կանգ առավ, ասվել է. «Ո՛վ երկիր, կուլ տուր քո ջուրը և երկինք հեռացրու ջրերը»: Հողը ներծծեց [ջուրը] և Նոյը մնաց վերևում մինչև որ ջրերը իջան: Երբ դուրս եկավ Ջադիրայի հողում, Կարգիի կողմերում տեղ ընտրեց ու կառուցեց մի դյուղ, որը կոչվեց Սամանին (Թամանին)⁴ և այժմ կոչվում է Սամանինի (ութսունի) շուկա, որովհետև նրա հետ եղածներից ամեն մեկը մի տուն կառուցեց, իսկ նրանք ութսուն հոգի էին:

էջ 46

ՆՈՅԻ (ՆՈՒՀ) ՍԵՐՆԴԻ ՄԱՍԻՆ⁵

Իսկ Հաբեթի (Յաֆիս) որդիներն էին Գոմեր (Ջամիր), Մավա, Մաուրիթ, Բուան, Ֆուբա, Մոսոք (Մաշիշ) և Թիրաս (Տիրաշ): Գոմերի որդիներն էին պարսից թագավորները: Թիրասի (Տիրաշ) որդիներից էին թուրքերը, խազարները, իսկ Մոսոքի որդիները՝ աշբանները: Մավայի որդիներից էին Գոգն (Յաջոջ) ու Մագոգը (Մաջոջ), Բուանի որդիներն էին Սակալիբա (սլավոններ) և Բուրջան: Աշբանները հնում Լիուսի երկրում էին նախքան կպատահեր այն, ինչ պատահեց Իսահակի որդի Ծսավի (Այս) որդու

և ուրիշների հետ: Եվ այդ երեքից ամեն մեկը՝ Սեմը (Սամ), Քամը (Համ) և Հաբեթը, դիմեց մի երկիր, ուր ապրեց և ուրիշներին քշեց այնտեղից: Հաբեթի որդիներն են հոռոմները (ռում), որոնք Նոյի որդի Հաբեթի որդի Յունանի որդի Լանթայի՞ որդիներն են:

էջ 192

ԹՈՒՄԻ ԻԱԿԱՎՈՐՆԵՐԻ ԵՐՐՈՐԻ ԳԱՍԸ ՀԻՋՐԱՅԻՑ ՀԵՏՈ

Նրանցից առաջինը Հերակլն է, որի թագավոր դառնալու մասին խոսել ենք: Նրա իշխանությունը շրջանը քսանհինգ տարի է, ասվում է նաև երեսունմեկ տարի: Նրա օրոք է ծնվել [Մուհամմադ] մարգարեն: Մահմեդականները նրա ձեռքից նվաճեցին Ասորիքը:

էջ 193

Նրանից (Հուստինիանոսից) հետո իշխեց Անաստասիոսը, որդի Փիլիպպոսի (Նասթաս իբն Ֆիլիֆուս): Նրա օրոք հոռոմների մեջ դժգոհություն կար և նրան հանեցին ու աքսորեցին: Ապա իշխեց Թեոդոսիոսը (Սիդուս), որը կոչվում էր հայազգի (արմանի): Իշխել է Սուլայման իբն Աբդ ալ-Մալիք [խալիֆայի] օրոք և սրան էր որ Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքը պաշարեց:

Նրանից հետո իշխանությունը վերցրեց Լևոնը, որդի Կոստանդինի (Ալյուն իբն Կուսթանթին), քանզի նա (Թեոդոսիոսը) թույլ էր, իսկ Լևոնի (Ալյուն) շնորհիվ հոռոմներն ի վիճակի եղան մահմեդականներին ետ մղել Կոստանդնուպոլսից: Իրա համար նրան դարձրին թագավոր և նա իշխեց քսանվեց տարի:

էջ 194

Նրա (Միքայելի) դեմ դուրս եկավ Վասիլ սլավոնը (Բասիլ ալ-սակլաբի), որը գրավեց իշխանությունը և երկու հարյուր հիսուներեք հիջրի (867) թվականին սպանեց Միքայելին: Ապա Վասիլ սլավոնը իշխեց քսան տարի Մուտաղզ և Մուհամադի խալիֆաների օրոք և Մուտամիդի առաջին տարիներին: Նրա մայրն սլավոնուհի էր, որի պատճառով ինքն էլ [սլավոն] կոչվեց:

Այս Կոստանդինի դեմ դուրս եկավ Կոստանգինը, որդի Անդրոնիկոսի (Անդրոնիկուս), որի հայրը գնացել էր Մուբտաֆի [խալիֆայի] մոտ, երկու հարյուր իննսունչորս հիջրի (906—907) թվականին և ընդունել մահ-մեղականություն ու մահացել: Իսկ որդին փախավ Հայաստանի ու Ատրըպատականի ճանապարհով դեպի Ռումի երկիրը: Նրա մոտ մեծ բազմություն հավաքվեց, հետևորդները շատացան և գնաց Կոստանդնուպոլիս Կոստանդինի հետ կովեց իշխանության համար երեք հարյուր մեկ հիջրի (913—914) թվականին, հաղթեց ու սպանեց նրան:

ԱՐԴԱՇԻՐ ՈՐԴԻ ԲԱԲԱՔԻ ԵՎ ՊԱՐՍԻՅ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Եվ կոչվեց Արդաշիր՝ Շահանշահ, ապա շարժվեց դեպի Համադան ու գրավեց այն և հետո ալ-Ջաբալ, Ատրպատական^o, Հայաստան (Արմինիա)¹⁰, Մոսուլ և ուժով նվաճեց: Ապա Մոսուլից շարժվեց դեպի Սաուադ (Ստորին Միջագետք) ու գրավեց. մի արևմտյան քաղաք կառուցեց Տիգրիսի (Դիջլա) ափին Տիզբոնի (Խայսաֆուն) դիմաց. որը Մագահինի (Տիզբոն)¹¹ արևելքում է և այն անվանեց Բեհ Արդաշիր և Սաուադից վերադարձավ Իսթախր:

ՀԱԶԿԵՐՏԻ (ՅԱԶԴԱՋԻՐԿ) ՈՐԴԻ ՊԵՐՈՋԻ (ՖԻՐՈՒՋ) ՈՐԴԻ ԿԱՎԱՏԻ (ԿՈՒԲԱԿ) ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ապա Կավատր հարձակվեց Ռումի վրա, նվաճեց Ամիդ քաղաքը, կառուցեց Առաջան ու Հուլուան քաղաքները և մեռավ: Նրանից հետո իշխեց որդին՝ Խոսրով (Քիսրա) Անուշիրուանը:

Կավատի իշխանությունը իր եղբոր Զամասպի հետ միասին քառասուներեք տարի տևեց: Անուշիրուանը իր իշխանությանը ենթարկեց այն, ինչ որ հայրը թողել էր նրան նվաճելու:

Նրա [Կավատի] օրոք խազարները դուրս եկան և ասպատակելով նրա երկիրը, հասան Դինավար: Կավատը իր մեծ զորավարներից մեկին ուղար-

կեց տասներկու հազար [զինվորներով]։ Ապա մտավ Առան և նվաճեց Արաքս (ալ-Ռաս) կողմած գետից մինչև Շիրուան ընկած [տարածությունը]։ Ապա Կավատը հասավ նրանց ետևից և Առանում կառուցեց Բայլական քաղաքը և Պարտավը (Բարդաա), որն ամբողջ սահմանային գոտու [գլխավոր] քաղաքն է և ուրիշ քաղաքներ, իսկ խազարները մնացին։ Ապա կառուցեց Ալանաց պաշտպանության գիծը Շիրուան երկրի ու Ալանաց գոան (Բաբ Ալլան) միջև։ Այս պաշտպանության գծի վրա կառուցեց բազմաթիվ քաղաքներ, որոնք կործանվեցին Բաբ ալ-Աբուաբի կառուցվելուց հետո։

էջ 256—257

ՊԻՂԾ ԷԱԶԿԵՐՏԻ (ՅԱԶԴԱԶԻՐԴԻ) ՈՐԴԻ ԲԱԼՐԱՄ ԳՈՒՐԻ (ՋՈՒՐԻ) ՈՐԴԻ
 ԷԱԶԿԵՐՏԻ (ՅԱԶԴԱԶԻՐԴԻ) ՈՐԴԻ ՊԵՐՈՉԻ (ՖԻՐՈՒՉ) ՈՐԴԻ ԿԱՎԱՏԻ
 (ԿՈՒԲԱԿ) ՈՐԴԻ ԽՈՍՐՈՎ (ՔԻՍՐԱ) ԱՆՈՒՇԻՐՈՒԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ
 ՄԱՍԻՆ

Եվ հավաքվեցին աբխազները, Բանչարը, Բալանչարը¹² և ալանները՝ նրա (Անուշիրուանի) երկրի վրա հարձակվելու նպատակով։ Նրանք մտան Հայաստան (Արմինիա) նրա ժողովրդի վրա հարձակվելու նպատակով, քանզի ճանապարհը այստեղ հեշտ էր։ Խոսրովը (Քիսրա) դանդաղեց մինչև որ սրանք խորացան երկրում, ապա ուղարկեց զորքեր, որոնք կռվի բռնվեցին նրանց հետ ու կոտորեցին, բացի տաս հազար մարդուց, որոնց գերեցին ու բնակեցրին Ատրպատականում .....

Պերոզ (Ֆիրուզ) թագավորը Սուլի (Ճորա) երկրում ու ալանների [կողմերում], իր երկրի համար լավ ամրություններ էր կառուցել, իսկ նրա որդին՝ Կավատը (Կուբադ) ավելին կառուցեց։ Երբ թագավորեց Խոսրով Անուշիրուանը, Սուլի կողմերում ու Վրկանում (Ջուրջան) շատ կառուցումներ [արեց] ու բերդեր շինեց, որոնցով իր ամբողջ երկիրը ամրացրեց։ Սինչիբուր հականը, որ թուրքերի ամենամեծն էր, դիմեց նրա երկիրը՝ իր կողմը սիրաշահելով խազարներին, աբխազներին ու Բալանչարի մարդկանց, որոնք հպատակվեցին նրան։ Նա եկավ մեծ զորքով և գրեց Խոսրովին հարկ պահանջելով ու շհնազանդվելու դեպքում սպառնալով նրան։ Խոսրովը նրա ոչ մի պահանջին պատասխան չտվեց, քանզի իր երկիրը պաշտպանված էր և ամրացրեց Հայաստան (Արմինիա) սահմանային երկիրը այնպես, որ փոքրաթիվ [ազամիկներով] կարող էր գոհանալ։ Խականը հարձակվեց նրա երկրի վրա բայց ոչինչ չկարողացավ անել և ամոթահար վերադարձավ։

ԱՆՈՒՇԻՐՈՒԱՆԻ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆՈՒՄ ԿԱՏԱՐԱՄ
ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԱՍԻՆ¹³

Հայաստանի (Արմինիա) և Ատրպատականի մի մասը հոռոմների ձեռքում էր, իսկ մի մասը խազարների: Կավատը մի պարիսպ կառուցեց այդ երկրներից մի քիչ այն կողմ ու, երբ մեռավ և իշխեց որդին՝ Անուշիրուանը, հզորացավ ու նվաճեց Ֆարդանան, Բուրաշանը և Ադը: Նա կառուցեց Շաբուրան¹⁴, Մասկաթ (Մազբուլթ) և Բաբալ-Աբուլաբ (Դարբանդ) քաղաքները: Իսկ սա կոչվել է Արուլաբ (դոններ), որովհետև կառուցվել է լեռան մի անցքի վրա: Եվ [Անուշիրուանը] բնակեցրեց այդ քաղաքներում մարդկանց, որոնց նա կոչեց ալ-Սիասիչին¹⁵: Շինեց նաև այլ քաղաքներ և ամեն մի դռան (կապանի) առջև քարե պալատ կառուցեց: Վրաց (Ջուրզան)¹⁶ երկրում կառուցեց Սուղդաբիլ քաղաքը և այնտեղ բնակեցրեց Սուղդի [բնակիչներին] ու Պարսկաստանի (Ֆարս) որդիներին: Կառուցեց Ալանաց դուռը (Բաբ Ալլան) և Հայաստանում նվաճեց այն բոլորը, որ հոռոմների ձեռքում էր: Շենացրեց Արդաբիլ քաղաքը և բազում բերդեր:

Նա գրեց թուրքաց¹⁷ թագավորին՝ առաջարկելով բարեկամություն ու համաձայնություն, նրա աղջկա ձեռքը խնդրեց ու ցանկացավ փեսա դառնալ նրան: Նրանցից ամեն մեկը մյուսի աղջկա հետ ամուսնացավ: Սակայն եթսուրովը թուրքաց թագավոր խականին ուղարկեց մի աղջկա, որին իր կանանցից մեկը որդեգրել էր և ասաց, որ սա իմ աղջիկն է: Իսկ թուրքաց թագավորը ուղարկեց իր աղջկան և նրանք իրար մերձեցան: Անուշիրուանը հրամայեց իր վստահելիներից ոմանց, որ ինչ-որ կողմից հարձակվեն թուրքաց ճամբարի վրա և հրդեհ գցեն. այդպես էլ արեցին: Երբ առավոտ եղավ թուրքաց թագավորը բողոքեց այդ մասին, իսկ սա ուրացավ, ասելով թե տեղյակ չէ: Մի քանի գիշեր անց նույնը պատվիրեց անել. թուրքը նեղացավ, իսկ Անուշիրուանը քաղցր խոսեց և ներողություն խնդրեց: Ապա Անուշիրուանը հրամայեց, որ կրակ գցեն իր ճամբարի այն մասի վրա, ուր կային ծղոտե խրճիթներ: Երբ առավոտ եղավ ինքը բողոքեց թուրքին, ասելով, որ կատարեցիր այն, ինչի համար ինձ մեղադրում էիր: Թուրքը երդվեց, որ ոչինչ չգիտի այդ մասին: Ասաց Անուշիրուանը՝ մեր զինվորները դժգոհ են մեր հաշտությունից, քանի որ կտրվեց նրանց տրված հասույթը և վերջ գտան ասպատակությունները: Ես չեմ ուզում, որ նրանք այնպիսի բան անեն, որ մեր սրտերը պղտորեն և վերսկսենք թշնամությունը: Կարծում եմ լավ կլինի, որ ինձ թույլ տաս մի պարիսպ կառուցել իմ և քո միջև, որի վրա դարպասներ կպատրաստենք: Ոչ ոք բեզ

մոտ չի մտնի, եթե շեւ ուզի և մեզ մոտ կմտնի միայն նա, որին մենք կուզենանք: [Թուրքը] համաձայնեց այս բանին:

Անուշիրուանը կառուցեց¹³ պարիսպը ծովից սկսած մինչև լեռների գագաթը և վրան երկաթե դարպասներ դրեց ու պահակներ նշանակեց: Ասացին թուրքաց թագավորին, թե նա քեզ խաբեց, քո կինը նրա աղջիկը չէ և նա քեզանից պաշտպանվեց, իսկ դու այլևս ոչ մի հնար չես կարող գործադրել:

Անուշիրուանը թագավորներ նշանակեց այդ կողմերում. որոնցից էին Սաբիրի (Գահի) տերը, Ֆիլան շահը, Լաբզի, Մասկաթի [տերերը] և ուրիշներ:

Հայաստանը մնաղ պարսից ձեռքում մինչև որ երևաց մահմեդականությունը և Սիասիջին [կոչվածներից] շատերը լքեցին իրենց հանձնված բերդերն ու քաղաքները, մինչև որ դրանք քայքայվեցին և այն գրավեցին խազարներն ու հոռոմները: Այս վիճակում էր երկիրը, երբ երևան եկավ մահմեդականությունը:

էջ 281

ՈՐՄԻՋԴԻ (ՀՈՒՐՄՈՒՋ) ՈՐԴԻ ԽՈՍՐՈՎ (ՔԻՍՐԱ) ՊԱՐՈՒԵՋԻ (ԱԲԱՐՈՒԻՋ) ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Պատրաստվեց Հերակլը (Հիրակլ) և իր որդուն թողեց Կոստանդնուպոլսում (Կուսթանթինիյա), իսկ ինքը, գնաց ոչ Շահրիբազի¹⁹ գնացած ճանապարհով, այլ գնաց մինչև որ մտավ Հայաստան երկիրը, դիմեց Ջազիրա և կանգ առավ Մծբինի (Նասիբին) մոտ, խոսքովը զինվորներ ուղարկեց նրա դեմ ու հրամայեց մնալ Մոսուլում: Նա լուր ուղարկեց Շահրիբազին, որպեսզի գա իր մոտ և միասին կովի դուրս գան Հերակլի դեմ:

Հ Ա Տ Ո Ր Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

Տ Ա Ս Ն Հ Ի Ն Գ Թ Վ Ա Կ Ա Ն

էջ 344

(14 փետրվար 636—1 փետրվար 637)

ՀԱԼԵԲԻ, ԱՆՏԻՈՔԻ ԵՎ ԱՎԱՍԻՄԻ ԱՅԼ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ՆՎԱՃՄԱՆ ՄԱՍԻՆ²⁰

Իրբ Աբու Ուբայդան վերջացրեց Կիննասրինի [նվաճումը] գնաց դեպի Հալեբ: Սակայն նրան լուր հասավ, թե Կիննասրինի բնակիչները ապրտամբել և դավաճանել են: Նա նրանց դեմ ուղարկեց ալ-Սիմթ ալ-

Քինդիին, որը պաշարեց նրանց, նվաճեց ու բռնադրավեց արջառն ու ոչ-խարը: Դրանց մի մասը բաժանեց իր զորքի մեջ, իսկ մնացածը դարձրեց ավար (ղանիմա)²¹:

Աբու Ուբայդան հասավ Հալեբի մեծ արվարձանը, որը նրանից մոտիկ է: Աբու Ուբայդան հավաքեց տարբեր արաբների և նրանց հետ հաշտութիւն կնքեց ջիզիա (գլխահարկ) վճարելու պայմանով: Հետագայում դրանք մահմեդականացան: Եկավ Հալեբ, իսկ նրա առաջապահ [զորքի] հրամանատարն էր Իյադ իբն Ղանմ ալ-Ֆիհրին: Նրա բնակիչները ամրացան, իսկ մահմեդականները պաշարեցին նրանց: Սակայն շուտով խնդրեցին հաշտութիւն և երաշխավորագիր (աման) իրենց անձերի, զավակների, քաղաքի, եկեղեցիների ու բերդի համար: Տրվեց այն և մզկիթի համար տեղ հատկացրեց:

Նա, որ հաշտութիւն կնքեց Իյադն էր, իսկ Աբու Ուբայդան համաձայնութիւն էր տվել: Սակայն ասվում է, որ պայմանավորվել էին նաև նրանց բնակարանները և եկեղեցիները [մահմեդականների միջև] բաժանել: Ասվում է նաև, որ Աբու Ուբայդան Հալեբում ոչ ոքի չհանդիպեց, քանզի ժողովուրդը տեղավորվել էր Անտիոք. գրագրութիւն ունեցավ հաշտութիւն մասին և, երբ այն իրականացավ, նրանք վերադարձան:

Աբու Ուբայդան Հալեբից գնաց Անտիոք, ուր շատերը Կիննասրինից և այլ վայրերից եկել ու ամրացել էին: Երբ նա դուրս եկավ, հանդիպեց թշնամիների մի խմբի, որին հաղթեց ու ստիպեց քաղաքում ապաստանել: Բոլոր կողմերից պաշարեց այն, իսկ նրանք հաշտութիւն կնքեցին հեռանալու կամ ջիզիա (գլխահարկ)²² [վճարելու] պայմանով: Ոմանք հեռացան, իսկ ոմանք էլ մնացին, որոնց երաշխավորագիր (աման) տրվեց²³: Սակայն հետո դավաճանեցին և Աբու Ուբայդան նրանց դեմ ուղարկեց Իյադ իբն Ղանմին և Հաբիբ իբն Մասլամային, որոնք գրավեցին [բաղաքը] նախկին հաշտութիւն պայմաններով:

Անտիոքը մեծ համբավ ուներ մահմեդականների մոտ և, երբ նվաճվեց, Օմարը²⁴ գրեց Աբու Ուբայդային, որ Անտիոքում մահմեդականների մի խումբ տեղավորի, նրանց դարձնի [մշտական] կայազոր և ռոճիկ չխնայի:

Աբու Ուբայդան տեղեկացավ, որ հոռոմների մի զորամաս կա Մաարատ Մասրայնի և Հալեբի միջև և գնաց նրանց դեմ, բախվեց ու հաղթեց նրանց: Շատ պատրիկների (բաթարիկա)²⁵ սպանեց, գերեվարեց ու կողոպտեց: Նվաճեց Մաարատ Մասրայնը՝ Հալեբի հաշտութիւն պայմաններով: Նրա ձիավորները շարժվեցին և հասան Բուկա ու գրավեցին ալ-Ջումա, Սարմայն ու Բիրայն դյուղերը և նվաճեցին ամբողջ Կիննասրինն ու Անտիոքը:

Ապա Աբու Ուբայդան եկավ Հալեբ, որի ժողովուրդը ըմբոստացել էր, իսկ նա ստիպեց նրանց հպատակվել և քաղաքի [դռները] բացել: Եվ Աբու Ուբայդան դնաց դեպի Կուրուս, իսկ նրա առաջապահ զորքի [հրամանատարն էր] Իյադը: Նրան դիմավորեց վանականներից մեկը հաշտութուն խնդրելով: [Իյադը] ուղարկեց նրան Աբու Ուբայդային, իսկ սա հաշտութուն կնքեց Անտիոքի պայմաններով: Նա իր ձեռքերը արձակելով նվաճեց ամբողջ Կուրուսի նահանգը, գրավեց Տալլ Ազագը: Աբու Ուբայդայի զորքում էր Սալման իրն Ռաբիա ալ-Բահլիին, որն իջևանեց Կուրուսի բերդերից մեկում, և սա նրա անունով կոչվեց Հիսն (բերդ) Սալման: Ապա Աբու Ուբայդան գնաց Մանբիջ: Նրա առաջապահ զորքի հրամանատարն էր Իյադը և հասավ վերջինիս, երբ արդեն [Մանբիջի] բնակիչների հետ հաշտութուն էր կնքել՝ Անտիոքի պայմաններով: [Աբու Ուբայդան] ուղարկեց Իյադին Տլուբի (Դուլուբ) և Ռաաբանի կողմերը և սա հաշտութուն կնքեց բնակիչների հետ՝ Մանբիջի նման պայմաններով, և պարտավորեցրեց նրանց մահմեդականներին տեղյակ պահել հոռոմների գործողությունների մասին: Ամեն մի նվաճած գավառում Աբու Ուբայդան կառավարիչներ նշանակեց և խմբեր բնակեցրեց և կարիք ունեցող վայրերը պարենավորեց: Ապա գնաց Բալխս և Հաբիբ իրն Մասլամայի հետ զորք ուղարկեց Կասրին: Վերջինս հաշտութուն կնքեց բնակիչների հետ՝ շիզիա վճարելու կամ հեռանալու պայմանով: Մեծամասնությունը հեռացավ Ռումի երկիրը, Զազիրա և Զիսր (կամուրջ) Մանբիջ գյուղը: Սակայն այդ ժամանակ դեռ կամուրջ չկար, այլ Օմար խալիֆայի օրոք սարքվեց՝ ամառային հարձակումների համար: Ասվում է, որ այնտեղ կային հին [կամուրջի] ավերակներ և մահմեդականները այս կողմից անցնելով Եփեսոսը՝ գրավել էին Ասորիքը (Շամ):

Աբու Ուբայդան վերադարձավ Պաղեստին (Ֆիլասթին): Ալ-Լուբամ (Ամանոս) լեռների վրա կար մի քաղաք՝ կոչված Զարջարումա, իսկ ժողովուրդը կոչվում էր Զարաջիմա²⁶: Հաբիբ իրն-Մասլաման Անտիոքից այնտեղ գնաց և հաշտության պայմանագրով գրավեց, ըստ որի նրանք պարտավոր էին օժանդակություն ցույց տալ մահմեդականներին:

Այդ տարում Աբու Ուբայդա իրն-ալ-Ջառահը զորք ուղարկեց Մասլամա իրն Մասրուկ ալ-Աբսիի հետ, որն Անտիոքի կողմերում անցավ Բաղրասի լեռնանցքը դեպի Ռումի երկիրը: Նա առաջինն էր, որ անցել էր այս լեռնանցքը և հանդիպեց մի խումբ հոռոմների: Նրանց հետ էին արաբներ Ղասսան, Տաննուխ և Իյյադ [ցեղերից]²⁷, որոնք ուզում էին Հերակլին միանալ: [Մասլաման] հարձակվեց նրանց վրա և մեծ կոտորած արեց: Ապա նրան միացավ նաև Մալիբ իրն Աշտար ալ-Նախին՝ օգնական զորք բերելով Անտիոքում գտնվող Աբու Ուբայդայից: Նրանք վերջացրին ու ապահով վերադարձան:

[Աբու Ուբայդան] մի ուրիշ զորք ուղարկեց Մարաշ հալիդ իբն ալ-վալիդի հետ, որը գրավեց ու բնակիչներին երաշխավորագրով հեռացնելուց հետո կործանեց: Մի ուրիշ զորք ևս ուղարկեց Հաբիբ իբն Մասլամայի հետ Հադաս բերդը: Սա կոչվել է Հադաս (մատղաշ)²⁸, որովհետև մահ-մեղականները այնտեղ գտան մի երիտասարդ տղայի, որը նրանց հետ կովի բռնվեց: Ուստի և ասվել է Դարբ (լեռնանցք) ալ-Հադաս (երիտասարդի): Ասվում է նաև, որ մահմեդականներն այնտեղ վիրավորվել են և այդ պատճառով կոչվել է Դարբ ալ-Հադաս (դեպքի): Օմայանները այն կոչում էին Դարբ ալ-Սալամա (ապահովության լեռնանցք):

ՏԱՍՆՅՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(23 հունվար 638—11 հունվար 639)

էջ 372—375

ՋԱԶԻՐԱՅԻ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎԱՃՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում նվաճվեց Ջազիրան²⁹:

Հիշել ենք, որ Սաադը զորք էր ուղարկել Ջազիրա: Ելավ Իյադ իբն Ղանմը իր ընկերակիցների հետ և Սուհայլ իբն Ադդիին ուղարկեց Ռակկա: . . . . .

Երբ գրավեցին Ռակկան ու Մծբինը (Նասիբին) Իյադն իր հետ վերցրեց Սուհայլին և Աբդալլահին և առաջնորդեց զորքը դեպի Խառան (Հառան): Երբ այնտեղ հասավ, բնակիչները համաձայնեցին ջիզիա վճարել և նա ընդունեց....

Իյադն իր զինվորներով շարժվեց ու կանգնեց Եղեսիայի (Ռուհա) առջև, և բնակչությունը համաձայնություն տվեց հաշտվել Խառանի պայմաններով: Նա ուղարկեց Աբու Մուսային Մծբին, որը նվաճեց այն: Ապա Իյադը անձամբ գնաց Դարա և նվաճեց:

Օսմանը Իբն Աբու-լ-Ասին ուղարկեց Չորրորդ Հայաստան³⁰, և սակավեց նրա բնակիչների դեմ, իսկ Սաֆուան իբն Մուաթթալը նահատակվեց: Օսմանը նրա բնակիչների հետ հաշտություն կնքեց ջիզիա վճարելու պայմանով՝ ամեն մի ծխից մեկ դինար: Ապա տեղի ունեցավ Պաղեստինի, Կեսարիայի (Կայսարիյա) նվաճումը և Հերակլի փախուստը: Ըստ այսմ, Ջազիրայի նվաճումը Իրաբի արաբների նվաճումներից էր, սակայն մեծամասնությունը համոզված է, որ սա Ասորիքի (Շամ) արաբների նվաճումն է, քանի որ Աբու Ուբայդան էր Իյադին ուղարկել Ջազիրա....

Եվ Իյադը ասպատակում է ու վերադառնում Եղեսիա: Նա նվաճեց Սամոսատը (Սումայսաթը) և հասավ Սարուշ և Ռաս քայֆա և ալ-Արդ ալ-Բայդա և նրանց բնակիչները Եղեսիայի համաձայնագրի պայմաններով

հաշտութիւն կնքեցին: Հետո Սամոսատի ժողովուրդը դավաճանեց, իսկ Իյադը վերադարձավ, պաշարեց ու գրավեց: Ապա եկավ Կտոիյատ՝ Եփրատի վրա, որը Ջիսր Մանբիչից այն կողմ գտնվող շրջանն է ու նվաճեց այն: Ապա շարժվեց դեպի Ռաս Այն, որը Այն ալ-Վարդա [վայրն] է, և սա դիմադրեց նրան: Նա [պաշարված] թողեց ու գնաց Տալլ Մուուզան, որը նվաճեց, Եդեսիայի պայմաններով, տասնինը թվին: Ապա շարժվեց դեպի Ամիդ ու պաշարեց այն. բնակիչները կռվի ելան, սակայն հաշտութիւն համաձայնեցին՝ Եդեսիայի պայմաններով: Նույն ձևով նվաճեց նաև Նփրկերտը³¹ (Մայաֆարիկին), Քաֆր Տուսան և ապա շարժվեց դեպի Մծբին (Նասիբին), որի բնակիչները կռվեցին և ապա հաշտութիւն կնքեցին՝ Եդեսիայի համաձայնութիւն պայմաններով: Նա գրավեց Թուր Արդինը, Մարդինի բերդը և ուղղվեց դեպի Մոսուլ և գրավեց երկու բերդերից մեկը:

Ասվում է, որ դեռ այնտեղ չէր հասել, երբ եկավ Անձևացյաց (Զավազան)³² պատրիկը և հաշտութիւն պայմանագիր կնքեց, ապա [Իյադը] գնաց Արզն և գրավեց այն, մտավ լեռնանցքը և անցավ Բաղեշ³³ (Բաղլիս), հասավ Խլաթ, որի պատրիկը հաշտութիւն կնքեց նրա հետ, և վերջապես հասավ ալ-Այն ալ-Համիդա (Թթու ջուր)³⁴ Հայաստանում:

Ապա վերադարձավ Ռակկա, գնաց Եմեսա (Հիմս) և մեռավ քսան թվականին:

Օմարը [այս կողմերի] կառավարիչ նշանակեց Սաիդ իբն Ամիր իբն Հուլալմին, որը սակայն քիչ անց մեռավ: Ապա նա կառավարիչ նշանակեց Ումայր իբն Սաադ ալ-Անսարիին, որը սաստիկ կռվից հետո նվաճեց Ռաս Այնը: Ասվում է, որ Իյադն է Ումայր իբն Սաադին Ռաս Այն ուղարկել, և սա նվաճել է այն՝ սաստիկ պայքարից հետո: Ասվում է նաև, որ Օմարը Իյադի մահվանից հետո է Աբու Մուսա ալ-Աշարիին Ռաս Այն ուղարկել: Ասվում է նաև, որ Խալիդ իբն ալ-Վալիդը Իյադի հետ անձամբ ներկա է եղել Ջաղիրայի նվաճմանը և Ամիդում մտել է մի բաղնիք և զվարճացել գինով, իսկ Օմարը պաշտոնանկ էր արել նրան: Ասվում է, որ Խալիդը ոչ ոքի դրոշի տակ չի ընթացել, բացի Աբու Ուբայդայից, սակայն ճշմարտութիւնը միայն ալլահը գիտի:

Երբ Իյադը նվաճեց Սամոսատը, Մալաթիա ուղարկեց Հաբիբ իբն Մասլամային, որը ուժով նվաճեց այն, սակայն հաշտութիւն կնքելուց հետո բնակիչները դրժեցին [պայմանը]: Երբ Մուավիան նշանակվեց Ասորիքի (Շամ) ու Ջազիրայի կառավարիչ կրկին այնտեղ ուղարկեց Հաբիբ իբն Մասլամային, որը սրով նվաճեց այն և մահմեդական ուղիով տեղավորեց այնտեղ և կառավարիչ նշանակեց:

ՔՍԱՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(10 դեկտեմբեր 641—29 նոյեմբեր 642)

էջ 9

ՏԱՐՔԵՐ ԿԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ասվում է, որ քսան թվականին (640/641) ամիրներն (կառավարիչներ) էին Ումայր իրն Սադր՝ Դամասկոսի (Դիմաշկ), Հաուրանի, Եմեսսայի (Հիմս), Կիննասարինի և Ջազիրայի (Վերին Միջագետք) վրա, իսկ Մուավիան՝ Բալկայի, Հորդանանի (Ուրդունի), Պաղեստինի (Ֆիլասթին), Մովափի (սավահիլ), Անտիոքի (Անթաքիա), Կիլիկիայի (Կիլիկիյա) և Մաառատ Մասրայնի վրա: Այդ ժամանակ Աբու Հաշիմ իբն Ուտբա իբն Ռաբիան հաշտություն կնքեց Կիլիկիայի համար:

ՔՍԱՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(30 նոյեմբեր 642—18 նոյեմբեր 643)

էջ 13

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ԵՎԱՃՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ասվում է, երբ Նաիմը (Նուայմ) գրավեց Ռեյլը (Ռայյ), ոչ թե Աբու Դուչանային, այլ Սիմաք իբն հարաշա ալ-Անսարիին ուղարկեց որպես օգնական Բուքայր իբն Աբդալլահի՝ Օմար [խալիֆայի] հրամանով Ատրպատականում կովելու համար: Սիմաքը գնաց Բուքայրի մոտ, որը, երբ հասավ Ատրպատական, կանգ առավ և Ջարմիգան լեռը բարձրացավ, բախվեց [մարդպան] Ֆառուխզադի որդի Իսֆանդիարի հետ, որը փախչում էր Վաշի-Ռուդից: Սա նրա առաջին կռիվն էր Ատրպատականում: Պարսիկները պարտվեցին և Բուքայրը գերի բռնեց Իսֆանդիարին: Իսֆանդիարը ասաց նրան՝ հաշտությունն ես նախընտրում, թե՞ պատերազմը, ասաց՝ իհարկե հաշտությունը: Ասաց՝ այդ դեպքում քեզ մոտ պահիր ինձ, քանզի Ատրպատականի բնակիչները քեզ շեն հպատակվի, եթե ես քեզ հետ հաշտություն չկնքեմ կամ նրանց առջև հանդես չգամ, այլ կգնան շրջակա լեռները՝ Կաբջի (Կովկասի) մարդկանց և Ռումի երկիրը, իսկ ովքեր բերդերում են փակված կամնան որոշ ժամանակ: Եվ [Բուքայրը] նրան պահեց իր մոտ ու երկիրը նրան հպատակվեց, բացի ամ-

բացված բերդերից: Երբ նրա մոտ օգնութեան եկավ Սիմաք Իրն Խարաշան, Իսֆանդիարը դեռ մնում էր գերութեան մեջ: [Բուքարը] կարողացավ նվաճել շրջակա գավառները, իսկ Ուտբա իրն Ֆարկաղը նույնպես նվաճեց մերձակա գավառները:

Բուքարը գրեց Օմար [խալիֆային] առաջ շարժվելու թույլտվություն խնդրելով: Սա թույլատրեց նրան առաջ խաղալ դեպի ալ-Բաբ և իր մինչ այդ նվաճված հողերի վրա որևէ փոխանորդ նշանակել: [Բուքարը] իրեն փոխանորդ նշանակեց Ուտբա իրն Ֆարկաղին, իսկ Ուտբան Բուքարի նվաճած գավառների վրա նշանակեց Սիմաք իրն Խարաշային: Օմարն ամբողջ Ատրպատականի վրա [կառավարիչ] նշանակեց Ուտբա իրն Ֆարկաղին:

Ֆառուխզադի որդի Բահրամը գնաց Ուտբայի անցած ճանապարհով և այնտեղ սպասեց իր զորքով մինչև որ հասավ Ուտբան, նրանք կռվեցին, իսկ Բահրամը պարտվեց: Երբ Իսֆանդիարը, որը գերութեան մեջ էր Բուքարի մոտ, լսեց եղելությունը. ասաց՝ այժմ հաշտությունը կայացած համարեք և պատերազմը վերջացած: Եվ նա հաշտություն կնքեց, և նրան հավանություն տվեց ամբողջ Ատրպատականի ժողովուրդը ու խաղաղություն տիրեց Ատրպատականում: Այդ մասին Բուքարը և Ուտբան գրեցին Օմարին՝ ուղարկելով մեկ հինգերորդը [ռազմական ավարի]:

Երբ Օմարը Բուքարի նվաճած հողերի կառավարչի պաշտոնը տվեց Ուտբային, Ատրպատականի ժողովուրդին հաշտութեան պայմանագիր ուղարկեց:

էջ 14

ԱԼ-ԲԱԲԻ ՆՎԱՃՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում տեղի ունեցավ ալ-Բաբի (Դաբրանդ) նվաճումը: Մինչ այդ Օմարը Աբու Մուսային [ալ-Աշարի] ետ էր ուղարկել Բասրա և ալ-Բաբ ուղարկել Սուրակա իրն Ամրուին, որը կոչվում էր Զու-լ-Նուր (Լուսավոր), իսկ նրա առաջապահ զորքին հրամանատար նշանակել Աբդ ալ-Ռահման իրն Ռաբիային, որը նույնպես կոչվում էր Զու-լ-Նուր: Երկու թևերից մեկի վրա [հրամանատար էր] Հուլայֆա իրն Ուսայդ ալ-Ղաֆֆարին, իսկ մյուսի վրա՝ Բուքար իրն Աբդալլահ ալ-Լայսին, որն ավելի շուտ էր հասել ալ-Բաբ: Օմարը ռազմական ավարի տնօրինող նշանակեց Սալման իրն Ռաբիա ալ-Բահիլիին: Սուրական առաջ խաղաց: Երբ անցավ Ատրպատականից Բուքարը հասել էր ալ-Բաբ: Օմար [խալիֆան] Սուրակային, որպես օգնական, Զազիրայից ուղարկել էր Հաբիբ իրն Մասլամային, ուր նրա փոխարեն նշանակել էր Զիադ իրն Հանզալային:

Երբ Աբդ ալ-Ռահման իբն Ռաբիան կանգ առավ ալ-Բաբի առջև, ուր այդ ժամանակ կար Շահրիար թագավորը, որը Իսրայելի որդիներին փշացնող և նրանց հետ Ասորիքը նվաճող Շահրիարի սերնդից էր, սա գրեց նրան և երաշխավորագիր խնդրեց, որ նրա մոտ գաւ Այդպես էլ եղավ, և եկավ ու ասաց՝ ես գտնվում եմ դաժան թշնամու և բազմատեսակ անազնիվ ազգերի դիմաց: Ազնիվ և խելացի մարդը չպետք է նրանց օգնի ընդդեմ ազնիվ մարդու: Ես ընդհանուր ոչինչ չունեմ Կովկասի (Կաբչի)³⁵ բնակիչների և հայերի հետ: Դուք արդեն հաղթել եք իմ երկրին ու ազգին և ահա այսօր ես ձեզ հետ եմ, իմ ձեռքը ձեր ձեռքում է, ջիզիան ձեզ եմ վճարելու, կօգնեմ ձեզ և կանեմ ինչ որ կամենաք: Մի ծանրաբեռնեք մեզ ջիզիայով, թե չէ մեզ կթուլացնեք և օգնած կլինեք ձեր թշնամիներին:

Աբդ առ-Ռահմանը նրան (Շահրիարին) ուղարկեց Սուրակայի մոտ, որի հետ նույն ձևով խոսեց, և Սուրական ընդառաջեց նրան ու ասաց՝ ջիզիան կվճարի նա, ով մնում է [տանը] և չի պատերազմում թշնամու հետ: [Շահրիարը] համաձայնեց նրա հետ, իսկ Սուրական այդ մասին գրեց Օմարին, որը թուլատրեց և հավանություն տվեց:

էջ 14

ՄՈՒՂԱՆԻ (ՄՈՒԿԱՆ) ԵՎ ԱՃՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Երբ Սուրական ավարտեց ալ-Բաբի [նվաճումը], ուղարկեց Բուքայր իբն Աբդալլահին, Հարիր իբն Մասլամային, Հուլայֆա իբն Ուսայդին և Սալման իբն Ռաբիային՝ Հայաստանը շրջապատող լեռների բնակիչների դեմ: Նա Բուքայրին ուղարկեց Մուղան (Մուկան), Հաբիբին՝ Տփղիս (Տաֆլիս), Հուլայֆային՝ ալանաց (ալ-Լան) լեռները, իսկ Սալմանին՝ մյուս կողմը: Սուրական գրեց Օմարին նվաճումների և այդ անձնավորություններին վերոհիշյալ վայրերը ուղարկելու մասին: Օմարն անհանգստացավ, քանի որ այդ գործը գլուխ չէր գա առանց մթերքի, քանզի [նվաճվող] երկիրը ընդարձակ էր և զորքը մեծ էր: Սակայն երբ [նվաճված ժողովուրդը] վստահեց նվաճողներին և նրան դուր եկավ մահմեդականությունն ու նրա արդարությունը, մեռավ Սուրական իրեն փոխանորդ թողնելով Աբդ ալ-Ռահման իբն Ռաբիային: Զորավարներից ոչ մեկը նոր բան չնվաճեց, բացի Բուքայրից, որը Մուղանի ժողովրդին ցաք ու ցրիվ արեց, և նրանք համաձայնեցին կրկին վճարել ջիզիան ամեն մի մեծահասակից մեկ դինարի չափով: Այս նվաճումը քսանմեկ թվին էր:

Երբ Օմարը լսեց Սուրակայի մահը և Աբդ առ-Ռահման իբն Ռաբիա-

յի նրան փոխարինելը, հաստատեց Աբդ ալ-Ռահմանին որպես ալ-Բաբ սահմանային քաղաքի [կառավարիչ] և հրամայեց նրան արշավել թուրքերի դեմ:

էջ 14—15

ԹՈՒՐԻՔԵՐԻ (ԽԱՂԱՐՆԵՐԻ) ԴԵՄ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ՍԱՍԻՆ

Երբ Օմար [խալիֆան] հրամայեց Աբդ-ալ-Ռահման իբն Ռաբիային արշավել թուրքերի դեմ, սա դուրս եկավ իր զորքով և անցավ ալ-Իաբը: Շահրիարը հարցրեց նրան՝ ի՞նչ ես ուզում անել: Ասաց՝ ուզում եմ արշավել Բալանջարի և թուրքերի դեմ: Ասաց՝ մենք դո՛հ կլինենք, եթե նրանք մեզ հանգիստ թողնեն ալ-Բաբից այս կողմ: Ասաց Աբդ ալ-Ռահմանը՝ սակայն մենք չենք գոհանա, մինչև որ արշավենք նրանց երկիրը: Ինձ հետ կան այնպիսի մարդիկ, որ եթե մեր ամիրը³⁰ (խալիֆան) թույլ տա [այդ երկրի] խորքերը գնալու, ալլահը վկա էս նրանց հետ կհասնեմ մինչև Ռում*: Ասաց՝ ովքեր են դրանք, պատասխանեց՝ մարդիկ են, որոնք ընկերացել են ալլահի առաքյալին և լծվել են այս գործին անկեղծ ցանկությամբ: Նրանք հպարտության և արժանապատվության տեր էին դեռ նախամահմեդական շրջանում և այժմ առավել ևս ավելացել է հպարտությունն ու արժանապատվությունը: Նրանք այս գործը երբեք չեն լքի, հաղթանակը նրանց հետ կլինի, եթե ուրիշները չլքեն և երես չդարձնեն:

Եվ նա արշավեց Բալանջար Օմարի ժամանակ: Ասացին [թուրքերը]՝ նա մեզ վրա չէր համարձակվի արշավել, եթե նրա հետ չլինեին հրեշտակները, որոնք փրկում էին նրանց մահից: Սրանք փախան ու պատրասպարվեցին բերդերում, իսկ նա վերադարձավ ավարով ու հաղթանակով: Նրա ձիավորները հասան ալ-Բայդա [քաղաքը]՝ Բալանջարից երկու հարյուր փարսախ [հեռավորության] վրա, ապա վերադարձավ, և նրա մարդկանցից ոչ ոք չէր սպանվել:

Եվ [Աբդ ալ-Ռահմանը] նրանց դեմ արշավանքներ կատարեց նաև Օսման իբն Աֆֆան [խալիֆայի] օրոք և նախկինի նման հաղթանակ տարավ: Սակայն Քուֆայի [ռազմիկների] տրամադրությունը փոխվեց, քանզի Օսմանը կրոնափոխ եղածներին օգտագործում էր [զորքի մեջ], որպեսզի ուղիղ ճանապարհի բերի նրանց: Բայց դա նրանց չուղղեց, այլ առավել ևս փչացան:

Դրանից հետո Աբդ ալ-Ռահմանը նորից արշավեց. թուրքերը սկսեցին զայրանալ ու հավաքվեցին անտառներում: Նրանցից մեկը հանկար-

* Բնագրում կա՝ պարիսպը (ռազմ):

ծակի նետահարեց մի մահամեղականի և սպանեց նրան, իսկ սրա ընկերները լքեցին ու փախան: Այդ ժամանակ [խազարները] դուրս եկան ու կռիվն սկսեցին: Կռիվը սաստկացավ և մեկը օդի մեջ գոռաց՝ համբերություն Աբդ ալ-Ռահմանի մարդիկ, ձեզ սպասում է դրախտը: Կռվեց Աբդ ալ-Ռահմանը, մինչև որ սպանվեց, իսկ նրա ընկերակիցները ցրվեցին: Դրոշը վերցրեց նրա եղբայրը՝ Սալման իբն Ռաբիան և շարունակեց կռվել: Նորից մեկը գոռաց՝ համբերություն Սալմանի մարդիկ: Սալմանն ասաց՝ իսկ մի՞թե անհամբերություն ես տեսնում: Դրանից հետո նա իր մարդկանցով և Աբու Հուրայրա ալ-Դուսիի հետ նահանջեց Գեդան (Ջիլան) և այնտեղից անցան Վրկան (Ջուրջան): Ապա թուրքերը հանդուգն դարձան, և նույնիսկ, խլեցին Աբդ ալ-Ռահմանի դիակը, որի միջոցով մինչև արս իրենց աստծուց անձրև են խնդրում:

էջ 15

ՆՎԱՃՎԱԾ ԵՐԿՐՆԵՐԸ ՔՈՒՅԱՑԻՆԵՐԻ ԵՎ ԲԱՍՐԱՑԻՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ԲԱԺԱՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ նույն տարում Օմար [խալիֆան] նվաճված երկրները վերաբաժանեց քուֆացիների ու բասրացիների միջև...

Երբ կուսակալ դարձավ Մուավիան, որը երկու Իրաքներից* եկած մարդկանցից, որոնք նրան ներկայացել էին Ալիի [խալիֆայության] ժամանակ, կազմակերպեց Կիննասրինի գործը, իսկ Կիննասրինը մինչև այդ ժամանակ (Հիմսի) գավառներից էր, ապա նա տվեց նրանց (քուֆացիների) բաժինը՝ Իրաքի, Ատրպատականի, Մոսուլի և ալ-Բաբի (Դարբանդի) նվաճումներից, քանզի այդ բոլոր քուֆացիների նվաճումներն էին: Իսկ Ջազիրայի ու Մոսուլի բնակչությունը խայտաբղետ էր. Ալիի օրոք այստեղ էին փոխադրվել վերոհիշյալ երկու քաղաքներից եկած գաղթականներ, և ահա Մուավիան քուֆացիներին տվեց իրենց բաժինը:

Հայաստանի ժողովուրդը ապստամբեց Մուավիայի ժամանակ, և սա Հաբիբ իբն Մասլամային նշանակեց ալ-Բաբի կառավարիչ, իսկ Հաբիբը այդ ժամանակ Վիրքում (Ջուրջան) էր: Նա գրեց Տփղիսի և վրաց (Ջուրջանի) լեռների ժողովուրդներին, և նրանք հպատակվեցին նրան:

* Պարսկական Իրաքը (Համադան քաղաքով) և արաբական Իրաքը (Միջագետք):

ՍԱԼՄԱ ԻՐՆ ԿԱՅՍ ԱԼ-ԱՇՋԱՅԻԻ ԵՎ ՔՐԴԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Օմար խալիֆան, երբ տեսնում էր, որ մահմեդականների զորք էր հավաքվել, հրամայում էր, որ զորավար նշանակվի գիտության և մահմեդական իրավունքին ծանոթ որևէ մարդ: Եվ ահա հավաքվել էր նրա մոտ մահմեդականների մի զորք և նա նշանակեց Սալմա իրն Կայս ալ-Աշջայիին: Ասաց՝ գնա՛ ալլահի անունով, կովի՛ր ալլահի համար՝ ալլահին շհավատացողների դեմ: Երբ թշնամու հանդիպեք, կո՛չ արեք մահմեդականութուն ընդունել, եթե ընդունեն կմնան իրենց երկրում և կվճարեն զաքատ³⁷, բայց ֆայից³⁸ բաժին չեն ունենա: Եթե Ձեզ հետ շարժվեն (կովի գնան), ապա կունենան ձեր իրավունքները և ձեր պարտականությունները: Սակայն, եթե մերժեն [ընդունել մահմեդականութունը], ապա առաջարկեցեք վճարել շիզիա: Եթե ընդունեն, վերցրեք նրանցից [չիզիան], սակայն, եթե այս էլ մերժեն, կովեցե՛ք նրանց դեմ: Եթե ապաստանեն ամրութուններում և ապա խնդրեն ձեզանից, որ իջնեն [ամրութուններից] վստահելով ալլահի ու նրա մարգարեի դատաստանին կամ ալլահի հովանավորությանը (զիմմա), մի՛ ընդառաջեք նրանց, քանզի չգիտեք, կստանա՞ք ալլահի ու նրա մարգարեի դատաստանը և հովանավորութունը, թե՞ ոչ:

Ասվում է, որ նրանք առաջ խաղացին ու հանդիպեցին: Թշնամի հեթանոս քրդերի և առաջարկեցին մահմեդականութուն կամ շիզիա, սակայն սրանք չհամաձայնեցին: Կովեցին նրանց հետ և փախուստի մատնեցին [քրդերին], կոտորեցին ռազմիկներին, գերեվարեցին երեխաներին և իրենց միջև բաժանեցին:

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մուավիան ամառային արշավանք կատարեց, մինչև որ հասավ Ամորիոն (Ամմուրիյա) և իր հետ էր ալլահի առաքյալի ընկերներից Իբադա իրն ալ-Սամիտը, Աբու Այյուբ ալ-Անսարին, Աբու Ջուրրը և Շադդադ իրն Աուսը:

(28 հոկտեմբեր 645—16 հոկտեմբեր 646)

Էջ 41—42

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԻԱՅԻ ԲՆԱԿԶՈՒԹՅԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ալեքսանդրիայի (Իսքանդարիյա) բնակիչներն ապրստամբեցին և իրենց հաշտության [պայմանադիրը] խախտեցին:

Բանն այն է, որ հոռոմները դժգոհ էին, որ մահմեդականները գրավել էին Ալեքսանդրիան և կարծում էին, որ իրենք ապահով չեն լինի իրենց երկրում՝ Ալեքսանդրիան կորցնելուց հետո: Նրանք գրեցին ներսում եղած հոռոմներին ու դրդեցին նրանց հաշտության [պայմանագիրը] խախտելու. վերջիններս ընդունեցին:

Կոստանդնուպոլսից նրանց մոտ եկավ մի մեծ բանակ. որի հրամանատարն էր Մանուել (Մանուիլ)³⁹ ներքինին: Նրանք այնտեղ ափ դուրս եկան և նրանց միացան ներսում եղած հոռոմները, սակայն ալ-Մուկաուկիսը (պատրիարքը) չհամաձայնեց նրանց հետ, այլ հավատարիմ մնաց հաշտության [պայմանագրին]: Երբ լուրը հասավ Ամրու իբն ալ-Ասին, շարժվեց նրանց դեմ, և հոռոմները, նույնպես, դուրս եկան նրա դեմ: Նրանք հանդիպեցին, և տեղի ունեցավ սաստիկ ընդհարում: Հոռոմները պարտվեցին և մահմեդականները հետապնդեցին նրանց մինչև որ մտցրեցին Ալեքսանդրիա և սաստիկ կոտորած արեցին քաղաքում: Սպանվածների մեջ էր նաև Մանուել (Մանուիլ) ներքինին: Երբ հոռոմները դուրս եկան քաղաքից, իրենց հետ տարան բոլոր գյուղերի բնակիչների ունեցվածքը, լինեն դրանք իրենց համակիր [գյուղեր], թե՛ հակառակորդ: Երբ մահմեդականները հաղթեցին, այն գյուղերի ժողովուրդը, որ [հոռոմներին] դեմ էր, ասաց Ամրուին՝ հոռոմները վերցրին մեր գրաստը և փողերը, իսկ մենք ձեզ չենք դավաճանել և հպատակ էինք ձեզ: Նա ստուգումից հետո վերադարձրեց նրանց փողերը ինչքան որ նրանք կարող էին ապացուցել: Եվ Ամրուն քանդեց Ալեքսանդրիայի պարիսպները՝ այն թողնելով առանց պարսպի:

Էջ 43—44

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐԻԻ ՀԵՏ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Երբ Օսմանր Վալիդին Քուֆայի կառավարիչ նշանակեց, Ուտբա իբն Ֆարկադին հեռացրեց Ատրպատականից, իսկ սրա ժողովուրդը ապստամ-

բեց: Վալիդը հարձակվեց նրանց վրա քսանհինգ թվականին՝ (645/646) առաջապահ գնդի հրամանատար ունենալով Արգալլահ իբն Շուբայլ ալ-Ահմասիին: Նա արշավեց Մուզանի, Բիրի և ալ-Թալասանի ժողովրդի վրա. նվաճեց, կողոպտեց ու գերեվարեց: Ատրպառականի ժողովուրդը հաշտություն խնդրեց և նա համաձայնեց՝ Հուզայֆայի հաշտության պայմաններով, ըստ որի [հարկը] ութհարյուր հազար դիրհեմ էր: Դրամն ստանալով նա զորքը ցրեց, իսկ Սալման իբն Ռաբիա ալ-Բահիլիին ուղարկեց Հայաստանի ժողովրդի դեմ տասներկու հազարով: Սա գնաց Հայաստան՝ սպանեց, գերեվարեց ու կողոպտեց, ապա լի ձեռքերով գնաց Վալիդի մոտ: Իտ եկավ նաև Վալիդը՝ հաղթական ավարով: Նա ուղղվեց դեպի Մոսուլ, ապա եկավ ալ-Հադիսա և այնտեղ կանգ առավ:

Այստեղ նամակ ստացավ Օսման [խալիֆայից], որը գրում էր, թե՛ Մուավիա իբն Աբու Սուֆիանը տեղեկացրել է, որ հոռոմները հարձակվել են մահմեդականների վրա հոծ բազմությամբ: Գտնում եմ, որ քուֆացիք պետք է օգնեն իրենց եղբայրներին: Երբ նամակս ստանաս, մի քաջ և ուժեղ մարդու ուղարկիր ութ հազար կամ ինն հազար [ուազմիկների] հետ, այնտեղից, ուր կստանաս իմ նամակը, ողջույն:

Ելավ Վալիդը ու ծանոթացրեց մարդկանց այդ գործին: Նա նշանակեց Սալման իբն Ռաբիա ալ-Բահիլիին, որը ութ հազար հոգու հետ համաձայնեց [կռվի գնալ]: Ասորիքի զորքի հետ գնացին Ռումի երկիրը: Այդ ժամանակ Ասորիքի արաբների զորքի հրամանատարն էր Հաբիբ իբն Մասլամա իբն Խալիդ ալ-Ֆիհրին, իսկ քուֆացիների զորքի [հրամանատարն] էր Սալման իբն Ռաբիան: Նրանք արշավանքներ կատարեցին Ռումի երկրում և գերեվարեցին ինչքան որ կամենում էին ու նրանց ձեռքերը լցվեց կողոպուտով և շատ բերդեր գրավեցին:

Ասվում է նաև, թե Սալման իբն Ռաբիային՝ Հաբիբ իբն Մասլամային օգնական ուղարկողը Սաիդ իբն ալ-Ասն էր: Բանն այն է, որ Օսման [խալիֆան] գրել էր Մուավիային՝ հրամայելով Հաբիբ իբն Մասլամային ուղարկել Ասորիքի արաբների հետ արշավելու Հայաստան: Նա ուղարկեց նրանց և սա եկավ Կարնո քաղաքը (Կալիկալա), պաշարեց այն և այնքան նեղեց բնակիչներին, որ նրանք երաշխավորագիր խնդրեցին՝ հեռանալու կամ ջիզիա վճարելու պայմանով: Իրոք շատերը հեռացան ու գնացին Ռումի երկիրը: Հաբիբն իր հետ եղած [ուազմիկների] ընկերակցությամբ այստեղ մի քանի ամիս մնաց:

Սա կռվել է Կալիկալա⁴⁰, որովհետև Արմինիակուսի պատրիկի կինը, որի անունը Կալի էր, կառուցել էր այս քաղաքը և կոչել Կալի Կալա (Կարնո քաղաք), այսինքն Կալիի բարեգործություն, իսկ արաբները արարացնելով, ասել են Կալիկալա: Ապա նա լսեց, որ Արմինիակուսի պատրիկը (սա այն երկիրն է, որն այժմ Կիլիջ Արսլան սուլթանի որդիների ձեռքումն

է, այսինքն՝ Մալաթիա, Սեբաստիա (Սիվաս)⁴¹, Ակսարա, Իկոնիա և այն կողմ եղած երկրները մինչև Կոստանդնուպոլիս), որի անունն էր ալ-Մաուրիան (Մավրիանոս)⁴², գալիս էր իր կողմը ութսուն հազար հոռոմներով ու թուրքերով: Հաբիբը այդ մասին տեղեկացրեց Մուավիային, իսկ Մուավիան գրեց Օսմանին: Օսմանն ուղարկեց Սաիգ իբն ալ-Ասին, հրամայելով օգնել Հաբիբին, և սա, ինչպես ասվեց, ուղարկեց Սալման իբն Ռաբիային վեց հազար [ռազմիկներով]:

Հաբիբը որոշեց հոռոմների վրա գիշերը հարձակվել և այդ բանը լսեց նրա կինը՝ Ումմ (մայր) Աբգալլահը, Յադիդ ալ-Քալբիի դուստրը և ասաց՝ ո՞ւր է քո հանդիպման վայրը, ասաց [Հաբիբը]՝ Մաուրիանի վրանում կամ դրախտում: Նա գիշերանց հարձակվեց ու սպանեց դիմադրողներին, ապա վերադարձավ վրանները և գտավ, որ կինն իրենից առաջ էր հասել: Սա առաջին կինն էր արաբների մեջ, որի համար վրանում վարագույր էր պատրաստվել: Երբ Հաբիբը մեռավ, նրա հետ ամուսնացավ ալ-Դահհակ իբն Կայսը, և նա սրա որդու մայրը դարձավ:

Երբ հոռոմները պարտվեցին, Հաբիբը վերադարձավ Կարնո քաղաք (Կալիկալա), ապա գնաց և կանգ առավ Մարդաղիում (Մարբալա)⁴³: Նրա մոտ եկավ հլաթի⁴⁴ պատրիկը՝ Իյադ իբն Ղանմի պայմանագրով և [Հաբիբը] ըստ այնմ վարվեց նրա հետ: Պատրիկն իր վրա դրված հարկը բերեց նրան և Հաբիբը իջավ հլաթ ապա գնաց առաջ և նրան ընդունեց Մոկսի (Մուքս) տերը, որը Վասպուրականի (ալ-Բուսֆուռաջան) գավառներից էր և սրան իր տիրույթներում վերահաստատեց: Այստեղ նա գնաց Արտաշատ (Արդաշաթ), որը մի գյուղ էր, ուր կիրմիզ⁴⁵ է լինում, որով ներկում են: Նա իջավ Դվինի (Դաբիլ)⁴⁶ գետի առջև և իր ձիավորներին ուղարկեց ու պաշարեցին քաղաքը: Բնակիչները ամրացան ներսում, իսկ [ինքը] քարանետ մեքենա (մանջանիկ) դրեց և նրանք երաշխավորագիր (աման) խնդրեցին: Նա ընդառաջեց և ապա իր ձիավորներին առաջ ուղարկեց, և նրանք հասան Զատ ալ-Լուջում (սանձերի վայրը): Այսպես է կոչվել, որովհետև մահմեդականները հանել էին իրենց ձիերի սանձերը և [այդ ժամանակ] վրա էին հասել հոռոմները նախքան սրանք կհասցնեին սանձերը դնել: Այսուհանդերձ սրանք սանձերը դրել, պատերազմել ու հաղթել են նրանց:

Եվ [Հաբիբը] մի ջոկատ ուղարկեց Շիրակ Տայք (Սիրաջ Թայք)⁴⁷ և Բագրևանդ (Բաղրավանդ), որի պատրիկը հաշտություն կնքեց հարկ վճարելու պայմանով: Եկավ նրա մոտ Վասպուրականի (Բուսֆուրաջանի) պատրիկը և հաշտություն կնքեց իր ամբողջ նահանգի համար: [Հաբիբը] եկավ Սիսական (Սիսաջան)⁴⁸, որի բնակիչները կռվեցին, սակայն նա հաղթեց և նրանց բերդերը զրավեց: Նա դնաց Վիրք (Ջուրզան), և եկավ նրա մոտ պատրիկի դեսպանը՝ խնդրելով հաշտություն, և նա հաշտություն

կնքեց: Նա գնաց Տփղիս (Տաֆլիս), որը Վիրքում է և նրա բնակիչների հետ հաշտութուն կնքեց, ապա հաշտությամբ գրավեց շրջակա բազմաթիվ բերդեր ու քաղաքներ:

Սալման իբն Ռաբիա ալ-Բահրիին⁴⁹ գնաց Առան և նվաճեց Բայլականը՝ հաշտության պայմանագրով, ըստ որի [երաշխավորում էր] նրանց կյանքը, ունեցվածքը և քաղաքի պարիսպները, [պահանջելով] շիզիա և խարաչ: Ապա Սալմանը եկավ Պարտավ (Բարդաա) և բանակ դրեց Թարթառ (Սարսուր)⁵⁰ գետի ափին, որը [քաղաքից] մեկ փարսախ հեռավորության վրա էր գտնվում: Նրա բնակիչները օրերով դիմադրեցին նրան, իսկ նա ասպատակեց գյուղերը: Եվ Պարտավի բնակիչները հաշտութուն կնքեցին Բայլականի պայմաններով և նա մտավ [քաղաքը], իր ձիավորներին ցրեց, որոնք այդ նահանգի գյուղերը նվաճեցին: Նա Բաղասականի (Բալասաջան) քրդերին հրավիրեց ընդունելու մահմեդականությունը, սակայն նրանք կովի դուրս եկան նրա դեմ և նա հաղթեց նրանց, ոմանց պարտավորեցրեց վճարել շիզիա, իսկ ոմանց, որոնք քիչ էին. պարտավորեցրեց վճարել սադակա [հարկը]: Նա մի ձիավոր ջոկատ ուղարկեց Շամխոր (Շամքուր), որը նվաճեց այն: Սա մի հին քաղաք էր և շեն մնաց մինչև որ այն կործանեցին սևորդիք (Սիյավարդիյա)⁵¹ կոչվածները: Սա մի ժողովուրդ է, որը համախմբվեց, երբ Յազիդ իբն Մազիադ [ոստիկանը] հեռացավ Հայաստանից և նրանք ուժեղացան: Բուղան այն վերականգնեց երկուհարյուր քառասուն թվականին (854/855) և այն կոչեց Մուտավաքիլիյա՝ Մութավաքթիլ [խալիֆայի] անունով: Ապա Սալմանը գնաց Արաբսի (ալ-Ռաս) և Քուռի միախառնման վայրը, գրավեց Կապաղակը (Կաբալա), և Շաքիի տերը և ուրիշներ հաշտութուն կնքեցին հարկ վճարելու պայմանով: Հաշտութուն կնքեցին նաև Շիրուանի թագավորը, լեռների մյուս թագավորները, Մասկաթի, Շապորանի (Շաբուրան) և ալ-Բաբի բնակիչները. սակայն հետո հրաժարվեցին:

էջ 44

ՄՈՒԱՎԻԱՅԻՆ ՌՈՒՄԻ ԴԵՄ ԱՐՇԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մուավիան արշավեց Ռումի երկիրը, հասավ Ամորիոն (Ամմուրիյա) և Անտիոքի ու Տարսոսի միջև գտնվող բերդերը գտավ լքված վիճակում: Նա Ասորիքի ու Զազիրայի մեծաթիվ զորքեր նշանակեց հավելու մինչև որ վերջացնեի իր արշավանքները: Ապա նա Յազիդ իբն ալ-Հուռ ալ-Աբսիին ուղարկեց ամառային արշավանքի և նրան հրամայեց նույնն անել: Երբ վերադարձավ, քանդեց այդ բերդերը մինչև Անտիոք:

ԵՐԵՄՈՒՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(24 օգոստոս 651—11 օգոստոս 652)

էջ 59

Ասվում է, որ այդ տարում նվաճվեց Հայաստանը Հաբիբ իբն-Մասլամայի կողմից, որի մասին նախապես հիշել ենք:

ԵՐԵՄՈՒՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(12 օգոստոս 652 — 1 օգոստոս 653)

էջ 66

ԹՈՒՐԲԵՐԻ (ԽԱԶԱՐՆԵՐԻ) ՀԱՂԹԱՆԱԿԻ ԵՎ ԱԲԴ ԱԼ-ՌԱՀՄԱՆ
ԻԲՆ ՌԱԲԻԱՅԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում խազարները և թուրքերը հաղթեցին մահմեդականներին՝ Բանն այն էր, որ երբ արշավանքները հաճախակի դարձան, [խազարները] սկսեցին դժգոհել ու խորհրդակցել: Նրանք ասում էին՝ մենք առաջ մի ազգ էինք, որին ոչ ոք չէր կարող դիմադրել, մինչև որ եկավ այս փոքրաթիվ ազգը, և մենք անզոր դարձանք նրա դիմաց: Նրանցից ոմանք ասացին՝ սրանք չեն մեռնում և արշավանքի ժամանակ ոչ ոք չի վիրավորվում: Իրոք, մահմեդականները արշավել էին, բայց ոչ ոք չէր սպանվել և դրա համար [խազարները] կարծեցին, թե նրանցից ոչ ոք չի մեռնում: Ասացին իրար՝ արդյոք չփորձենք [սպանել նրանց]: Նրանք դարան մտան անտառում և մի քանի զինվոր անցավ նրանց մոտով ու նրանք նետահարելով սպանեցին նրանց: Ապա նրանց հրամանատարները պայմանավորվեցին և օր նշանակեցին նրանց վրա հարձակվելու համար: Դրանից առաջ Օսման [խալիֆան] Աբդ ալ-Ռահման իբն Ռաբիային, որն այդ ժամանակ ալ-Բաբի [կառավարիչն] էր, գրել էր՝ մարդկանց (ուզմիկներին) փափկացրել է կուշտ կյանքը, ուստի մի վտանգի մահմեդականներին հեռուները տանելով, քանզի ես վախենում եմ, որ կկոտորվեն: Սակայն սա ետ չկանդնեցրեց Աբդ ալ-Ռահմանին իր նպատակից: Նա արշավեց դեպի Բալանջար, իսկ թուրքերն ու խազարները հավաքվել էին, և խիստ ընդհարվեցին մահմեդականների հետ, և Աբդ ալ-Ռահմանն սպանվեց: Նա կոչվում էր Ձու-լ-Նուր (լուսավոր), որը նրա սրի անունն էր: Բալանջարի ժողովուրդը վերցրեց նրա դիակը, դրեց դագաղի մեջ և նրա միջոցով անձրև ու հաղթանակ էր հայցում [աստծուց]:

Երբ նա սպանվեց մարդիկ երկու մասի բաժանվեցին. մի մասն [ուղ-

ղվեց] ալ-Բաբ, ուր միացավ Սալման իրն Ռաբիային՝ Աբդ ալ-Ռահմանի եղբորը, որին Սաիդ իբն ալ-Ասր մահմեդականներին օգնական էր ուղարկել Օսմանի հրամանով: Երբ նրանք միացան, միասին փրկվեցին: Մյուս խումբը [գնաց] Գեղան (Ջիլան) ու Վրկան (Ջուրջան), և սրանց մեջ էին Սալման պարսիկն ու Աբու Հուրայրան:

ԵՐԵՍՈՒՆԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(2 օգոստոս 653—21 հուլիս 654)

էջ 68

Այդ տարում տեղի ունեցավ Մուավիայի արշավանքը Հիսն Մարա, Ռումի երկրում, Մալաթիայի կողմերում:

ԵՐԵՍՈՒՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(19 հունիս 657—8 հունիս 658)

էջ 165

Ապա [Ալի խալիֆան] եկավ ու մտավ պալատը և, երբ նա եկավ Քուֆա, խարիջները (ապստամբները) նրա հետ շմտան, այլ եկան, կանդ առան Հուրարայում: Իսկ Ավիս ալ-Կարնին սպանվել է Սիֆֆինի ճակատամարտում, սակայն ասվում է, թե նա սպանվել է Դամասկոսում, ասվում է նաև, թե մահացել է Հայաստանում կամ Սիջիստանում:

ՔԱՌԱՍՈՒՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(26 ապրիլ 662—14 ապրիլ 663)

էջ 210

Այս տարում մահմեդականներն արշավեցին ալանների, ինչպես նաև ռոմանների դեմ և մեծ պարտության մատնեցին նրանց, կոտորելով մի խումբ պատրիկների:

էջ 212

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այս տարում մեռավ Հաբիբ իբն Մասլամա ալ-Ֆիհրին Հայաստանում, ուր նա Մուավիայի կողմից կառավարիչ (ամիր) էր նշանակված և մասնակցել էր նրա բոլոր պատերազմներին:

ՔԱՌԱՍՈՒՆԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(15 ապրիլ 663—3 ապրիլ 664)

էջ 212

Այդ տարում Բիսրի իբն Աբու Արթատը արշավեց Ռումի երկիրը և այնտեղ ձմեռեց, մինչև որ հասավ Կոստանդնուպոլիս, ինչպես ասում է Վակիդիլն: Սակայն ավանդությունների դիտակ մարդիկ ժխտում են, ասելով, թե Բիսրը ոչ մի ժամանակ չի ձմեռել Ռումի երկրում:

ՔԱՌԱՍՈՒՆԶՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(4 ապրիլ 664—23 մարտ 665)

էջ 218—219

Այդ տարում մահմեդականները Աբդ ալ-Ռահման իբն Խալիֆ իբն ալ-Վալիդի հետ մտան Ռումի երկիրը և այնտեղ ձմեռեցին, իսկ Բիսր իբն Աբու Արթատը ծովի վրա հարձակում գործեց:

ՀԻՍՈՒՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(8 հունվար 672—26 դեկտեմբեր 672)

էջ 244

Այդ տարում Սուֆիան իբն Աուֆ ալ-Ասադին արշավեց Ռումի երկիրը և այնտեղ ձմեռեց: Ըստ ոմանց, նա այնտեղ մեռավ և հետևորդ նշանակեց Աբդալլահ իբն Մասադա ալ-Ֆիզարիին: Ասվում է նաև, որ այդ տարում Ռումի երկրում ձմեռել է Բիսր իբն Աբու Արթատը, որի հետ էր Սուֆիան իբն Աուֆը, իսկ ամառային հարձակումն այդ տարում կատարել է Մուհամմադ իբն Աբդալլահ ալ-Սակաֆին:

ՀԻՍՈՒՆԻՆՆ ԹՎԱԿԱՆ

(25 հոկտեմբեր 678—12 հոկտեմբեր 679)

էջ 256

Այդ տարում ցամաքում Ամրու իբն Մուրրա ալ-Ջահնին ձմեռեց Ռումի երկրում, իսկ ծովում հարձակվեց Ջունադա իբն Աբու Ումայյան: Ասվում է նաև, թե այդ տարում ծովային հարձակում չէր եղել:

էջ 259

Այդ տարում մահմեդականները հարձակվեցին Կամախ (Քամախ) բերդի վրա, և նրանց հետ էր Ումայր իբն ալ-Հուբար ալ-Սուլամին: Ումայրը մագլցեց պարիսպը և մենակ շարունակեց կռվել, մինչև որ հայտնաբերեց հոռոմների [մուտքը]: Մահմեդականները բարձրացան ու գրավեցին այն Ումայրի հետ միասին, որը դրանով (հաղթանակով) շատ էր հպարտանում:

ՎԱԹՍՈՒՆՎԵՅ ԹՎԱԿԱՆ

(8 օգոստոս 685—27 հուլիս 686)

էջ 364

ՄՈՒԽՏԱՐԻ՝ ՔՈՒՑԱՅՈՒՄ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

.....
Առաջին պաշտոնը, որ տվեց Մուխտարը⁵⁴ այն էր, որ Աբդալլահ իբն ալ-Հարիսին, ալ-Աշտարի եղբորը նշանակեց Հայաստանի կառավարիչ և Մուհամմադ իբն Ումայր իբն Աթարիդին՝ Ատրպատականի կառավարիչ, իսկ իբն ալ-Ռահման իբն Սաիդ իբն Կայսին Մուսուլի վրա [նշանակեց]:

ՎԱԹՍՈՒՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(28 հուլիս 686—17 հուլիս 687)

էջ 386

ՄՈՒՍԱԲԻ՝ ՄՈՒԽՏԱՐԻ ԴԵՄ ԳԵԱԼՈՒ ԵՎ ՄՈՒԽՏԱՐԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

.....
Աբդ ալ-Մալիք իբն Մարուան [խալիֆան] դրեց իբն ալ-Աշտարին՝ Կոչ անելով հնազանդվել և ասաց՝ եթե համաձայնես, ապա քե՛զ կլինի Իրաքի [կառավարչությունը]: Իբրահիմ [իբն ալ-Աշտարը] խորհրդակցեց ընկերների հետ, և նրանք տարակարծիք եղան: Ասաց Իբրահիմը՝ եթե վերավորած չլինեի Իբն Զիադին և Ասորիքի (Շամի) ազնվականներին, կընդունեի Աբդ ալ-Մալիքի առաջարկը, թեև իմ երկրից ու ընտանիքից ոչինչ չեմ նախընտրի: Նա դրեց Մուսաբին, թե ուզում է միանալ նրան: Մուսաբը դրեց նրան, որ պատրաստ է ընդունելու և նա եկավ ու հնազանդվեց:

Երբ Մուսաբը լսեց նրա գալստյան մասին, ալ-Մուհամմադին ուղար-

կեց, որպես Մոսուլի (Մաուսիլ), Ջազիրայի, Հայաստանի ու Ատրպատան-
կանի կառավարիչ:

ՎԱԹՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(18 հուլիս 687—5 հուլիս 688)

էջ 389

ԽԱՐԻՋԻՆԵՐԻ ՖԱՐՍՈՒՄ ՈՒ ԻՐԱՔՈՒՄ ՄՂԱԾ ԿՈՒՎՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այս տարում Մուսաբը Օմար իբն Ուբայդալլահ իբն Մուամմարին նը-
շանակեց Ֆարսի կառավարիչ և հանձնարարեց պայքարել ազրակի [հո-
սանքին պատկանող] խարիջիների (ապստամբ) դեմ: Մուսաբի առաջին
կառավարչութւյան շրջանին և Համզա իբն Աբդալլահ իբն ալ-Ջուբայրի
կառավարչութւյան ժամանակ նրանց դեմ պայքարը հանձնարարված էր
Մուհալաբին: Երբ Մուսաբը [Աբդալլահ իբն Ջուբայրի կողմից] կրկին
[Իրաքի] կառավարիչ նշանակվեց, կամեցավ Մուհալաբին Մոսուլի, Ջա-
զիրայի ու Հայաստանի կառավարիչ դարձնել:

Հ Ա Տ Ո Ր Չ Ո Ր Ր Ո Ր Դ

ՅՈԹԱՆԱՍՈՒՆ ԹՎԱԿԱՆ

(25 հունիս 689—14 հունիս 690)

էջ 9

[Ապստամբ] Ջահհաֆը փախավ, իսկ Աբդ ալ-Մալիք [Խալիֆան]
հրամայեց բռնել նրան, և նա անցավ հոռոմների երկիրը:

Ջահհաֆը թափառում էր հոռոմների երկրում՝ Տրապիզոնից (Թարա-
բուզանդա) մինչև Կարնո քաղաք (Կալիկալա): Նա Աբդ ալ-Մալիքի պա-
լատականներից Կայս ցեղին պատկանող մեկին ուղարկեց իրեն համար
երաշխավորագիր խնդրելու: Աբդ ալ-Մալիքը տվեց երաշխավորագիրը և
նա (Ջահհաֆը) վերադարձավ:

էջ 28

ՄՈՒՉԱՄՄԱԴ ԻՔՆ ՄԱՐՈՒԱՆԻ՝ ԶԱԶԻՐԱՅԻ ՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉ
ՆՇԱՆԱԿՎԵԼՍԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Աբդ ալ-Մալիքը իր եղբորը՝ Մուհամմադին, նշանակեց Զազիրայի ու Հայաստանի կառավարիչ: Սա արշավանք կատարեց ու ջարդեց թշնամուն: [Մինչ այդ], Տառեխի (Թիրրիխ)⁵⁵ լիճը Հայաստանում ազատ էր [ձկնորսության համար] և ոչ ոք արգելք չէր դնում, այլ ով ուզում էր, վերցնում էր իր ցանկացածը: Սակայն [Մուհամմադը] արգելեք ձկնորսությունը և [պաշտոնյա] նշանակեց, որը վերցնում էր [ձուկը] վաճառում ու գինը ստանում: Նրանից հետո անցավ որդուն՝ Մարուանին, և երբ պետական իշխանությունը նրանց (Օմայյանների) ձեռքից գնաց, [այս իրավունքը] նրանցից վերցվեց և մինչև օրս մնում է այսպես արգելված: Քանզի, ով որ վատ օրենք է սահմանում, ինքն է պատասխանատու դրա համար, ինչպես նաև այն մարդկանց համար, որոնք շարունակում են այն պահպանել մինչև վերջին հարության օրը, իսկ նրանց պատասխանատվությունը ոչ մի բանով չի կարելի պակասեցնել:

Այս տառեխը (թիրրիխ) աշխարհի հրաշալիքներից է, քանզի փոքր ձուկ է, որը տարվա որոշ եղանակին է երևան գալիս լճում: Առաջանում է մի գետի մեջ, որը թափվում է լիճը, այնքան շատ, որ կարելի է ձեռքով որսալ և մանավանդ հատուկ պատրաստված գործիքների միջոցով: Երբ այդ եղանակը վերջանում է, այլևս ոչինչ չի մնում:

էջ 28

ՏԱՐՔԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մուհամմադ իբն Մարուանը ամառային արշավանք կատարեց Ռումի երկիրը և հաղթեց: Այդ տարում էր Օսման իբն Վալիդի ընդհարումը հոռոմների հետ՝ Հայաստանի կողմերում: [Օսմանի հետ] կար շորս հազար ռազմիկ, իսկ հոռոմների մոտ՝ վաթսուն հազար: Նա [Օսմանը] հաղթեց նրանց ու շատերին կոտորեց:

(2 սայիս 694—20 սպրիլ 695)

էջ 41

ՏԱՐՔԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մուհամմադ իբն Մարուանը ամառային արշավանք կատարեց, երբ հոռոմները Մարաշի կողմից դուրս էին եկել ալ-Ղանիկ:

ՅՈՒՐԱՆԱՍՈՒՆՎԵՅ ԹՎԱԿԱՆ

(21 սպրիլ 695—9 սպրիլ 696)

էջ 53—54

ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆ ԴԻՐՆԵՄՆԵՐ ԵՎ ԴԻՆԱՐՆԵՐ ԹՈՂԱՐԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Աբդ ալ-Մալիք իբն Մարուանը թողարկեց դինարներ և դիրհեմներ: Նա առաջինն էր մահմեդական ժամանակաշրջանում, որ այն երևան բերեց և մարդիկ դրանից օգտվեցին:

Թողարկման պատճառն այն էր, որ հոռոմներին ուղղված գրությունների սկզբում գրվում էր՝ «Ասա՛ նա՛ է միակ ալլահը» և հիշվում էր մարգարեի անունը՝ թվականի հետ միասին: Իսկ Ռումի թագավորը գրեց նրան (խալիֆային). Դուք այս և այս բաները նոր եք մտցրել [նամակներում], թողեք դրանք, թե չէ մեր դինարների վրա ձեր մարգարեի մասին վատ բաներ կգրենք: Այս խոսքերը շատ ծանր էին նրա (խալիֆայի) համար և կանչեց խալիֆ իբն Յազիդ իբն Մուավիային խորհրդակցելու ու ասաց նրան՝ արգելի՛ր նրանց դինարները և թողարկիր այնպիսի դրամներ, որոնց վրա բարձրյալն ալլահը հիշվի: Եվ սա թողարկեց դինարներ ու դիրհեմներ: Ապա Հաջջաջը թողարկեց դիրհեմներ վրան քանդակել տալով «Ասա՛ նա՛ է միակ ալլահը»: Մարդիկ այն շքնդուրեցին Ղուրանի [խոսքերի] պատճառով, քանզի ամեն տեսակ աղտոտ ձեռք քսվում էր դրանց, և արգելվեց նորերը թողարկել:

Սակայն հրեա Սամիրը թողարկեց այդպիսին: [Հաջջաջը] բռնեց նրան, որ սպանի: Ասաց նրան [Սամիրը]՝ իմ դիրհեմների մաքրության աստիճանը ավելի բարձր է, քան քո դիրհեմներինը, ինչո՞ւ ես ինձ սպանում: Սակայն նա: (Հաջջաջը) չթողեց նրան: Եվ սա (Սամիրը) մարդկանց համար սարքեց կշռաքարեր, որպեսզի իրեն բաց թողնեն, սակայն Հաջջաջը] այդ բանը չարեց: Իսկ մարդիկ մինչ այդ [սահմանված] կշռաչափ

շունեան, այլ առարկաները իրարով էին կշռում: Երբ Սամիրը կշռաբարեր սահմանեց, մարդիկ այլևս իրար չէին խաբում:

Առաջինը, որ կշռի հարցում խստութիւններ մտցրեց և արծաթը իր նախորդներից ավելի գտեց, Օմար իբն Հուբայրան էր՝ Յազիդ իբն Աբդ ալ-Մալիք [խալիֆայի] ժամանակ: Նա դիրհեմները որակավոր (մաքուր) դարձրեց և [արծաթի] մաքրութեան աստիճանը բարձրացրեց ու խիստ հսկողութիւն սահմանեց: Ապա իսլամի իբն Աբդալլահ ալ-Կիսրին, շիշամ իբն Աբդ ալ-Մալիք [խալիֆայի] օրերին, իբն Հուբայրայից ավելի խստութիւններ մտցրեց: Ապա [այդ գործին] նշանակվեց Յուսուֆ իբն Օմարը, որը խստութիւնը ծայրահեղ շափի հասցրեց: Մի օր ստուգում կատարեց ու գտավ, որ մի դիրհեմի մեջ մեկ հարբա⁵⁷ (հատիկ) պակաս էր: Հրամայեց ամեն մի արհեստավորին հազար մտրակի հարված հասցնել, իսկ նրանք հարյուր արհեստավոր էին, ուստի մեկ հարբայի համար հարյուր հազար մտրակի հարված հասցրեց: Այսպիսով, ալ-Հուբայրիյյա, ալ-Խալիդիյյա և ալ-Յուսուֆիյյա [կոչվածները] Օմայանների ամենամաքուր դրամներն էին: Ալ-Մանսուր [խալիֆան] դրանցից բացի այլ դրամներ չէր ընդունում խարաջի համար:

Առաջին դիրհեմները «մաքուրահա» (մերժված) էին կոչվում: Ասվում է, որ մաքուրահա էին կոչվում Հաջջաջի թողարկած դրամները, որոնց վրա փորագրված կար «Ասա՝ նա՛ է միակ ալլահը» և գիտուն մարդիկ մերժեցին, քանզի ամեն տեսակ աղտոտ ձեռք կարող էր քսվել դրանց:

Օտարների [թողարկած] դիրհեմները տարբեր էին իրենց մեծութեամբ ու փոքրութեամբ: Նրանք մեկ միսկալ (մսխալ) էին թողարկում, այսինքն քսան կիրաթ: Կային նաև տասներկու կիրաթ և տասը կիրաթ⁵⁸ [բաշով], քանզի տարբեր միսկալներ կային: Երբ մահմեդականութեան ժամանակ դիրհեմներ թողարկվեցին, վերցրեցին (գումարեցին) քսան կիրաթը, տասներկու կիրաթը ու տասը կիրաթը և դարձավ քառասուններկու կիրաթ, որը բաժանեցին երեքի և ստացվեց տասնչորս կիրաթ: Այսպիսով, արաբական դիրհեմը տասնչորս կիրաթ է և տասը դիրհեմի կշիռը յոթը միսկալ է: Ասվում է, որ Մուսաբ իբն ալ-Չուբայրը որոշ շափով դիրհեմներ թողարկեց իր եղբոր՝ Աբդալլահ իբն ալ-Չուբայրի օրոք, սակայն Աբդ ալ-Մալիքի ժամանակ ջարդվեցին: Ճշմարտութիւնն այն է, որ Աբդ ալ-Մալիքն առաջինն էր, որ դիրհեմներ ու դինարներ թողարկեց:

էջ 55

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այս տարում Մուհամմադ իբն Մարուանը արշավեց Ռումի երկիրը Մալաթիայի կողմից:

(26 փետրվար 700—14 փետրվար 701)

էջ 75

Այս տարում Աբդ ալ-Մալիք իբն Մարուան [խալիֆան] իր որդուն՝ Ուբայդալլահին, արշավանքի ուղարկեց և նա նվաճեց Կարնո քաղաքը (Կալիկալա)։

ՈՒԹՍՈՒՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(15 փետրվար 701—3 փետրվար 702)

էջ 84

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում⁹⁹ Մուհամմադ իբն Մարուանը արշավեց Հայաստան հաղթեց և [հայերը] հաշտութիւն խնդրեցին և նա հաշտութիւն կնքեց ու կառավարիչ նշանակեց Աբու Շայխ իբն Աբդալլահին, սակայն նրանք դավաճանեցին ու սպանեցին նրան։ Ասվում է, որ նրան սպանեցին ութսուններեք թվականին։

ՈՒԹՍՈՒՆԶՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(24 հունվար 703—13 հունվար 704)

էջ 94—95

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Աբդալլահ իբն Աբդ ալ-Մալիքը արշավեց Ռումի վրա, գրավեց Մամեստիան (Մասիսա), նրա բերդը կառուցեց և այնտեղ տեղավորեց երեքհարյուր քաջարի ռազմիկների, իսկ մինչ այդ մահմեդականները այնտեղ չէին տեղավորվել։ Նա այնտեղ մզկիթ կառուցեց։ Նույն տարում Մուհամմադ իբն Մարուանն արշավեց Հայաստան։

ՈՒԹՍՈՒՆՆԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(14 հունվար 704—1 հունվար 705)

էջ 102

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մուհամմադ իբն Մարուանն արշավեց Հայաստան և այստեղ անցկացրեց ամառն ու ձմեռը:

ՈՒԹՍՈՒՆՎԵՑ ԹՎԱԿԱՆ

(2 հունվար 705—22 դեկտեմբեր 705)

էջ 106

Այդ տարում Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքն արշավեց Ռումի երկիրը:

ՈՒԹՍՈՒՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(23 դեկտեմբեր 705—11 դեկտեմբեր 706)

էջ 107

ՌՈՒՄԻ ԵՐԿԻՐ ԱՐՇԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Ասվում է, որ այդ տարում Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքն արշավեց Ռումի երկիրը, և նրանց մեծ կոտորած արեց Սաուսանայում, Մամեստիայի (Մասիսա) կողմերում և բերդը գրավեց: Ասվում է նաև, թե այդ տարում արշավողը Հիշամ իբն Աբդ ալ-Մալիքն էր: Սա գրավեց Հիսն Բուլակը, Հիսն ալ-Ախրամը, Հիսն Բուլուսը (Պոզոսի բերդ) և Կումկումը և սպանեց արաբացածներից մոտավորապես հազար ռազմիկ, իսկ նրանց երեխաներին ու կանանց գերեզմարեց:

ՈՒԹՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(12 դեկտեմբեր 706—30 նոյեմբեր 707)

էջ 108

ՏԻԱՆԱՅԻ (ԹՈՒԱՆԱ) ԳՐԱՎՈՒՄԸ ՌՈՒՄԻ ԵՐԿՐՈՒՄ

Այդ տարում Մասլամա իբն Արդ ալ-Մալիքը և Աբբաս իբն ալ-Վալիդ իբն Աբդ ալ-Մալիքը արշավեցին Ռումի երկիրը: Վալիդ [խալիֆան] գրել էր Հայաստանի տիրոջը⁶⁰, որ հայտնի Ռումի թագավորին, թե խա-

ղարները և Հայաստանի (Արմինիա) լեռների թագավորներից՝ ոմանք որոշել են հարձակվել նրա երկրի վրա: Սա կատարեց [հրամանը] և Վալիզը Ասորիք ուղարկվելիք մատակարարումը հատկացրեց Հայաստանին, ավելացրեց զորքը և մեծացրեց սպառապինումը: Նրանք շարժվեցին դեպի Զադիրա և ապա թեքվեցին դեպի Ռումի երկիրը: Նրանք հարձակվեցին հոռոմների վրա, վերջիններս փախուստի մատնվեցին, սակայն ետ եկան ու մահմեդականները պարտվեցին: Մնաց Աբբասը մի խումբ մարդկանց հետ, որոնց մեջ էր իբն Մուհայրիգ ալ-Հաջմին: Ասաց նրան Աբբասը՝ ո՛ւր է Ղուրանի [հավատացյալ] ժողովուրդը, որը դրախտն է ցանկանում: Ասաց նրան իբն Մուհայրիգը՝ կանչի՛ր և նրանք կգան: Կանչեց Աբբասը՝ ո՛վ Ղուրանի ժողովուրդ, և նրանք բոլորը եկան: Ալլահը փախուստի մատնեց հոռոմներին, որոնք մտան Տիանա (Թուանա): Սակայն մահմեդականները պաշարեցին ու գրավեցին այն Զումադա Ա [ամսին] (9 ապրիլ—8 մայիս 707):

էջ 109

ՄԱՐԳԱՐԵԻ ՄՉԿԻԹԻ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Վալիզը լուր ուղարկեց՝ Ռումի թագավորին տեղեկացնելով, որ քանդել է մարգարեի մզկիթը՝ վերակառուցելու նպատակով: Ռումի թագավորը նրան ուղարկեց հարյուր հազար մսխալ (միսկալ) ոսկի, հարյուր գործավոր և քառասուն ուղտի բեռ խճանկարի [հատիկներ]: Վալիզն այս բոլորն ուղարկեց Օմար իբն Աբդ ալ-Ազիզին: Եկավ Օմարը մարդկանց հետ և հիմքերը դրեցին ու սկսեցին կառուցել:

Ասվում է, որ այդ տարում Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքը կրկին արշավեց Ռումի երկիրը և երեք բերդ գրավեց՝ Հիսն Կուսթանթին (Կոստանդինի բերդ), Ղաղալա և Հիսն ալ-Ախրամ: Նա արաբացածներին² մոտավորապես հազար հոգու սպանեց և ունեցվածքը բռնագրավեց:

ՈՒԹՍՈՒՆԻՆՆ ԹՎԱԿԱՆ

(1 դեկտեմբեր 707—19 դեկտեմբեր 708)

էջ 110

ՌՈՒՄԻ ԿԵՄ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Ասվում է, որ այդ տարում Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքը և Աբբաս իբն ալ-Վալիդ իբն Աբդ ալ-Մալիքը արշավեցին Ռումի երկիրը: Մասլա-

ման գրավեց Ամորիոն (Ամմուրիյյա) բերդը, իսկ Աբբասը գրավեց Ազրուլիյյան: Նա բախվեց հոռոմնների մի խմբի ու փախուստի մատնեց նըրանց: Ասվում է, որ Մասլաման շարժվեց դեպի Ամորիոն և, այնտեղ հանդիպելով բազմաթիվ հոռոմների, փախուստի մատնեց նրանց և ապա նվաճեց Հերակլիան (Հիրակլա) ու Կամունիյյան: Աբբասը ամառային արշավանք կատարեց Բողանդոնի (Բաղանդուն) կողմից:

էջ 113

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքն արշավեց թուրքերի դեմ Ատրպատականի կողմից և այնտեղ նվաճեց բերդեր ու քաղաքներ:

ԻՆՆՍՈՒՆ ԹՎԱԿԱՆ

(20 նոյեմբեր 708—8 նոյեմբեր 709)

էջ 116

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքն արշավեց Ռումի երկիրը, նվաճեց Սուրիայում³ եղած հինգ բերդ: Աբբաս իբն ալ-Վալիդն արշավեց ու հասավ Արզն (Արզան) և Սուրիա:

Այդ տարում Վալիդ իբն Աբդ ալ-Մալիք [խալիֆան] Կուրրա իբն Շարիֆին կառավարիչ նշանակեց Եգիպտոսի վրա և այդ պաշտոնից հեռացրեց իր եղբորը՝ Աբդ ալ-Մալիք իբն Աբդ ալ-Մալիքին:

Այդ տարում հոռոմները գերեցին ծովի հրամանատար Խալիդ իբն Քիսանին, սակայն նրանց թագավորը նրան նվիրեց Վալիդին:

ԻՆՆՍՈՒՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(9 նոյեմբեր 709—28 հոկտեմբեր 710)

էջ 119

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Աբդ ալ-Ազիզ իբն ալ-Վալիդը ամառային արշավանք կատարեց, և զորքի հրամանատարն էր Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքը:

Այդ տարում Վալիդ [խալիֆան] հեռացրեց իր հորեղբորը՝ Մուհամմադ իբն Մարուանին, Ջազիրայի ու Հայաստանի [կառավարչությունից] և դրանց վրա կառավարիչ նշանակեց իր հղբորը՝ Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքին: Մասլաման արշավեց թուրքերի դեմ, Ատրպատականի կողմից, մինչև որ հասավ ալ-Բաբ (Դարբանդ) և գրավեց քաղաքներ ու բերդեր, դրանց առջև քարանետ մեքենաներ դնելով:

ԻՆՆՍՈՒՆԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(19 հոկտեմբեր 711—6 հոկտեմբեր 712)

էջ 129

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Աբբաս իբն ալ-Վալիդն արշավեց Ռումի երկիրը, նվաճեց Սեբաստոպոլիսը (Սիբասթիյա)⁶⁴, ալ-Մարզուբանայնը և Տարսոսը (Թարսոս):

Այդ տարում Մարուան իբն ալ-Վալիդն արշավեց ու հասավ Խանջարա:

Այդ տարում Մասլաման կրկին արշավեց Ռումի երկիրը և Մալաթիայի կողմերում գրավեց Մասիսան (Մասս), Հիսն ալ-Հադիդը և Ղաղալան:

ԻՆՆՍՈՒՆԶՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(7 հոկտեմբեր 712—25 սեպտեմբեր 713)

էջ 131

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Աբբաս իբն ալ-Վալիդն արշավեց Ռումի երկիրը, գրավեց Անտիոքը:

Այդ տարում Աբդ ալ-Ազիզ իբն ալ-Վալիդն արշավեց ու հասավ Ղաղալա, Վալիդ իբն Հիշամ ալ-Մուայթին հասավ Բուրջ ալ-Համմամ⁶⁵։ Իսկ Յազիդ իբն Աբու Քաբշան՝ Սուրիա:

Այդ տարում երկրաշարժ եղավ Ասորիքում և տևեց քառասուն օր: Երկիրն ավերվեց և մանավանդ Անտիոքը:

(26 սեպտեմբեր 713—15 սեպտեմբեր 714)

էջ 135

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Աբբաս իբն ալ-Վալիդն արշավեց Ռում, նվաճեց Հե-
րակլիան (Հիրակլա) և այլ վայրեր:

Այդ տարում նվաճվեց Հնդկաստանի ծայրագույն մասը, բացի ալ-Քի-
րաշից և ալ-Մանդիլից:

Այդ տարում Աբբաս իբն ալ-Վալիդը նվաճեց Կիննասրինը:

Այդ տարում ալ-Վադդահին սպանվեց Ռումի երկրում, մոտավորա-
պես ճազար հոգու հետ:

ԻՆՆՍՈՒՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(16 սեպտեմբեր 714—4 սեպտեմբեր 715)

էջ 146

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Սուլայման իբն Արդ ալ-Մալիք [խալիֆան] զորքեր
ուղարկեց Կոստանդնուպոլսի դեմ և իր որդուն՝ Դաուդին, նշանակեց
ամառային արշավանքի հրամանատար: Սա գրավեց Հիսն ալ-Մարան⁶⁶:

Այդ տարում Մասլաման արշավեց ալ-Վադդահիյյա երկիրը, գրավեց
այն բերդը, որ նվաճել էր ալ-Վադդահիյյայի տեր Վադդահը:

Այդ տարում Օմար իբն Հուբայրան արշավեց Ռումի երկիրը ծովի
կողմից և այնտեղ ձմեռեց:

ԻՆՆՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(25 օգոստոս 716—13 օգոստոս 717)

էջ 146—147

ԿՈՍՏԱՆԳՆՈՒՊՈԼՍԻ ՊԱՇԱՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Սուլայման իբն Աբդ ալ-Մալիքը շարժվեց դեպի Դա-
բիկ և շորք սպառազինեց իր եղբոր Մասլամա իբն Արդ ալ-Մալիքի հետ,
որ գնա Կոստանդնուպոլսի դեմ:

Եվ մեռավ Ռուսի թագավորը ու եկավ Լևոնը (Ալյուն)⁶⁷ Ատրպատականից, իմաց տվեց նրան և երաշխավորեց Ռուսի [պետութեան] նվաճումը և Մասլաման գնաց նրա հետ: Շարժվեցին գեպի Կոստանդնուպոլիս և, երբ մոտեցան նրան, հրամայեց ամեն մի ձիավորի, որ իր հետ ձիու կարողութեան շափ մթերք՝ երկու մոզ ուտեստեղեն, տանի Կոստանդնուպոլիս: Նրանք գործադրեցին այն և, երբ բերեցին, հրամայեց, որ մթերքը լեռան նման թափեն և ասաց մահմեդական [զինվորներին]՝ ոչինչ չուտեք սրանից, այլ ասպատակեցեք նրանց երկիրը և ցանեցեք: Նա փայտից տներ կառուցեց և անցկացրեց ձմեռն ու ամառը: Մարդիկ ցանեցին, իսկ [բերած] մթերքը դաշտում մնաց, քանդի մարդիկ ուտում էին ասպատակութուններից ձեռք բերածը և իրենց ցանածը:

Մասլաման նեղ վիճակի մեջ դրեց հոռոմներին: Նրա հետ էին երևելի մարդիկ՝ Խալիդ իբն Մադանը, Մուջահիդ իբն Ջաբրը, Աբդալլահ իբն Աբի Ջաբարիա ալ-Խուզաին և ուրիշներ: Հոռոմները լուր ուղարկեցին Մասլամային, առաջարկելով ամեն մի զլխի դիմաց մի ոսկի տալ, սակայն նա չընդունեց:

Հոռոմները ասացին Լևոնին (Ալյուն)՝ եթե մահմեդականներին քշե՞լ մեր կողմերից, քեզ թագավոր կդարձնենք: Նա վստահեց նրանց: Երբ եկավ Մասլաման, նա ասաց նրան՝ գիտես, որ հոռոմները իմացել են, որ դու կովելու նպատակ չունես, և ձգձգում ես պատերազմը, քանի որ մթերք ունես: Արդ եթե վառես այն, նրանք կգան քեզ կհնազանդվեն: Եվ նա հրամայեց վառել. իսկ հոռոմները ուժեղացան և հարվածներ հասցրեցին մահմեդականներին այնքան, որ քիչ էր մնում ոչնչացնելն նրանց: Այսպես մնացին, մինչև որ մեռավ Սուլայման [խալիֆան]:

էջ 150

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Դաուդ իբն Սուլայմանը արշավեց Ռուսի երկիրը, նվաճեց Հիսն ալ-Մարան, որը Մալաթիայից այն կողմ էր:

Այդ տարում աշխարհում շատ երկրաշարժներ եղան և տևեցին վեց ամիս:

ԻՆՆՍՈՒՆԻՆՆ ԹՎԱԿԱՆ

(14 օգոստոս 717—2 օգոստոս 718)

էջ 154

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Օմար իբն Աբդ ալ-Ազիզ [խալիֆան] լուր ուղարկեց Մասլամային, որը Ռուսի երկրում էր՝ հրամայելով ետ դառնալ իր մոտ

եղած մահմեդականների հետ միասին: Ուղարկեց նրան ցեղային ձիեր
և շատ մթերք, հրամայելով իր մարդկանց օգնել նրանց:

Այդ տարում թուրքերը հարձակվեցին Ատրպատականի վրա, սպանե-
ցին մի խումբ մահմեդականների: Օմար [խալիֆան] ուղարկեց Հատիմ
իբն ալ-Նուման ալ-Բահիլին, որն սպանեց այդ թուրքերին և նրանցից
միայն քչերը ազատվեցին: [Հատիմը] եկավ Օմարի մոտ՝ հիսուն գերի
ների հետ:

ՀԱՐՅՈՒՐ ԹՎԱԿԱՆ

(3 օգոստոս 718—23 հուլիս 719)

էջ 159—160

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Օմար իբն Աբդ ալ-Ազիզը հրամայեց Տարենդեի (Թա-
րանգա) բնակիչներին այնտեղից տեղափոխվել Մալաթիա, իսկ Տարենդեն
Բումի երկրի կողմերում էր և Մալաթիայից երեք օրվա ճանապարհ
(մարհալա)⁵³ այն կողմ էր գտնվում: Աբդալլահ իբն Աբդ ալ-Մալիքը այն-
տեղ բնակեցրել էր մահմեդականների, երբ ութսուններք թվին նվաճել էր
այն, իսկ այդ ժամանակ Մալաթիան ավերակ էր: Այնտեղ գալիս էին զին-
վորները Ջազիրայից, մնում մինչև ձյան իջնելը ու վերադառնում իրենց
երկիրը:

Այդպես մնաց, մինչև որ Օմարը դարձավ իալիֆա ու հրամայեց
նրանց (տարենդեցիներին) տեղափոխվել Մալաթիա: Տարենդեն դա-
տարկվեց քանզի նա անհանգստացած էր մահմեդականների համար և
վախենում էր թշնամուց: Նա ավերեց Տարենդեն և Մալաթիայի կառավա-
րիչ նշանակեց Ջավանա իբն ալ-Հարասին:

Այդ տարում Օմար իբն աբդ ալ-Ազիզ [խալիֆան] Օմար իբն Հուբայ-
րա ալ-Տիզարիին նշանակեց Ջազիրայի կառավարիչ:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(24 հուլիս 719—11 հուլիս 720)

էջ 167—168

ՄՈՒՀԱՄՄԱԴ ԻԲՆ ՄԱՐՈՒԱՆԻ ՄԱՀՎԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում մեռավ Մուհամմադ իբն Մարուան իբն ալ-Հաքամը՝
Աբդ ալ-Մալիք [խալիֆայի] եղբայրը: Նա եղել էր կառավարիչ Ջազի-

րայի, Հայաստանի ու Ատրպատականի, արշավել էր հոռոմների դեմ, իսկ Հայաստանի ժողովրդի դեմ՝ մի քանի անգամ:

Նա քաջ էր, ուժեղ, իսկ այդ բանի համար Աբդ ալ-Մալիքը նախանձում էր նրան: Երբ ամեն ինչ դասավորվեց Աբդ ալ-Մալիքի օգտին, նա ցույց տվեց իր սրտում եղածը: Մուհամմադը պատրաստվեց Հայաստանի դեմ արշավելու: Երբ Աբդ ալ-Մալիքը ողջերթ էր մաղթում նրան, հարցրեց հեռանալու պատճառի մասին և նա ասաց.

Դու չես տեսնում, որ ազատորդուն վտարելը
Համասարազոր է նրան անարգելուն
Եթե երկուսս լինեինք մի աստիճանի
Կսուրայի, իսկ դու կմնայիր մոլորված:

Ասաց նրան Աբդ ալ-Մալիքը՝ երդվում եմ, որ պետք է մնաս, ալլահը վկա, ինձնից վատ բան չես տեսնի: Եվ հաշտվեց նրա հետ:

[Հետագայում] երբ Վալիդ [խալիֆան] ուզեց հանել նրան, պահանջեց մեկին, որ կարողանար փոխարինել: Միայն Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքը հարմար գտնվեց այդ բանին (պաշտոնին):

ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(12 հուլիս 720—30 հունիս 721)

էջ 182

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Օմար իբն Հուբայրան արշավեց Ռումի երկիրը՝ Հայաստանի կողմից, երբ նա դեռ Ջագիրայի կառավարիչ էր, նախքան Իրաքի կառավարիչ դառնալը: Նա հաղթեց նրանց, շատերին գերեվարեց և սպանեց⁶⁹ յոթհարյուր գերի:

Այդ տարում Աբբաս իբն ալ-Վալիդ իբն Աբդ ալ-Մալիքը արշավեց Ռումի դեմ ու գրավեց Դալսան (Ռասլա):

ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

էջ 184

(1 հուլիս 721—20 հունիս 722)

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ասվում է, որ այդ տարում թուրքերը արշավեցին ալանների դեմ: Այդ տարում ալ-Աբբաս իբն ալ-Վալիդը ասպատակեց Ռումի երկիրը, դրավեց մի քաղաք, որը կոչվում էր Դասլա (Ռասլա):

էջ 186

ԽԱՉԱՐՆԵՐԻ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ԴԵՄ

Այդ տարում մահմեդականների զորքը մտավ Հայաստանի կողմից խազարաց երկիրը և նրա հրամանատարն էր Սաբիտ ալ-Նահրանին: Խազարները հավաքվեցին մեծ բազմությամբ և նրանց օժանդակեցին ղփչաղները⁷⁰ (կիֆչակ) և թուրքերի այլ [ցեղեր]: Նրանք բախվեցին մահմեդականների հետ մի վայրում, որը կոչվում էր Մարջ ալ-Հիջարա (Քարերի մարդագետին) և ուժեղ ճակատամարտ տեղի ունեցավ: Մահմեդականներից շատ մարդ սպանվեց, խազարները նրանց ճամբարը գրավեցին և ամեն ինչ կողոպտեցին:

Փախչողները հասան Ասորիք ու դիմեցին Յազիդ իբն Աբդ ալ-Մալիք [խալիֆային] և նրանց հետ էր նաև Սաբիտը: Յազիդը հանդիմանեց նրանց պարտության համար: Սա (Սաբիտը) ասաց՝ ո՛վ իշխան հավատացելոց, ես չվախեցա և ոչ էլ խուսափեցի թշնամուն հանդիպելուց, այլ ձին ձիուն խառնված էր և մարդը մարդուն: Այնքան խոցեցի, մինչև որ նիզակս ջարդվեց և կոտորեցի, մինչև որ սուրս կոտորվեց: Սակայն ալ-լահը, օրհնյալն ու բարձրյալը անում է ինչ որ կամենա:

էջ 186—187

ՋԱՌԱՀԻ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉ ԴԱՌՆԱԼԸ, ԲԱԼԱՆՋԱՐԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ ԵՎ ԱՅԼՆ

Երբ մահմեդականների հիշյալ պարտությունը տեղի ունեցավ, խազարները ցանկացան երկիրը գրավել և հավաքվեցին ու բանակ կազմեցին: Այդ ժամանակ Յազիդ իբն Աբդ ալ-Մալիք [խալիֆան] ալ-Ջառահ իբն Աբդալլահ՝ ալ-Հաբաթիին նշանակեց Հայաստանի կառավարիչ և ստվար բանակ տվեց արշավելու խազարների և այլ թշնամիների դեմ և ասպատակելու նրանց երկիրը:

Ջառահը առաջ խաղաց, իսկ խազարները լսելով եկան կանգնեցին Բաբ ալ-Աբուաբում (Դաբրանդ): Ջառահը հասավ Պարտավ (Բարդաա), ուր մնաց, հանգստանալով իր զինակիցների հետ միասին: Ապա շարժվեց խազարների դեմ, անցավ Կուր գետը և իմացավ, որ իր հետ եղածներից մեկը՝ այդ լեռների բնակիչներից, գրել է խազարաց թագավորին՝

իմաց տալով Զառահի առաջխաղացման մասին: Այդ ժամանակ Զառահը հրամայեց իր մունետիկին հայտարարել բոլոր մարդկանց, թե ամիրը (հրամանատարը) մի քանի օր մնալու է այս վայրում, ուստի, պետք է ինչքան կարելի է շատ մթերք հավաքել: Այդ մարդը դրեց խազարաց թագավորին, տեղեկացնելով, որ Զառահը մնալու է այդ վայրում և խորհուրդ տվեց, որ առաջխաղացում չկատարի, ոտպեսզի մահմեդականները չբացատրաստվեն կովի: Երբ գիշերը վրա հասավ Զառահը հրամայեց առաջ խաղալ և մեծ եռանդով շարժվեց, մինչև որ հասավ Բաբ ալ-Աբուաբ քաղաքը առանց հանդիպելու խազարներին: Նա մտավ քաղաքը ասպատակ սփռեց, հարձակվեց ու կողոպտեց նրա մերձակայքը: [Ամեն ինչ] ավարի տվեցին և հաջորդ օրը վերադարձան:

Նրա դեմ ելան խազարները իրենց թագավորի որդու գլխավորությամբ, հանդիպեցին ալ-Ռան գետի մոտ և սաստիկ ճակատամարտ եղավ: Զառահն իր մարդկանց ոգևորեց, կռիվը սաստկացավ և նրանք հաղթեցին ու փախուստի մատնեցին, իսկ մահմեդականները հետապնդեցին նրանց կոտորելով ու գերեվարելով: Շատ մարդ սպանվեց և մահմեդականները ավարի տվեցին խազարների ամբողջ ունեցվածքը: [Մահմեդականները] առաջ խաղացին մինչև որ կանգ առան Հուսայն (Բերդիկ) կոչված բերդի մոտ: Բնակիչները երաշխավորագիր խնդրեցին զբրամական հարկ վճարելու դիմաց: Զառահը ընդունեց պայմանները և դուրս հանեց նրանց: Ապա շարժվեց, գնաց մի քաղաք, որ կոչվում էր Յարդուա և վեց օր պաշարեց այն ու ջանասիրությամբ կովեց: Նրանք երաշխավորագիր խնդրեցին և նա տվեց նրանց: Նա ստացավ բերդը և նրանց դուրս բերեց այնտեղից:

Ապա Զառահը գնաց Բալանջար, որը նրանց նշանավոր բերդերից էր, ու պաշարեց այն: Բերդի բնակիչները երեքհարյուր սալ էին հավաքել և իրար կապելով, բերդը շրջապատել պաշտպանվելու համար և արգելելու մահմեդականներին մոտենալ բերդին: Այդ սալերը մեծագույն խոշընդոտը դարձան մահմեդականների առջև՝ կովի ժամանակ:

Երբ մահմեդականները տեսան, թե ինչպիսի վնաս է գալիս այդ բանից, մոտավորապես երեսուն հոգի հավաքվեցին, որոնք երգվեցին մեռնել, իրենց սրերի պատյանները կոտրեցին և մեկ մարդու պես դեպի սալերը վազեցին: Անհավատները նույնպես կատաղի կովեցին և այնքան նետ էին արձակում, որ արևի լույսը ծածկվում էր, սակայն սրանք (երեսուն մարդը) առաջ գնացին, մինչև որ հասան սալերին: Նրանք կախվեցին դրանցից և կտրեցին այն պարանները, որոնք պահում էին դրանք ու քաշեցին: Ցած թափվեցին [պարանները] և դրանց ետևից նաև բոլոր սալերը, քանի որ մեկը մյուսին էր կապված: Ապա բոլոր [խազարները] զլորվեցին մահմեդականների դեմ, կռիվը տաքացավ ու

սաստկացավ և այնքան դժվար վիճակ ստեղծվեց, որ «սրտերը հասան կոկորդը»: Ապա խազարները փախուստի դիմեցին, իսկ մահմեդականները սրով գրավեցին բերդը և ամեն ինչ որ կար ավարի տվեցին Ռաբի Ա [ամսին] (19 օգոստոս—17 սեպտեմբեր): Ամեն մի հեծյալին բաժին ընկավ երեքհարյուր դինար, իսկ նրանք երեսուն հազարից քիչ ավելի էին:

Ապա Ջառահը վերցրեց Բալանջարի տիրոջ որդիներին և ընտանիքը և կանչելով նրան իր մոտ, վերադարձրեց ունեցվածքը, ընտանիքը, բերդը: Նրան դարձրեց իր գործակալը (լրտես), որը պետք է տեղեկացնեք անհավատների ամեն մի արածի մասին: Ապա Բալանջարից հեռացավ ու պաշարեց Օլուբանդարը (Օլուղ Բենդեր) ուր կար մոտավորապես քառասուն հազար թուրք ընտանիք: Նրանք հաշտություն կնքեցին Ջառահի հետ՝ տարեկան որոշ դրամական հարկի դիմաց:

Սակայն այդ երկրի ժողովուրդը հավաքվեց և փակեց մահմեդականների [վերադարձի] ճամփան: Բալանջարի տերը գրեց Ջառահին տեղեկացնելով այդ մասին և սա արագ վերադարձավ, մինչև որ հասավ Մլի կոչված գավառը: Վրա հասավ ձմեռը և մահմեդականները այնտեղ մնացին: Ջառահը գրեց Յազիդ իբն Աբդ ալ-Մալիքին՝ ալլահի օգնությամբ կատարած իր նվաճումների և անհավատների որոշման մասին, օգնություն խնդրելով: Սա խոստացավ զորք ուղարկել, սակայն մահը վրա հասավ նախքան զորք ուղարկելը: [Նոր խալիֆա] Հիշամ իբն Աբդ ալ-Մալիքը [նամակ] ուղարկեց Ջառահին հաստատելով նրան պաշտոնի մեջ և օգնություն խոստանալով:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(10 հունիս 723—28 մայիս 724)

էջ 193

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ջառահ ալ-Հաքամին արշավեց Ալանք (ալ-Լան) մինչև որ հասավ Բալանջարից այն կողմ [գտնվող] քաղաքներն ու բերդերը: Մի մասը գրավեց և մեծ ավար վերցրեց:

Այդ տարում Մարուան իբն Մուհամմազր ամառային «աջ» արշավանք կատարեց, նվաճեց Իկոնիան (Կոնիա) Ռումի երկրում և Կամախը (Քամախ):

ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԵՑ ԹՎԱԿԱՆ

(29 մայիս 724—18 մայիս 725)

էջ 196

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Սաիդ իբն Արդ ալ-Մալիքը ամառային արշավանք կատարեց: Նույն տարում Ջառահ իբն Աբդալլահն արշավեց Ալանք (ալ-Լան), դաշինք կնքեց բնակիչների հետ, որոնք պարտավորվեցին շիզիա վճարել:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(19 մայիս 725—7 մայիս 726)

էջ 198

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Հիշամ [խալիֆան] հեռացրեց Ջառահ իբն Աբդալլահ ալ-Հաքամիին Հայաստանի ու Ատրպատականի [փոխարքայությունից] և նշանակեց իր եղբորը՝ Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքին: Մասլաման [Հայաստանի] կառավարիչ նշանակեց ալ-Հարիս իբն Ամրու ալ-Թաիին, որը թուրքաց երկրում գրավեց բազում գավառներ ու գյուղեր և [Հայաստանում] մեծ ազդեցություն թողեց:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(8 մայիս 726—27 ապրիլ 727)

էջ 199

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքն արշավեց Ռումի երկիրը՝ Ջազիրայից այն կողմ և գրավեց Կեսարիան (Կայսարիյա), որը նշանավոր քաղաք էր: Նույն տարում Իբրահիմ իբն Հիշամը արշավեց ու նվաճեց Ռումի բերդերից մեկը:

Այդ տարում թուրքաց թագավոր՝ հականի որդին, շարժվեց դեպի Ատրպատական, որոշ քաղաքներ պաշարեց: Նրա դեմ դուրս եկավ ալ-Հարիս իրն Ամրու ալ-Թաին: Նրանք բախվեցին և թուրքերը փախուստի: դիմեցին: Ալ-Հարիսը հետապնդեց նրանց, մինչև որ անցավ Արաքս (ալ-Ռաս, Արաս) դետր: Ապա վերադարձավ հականի որդին, վերսկսեց սլատերազմը, սակայն պարտվեց, և թուրքերից շատ մասո սպանվեց:

ՀԱՐՅՈՒՐ ԻՆՆ ԹՎԱԿԱՆ

էջ 201

(28 ապրիլ 727—15 ապրիլ 728)

Այդ տարում Աբդալլահ իբն Ուկբա ալ-Ֆիհրին հարձակում կատարեց ծովի վրա: Իսկ Մուավիա իբն Հիշամը՝ արշավեց Ռումի երկիրը և դրավեց մի բերդ, որի անունն էր Թիբա:

Այդ տարում Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքն արշավեց թուրքերի դեմ Ատրպատականի կողմից, սվարի տվեց, դերեվարեց և ողջ վերադարձավ:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍ ԹՎԱԿԱՆ

(16 ապրիլ 728—4 ապրիլ 729)

էջ 205

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մասլաման արշավեց թուրքերի դեմ՝ Ալանաց զոներ: (Բաբ ալ-Լան) կողմից: Հանդիպելով հականին և նրա զորքերին, մոտավորապես մեկ ամիս կռվեց: Մաստիկ անձրև եկավ և հականը փախուստի դիմեց ու հեռացավ: Մասլաման վերադարձավ Ջու-լ-Կարնայնի (երկկոտոշավոր)⁷¹ ճանապարհով:

Այդ տարում Մուավիան արշավեց Ռումի երկիրը և դրավեց Սիմլան (Սիմալա): Այդ տարում ամառային արշավանքը ղլխավորում էր Աբդալլահ իբն Ուկբա ալ-Ֆիհրին, իսկ ծովի վրա հրամանատար էր Աբդ ալ-Ռաման իբն Մուավիա իբն Հուդայջը:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(5 ապրիլ 729—25 մարտ 730)

էջ 206

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մուավիա իբն Հիշամը ամառային «ձախ» արշավանք կատարեց, իսկ Սաիդ իբն Հիշամը՝ ամառային «աջ» արշավանք⁷², մինչև որ

հասավ Կեսարիա (Կայսարիյա)։ Մովում հարձակում կատարեց Արդալ-լահ իրն Արի Մարիամը։ Հիշամ [խալիֆան] Ասորիքի և Եգիպտոսի կառավարիչ նշանակեց ալ-Հաբամ իրն Կայս իրն Մախրամա իրն Աբդ ալ-Մութալիբ իրն Աբդ Մանաֆին։

Այդ տարում թուրքերը շարժվեցին դեպի Ատրպատական։ Նրանց դեմ դուրս եկավ ալ-Հարիս իրն Ամրուն և պարտության մատնեց։ Այդ տարում Հիշամը ալ-Ջառահ իրն Աբդալլահ ալ-Հաբամիին նշանակեց Հայաստանի կառավարիչ, այդ պաշտոնից հանելով իր եղբորը՝ Մասլամա իրն Աբդ ալ-Մալիքին։ Սա խազարաց երկիրը մտավ Տփղիսի (Տաֆլիս) կողմից, դրավեց նրանց ալ-Բայդա (սպիտակ) քաղաքը և ողջ վերադարձավ։ Խազարները հավաքվեցին, կուտակվեցին և շարժվեցին դեպի մահմեդականների երկիրը, և սա դարձավ պատճառը Ջառահի սպանության, ինչպես կտեսնենք կամոքն ավանհի։

ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(26 մարտ 730—14 մարտ 731)

էջ 207—208

ԱԼ-ՋԱՌԱՀ ԱԼ-ՀԱՔԻՄԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այդ տարում սպանվեց ալ-Ջառահ իրն Աբդալլահ ալ-Հաբամին։

Բանն այն էր, որ ինչպես նախապես հիշեցինք, նա մտել էր խազարաց երկիրը և նրանց պարտության մատնել։ Պարտությունից հետո խազարներն ու թուրքերը հավաքվեցին Ալանաց (ալ-Լան) կողմից և նրանց դեմ դուրս եկավ ալ-Ջառահ իրն Աբդալլահը Ասորիքի զորքերով։ Տեղի ունեցավ ամենասաստիկ ճակատամարտը, որ մարդիկ տեսել էին։ Երկու կողմերն էլ համբերեցին, սակայն խազարներն ու թուրքերը թվով դերազանցում էին մահմեդականներին։ Ջառահը, իր հետ եղածներով, նահատակվեց Արդաբիլի դաշտում։ Նախապես նա իր եղբորը՝ ալ-Հաջջա իրն Աբդալլահին հաջորդ էր նշանակել, որպես Հայաստանի կառավարիչ։

Երբ Ջառահը սպանվեց, խազարների ցանկությունը բորբոքվեց և ներխուժեցին երկիրը, մինչև որ մոտեցան Մոսուլին։ Սա մեծ դժբախտություն էր մահմեդականների համար։

Ջառահը առատաձեռն էր, ազնիվ և Օմար իրն ալ-Ազիզ [խալիֆայի] կառավարիչներից էր ու նրա մասին շատ բանաստեղծներ ողբեր դրեցին։ Ասվում է, որ նա սպանվեց Բալանշարում։ Երբ մահվան լուրը հասավ Հիշամ [խալիֆային], կանչեց Սաիդ ալ-Հարաշիին և ս.ս.Տ. նրան՝ ինձ

տեղեկացրել են, որ Զառահը ետ է կանգնել անհավատների դեմ պայքարից: Ասաց [Հարաշին]՝ ո՛չ, իշխա՛ն հավատացելոց, ալ-Զառահը այնքան էր նվիրված ալլահին, որ հազիվ թե կովից փախչեր, սակայն նա սպանվեց: Ասաց [Խալիֆան]՝ ինչ է կարծիքդ [ղրության մասին]: Ասաց՝ ուղարկիր ինձ քառասուն փոստի¹³ ձիերով, ապա ամեն օր քառասուն մարդ ուղարկիր և գրիր զորքերի հրամանատարներին, որպեսզի ինձ օգնության հասնեն: Այդպես էլ արեց Հիշամը:

Հարաշին շարժվեց և ամեն մի քաղաքով անցնելիս խանդավառում էր բնակիչներին, իսկ ովքեր կամենում էին մասնակցել ջիհադին, արձագանքում էին նրա կոչին: Այսպես շարունակվեց, մինչև որ հասավ Արզն (Արզան) քաղաքը, ուր հանդիպեց Զառահի զորքից մի խմբի: Նրանք արտասվեցին և նա էլ նրանց նայելով, արտասվեց: Նրանց փող բաժանեց ու իր հետ վերցրեց: Դրանից հետո Զառահի մարդկանցից ում որ հանդիպեց, վերցրեց իր հետ: Նա հասավ Խլաթ, որի դռները փակել էին իր առջև: Պաշարեց, գրավեց և ավարը բաժանեց իր ընկերակիցների միջև: Ապա Խլաթից շարժվեց և աստիճանաբար բերդերն ու ամրոցները գրավելով հասավ Պարտավ (Բարդաա) ուր և իջևանեց:

Այդ ժամանակ Խալանի որդին Ատրպատականում ասպատակում էր, ավարի տալիս, գերեվարում ու կոտորում: Նա պաշարել էր Վարդանակերտ⁴ (Վարսան) քաղաքը: Հարաշին վախենալով, որ նրան կհաջողվի այն գրավել, իր մարդկանցից ոմանց թաքուն ուղարկեց Վարդանակերտի բնակիչների մոտ՝ հայտնելով իր ժամանումը, հրամայեց համբերել: Նրա սուրհանդակը գնաց, սակայն խազարների հանդիպեց, որոնք բռնեցին նրան ու հարցաքննեցին: Նա պատմեց և ճիշտ խոսեց: Ասացին նրան, եթև անես այն, ինչ որ քեզ կհրամայենք, քեզ հետ լավ կվերաբերվենք և ազատ կարձակենք, թե չէ՝ կսպանենք: Ասաց՝ իսկ ի՞նչ եք կամենում: Ասացին՝ կասես Վարդանակերտի բնակիչներին, որ դուք ո՛չ մի օգնություն չեք ստանա և ոչ ոք չի կարող ձեր վիճակը բարելավել և կհրամայես քաղաքը մեզ հանձնել: Նա համաձայնեց և երբ քաղաքին մոտեցավ, այնպես կանգնեց, որ բնակիչները լսեն նրա խոսքը: Ասաց նրանց՝ գիտե՞ք ինձ: Ասացին՝ դու այսինչն ես: Ասաց՝ Հարաշին ասում է, որ հասել է այնինչ վայրը շատ զորքով և հրամայում է ձեզ պահել քաղաքը ու դիմանալ. քանզի այս երկու օրում ձեզ [օգնության] կհասնի: Նրանք իրենց ձայները բարձրացրին կոչելով՝ մեծ է ալլահը և չկա աստված բացի ալլահից:

Խազարները սպանեցին այդ մարդուն և Վարդանակերտ քաղաքից հեռացան: Հասավ Հարաշին իր զորքով, սակայն ոչ ոք չկար այնտեղ: Հետապնդելով խազարներին, նա այնտեղից գնաց Արդաբիլ, իսկ խազարները այնտեղից էլ հեռացան: Հարաշին իջավ Բաջարուան¹⁵ (Բաջրավան) և նրա մոտ եկավ մի ձիավոր՝ սպիտակ ձիու վրա, ողջունեց նրան և ասաց՝ Կա-

մենում ես ջիհադ¹⁶ (սրբազան պատերազմ) և ավար: Ասաց՝ ինչպե՞ս կարող եմ այդ բանին հասնել: Ասաց՝ ահա խազարաց զորքը, տասը հազարով և նրանց հետ կան հինգ հազար մահմեդական գերիներ և գերեվարված ժողովուրդ: Նրանք շորս փարսախի (ֆարսախ) վրա են:

Հարաշին գիշերանց գնաց և հասավ նրանց մոտ գիշերվա վերջում, երբ քնած էին: Իր մարդկանց շորս կողմի վրա բաժանեց և արևածագին հանկարծակի հարձակվեց: Մահմեդականները սրի քաշեցին նրանց և դեռ արևը ըծագած արդեն բոլորն սպանված էին, բացի մի մարդուց: Հարաշին նրանց ձեռքում գտնվող բոլոր մահմեդականներին ազատ արձակեց ու տարավ Բաջարուան: Երբ մտան [քաղաքը], նրա մոտ եկավ սպիտակ ձիավորը, ողջունեց ու ասաց՝ ահա այնինչ վայրում կա խազարաց մի բանակ և նրա ձեռքում է մահմեդականների ունեցվածքը և Զառահի կանանոցն ու զավակները: Հարաշին շարժվեց այն կողմ և երբ [խազարներն] սթափվեցին, մահմեդականներն արդեն նրանց մոտ էին: Սրախողխող արեցին նրանց ու կոտորեցին ինչպես որ կամենում էին, և խազարներից փրկվեցին միայն մի քանի փախստականներ: Ազատեցին նրանց մոտ գտնվող մահմեդական տղամարդկանց ու կանանց, ավարի տվեցին նրանց ունեցվածքը: [Հարաշին] վերցրեց Զառահի որդիներին. պատվեց ու հարգեց և բոլորին տարավ Բաջարուան (Բազարվան, Բադավան):

Խազարաց զորքի հետ Հաբաշիի կատարածի լուրը հասավ նրանց թագավորի որդուն, որն այպանեց իր զորքը, ամբաստանեց որպես թուլամորթների ու երկչոտների: Սակայն նրանք իրար ոգևորեցին և նրա հետ խորհրդակցեցին, որ կրկին հավաքի իր զորքը և վերադառնա Հարաշիի դեմ պայքարի: Նա զորք հավաքեց Ատրպատականի կողմերից. և նրա մոտ շատ զորք կուտակվեց: Հարաշին եկավ նրա դեմ և նրանք հանդիպեցին Բարզանդի հողում: Սաստիկ և ահեղ ճակատամարտ եղավ. մահմեդականները մի քիչ թուլացան, սակայն Հարաշին քաջալերեց նրանց և հրամայեց դիմանալ: Նրանքետ դարձան և արիաբար կռվեցին: Խազարների մոտ գտնվող մահմեդական գերիները օգնության կանչեցին նրանց, գոչելով՝ «մեծ է ալլահը» և «չկա աստված բացի ալլահից»: Այդ լսելով, մահմեդականները իրար քաջալերեցին և բոլորն սկսեցին արտասվել, կարեկցելով գերիներին: Մահմեդականները խիստ կոտորած տվին թշնամուն և փախուստի մատնեցին՝ հետապնդելով նրան մինչև Արաքս գետը: Ապա վերադարձան ու հավաքեցին նրանց ճամբարում եղած ամբողջ ունեցվածքը, ավարը, ազատ արձակեցին թե՛ գերի ընկած ռազմիկներին և թե՛ գերեվարված աղգաբնակչությանը ու բոլորին տարան Բաջարուան: Ապա խազարաց թագավորի որդին նորից հավաքեց իր մոտ գտնվող զորքերը և հարձակվեց Հարաշիի վրա: Նա բանակ դրեց Բայլական գետի

մոտ: Տեղեկանալով այդ մասին, Հարաշին նրա դեմ դուրս եկավ մահմեդական դորքով և Բայլական գետի ափին հանդիպեց նրան: Հարաշին խրախուսեց իր մարդկանց և սչանք արիաբար հարձակվեցին ու թուլացրին խազարների շարքերը: Հարձակումները կրկնվեցին, իսկ խազարները մեծ դիմացկունություն ցուցաբերեցին, այսուհանդերձ պարտություն կրեցին և փախուստի դիմեցին: Գետի մեջ խեղդվողների թիվը ավելի մեծ էր, քան սպանվածներին: Հարաշին հավաքեց ավարը և վերադարձավ Բաջարուան, բաժանեց՝ մեկ հինգերորդն ուղարկեց Հիշամ իբն Աբդ ալ-Մալիքին և տեղեկացրեց, թե ալլահը ինչ հաղթանակ էր սլարդեել մահմեդականներին: Հիշամը շնորհակալագիր ուղարկեց նրան:

Նա (Հարաշին) մնաց Բաջարուանում: Եվ ահա ստացավ Հիշամի գրությունը, որը հրամայում էր նրան իր մոտ գալ: Նա (Հիշամը) իր եղբորը՝ Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքին, նշանակել էր Հայաստանի ու Ատրպատականի կառավարիչ: Սա տեղ հասնելով՝ շարժվեց թուրքերի դեմ սաստիկ ձմռանը, հետապնդելով նրանց երկրի մեկ ծայրից մյուսը:

էջ 214

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մուավիա իբն Հիշամը ամառային արշավանք կատարեց ու գրավեց հարսիանոնը (հարշանա):

ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՄՆԵՐԻՔ ԹՎԱԿԱՆ

էջ 214

(15 մարտ 731—2 մարտ 732)

Այդ տարում Մասլաման իր զորքերը սփռեց հակառակ երկրում և քաղաքներ ու բերգեր գրավեց: Նրանց կոտորեց, [ռազմիկներին] գերեց ու [ժողովրդին], գերեվարեց, հրկիդեց և նրան ենթարկվեցին Բալանջար լեռների այն կողմի մարդիկ: հակառակ որդին էլ սպանվեց և ահա այս բոլոր ազգերը՝ խազարները և ուրիշներ հավաքվեցին Մասլամայի դեմ այնպիսի բազմություն, որի թիվը միայն բարձրյալն ալլահը դիտի: Մասլաման արդեն Բալանջարից այն կողմ էր, և երբ տեղեկացավ այս բոլորի մասին, հրամայեց իր մարդկանց կրակները (խարույկ) վառած թողնել և ապա թողնելով իր վրաններն ու բեռները, զորքի հետ փախուստի դիմեց: Թույլերին առջևից էին տանում, իսկ ուժեղները ետևից էին զնում, մեկ

օրվա ճանապարհի (մարհալա) փոխարեն երկու օրվա ճանապարհ էին անցնում, մինչև որ կիսամեկ հասան Բար ալ-Աբուաբ (Դարբանդ)։

ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆՉՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(3 մարտ 732—20 փետրվար 732)

էջ 215—216

ՄԱՐՈՒԱՆ ԻԲՆ ՄՈՒՀԱՄՄԱԴԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՒ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉ ՆՇԱՆԱԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Հիշամ իբն Աբդ ալ-Մալիք [խալիֆան] Մարուան՝ իբն Մուհամմադ իբն Մարուանին, որն իր հորեղբորորդին էր, կառավարիչ նշանակեց Ջազիրայի, Ատրպատականի և Հայաստանի վրա։

Բանն այն էր, որ նա Հայաստանում Մասլամայի զորքի մեջ էր. երբ սա խազարների դեմ էր արշավում։ Երբ Մասլաման վերադարձավ, Մարուանը գնաց Հիշամի մոտ և աննկատելի ձևով ներս մտավ։ Հիշամը հարցրեց գալու պատճառը, իսկ [Մարուանը] ասաց՝ ինձ համար անտանելի է այն, ինչի մասին խոսելու եմ, բայց և այնպես ինձանից բացի ոչ ոք չի կարող այդ հարցը լուծել։ Ասաց՝ իսկ ի՞նչ է դա։ Ասաց, Մարուանը՝ խազարների ներխուժումը իսլամի երկիր, Ջառահի և այլ մահմեդականների սպանությունը հուսալքում առաջացրին մահմեդականների մեջ, Հավատացիլոց իշխանը որոշեց իր եղբորը՝ Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքին, ուղարկել նրանց (խազարների) դեմ, սակայն երգվում եմ ալլահով, որ նրա ոտքը հազիվ է դիպել նրանց ցածրադիր հողերին։ Երբ նա (Մասլաման) տեսավ իր զորքերի հոծ բազմությունը, ոգևորությամբ նամակ գրեց խազարներին՝ նրանց պատերազմ հայտարարելով։ Դրանից հետո երեք ամիս սպասեց, մինչև որ նրանք (խազարները) պատրաստվեցին ու զորք հավաքեցին։ Երբ մտավ նրանց երկիրը, չկարողացավ հաղթել նրանց և հասցրեց սոսկ գլուխն ազատել։ Կամենում եմ, որ ինձ թույլ տաս արշավանք կատարել, մեզանից ջնջել ամոթը և թշնամուց վրեժ լուծել։

Ասաց [խալիֆան]՝ թույլ եմ տալիս։

Ասաց՝ ինձ պետք է հարյուր քսան հազար զորք տաս։

Ասաց՝ համաձայն եմ։

Ասաց՝ բայց պետք է այդ բանը թաքուն պահես բոլորից։

Ասաց՝ համաձայն եմ և քեզ էլ Հայաստանի կառավարիչ եմ նշանակում։

Հրաժեշտ տվեց նրանց և գնաց Հայաստան որպես կառավարիչ։ Հի-

շամբ զորքեր ուղարկեց Ասորիքից, Իրաքից և Ջադիրայից: Այսպիսով, նրա (Մարուանի) մոտ հավաքվեց հարյուր քսան հազար [կանոնավոր] զորք և կամավորներ: Նա ձևացրեց, թե ալանների դեմ արշավանքի է գնում և իրոք դիմեց նրանց երկիրը, իսկ խազարաց թագավորին դիմեց հաշտություն առաջարկելով: Սա համաձայնեց և մարդ ուղարկեց հաշտություն կնքելու նպատակով: [Մարուանը] իր մոտ պահեց դեսպանին, մինչև որ վերջացրեց պատրաստությունը և արեց ինչ որ կամենում էր: Ապա սկսեց կոպիտ խոսել նրանց (խազարների) հետ, պատերազմ հայտարարեց և նույն դեսպանի միջոցով այդ բանը հայտնեց նրա տիրոջը: Սակայն հանձնարարեց իր մարդկանց, որ նրան (դեսպանին) տանեն երկար ճանապարհով, իսկ ինքը գնաց ամենակարճ ճանապարհով: Երբ դեսպանը հասել էր տիրոջ մոտ, Մարուանն արդեն այնտեղ էր: Նա տեղեկացրեց իր տիրոջը. թե ինչպես Մարուանը զորք է հավաքել ու պատրաստվել:

Խազարաց թագավորը խորհրդակցեց իր մերձավորների հետ, որոնք ասացին՝ սա քեզ խաբեց ու ներխուժեց քո երկիրը: Եթե սպասես զորքդ հավաքելու, այդ բանը երկար կտևի և նա (Մարուանը) կանի ինչ որ կամենում է: Իսկ եթե այս վիճակում դուրս գաս նրա դեմ կհաղթի քեզ ու փախուստի կմատնի: Մեր կարծիքն այն է, որ պետք է նահանջել մինչև քո երկրի ամենախորքը և թողնել նրան, որ անի ինչ ուզում է:

Նա ընդունեց այդ առաջարկը և գնաց ինչպես ասել էին: Մարուանը մտավ նրա երկիրը, խորացավ, ավերեց այն, ավարի տվեց, գերեվարեց ու հասավ մինչև ամենախորքերը: Նա մի քանի օր մնաց, մինչև որ ստորացրեց նրանց և վրեժ լուծեց: Նա մտավ Սարիրի (գահի) տիրոջ՝⁸ երկիրը, կոտորեց ժողովրդին, գրավեց բերդերը: Թագավորը հպատակվեց նրան և հաշտություն կնքեց, խոստանալով տալ 1500 երիտասարդ տղա, հինգ հարյուր սևահեր աղախին և հարյուր հազար մոզ ցորեն, որը պետք է տանեին Բաբ: Մարուանը հաշտություն կնքեց Տումանի բնակիչների հետ հարյուր երիտասարդ տղա երկու մասով [տալու պայմանով], ինչպես նաև քսան հազար մոզ ցորեն [պահանջեց]: Ապա մտավ Ջարի-քիրան երկիրը և նրա թագավորի հետ հաշտություն կնքեց: Ապա եկավ Համդին երկիրը, սակայն Համդինը մերժեց հաշտություն կնքել: Նա պաշարեց ու գրավեց նրա բերդը: Ապա եկավ Սուղդան և հաշտության պայմանագրով նվաճեց ու պարտավորեցրեց Թիրշանշահին տարեկան տասը հազար մոզ ցորեն տանել Բաբ (Դարրանդ): Ապա պաշարեց Լաքզի տիրոջ բերդը, որը մերժեց հարկ վճարել: Լաքզի թագավորը դուրս եկավ՝ խազարաց թագավորի մոտ գնալու նպատակով, սակայն մի հովիվ նետով սպանեց նրան, առանց իմանալու, թե ով է: Ապա Լաքզի ժողովուրդը Մարուանի հետ հաշտություն կնքեց, իսկ նա մի կառավարիչ նշանակեց նրանց մոտ: Ապա գնաց Շարուան ամրոցը, որը ծովի ափին էր և բնակիչ-

ները հնադանդվեցին նրան, վերջապես դիմեց Դուդանիյյա (Դիդոյթ), հաղթեց նրա (բնակիչներին) ու վերադարձավ:

էջ 216—217

ՏԱՐՔԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մուավիա իբն Հիշամը ամառային «ձախ» արշավանք կատարեց ու հասավ Ակրանի արվարձանը (ուաբադ), իսկ Աբդալլահ ալ-Բաթթալը բախվեց Կոստանդինի (Կուսթանթին) և այլոց հետ: Հաղթեց ու դերեց Կոստանդինին:

Այդ տարում Սուլայման իբն Հիշամը ամառային «աջ» արշավանք կատարեց ու հասավ Կեսարիա (Կայսարիյյա):

Այդ տարում, հականի պարտվելուց հետո, եկավ Մասլամա իբն Աբգ ալ-Մալիքը ու կարգի բերեց գործերը, կառուցեց Բաբը:

Հայաստանի ու Ատրպատականի կառավարիչն էր Մարուան իբն Մուհամմադը:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆՀԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(21 փետրվար 733—9 փետրվար 734)

էջ 217

Այդ տարում Մուավիա իբն Հիշամը արշավեց Ռումի երկիրը: Նույն տարում ժանտախտ եղավ Ասորիքում:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆՎԵՑ ԹՎԱԿԱՆ

(10 փետրվար 734—30 հունվար 735)

էջ 217

Այդ տարում Մուավիա իբն Աբդ ալ-Մալիքը ամառային արշավանք կատարեց Ռումի երկիրը: Սաստիկ ժանտախտ եղավ Իրաքում:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(31 հունվար 735—19 հունվար 736)

էջ 219

Այդ տարում Մուավիա իբն Հիշամը ամառային «ձախ» արշավանք կատարեց, իսկ Սուլայման իբն Հիշամը՝ ամառային «աջ» արշավանք Ջազիրայի կողմից և իր ջոկատները սփռեց Ռումի երկրում:

Այդ տարում Մարուան իբն Մուհամմադը, որը Հայաստանի կառավարիչ էր, երկու բանակ ուղարկեց, որոնցից մեկը ալանաց (ալ-լան) երեք բերդեր գրավեց, իսկ մյուսը պաշարեց Տումանշահը, իսկ ժողովուրդը հաշտություն կնքեց:

էջ 224

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Հայաստանի ու Ատրպատականի կառավարիչն էր Մարուան իբն Մուհամմադը:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(20 հունվար 736—7 հունվար 737)

էջ 224

Այդ տարում Հիշամ իբն Աբդ ալ-Մալիք [խալիֆայի] երկու որդիները՝ Մուավիան և Սուլայմանը, արշավեցին Ռումի երկիրը:

էջ 226

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մարուան իբն Մուհամմադը Հայաստանից արշավեց Վարնիսի¹⁵ երկիրը երեք կողմից: Վարնիսը փախավ խաղարաց երկիրը և ամրացավ մի բերդում: Մարուանը բանակ դրեց նրա բերդի առջև, պաշարեց և քարանետ մեքենաներ (մանջանիկ) դրեց: Վարնիսին սպանեց մի պատահական անցորդ, որը նրա գլուխն ուղարկեց Մարուանին: Մարուանը այն ցուցադրեց բերդի պաշտպաններին, որի հետևանքով նրանք ընդունեցին նրա պայմանները: Նա կոտորեց ռազմիկներին, իսկ նրանց ընտանիքները գերեվարեց:

Այդ տարում Հայաստանի կառավարիչն էր Մարուան իբն Մուհամմադ իբն Մարուանը:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆԻՆ ԹՎԱԿԱՆ

(8 հունվար 737—28 դեկտեմբեր 737)

էջ 233—234

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Վալիդ իբն ալ-Կական արշավեց Ռումի երկիրը:

Այդ տարում Մարուան իբն Մուհամմադը արշավեց Հայաստան, մտավ

ալանաց երկիրը և առաջ ընթացավ մինչև որ հասավ խաղարաց երկիրը, անցավ Բալանջար, Սամանդար [քաղաքներով] և հասավ ալ-Բայդա (ըսպիտակ), ուր հականն էր լինում: Սակայն հականը փախավ:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆ ԹՎԱԿԱՆ

(29 դեկտեմբեր 737—17 դեկտեմբեր 738)

էջ 239

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Իսհակ իբն Սալմ ալ-Ուկայլին արշավեց Տումանշահ, գրավեց բերգերը և երկիրն ավերեց:

Այդ տարում Հայաստանի ու Ատրպատականի կառավարիչն էր Մարուան իբն Մուհամմազը:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(18 դեկտեմբեր 738—6 դեկտեմբեր 739)

էջ 240

Այդ տարում Մասլամա իբն Հիշամը արշավեց Ռումի երկիրը և ցորենի շտեմարաններ (մաթամիր)⁸¹ գրավեց:

էջ 245

ՄԱՐՈՒԱՆ ԻԲՆ ՄՈՒՀԱՄՄԱԴ ԻԲՆ ՄԱՐՈՒԱՆԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

[Հարյուր] քսանմեկ թվականին Մարուան իբն Մուհամմազ իբն Մարուանն արշավեց Հայաստանի [որոշ մասեր], որի կառավարիչն էր Հասավ Սարիրի տիրոջ բերդը, սպանեց ու գերեվարեց, ապա հասավ մի ուրիշ բերդ, սպանեց ու գերեվարեց. մտավ Ղումիկ⁸² բերդը, որտեղ էր թագավորի դուստրը և նրա գահը: Թագավորը փախավ նրանից ու հասավ մի բերդ, որը կոչվում էր հայդաջ, ուր նրա ոսկե գահն էր: Մարուանը առաջ շարժվեց և ամբողջ ամառն ու ձմեռը կովեց նրա դեմ: Թագավորը համաձայնեց տարեկան տալ հազար գլուխ [անասուն] և հարյուր հազար մոզ [ցորեն]:

Մարուանը գնաց ու մտավ Ալորուբիթրան երկիրը, որի թագավորը հաշտություն կնքեց նրա հետ, ապա ներխուժեց Տուման երկիրը, որի հետ հաշտություն կնքեց: Առաջ խաղաց, մինչև որ հասավ Համզին, որն ավերեց և ապա պաշարեց մեկ ամիս նրա բերդերից մեկը, մինչև որ ստիպեց հաշտություն կնքել: Մարուանը եկավ Մասդարա երկիրը, որը հաշտու-

թյամբ նվաճեց: Ապա գրավեց Քիրանը, (Գիրան) և նրա հետ հաշտու-
թյուն կնքեցին Թաբարսարանն ու Ֆիլանը և ծովափնյա բոլոր նահանգ-
ները՝ Հայաստանից մինչև Թաբարիստան:

էջ 245

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մասլամա իբն Հիշամը արշավեց Ռումի երկիրը և գրա-
վեց ցորենի շտեմարանները (մաթամիր):

Այգ տարում Հայաստանի ու Ատրպատականի կառավարիչն էր
Մարուան իբն Մուհամմադը:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(7 դեկտեմբեր 739—25 նոյեմբեր 740)

էջ 248

ԲԱԹԹԱԼԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻ ԽՈՒՄԻ ՄԱՀՄԵԳԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԵՏ՝ ԲՈՒՄԻ ԵՐԿՐՈՒՄ

Այդ տարում մի խումբ մահմեդականների հետ Ռումի երկրում սպան-
վեց Բաթթալը²², իսկ նրա բուն անունն էր Աբդալլահ Աբու-լ-Հուսայն ալ-
Անթաթի (Անտիոքացի): Ասվում է նաև, որ [սպանվեց] հարյուր քսանե-
րեք թվականին: Նա հաճախ էր արշավում Ռումի երկիրը, ասպատակում
և մեծ անուն ունեւր նրանց մոտ ու վախենում էին նրանից: Պատմվում է,
որ նա նրանց երկիրը կատարած արշավանքներից մեկի ժամանակ իր ըն-
կերակիցների հետ գիշերանց մտել է մի գյուղ, ուր մի կին իր լացող երե-
խային ասում էր՝ լո՛ւր, թե չէ քեզ Բաթթալին կտամ, ապա բարձրացնում
է ձեռքի վրա և ասում՝ վերցրու Բաթթալ: Իսկ նա վերցնում է [երեխային]
նրա ձեռքից:

Աբդ ալ-Մալիքն իր որդուն՝ Մասլամայի, հետ նրան ուղարկեց Ռումի
երկիրը և հրամանատար դարձրեց Ջազիրայի ու Ասորիքի վրա: Իր որդուն
հրամայեց, որ նրան հանձնի առաջապահ ղորքը:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆՉՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(15 նոյեմբեր 741—3 նոյեմբեր 742)

էջ 254

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Սուլայման իրն Հիշամը ամառային արշավանք կատա-
րեց: Նա հանդիպեց Ռումի թագավոր Լուռնին (Ալյուն) և կողոպտեց [նրա
ճամբարը]:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆՀԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(4 հոյեմբեր 742—24 հոկտեմբեր 743)

էջ 261

Այդ տարում հոռոմները հարձակվեցին Զապետրայի (Զիբաթրա) վրա: Սա մի հին բերդ է, որը դրավել էր Հաբիբ իբն Մասլամա ալ-Ֆիհրին. հոռոմները քանդեցին այն, ապա վերակառուցվեց, սակայն ուսմուր ձևով և հոռոմները կրկին եկան ու քանդեցին Մարուան իբն Մուհամմադ ալ-Հիմադի (ավանակ) ժամանակ: Ռաշիդը վերակառուցեց այն և զորք տեղավորեց: Մամունի օրոք հոռոմները հարձակվեցին ու քանդեցին, իսկ Մամունը հրամայեց նորոգել ու ամրացնել: Հոռոմները հարձակվեցին նաև Մուտասսիմի օրոք, ինչպես հիշելու ենք, եթե ալլահը կամենա: Այս բոլորը հենց այնպես հիշեցի, որովհետև չգիտեմ [բոլոր] դեպքերի թվականները:

Այդ տարում Վալիդ [խալիֆան] իր եղբորը՝ Ղամր իբն Յազիդին, [Ռումի դեմ] արշավանքի հրամանատար նշանակեց, իսկ ծովերի վրա հրամանատար կարգեց Ասուադ իբն Բիլալ ալ-Մուհազիին, որին ուղարկեց Կիպրոս որպեսզի բնակիչներին առաջարկի ընտրություն կատարել Ասորիք գնալ կամ Ռումի երկիրը: Մի խումբ ցանկացավ մահմեդականների մոտ լինել և նրանց բերեցին Ասորիք, իսկ ուրիշներն ընտրեցին Ռումի երկիրը և նրանց էլ այնտեղ ուղարկեցին:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆՎԵՑ ԹՎԱԿԱՆ

(25 հոկտեմբեր 743—12 հոկտեմբեր 744)

էջ 264—266

ՎԱԼԻԳ ԻԲՆ ՅԱԶԻԳ ԻԲՆ ԱԲԻ ԱԼ-ՄԱԼԻԲԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Զումահա Բ ամսում սպանվեց ալ-Վալիդ իբն Յազիդ իբն Աբդ ալ-Մալիբ [խալիֆան], որին նակիս (տհաս, պակաս) էին կոչում: Այլանություն պատճառը նրա անառակությունն էր ու զեխությունը: Երբ խալիֆա դարձավ, շարունակեց զբաղվել խաղամոլությամբ, հաճոյասիրությամբ, որսորդությամբ, գինեմոլությամբ և անառակությամբ, իսկ այս բանից դժգոհ էին ժողովուրդը և զորքը...:

[Սպանության] լուրը հասավ Մարուան իբն Մուհամմադին, որը Հայաստանում էր և գրեց Սաիդ իբն Աբդ ալ-Մալիբ իբն Մարուանին հրամայելով մարդկանց արգելել, զգուշացնել դավադրություններից և վախեցնել վատ հետևանքներով...:

Այդ տարում Մարուան իբն Մուհամմադը ըմբոստացավ Յազիդ (Եզիդ) իբն ալ-Վալիդ [խալիֆայի] դեմ:

Դրա պատճառն այն էր, որ երբ Վալիդը սպանվեց, Աբդ ալ-Մալիք իբն Մարուան իբն Մուհամմադը, Վալիդի եղբոր՝ ալ-Ղամր իբն Յազիդի հետ, խառնուժ էր՝ [Ռումի դեմ] ամառային արշավանքից վերադարձից հետո: Իսկ Ջազիրայում Աբդու իբն ալ-Ռիհաս ալ-Ղասսանին կառավարիչ էր՝ Վալիդի կողմից նշանակված: Երբ Վալիդը սպանվեց, Աբդուն շարժվեց դեպի Ասորիք, իսկ Աբդ ալ-Մալիք իբն Մարուան իբն Մուհամմադը հարձակվեց խառանի (Հառան) ու Ջազիրայի վրա և գրավեց: Ապա գրեց իր հորը, որը Հայաստանում էր, տեղեկացնելով այդ մասին և շտապեցնելով, որ օգնության հասնի: Մարուանը երթի պատրաստվեց և մարդուղարկեց Սահմանային գոտին (Սուդուր)՝ այն կառավարելու և պաշտպանելու համար: Նա ձևացրեց, որ Վալիդի արյան վրեժն է պահանջելու և առաջ խաղաց իր ղինվորների հետ, միասին տանելով պաղեստինցի Սաբիտ իբն Նաիմ ալ-Ջուղամիին, որի հետ նրա բարեկամության պատճառն այն էր, որ Հիշամը [Ժամանակին] բանտարկել էր նրան (Սաբիտին): Նրա բանտարկության պատճառն այն էր, որ երբ Աֆրիկայի կառավարիչ Քուլսում իբն Իյադին սպանել էին, Հիշամը [Սաբիտին] Աֆրիկա էր ուղարկել, սակայն սա ղինվորներին փշացրել էր, իսկ Հիշամը բանտարկել տվեց նրան: Մարուանն իր այցելություններից մեկում դիմեց Հիշամին և բարեխոսեց նրա համար: Սա արձակեց նրան, և [Մարուանը] բարեկամացավ նրա հետ:

Արդ, երբ Մարուանը այսպիսի ընթացք բռնեց, Սաբիտ իբն Նաիմ (Նուայմ) հրամայեց Մարուանի մարդկանց, որոնք Ասորիքից էին եկել, թողնել Մարուանին և իրեն միանալ՝ Ասորիք վերադառնալու համար: Նրանք պատասխանեցին նրա կոչին, և նրա մոտ Մարուանի մոտ եղածի կրկինը հավաքվեց և զգույշ դիրք բռնեցին:

Երբ առավոտ եղավ, պատերազմի սպասարարություն: Մարուանը մուսուլմաններ ուղարկեց զորքերի մեջ, որոնք կանչում էին՝ ո՛վ Ասորիքի մարդիկ, ինչը ձեզ ստիպեց այդ անելու: Եւ որ ես ձեզ լավ եմ վերաբերվել: Պատասխանեցին՝ մենք քեզ հնազանդվում էինք ինչպես խալիֆային, իսկ այժմ նա (խալիֆան) սպանվել է և Ասորիքի ժողովուրդը ընտրել է Յազիդին [որպես խալիֆա]. ուստի հետևելով Սաբիտին, կամեցանք մեր դավառները վերադառնալ: Ասաց [Մարուանը]՝ ստում եք, դուք չեք ուզում սւյն, ինչ ասում եք, այլ ուզում եք կողոպտել ձեր ճանսպարհին պատահած դիմմի մարդկանց ունեցվածքը: Իմ և ձեր միջև մի-

այն սուրը կարող է դատել, սակայն եթե գաք ինձ մոտ և ձեզ կովի տանեմ, ապա կթողնեմ, որ վերադառնանք ձեր գավառները: Հնադանդվեցին նրան և նա ձերբակալեց Սաբիտ իբն Նուայմին ու որդիներին բանտարկեց, իսկ զինվորներին՝ հսկողութեան տակ տարավ, մինչև որ հասան հառան ու հասցրեց Ասորիք: Նա կոչ արեց Զազիրայի [մարտունակ] բնակիչներին, որ ներկայանան: Ներկայացան քսան հազարից ավելի և նա պատրաստվեց Յազիդի դեմ գնալու:

Յազիդը գրեց սրան, համոզելով, որ իրեն տա ընտրությունը (բայա), իսկ ինքը նրան կտա այնքան իշխանություն, ինչքան Աբդ ալ-Մալիք իբն Մարուան [խալիֆան] տվել էր նրա հորը՝ Մուհամմադ իբն Մարուանին, այսինքն՝ Զազիրան, Հայաստանը, Մոսուլն ու Ատրպատականը: Մարուանը [խալիֆայի] ընտրությունը նրան տվեց, իսկ Յազիդը շնորհեց վերոհիշյալ նահանգների [իշխանությունը]:

ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆ ԹՎԱԿԱՆ

(11 սեպտեմբեր 747—30 օգոստոս 748)

էջ 316

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում ամառային արշավանք կատարեց Վալիդ իբն Հիշամը ու գրավեց ալ-Ամկը (ալ-Ումկ) և Մարաշի բերդը կառուցեց:

Իջ 329

ԻԲՐԱՀԻՄ ԻԲՆ ՄՈՒՀԱՄՄԱԴ ԻԲՆ ԱԼԻ ԱԼ-ԻՄԱՄԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հիշել ենք նրա բանտարկության պատճառը, իսկ նրա մահվան մասին տարբեր կարծիքներ կան: Ասվում է, որ Մարուանը նրան բանտարկեց հառանում, ինչպես նաև Սաիդ իբն Հիշամ իբն Աբդ ալ-Մալիքին, նրա երկու որդիներին՝ Օսմանին և Մարուանին, ինչպես նաև Աբդալլահ իբն Օմար իբն Աբդ ալ-Ազիզին, ալ-Աբբաս իբն ալ-Վալիդ իբն Աբդ ալ-Մալիքին և Աբու Մուհամմադ ալ-Սուֆիանին: Այս բոլորից հառանում տեղի ունեցած մի համաճարակի զոհ գնացին ալ-Աբբաս իբն ալ-Վալիդը, Իբրահիմ իբն Մուհամմադ իբն Ալի ալ-Իմամը և Աբդալլահ իբն Օմարը:

Մարուանի՝ Զաբի մոտ կրած պարտությունից մեկ շաբաթ առաջ Սայիդ իբն Հիշամը և նրա հորեղբոր որդին, այլ բանտարկյալների հետ միասին, ապստամբեցին, սպանեցին բանտապետին և դուրս եկան: Սակայն հառանի բնակիչները, ամբոխի հետ միասին սպանեցին նրանց: հառանի բնակիչների սպանածների մեջ էին Շուրահիլ իբն Մասլամա իբն Աբդ

ալ-Մալիքը, Աբդ ալ-Մալիք իբն Բիշր ալ-Տաղլիբին և շորրորդ Արմինիա-
յի պատրիկը, որի անունն էր Քուշան⁸²։

ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(20 օգոստոս 749—8 օգոստոս 750)

էջ 330

ՄԱՐՈՒԱՆ ԻԲՆ ՄՈՒՀԱՄՄԱԴ ԻԲՆ ՄԱՐՈՒԱՆ ԻԲՆ ԱԼ-ՀԱՔԱՄԻ
ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հարյուր երեսուներկու թվականի Զու-լ-Հիջա [ամսից] երեք օր
մնացած (6 օգոստոս 750) սպանվեց Մարուան իբն Մուհամմադը, Բու
Սիրում, որը Եգիպտոսի գավառներից է։

Երբ Մարուանը Զաբի մոտ պարտվեց Աբդալլահ իբն Ալիից, եկավ
Մոսուլ քաղաքը, ուր կային Հիշամ իբն Ամրու ալ-Տաղլիբին և Բիշր իբն
Խուզայմա ալ-Ասադին, որոնք կամուրջը փակել էին։ Ասորիքի զորքերը
գոռացին նրանց՝ սա հավատացելոց իշխան Մարուանն է։ Ասացին՝ սը-
տում եք, հավատացելոց իշխանը չի փախչի։ Եվ Մոսուլի բնակիչները
հայհոյեցին նրան ու ասացին՝ ո՛վ ցնդած ապիկար, փառք ալլահին, որ
ձեր իշխանությունը վերացրեց և պետությունը ոչնչացրեց։ Փառք ալլահին,
որը մեր մարգարեի տան մարդկանց⁸³ բերեց [իշխանության ղուլիս]։

Երբ այս խոսքերը լսեց, գնաց մի գյուղի ուղղությամբ և Տիգրիսն
անցնելով դիմեց Խառան (Հառան), ուր իր եղբորորդին՝ Իբբան իբն Յա-
գիդ իբն Մուհամմադ իբն Մարուանը կառավարիչ էր՝ [իր կողմից նշա-
նակված]։ Այնտեղ մնաց քսան օրից մի քիչ ավելի։

Եկավ Աբդալլահ իբն Ալին, որը հասավ Մոսուլ ու մտավ [քաղաքը]։
Նա պաշտոնից հանեց Հիշամին և կառավարիչ նշանակեց Մուհամմադ
իբն Սուլիին։ Ապա հետապնդեց Մարուան իբն Մուհամմադին և երբ Աբ-
դալլահը նրան մոտեցավ, Մարուանը իր զորքի ու ընտանիքի հետ փա-
խավ՝ թողնելով Խառանում իր եղբորորդուն՝ Իբբան իբն Յագիդին, իսկ
նրա հետ նաև Ումմ Օսմանին՝ Մարուանի դստերը։

Աբդալլահ իբն Ալին եկավ Խառան և նրան Իբբանը դիմավորեց սև⁸⁴
[դրոշակով] և ընտրությունը նրան տվեց։ Նա հնազանդվեց նրան (Աբ-
դալլահին), իսկ վերջինս ապահովեցրեց նրան, ինչպես նաև Խառանի ու
Զագիրայի բոլոր բնակիչներին։

Իսկ Մարուանը գնաց Եմեսա (Հիմս), որի բնակիչները հպատակ-
վեցին ու հնազանդվեցին նրան։ Նա այնտեղ երկու, թե՛ երեք օր մնաց ու
հեռացավ։

Այդ տարում Ջազիրայի բնակիչները հրաժարվեցին Աբու-լ-Աբբաս Սաֆֆահից⁵⁵ և շարժվեցին դեպի հառան, ուր Մուսա իբն Քաաբն էր, Սաֆֆահի զորքերից երեք հազար հոգու հետ, և պաշարեցին նրան: Սակայն Ջազիրայի ժողովուրդը ղեկավարող առաջնորդ շունբու: Նրանց դեմ ելավ Իսհակ իբն Մուսլիմ ալ-Ուկայլին, որը եկավ Հայաստանից: Սա դուրս էր եկել, երբ Մարուանի պարտության լուրը հասել էր նրան: Ջազիրայի ժողովուրդը հավաքվեց ու պաշարեց Մուսա իբն Քաաբին մոտավորապես երկու ամիս:

Աբու-լ-Աբբասը իր եղբորը՝ Աբու Ջաֆարին, ուղարկեց իր մոտ եղած զորքերի հետ, որոնք վասիթում պաշարել էին իբն Հուբայրային: [Աբու Ջաֆարը] շարժվեց դեպի Կիրկիսիա և Ռակկա, որոնց բնակիչները հրաժարվել էին [Սաֆֆահին ընդունել]: Ապա գնաց դեպի հառան, իսկ Իսհակ իբն Մուսլիմը դիմեց Եդեսիա (Ռուհա): Այս բոլորը կատարվեց հարյուր երեսուններեք թվականին (750—751):

Մուսա իբն Քաաբը դուրս եկավ հառանից ու բախում ունեցավ Աբու Ջաֆարի հետ: Իսհակ իբն Մուսլիմն իր եղբորը՝ Բաբբար իբն Մուսլիմին, ուղարկեց Ռաբիա [ցեղերի] մոտ՝ Դարա և Մարզին: Այդ ժամանակ Ռաբիայի ցեղապետը մի մարդ էր Հարուրիյյա [տոհմից] և նրա անունն էր Բարիբա: Աբու Ջաֆարը նրանց կողմը գնաց և խիստ բախումից հետո Բարիբան սպանվեց ճակատամարտում: Բաբբարը գնաց իր եղբոր՝ Իսհակի, մոտ Եդեսիա և Իսհակը նրան փոխանորդ թողեց Եդեսիայում, իսկ ինքը Սամոսատ (Սումայսաթ) գնաց մեծ զորքով: Աբու Ջաֆարը եկավ Եդեսիա և նրա ու Բաբբարի միջև ընդհարումներ եղան:

Սաֆֆահը գրեց Աբդալլահ իբն Ալիին՝ հրամայելով, որ իր զորքով գնա Սամոսատ: Սա գնաց ու կանգ առավ Իսհակի մոտ Սամոսատում: Այդ ժամանակ Իսհակը վաթսուն հազարով կանգնած էր Եփրատի այն ափին: Աբու Ջաֆարը եկավ Եդեսիայից և Իսհակին յոթ ամիս պաշարեց Սամոսատում: Իսհակն ասում էր՝ իմ վզին է ընտրության [պարտքը] և ես չեմ կարող այն մոռալ: Ել, մինչև որ իմանամ նրա տերը մեռած կամ սպանված է: Աբու Ջաֆարը նրան լուր ուղարկեց, թե Մարուանը սպանված է [Իսհակը] ասաց՝ պետք է վստահ լինեմ: Երբ վստահ դարձավ, հաշտություն և երաշխավորագիր խնդրեց: Այդ մասին Սաֆֆահին գրեցին և սա հրամայեց նրան ու ընկերակիցներին երաշխավորել: Այդ մասին գրություն պատրաստվեց և Իսհակը եկավ Աբու Ջաֆարի մոտ, որի հետ ընկերության հիշատակներ ունեւր, Ջազիրայի և Ասորիքի ժողովուրդը հանդարտվեց: Աբու-լ-Աբբասն իր եղբորը՝ Աբու Ջաֆարին, նշանակեց Ջա-

ղիրայի, Հայաստանի, Ատրպատականի կառավարիչ: Եվ այսպես մնաց [Աբու Ջաֆարը] մինչև խալիֆա դառնալը:

էջ 339

ՅԱՀԻԱ ԻԲՆ ՄՈՒՀԱՄՄԱԴԻ՝ ՄՈՍՈՒԼԻ ԿԱԹԱՎԱՐԻՉ ԵՇԱՆԱԿՎԵԼՈՒ ԵՎ ԴՐԱ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՊԱՏՄՎԱՍՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Սաֆֆահը իր եղբորը՝ Յահիա իբն Մուհամմադին Մոսուլի կառավարիչ նշանակեց Մուհամմադ իբն Սուլի փոխարեն:

Բանն այն է, որ Մոսուլի բնակիչները ընդվզեցին Մուհամմադ իբն Սուլի դեմ, ասելով՝ չենք ուզում արյունարբուի ստորադրյալին, և դուրս բշեցին նրան: Սա գրեց Սաֆֆահին այդ մասին, իսկ վերջինս իր եղբորը՝ Յահիա իբն Մուհամմադին նշանակեց կառավարիչ և տասներկու հազար զորքով ուղարկեց:

Նա իջևանեց իշխանական պալատում, որը գլխավոր մզկիթի մոտ էր և ոչ մի վատ արարք չգործեց ժողովրդի դեմ ու ոչ մի բանի արգելք չդարձավ: Ապա նրանց հրավիրեց և [հանկարծակի] տասներկու մարդ սպանեց:

Այդ ժամանակ բնակիչները փախան և գենք վերցրին: Սակայն նա երաշխավորագիր տվեց և հրամայեց, որ մունետիկը կանչի, թե ով որ մզկիթ մտնի ապահովության մեջ կլինի: Մարդիկ խուռներամ եկան, իսկ Յահիան մզկիթի դռների վրա մարդիկ նշանակեց, որոնք [մտնողներին] անխնա սրի քաշեցին: Ասվում է, որ այսպիսով տասնմեկ հազար սպանվեց միայն կնիք⁸⁷ ունեցողներից, իսկ կնիք չունեցողներից՝ անհաշիվ:

Երբ գիշերը վրա հասավ, Յահիան լսեց կանանց ողբը, որոնց ամուսիններն սպանված էին: Հարցրեց այդ մասին և նրան հայտնեցին: Այն ժամանակ նա ասաց՝ վաղը կսպանեք նաև կանանց ու երեխաներին: Այդպես էլ արեցին և երեք օր կոտորած եղավ: Սակայն նրա բանակում կար մի զորավար, որը ձեռքի տակ ուներ շորս հազար զինջի (սևամորթ) և սրանք կանանց բռնությամբ հափշտակեցին:

Երբ Յահիան երրորդ օրը վերջացրեց կոտորածը Մոսուլում, շորրորդ օրը ձի նստած դուրս եկավ՝ իր հետ ունենալով [ռազմիկներ] մերկացրած նիզակներով ու սրերով: Նրա ճամփան կտրեց մի կին՝ բռնելով ձիու սանձը: Նրա մարդիկ ուզեցին սպանել նրան, սակայն նա արգելեց: Կինն ասաց՝ մի՞թե դու Հաշիմի⁸⁸ տոհմից չես, մի՞թե ալլահի մարգարեի հորեղբորորդին չես: Ինչպե՞ս ես թույլ տալիս, որ մահամեղական արաբ կանանց

[հափշտակեն] զինչինները (սեամորթները) և ամուսնանան: [Յահիան] չպատասխանեց նրան և հրամայեց պահող տեղ հասցնել, քանզի նրա խոսքերը ավղել էին իր վրա: Հաջորդ օրը նա հրավիրեց զինչիններին զրամ բաժանելու պատրվակով: Երբ հավաքվեցին, հրամայեց բոլորին կոտորել:

Ասվում է, որ Մոսուլի բնակիչների կոտորածի պատճառը նրանց համակրանքն էր Օմայանների նկատմամբ և ատելությունը՝ Աբբասյանների: Մի կին իր գլուխն էր լվացել և խթմիյյա (տուղտ) բույսը տանիքից գցել էր ցած և սա ընկել էր խորասանյան ռազմիկներից մեկի գլխին: Կարծելով, որ դիտմամբ է արված, նա հարձակվել էր տան վրա և սպանել բնակիչներին: Քաղաքի ժողովուրդը ոտքի էր կանգնել ու սպանել նրան, որից հետո խռովությունը տարածվել էր:

էջ 340

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Սաֆֆահը իր եղբորը՝ Մանսուրին, նշանակեց Ջազիրայի, Ատրպատականի ու Հայաստանի կառավարիչ:

[Այսպիսով], Ջազիրայի, Հայաստանի և Ատրպատականի կառավարիչը դարձավ Աբու Ջաֆար Իբն Մուհամմադ Իբն Ալին:

ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(9 օգոստոս 750—29 հուլիս 751)

էջ 341

ՀՈՌՈՄՆԵՐԻ՝ ՄԱԼԱԹԻԱՆ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ռումի թագավոր Կոստանդինը⁹⁹ եկավ Մալաթիա ու Կամախ (Քամախ):

Նա պաշարեց Կամախը, որի բնակիչները օգնության կանչեցին Մալաթիայի ժողովրդին: Այնտեղից եկավ ութ հարյուր ռազմիկ, որոնց հոռոմները հաղթեցին, իսկ մահմեդականները փախուստի դիմեցին: Հոռոմները եկան պաշարեցին Մալաթիան: Այդ ժամանակ Ջազիրան, ինչպես տեսանք, խռովյալ վիճակում էր, իսկ նրա կառավարիչ Մուսա իբն Քաաբը հառոանում էր: Կոստանդինը Մալաթիայի ժողովրդին լուր ուղարկեց, թե ես ձեզ պաշարում եմ ոչ առանց տեղյակ լինելու մահմեդականների երկպառակության մասին, այնպես որ ես ձեզ կտամ երաշխավորագիր և դուք կգնաք իսլամի երկիրը, իսկ Մալաթիան ես կվերացնեմ:

Մրանք չպատասխանեցին նրան, իսկ նա քարանետ մեքենա դրեց և նրանք հպատակվեցին ու հանձնեցին քաղաքը՝ երաշխավորագիր ստանալով, և ապա տեղափոխվեցին իսլամի երկիրը: Նրանք իրենց հետ տարան ինչ որ կարող էին տանել, իսկ ինչ չէին կարող՝ գցեցին ջրհորներն ու կոյուղին: Երբ նրանք շարժվեցին, հոռոմները տեղեկացան այդ մասին: Նրանք գնացին ու ցրվեցին Զալիրայի տարբեր կողմերում:

Ռումի թագավորն եկավ Կարնո քաղաք (Կալիկալա), կանգ առավ Մարջ ալ-Խիսիյյ (ներքինու դաշտ) վայրում և ուղարկեց հայազգի Քուշանին, որը պաշարեց այն: Եվ ահա քաղաքի բնակիչներից երկու հայ եղբայրներ պարիսպների մեջ անցք բացեցին և Քուշանը իր մարդկանց հետ մտավ քաղաք: Նրանք հաղթեցին, տղամարդկանց կոտորեցին, կանանց գերեվարեցին: Իսկ կառավարչին տարան Ռումի թագավորի մոտ:

ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆՉՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(30 հուլիս 751—17 հուլիս 752)

էջ 344

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Սաֆֆահը Հիւրայից Անբար փոխադրվեց Զու-լ-Հիջջա ամսին (19 հունիս—17 հուլիս 752):

Այդ տարում⁶⁰ ճանապարհների [լույսի] և մղոնների նշաններ դրվեցին Քուֆայի և Մեքքայի միջև: Ուխտավորներին առաջնորդեց Իսա իբն Մուսան, որը Քուֆայի կառավարիչն էր: Իսկ Քուֆայի դատավորն էր իբն Աբի Լայլան:

Մադինայի, Մեքքայի (Մաքքա), Թաիֆի և Յամամայի կառավարիչն էր Զիադ իբն Ուբայդալլահը:

Եմենի (Յաման) կառավարիչն էր Ալի իբն ալ-Ռաբի ալ-Հարիսին: Բասրայի և գավառների ու Տիգրիսի շրջանների ու Օմանի (Ումման) կառավարիչն էր Սուլայման իբն Ալին: Իսկ դատավորն էր Իբադ իբն Մանսուրը:

Սինգի կառավարիչն էր Մուսա իբն Քաաբը:

Խորասանի, Զիբալի կառավարիչն էր Աբու Մուսլիմը:

Պաղեստինի (Ֆիլասթին) կառավարիչն էր Սալիհ իբն Ալին:

Եգիպտոսի (Միսր) կառավարիչն էր Աբու Աունը:

Մոսուլի կառավարիչն էր Իսմաիլ իբն Ալին:

Հայաստանի (Արմինիա) կառավարիչն էր Յագիդ իբն Ուսայդը:

Ատրպատականի կառավարիչն էր Մուհամմադ իբն Սուլը:

Հարկային դիվանի [պետն] էր հալիդ իբն Բարմաքը,
Ջազիրայի կառավարիչն էր (փոխարքա) Աբու Ջաֆար ալ-Մանսուրը,
իսկ նրա տեղակալներն Ատրպատականի ու Հայաստանի վրա արդեն
հիշել ենք:

Ասորիքի (Շամ) կառավարիչն էր Աբդալլահ իբն Ալին:

ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆՅՈՔ ԹՎԱԿԱՆ

(27 հունիս 754—15 հունիս 755)

էջ 349

ԱԲԴԱԼԼԱՀ ԻԲՆ ԱԼԻ ԲԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ապա Աբդալլահ իբն Ալին եկավ կանդ առավ Մծբինում՝ և խրամատ
փորեց: Եկավ նաև Աբու Մուսլիմը⁹¹ իր հետ եղած [զորքով]: Մանսուր
[խալիֆան] դրել էր Հասան իբն Կահթաբային, որ իր փոխանորդն (խալի-
ֆա) էր Հայաստանում, հրամայելով նրան օգնության դալ Աբու Մուսլիմին:
Սա եկավ Աբու Մուսլիմի մոտ՝ Մոսուլ: Ապա Աբու Մուսլիմը շարժվեց
դեպի Մծբինի կողմերը....:

էջ 350

ԱԲՈՒ ՄՈՒՍԼԻՄ ԽՈՐԱՍԱՆԻՒ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում սպանվեց Աբու Մուսլիմ ալ-Խորասանին՝ Մանսուրի
ձեռքով:

Դրա պատճառն այն էր, որ Աբու Մուսլիմը գրեց Սաֆֆահին՝ թույլ-
տվություն խնդրելով ուխտի գնալ [Մեքքա] նախկինի նման: Սաֆֆահը
գրեց Մանսուրին, որը Ջազիրայի, Հայաստանի ու Ատրպատականի [փո-
խարքան] էր, թե՛ Աբու Մուսլիմը գրել է ինձ թույլտվություն խնդրելով
ուխտի գնալ, իսկ ես թույլ տվեցի, սակայն նա ուզում է նաև խնդրել. որ
իրեն վերակացու նշանակեն ուխտագնացության շրջանում: Ուստի դու
գրիր ինձ ու թույլտվություն խնդրիր ուխտի գնալու, և ես թույլ կտամ.
բանդի, եթե դու լինես Մեքքայում, նա չի համարձակվի քեզանից առաջ
անցնել:

Մանսուրը գրեց եղբորը՝ Սաֆֆահին թույլտվություն խնդրելով ուխ-
տի գնալու, և նա թույլ տվեց: Սա եկավ Անբար: Աբու Մուսլիմն ասաց՝
Աբու Ջաֆարը ուրիշ տարի չի գտել ուխտի գնալու. բացի այս տարվա-
նից ու զայրացավ այս բանի համար: Նրանք միասին գնացին ուխտի....:

ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(16 հունիս 755—4 հունիս 756)

էջ 359

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ռումի թագավոր Կոստանդինը (Կոսթանթին) ելավ իսլամի երկրի դժմ, բռնությամբ մտավ Մալաթիա, ճնշեց ժողովրդին, քանդեց պարիսպը, սակայն խնայեց [մահամեղական] ուղղմիկներին ու նրանց երեխաներին:

Այդ տարում ալ-Աբբաս իբն Մուհամմադ իբն Ալի իբն Աբդալլահ իբն ալ-Աբբասը ամառային արշավանք կատարեց Սալիհ իբն Ալիի և Իսա իբն Ալիի հետ: Ասվում է նաև, որ սա [հարյուր] երեսունինը թվականին էր: Սալիհը վերակառուցեց Մալաթիայի պարիսպներից այն, ինչ որ Ռու-մի թագավորը քանդել էր:

ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆԻՆԸ ԹՎԱԿԱՆ

(5 հունիս 756—24 մայիս 757)

էջ 359—360

ՀՈՌՈՄԵՆԵՐԻ ՀԱՐՁԱԿՄԱՆ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՀԵՏ ԳԵՐԻՆԵՆԵՐԻ ՓՐԿԱԳՆՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Սալիհ իբն Ալին և ալ-Աբբաս իբն Մուհամմադը ավարտեցին վերակառուցումը այն ամենի, ինչ հոռոմները քանդել էին Մալաթիայում: Ապա նրանք ամառային արշավանք կատարեցին Դարբ ալ-Հադասից և ներթափանցեցին Ռումի երկիրը: Սալիհի հետ արշավանքի գրեթե նաև երկու քույրերը Ումմ Իսան և Լուբաբան՝ Ալիի դուստրերը: Նրանք երդվել էին, որ եթե Օմայանների պետությունը վերանա, իրենք կովելու են հանուն ալլահի: Մալաթիայի լեռնանցքի կողմից հարձակվեց Ջաֆար իբն Հանզալա ալ-Մուհարանին:

Այդ տարում գերիների փրկագնում եղավ Մանսուրի ու Ռումի թագավորի միջև: Մանսուրը հոռոմներից փրկագնեց Կարնո քաղաքի (Կալիկալա) գերիներին և այլոց, վերակառուցեց [քաղաքը] ու շենացրեց: Բնակիչներին նորից վերադարձրեց քաղաք և Ջաղիրայի մարդկանցից և այլ տեղերից զորք բերեց, որպեսզի հաստատվեն ու պաշտպանեն այն:

Դրանից հետո ամառային արշավանք տեղի չունեցավ մինչև [հարյուր] քառասունվեց թվականը (763—764), որովհետև Մանսուրը դբաղված էր Աբդալլահ իբն ալ-Հասան իբն Ալիի երկու որդիներով:

Ոմանք ասում են, որ Հասան իբն Կահթաբան [հարյուր] քառասուն թվականին ամառային արշավանք կատարեց Աբդ ալ-Վահհաբ իբն Իբրահիմ ալ-Իմամի հետ, իսկ Ռումի թագավոր Կոստանդինը հարյուր հազարով եկավ հասավ Ջայհան [դետր], բայց լսելով մահմեդականների հսկայական թվի մասին, խուսափեց նրանցից: Իրանից հետո ամառային արշավանք շեղավ մինչև [հարյուր] քառասունվեց թվականը:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆ ԹՎԱԿԱՆ

(25 մայիս 757—13 մայիս 758)

էջ 365

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այգ տարում Մանսուրն իր եղբոր՝ Իբրահիմ ալ-Իմամի որդուն՝ Աբդ ալ-Վահհաբին և ալ-Հասան իբն Կահթաբային յոթանասուն հազար ռազմիկներով ուղարկեց Մալաթիա: Նրանք իջան այնտեղ և վերակառուցեցին այն, ինչ հռոմեները քանդել էին: Վեց ամսում ավարտեցին այդ արշավանքը, և Հասանը այդ գործում մեծ զեր կատարեց: Մանսուրն այնտեղ չորս հազար ռազմիկ բնակեցրեց, շատ զենք կուտակեց ու զինամթերք և կառուցեց Կալաուդիյա⁹² բերդը: Երբ Ռումի թագավորը լսեց Աբդ ալ-Վահհաբի և Հասանի Մալաթիա գնալու մասին, հարյուր հազարով գնաց նրանց դեմ, կանգ առավ Ջայհան գետի մոտ, բայց լսելով մահմեդականների մեծ թվի մասին, ետ դարձավ:

Երբ Մալաթիան վերակառուցվեց, նրա բնակիչներից ողջ մնացածները վերադարձան:

Այդ տարում Մանսուրը հրամայեց Ջիբրայիլ իբն Յահիային վերակառուցել Մամեստիան (ալ-Մասիսա), որի պարիսպները երկրաշարժից քայքայվել էին, իսկ բնակիչները քշացել էին: Սա կառուցեց պարիսպը և անվանեց ալ-Մամուրա (շեն), և այնտեղ մայր մզկիթ կառուցեց: Հազար հոգու պարտավորեցրեց այն [պահպանել] և շատերի այնտեղ վերաբնակեցրեց:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(4 մայիս 759—21 ապրիլ 760)

էջ 369

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Մանսուրը Ջագիրայի, Սահմանային գոտում (սուղուր) և Ավասիմի⁹³ կառավարիչ նշանակեց իր եղբորը՝ ալ-Աբբաս իբն Մուհամմադին: Նա

Մոսուլից հեռացրեց իր հորեղբորը՝ Իսմայիլ իբն Ալիին, և կառավարիչ նշանակեց Մալիբ իբն ալ-Հայսամ ալ-Խուլաիին:

Հ Ա Տ Ո Ր Շ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Գ

ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆՀԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(1 ապրիլ 762—20 մարտ 763)

էջ 14—15

ԲԱՂԴԱԳ ՔԱՂԱՔԻ ԿԱՌՈՒՅՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մանսուրն սկսեց Բաղդադ քաղաքի կառուցումը:

Բանն այն էր, որ նա կառուցել էր ալ-Հաշիմիյա⁹⁴ քաղաքը Քուֆայի կողմերում, սակայն երբ Ռավանդիյա⁹⁵ [աղանդն] ապստամբեց, նա չուզեց այնտեղ բնակվել, մանավանդ, որ մոտ էր Քուֆային, որի բնակիչներին նա չէր վստահում. նրանք փշացրել էին իր զորքը:

Նա դուրս եկավ անձամբ բնակության վայր փնտրելու իր և զորքի համար: Նա իջավ Ջարջարայա⁹⁶, ապա բարձրացավ Մոսուլ և քայլեց դեպի լեռը, կառուցման վայր փնտրելով: Իր զինվորներից մեկը ետ էր մնացել Մադահինի (Տիգրոսի) մոտ աչքի ցավի պատճառով: Ապա բժիշկը, որ բուժում էր նրան, հարցրեց Մանսուրի շրջազայության պատճառը: Երբ դինվորը պատմեց նրան, նա ասաց՝ մենք գտել ենք մեզ մոտ եղած մի գրքում, որ մի մարդ, որը կոչվում է Միկլաս (ուղտ կթող) կկառուցի մի քաղաք Տիգրիսի ու Սարատի (Սարահ) միջև⁹⁷, որը կոչվում է ալ-Չաուրա: Երբ հիմնի այն և սկսի կառուցումը, նրան խանգարելու է Հիջազում ծագած խռովությունը (ճեղքվածքը) և կանգնելու է շինարարությունը, սակայն գործը կարգավորվելու է: Ապա ավելի մեծ վնաս (ճեղքվածք) կգա Բասրայի կողմից: Սակայն բոլոր վնասվածքները կբուժվեն (կնորոգվեն) և նա կշարունակի կառուցումը, ապա երկար կապրի և իրենից հետո նրա թագավորությունը կմնա որդիներին:

Չինվորը եկավ Մանսուրի ճամբարը, որը լեռան կողմերում էր և պատմեց: Սա ասաց՝ ալլահը վկա երեխա ժամանակ ինձ կոչում էին Միկլաս, իսկ հետո մոռացվեց:

Նա գնաց, մինչև որ հասավ այն վանքը, որն իր [հետագայում կառուցված] ալ-Խուլդ կոչված պալատի դիմացն էր և կանչեց վանահորը և Ռիհա (չրաղաց) ալ-Բաթրիկի տեր պատրիկին, Բաղդադ [գյուղի] տիրոջը, Մուխարիմի⁹⁸ տիրոջը, Կուստան (այգի) ալ-Նաֆասի տիրոջը և ալ-Ատիկայի տիրոջը և ամեն մեկին հարցրեց իրենց տեղերի մասին, թե

ինչպիսին է վիճակը շոգին ու ցրտին, անձրևների, ցեխի ժամանակ, մոծակների ու քնի հարմարութեան մասին:

Ամեն մեկը իր մոտ եղած վիճակի մասին պատմեց և վերջապես ընտրութիւնն ընկալի Բաղդադի վրա: [Մանսուրը] խորհուրդ հարցրեց նրա տիրոջից: Սա ասաց՝ ո՞վ հավատացելոց իշխան, հարցնում ես այս վայրերի մասին և ուզում ես ընտրութիւն կատարել: Ծս հարմար եմ գտնում, որ հաստատվես շորս թասուջների⁹⁹ վրա՝ արևմտյան կողմում կլինի երկու թասուջ, որոնք են Կաթրաբլ (Կաթրաբբուլ) և Բադարայա (Բադուրիյա), իսկ արևելյան կողմում՝ երկու թասուջ, որոնք են Նահր Բուկ և Քիլուադի: Դու կլինես արմավենիների մեջ և ջրին մոտիկ, և եթե մի թասուջը չորանա և շինարարութիւնն ուշանա, մյուսի մեջ շինարարութիւնը կշարունակվի: Ո՞վ հավատացելոց իշխան, դու կլինես Սարատ դետի վրա և պարենը քեզ կհասնի նավերով Ասորիքից, Ռակկայից, Արևմուտքից՝ Ծգիպտոսի կողմերից: Քեզ պարեն կգա Չինաստանից, Հնդկաստանից, Բասրայից, Վասիթից, Դիար Բաքրից, Ռումի երկրից, Մոսուլից և այլ կողմերից՝ Տիգրիսի վրայով: Քեզ կգա պարենը Հայաստանից և նրա հետ կասլաված կողմերից, Տամարայի վրայով միւս և որ կասլվի Հաբի հետ: Դու կլինես գետերի միջև և թշնամին քեզ կարող է հասնել միայն կամուրջների և ջրաթմբերի վրայով: Եթե կտրես կամուրջը կամ քանդես ջրաթումբը, նա քեզ չի հասնի: Տիգրիսը, Ծփրատը և Սարատը խրամատներ կլինեն այդ քաղաքի համար: Դու միջին կետում կլինես Բասրայի, Քուֆայի, Վասիթի¹⁰⁰, Մոսուլի և Սավադի միջև, մոտիկ լինելով ցամաքին, ծովին և լեռան:

Մանսուրի ցանկութիւնը ավելացավ այս վայրում հաստատվելու համար: Ասվում է, որ երբ Մանսուրը կամեցավ իր Բաղդադ քաղաքը կառուցել, տեսավ մի [քրիստոնյա] վանականի, որին կանչեց ու ասաց՝ ձեր գրքերում ասված է, թե այտեղ քաղաք պիտի կառուցվի: Ասաց՝ այո, այն կկառուցի մի Միկլաս: Ասաց՝ ես փոքր ժամանակ միկլաս էի կոչվում: Ասաց՝ ուրեմն դու ես նրա տերը:

Մանսուրն սկսեց գործը [հարյուր] քառասունհինգին և զրեց Ասորիք, ալ-Ջիբալ, Քուֆա, Վասիթ և Բասրա, որպեսզի արհեստավորներ և գործավորներ ուղարկեն: Հրամայեց ընտրել առաքինի, արդարամիտ, աստվածավախ մարդկանց, որոնք կլինեին հավատարիմ և երկրաչափական գիտելիքներ կունենային: Այս նպատակով եկածների մեջ էին Հաջաջ իբն Արթատը և Աբու Հանիֆան:

Հրամայեց գծել քաղաքի [հատակագիծը] և փորել հիմքերը, հում աղյուսը թափեցին և թրծեցին: Այս բոլորն սկսեց նրանով, որ հրամայեց մոխրով շրջագծել [հիմքերը] և այսպես մտալ [Մանսուրը] դռներից, պարիսպներից, կամարներից ու դահլիճներից [բակերից] ներս, որոնք

մոխրով գծած էին: Ապա հրամայեց մոխրի վրա բամբակի սերմեր ցանալ և վառել: Այդպես էլ արեցին և նա նայելով վառվածին, հասկացավ ու պատկերացրեց հատակագիծը: Եվ հրամայեց այդ նույն ձևով փորել հիմքերը: Իր զորավարներից շորսին վերակացու նշանակեց [քաղաքի] ամեն մի քառորդի վրա, իսկ Աբու-Հանիֆային հանձնարարեց թրծած ազյուսի և հում աղյուսի գործը:

Դրանք առաջ [Մանսուրը] կամեցել էր, որ Աբու Հանիֆան ստանձնի դատական գործը և հանցագործությունների հսկողությունը, սակայն վերջինս չէր համաձայնվել: Մանսուրը պնդեց, որ նա մնա և աշխատի: Այսպիսով որոշվեց, որ նա Բաղդադի շինարարության մեջ վերակացու լինի հում և թրծած աղյուսի պատրաստության գործին՝ օգտագործելով եղեգը և նա առաջինն էր, որ այդ բանն արեց: Մանսուրը պարսպի հիմքի լայնությունը դարձրեց ներքևից հիսուն կանգուն (զիրա)¹⁰¹, իսկ վերևից քսան կանգուն: Շինարարության մեջ նա օգտագործեց եղեգը և փայտը: Նա իր ձեռքով դրեց առաջին աղյուսը՝ ասելով.

«Հանուն ալլահի և փառք նրան: Հողը նրանն է, կժառանգեցնի ում որ կամենա իրեն երկրպագողներից, իսկ [բարի] վախճանը բարեպաշտներիինն է»: Ապա ավելացրեց. «Կառուցե՛ք ալլահի օրհնությամբ»: Երբ պարիսպը մարդահասակ բարձրացավ, լուր եկավ, թե գլուխ է բարձրացրել Մուհամմադ Իբն Աբդալլահը: [Մանսուրը] ընդհատեց աշխատանքը և գնաց Քուֆա, վերջացրեց կոիվը Մուհամմադի և եղբոր՝ Իբրահիմի¹⁰², հետ: Ապա վերադարձավ Բաղդադ և ավարտեց նրա կառուցումը: Այստեղ նա հողամասեր հատկացրեց իր մերձավորներին: Մանսուրը պատրաստել էր ամեն ինչ, որ անհրաժեշտ էր քաղաքի կառուցման համար՝ փայտ, կաղնի և այլ բաներ: Մանսուրը Քուֆա գնալու ժամանակ իր փոխարեն շինարարության վերակացու էր նշանակել իր մաուլա Ասլամին: Երբ սրան լուր հասավ, թե իբր Իբրահիմը հաղթել է Մանսուրի զորքին, վառեց այն շինանյութը, որ Մանսուրը թողել էր իրեն: Երբ Մանսուրը լսեց այդ մասին գրեց ու այպանեց նրան: Ասլամը դրեց, թե ինքը վախեցել էր, որ այդ բոլորը Իբրահիմի ձեռքը կանցնի: [Մանսուրը] այլևս ոչինչ չասաց: Քաղաքի կառուցման մասին խոսելու ենր [հարյուր] քառասունվեց թվականի տակ, կամոքն ալլահի:

էջ 27

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում թուրքերն ու խաղարները հարձակվեցին Բաբ ալ-Աբուաբի վրա և Հայաստանում մեծ թվով մահմեդականների կոտորեցին:

Այդ տարում Մանսուրը Մալիբ Իբն ալ-Հայսամին հանեց Մոսուլից և նշանակեց իր որդուն՝ Ջաֆար Իբն Արի Ջաֆար ալ-Մանսուրին: Նրա հետ ուղարկեց նաև Հարր իբն Աբդալլահին, որը նրա մեծագույն ղորավարներից էր և Բաղդադի զորականների պետը: Նա Մոսուլի ներքին մասում կառուցեց մի պալատ, ուր ապրեց և մինչև օրս ծանոթ է Հարբի պալատ անունով:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆՎԵՅ ԹՎԱԿԱՆ

(21 մարտ 763—9 մարտ 764)

էջ 20

ՄԱՆՍՈՒՐԻ ԲԱՂԻԱԿ ՏԵՂԱՓՈԽՎԵԼԸ ԵՎ ՆՐԱ ԿԱՌՈՒՅՈՒՄԸ

Այդ տարում Սաֆար [ամսին] (20 ապրիլ—18 մայիս) Մանսուրը Իբն Հուբայրա¹⁰³ քաղաքից տեղափոխվեց Բաղդադ և կառուցեց նրա [բուն] քաղաքը: [Հարյուր] քառասունհինգ թվականին մենք հիշեցինք, թե ինչ պատճառներով Մանսուրը ձեռնարկեց Բաղդադ քաղաքի կառուցումը, իսկ այժմ կհիշենք հենց կառուցումը:

Երբ Մանսուրն արդեն որոշել էր կառուցել Բաղդադը, խորհրդակցեց մերձավորների հետ, որոնց մեջ էր Խալիդ իբն Բարմաքը¹⁰⁴. որը գծագրել էր հատակագիծը: [Մանսուրը] խորհրդակցեց նրա հետ Մադահինը (Տիգրոն) և Իյուան Քիսրան (Խոսրովի պալատ) քանդելու և ավերակները Բաղդադ տեղափոխելու մասին: Ասաց՝ [Խալիդը] ես համաձայն չեմ դրան, որովհետև սա իսլամի [երկրի] նշանավոր վայրերից մեկն է, որին նայողը եզրակացնում է, որ սա անցողիկ չի լինելու, ինչպես աշխարհիկ բաներն են, այլ կրոնական նշանակություն ունի, մանավանդ, որ Ալի իբն Աբու Թալիբի աղոթավայրն էլ այստեղ է: Ասաց Մանսուրը [իրականում]: դու դեմ ես այս բանին քո պարսիկ ազգակիցների սիրուն: Եվ հրամայեց քանդել սպիտակ պալատը: Մի կողմը քանդեցին և մասերը փոխադրեցին, սակայն պարզվեց, որ այսպիսով ավելի թանկ էր արժեքը, քան նորը կառուցելը: [Մանսուրը] կանչեց Խալիդ իբն Բարմաքին ու հայտնեց այս բանը: Ասաց՝ ո՛վ հավատացելոց իշխան, ես դեմ էի այդ անելուն, բայց քանի որ արեցիր, կարծում եմ, որ պետք է լրիվ քանդես, որ շասեն, թե դու շկարողացար քանդել այն, ինչ ուրիշները կառուցել են: Սակայն [Մանսուրը] շրնդունեց և հրաժարվեց քանդելուց:

Նա տեղափոխեց Վասիթի դարպասները և հարմարեցրեց Բաղդադին, մի դարպաս էլ բերվեց Ասորիքից, մի ուրիշն էլ բերվեց Քուֆայից, որը

շինել էր հալիդ իբն Աբդալլահ ալ-Կիսրին: Նա քաղաքը կլոր կառուցեց, որպեսզի բնակիչների մի մասը մյուսներից ավելի մոտիկ շինի տիրակալին (սուլթան): Երկու պարիսպ դրեց, ընդ որում ներքին պարիսպը արտաքինից ավելի բարձր էր: Իր պալատը կառուցեց նրա մեջտեղում, իսկ պալատի կողքին՝ գլխավոր մզկիթը: Մզկիթի հատակագիծը պատրաստել էր ալ-Հաջաջ իբն Արթատը:

Հում աղյուսի [մեծությունը], որն սգտագործվում էր կառուցման մեջ, կանգունով կանգուն (զիրա) էր, իսկ մեկ աղյուսի կշիռը հարյուր տասնվեց ութը¹⁰⁰ (լիտր) էր:

[Այդ ժամանակ] շուկաները քաղաքի ներսում էին, և ահա եկավ Ռումի թագավորի դեսպանը: [Մանսուրը] հրամայեց Ռաբիին, որ նրան ման ածի քաղաքում: Ասաց նրան՝ ինչպե՞ս տեսար: Ասաց [դեսպանը]՝ լավ շինություններ տեսա, սակայն տեսնում եմ, որ քեզ հետ են թշնամիներդ: Շուկայի մարդիկ՝ Երբ դեսպանը վերադարձավ, [Մանսուրը] հրամայեց, որ նրանց դուրս բերեն դեպի Քարխի կողմերը: Ասվում է, որ նրանց դուրս բերեցին, քանզի օտարականները մտնում էին [քաղաք] և գիշերում այնտեղ և հավանաբար նրանց մեջ լրտեսներ կային: Ասվում է նաև, որ Մանսուրը հետևում էր Իբրահիմ իբն Աբդալլահի հետ ամեն դուրս եկողին, իսկ Բաղդադի մուհտասիբ¹⁰⁶ Աբու Չաքարիա Յահիա իբն Աբդալլահը Իբրահիմի հետ մտերիմ էր: Սա ստորին խավի մարդկանցից մի խումբ հավաքեց և խռովություն բարձրացրեց Մանսուրի դեմ: [Վերջինս] ճնշեց նրանց, Աբու Չաքարիային սպանեց ու շուկաներն էլ դուրս հանեց: Նա հրամայեց, որ ամեն մի թաղամասում լինի նպարավաճառ, որը ծախի միայն բանջարեղեն և քացախ:

[Քաղաքի] կառուցման, ինչպես նաև մզկիթի, պալատի, շուկաների, պարիսպների, խրամատների ու դարպասների վրա ծախսված դրամի գումարը շորս միլիոն ութ հարյուր երեսուններեք դիրհեմ էր: Վարպետ կառուցողը (պատ շարող) օրական ստանում էր մեկ կիրատ արծաթ, օրավարձով աշխատողը (ոուլթարի)¹⁰⁷ երկու հատիկ [արծաթ]: Եվ նա [Մանսուրը] հաշվեց իր [վերակացու] զորավարների, նույնիսկ, ազատ նստած ժամանակը և ստիպեց մնացած փողը վերադարձնել, և գտնելով, որ հալիդ իբն ալ-Սալտի մոտ մնում է տասնհինգ դիրհեմ, բանտարկեց նրան և փողը վերդրեց:

էջ 22

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊԲԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մալիք իբն Աբդալլահ ալ-Խասամին, որը կոչվում էր «ամառային արշավանքների Մալիք» և Պաղեստինի բնակիչներից էր,

արշավեց Ռուսի երկիրը, շատ ավար վերցրեց և վերադարձավ: Երբ Դարբ (լեոնանցք) ալ-Հադասից տասնհինգ մղոն հեռավորութեան վրա էր Ռահուա (բարձունք) կոչված վայրում, երեք օր իջևանեց, վաճառեց ավարը, բաժանելով այն ըստ մասերի: Այդ բարձունքը կոչվեց Ռահուատ Մալիք (Մալիքի բարձունք):

ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(10 մարտ 764—26 փետրվար 765)

էջ 22

ՀԱՐԲ ԻԲՆ ԱԲԻԱԼԼԱՀԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Աստարիսան ալ-Խուարիզմին (Խորեզմցի) թուրքերի զորքով հարձակվեց մահմեդականների վրա՝ Հայաստանում: Գերեվարեց մահմեդականներին ու զիմմալի մարդկանց և մտավ Տփղիս (Տաֆլիս): Հարբը Մոսուլում էր իր երկու հազար ռազմիկներով Ջազիրայի ապրտամբներին (խարիջիներին) հսկելու նպատակով: Մանսուր [խալիֆան]՝ թուրքերի դեմ կռվելու համար, ուղարկեց Ջիբրայիլ իբն Յահիային և Հարբ իբն Աբդալլահին, որոնք պարտութուն կրեցին. Ջիբրայիլը փախուստի դիմեց, Հարբը սպանվեց, իսկ Ջիբրայիլի մարդկանցից շատերը նույնպես սպանվեցին:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(27 փետրվար 765—15 փետրվար 766)

էջ 25

ԽԱԼԻԳ ԻԲՆ ԲԱՐՄԱԲԻ՝ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉ ՆՇԱՆԱԿՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մանսուրը Մոսուլի կառավարիչ նշանակեց Խալիգ իբն Բարմաքին:

Բանն այն է, որ քրդերը այդ նահանգում տարածվել ու ապականել էին: Նա ասաց՝ ո՞ւմ եք առաջարկում: Ասացին՝ ալ-Մուսայյիդ իբն Ջուհայրին. Ումարա իբն Ղամրան առաջարկեց Խալիգ իբն Բարմաքին և [Մանսուրը] սրան նշանակեց կառավարիչ և այնտեղ ուղարկեց:

Սա լավ վերաբերվեց մարդկանց, իսկ ապականողներին ճնշեց ու զսպեց: Երկրի ժողովուրդը սաստիկ վախենում էր նրանից, թեև նա լավ էր վերաբերվում նրանց:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆԻՆ ԹՎԱԿԱՆ
(16 փետրվար 766—5 փետրվար 767)

էջ 28

Այդ տարում ալ-Աբրաս իբն Մուհամմադը ամառային արշավանք կատարեց Ռումի երկիրը, իր հետ ունենալով ալ-Հասան իբն Կահթաբային և Մուհամմադ իբն ալ-Աշասին: Սակայն Մուհամմադը մեռավ ճանապարհին:

Այդ տարում Մանսուրն ավարտեց Բաղդադ քաղաքի պարսպի և խրամատի կառուցումը և բոլոր աշխատանքներն ավարտեց:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՍՈՒՆԼԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(13 դեկտեմբեր 771—1 դեկտեմբեր 772)

էջ 38

Այդ տարում Ռումի թագավորը Մանսուրից հաշտություն խնդրեց՝ շիզիա (գլխահարկ) վճարելու պայմանով:

Այդ տարում ամառային արշավանք կատարեց Յագիդ իբն Ուսայդ ալ-Սուլամին:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՍՈՒՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(21 նոյեմբեր 773—10 նոյեմբեր 774)

էջ 41

Այդ տարում ամառային արշավանք կատարեց Յագիդ իբն Ուսայդ ալ-Սուլամին: Նա Բաթթալի մաուլա Սինանին ուղարկեց մի բերդի դեմ և վերջինս գերեզմանեց ու ավարի տվեց: Ասվում է, որ ամառային արշավանք կատարողը Զաֆար իբն Ասիմն էր:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(11 նոյեմբեր 774—30 հոկտեմբեր 775)

էջ 48

ՄԱՆՍՈՒՐԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ասվում է, որ Հայաստանի տերը (սահիր Արմինիա) գրել էր Մանսու-

րին, իմաց տալով, որ զինվորները խռովություն բարձրացրին և կողոպտեցին ինչ որ կար պետական գանձարանում (Բայտ ալ-մալ)¹⁰⁸, իր [պատասխան] գրության մեջ [Մանսուրը] նշում է՝ հեռացի՛ր ով խայտառակված պաշտոնյա. եթե խելոք լինեիր, խռովություն չէին բարձրացնի և եթե խիստ լինեիր, չէին կողոպտի:

Այս և նրա այլ խոսքերը վկայում են նրա ճարտասանության և ճարտար լեզվի մասին:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(9 հոկտեմբեր 777—27 սեպտեմբեր 778)

էջ 60

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Սուլայման իբն ալ-Վալիդը ամառային արշավանք կատարեց [Ռումի երկիրը] և կանգ առավ Դաբեկում¹⁰⁹, շոտոմաները Միքայելի (Միխայիլ) առաջնորդությամբ ելան ութսուն հազարով, եկան Մարաշի Ամկը (փուր) կոտորեցին, գերեվարեցին, ավարի տվին: [Միքայելը] եկավ ու պաշարեց Մարաշը: Ճակատամարտ եղավ և մահմեդականներից շատերն սպանվեցին: Մարաշի բերդում գտնվում էր Իսա իբն Ալին, և շոտոմաները հեռացան Պիրամոս (Ջիհան) [գետը]: Լուրը հասավ Մահդի [խալիֆային], որը զայրացավ ու պատրաստվեց Ռումի դեմ արշավանքի, ինչպես կհիշենք հարյուր վաթսուններկու թվականին: Այս պատճառով մահմեդականները ամառային արշավանք չունեցան:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(28 սեպտեմբեր 778—16 սեպտեմբեր 779)

էջ 62

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մահդին հիմնեց վերահսկող դիվանը (դիվան ալ-ազիմ-մա)¹¹⁰ և վերակացու կարգեց իր մաուլա Ամրու իբն Մուրաբբային:

Մահդին դրամական միջոցներ նշանակեց բորոտներին և բանտարկյալներին՝ բոլոր կողմերում:

Այդ տարում շոտոմաները և կան ալ-Հադաս, քանդեցին նրա պարիսպը: Ամառային արշավանք կատարեց ալ-Հասան իբն Կահթաբան ութսուն հազար կանոնավոր յորթով¹¹¹, բացի կամավորներից: Նա հասավ Հիմմատ

(Ջերմուկ) Ազրուլիյա, շատ վայրեր հրդեհեց ու կործանեց Ռումի երկրում: Նա շնվաճեց ոչ մի բերդ և ոչ էլ մարդկանց հանդիպեց: Հոռոմները նրան կոչում էին վիշապ և ասում՝ եկել է Հիմա (Ջերմուկ), որպեսզի լվացվի իր բորոտութունից: Մարդիկ կովից վերադարձան ողջ-առողջ:

Այդ տարում Յազիդ իբն Ուսայդ ալ-Սուլամին Կարնո քաղաքի (Կալիկալա) կողմից արշավեց և երեք բերդ գրավեց ու գերեվարեց մարդկանց:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(17 սեպտեմբեր 779—5 սեպտեմբեր 780)

էջ 63

ՌՈՒՄԻ ԵՐԿԻՐԸ ԱՐՇԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մահդին պատրաստվեց արշավել Ռումի երկիրը: Ելավ արշավանքի և զորքը կանգնեց Բարդան [գետի] մոտ: Նա հավաքել էր զորքը հորասանից և այլ վայրերից և առաջ խաղաց:

Նա անցավ Եփրատը դեպի Հալեբ և այնտեղ եղած ժամանակ հալածել տվեց բոլոր անհավատներին (ղանադիկա), սպանեց նրանց և զորքերը դանակներով կտրտեց: Այնտեղից դուրս եկավ և ճանապարհ գցեց իր որդուն՝ Հարուն ալ-Ռաշիդին, մինչև որ անցավ լեռնանցքը ու հասավ Պիրամոս (Ջիհան): Հարունը և իր ընկերակիցները՝ Իսա իբն Մուսան, Աբդ ալ-Մալիք իբն Սալիհը, Ռաբին, ալ-Հասան իբն Կահթաբան, ալ-Հասանը, Սուլայման իբն Բարմաքը և Յահիա իբն Խալիդ իբն Բարմաքը (վերջինիս էր հանձնարարված հոգ տանել զորքի, ծախսերի, նամակագրության և այլ բաների համար), եկան ու պաշարեցին Սամալու բերդը: Հարունը երեսունութ օր պաշարեց, քարանետ մեքենաներ դրեց և ալլահը նրանց հնարավորություն տվեց նվաճելու երաշխավորագրի պայմանով և նրանք շատ հաղթանակներ տարան:

էջ 63

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մահդին իր որդուն՝ Հարունին ամբողջ Մաղրիբի, Ատրուպատականի և Հայաստանի կառավարիչ նշանակեց: Սա հարկային դրագիր (քարտուղար) նշանակեց Սաբիթ իբն Մուսային, իսկ նամակագրու-

թյան [քարտուղար] նշանակեց Յահիա իբն Խալիդ իբն Բարմաքին: Այդ տարում [Մահզդին] Ջուֆար իբն Ասիմին պաշտոնանկ արեց Ջազիրայից և կառավարիչ նշանակեց Արդալլահ իբն Սալիհին:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆՉՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(6 սեպտեմբեր 780—25 օգոստոս 781)

էջ 64

Այդ տարում Արդ ալ-Քաբիր իբն Արդ ալ-Համիդ իբն Աբդ ալ-Ռահ-ման իբն Ջալդ իբն Խաթթաբը Դարբ (լեռնանցք) ալ-Հադասից հարձակվեց Ռումի երկիրը: Նրա դեմ ելան Միքայել պատրիկը (Միխայիլ ալ-Բաթրիկ) և հայազգի Տաճատ պատրիկը (Թազադ ալ-Արմանի ալ-Բաթրիկ)¹¹² ին-նրսուն հազարով: Աբդ ալ Քաբիրը վախեցավ և արգելեց մարդկանց կովել ու վերադարձավ: Մահզդին ուզեց սպանել նրան, բայց մեղքացավ ու բանտարկեց:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆՀԻՆՑ ԹՎԱԿԱՆ

(26 օգոստոս 781—14 օգոստոս 782)

էջ 65

ՌՈՒՄԻ ԴԵՄ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մահզդին իր որդուն՝ ալ-Ռաշիդին, ուղարկեց ամառային արշավանքի Ռումի դեմ Ջումադա Բ [ամսին] (21 հունվար—18 փետրե-վար), իննսունհինգ հազար ինը հարյուր իննսուներեք մարդկանցով: Նրա հետ էր նաև Ռաբին: Հարունը ներխուժեց Ռումի երկիրը: Նրա դեմ ելավ Կոմսերի կոմս Նիկիտան (Նիկիթա Կոմիս ալ-Կավամիսա): Նրա հետ մենամարտեց Յագիդ իբն Մադիդ ալ-Շայբանին և խոցեց նրան, իսկ հո-ռոմները փախուստի դիմեցին: Յագիդը գրավեց նրանց ճամբարը և առաջ խաղացին Դոմեստիկոսի (Դոմոստոկ) դեմ, որը զինանոցների վերա-կացուն էր: Սա հանձնեց նրանց հարյուր իննսուներեք հազար չորս հարյուր հիսուն դինար, իսկ արծաթ դրամով՝ քսանմեկ մի-լիոն տասնչորս հազար ութ հարյուր դիրհեմ: Ռաշիդը առաջ խա-ղաց, մինչև որ հասավ Կոստանդնուպոլսի ծոցը: Ռումի տերը այդ ժա-մանակ Օգոստան (Աղուսթա) էր, Լեոնի (Ալիոն) կինը¹¹³. քանզի որդին դեռատի էր, իսկ նրա հայրը սպանվել էր, երբ նա մոր գրկում էր:

Հաշտություն կայացած նրա և Ռաշիդի միջև փրկագին վճարելու պայմանով, ինչպես նաև հոռոմները պետք է ուղղեցույց առաջնորդներ տային և շուկաներ բացեին ճանապարհի վրա, քանի որ [Ռաշիդը] մտել էր մի նեղ, վտանգավոր անցք: Նա գոհացրեց [Ռաշիդի] պահանջը, իսկ փրկագինը որոշվեց վճարել տարեկան յոթանասուն հազար դինար և Ռաշիդը վերադարձավ:

Զինադադարը կնքվեց երեք տարվա համար: Դեռ պայմանագրից առաջ մահմեդականները տարան հինգ հազար գլուխ գերի և վեց հարյուր քառասուններեք գլուխ [արջառ], քսան հազար գլուխ հեծնելու ուղտ՝ հարմարանքներով, հարյուր հազար գլուխ կով և ոչխար մորթեցին, ճակատամարտերում հիսունչորս հազար հոռոմների սպանեցին, իսկ գերիներից անխնա կոտորեցին երկու հազար իննսուն հոգու:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՅՈԹԱՆԱՍՈՒՆ ԹՎԱԿԱՆ

(3 հուլիս 786—21 հունիս 787)

էջ 83

Այդ տարում Ռաշիդը ամբողջ Սահմանային գոտին անջատեց Ջազիրայից ու Կիննասրինից և դարձրեց մի շրջան, որը կոչվում էր ալ-Ավասիմ: Նա հրամայեց շենացնել Տարսուը (Թարսուս) Ֆարաջ ալ-Հատիմ ալ-Տուրքիի ձեռքով և բնակիչներ ուղարկեց:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՅՈԹԱՆԱՍՈՒՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(11 հուլիս 788—30 մայիս 789)

էջ 86

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ռաշիդը Իսհակ իբն Մուհամմադին պաշտոնանկ արեց Մոսուլից և կառավարիչ նշանակեց Սաիդ իբն Սալմ ալ-Բահիլիին: Ռաշիդը Յազիդ իբն Մազիդ իբն Ջալիդային, որը Ման իբն Ջալիդայի եղբորորդին էր, Հայաստանից պաշտոնանկ արեց և այնտեղ կառավարիչ նշանակեց իր եղբորը՝ Ուբայդալլահ իբն ալ-Մահդիին: Այդ տարում ամառային արշավանք կատարեց Իսհակ իբն Սուլայման իբն Ալին:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՅՈԹԱՆԱՍՈՒՆՉՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(20 մայիս 790—9 մայիս 791)

էջ 88

Այդ տարում մեռավ Ռաուհ իրն Հատիմը: Ռաշիդը գնաց Արարադ [Ջուզիւլուը] և իջևանեց Բակիրգա և Բազիրգա [վայրերում]՝ Ջազիրատ իրն Ումարի շրջաններից, և այնտեղ պալատ կառուցեց:

[Այդ տարում] ամառային արշավանք կատարեց Աբդ ալ-Մալիք իրն Սալիհը:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՅՈԹԱՆԱՍՈՒՆՎԵՅ ԹՎԱԿԱՆ

(28 ապրիլ 792—17 ապրիլ 793)

էջ 94

Այդ տարում ապստամբ Ֆադլը հանդես եկավ Մծբինի (Նասիբին) կողմերում, ժողովրդի ունեցվածքը հափշտակեց ու շարժվեց դեպի Գարա, Ամիդ և Արզն և նրանց ունեցվածքը ևս վերցրեց: Այսպես արեց նաև հլաթում, ապա վերադարձավ Մծբին և եկավ Մոսուլ, որի զորքը նրա դեմ դուրս եկավ, սակայն նա Ջաբի մոտ հաղթեց: Ապա նրանք կրկին եկան և Ֆադլը իր ընկերների հետ սպանվեց:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՅՈԹԱՆԱՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(7 ապրիլ 794—26 մարտ 795)

էջ 97

ԱՊՍՏԱՄԲ ԱԼՎԱԼԻԳ ԻՐՆ ԹԱՐԻՖԻ ՀԱՆԳԵՍ ԳԱՆՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում ալ-Վալիդ իրն Խարիֆ ալ-Տադլիբին ապստամբեց Ջազիրայում և Մծբինում սպանեց Իբրահիմ իրն հազիմ իրն հուզայմային: Ապա ալ-Վալիդը առավել ուժեղացավ, մտավ Հայաստան ու քսան օր պաշարեց հլաթը: Մարդիկ նրանից ազատվեցին երեսուն հազար [դինար] փրկագնով: Ապա գնաց Ատրպատական, հետո Հուլուան և Սավադ երկիրը (Ստորին Միջագետք), ապա անցավ Տիգրիսի արևմտյան կողմը, դիմեց Բալադ քաղաքը, ուր նրանից ազատվեցին հարյուր հազար փրկագնով: Նա ասպատակեց Ջազիրան:

Ռաշիդը նրա դեմ ուղարկեց Յագիդ իրն Մազիադ իրն Ջայիդա ալ-Շայբանիին, որը Ման իրն Ջայիդայի եղբորորդին էր:

Յազիդն սկսեց խորամանկել նրա հետ: Բարմաքյանները, որոնք հակակրում էին Յազիդին, ասացին Ռաշիդին՝ Յազիդը խուսափում է Վալիդից խնայելով նրան, քանզի երկուսն էլ Վալի տոհմից են: Նրանք ձգտում էին հավատացնել, թե Վալիդը թույլ է: Ռաշիդը մի զայրացած նամակ գրեց նրան (Յազիդին), ասելով՝ եթե իմ ծառաներից մեկին ուղարկեի, քեզանից ավելի գործ կաներ, իսկ դու խաբեբա ես ու խարդախ: Երգվում եմ ավահով, որ եթե դործը չվերջացնես, քո գլուխը բերել կտամ:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆ ԹՎԱԿԱՆ

(16 մարտ 796—4 մարտ 797)

էջ 103

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ռաշիդը քանդեց Մոսուլի պարիսպը՝ Աթթաֆ իբն Սուֆիան ալ-Ազդիի պատճառով: Անձամբ գնաց այնտեղ, քանդեց պարիսպը և երգվեց, որ բնակիչներին ում որ հանդիպի, կսպանի: Սակայն դատավոր Աբու Յուսուֆը հորդորեց նրան և արգելեց այդ բանն անել: Աթթաֆը այնտեղից շարժվել էր դեպի Հայաստան, իսկ Ռաշիդը չկարողացավ բռնել նրան և գնաց Ռակկա, որը նստավայր (բնակավայր) դարձրեց:

Այդ տարում [Ռաշիդը] Սաիդ իբն Սալմին նշանակեց Ջազիրայի կառավարիչ: Ամառային արշավանքը կատարեց Մուհամմադ իբն Մուավիա իբն Ջուֆար իբն Ասիմը:

Այդ տարում Ռաշիդը Մոսուլի կառավարիչ նշանակեց Յահիա իբն Սաիդ ալ-Հարաշիին, որը վատ վերաբերվեց բնակչությանը, անիրավություն գործեց և պահանջեց անցած տարիների հարկը: Քաղաքի բնակիչներին մեծ մասը հեռացավ:

Այդ տարում Ռաշիդը հրամայեց կառուցել Անարզաբա (Այն Ջարբա) քաղաքը, ամրացրեց և հորասանից ու այլ վայրերից գնդեր տարավ և նրանց հողամասեր պարգևեց:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆ ՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(5 մարտ 797—21 փետրվար 798)

էջ 105

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ռաշիդը արշավեց Ռումի երկիրը և գրավեց Սաֆսաֆ բերդը:

Այդ տարում Արդ ալ-Մալիք իբն Սալիհը արշավեց Ռումի երկիրը և հասավ Անկարա, գրավեց մի ցորենի շտեմարան:

Այդ տարում գերիների փրկագնում եղավ հոռոմների և մահմեդականների միջև և սա Աբբասյանների օրոք առաջին փրկագնումն էր: Կասիմ իբն Ռաշիդը նրա (Ռաշիդի) կողմից վերակացու էր: Իսկ [Ռումի] թագավորն էր Նիկեփորը (Նիկիֆոր)¹¹⁴: Մարդիկ ուրախացան այդ բանի համար և Ռումի երկրում եղած բոլոր գերիները փրկագնով ազատվեցին: Փրկագնումը կատարվում էր Լամիս [գետի] մոտ, ծովի ափին, իսկ նրա և Տարսոնի (Թարսուս) միջև տասներկու փարսախ կար:

Այս արարողութանը ներկա եղավ երեսուն հազար վարձատրվող (կանոնավոր) զորք՝ Աբու Սուլայմանի հետ: Դուրս եկավ Տարսոնի վերակացու (մուտավալլի) ալ-Խադիմը, ինչպես նաև Սահմանային գոտու բնակիչներից մեծ բազմություն և գիտուն ու երևելի մարդիկ: [Փրկագնված] գերիների թիվն էր երեք հազար յոթ հարյուր: Ասվում է նաև, թե ավելի էր:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(22 փետրվար 798—11 փետրվար 799)

էջ 107

Այդ տարում հազարաց թագավոր հականի դստերը [հարսնության] տարան Ֆադլ իբն Յահյայի համար: Սակայն նա մեռավ Պարտավում (Բարդաա) և նրա հետ եղածները վերադարձան հոր մոտ, տեղեկացնելով, որ նա դավաճանաբար սպանվել է: Սա պատրաստվեց իսլամի երկրի դեմ արշավելու:

[Այդ տարում] ամառային արշավանք կատարեց Աբդ ալ-Ռահման իբն Աբդ ալ-Մալիք իբն Սալիհը և հասավ [Կիլիկիայի] Եփեսոս (Աֆսուս) քաղաքի մարդկանց (Ասհաբ ալ-Քահֆ)¹¹⁵ քաղաքը:

Այդ տարում հոռոմները իրենց թագավոր Լեոնի որդի Կոստանդինի (Կուսթանթին¹¹⁶ իբն Ալյուն) աչքերը կուրացրին և նրա մորը իրենեին (Ռինի) նստեցրին գահին, որը կոչվեց Օգոստա (Աղուսթա):

ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(12 փետրվար 799—31 հունվար 800)

էջ 108

ԽԱԶԱՐՆԵՐԻ ԻՍԼԱՄԻ ԵՐԿԻՐԸ ԱՐՇԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում խազարները հականի դստեր պատճառով դուրս եկան Բար ալ-Աբուաբէց (Դաբրանդ) և մահմեդականների ու զիմմիսների կո-

տորած սարքեցին, քշելով սովելի քան հարյուր հազար գլուխ [անասուն] և այնպիսի սարսափելի բաներ արեցին, որի նմանը երկրի վրա չէր լսվել: Ռաշիդը Հայաստանի կառավարիչ նշանակեց Յազիդ իբն Մազիադին, ավելացնելով նաև Ատրպատականը և օգնական զորք տալով, ուղարկեց նրանց դեմ: Նա խուզայմա իբն խազիմին ուղարկեց Մծբին (Նասիբին), որպեսզի օգնի Հայաստանի ժողովրդին:

Ասվում է, որ [խազարների] հարձակման պատճառը այն էր, որ Սա-
հի իբն Սալմը սպանել էր ալ-Մունաջջիմ ալ-Սուլամիին և ահա սրա որ-
դին գնացել էր խազարաց երկիրը և նրանց օգնության կանչել Սահիդի
դեմ: Սրանք հարձակվեցին և մտան Հայաստան [Բաբ ալ-Աբուաբի պա-
րըսպի] ճեղքվածքից: Սաիդը փախուստի դիմեց և [խազարները] մոտա-
վորապես յոթանասուն օր մնացին: Ապա Ռաշիդը խուզայմա իբն խազի-
մին ու Յազիդ իբն Մազիադին ուղարկեց, որոնք շտկեցին այն, ինչ որ
փշացրել էր Սաիդը և դուրս քշելով խազարներին, ճեղքվածքը նորոգեցին:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆՆԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(20 հունվար 801—9 հունվար 802)

էջ 111

Այդ տարում Պարտավում մեռավ Յազիդ իբն Մազիադ իբն Զաիդա
ալ-Շալբանին, որը Մաան իբն Զաիդայի եղբորորդին էր: Նրա փոխարեն
[կառավարիչ] նշանակվեց Ասադ իբն Յազիդը: Յազիդը երևելի էր, առա-
տաձեռն, ազնիվ և քաջարի: Բանաստեղծները շատ ողբեր գրեցին նրա
մասին: Գրված ողբերից լավագույնը Աբու Մուհամմադ ալ-Տամիմիի
հորինածն է:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(30 դեկտեմբեր 802—19 դեկտեմբեր 803)

էջ 118

ՌՈՒՄ ԱՐՇԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Կասիմ իբն ալ-Ռաշիդը մտավ Ռումի երկիրը Շաբան
(25 հուլիս—23 օգոստոս) ամսին, կանգնեց Կուրրայի մոտ ու պաշարեց
այն: Ուղարկեց նա Աբբաս իբն Զաֆար իբն Մուհամմադ իբն ալ-Աշա-
սին, որը պաշարեց Սինան բերդը, մինչև որ ընկճեց բնակիչներին՝ Հո-
ռոմները նրան երեք հարյուր քսան մահմեդական գերի ուղարկեցին, պայ-

մանով, որ վերցնի ու հեռանա: Նա համաձայնեց և հաշտությամբ հեռացավ նրանցից: Այս կովում Ռումի երկրում մեռավ Ալի իբն Իսան:

Այդ ժամանակ Ռումի տիրակալն էր մի կին, որի անունն էր Իրինե (Իրինի): Սրան հոռոմները հանեցին և թագավորեցրին Նիկեփորին (Նիկիֆոր): Հոռոմները ասում են, թե իբր սա Ջաֆնա իբն Ղասսանի հետնորդներից էր: Նախքան թագավորելը հարկերի տեսչության պետն էր Իրինեն հանվելուց (գահընկեց լինելուց) հինգ ամիս հետո մեռավ:

Երբ Ռումի երկրում իր իշխանությունը ամրապնդեց, Նիկեփորը դրեց Ռաշիդին. «Ռումի թագավոր Նիկեփորից՝ արաբաց թագավոր Հարունին: Ինձանից առաջ եղած թագուհին քեզ դրել էր նավակի, իսկ իրեն զինվորի տեղ և քեզ ուղարկում էր այնպիսի գումարներ, որոնց կրկնակին դու պարտավոր էիր նրան ուղարկել: Սակայն այդ բոլորը եղավ կանացի թուլության և տխմարության պատճառով: Երբ կարդաս այս նամակը, վերադարձրու քեզ տրված դրամները և փրկիր քո անձը, վճարելով մեզ պատկանող գումարները, թե չէ սուրը կվճռի իմ և քո միջև»:

Երբ Ռաշիդը կարդաց նամակը, խիստ կատաղեց, այնպես որ ոչ ոք չէր կարող նրան նայել կամ խոսել նրա հետ, իսկ նրա ժողովականները ցրվեցին: Նա բերել տվեց թանաք ու գրեց նամակի հետևում. «Հանուն ավազի գթած ու գթառատի. հավատացելուց իշխան Հարունից՝ Ռումի շուն Նիկեփորին: Կարդացի նամակդ, ո՞վ անհավատ կնոջ որդի, իսկ պատասխանը դու աչքերովդ կտեսնես և ոչ թե կլսես ավդ մասին: Ողջո՞ւյն»:

Նույն օրը նա շարժվեց, մինչև որ հասավ Հերակլիա (Հիրակլա): Գրավեց, կողոպտեց, հրկիզեց ու կործանեց: Նիկեփորը հաշտություն խնդրեց տարեկան հարկ վճարել խոստանալով: Նա (Ռաշիդը) համաձայնեց, սակայն, երբ վերադարձավ արշավանքից ու հասավ Ռակկա, Նիկեփորը խախտեց պայմանագիրը, քանզի ցուրտը սաստիկ էր և վստահ էր, որ Ռաշիդն այլևս չի կարող վերադառնալ: Երբ [պայմանագիրը] խախտելու լուրը հասավ, ոչ ոք չհամարձակվեց Ռաշիդին իմաց տալ՝ շուգենալով այդպիսի ցուրտ ժամանակ կովի վերադառնալ, վախենալով իրենց անձի համար և խղճալով Ռաշիդին: Եվ ստիպված խորամանկեցին և համոզեցին զինվորներից մի բանաստեղծի՝ Աբու Մուհամմադ Աբդալլահ իբն Յուսուֆին, ասվում է նաև, թե դա Հաջջաջ իբն Յուսուֆ ալ-Տիմին էր: Նա ասաց հետևյալ տողերը.

խախտեց Նիկեփորը քո տված պայմանը,
Ուստի նրա բաժինն է դժօխքը:
Հրճվիր իշխան հավատացելուց, քանզի
Ալլահը հաղթանակ է տալու քեզ,

Մի նոր հաղթանակ եղածների վրա,
Հավատում ենք դրոշին քո հաղթական:

Եվ այլ տողեր:

Երբ Ռաշիդը այս բոլորը լսեց, ասաց՝ իրոք այդպե՞ս է արել Նիկի-
փորը և հասկացավ, որ վեզիրները խորամանկություն էին արել այդ հար-
ցում: Նա կրկին դիմեց Ռումի երկիրը ամենավատ ժամանակ և մեծա-
գույն դժվարություններով հասավ նրանց երկիրը ու մնաց այնտեղ, մինչև
որ կարողացավ իր վրեժը հաղեցնել և արեց, ինչ որ ուղում էր:

Ասվում է, որ Նիկեփորի արարքը և այս բանաստեղծական տողերը
պատճառ դարձան Ռաշիդի առաջխաղացման և Հերակլիայի նվաճման,
ինչպես կհիշենք հարյուր իննսուն թվականին, եթե բարձրալն ավահը
կամենա:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(20 դեկտեմբեր 803—7 դեկտեմբեր 804)

էջ 120

Այդ տարում Իբրահիմ իբն Ջիբրաիլը ամառային հարձակում կատա-
րեց, մտավ Ռումի երկիրը՝ Սաֆսաֆի լեռնանցքից: Ռումի թագավորը՝
Նիկեփորը, ելավ նրա դեմ, սակայն մի այլ հարցի պատճառով ետ մնաց:
Երբ հանդիպեց մահմեդական զորքին, երեք վերք ստացավ և շատ հոռոմ-
ներ սպանվեցին, ինչպես ասում են՝ քառասուն հազար յոթ հարյուր մարդ:
Այդ տարում Կասիմ իբն Ռաշիդի զորքը հաստատվեց Դարիկում:

ՀԱՐՅՈՒՐ ԻՆՆՍՈՒՆ ԹՎԱԿԱՆ

(27 նոյեմբեր 805—16 նոյեմբեր 806)

էջ 122

ՀԵՐԱԿԼԻԱՅԻ ՆՎԱՃՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ռաշիդը Հերակլիան նվաճեց ու կործանեց: Նրա հար-
ձակման պատճառը, ինչպես արդեն հիշեցինք, հարյուր ութսունյոթ թվա-
կանի տակ, Նիկեփորի ուխտադրուժ լինելն էր: Նվաճումը կատարվեց Շա-
վալ (20 օգոստոս—17 սեպտեմբեր) ամսին, պաշարումը տևեց երեսուն
օր և (Ռաշիդը) գերեվարեց ժողովրդին: Նա մտել էր երկիրը հարյուր երե-
սունհինգ հազար կանոնավոր զորքով, բացի հպատակներից, կամավոր-
ներից ու ոչ մի դիվանի շենթարկվողներից:

Աբղալլահ՝ իբն Մալիքը կանգ առավ Զի-լ-Քիլա ամրոցի առջև, իսկ Դաուդ իբն Իսա իբն Մուսային [Ռաշիդը] ուղարկեց Ռումի, երկրի խորքը յոթանասուն հազարով: Սա ավերեց, կողոպտեց և ալլահը նրան հաղթանակ պարգևեց: Շուրահբիլ իբն Ման իբն Զաիդան նվաճեց Սակալիբա ամրոցը և Դալսան: Յագիդ իբն Մուխալլադը գրավեց Սաֆսաֆն ու Մալկունիան:

Ռաշիդն ուղղվեց Տիանա (Թուանա) և այնտեղ կանգ առավ: Ապա հեռացավ, թողնելով Ուկբա իբն Զաֆարին: Նիկեփորն ուղարկեց ջիզիա (գլխահարկ) և խարաջ (հողահարկ)՝ իր գլխի համար՝ շորս դինար, որդու գլխի համար՝ երկու դինար, նույնքան էլ իր պատրիկների համար: Նիկեփորը գրեց Ռաշիդին՝ Հերակլիայում գերի ընկած մի հարճի մասին, որն իր որդու նշանածն էր և սա ետ ուղարկեց նրան:

էջ 123

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ռաշիդն ամառային արշավանք կատարեց և Մամունին, իր փոխանորդը նշանակելով Ռակկայում, նրան լիազորութուններ տվեց: Նա ամեն կողմ գրեց այդ մասին և նրան տվեց Մանսուրի մատանին (կնիքը) որպես բախտաբեր նշան, որի վրա փորագրված էր՝ ալլահն է իմ ապավենը, նրան եմ հավատում:

Այդ տարում հոռոմները հարձակվեցին Անարզաբայի (Այն Զարբա) և ալ-Քանիսա ալ-Սաուդայի (Սև եկեղեցի) վրա, ասպատակեցին շրջակայքը:

ՀԱՐՅՈՒՐ ԻՆՆՍՈՒՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(17 նոյեմբեր 806—5 նոյեմբեր 807)

էջ 127

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Յագիդ իբն Մուխալլադ ալ-Հուբայրին տասը հազարով արշավեց Ռումի երկիրը: Հոռոմները նրան բռնեցին մի կիրճի մեջ և հիսուն հոգու հետ սպանեցին, իսկ մնացածները փախան: Սա տեղի ունեցավ Տարսոնից երկու օրվա ճանապարհ հեռավորության վրա:

Այդ տարում Ռաշիդն ամառային արշավանքների պետ նշանակեց Հարսամա իբն Այանին, նախքան խորասանի կառավարիչ նշանակելը: Նրան տվեց երեսուն հազար խորասանյան զորք: Ռաշիդը Դարբ ալ-Հադասում հրամանատար նշանակեց Աբղալլահ իբն Մալիքին, իսկ Մարա-

շում՝ Սաիդ իբն Սալմ իբն Կուտայբային: Հոռոմները հարձակվեցին և սա մեդականներին վնաս հասցնելով հեռացան: Իսկ Սաիդն իր տեղից շարժվեց:

Ռաշիդը Մուհամմադ իբն Յապիդ իբն Մադիադին ուղարկեց Տարսոն: Նա 'Իարբ ալ-Հադասում մնաց Ռամադան ամսում երեք օր, ապա վերադարձավ Ռակկա: Ռաշիդը հրամայեց Սահմանային գոտում քանդել եկեղեցիները և [սպառնաց], որ կպատժի ղիմմի¹¹ բնակչությանը, եթե իր հագուստով (տարազով) ու գրաստով շտարբերվի մահմեդականներից: Նա Հարսամային հրամայեց վերակառուցել Տարսոն քաղաքը ու բնակչությունը ավելացնել, սա կատարեց հրամանը: Այս գործին վերակացու նշանակվեց Ֆառուխ ալ-Խադիմին (ներքինի), որի համար Ռաշիդը հորասանից երեք հազար զորք ուղարկեց, ապա Մամեստիայի (Մասիսա) բնակիչներից հազար հոգի, իսկ Անտիոքից ևս հազար: Կառուցումը ավարտվեց հարյուր իննսուններկու թվականին:

ՀԱՐՅՈՒՐ ԻՆՆՍՈՒՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(6 հոկտեմբեր 807—24 հոկտեմբեր 808)

էջ 128

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում հուռամյանները շարժվեցին Ատրպատականի կողմերը: Ռաշիդը Աբդալլահ իբն Մալիքին ուղարկեց տասր հազար զորքով: Սա կոտորեց, գերեվարեց [ժողովրդին] ու գերեց [ռազմիկներին]: Նա [Ռաշիդին] հանդիպեց Կարմասինում, որը կարգադրեց կոտորել գերի ռազմիկներին և վաճառել գերեվարված [կանանց ու երեխաներին]:

Այդ տարում Ռաշիդը Սահմանային գոտու կառավարիչ նշանակեց Սաբիտ իբն Նասր իբն Մալիքին. սա արշավեց ու գրավեց մի ցորենի շտամարան: Այդ տարում գերիների փրկագնում եղավ Պոզանտիում (Բադանդուն):

Այդ տարում երկրորդ փրկագնումն եղավ մահմեդականների և հոռոմների միջև: Այս գործին հսկում էր Սաբիտ իբն Նասր իբն Մալիք ալ-Խուզաֆե: Մահմեդական գերիների թիվը երկու հազար հինգ հարյուր էր:

ՀԱՐՅՈՒՐ ԻՆՆՍՈՒՆԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(25 հոկտեմբեր 808—14 հոկտեմբեր 809)

էջ 137

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում սպանվեց Ռումի թագավոր Նիկեփորը Բուրջանի կովում: Նա իշխել էր յոթր տարի: Նրանից հետո իշխեց որդին՝ Ստավրակիոսը:

(Իստիբրակ)¹¹⁸, որը վիրավոր էր և երկու ամսից մեռավ: Նրանից հետո թագավորեց Գեորգի որդի Միքայելը (Միխայիլ իբն Զուրջիս)՝ նրա փեսան քրոջ կողմից:

Այդ տարում Ամինն իր եղբորը՝ Կասիմ Մուտամինին, հանեց Զաղիրայից և կառավարիչ նշանակեց Կիննասրինի ու Ավասիմի վրա, իսկ Զաղիրայի վրա նշանակեց Խուղայմա իբն Խալիմին:

ՀԱՐՅՈՒՐ ԻՆՆՍՈՒՆԶՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(15 հոկտեմբեր 809—3 հոկտեմբեր 810)

էջ 142

ՏԱՐԹԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում հոռոմները ապստամբեցին իրենց թագավոր Միքայելի դեմ, որը փախավ և վանական դարձավ: Նա թագավորել էր մոտավորապես երկու տարի և նրանից հետո թագավորեց Լևոն (Ալյուն)¹¹⁹՝ զորավարը:

Մոսուլի կառավարիչ էր Իբրահիմ իբն ալ-Աբբասը, որին նշանակել էր Ամին [խալիֆան]:

ՀԱՐՅՈՒՐ ԻՆՆՍՈՒՆԻՆՆ ԹՎԱԿԱՆ

(22 օգոստոս 814—10 օգոստոս 815)

էջ 173—174

ԱԼԻԱԿԱՆ (ՇԻԱՅԱԿԱՆ) ԻԲՆ ԹԱԲԱԹԲԱՅԻ ՀԱՆԴԵՍ ԳԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Ասվում է, թե իբն Թաբաթբայի՝ Աբու-լ-Սարայայի հետ դաշնակցելու պատճառն այն էր, որ վերջինս թեև նախապես ավանակներ էր վարձով տալիս, շուտով վիճակը լավացավ և մի քանի հոգի հավաքելով՝ Զաղիրայում սպանեց Տամիմ ցեղից մի մարդու և ունեցվածքը վերցրեց: Նրան փնտրեցին, իսկ նա թաքնվեց, անցավ Եփրատը՝ դեպի Սիրիական ափը և այդ կողմերում ճանապարհ էր կտրում: Ապա Հայաստանում միացավ (Ասադ իբն) Յագիդ իբն Մազիադ ալ-Շայբանիին, իր հետ ունենալով երեսուցուց ձիավոր: (Ասադը) նրան կովի ուղարկեց Խուռամյանների դեմ, որոնց նա կոտորեց ու ջարդեց և նրանցից վերցրեց իր ծառա Աբու-լ-Շաուբին: Երբ Ասադը հանվեց Հայաստանից, Աբու-լ-Սարայան գնաց Ահմադ իբն Մազիադի մոտ:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(30 հուլիս 816—19 հուլիս 817)

էջ 184

ԲԱՐԲԵԿ ԵՈՒՌԱՄՅԱՆԻ ԳՈՐՕՒ ՍԿԶԲԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Բարբեկ հուռամին¹²⁰ պլիսավորեց Ջավիդանյաններին՝ Բադդի տեր Ջավիդան իբն Սահլի կողմնակիցներին: Նա հավատացնում էր, թե Ջավիդանի հոգին իր մեջ է մտել և սկսեց երկիրը ապականել ու փրշացնել: Ջավիդան նշանակում է մնայուն, հավիտյան, իսկ հուռամ նշանակում է հաճույք և դա մոգերի ուսմունքն է: Նրանց մոտ մարդը կարող էր ամուսնանալ իր մոր, քրոջ և աղջկա հետ և դրա համար էլ հաճույքի կրոն է կոչվում: Նրանք հավատում են փոխակերպման ուսմունքին՝ այն, որ հոգիները մի կենդանի արարածից անցնում են մյուսին:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(17 հունիս 820—5 հունիս 821)

էջ 197

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊԲԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Մամուն [խալիֆան] Յահիա իբն Մուադին նշանակեց Ջազիրայի (Վերին Միջագետքի) կառավարիչ, իսկ Իսա իբն Մուհամմադ իրն Աբի հալիդին՝ Հայաստանի ու Ատրպատականի կառավարիչ, Բարբեկի դեմ պայքարելու պարտականությունով:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՅՈԹ ԹՎԱԿԱՆ

(27 մայիս 822—15 մայիս 823)

էջ 205

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊԲԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Իրաքում գները բարձրացան այնքան, որ ցորենի մի կաֆիզր¹²¹ Հարունիում հասել էր քառասունից հիսուն դիրհեմի: Այդ տարում Մուհամմադ իբն Հաֆսր նշանակվեց Թաբարիստանի, Ռույանի և Դամավանդի (Դանբավանդ) կառավարիչ, իսկ մարդկանց (մահմեդականների) հետ ուխտագնացության ելավ Աբու Իսա իբն ալ-Ռաշիդը:

Այդ տարում Մամուն [Խալիֆան] հրամայեց Մոսուլի կառավարիչ ալ-Սալլիդ իբն Ունսին հարձակվել Շաբան և այլ արաբական ցեղերի վրա, քանզի նրանք երկիրը ապականում էին: Սա հարձակվեց, ներխուժեց նրանց կալվածները, կոտորեց, ունեցվածքը կողոպտեց ու վերադարձավ:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ԻՆՆ ԹՎԱԿԱՆ

(4 մայիս 824—23 ապրիլ 825)

էջ 208

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մամուն [Խալիֆան] Ալի իբն Սադակային՝ Ջուրայկ կոչված, նշանակեց Հայաստանի ու Ատրպատականի կառավարիչ՝ հանձնարարելով պայքարել Բաբեկի դեմ: (Ատրպատականում) նրան փոխանորդ նշանակվեց Ահմադ իբն ալ-Ջունայդ ալ-Իսքաֆին: Բաբեկը սրան գերեց և Իբրահիմ իբն ալ-Լայսը նշանակվեց Ատրպատականի կառավարիչ:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՄՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(2 ապրիլ 827—21 մարտ 828)

էջ 215—216

ՄՈՒՀԱՄՄԱԳ ԻԲՆ ՀՈՒՄԱՅԳԻ՝ ՄՈՍՈՒԼԸ (ՄԱՌԻՍԻԼ) ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մամունը Մուհամմադ իբն Հումայդ (Համիդ) ալ-Թուսիին ուղարկեց Բաբեկ խուսամյանի դեմ կովելու և հրամայեց նաև, որ ճանապարհին անցնի Մոսուլի վրայով ու դրուժյունը կարգավորի՝ կովելով Ջուրայկ իբն Ալիի դեմ: Մուհամմադը եկավ Մոսուլ իր զորքով ու հավաքեց այնտեղ եղած Յամանի ու Ռաբիա ցեղերի ռազմիկներին: Նա առաջ խաղաց՝ պատերազմելու Ջուրայկի դեմ: Նրա հետ էր նաև Մուհամմադ իբն ալ-Սալլիդ իբն Ունս ալ-Ազդին:

Լուրը հասավ Ջուրայկին, որը եկավ նրանց դեմ և իրար հանդիպեցին Ջաբ [գետի] վրա: Մուհամմադ իբն Հումայդը նամակ ուղարկեց նրան հնադանդուժյան հրավիրելով, սակայն սա մերժեց և Մուհամմադը պայքարի ելավ: Ջուրայկը պարտվեց և լուր ուղարկեց՝ խնդրելով երաշխավորագիր (աման): Մուհամմադը տվեց և նրան ուղարկեց Մամունի մոտ: Մա-

մունը գրեց Մուհամմադին, հրամայելով ըոնագրավել Զուրայկի բոլոր դյուղերը, քաղաքամերձ կալվածները (ռուստակ), ունեցվածքը և այլն, և նա այս բոլորն իրեն վերցրեց: Մուհամմազը հավաքեց Զուրայկի զավակներին, եղբայրներին ու տեղեկացրեց, թե ինչ էր հրամայել Մամունը: Նրանք հնազանդվեցին: [Մուհամմազը] ասաց նրանց՝ հավատացելոց իշխանը ինձ այսպես էր հրամայել, իսկ ես վերցրեցի միայն ինչ որ հաճելի թվաց, իսկ [մնացածը] վերադարձնում եմ ձեզ: Նրանք շնորհակալություն հայտնեցին այդ բանի համար:

Ապա գնաց Ատրպատական, Մոսուլում փոխանորդ նշառակելով Մուհամմազ իբն ալ-Սայյիդին: Նա գնաց Ատրպատականում տիրութուն անող ապստամբների դեմ: Նա ձերբակալեց Ալի իբն Մուռային և նրա նմաններին և ուղարկեց Մամունի մոտ, ապա ուղղվեց դեպի Բաբեկ ալ-Խուռամը, նրա դեմ պատերազմելու համար:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(22 մարտ 828—10 մարտ 829)

էջ 216

Այդ տարում Մամունը իր որդուն՝ Աբբասին, նշանակեց Զազիրայի, Սահմանային գոտու և Ավասիմի կառավարիչ, իսկ իր եղբորը՝ Աբու Իսհակ ալ-Մուտասիմին, Ասորիքի և Եգիպտոսի կառավարիչ, հրամայելով տալ ամեն մեկին, ինչպես նաև Աբգալլահ իբն Թահիրին, հինգ հարյուր հազար դիրհեմ: Ասվում է, որ ոչ մի ժամանակ որևէ մեկին այդքան դրամ չէր տվել:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆՉՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(11 մարտ 829—27 փետրվար 830)

էջ 217—218

ՄՈՒՀԱՄՄԱԴ ԱԼ-ԹՈՒՍԻԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում սպանվեց Մուհամմազ իբն Հումայդ (Համիդ) ալ-Թուսին՝ Բաբեկ Խուռամյանի ձեռքով:

Բանն այն էր, որ [Մուհամմազը] վերջացնելով ապստամբների (մուտաղալիբների) գործը [Ատրպատականում], ուղղվեց Բաբեկի կողմ: Նա հավաքեց դորք, զենքեր (մերևնաներ) և պարեն: Նրա մոտ հավաքվել

էին մեծ թվով կամավորներ տարրեր կողմերից: Նա լեռնանցքներով ընթանում էր Բաբեկի կողմը և ամեն մի լեռնանցքից կամ դժվարանցանելի վայրից անցնելիս պահակներ էր թողնում այն պաշտպանելու համար, մինչև որ հասավ Հեշտագոսար, ուր խրամատ փորեց և խորհրդակցեց [մարդկանց հետ] Բաբեկի քաղաքը մտնելու մասին: Նրանք խորհուրդ տվեցին ինչ-որ մի կողմից մտնելու մասին: Նա ընդունեց նրանց կարծիքը և պատրաստեց իր մարդկանց: Կենտրոնում հրամանատար նշանակեց Մուհամմադ իբն Յուսուֆ իբն Աբդ ալ-Ռահման ալ-Թախին, որը կոչվում էր Աբու Սաիդ, աջ թևում՝ ալ-Սաադի իբն Ասրամին, ձախ թևում՝ ալ-Աբբաս իբն Աբդ ալ-Ջաբբար ալ-Յակթինիին, իսկ ետևում կանգնեց Մուհամմադ իբն Հումայդը մի խմբով հսկելու և կարիքի դեպքում օգնելու նպատակով:

Բաբեկը լեռան վրայից հետևում էր նրանց և իր մարդկանց դարան էր մտցրել ամեն մի ժայռի տակ: Երբ Մուհամմադի մարդիկ մոտեցան ու երեք փարսախ բարձրացան լեռը, դարանամուտ մարդիկ դուրս եկան, իսկ Բաբեկը իր մարդկանցով վերևից հարձակվեց նրանց վրա: Հարձակվողները պարտվեցին: Աբու Սաիդը և Մուհամմադ իբն Հումայդը հրամայեցին դիմանալ, սակայն (պինվորները) շլսեցին նրանց և կոտորվելով փախուստի դիմեցին: Մուհամմադ իբն Հումայդն իր տեղում դիմացավ, սակայն նրա մոտ եղածները բոլորը փախան, բացի մի հոգուց և նրանք երկուսով նահանջեցին փրկվելու համար: Մուհամմադը տեսավ մի խումբ, որը կոչվում էր. մոտեցավ ու տեսավ, որ խուռամյանները կոչվում էին իր մարդկանց մի խմբի հետ: Երբ խուռամյանները նրան տեսան, նկատելով նրա վայելուչ արտաքինը, հարձակվեցին: Նա կովի բռնվեց նրանց հետ, սակայն նրա ձիուն հարվածեցին նիզակով և սա ընկավ գետին: Թափվեցին Մուհամմադ իբն Հումայդի վրա և սպանեցին նրան:

Մուհամմադը գովասանքների էր արժանացել և առատաձեռն էր: Ողբացին նրան բանաստեղծները, մանավանդ շատ ողբեր գրեց ալ-Թախին: Երբ նրա սպանվելու լուրը հասավ Մամունին, շատ վշտացավ նրա համար և նրա փոխարեն նշանակեց Աբդալլահ իբն Թահիրին, Բաբեկի դեմ կովելու համար և սա առաջ խաղաց:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆՀԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(28 փետրվար 830—17 փետրվար 831)

էջ 219

ՄԱՄՈՒՆԻ՝ ՌՈՒՄԻ ԵՐԿԻՐԸ ԱՐՇԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մամունը Ռումի դեմ գնաց. Մուհառամ (28 փետրվար—29 մարտ) ամսին, Գնալու ժամանակ Բաղդադում իրեն փոխանորդ նշա-

նակեց Իսհակ իբն Իբրահիմ իբն Մուսաբին, որին միաժամանակ կառավարիչ նշանակեց Սավադի (Ստորին Միջագետք) Հուլուանի և Տիգրիսի շրջանների վրա:

Մամունը գնաց Մոսուլի ճանապարհով, մինչև որ հասավ Մանբիջ, ապա Դաբիկ, Անտիոք, ապա Մամեստիա և Տարսոն, որտեղից մտավ Ռումի երկիրը Զումադա Ա (26 հունիս—25 հուլիս) ամսին: Նրա որդին՝ ալ-Աբբասը, Մալաթիայից հարձակվեց:

Մամունը կանգ առավ Կուռա¹²² ամրոցի առջև, մինչև որ գրավեց ու քանդեց այն Զումադա Ա ամսվա վերջին շորս օր մնացած: Ասվում է, որ բնակիչները նրանից երաշխավորագիր խնդրեցին, և Մամունը տվեց: Նա ուղարկեց Աշնասին Սունդուս ամրոցը և սա բերեց նրա բերդապահին: [Մամունը] ուղարկեց Ուշայֆին ու Զաֆար ալ-Խայյաթին Սինադ (Սինան) ամրոցի տիրոջ մոտ, որը հպատակվեց ու հնազանդվեց:

ԵՐԿՈՒ ԶԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆՎԵՑ ԹՎԱԿԱՆ

(18 փետրվար 831—6 փետրվար 832)

էջ 220

ՀԵՐԱԿԼԻԱՅԻ ՆՎԱՃՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մամունը վերադարձավ Ռումի երկիրը:

Բանն այն էր, որ նա իմացավ, թե Ռումի թագավորը Տարսոնի ու Մամեստիայի բնակիչներից հաղար վեց հարյուր հոգու կոտորել էր: Նա շարժվեց ու մտավ Ռումի երկիրը Զումադա Ա (16 հունիս—15 հուլիս) ամսին և մնաց մինչև Շաաբանի (13 սեպտեմբեր—11 հոկտեմբեր) կեսը:

Ասվում է, որ նրա հարձակման պատճառն այն էր, որ Ռումի թագավորը նրան նամակ էր գրել, սակայն նա շարժվեց առանց նամակը կարդալու: Երբ մտավ Ռումի երկիրը, կանգ առավ Անթիղուի¹²³ առջև և բնակիչները հաշտություն խնդրեցին, ապա գնաց Հերակլիա, որի բնակիչները նույնպես հաշտություն խնդրեցին: Նա իր եղբորը՝ Աբու Իսհակ Մուտասսիմին, ուղարկեց, որը գրավեց երեսուն բերդ և ցորենի շտեմարան (մաթամիր):

ԵՐԿՈՒ ԶԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆՅՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(7 փետրվար 832—26 հունվար 833)

էջ 221

Այդ տարում Մամունը վերստին հարձակվեց Ռումի երկրի վրա: Կանդ առավ Լուլուայի առջև հարյուր օր, ապա հեռացավ իր փոխարեն

թողնելով Ուլայֆին, որին բնակիչները խաբելով գերի բռնեցին: Սա ութ օր մնաց նրանց ձեռքում, որից հետո արձակեցին նրան:

Եկավ Ռումի թագավոր Թեոփիլոսը (Տուֆիլ)¹²⁴, պաշարեց Ուլայֆին, սակայն Մամունը զորք ուղարկեց նոան, և Թեոփիլոսը, նախքան սրահասնելը, հեռացավ: Լուլուայի բնակիչները երաշխավորագրով հանձնվեցին Ուլայֆին: Ռումի թագավորը հաշտութուն խնդրեց, բայց այդ բանը տեղի չունեցավ:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(27 հունվար 833—15 հունվար 834)

էջ 227

ՄԱՄՈՒՆԻ ՄԱՀՎԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՈՒ ՆԿԱՐԱԳՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում մեռավ Մամունը Ռաջաբ (23 հուլիս—21 օգոստոս) ամսվա վերջին տասներկու օր մնացած: Երբ հիվանդությունը սաստկացավ և մահը մերձեցավ, խնամողն առաջարկեց նրան վկայության տալ (շիհադա)¹²⁵: Նրա մոտ էր բժիշկ իբն Մասավայհը, որն ասաց այդ մարդուն (խնամողին)՝ թող նրան, այդ վիճակում նա չի տարբերում իր Տիրոջը և Մանիին¹²⁶: Մամունը աչքերը բացեց և ուզում էր ճգմել նրան, բայց ի վիճակի չէր: Ուզեց խոսել, բայց չկարողացավ: Ապա խոսեց ասելով՝ ո՛վ անմահ, ողորմիր մահականացուիս, ապա մեռավ նույն պահին:

Երբ նա մեռավ, նրա Աբբաս որդին և եղբայրը՝ Մուտասիմը, տարան նրան Տարսոն և թաղեցին Ռաշիդի ծառա խականի տանը: Նրա վրա աղոթեց Մուտասիմը: Նրա վրա պահակ դրեցին Տարսոնի բնակիչներից և ուրիշներից հարյուր հոգու, նրանցից ամեն մեկին տալով իննըսուն դիրհեմ:

Նրա խալիֆայությունը տևեց քսան տարի հինգ ամիս քսաներեք օր, բացի այն տարիներից, երբ նրան խալիֆա էին հռչակել Մեքքայում, իսկ եղբայրը՝ Ամիրը, պաշարված էր Բաղդադում: Նա ծնվել էր Ռաբի Ա ամսվա կեսին հարյուր յոթանասուն (3 հուլիս 786—21 հունիս 787) թվականին: Նրա Քունիան էր Աբու-լ-Աբբասը: Նա սպիտակ դեմք ուներ, գեղեցիկ էր, երկար մորուքով, ալեհներ: Ասվում է նաև, որ նա թուխ էր, որոշ դեղնություններ, երկար մորուքով, ալեհներ, հոնքերը իրար կպած, իսկ երեսի վրա սև խալ կար:

էջ 231

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մամունը վերադարձել էր Սալզուս և իր որդուն՝ Աբբասին, ուղարկել Տիանա (Թուանա), հրամայելով վերակառուցել այն: Նա

գործավորներ էր ուղարկել, որոնք մղոնով մղոն սկսեցին կառուցումը: Նրա պարիսպը երեք փարսախ դարձրեց, նրա վրա շորս դարպաս դրեց, ամեն մի դարպասի վրա մի բերդ (աշտարակ): Նա նամակ դրեց տարբեր նահանգներ և պարտավորեցրեց, որ ամեն քաղաքից ղորքեր փոխադրվեն Տիանա: Ամեն մի ձիավորին նա տալիս էր հարյուր դիրհեմ, իսկ հետևակին՝ քառասուն դիրհեմ:

Այդ տարում Ջիբալի, Համադանի, Սպահանի (Լսբահան), Մասիբդանի (Մասբահան) և այլ վայրերի շատ բնակիչներ խուռամյան կրոնն ընդունեցին և հավաքվելով իրար մոտ, Համադանի գավառում բանակ դրեցին: Մուտասիմը նրանց դեմ ղորք ուղարկեց, որոնց մեջ էր Իսհակ իբն Իբրահիմ Մուսաբը, որին նա Ջիբալի կառավարիչ նշանակեց Շավալ (20 հոկտեմբեր—17 նոյեմբեր) ամսին: Սա գնաց նրանց դեմ և Համադանի կողմերում հաղթեց՝ սպանելով վաթսուն հազարի, իսկ մնացածները փախան Ռումի երկիրը: Նրա հաղթանակի մասին նամակը կարդացվեց տարվիայի՝¹⁴ օրը:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆ ԹՎԱԿԱՆ

(5 հունվար 835—25 դեկտեմբեր 835)

էջ 234

ԱՅՇԻՆԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԽՈՒՌԱՄՅԱՆ ԲԱԲԵԿԻ ԴԵՄ

Այդ տարում Մուտասիմ [խալիֆան] Աֆշին Հայդար իբն Քաուսին նշանակեց Ջիբալի կառավարիչ և ուղարկեց Բաբեկի դեմ պատերազմի, և սա գնաց:

Բաբեկի երևան գալու սկիզբը երկու հարյուր մեկ թվականն էր և նրա քաղաքը Բադդն էր, նա խալիֆայի շատ ղորքեր պարտության մատնեց ու կոտորեց և բազմաթիվ զորավարների. սպանեց: Երբ իշխանությունն անցավ Մուտասիմին, սա Աբու Սաիդ Մուհամմադ իբն Յուսուֆին Արդաբիլ ուղարկեց, հրամայելով վերակառուցել Բաբեկի քանդած բերդերը, որոնք գտնվում էին Ջինջանի և Արդաբիլի միջև: Նա ռազմիկների նշանակեց պահպանելու այն ճանապարհները, որոնցով պարենը բերվում էր Արդաբիլ: Աբու Սաիդը գնաց այս բանի համար ու կառուցեց բերդերը:

Մի օր Բաբեկը մի ձիավոր ջոկատ ուղարկեց արշավանքի և սա որոշ շրջաններ ասպատակեց ու վերադարձավ: Լուրը հասավ Աբու Սաիդին, որը հավաքեց մարդկանց և դուրս եկավ այդ ջոկատի հետևից: Նա հասավ ինչ-որ ճանապարհի վրա և սաստիկ ընդհարման ժամանակ Աբու Սաիդը Բաբեկի մի խումբ մարդկանց սպանեց ու մի մեծ խումբ գերի

վերցրեց, փրկելով նախկինում [մահամեղականներից] գերի ընկածներին։ Նա [սպանվածների] գլուխները և գերիներին ուղարկեց Մուտասիմին։ Սա Բաբելի մարդկանց առաջին պարտութունն էր։ Ապա տեղի ունեցավ երկրորդ պարտութունը Մուհամմադ իբն ալ-Բախսի ձեռքով։

Բանն այն է, որ Մուհամմադը գտնվում էր իր մի ամուր բերդում, որը կոչվում էր ալ-Շահի, որը իբն ալ-Բախսը գրավել էր իբն ալ-Ռավվադից և գտնվում էր Ատրպատականում։ Նա մի ուրիշ բերդ ևս ունեթ Ատրպատականում, որը կոչվում էր Դավրեթ (Տաբրիզ)։ [Իբն ալ-Բախսը] հաշտ էր Բաբելի հետ, նրա ջոկատները գալիս էին իր մոտ, իսկ սա հյուրասիրում էր նրանց, այնպես որ նրանք վստահում էին նրան։ Մի օր Բաբելն իր զորավարներից (խաբահադ) մեկին, որի անունն էր Իսմատ, մի հեծյալ ջոկատի հետ ուղարկեց (Իբն ալ-Բախսի մոտ)։ Նա իջևանեց իբն ալ-Բախսի մոտ, որը, ըստ սովորության, հյուրասիրութունը ներքև [ստորին հարկը] ուղարկեց, իսկ նրան իր երևելի մարդկանց հետ վերև հրավիրեց։ Սա բարձրացավ, և նա կերցրեց ու զինի խմբերեց, մինչև որ արբեցին։ Ապա նա հարձակվեց Իսմատի վրա, բայց վերջինիս խնդրանքով խնայեց, իսկ բոլոր նրա հետ եղածներին սպանեց։ Նա հրամայեց նրան (Իսմատին) մեկ առ մեկ վերև կանչել իր մարդկանց։ Հենց որ մեկին անունով կանչում էր և սա բարձրանում էր, նրա վիզը կտրում էին, մինչև որ [մնացածները] հասկացան ու փախան։

Նա Իսմատին ուղարկեց Մուտասիմի մոտ։ Մուտասիմն Իսմատին հարցրեց Բաբելի երկրի մասին և սա հայտնեց նրան ճանապարհների և նրա պատերազմելու ձևերի մասին։ Նա Իսմատին թողեց բանտարկված և այնտեղ մնաց մինչև Վասիկի [խալիֆայության] օրերը։

Ապա Աֆշինը գնաց Բաբելի երկիրը։ Սա կանգ առավ Բարզանդում ու բանակ դրեց և նրա ու Արդաբիլի միջև եղած ճանապարհներն ու բերդերը հսկողության տակ դրեց։ Նա Մուհամմադ իբն Յուսուֆին ուղարկեց մի վայր, որ կոչվում էր Խուշ, և վերջինս այնտեղ խրամատ փորեց։ Իսկ Հայսամ ալ-Ղանավին կանգ առավ Արշակ գավառակում (ռուստակ), բերդը նորոգեց ու խրամատ փորեց։ Միականի Ալավայհը՝ «Աբնա» [կոչվածների]¹²⁵ զորավարներից, տեղավորվեց գետի բերդում, որը Արդաբիլից այն կողմն էր գտնվում։

Անցորդներն ու կարավանները դուրս էին գալիս Արդաբիլից հսկող խմբի ընկերակցությամբ, մինչև որ հասնում էին գետի բերդը, ապա բերդի տերը նրանց տանում էր ալ-Հայսամ ալ-Ղանավիի մոտ։ Հայսամը հանդիպում էր նրանց որևէ այլ կողմից, որոշակի վայրում, որը ոչ ոք հասնելուց հետո, չէր անցնում։ Հանդիպումից հետո վերցնում էր նրանց

մոտ եղածը և տալիս էր իր մոտ եղածը: Ապա Հայսամն իր մարդկանց հետ հանդիպում էր ճանապարհի մեջտեղում Արու Սաիդի մարդկանց, որոնց հետ զորախումբ էր լինում: Նրանք վերցնում էին Հայսամի մոտ եղածը և իրենց մոտ եղածը հանձնում նրան: Եթե իրենցից որևէ մեկը ճանապարհի մեջտեղը մյուսից շուտ հասներ, չպետք է առաջ անցներ: Իսկ Աբու Սաիդը իր մոտ եղած գորքի հետ դնում էր Աֆշինի ճամբարը, ուր նրան հանդիպում էր Աֆշինի ջոկատի պետը, ընդունում էր նրանից նրա ընկերակցողներին և հանձնում իր հետ եղած ուղմիկներին: Այսպես գործը ընթանում էր:

Երբ նրանք որևէ լրտես էին բռնում, տանում էին Աֆշինի մոտ. որը նրանց հետ լավ էր վարվում, նվերներ տալիս, հարցնում, թե Բսրեկը ինչքան էր տալիս և ինքը կրկնակին էր վճարում՝ համոզելով, որ լինեն իր լրտեսները և օգտվում էր նրանցից:

էջ 235—237

ԱՖՇԻՆԻ ՄԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ ԲԱԲԵԿԻ ՀԵՏ

Այդ տարում տեղի ունեցավ Աֆշինի կոիվը Բաբեկի հետ, որի ընթացքում Բաբեկի մարդկանցից մեծ բազմություն կոտորվեց:

Մուտասիմ [խալիֆան] Ավագ Բուղային ուղարկել էր Աֆշինի մոտ: Սա իր հետ ուներ փող՝ զինվորների և ծախսերի համար: Հասավ Արդաբիլ, և Բաբեկը լուր ստանալով, պատրաստվեց իր մարդկանցով, որպեսզի նրա ճանապարհը կտրեն նախքան Աֆշինի մոտ հասնելը: Սակայն լրտեսը եկավ և հայտնեց Աֆշինին այդ մասին: Երբ Աֆշինը ստուգեց այդ լուրը, դրեց Բուղային, որ ձևացնի, թե ուղում է տեղից շարժվել և փողը բարձած ուղտերի վրա գալ իր (Աֆշինի) մոտ, ապա հասնելով դետի բերգը, իր մարդկանց պահի և բաց թողնի [միայն նրանց], որոնք ընկերակցում էին և փողը իր հետ ունենալով վերադառնա Արդաբիլ: Բուղան այս բանն արեց, և կարավանը շարժվեց: Լրտեսները եկան Բաբեկին տեղեկացրին, որ նա փողի հետ միասին հասել է գետը: Նույն օրվա երեկոյան, որ Աֆշինը նշանակել էր Բուղային, նա Բարդանդից դուրս եկավ խուշ՝ մայրամուտի ժամանակ և կանգ առավ Աբու Սաիդի խրամատից դուրս: Առավոտյան թաքուն հեծան ձիերը՝ առանց թմբուկներ խփելու ու դրոշներ պարզելու, հրամայելով մարդկանց ձայն չհանել և արագ առաջ խաղաց: Շարժվեց նաև կարավանը, որն այդ օրը գետից անցնելով պետք է գնար Հայսամի կողմը:

Բաբեկը նույնպես պատրաստվեց իր մարդկանցով և շարժվեց դեպի գետի ճանապարհը, կարծելով, որ գտնելու է փողը: Բաբեկի ձիավորները

հարձակվեցին կարավանի վրա, որի հետ էր դետի բերդի տերը: Նա կռվի ելավ նրանց դեմ, սակայն սպանեցին նրան, ինչպես նաև նրա հետ եղած լինվորներին, վերցնելով այն ամենը, որ կար նրանց մոտ և ահա այդտեղ իմացան, որ փողը իրենց ձեռքից բաց են թողել: Նրանք վերցրին նրա դրոշը և մարդկանց ղգեստները և իրենք հաղնվելով, կերպարանափոխվելով ուզեցին [խաբեությամբ] բռնել Հայսամ ալ-Ղանավիին և նրա հետ եղած մարդկանց: Նրանք շղիտեին Աֆշինի դուրս դալու մասին և եկան, ձեռքնելով, թե դետի բերդի տիրոջ մարդիկ են, սակայն շիմանալով, թե որն է դետի տիրոջ դրոշի տեղը, այլ տեղում կանգնեցին:

Եկավ Հայսամը, կանգնեց իր սովորական տեղում և նրան խորթ թվացին իր առջևում տեսած [մարդիկ]։ Նա իր հորեղբոր տղային ուղարկեց, ասելով՝ գնա այդ գարշելիի մոտ և ասա, թե ինչու է այնտեղ կանգնել: Գնաց և նրան էլ [այդ մարդիկ] խորթ թվալով, եկավ ու զեկուցեց: [Հայսամը] այլ մարդկանց ուղարկեց և նրանք նույնպես, շճանաչեցին նրանց և տեղեկացրին [Հայսամին], թե Բաբեկը սպանել է գետի բերդի տիրոջը՝ Ալավայհին, ու նրա մարդկանց, վերցնելով դրոշները և ղգեստները: Հայսամը վերադարձավ, փրկելով կարավանը, որն իր հետ էր: Նա և իր մարդիկ [կարավանի] ետևից էին ընթանում, պաշտպանելով նրան, մինչև որ կարավանը հասավ Արշակ բերդը: Նա երկու հոգու ուղարկեց Աֆշինի և Աբու Սալդի մոտ՝ իմաց տալու կատարվածի մասին և սրանք սրընթաց գնացին:

Հայսամը մտավ բերդը, իսկ Բաբեկը պաշարեց նրան: Նա մի աթոռ դրեց բերդի դիմացի լեռներում և լուր ուղարկեց Հայսամին, թե՛ թող բերդն ու հեռացիր: Հայսամը մերժեց և Բաբեկը կռիվ սկսեց, ըստ իր սովորության, գինի խմելով կռվի ընթացքում:

Երկու ձիավորները գնացին ու գտան Աֆշինին մեկ փարսախից պակաս հեռավորության վրա: [Աֆշինն] ասաց իր առաջապահ զորքի հրամանատարին՝ տեսնում եմ երկու ձիավոր խիստ սրընթաց գալիս են, ապա ավելացրեց՝ զարկեք թմբուկները, պարզեցեք դրոշները, և սրընթաց գնացեք նրանց կողմը գոչելով՝ այստեղ ենք ահա, այստեղ ենք¹²⁹: Այդպես էլ արեցին, և մարդիկ ձիերի սանձերը բաց թողեցին և հասան Բաբեկին, որը նստած էր: Նա դեռ չէր նստել իր ձին, երբ ձիավորները վրա հասան: Սկսվեց կռիվը և Բաբեկի մարդկանցից ոչ ոք չազատվեց. միայն ինքը մի քանի ձիավորներով փախավ Մուզան (Մուկան), սակայն նրա ջոկատները նրանից կտրվեցին:

Աֆշինը վերադարձավ Բարզանդ, իսկ Բաբեկը մնաց Մուզանում: Նա լուր ուղարկեց Բադդ և զորք ստանալով, նրա հետ հեռացավ Մուզանից, մինչև որ հասավ Բադդ:

Աֆշինը մնաց Բարզանդում՝ իր ձամբարում: Մի օր մի կարավան

անցավ, որի վրա հարձակվեց Բարեկի իսբահազը (սպահապետը) կողոպտեց և սպանեց այնտեղ եղած մարդկանց: Աֆշինի զորքը այդ պատճառով սովի մատնվեց, իսկ Աֆշինը գրեց Մարաղայի տիրոջը, հրամայելով շտապ պարեն բերել: Սա նրան ուղարկեց մի հսկայական կարավան, որի մեջ կար մոտավորապես հազար ցուլ, բացի ուրիշ գրաստից, որոնք պարեն էին տանում զինվորների ընկերակցութեամբ: Նրանց վրա հարձակվեց Բաբեկի մի ձիավոր ջոկատ, որն ամեն ինչ կողոպտեց: [Աֆշինի] զորքը շատ նեղ վիճակում էր և Աֆշինը գրեց Շիրուանի տիրոջը, հրամայելով, որ իրեն մթերք բերեն և սա շատ ուտեստեղեն ուղարկեց ու փրկեց մարդկանց:

Աֆշինի մոտ եկավ Բուղան իր հետ եղածներով միասին:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(26 դեկտեմբեր 835—13 դեկտեմբեր 836)

էջ 237—239

ԲԱԲԵԿԻ ԴԵՄ ԿՈՎԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Բաբեկը ընդհարում ունեցավ Ավագ (քաբիր, մեծ) Բուղայի հետ, որին փախուստի մատնեց: Աֆշինը, նույնպես, կռիվ ունեցավ (Բաբեկի հետ) և հաղթեց նրան:

Բանն այն էր, որ Ավագ Բուղան եկել էր Աֆշինի մոտ իր հետ բերած փողերով և սա բաժանեց (փողերը) իր զորքի մեջ և կովի պատրաստվեց նովրուզից (իրանական ամանոր) հետո: Նա Բուղային զորք ուղարկեց, որպեսզի Հեշտադսարի շուրջը պտտվի և կանգ առնի Մուհամմադ իբն Հումայդի խրամատների մոտ՝ այն փորելով ու ամրացնելով: Բուղան գրնաց խրամատների մոտ, իսկ Աֆշինը Բարզանդից հեռացավ, շարժվեց նաև Աբու Սաիզը՝ հուշից, և նրանք երկուսով ուզում էին Բարեկի [ղեմ գնալ] ու պայմանավորվեցին մի վայրում, որը կոչվում էր Դարուազ:

Աֆշինը խրամատ փորեց և նրա մոտ պարիսպ կառուցեց, իսկ նրա ու Բադդի միջև վեց մղոն կար: Բուղան առանց Աֆշինի հրամանի պատրաստվեց և իր հետ տանելով պարեն ու պտտվելով Հեշտադսարի շուրջը, մտավ Բադդ գյուղը և այնտեղ կանգ առավ: Ապա հազար հոգու ուղարկեց անասնակերի հետևից: Նրանց դեմ դուրս եկան Բաբեկի զինվորները, որոնք խլեցին անասնակերը և ջարդեցին նրանց, ով իրենց հետ կովի բռնվեց, իսկ մնացածներին գերի վերցրեցին: Դրանցից երկուսին [Բաբեկը] ուղարկեց Աֆշինի մոտ, տեղեկացնելու կատարվածի մասին:

Բուղան վերադարձավ Մուհամմադ իբն Հումայդի խրամատը, ձևացնելով, որ փախուստի է դիմել և դրեց Աֆշինին՝ այդ բանն իմաց տալով

և օգնութիւն խնդրելով: Աֆշինը նրա մոտ ուղարկեց իր եղբորը՝ Ֆաղին, Ահմադ իբն ալ-Խալիլ իբն Հիշամին, իբն Զաուշանին և միականի Զանահին՝ ոստիկանապետին, Հասան իրն Սահլին, ինչպես նաև Ֆաղ իբն Սահլի աղգական երկու եղբայրներից մեկին, և նրանք բոլորը եկան Բուղայի մոտ: Աֆշինը գրեց Բուղային, հիշեցնելով, որ նա Բաբեկի վրա պետք է հարձակվի իր: Նշանակած այն օրը [երբ ինքն էլ էր հարձակվելու], որպեսզի նրա վրա երկու կողմից հարձակում լինի: Այդ օրը Աֆշինը Դարուաղից ելավ Բաբեկի գեմ, իսկ Բուղան դուրս եկավ խրամատից ու գնաց Հեշտադսար: Սակայն մարդիկ չէին դիմանում սաստիկ ցրտին ու քամուն, ուստի վերադարձան ճամբար՝ կանչի հեռավորութիւն վրա: Երբ ցուրտ քամին վիշեց և խիստ անձրևեց, Բուղան էլ վերադարձավ ճամբար: Իսկ Աֆշինը, Բուղայի վերադառնալու մյուս օրը, հարձակվեց Բաբեկի մարդկանց վրա, գրավեց ճամբարը, նրա վրանները, գերեց նրա հետ եղած կնոջը և կանգ առավ Բաբեկի ճամբարում:

Մյուս օրը Բուղան պատրաստվեց ու բարձրացավ Հեշտադսար և հասավ զորքին, որն իրենից առաջ արդեն Բաբեկի վրա հարձակվել էր, և վերադարձավ, որոշ բան ձեռք բերելով նրանց կահ-կարասիից ու թամբերից: Նա իջավ Հեշտադսարից՝ Բաղդ գնալու նպատակով, իսկ նրա առաջապահ զորքի հրամանատարն էր Դաուդ Սիահը: Բուղան նրան լուր ուղարկեց, թե արդեն երեկո է. մարդիկ հոգնած են և մեզ ծանոթ վայր ենք հասել, ուստի ընտրիր մի լավ պաշտպանված լեռ, ուր կկարողանանք այս գիշեր բանակ դնել: [Դաուդ Սիահը] բարձրացավ մի լեռ, որը նայում էր Աֆշինի ճամբարին: Նրան ասացին՝ այս գիշեր այստեղ կմնանք մինչև վաղը և ապա կիջնենք կովելու անհավատի դեմ, եթե ալլահը կամենա: Այդ գիշեր ամպր պատեց, ցրտեց և ուժեղ ձյուն տեղաց, այնպես որ ցրախ սաստկութիւնից առավոտյան ոչ ոք չէր կարող իջնել ջուր վերցնելու կամ անասուններին խմեցնելու, քանզի շատ ձյուն էր եկել ու մառախուղ պատել: Երբ երրորդ օրը եղավ, զինվորները ասացին Բուղային՝ մեր պարենը վերջացել է, իսկ ցուրտը մեզ նեղում է, ուստի ամեն գնով մեզ իջեցրու՝ կամ վերադառնալու և կամ անհավատի վրա հարձակվելու նպատակով:

Մառախուղի և ձյան օրերին Բաբեկը գիշերով հարձակվել էր Աֆշինի ու նրա զորքի մի մասի վրա և Աֆշինը վերադարձել էր իր ճամբարը: Իսկ Բուղան թմբուկը խփել տվեց և իջավ լեռից՝ կամենալով հարձակվել Բաղդի վրա, առանց իմանալու, թե ինչ էր կատարվել Աֆշինի հետ և կարծում էր, թե նա իր [նախկին] ճամբարում է: Երբ ձորը իջավ, գտավ, որ երկինքը պարզ է, իսկ եղանակը հաճելի, բացի այն լեռան կատարից, ուր ինքն էր գտնվում: Նա իր զորքը կարգի բերեց և ուղղվեց դեպի Բաղդ

[և առաջապավ], մինչև որ գրեթե կպավ Բագրի լեռան, այնպես, որ իր եղած տեղից կես մղոն մնաց, որ տեսներ Բագրի տները: Նրա առաջապահ գնդի մեջ կային մարդիկ, որոնց մեջ էր իբն ալ-Բախսի ծառաներից մեկը. սա ազգականներ ուներ Բագրում: Սրանց տեսան Բաբեկի առաջապահները և նրանցից մեկը ճանաչեց այդ ծառային: Նրա հորեղբայրը հարցրեց, թե ո՞վ կար իր մոտ ազգականներից և սա պատասխանեց: [Հորեղբայրը] ասաց՝ վերադարձիր և ասա, ում որ պետք է, թող հեռանա, մենք արդեն հաղթել ենք Աֆշինին, որը փախավ իր խրամատները, իսկ մենք ձեր դեմ երկու զորք ենք պատրաստել. շտապիր գնալ, գուցե ազատվես: Ծառան վերադարձավ և տեղեկացրեց իբն ալ-Բախսին, որն իմաց տվեց Բուղային: Վերջինս խորհրդակցեց իր մերձավորների հետ: Ոմանք ասացին՝ դա սուտ խաբեություն է, իսկ ուրիշներ՝ ահա լեռան կատարը, որ տեղից կարելի է տեսնել Աֆշինի ճամբարը: Բուղան մի քանի մարդկանցով բարձրացավ լեռան կատարը և շտեսնելով Աֆշինի զորքը, հասկացավ, որ հեռացել է:

Խորհրդակցեցին և որոշեցին, որ պետք է հեռանալ գիշերը վրա չհասած: Հեռացան և արագ ընթանում էին, սակայն [Բուղան] շանցավ եկած ճանապարհով, քանզի շատ կիրճեր կային, այլ գնաց այն ճանապարհով, որը Հեշտադսարի շուրջն է պտտվում, ուր միայն մեկ կիրճ կար: Զինվորները ճանապարհին զենքերը գցում էին և վախի մեջ էին: Բուղան մի խումբ զորավարների հետ թիկունքում էր, քանի որ Բաբեկի առաջապահները, թվով տասը ձիավոր, հետապնդում էին: Բուղան իր մարդկանց հետ խորհրդակցեց, ասելով՝ վախենում եմ, որ սրանք մեզ զբաղեցնելով ետ պահեն, որպեսզի հնարավորություն տան իրենց ընկերներին կիրճը գրավել: Ֆաղլը ասաց նրան՝ դրանք գիշերապահներն են, ուստի շտապիր և շղանդաղես, մինչև որ կիրճը անցնենք: Մեկ ուրիշն ասաց՝ զորքը բաժան-բաժան է եղել, զինվորները զենքը գցել են, իսկ փողն ու զենքերը մնացել են ջորիների վրա առանց հսկողության և Վստահ չենք, որ այն չեն տանի, նույնպես և գերին, որ այնտեղ է: Նրանց հետ էր Զավիդանի որդին գերի վիճակում, և ուղում էին նրան փոխանակել [որևէ մեկի հետ]:

Նրանք բանակ դրեցին մի անառիկ լեռան կատարին, սակայն մարդիկ զզված ու հոգնած լինելով իջան, քանի որ պարենը վերջացել էր: Նրանք ուշադիր հսկում էին վերև բարձրանալու ճանապարհը, իսկ Բաբեկը այլ կողմից եկավ և հարձակվեց Բուղայի ու նրա զորքի վրա: Բուղան փախավ հետիոտն, սակայն տեսնելով մի ձի՝ նստեց, Ֆաղլ իբն Քաուսը վիրավորվեց, Զանահ ալ-Սուբբարին և իբն Զաուշանը սպանվեցին, իսկ Ֆաղլ իբն Սահլի երկու ազգական եղբայրները գերի ընկան: Բուղան և այլ մարդիկ ազատվեցին, իսկ Խուլամյանները չհետապնդեցին:

նրանց, վերցնելով դրամը, գեներն ու գերուն: Մարդիկ հասան իրենց ճամբարը ու մտան խրամատները, և Բուղան տասնհինգ օր այսպես մնաց:

Աֆշինը նրան գրեց՝ հրամայելով վերադառնալ Մարաղա և օգնական ուժեր ուղարկել: Բուղան գնաց Մարաղա, իսկ Աֆշինը այդ տարում զորքերը տեղավորեց ձմեռանոցներում, սպասելով մինչև գարնան գալը:

Այդ տարում սպանվեց Թարխանը՝ Բաբեկի մեծագույն զորավարներից մեկը: Բանն այն էր, որ Բաբեկից թուլյտվություն էր խնդրել, որպեսզի ձմեռն անցկացնի իր գյուղում, որը Մարաղայի կողմերում էր, իսկ Աֆշինը հետապնդում էր նրան և երբ տեղեկացավ նրա մասին, գրեց Թուրքին՝ Իսհակ իբն Իբրահիմի մատուլային, որը Մարաղայում էր, որպեսզի գիշերով գնա այդ գյուղը և սպանի նրան կամ գերի վերցնի: Թուրքը արեց այդ բանը, գնաց ու սպանեց նրան, իսկ գլուխը կտրեց և ուղարկեց Աֆշինին:

ԵՐԿՈՒ ԶԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(14 դեկտեմբեր 836—2 դեկտեմբեր 837)

էջ 239—240

ԿՐԿԻՆ ԲԱԲԵԿԻ ՊԵՄ ԿՈՒՎԸ

Այդ տարում Մուտասիմ [Խալիֆան] Ջաֆար ալ-Խայյաթին ուղարկեց Աֆշինի մոտ օգնության, ուղարկեց նաև Իտախին՝ երեսուն միլիոն դիրհեմով՝ զինվորների և ծախսերի համար: Սա բոլորը հանձնեց Աֆշինին և վերադարձավ:

Այդ տարում ընդհարում տեղի ունեցավ Աֆշինի զինվորների և Բաբեկի զորավարներից մեկի միջև, որի անունն էր Ագին:

Բանն այն էր, որ երբ երկու հարյուր քսանմեկ թվականի ձմեռը վերջացավ, եկավ գարունը, և սկսվեց քսաներկու թվականը, և հենց որ հնարավորություն ստեղծվեց, Աֆշինը գնաց այն վայրը, որը կոչվում էր Գիլան (Քիլան) Ռուդ, որը նշանակում է Մեծ գետ: Այստեղ նա խրամատ փորեց և գրեց Աբու Սաիդին, որպեսզի Բարզանդից գա Գիլան Ռուդի կողմերը, իսկ նրանց միջև երեք մղոն հեռավորություն կար: Աֆշինը Գիլան Ռուդում հինգ օր մնաց. նրան իմաց տվին, թե Բաբեկի զորավարներից մեկը, որի անունն էր Ադին, բանակ է դրել նրա մոտ, իսկ իր ընտանիքին ձիավորների հետ ետ էր ուղարկել: Բաբեկը մեկ անգամ ասել էր նրան՝ ավելի լավ է նրանց (ընտանիքը) բերդի մեջ պահել: Ասել էր՝ չեմ ուզում պաշտպանվել հրեաներից, այսինքն մահամեղականներից. ալլահը վկա նրանց (ընտանիքին) երեք բերդ չեմ մտցնի:

[Իմանալով այդ մասին], Աֆշինը ուղարկեց Ջաֆար իբն ալ-Ալա ալ-Սաադիին ձիավոր և հետիոտն մի խմբի հետ: Նրանք գիշերով հասան մի նեղ կիրճ, որով մեկ-մեկ կարելի էր անցնել: Մարդկանց մեծ մասը իրենց ձիերի սանձերը քաշեցին ու մազլեցցին լեռը և հափշտակեցին Ադինի կանանց և որդիներին մի քանիսին:

Այդ լուրը հասավ Ադինին. Աֆշինը վախենում էր, որ նրանց ճանապարհը կկտրեն, ու հրամայեց, որ ամեն մի լեռան գլխին մարդիկ նշանակեն սև դրոշներով և նրանք վտանգ տեսնելու դեպքում դրոշները պետք է շարժեն: Այդպես էլ արեցին: Երբ նրանք Ադինի կանանց բռնեցին ու վերադարձան դեպի ճանապարհը, նախքան կիրճը անցնելը նրանց դեմ եկավ Ադինը իր մարդկանցով, նրանց մի մասին կոտորեց, իսկ կանանցից ոմանք ազատվեցին: Լեռան վրա նշանակված մարդիկ դրոշները շարժեցին: Ադինը մարդկանց ետ ուղարկեց, որ կիրճը բռնեն: Երբ Աֆշինը տեսավ իր կողքի դրոշի շարժվելը, դինվորների մի խումբ ուղարկեց Մուղաֆֆար իբն Քալզարի հետ, որն աճապարեց նրանց մոտ: Ապա ուղարկեց Աբու Սաիդին և Բուխարախուդային: Երբ կիրճի մոտ եղած Ադինի հետիոտն շոկատը տեսավ նրանց, թողեց ու գնաց ընկերների մոտ: Այսպիսով, Ջաֆար իբն ալ-Ալան իր ընկերակիցների հետ հաղթեց և իր հետ տարավ Ադինի կանանցից (ընտանիքից) մի քանիսին:

էջ 240—245

ԲԱԴԴԻ ԳՐԱՎՄԱՆ ԵՎ ԲԱԲԵԿԻ ԳԵՐԻ ԲՈՒՆՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում գրավվեց Բադդը՝ Բաբեկի քաղաքը: Մահմեդականները մտան, ավերեցին ու կողոպտեցին: Սա տեղի ունեցավ Ռամադան (7 օգոստոս—5 սեպտեմբեր) ամսվա վերջին տասը օր մնացած:

Բանն այն էր, որ Աֆշինը, երբ որոշեց Գիլան Ռուդից դուրս գալով մերձենալ Բադդին, հակառակ իր նախկին վարմունքի քիչ-քիչ էր առաջանում: Նրան գրեց Մուտասիմ [խալիֆան], հրամայելով, որ ձիավոր մարդկանց գիշերապահ նշտնակի, որպեսզի գիշերային հարձակումների առաջն առնեն, սակայն մարդիկ հոգնածուլթյան պատճառով ընդվզեցին, ասելով՝ մեր և թշնամու միջև չորս փարսախ կա, իսկ մենք այնպես ենք վարվում, կարծես թշնամին մեր կողքին է: Մարդկանց առջև ծիծաղելի ենք դառնում: Տար մեզ կովի, կամ մենք կհաղթենք, կամ նրանք: Ասաց [Աֆշինը]՝ գիտեմ, որ ճշմարիտ եք ասում, սակայն հավատացելոց իշխանը ինձ այսպես է հրամայել: Եվ, իրոք, նորից նամակ ստացավ Մուտասիմից, որը կրկին նույնն էր հրամայում:

Այդպես էլ շարունակեց [Աֆշինը] մի քանի օր և ապա իջավ Ռուդալ-Ռուդ և առաջացավ, մինչև որ հասավ այն վայրը, ուր անցյալ տարի ընդհարում էր եղել: Այնտեղ նա տեսավ խուռամյանների մի հեծյալ ջուկատ, սակայն չկովեց նրանց հետ: Նա մնաց մինչև կեսօր, ապա վերադարձավ իր ճամբարը, ուր երկու օր մնալուց հետո վերադարձավ նախկինից ավելի մեծ գորքով, սակայն դարձյալ կովի չբռնվեց: Աֆշինը մնաց Ռուդալ-Ռուդում և հրամայեց բուհբանիններին¹³⁰, որոնք հետախույզներ էին, որ լեռների կատարին հայտնաբերեն այնպիսի վայրեր, ուր հետիոտն զինվորները կարող էին ամրանալ: Նրանք ընտրեցին երեք լեռ, որոնց վրա ամուր բերզեր էին եղել, բայց ավերվել: Նա իր հետ վերցնելով գործավորներ, ինչպես նաև շոր խմորեղեն և ցորենի ապուր¹³¹, գնաց այդ լեռները: Նա հրամայեց գործավորներին քարերը տեղափոխել և փակել ճանապարհը դեպի լեռները, որպեսզի բերդի նման [պաշտպանված] դառնան: Նա հրամայեց, որ քարե [պարսպից] դուրս ամեն մի ճանապարհի վրա խրամատ փորեն և ոչ մի ճանապարհ չթողնեն դեպի լեռը, բացի մի նեղ անցքից: Այդ խրամատները փորելը վերջացավ տաս օրից, որի ընթացքում նա և իր գորքը գիշեր-ցերեկ պահպանում էին գործավորներին ու հետիոտն զորքին: Երբ վերջացավ այդ գործը, հետիոտն զորքը տեղավորվեց նրա մեջ:

Իսկ Բաբեկը նրա մոտ պատգամաբեր ուղարկեց, որն իր հետ տարավ մեծ վարունգ, ձմերուկ և մանր վարունգ: Նա հրամայել էր նրան ասել, որ գու [հավանաբար] զգվել և ձանձրացել ես շոր խմորեղեն ուտելուց, իսկ մենք այստեղ առատության մեջ ենք: (Աֆշինը) ընդունեց այս բոլորը և ասաց՝ հասկացա, ինչ է ուզում ասել իմ եղբայրը, և վերև տանելով պատգամարեղին, ցույց տվեց, թե ինչ էր կատարված, ման ածեց բոլոր խրամատները և ասաց՝ գնա և պատմիր, ինչ որ տեսար:

Խուռամյանների մի խումբ մոտիկ էր գալիս Աֆշինի խրամատին ու գողգողում: Աֆշինը ոչ ոքի չէր թողնում նրանց դեմ դուրս գալ: Նրանք երեք օր այդ բանը կրկնեցին: Ապա Աֆշինը դարան մտցրեց իր մարդկանց և երբ նորից եկան, սրանք հարձակվեցին և նրանք փախան ու այլևս չվերադարձան:

Աֆշինը դասավորեց իր զինվորներին և ամեն մեկին պարտավորեցրեց իր տեղը գրավել: Նա ձիով անցնում էր, իսկ մարդիկ նրա առջև իրենց տեղում կանգնած էին: Նա առավոտները մութն ու լուսին աղոթում էր, ապա հրամայում էր թմբուկները զարնել ու գրոհել: Առաջ շարժվելու և կանգնելու նշանը թմբուկների հարվածներն էին, քանի որ մարդիկ շատ էին և շարքերով գնում էին լեռներով ու հովիտներով: Երբ քայլում էին՝ խփում էին, իսկ կանգնելու համար դադարում էին խփելուց: Բոլորը միա-

սին քայլում էին և միասին կանգնում: [Աֆշինը] դանդաղ էր առաջ շարժվում: Ամեն անգամ, երբ մի լեռնային հետախույզ (քուհբանի) լուր էր բերում, նա առաջ էր շարժվում կամ կանգնում: Եթե ուզում էր [օրինակ] առաջանալ մինչև այն վայրը, ուր անցյալ տարի կռիվ էր եղել, թողնում էր Բուխարախուդային լեռնանցքի գլխին հազար ձիավորով ու վեց հարյուր հետիոտն զինվորներով՝ ճանապարհը պահպանելու, որպեսզի հուռամյանները նրան հանկարծակիի չբերեն:

Բաբեկը, երբ զգում էր նրա գալուստը, իր մարդկանց մի խումբ էր ուղարկում, որ դարան մտնեն ձորում այգ լեռնանցքի տակ Բուխարախուդայի եղած տեղից ներքև: Աֆշինը աշխատում էր Բաբեկի դարանի վայրը իմանալ, սակայն չէր կարողանում: [Այն ժամանակ] նա հրամայեց Աբու Սաիդին, Ջաֆար ալ-հայյաթին և Ահմադ իբն ալ-հալիլին, որ ամեն մեկը ճեղքի կիրճը մի ձիավոր ջոկատով: Այսպիսով, այնտեղ կլինեք երեք ջոկատ տարբեր կողմերում: Բաբեկը դուրս էր բերում իր զորքը և կանգնում այդ ջոկատների կողքին, որպեսզի նրանցից ոչ մեկը առաջ գնալով չհասնի Բադդի գուռը: Նա իր զորքը դարան էր մտցնում և միայն քշերն էին մնում իր մոտ:

Աֆշինը նստում էր բարձր բլուրի վրա, որտեղից դիտում էր Բաբեկի պալատը, իսկ զորքը ջոկատներով [կանգնած էր]: Ով որ նրա հետ էր կիրճի կողմից, իջնում էր իր ձիուց, իսկ ով որ այն կողմում էր՝ Աբու Սաիդի, Ջաֆարի և Ահմադ իբն ալ-հալիլի հետ, թշնամուց հեռու չէր: Բաբեկը և իր մարդիկ գինի էին խմում և զուռնա նվագում: Աֆշինը կեսօրվա աղոթքից հետո վերադառնում էր խրամատները Ռուդ-ալ-Ռուդում, ընդ որում վերադառնում էր նախ և առաջ թշնամուն մոտիկ գտնվողը, ապա հաջորդը և ապա նրա հաջորդը, իսկ ամենավերջինը վերադառնում էր Բուխարախուդան, որովհետև նա թշնամուց ամենահեռուն էր կանգնած: Երբ նրանք վերադառնում էին, հուռամյանները գոռում-գոչում էին նրանց ետևից:

Սակայն մի օր հուռամյանները ձանձրացան ձգձգումից, իսկ Աֆշինը սովորականի նման գնաց. ձիավոր ջոկատները, որոնք կիրճի այն կողմում էին, երբ ետ դարձան և մնացել էր միայն Ջաֆար ալ-հայյաթը, հուռամյանները բացին Բադդի դուռը և [առգմիկների] մի խումբ հարձակվեց Ջաֆարի զինվորների վրա: Աղաղակ բարձրացավ և Ջաֆարը անձամբ առաջ անցավ ու ետ մղեց հուռամյաններին դեպի Բադդի դուռը և լողմուկ բարձրացավ զորքի մեջ: Ետ դարձավ Աֆշինը և տեսավ Ջաֆարին ու զինվորներին կռվելիս: Երկու կողմից էլ առանձին մարդիկ դուրս եկան [կռվի]: Իսկ Աֆշինը իր տեղում նստած զայրանում էր Ջաֆարի վրա, ասելով՝ փչացրեց իմ ծրագիրը: Աղմուկը ավելի բարձրացավ և ահա Աբու Դուլաֆի հետ եղած կամավորները, առանց Աֆշինի հրամանի,

դիմեցին Ջաֆարի կողմը և մոտեցան Բաղդի պարիսպներին, որոշ վնաս պատճառեցին և քիչ էր մնում, որ բարձրանան ու մտնեն Բաղդ:

Ջաֆարը լուր ուղարկեց Աֆշինին, թե օգնիր ինձ հինգ հարյուր հետիոտն նետաձիգ զինվորներով, քանզի ես ուզում եմ, կամոքն ալլահի, մտնել Բաղդ: Աֆշինը լուր ուղարկեց, թե՛ դու իմ գործը փշացրիր, կամաց-կամաց գլուխդ ազատիր, ազատիր նաև զինվորներդ և հեռացիր: Կամավորները աղմուկ բարձրացրին և մոտեցան Բաղդին: Բաբեկի դարանամուտ մարդիկ կարծեցին, որ կռիվը սկսվել է, և մի մասը Բուխարախուդայի [կանգնած տեղի] տակից դուրս ցատկեց, իսկ ուրիշները այլ կողմերից դուրս թռան: Բոլոր դարանամուտ խուռամյանները շարժման մեջ մտան և ոչ ոք տեղում չմնաց, իսկ [Աֆշինի] զորքերը նրանց գլխի վերևում էին գտնվում:

Աֆշինն ասաց՝ փառք ալլահին, որ նրանց տեղերը (դարանը) հայտնի դարձրեց: Ջաֆարը վերադարձավ իր մարդկանցով ու կամավորներով, եկավ Աֆշինի մոտ այպանեց նրան շօգնելու համար և նրանք խիստ լարվեցին իրար դեմ: Եկավ կամավորներից մեկը՝ բերելով մի քարի կտոր ու ասաց Աֆշինին՝ գու մեզ ետ կանգնեցրիր այն բանից հետո, երբ արդեն պարսպից քար էի պոկել: Ասաց [Աֆշինը], եթե գնաս կտեսնես, թե ովքեր էին քո ճանապարհին: Նկատի ունեք դարանը, որը Բուխարախուդայի մոտ էր: Նա ասաց Ջաֆարին՝ եթե այս դարանամուտ մարդիկ հարձակվեին, ի՞նչ կլինեք այս կամավորների վիճակը: Ապա նա իր զինվորների հետ սովորականի նման վերադարձավ: Երբ նրանք տեսան այն դարանը, որ Բուխարախուդայի մոտ էր, հասկացան, թե ինչ է եղել իրենց թիկունքում, և եթե Բուխարախուդան առաջ շարժվեր, նրանք (դարանամուտ մարդիկ) այդ վայրը կգրավեին և մահմեդականները ամբողջովին կկոտորվեին:

Ապա Աֆշինը օրերով մնաց իր խրամատներում, իսկ կամավորները բողբոջում էին նրան անասնակերի, մթերքի և ռոճիկի ուշացման պատճառով: Նա ասաց՝ ով կհամբերի, թող դիմանա, իսկ ով ոչ՝ ճանապարհը լայն է՝ թող գնա: Հավատացելոց իշխանի զորքը ինձ բավական է: Կամավորները հեռացան, ասելով՝ եթե Աֆշինը Ջաֆարին և մեզ թողներ կգրավեինք Բաղդը, սակայն նա կամենում է ձգձգել: Նրան (Աֆշինին) հասան այս և այլ բամբասանքներ, որ կամավորները ասում էին նրա մասին: Նրանցից մեկը, նույնիսկ, պատմում էր մյուսներին՝ երազումս տեսա ալլահի առաքյալին, որն ինձ ասաց՝ ասա Աֆշինին, որ թող դրա (Բաբեկի) դեմ կռվի և լրջորեն զբաղվի այդ գործով, թե չէ կհրամայեմ, որ լեռները քեզ վրա քարեր տեղան: Մարդիկ խոսում էին այդ մասին և խոսքը հասավ Աֆշինին, որը կանչել տվեց նրան ու հարցրեց երազի մասին: Մա

պատմեց և նա ասաց՝ ալլահը գիտի իմ նպատակները և թե ինչ եմ կամենում այս ժողովրդին և եթե ալլահը որևէ մեկի վրա քարեր տեղար, ապա կտեղար այս անհավատի վրա և մեզ էլ կաղատեր նրանից: Կամավորներից մեկն ասաց՝ ով իշխան (ամիր) մի զրկիր մեզ նահատակ դառնալու [հնարավորութիւնից], քանի որ գա մեր առջև է: Մեր նպատակն է ալլահից վարձատրութիւն ստանալ և նրա երեսը տեսնել: Թող մեզ, մենակ առաջ գնանք քո թուլտուլութեամբ, չէ՞ որ ալլահը մեզ հաղթանակ կտա: Աֆշինն ասաց՝ տեսնում եմ, որ դուք պատրաստակամ եք և կարծում եմ, որ այն կամենում է բարձրջալն ալլահը և թող բարին կատարվի, բարձրջալն ալլահի կամքով: Տեսնում եմ, որ դուք և [խալիֆայի] ղորքը եռանգուն եք, և ես այն չգիտեի նախապես, սակայն այս ժամին, երբ լսեցի ձեր խոսքերը (հասկացա): Որոշեցեք, ալլահի ողորմածութեամբ, որ որը կուզեք, որպեսզի մենք նրա (Բաբեկի) գեմ դուրս գանք, քանզի ուժն ու ամրութիւնը միայն բարձրջալ և փառավորջալ ալլահի մեջ է: Ներանք դուրս եկան [Աֆշինի մոտից] ուրախութեամբ լի և հեռանալ ուզողները արգեն մնացին: Աֆշինը նշանակեց նրանց [հարձակման] օրը և հրամայեց մարդկանց պատրաստվել: Նա հրամայեց դրամները, պարենը և ջուրը բառնալ, իսկ հիվանդների համար ջորիների վրա պատգարակներ պատրաստել: Նշանակված օրը նա զորքի հետ հարձակվեց, իսկ Բուխարախուդային թողեց իր տեղում՝ լեռնանցքի մոտ: Նույն տեղում նստելով, ուր նստում էր նախկինում, Աֆշինը հրամայեց Աբու Դուլաֆին՝ ասա կամավորներին որ կողմն ավելի հեշտ է նրանց համար, թող այնտեղ էլ տեղավորվեն: Զաֆարին ասաց՝ ամբողջ զորքը քո առջև է՝ նետածիգներ, նավթածիգներ, վերցրու նրանցից, ում որ կամենում ես, գործիր ալլահի ողորմածութեամբ և շարժվիր որտեղից ուզում ես: Սա գնաց այն տեղը, ուր գտնվում էր [անցած] օրը: [Աֆշինը] ասաց Աբու Սաիգին՝ դու և քո զինվորները կանգնեցեք ինձ մոտ, իսկ Զաֆարին ասաց՝ կանգնիր հենց այս տեղում և ցույց տվեց [ասելով]՝ եթե Զաֆարը հետիոտն կամ ձիավոր զորք ուզենա, կօգնենք նրան:

Զաֆարը կամավորների հետ առաջ անցավ և նրանք հարձակվեցին ու կառչեցին Բաղդի պարիսպներին: Զաֆարը խփեց Բաղդի դարպասին և այնտեղ կանգնեց կովելով: Աֆշինը նրան և կամավորներին գրամ ուղարկեց, որպեսչի բաժանեն նրանց, ովքեր առաջ կգնան. նաև գործավորներ ուղարկեց կացիներով, ինչպես նաև ջուր, որ շծարավեն և շոր խմորեղեն ու ցորենի ապուր: Դարպասի մոտ կոիվր երկարեց և խուռամյանները դարպասը բաց անելով դուրս եկան Զաֆարի զորքի գեմ և ետ մղեցին դարպասից, իսկ մյուս կողմից նեղում էին կամավորներին, որոնց ետ շարտեցին պարսպից և ժայռեր նետեցին նրանց վրա: Նրանք այնքան

վնասներ պատճառեցին [կամավորներին], որ սրանք այլևս ի վիճակի չէին պատերազմելու: Զաֆարն իր զինվորներից մոտավորապես հարյուր մարդու հետ կանգնեցին վահաններով պաշտպանված այնպես, որ պատնեշ դարձան երկուսի միջև և ոչ մեկը մյուսին չէր կարող մերձենալ: Այսպես տևեց մինչև կեսօրվա աղոթքի ժամը և ապա նրանք ցրվեցին:

Աֆշինը իր մոտ եղած հետիոտն զորքն ուղարկեց կամավորներին, մի մասն էլ Զաֆարին, որ շիհնի թե թշնամին համարձակություն ունենա (ավելի նեղելու նրանց): Սակայն Զաֆարն ասաց՝ ես [մարդկանց] պակասությունից չեմ նեղվում, այլ պարզապես կովելու համար հարմար տեղ չեմ տեսնում: [Աֆշինը] հրամայեց նրանց հեռանալ և նա հեռացավ: Աֆշինը հրամայեց վիրավորներին և նետված քարերից թուլացածներին բարձրացնել ջորիների պատգարակների վրա: Նրանք հեռացան և մարդիկ այդ տարում [բաղաբը] նվաճելուց հուսահատվեցին, իսկ կամավորների մեծ մասը ցրվեց:

Սակայն երկու շաբաթ անց Աֆշինը նորից պատրաստվեց: Նա կես գիշերին հազար հետիոտն նետածիզ ուղարկեց, որոնցից ամեն մեկին տվեց ջրի կաշե տոպրակ, շոր խմորեղեն, ինչպես նաև [նիզակին] շամրացված դրոշներ: Նրանց հետ դրեց ուղեցույցներ և նրանք դժվարանցանելի լեռներով, տարբեր ճամփաներով քայլեցին, մինչև որ հասան բլրի ետևը, որի վրա [ընդհանրապես] կանգնում էր Ագինը: Սա մի բարձր լեռ էր: [Աֆշինը] հրամայել էր, որ նրանք այնպես գնան, որ ոչ ոք չիմանա և երբ տեսնեն Աֆշինի դրոշները, աղոթքը կատարեն և հենց որ տեսնեն ճակատամարտի սկսվելը, ապա թող դրոշները հագցնեն նիզակների վրա, թմբուկները խփեն, իջնեն լեռից և նետեր ու քարեր արձակեն խուռամյանների վրա: Սակայն, եթե շտեսնեն [Աֆշինի] դրոշները, տեղից շարժվեն, մինչև որ լուր ստանան: Այդպես էլ արեցին: Նրանք հասան լեռան կատարը կանուխ առավոտյան: Մի գիշեր Աֆշինը լուր ուղարկեց զինվորներին, որ պատրաստվեն կովի: Նա ուղարկեց Բաշիր ալ-Տուրքիին և ֆերդանացի զորավարներին, որոնք իր հետ էին, հրամայելով քայլել, մինչև որ հասնեն այն բլրի տակ, որի վրա գտնվում էր Ագինը: Նա գիտեր, որ Բաբեկը դարան է մտցրել այդ լեռան տակ:

Նրանք առաջ գնացին գիշերով և զորքի մեծ մասը այդ մասին չգիտեր: Իսկ ինքը և զորքը արշալույսին առավոտյան աղոթքը կատարեցին, թմբուկները զարկին և հեծան [ձիերը]: Նա եկավ այն վայրը, ուր միշտ կանգնում էր և, ըստ սովորության, նստեց: Բուխարախուդային հրամայեց, որ կանգնի Զաֆար ալ-հայյաթի, Աբու Սաիդի և Ահմադ իբն հալիլ իբն Հիշամի մոտ, իսկ ինքը կանգնած մնաց իր տեղում: Այս բանը տարօրինակ թվաց զորքին: Նա հրամայեց, որ մոտենան այն բլրին, որի վրա

էր Ադինը և շրջապատել նրան, իսկ նախապես այդ բանը արգելում էր նրանց: Այս շորս զորավարների հետ շարժվեց նաև զորքը:

Ջաֆարը կանգնած էր [Բադդի] դարպասի մոտ, նրա կողքին՝ Աբու Սաիդը, վերջինիս կողքին՝ Բուխարախուդան, իսկ Ահմադը՝ Բուխարախուդայի մոտ: Նրանք բոլորվեցին բլրի շուրջը: Կիրճի ներքևից աղմուկ բարձրացավ և Բաբելի դարանամուտ մարդիկ հարձակվեցին Բաշիր ալ-Տուրքիի և ֆերդանացիների վրա ու կովի բռնվեցին նրանց հետ: Զորքը լսեց նրանց գոռում-գոռումը և ուզեց շարժվել, սակայն Աֆշինը մունեետիկ ուղարկեց նրանց հայտնելու, թե Բաշիրն էր, որ գրգռել էր դարանամուտ մարդկանց, ուստի ոչ ոք թող տեղից չշարժվի և նրանք լռեցին:

Իսկ այն մարդիկ, որոնց [Աֆշինը] տարել էր լեռան կատարը, երբ զորքի գոռում-գոռումը լսեցին գրոշները ամրացրին նիզակների ծայրին: Տեսավ զորքը, թե ինչպես դրոշները գլորվում (գրոհում) են լեռից ցած Ադինի ձիավորների վրա: Ադինը իր մարդկանց ուղարկեց նրանց դեմ, իսկ Ջաֆարը իր մարդկանցով Ադինի վրա հարձակվեց, մինչև որ բարձրացան նրա մոտ և այնպիսի ուժեղ հարվածներ տվեցին, որ ստիպեցին իջնել ձորը: Աբու Սաիդի զորքի մի մասն էլ հարձակվեց, սակայն պարզվեց, որ նրանց ձիերի ոտքերի տակ հորեր են փորված, որոնց մեջ ընկան ձիավորները: Աֆշինը գործավորներ ուղարկեց, որ լցնեն հորերը և նրանք այդպես էլ արեցին: [Մահմեդական] զորքը սաստիկ հարձակում գործեց նրանց վրա: Ադինը լեռան վրա պատրաստել էր մի սայլ, որի վրա ժայռաբեկորներ կային և ահա, երբ զորքը հարձակվեց, նա ցած գլորել տվեց սայլը: Զորքը ետ քաշվեց այնպես, որ [քարերը] ցած գլորվեցին: Ապա զորքը հարձակվեց ամեն կողմից:

Երբ Բաբելը տեսավ, որ իր զորքը ամեն կողմից շրջապատված է, դուրս եկավ Բադդի այն կողմը, ուր Աֆշինն էր: Եկավ նրա կողմը և Աֆշինին ասացին, թե Բաբելը դիմում է քեզ: Սա մոտեցավ այնքան, որ կարող էր լսել նրա և զորքերի խոսքերը, իսկ Ադինի շուրջը կոիվը շարունակվում էր:

[Բաբելն] ասաց՝ ուղում եմ երաշխավորագիր ստանալ հավատացելուց իշխանից:

Աֆշինն ասաց՝ ես քեզ առաջարկել էի այն և դա քեզ կտրվի, երբ որ կամենաս:

Ասաց նրան [Բաբելը]՝ հիմա եմ ուզում, միայն այն պայմանով, որ ինձ ժամանակ տաս ընտանիքս դուրս բերելու և պատրաստվելու: Աֆշինն ասաց՝ խորհուրդ եմ տալիս այսօր դուրս գալ և ոչ վաղը: Ասաց՝ ընդունում եմ:

Ասաց Աֆշինը՝ ապա ուղարկիր պատանդներին:

Ասաց՝ այո, այսինչն ու այնինչը գտնվում են այգ բլրի վրա, հրամայիր մարդկանցդ, որ կռիվը դադարեցնեն:

Եկավ Աֆշինի սուրհանդակը, որպեսզի մարդկանց ետ կանգնեցնի [կռվից], սակայն ասացին նրան՝ ֆերդանացիք դրոշներով արդեն մտան Բաղդ և բարձրացել են դղյակը: Այն ժամանակ [Աֆշինը] ձին նստեց և մարդկանց կանչելով մտավ [քաղաքը] և նրանք էլ ետևից մտան: Զորքը դրոշներով բարձրացավ Բաբեկի դղյակը: Այնտեղ իր շորս պալատներում [Բաբեկը] դարան էր մտցրել վեց հարյուր մարդ, որոնք դուրս եկան [հարձակվող] զորքի դեմ և կռվի բռնվեցին: Իսկ Բաբեկը սրանից օգտվելով անցավ, մինչև որ աննկատելի մտավ կիրճը, որը Հեշտադսաբից այն կողմ էր:

Աֆշինը և նրա զորքը կռվում էին դղյակների դռների մոտ: Նա բերել տվեց նավթածիզներին, որոնք հրկիզեցին այն և զորքը քանդեց դղյակները ու բոլոր խուռամյաններին կոտորեց: Աֆշինը գերի վերցրեց Բաբեկի որդիներին ու ընտանիքը (կանանց): Նա այնտեղ մնաց մինչև երեկո և զորքին հրամայեց ցրվել ու նրանք վերադարձան Ռուդ ալ-Ռուդի խրամատները:

Իսկ Բաբեկը, Աֆշինի դուրս գալուց հետո, իր ընկերակիցների հետ վերադարձավ Բագդ և նրանք ուտելիք ու դրամ վերցրին ինչքան որ կարող էին:

Մյուս օրը Աֆշինը կրկին եկավ Բաղդ և հրամայեց [լրիվ] կործանել դղյակները և հրկիզել այնպես, որ ոչ մի տուն չմնա:

Նա գրեց Հայաստանի բոլոր թագավորներին ու պատրիկներին, իմաց տալով, որ Բաբեկը մի քանի հոգու հետ փախել է և կանցնի նրանց կողմերով: Նա հրամայեց նրանց, որ հսկողություն սահմանեն իրենց գավառներում և ոչ ոքի չթողնեն առանց ստուգման անցնել այգ կողմերով:

Եկան Աֆշինի լրտեսները և նրան տեղեկացրին, թե որտեղ է Բաբեկը: Սա մի ծառաշատ և առատ խոտով կիրճի մեջ էր, որի ծայրը Ատրպատականի կողմն էր, մյուս՝ ծայրը՝ Հայաստանի: Զիբըր շէին կարող այնտեղ իջնել և եթե մեկը թաքնվեր, չէր երևա ծառերի ու ջրերի առատության պատճառով: Այգ կիրճը կոչվում էր Ղայդա (Թավուտ): Աֆշինը կիրճը տանող բոլոր ճամփաներին խմբեր (դասակներ) նշանակեց՝ պահպանության համար, և դրանք տասնհինգ խումբ էին:

Այդ ժամանակ հասավ Մուտասիմ [խալիֆայի] հրովարտակը Բաբեկին երաշխավորագիր շնորհելու մասին: Աֆշինը կանչեց Բաբեկի մարդկանցից նրանց, որոնց երաշխավորագիր էր տվել և տեղեկացրեց այդ մասին, հրամայելով, որ այդ գրությամբ գնան նրա մոտ: Նրանց հետ էր

նաև [Բաբեկի] որդին: Սակայն ոչ որ շհամարձակվեց գնալ՝ վախենալով նրանից: [Աֆշինը] ասաց՝ նա կուրախանա այդ երաշխավորագրի համար: Նրանք պատասխանեցին՝ մենք քեզանից լավ շիտենք նրան: Ապա երկու մարդ ելան ու ասացին՝ երաշխավորիր, որ մեր ընտանիքին կհոգաս [եթե սպանվենք]: Նա երաշխավորեց նրանց և վերցնելով գրությունը գնացին: Երբ նրան (Բաբեկին) տեսան, տեղեկացրին, թե ինչու են եկել: Նա մեկին սպանեց, իսկ մյուսին հրամայեց, որ այդ գրությամբ վերադառնա Աֆշինի մոտ: Նրա որդին այդ երկուսի հետ նամակ էր ուղարկել նրան, իսկ նա ասաց՝ ասա՛ այդ անառակ կնոջ որդուն, որ, եթե իմ որդին լինեիր, ինձ հետ կգայիր, սակայն դու իմ որդին չես: Լավ է, որ մեկ օր ապրեիր որպես ազատ մարդ, քան թե քառասուն տարի՝ որպես ստորուկ:

Նա մնաց իր տեղում այդ թավուտի մեջ, մինչև որ պարենը վերջացավ: Նա դուրս եկավ [դիտելու] վերոհիշյալ ճանապարհներից մեկը, որի պահապան զինվորները մի քիչ հեռացել էին, թողնելով միայն շորս հողու՝ հսկողության համար: Մի օր կեսօրին Բաբեկը իր մարդկանց հետ դուրս եկավ և շտենելով ոչ զորք և ոչ էլ այն պահապաններին, որոնք հսկում էին, կարծեց մարդ չկա: 'Դուրս եկավ նա, նրա եղբայրները՝ Աբդալլահը, Մուավիան, մայրը և մի կին: Նրանք շարժվեցին, կամենալով գնալ Հայաստան: Նրանց տեսան պահակները և լուր ուղարկեցին իրենց ընկերներին, թե նկատեցին անծանոթ ձիավորների: Սրանց պետն էր Աբու-լ-Սաջը: Նրանք ձի նստեցին և գնացին նրա կողմը, տեսան Բաբեկին ու ընկերակիցներին, որոնք մի ջրի մոտ ճաշում էին: Տեսնելով զորքը, [Բաբեկը] ձի նստեց իր ընկերակիցների հետ: Նա փրկվեց [սակայն] Մուավիան, Բաբեկի մայրը և այն մյուս կինը բռնվեցին: Աբու-լ-Սաջը նրանց ուղարկեց Աֆշինին:

Իսկ Բաբեկը գնաց Հայաստանի լեռները թաքնվելու: Նա ուտելիքի կարիք զգաց, սակայն Հայաստանի պատրիկները պահպանում էին իրենց գավառները, կարգադրելով, որ եթե որևէ մեկը անցնի, բռնեն ու ստուգեն: Բաբեկը սովածացավ և մի կիրճի մեջ տեսնելով մի հողագործի, ասաց իր ծառային՝ իջիր այդ հողագործի մոտ, վերցրու քեզ հետ գինարներ ու դիրհամներ ու եթե հաց ունի, գնիր նրանից: Հողագործը մի ընկեր ուներ, որն ինչ-որ կարիքի համար տեղ էր գնացել և երբ ծառան իջավ հողագործի մոտ նրանից ուտելիք վերցնելու, հողագործի այն ընկերը տեսավ և կարծելով, որ նա բռնի է վերցնում. ինչ որ վերցնում է, գնաց զինվորական պահակակետը և իմաց տվեց, թե սրով ու զենքով զինված մի մարդ հափշտակել է իր ընկերոջ հացը: Սմբատի որդու (Իբն Սինբաթ) լեռներում գտնվող այս պահակակետի հրամանատարը տեղեկացրեց Սահլ իբն Սինբաթին: Սա մի ջոկատով եկավ և հասավ հողագործին, իսկ ծառան

դեռ նրա մոտ էր: Նա հարցրեց նրան և հողագործը պատմեց պատահածը: Մառան պատմեց իր տիրոջ մասին և առաջնորդեց նրա մոտ: Երբ նա (Սահլ իբն Սինբաթը) տեսավ Բարեկի դեմքը, ճանաչեց, իջավ ու համբուրեց նրա ձեռքը, ասելով՝ ո՞ւր ես ուղում գնալ: Ասաց՝ Ռումի երկիրը: Ասաց՝ չես գտնի մի մարդ, որ ինձնից ավելի գնահատի քեզ, ես խալիֆայի (սուլթան) հետ գործ չունեմ: Այստեղի բոլոր պատրիկները քո հարազատներն են, դու նրանց [կանանցից] զավակներ ես ունեցել:

Բանն այն է, որ Բաբեկը հենց որ իմանում էր, թե [պատրիկներից] որևէ մեկը գեղեցիկ կին ունի, պահանջում էր¹³², Եթե ուղարկեին նրան [գործը դրանով վերջանում էր], ապա թե ոչ՝ լույսը շքացված գնում էր, խլում նրան (կնոջը) և կողոպտում ունեցվածքն ու վերադառնում: Մաբատի որդին այնպես խաբեց նրան, որ նա գնաց մինչև նրա ամրոցը, իսկ իր եղբորը Աբդալլահին ուղարկեց Ստեփանոսի (Իսթիֆանուսի) բերդը:

Մաբատի որդին Աֆշինին լուր ուղարկեց այդ մասին և Աֆշինը գրեց նրան խոստումներ անելով ու հույսեր տալով: Նա ուղարկեց Աբու Սաիդին և Բուրմարային (Բուղբարա) իրենց ջոկատներով ու հրամայեց նրանց հնազանդ լինել [իբն Աինբաթին]: Մաբատի որդին հրամայեց նրանց իր նշանակած տեղում նմալ և ասաց՝ տեղից շարժվեք, մինչև որ իմ սուրհանդակը գա և կանեք այն, ինչ որ կասի ձեզ:

Ապա նա ասաց Բաբեկին՝ երևի ձանձրացար այս բերդից, եկ իջնենք որսի: Բաբեկը համաձայնեց, բայց հենց որ բերդից իջան, Մաբատի որդին իմաց տվեց Աբու Սաիդին ու Բուրմարային՝ հրամայելով, որ նրանցից մեկը գա կիրճի մի կողմից, իսկ մյուսը՝ այլ կողմից: Բանն այն է, որ նա շէր ուզում իր ձեռքով (Բաբեկին) նրանց հանձնել: Մինչդեռ Բաբեկը և Մաբատի որդին որսում էին, նրանց վրա հարձակվեցին Աբու Սաիդը և Բուրմարան իրենց ջոկատներով: Բաբեկի վրա կար սպիտակ քաթանե շապիկ: Նրանք երկուսին էլ բռնեցին, հրամայելով Բաբեկին իջնել: Նա ասաց՝ ովքեր եք դուք: Ասաց՝ ես Աբու Սաիդն եմ, իսկ սա այնինչն է: Նա իջավ, ապա ասաց Մաբատի որդուն վատ խոսքեր և հայհույանքներ¹³³, ավելացնելով՝ դու ինձ ծախեցիր հրեաներին շնչին բանի դիմաց, եթե դրամ էիր ուզում, ես քեզ ավելին կտայի, քան նրանք են քեզ տալիս:

Աբու Սաիդը ձիու վրա նստեցրեց նրան և տարան Աֆշինի մոտ: Երբ մոտեցան զորքին, Աֆշինը վերև բարձրացավ ու նստեց [մի գահի], դիտելով նրանց: Նա իր զորքը երկու շարք կանգնեցրեց ու հրամայեց Բաբեկին իջեցնել ու երկու շարքի մեջտեղից քայլեցնել: Աֆշինը նրան մտքորեց մի տուն և պահապաններ նշանակեց:

Մաբատի որդին Սահլը (իբն Սինբաթ)¹³⁴ (Բաբեկի) հետ ուղարկել էր իր Մուավիա որդուն, որին Աֆշինը հարյուր հազար դիրհեմ տվեց, իսկ

Սահլին հրամայեց տալ մեկ միլիոն դիրհեմ, թանկարժեք քարերից ընդելուզված մի գոտի և պատրիկության թագ¹³⁵։

Աֆշինը իսա իրն Յունիս իրն իսթաֆանուսին¹³⁶ լուր ուղարկեց, պահանջելով Բաբելի եղբորը՝ Աբդալլահին։ Սա ուղարկեց նրան և [Աֆշինը] նրան բանտարկեց եղբոր հետ։ Ապա այդ մասին գրեց Մուտասիմին, իսկ վերջինս հրամայեց երկուսին էլ բերել իր մոտ։

Բաբելը հասավ Բարզանդ՝ Աֆշինի մոտ, Շավվալ ամսվա վերջին տաս օր մնացած։ Աֆշինն ազատ արձակեց բազմաթիվ կանանց ու երեխաների, որոնք վկայեցին, որ Բաբելը գերել էր նրանց, իսկ նրանք արաբ և գեհկան ազատներ էին¹³⁷։ Նա հրամայեց նրանց հատկացնել մի մեծ փարախ ու հրամայեց, որ գրեն ու գտնեն իրենց հարազատներին։ Ով գալիս ու ճանաչում էր իր կնոջը, երեխային կամ հարձին և երկու վկա գտնում, տանում էր նրան։ Այսպիսով, մարդիկ շատերին տարան, սակայն շատերն էլ մնացին։

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆԵՐԵԹ ԹՎԱԿԱՆ

(3 դեկտեմբեր 837—22 նոյեմբեր 838)

էջ 245—246

ԱՅՇԻՆԻ ԲԱԲԵԿԻ ՀԵՏ ԳԱԼԸ

Այդ տարում Աֆշինը եկավ Սամարա և իր հետ բերեց Բաբել ալ-Խուռամիին և եղբորը՝ Աբգալլահին, քսաներեք թվականի Սաֆար [ամսին]։

Այդ օրվանից, երբ Աֆշինը դուրս եկավ Բարզանդից, մինչև Սամարա հասնելը Մուտասիմ [խալիֆան] ամեն օր մի թանկարժեք զգեստ (խիլա) և մի նժույգ էր ուղարկում։ Երբ Աֆշինը հասավ Հուզայֆայի կամուրջը, նրան դիմավորեցին Մուտասիմի որդին՝ Հարուն ալ-Վասիկը և Մուտասիմի ամբողջ տունը։ Աֆշինը Բաբելիին վերցրեց իր մոտ՝ Մաթիրայի պալատը։ Նրա մոտ եկավ Ահմադ իբն Աբու Դուազը ծպտված նայեց Բաբելին, խոսեց նրա հետ ու վերադարձավ Մուտասիմի մոտ նկարագրեց նրան։ Նրա մոտ եկավ նաև Մուտասիմը ծպտված ու տեսավ նրան։

Մյուս օրը Մուտասիմը հանդիսավոր հավաք կազմակերպեց։ Մարդիկ շարժվեցին Հասարակաց դռնից (Բաբ ալ-Ամմա) մինչև Մաթիրա։ Մուտասիմը նրան (Բաբելին) անարգանքի ենթարկեց, հրամայեց փղի վրա նստել։ Նա նստեց և ժողովուրդը նրան ընկերակցեց մինչև Հասարակաց դուռը։

Մուհամմադ իբն Աբդ ալ-Մալիք ալ-Չայատն ասաց.

Փղին զարդարել են ըստ սովորության,

նա տանում է հորասանի սատանային,

Զէ՞ որ զարդարվում է մարմինը փղի
Միայն հանդիսավոր դեպքերում:

Ապա Բարեկին բերեցին Մուտասիմի ապարանքը¹³⁸: Նա հրամայեց բերել Բաբելի դահճին, ու հրամայեց կտրել նրա ձեռքերն ու ոտքերը: Նա կտրեց և սա ընկավ: Ապա հրամայեց զլխատել նրան ու զլխառեց նրան: Նրա փորը պատուել տվեց և զլուխը ուղարկել տվեց հորասան, իսկ իրանը խաշել տվեց Սամառայում: Նա հրամայեց նրա եղբորը՝ Աբդալլահին, տանել Իսհակ իբն Իբրահիմի մոտ՝ Բաղդադ ու հրամայեց վերջինիս անել այն, ինչ որ ինքը Բաբելին էր արել: Նա այդպես էլ վարվեց՝ կտրեց զլուխը և նրան խաշեց արևելյան կողմում՝ երկու կամուրջների միջև:

Պատմում են, որ Աֆշինը Բաբելի դեմ կռվի ժամանակ, բացի պարենից, նվերներից և օժանդակությունից, ամեն մի օրվա համար, որ ձի էր նստում ստացել էր հազար դիրհեմ, իսկ այն օրը, որ ձի չէր նստում՝ հինգ հարյուր դիրհեմ: Քսան տարում Բաբելի կողմից բոլոր սպանվածների թիվն էր երկու հարյուր հիսունհինգ հազար և հինգ հարյուր մարգ: Հաղթել էր հետևյալ զորավարներին՝ Յահիա իբն Մուադ, Իսա իբն Մուհամմադ իբն Աբի Խալիդ, Ահմադ իբն ալ-Ջունայդ, որին գերել էր, Ջուրայկ իբն Ալի իբն Սադակա, Մուհամմադ իբն Հումայդ ալ-Թուսի և Իբրահիմ իբն ալ-Լայս: Բաբելի հետ գերի ընկան երեք հազար երեք հարյուր ինն մարդ, իսկ նրա ձեռքում գերի ընկած յոթը հազար վեց հարյուր մահմեդական կանայք ու երեսնաներ ազատվեցին: Աֆշինի ձեռքն ընկան Բաբելի որդիներից տասնյոթ հոգի, աղջիկներից ու կանանցից՝ քսաներեք կին:

Երբ Աֆշինը հասավ, նրան դիմավորեց Մուտասիմը, հագրեց երկու ակնազարդ սուր¹³⁹, նվիրեց քսան միլիոն գիրհեմ, իսկ տասը միլիոն բաժանեց նրա զորքին, նրան զորահրամանատար նշանակեց Սինդ նահանգում ու բանաստեղծներ հատկացրեց, որ ներբողեն նրան:

էջ 246—247

ՀՈՌՈՄՆԵՐԻ՝ ԶԱՊԵՏՐԱՅԻ ՎՐԱ ՀԱՐՁԱԿՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այգ տարում Ռումի թագավոր Միքայելի որդի Թեոփիլոսը (Տուֆիլ) հարձակման դուրս եկավ իսլամի երկրի դեմ: Նա հարձակվեց Զապետրայի (Զիբաթրա) և այլ վայրերի բնակիչների վրա:

Բանն այն էր, որ երբ Բաբելը նեղվեց Աֆշինից և կորստյան սպառնալիքի տակ էր, գրեց Ռումի Թեոփիլոս թագավորին, տեղեկացնելով, որ Մուտասիմն իր դեմ է ուղարկել բոլոր զորքերն ու ռազմիկներին, նույն-

իսկ իր դերձակին, այսինքն՝ Զաֆար իրն Դինար ալ-Խայյաթին¹⁴⁰ և խոհարարին, այսինքն՝ Իտախին, այնպես որ իր դռանը մարդ չի մնացել: Ուստի, եթե կամենում ես հարձակվել, քեզ խանգարող չի լինի: Բաբեկը մտածում էր, որ եթե Ռումի թագավորը շարժվի, ապա իր վիճակը մասամբ կթեթևանա, քանի որ Մուտասիմն իր զորքը կուղարկի Ռումի դեմ: Թեոփիլոսը ելավ հարձակման հարյուր հազարով: Ասվում է, որ նրանց մեծ մասը [կանոնավոր] զորք էր, մոտավորապես յոթանասուն հազար, իսկ մնացածները՝ հպատակներ: Սրանց հետ էին նաև Մուհամմիրաներ¹⁴¹, որոնք լեռներն էին բարձրացել և հասել հոռոմների մոտ, երբ նրանց դեմ կռվում էր Իսհակ իբն Իբրահիմ իբն Մուսաբը:

[Թեոփիլոսը] հասավ Զապետրա, կոտորեց տղամարդկանց, իսկ երեխաներին ու կանանց գերեվարեց: Հարձակվեց Մալաթիայի ու մահմեդականների այլ բերդերի բնակիչների վրա, գերեվարեց մահմեդական կանանց, իր առջև բերել տվեց գերիներին ու կուրացրեց, քթերն ու ականջները կտրել տվեց: Նրանց դեմ դուրս եկան Ասորիքի ու Զազիրայի Սահմանային զոտու բնակիչները, բացի նրանցից, ովքեր շունեին գրաստ կամ զենք:

էջ 247—251

ԱՄՈՐԻՈՆԻ (ԱՄՄՈՒՐԻՅԱ) ԳՐԱՎՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Իրբ Ռումի թագավորը հարձակվեց և իսլամի երկրում գործեց վերոհիշյալ գործերը, լուրը հասավ Մուտասիմին, որը երբ լսեց, գայրացավ ու կատաղեց: Նա լսեց, որ Հաշիմի ընտանիքից մի կին հոռոմների ձեռքը գերի ընկնելիս գոչել է՝ ով Մուտասիմ, իսկ նա իր դահից գոչեց՝ լսում եմ, լսում եմ, և անմիջապես վեր կենալով գոռաց իր պալատում՝ շեփորը, շեփորը: Ապա նստեց իր ձին, որից կախված էր մի շղթա, խոփ և տոպրակ, սակայն չէր կարող երթի դուրս գալ, մինչև չպատրաստվեր ու զորքերը չհավաքեր:

Նա նստեց Հասարակաց պալատում (Դար ալ-Ամմա)¹⁴², կանչեց Բաղդադի դատավորին, որը Աբդ ալ-Ռահման իբն Իսհակն էր և Շուբա իբն Սահլին, որոնց մոտ երեք հարյուր քսանութ հոգի կար արդարադատության մարդկանցից: Նա վկա դարձրեց նրանց իր վակֆ¹⁴³ հայտարարած կալվածքների համար: Մեկ երրորդը տվեց իր որդուն, մեկ երրորդը՝ բարձրյալն ալլահին, իսկ մեկ երրորդը՝ իր մտուկներին¹⁴⁴:

Ապա շարժվեց գնաց Տիգրիսից արևմուտք Զումագա Ա (31 մարտ—29 ապրիլ) ամսվա վերջին երկու օր մնացած: Նա Ուջայֆ իբն Անբասային, Օմար ալ-Ֆարղանիին, Մուհամմադ Քուտահին և մի խումբ զորավարների

ուղարկեց Զապետրա՝ օգնելու նրա բնակիչներին: Նրանք [հասնելով] տեսան, որ Ռումի թագավորը հեռացել էր իր երկիրը, գործելուց հետո այն, ինչ որ ասացինք: Նրանք որոշ ժամանակ սպասեցին, մինչև որ մարգիկ վերադարձան իրենց գյուղերն ու ապահով դարձան:

Երբ Մուտասիմը հաղթեց Իաբեկին, ասաց՝ Ռումի ո՞ր քաղաքը ավելի անառիկ է և ամուր: Ասացին՝ Ամորիոնը, դեռ ոչ ոք չի գրավել այն իսլամի երևան գալուց հետո: Դա քրիստոնյաների լավագույն քաղաքն է և Կոստանդնուպոլսից ավելի պատվական:

Մուտասիմը շարժվեց Սուռա Ման Ռաաից (Սամառայից): Պատմվում է, որ նրա երթը քսաներկու թվականին էր, ասվում է նաև, թե քսանչորսին (838/839) էր: Նա այնպես պատրաստվեց, որ իրենից առաջ ոչ մի խալիֆա այդպես չէր պատրաստվել: Նա պատրաստել էր զենքեր, սարքավորումներ, մեքենաներ, հաց (ուտելիք), ջրամաններ, ջրի տիկեր և այլ բաներ: Առաջապահ դարձրեց Իշնասին (Աշինաս), որին հետևում էր Մուհամմադ իբն Իբրահիմ իբն Մուսաբը, աջ կողմում՝ Իտախին, ձախ կողմում՝ Զաֆար իբն Դինար իբն Աբդալլահ ալ-Խայյաթին, իսկ կենտրոնում՝ Ուջայֆ իբն Անբասային:

Երբ [Մուտասիմը] մտավ Ռումի երկիրը, իջևանեց ալ-Սինն գետի ափին, որը Սելեկիայի (Սալուկիյա) վրա էր, ծովի մոտ, նրա և Տարսոնի միջև մի օրվա ճանապարհ էր և այնտեղ էր լինում գերիների փոխանակումը: Մուտասիմը Աֆշինին ուղարկեց Սարուջ, հրամայեց ներխուժել Դարբալ-Հադասից (Հադասի լեռնանցք), նշանակելով օրը, երբ պետք է մտնելու և այն օրը, երբ պետք է իրար հանդիպեն:

Նա Իշնասին ուղարկեց Տարսոնի լեռնանցքը և հրամայեց՝ իրեն սպասել Սաֆսաֆի մոտ: Իշնասը դուրս եկավ Ռաջաբ (29 մայիս—27 հունիս) ամսվա վերջից երկու օր առաջ: Մուտասիմը Իշնասի ետևից ուղարկեց Վասիֆին, իսկ ինքը շարժվեց Ռաջաբ [ամսի] վերջից վեց օր մնացած (23 մայիս): Երբ Իշնասը հասավ Մարջ ալ-Ուսկուֆ [Կիլիկիայում], ստացավ Մուտասիմի նամակը Մաթամիրից, որի մեջ տեղեկացնում էր, որ Ռումի թագավորը իր առջև է և որ ինքը կամենում է նրա վրա հանկարծակի հարձակվել ու հրամայում էր մնալ տեղում, մինչև որ ինքը հասնի նրա մոտ: Նա մնաց երեք օր:

Նրան (Իշնասին) տեղեկացրին, որ [Ռումի] թագավորը երեսուն օրից ավելի է, որ սպասում է Մուտասիմի առաջապահ զորքին, որպեսզի հարձակում կատարի, սակայն նա լուր էր ստացել, թե նրա երկիրը մտել է մի մեծ բանակ Արմենիակոնի (Արմինիակ) կողմից, այսինքն՝ Աֆշինի բանակը:

Մուտասիմն Իշնասի ետևից ուղարկեց Վասիֆին, իսկ ինքը՝ Մուտասիմը, շարժվեց Ռաջաբ [ամսվա] վերջին վեց օր մնացած:

.....
Զորքը բերեց գերի ընկած ռազմիկներին և գերեվարած խայտաբղետ ժողովրդին: Մուտասիմը հրամայեց ազնվականներին անջատել մնացածներից: Նա հրամայեց ավարը վաճառել մի քանի տեղերում, և հինգ օրից ավելի վաճառք կատարվեց, իսկ մնացածը նա հրամայեց վառել: Որևէ բան վաճառելիս միայն երեք անգամ էին ձայն տալիս, ապա անմիջապես վաճառում, որպեսզի արագ վերջանա: Իսկ ստրուկներին հինգ-հինգ կամ տաս-տաս էին աճուրդի հանում արագության համար:

Ավարը վաճառելու օրերին զորքը հարձակվեց ավարի վրա, սակայն Մուտասիմն իր ձին հեծած, սուրը ձեռքին, սրընթաց վազեց նրանց վրա և նրանք ետ քաշվեցին ու հրաժարվեցին կողոպուտից:

Նա [Մուտասիմը] վերադարձավ իր վրաններն ու նրա հրամանով Ամորիոնը կործանվեց ու հրկիզվեց: Նա պաշարումը սկսել էր Ռամադանի (27 հուլիս—25 օգոստոս) վերջին վեց օր մնացած և այն պաշարել էր հիսունհինգ օր: Նա գերի ընկածներին բաժանեց իր զորավարներին, իսկ ինքը գնաց Տարսոն:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆՉՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(23 նոյեմբեր 838—11 նոյեմբեր 839)

էջ 257

ԱՅՇԻՆԻ ԱԶԳԱԿԱՆ ՄԱՆՔԻՋՈՒՐԻ ԱՊՍԱՄՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երբ Աֆշինը Բաբելի գործը վերջացրեց և վերադարձավ Սամառա. իր իշխանության տակ գտնվող Ատրպատականի կառավարիչ նշանակեց Մանքիջուրին (Մանգիջաուր), որը նրա ազգականներից էր: Սա Բաբելի գյուղերից մեկում հսկայական գումար էր գտել, բայց չէր հայտնել ո՛չ Մուտասիմին, ո՛չ էլ Աֆշինին: Այդ մասին փոստի տերը (պաշտոնյան) զբրեց Մուտասիմին, սակայն Մանքիջուրը նույնպես գրեց, հերքելով նրան, և նրանց միջև վեճ սկսվեց: Մանքիջուրն ուզեց սպանել նրան, սակայն Արգաբիլի բնակիչները արգելեցին և Մանքիջուրը կռվի բռնվեց նրանց հետ: Այս բանը լսելով Մուտասիմը հրամայեց Աֆշինին հեռացնել Մանքիջուրին և հսկայական զորքով ուղարկեց մի զորավարի: Երբ Մանքիջուրն

այս բանը լսեց ապստամբեց [Խալիֆայի դեմ] և հավաքելով թափառական հանցագործներին (սաալիք), դուրս եկավ Արդաբեյլից, սակայն [հիշյալ] զորավարը նրա դեմ դուրս գալով փախուստի մատնեց նրան: Նա գնաց Ատրպատականի բերդերից մեկը, որը Բաբեկը քանդել էր և այն վերակառուցեց, նորոգեց, այնտեղ ամրացավ և մի ամիս մնաց, սակայն նրա զորքը ընդզվեց նրա դեմ ու նրան հանձնեց զորավարին: Սա տարավ նրան Սամառա, և Մուտասիմը նրան բանտարկեց, իսկ Աֆշինին մեղադրեց այդ գործի համար: Նրա (Մանքիչուրի) բերվելը տեղի ունեցավ երկու հարյուր քսանհինգ թվականին:

Ասվում է, թե Մանքիչուրի մոտ ուղարկված զորավարը Բուղա ալ-Քաբիրն էր (ավագ Բուղան) և թե Մանքիչուրը նրան հանձնվեց երաշխավորագիր ստանալով:

էջ 258

ԱԲԴԱԼԱԶԷՒ՝ ՄՈՍՈՒԼԻ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉ ՆՇԱՆԱԿՎԵԼԸ ԵՎ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այդ տարում Մոսուլի¹⁴⁶ նահանգում ապստամբեց քրդերի առաջնորդներից մեկը, որի անունն էր Ջաֆար իրն Ֆահրջաս, որին հետեցեց քրդերի և այլ խռովարարների մի մեծ խումբ: Մուտասիմը Մոսուլի կառավարիչ նշանակեց Աբդալլահ իբն ալ-Սայյիդ իբն Անաս ալ-Ադդիին և հրամայեց պայթարել Ջաֆարի դեմ:

Աբդալլահը եկավ Մոսուլ, իսկ Ջաֆարը տիրել էր Մատիսին: Աբդալլահը գնաց նրա դեմ ու կռվեց և դուրս հանեց Մատիսից: Սա դիմեց Դասին լեռը ու ամրացավ մի բարձրաբերձ անմատչելի վայրում, որը մ'ենդ ճանապարհ ուներ: Աբդալլահը այնտեղ էլ գնաց և թափանցեց կիրճերը, մինչև որ հասավ նրան ու կռվեց նրա հետ: Ջաֆարը և նրան ընկերակցող քրդերը նեղեցին Աբդալլահին, քանի որ այդ վայրերը իրենց ծանոթ էին և ընդունակ էին կռվելու առանց ձիու: Աբդալլահը փախուստի դիմեց, իսկ նրա հետ եղածների մեծամասնությունը սպանվեց:

Սակայն նրանցից մեկը, որի անունն էր Ռիբահ, կարողացավ քրդերին նեղ վիճակի մեջ դնել, ճեղքեց նրանց շարքերը, խոցեց ու կոտորեց նրանց և նրանց թիկունքի կողմն անցնելով կարողացավ նրանց ուշադրությունը շեղել իր ընկերներից, այնպես որ ով կարողացավ, ազատվեց: Քրդերը կուտակվեցին նրա շուրջը, իսկ նա լեռան կատարից իրեն նետեց իր ձիու վրա: Ներքևում գետ կար, ձին ընկավ գետի մեջ, իսկ Ռիբահը փրկվեց:

Ջաֆարի ձեռքը գերի ընկածների մեջ կար երկու մարդ, որոնցից մեկի անունն Իսմայիլ էր, իսկ մյուսինը՝ Իսհակ իբն Անաս: Առաջինը

Աբդալլահ իբն Սալյիդի հորեղբայրն էր, իսկ Իսհակը Ջաֆարի փեսան էր: Ջաֆարը բերել տվեց նրանց իր մոտ: Իսմայիլը կարծում էր, որ իրեն կսպանի, իսկ Իսհակին՝ ազգակից լինելու պատճառով չի [սպանի]: Նա [Իսմայիլը] ասաց՝ ով Իսհակ, երեխաներիս քեղ եմ թողնում: Իսհակը պատասխանեց նրան՝ կարծու՞մ ես, որ կսպանվես, իսկ ես քեզանից հետո կմնա՞մ: Ապա շուռ գալով Ջաֆարին ասաց՝ խնգրում եմ ինձ սպանիր նրանից առաջ, որպեսզի նրա սիրտը հանգստանա: Եվ նա [Ջաֆարը] նախ սրան սպանել տվեց և ապա Իսմայիլին:

Երբ Մուտասիմը այս բանը լսեց, հրամայեց Իտախին հարձակվել Ջաֆարի վրա և կռվել նրա հետ: Սա եկավ Մոսուլ [երկու հարյուր] քսանհինգ թվին և բարձրացավ Դասին լեռը և ճանապարհին անցավ Սուկ ալ-Ահազից (Կիրակնօրյա շուկա): Նրան հանդիպեց Ջաֆարը և նրանք սաստիկ կռվեցին: Ջաֆարն սպանվեց, իսկ ընկերները ցրվեցին և այսպիսով վերջ գտավ մարդկանց պատճառած նրանց շարիքն ու վնասը:

Ասվում է, որ Ջաֆարը թույն խմեց, որն իր հետ ուներ, և մեռավ: Իտախը ջարդեց քրդերին, շատերին կոտորեց, ունեցվածքը կողոպտեց, իսկ գերիներին, կանանց և ունեցվածքը հավաքեց, Տաքրիտ ուղարկեց: Ասվում է, որ Իտախի հաղթանակը Ջաֆարի դեմ տեղի էր ունեցել [երկու հարյուր] քսանվեց թվին, սակայն ալլահն է միայն լավատեղյակ:

էջ 259

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մուհամմադ իբն Աբդալլահ ալ-Վարսանին ապստամբեց Վարդանակերտում (Վարսան), ապա հպատակութուն հայտնեց՝ և եկավ Մուտասիմի մոտ երաշխավորագիր խնդրելու՝ երկու հարյուր քսանհինգ թվականին:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆՀԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(12 նոյեմբեր 839—30 հոկտեմբեր 840)

էջ 259

ՄՈՒՏԱՍԻՄԻ ՉԱՅՐՈՒՅԹԸ ԱՅՇԻՆԻ ԴԵՄ ԵՎ ՍՐԱ ԲԱՆՏԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այդ տարում Մուտասիմը զայրացավ Աֆշինի դեմ և բանտարկել տրվեց նրան:

Բանն այն էր, որ Աֆշինը Բաբեկի դեմ կռվի ժամանակ ինչ նվերներ որ ստանում էր Հայաստանի և Ատրպատականի ժողովրդից, ուղարկում էր

Աշրուսանա, իսկ նվերների [կարավանը] երբ անցնում էր Աբգալլահ իբն Թահիրի մոտով, վերջինս դրում էր Մուտասիմին տեղեկացնելով այդ մասին: Մուտասիմը նախապես նրան դրել էր, որ իրեն տեղեկացնի ամեն ինչի մասին, որ ուղարկում էր Աֆշինը և Աբգալլահը կատարեց հրամանը: Ամեն անգամ, որ Աֆշինի մոտ դրամ էր կուտակվում, նա իր մարդկանց գոտիների մեջ կապում էր և ուղարկում Աշրուսանա:

Մի անգամ նա շատ փող ուղարկեց իր մարդկանց հետ, որոնք հասան Նիշապուր (Նիսաբուր): Աբգալլահը մարդ ուղարկեց, ստուգել տվեց նրանց և դրամ գտան նրանց գոտիներում: Ասաց՝ ձեզ որտեղից է այս դրամը: Ասացին՝ Աֆշինինն է: Նա ասաց՝ ստում եք, եթե իմ եղբայր Աֆշինը կամենար այսպիսի նվերներ ու դրամներ ուղարկել, [բացեիբաց] կգրեր ինձ ու կտեղեկացներ այդ մասին, դուք պարզապես գողեր եք: Աբգալլահը վերցրեց դրամը և տվեց իր զինվորներին, իսկ Աֆշինին գրեց նրա մարդկանց ասածի մասին: Նա ավելացրեց՝ ես չեմ հավատում, որ դու այդպիսի դրամներ ուղարկած լինես առանց ինձ տեղեկացնելու: Ես այն բաժանեցի զինվորներին այն դրամի փոխարեն, որ հավատացելոց իշխանը ուղարկում է [այդ նպատակով]: Եթե իրոք դա քո դրամն է, ինչպես նրանք ասում են, ապա հենց որ հավատացելոց իշխանից դրամը գա, այն ես քեզ կուղարկեմ, իսկ այլ դեպքում հավատացելոց իշխանի իրավունքն է այն ստանալ: Ես այն վճարեցի իմ զինվորներին, քանզի ուզում եմ նրանց ուղարկել Թուրքաց երկիրը:

Աֆշինը գրեց՝ իմ և հավատացելոց իշխանի դրամները մեկ են ու խնդրեց, որ իր մարդկանց բաց թողնի և սա բաց թողեց: Ահա այս էր թշնամության պատճառը երկուսի միջև, իսկ Աբգալլահը հետապնդում էր նրան: Աֆշինը Մուտասիմից երբեմն լսում էր, որ ուզում է Աբգալլահին հեռացնել հորասանից և ահա ինքը ցանկացավ այդ նահանգին տիրանալ: Նա գրեց Մազիարին համոզելով ապստամբել [իշխանության դեմ], ենթադրելով, որ եթե նա ապստամբի, Մուտասիմը Աբգալլահին կհեռացնի հորասանից և իրեն կնշանակի կառավարիչ, հանձնարարելով պայքարել Մազիարի դեմ: Մենք արդեն տեսանք, թե ինչով վերջացավ Մազիարի գործը, ինչպես նաև Մանքիշուրի ապստամբությունը:

Մուտասիմը ստուգելով Աֆշինի գործը, զայրացավ նրա դեմ: Աֆշինը զգաց այդ բանը և շփտեր ինչ անել ու որոշեց իր պալատում մակույկներ պատրաստել և Մուտասիմի ու զորավարների ղեղաված վիճակում հղած մի օր [Տիգրիսի վրայով] ընկնել Մոսուլի ճանապարհը, ապա անցնել Զաբ [գետը], այդ կողմերի վրայով անցնել Հայաստան, իսկ Հայաստանը նրա իշխանության տակ էր, ապա անցնել հազարաց երկիրը, շրջել Թուրքաց երկրում ու վերադառնալ Աշրուսանա և կամ խազարներին գրգռել

մահմեդականների դեմ: Սակայն այդ բանը չկարողացավ անել և որոշեց մեծ ճաշկերույթ պատրաստել, հրավիրել Մուտասիմին ու զորավարներին, [ճաշի] մեջ թույն դնել և եթե նույնիսկ Մուտասիմը չգա զբաղված լինելու պատճառով, ապա կթունավորի զորավարներին՝ օրինակ՝ Իշնասին, Իտախին և ուրիշներին: Երբ նրանք դուրս կգան իր մոտից, ինքն էլ գիշերվա սկզբում կփախչի: Նա սկսեց պատրաստվել այդ բանին, իսկ զորավարները [այդ ժամանակ] հերթով պահպանութուն էին անում Մուտասիմի տանը, ինչպես (ընդհանրապես) անում են զորավարները:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(7 սեպտեմբեր 845—27 օգոստոս 846)

էջ 275

ՏԱՐԻԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում [գերիների] փոխանակում եղավ մահմեդականների և հոռոմների միջև: Մահմեդականները հավաքվեցին ալ-Լամիս գետի ափին Տարսոնից մեկ օրվա ճանապարհի վրա: Վասիկը (խալիֆան) գնեց Բաղդադում և այլ վայրերում եղած հոռոմներին: Վասիկը Ահմադ իբն Սաիդ իբն Սալմ իբն Կուտայբա ալ-Բահիլիին Մահմանային գոտու և Ավասիմի կառավարիչ նշանակեց, հրամայելով նրան և իսկան ալ-Խագիմին (ներքինի) ներկա լինել և ստուգել մահմեդական գերիներին: Ով կասի Ղուրանը ստեղծված է¹⁴⁷ և ալլահը անտեսանելի է հանդերձյալում, փոխանակել նրան և տալ մեկ դինար, իսկ ով այդ բանը չի ասի, թողնել նրան հոռոմների ձեռքում:

[Երկու հարյուր] երեսունմեկ թվականի Աշուրայի¹⁴⁸ օրը մահմեդականները իրենց հետ եղած գերիների հետ հավաքվեցին գետի ափին, եկան նաև հոռոմները՝ իրենց հետ եղած գերիների հետ, և գետը ընկած էր երկուսի միջև: Մահմեդականները բաց էին թողնում մի դերու, իսկ հոռոմները նույնպես մի մահմեդական գերու էին բաց թողնում, որոնք գետի մեջտեղում իրար էին հանդիպում: Եվ այսպես գալիս էին բոլորը և երբ դերին հասնում էր մահմեդականների մոտ, բոլորը գոռում էին՝ ալլահ աքբար (մեծ է ալլահը) և երբ [հոռոմ] գերին հասնում էր հոռոմների մոտ, սրանք էին դոռում, և այսպես մինչև վերջ:

Մահմեդական գերիների թիվը չորս հազար չորս հարյուր վաթսուն էր, կանայք ու երեխաները ութ հարյուր հոգի էին, իսկ մահմեդականնե-

րի [իշխանության տակ գտնվող] ոչ մահմեդականները (զիմմա) հարյուր հոգի էին:

Գետը ծանծաղուտ ունեւր, որտեղից էլ անցնում էին գերիները: Ասվում է նաև, որ նրա վրա կամուրջ կար:

Երբ փոխանակումը ավարտեցին, Ահմադ իբն Սաիդ իբն Սալմ ալ-Բահլին ձմեռային արշավանք կատարեց: Մարդիկ ձյան և անձրևի տակ մնացին և երկու հարյուր մարդ մեռավ, նույնքան էլ գերի ընկավ, իսկ Պոզանտի (Բաղանդուն) [գետի] մեջ շատերը խեղդվեցին: Վասիկը զայրացավ Ահմադի վրա:

ԵՐԿՈՒ ԶԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(28 օգոստոս 846—16 օգոստոս 847)

էջ 278

ՄՈՒՏԱՎԱՔՔԻՒԻ ԽԱԼԻՖԱ ԴԱՌՆԱԼԸ

Այդ տարում Մուտավաքքիլ ալ-ալլահ Զաֆար իբն Մուտասիմին երդում (բայա)¹⁹ տվեցին Վասիկի մահվանից հետո:

Բանն այսպես կատարվեց: Երբ մեռավ Վասիկը, [խալիֆայական] տուն եկան Ահմադ իբն Աբու Դուադը, Իտախը, Վասիֆը, Օմար իբն Ֆարջը, իբն Զայյատը և Աբու-լ-Վազիր Ահմադ իբն Խալիդը ու որոշեցին երդում տալ Մուհամմադ իբն ալ-Վասիկին, որն անմորուք կարճ տղա էր: Նրան հազցրեցին սև շապիկ ու սաղավարտ և տեսան, որ կարճահասակ է: Վասիֆն ասաց՝ ալլահից չեք վախենում, որ սրան խալիֆա եք հռչակում: Նրանք վիճեցին, թե ո՞ւմ հռչակեն և շատերի անունները տվեցին: Ապա բերել տվեցին Մուտավաքքիլին: Երբ եկավ, Ահմադ իբն Աբի Դուադը հազցրեց նրան երկար [զբա՛հը] և փաթթոց կապեց [զլխին] և աչքերի մեջտեղը համբուրեց, ասելով՝ ողջույն քեզ, ո՞վ իշխան հավատացելոց, և ալլահի գթությունն ու ողորմությունը քեզ:

Ապա լվացին Վասիկին, աղոթեցին նրա վրա ու թաղեցին: Մուտավաքքիլի տարիքը [խալիֆա] հռչակման օրը քսանվեց էր: Նա զինվորներին ութ ամսվա ոռճիկ վճարեց: Երբ իբն Զայյատը կամեցավ նրան Մունտասիր (Հաղթանակող) պատվանունը տալ, Ահմադ իբն Աբու Դուադը ասաց՝ ես մի պատվանուն գտա, որը հարմար է՝ Մուտավաքքիլ ալալլահ (ալլահին ապավինող): Նա հրամայեց կնիք պատրաստել և այսպես էլ գրվեց (հայտնվեց) ամեն կողմ:

ՄՈՒՀԱՄՄԱԴ ԻՔՆ ԲԱԻՍԻ ՓԱԽՍՏՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մուհամմադ իբն ալ-Բաիս իբն ալ-Ջալիսը փախավ [բանտից]:

Փախուստի պատճառն այն էր, որ նա գերի էր ընկել Ատրպատականում և բերվել Սամառա: Նա ուներ մի ծառա, որը կոչվում էր Խալիֆա: Մուտավաքքիլ [խալիֆան] հիվանդ էր և Խալիֆա [կոչվածը] իբն ալ-Բաիսին հայտնեց, թե Մուտավաքքիլը մեռավ: Սակայն վերջինս չէր մեռել, այլ [ծառան] ուզում էր իբն ալ-Բաիսին համոզել, որ փախչի և սա համաձայնութուն տվեց փախչելու: [Մառան] ձիերը պատրաստեց և նրանք երկուսով փախան Ատրպատականում գտնվող մի վայր, որը կոչվում էր Մարանդ: Ասվում է, որ նա ուներ Շահի և Յակոբար ամրոցները: Ասվում է նաև, որ Բաիսը Իսհակ իբն Իբրահիմ իբն Մուսաբի բանտում էր գտնվում: Նրա համար բարեխոսել էր Բուղա ալ-Շարաբին, և նրան արձակել էին մոտավորապես երեսուն հոգուց երաշխիք վերցնելով, որոնցից էր Մուհամմադ իբն Խալիդ իբն Յազիդ իբն Մազիդ ալ-Շայբանին: [Իբն ալ-Բաիսը] հաճախ այցելում էր Սամառա և այնտեղից էլ փախել էր Մարանդ և պարեն ամբարել:

Սա ամրացված քաղաք էր, ջրի աղբյուրներով, շատ պարտեղներով: Նրա մոտ հավաքվեցին խոռվության 'սիրահարներ' Ռաբիա և այլ ցեղերից: Եվ այսպիսով նա ունեցավ երկու հազար երկու հարյուր մարդ:

[Այդ ժամանակ] Ատրպատականի կառավարիչն էր Մուհամմադ իբն Հատիմ իբն Հարսաման, որը բավարար չափով չհետապնդեց նրան, և Մուտավաքքիլը Ատրպատականի կառավարիչ նշանակեց Համդաուայհ իբն Ալի իբն ալ-Ֆադլ ալ-Սաադին, որին ուղարկեց փոստի [ձիերով]: Սա զորք հավաքեց և գնաց իբն ալ-Բաիսի դեմ ու պաշարեց նրան Մարանդում: Երբ պաշարումը երկարեց, Մուտավաքքիլն ուղարկեց Զիրաք ալ-Տուրքիին երկու հարյուր թուրք ձիավորներով, սակայն ոչինչ չկարողացավ անել: Մուտավաքքիլն ուղարկեց Օմար իբն Սիսիլ իբն Քալին՝ ինր հարյուր ձիավորներով, սակայն ոչ մի օգուտ չտվեց: Այն ժամանակ նա ուղարկեց Բուղա ալ-Շարաբիին՝ երկու հազար ձիավորներով:

Համդաուայհը, իբն Սիսիլը և Զիրաքը Մարանդի շուրջը հարյուր հազար ծառ էին կտրել և քսան քարանետ մեքենա էին զետեղել: Իբն Բաիսը ևս դրեց նույնքան [քարանետներ] և նրանք չկարողացան մոտե-

նալ պարսպին: Ութ ամսվա պատերազմի ընթացքում Մուտավաքքիլի գորքից մոտավորապես հարյուր մարդ սպանվեց և շորս հարյուր՝ վիրավորվեց: Նույնքան մարդ էլ տուժեց նրա (իբն ալ-Բահսի) գորքից:

Համդաուայհը, Օմարը և Զիրաքը կովում էին նրա դեմ առավոտյան և երեկոյան, իսկ նրա մարդիկ, նիզակները ձեռքներին, պարաններով կախվում էին պարսպից և կովի բռնվում նրանց հետ: Երբ խալիֆայի գորքը հարձակվում էր, ապաստանում էին պարսպի ներսում ու պաշտպանվում: Երբեմն նրանք բացում էին դարպասները, կովում և ապա վերադառնում:

Երբ Բուղա ալ-Շարաբին մոտեցավ Մարանդին, իսա իբն ալ-Շայխ իբն ալ-Սալիլին ուղարկեց՝ տալով երաշխավորագիր (աման) իբն ալ-Բահսի լորքի համար, ե՛լն իջնեն բերդից, և [առանձին] երաշխավորագիր նաև իբն ալ-Բահսին, եթե նա իջնի ըստ Մուտավաքքիլի պայմանների: Նրա մարդկանցից շատերը իջան ըստ երաշխավորագրի և ապա բացեցին քաղաքի դուռը, և Մուտավաքքիլի գորքը մտավ: Իբն ալ-Բահսը փախավ, սակայն զորքի մի մասը հասավ նրա հետևից և գերի բռնեց նրան: Զինվորները կողոպտեցին նրա և մերձավորների տները, ինչպես նաև քաղաքի որոշ բնակիչների տները: Ապա ընդհանուր երաշխիք (աման) տրվեց: Գերի տարան իբն ալ-Բահսի երկու քույրերին, երեք դուստրերին և բազմաթիվ աղախինների: Ապա մյուս օրը հասավ Բուղա ալ-Շարաբին և մունետիկի միջոցով արգելեց կողոպուտը: Նա գրեց (խալիֆային) իր հաղթանակի մասին և իբն ալ-Բահսին իր հետ տարավ նրա մոտ:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆԷՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(26 հուլիս 849—14 հուլիս 850)

էջ 284

ՄՈՒՏԱՎԱՔՔԻԼԻ ՈՐԴԻՆԵՐԻՆ ԿԱՀԱՄԱՌԱՆԳ ՀՈՉԱԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մուտավաքքիլին իր երեք որդիներին գահաժառանգ հրոշակեց: Դրանք էին՝ Մուհամմադը, որին տվեց ալ-Մունտասիր Բիլլահ պատվանունը, Աբու Աբդալլահ Մուհամմադը և նրան տվեց ալ-Մուտազզ Բիլլահ պատվանունը և Իբրահիմը, որին տվեց ալ-Մուայյիդ Բիլլահ պատվանունը: Նրանցից ամեն մեկին տվեց երկուական դրոշ՝ մեկը սև, որը գահաժառանգման (երդման) դրոշն էր, իսկ մյուսը՝ սպիտակ, որն աշխատանքի դրոշն էր: Նրանցից ամեն մեկին տվեց հետևյալ [նահանգները].

Մունտասիրին պարգևեց Աֆրիկա նահանգը (Իֆրիկիա) և ամբողջ

Մաղրիբը, Ավասիմը, Կիննասրիներ, ամբողջ Սահմանային գոտին՝ Ասորիքի և Զազիրայի մասերով, Դիար Մուգարը, Դիար Ռաբիան, Մոսուլը, Հիտը, Անան, Անբարը, Խաբուրը, Բաջուրմի շրջանները, Տիգրիսի շրջանները, Սավազի բոլոր գավառները, երկու սրբավայրերը¹⁵⁰, Եմենը, Հադրամաուտը, Յամաման, Բահրայնը, Սինգը, Մուքրանը, Կանգաբիլը, Ֆարաջ Բայթ ալ-Ջահաբը, Ահուազի շրջանները, Սամառայի բերքերը, Մահ ալ-Քուֆան, Մահ ալ-Բասրան, Մահ Սուրագանը, Միհրաջան Կողակը, Շահրղուրը, Սամղանը, Լսբահանը, Կումը, Կաշանը, ամբողջ Զիբալը և Բասրայի արաբների հարկերը (սադակա)։

Մուտագզին պարգևեց Խորասանը իր հարակից մասերով, Թաբարիստանը, Ռեյը (Ռայ), Հայաստանը, Ստրպատականը, Պարսից (Ֆարիս) շրջանը, ապա ավելացրեց [երկու հարյուր] քառասուն թվին (854/855) բոլոր [հիշյալ] նահանգների դրամների հավաքումը և բոլոր փողերանոցների (դար ալ-Դարբ) հսկողությունը և հրամայեց, որ իր անունը դնի դիրհամների վրա։

Իսկ Մուլայիդին պարգևեց Եմեսայի (Հիմս), Դամասկոսի (Դիմաշկ) և Պաղեստինի (Ֆիլասթին) ջուղերը¹⁵¹։

էջ 285

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մուտավաքբիլը զիմայի ժողովրդին (ոչ մահմեդականներին) հրամայեց կրել մեղրագույն պատմուճաններ (թայլասան), կապել դուննար [կոշված] գոտիներ և նստել թամբին փայտե ասպանդակներով, թամբի ետևում երկու գունդ կապել, իրենց ստրուկների (մամլուք) հագուստների վրա դրանց գույնից տարբեր գույնով երկու շերտ դնել չորս մատ մեծությունը և իրարից տարբեր գույնով։ Նրանց կանայք դուրս գալուց պետք է կրեին մեղրագույն քող։ Նա արգելեց նրանց հանդիսավոր գոտիներ կապել։ Հրամայեց քանդել նորակառույց եկեղեցիները և տասանորդ (ուշր) վերցրեց նրանց տներից։ Նրանց տների դռների վրա պետք է սատանայի փայտե պատկերներ լինեին։ Արգելեց նրանց պետական (արքունի) պաշտոններ ստանալ և մահմեդականը չէր կարող նրանց ուսուցանել։ Արգելեց նրանց ծաղկազարդին իաչ ցուցադրել և կամ ճանապարհներում [խաչ] դնել։ Նա հրամայեց նրանց գերեզմանները հողին հավասարեցնել։ Այս բոլորի մասին նա գրավոր հայտնեց ամեն կողմ։

էջ 288

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում հանկարծակի մեռավ Արու Սաիդ Մուհամմադ իբն Յուսուֆ ալ-Մարուազին, որին տրված էր Հայաստանի և Ատրպատականի կառավարչութունը: Նա մի կոշիկը հագել էր և [ոտքը] մեկնել էր մյուսը հագնելու, բայց հենց այդ պահին մահացել էր: Մուտավաքբիլը նրա որդուն հանձնարարեց հոր վարած պատերազմը ղեկավարելու և իրավունք տվեց նահանգի հարկերը հավաքելու: Նա գնաց և երկիրը զսպեց:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

էջ 288—289

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐԻՒՒՒ ԻՐԵՆՑ ԿԱՌԱՎԱՐՁԻ ԴԵՄ ԱՊՍԱՄԲԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Հայաստանի ժողովուրդը ապստամբեց իր կառավարիչ Յուսուֆ իբն Մուհամմադի դեմ և սպանեց նրան:

Բանն այն էր, որ Յուսուֆը երբ գնաց Հայաստան, նրան դիմավորեց մի պատրիկ, որի անունն էր Բագարատ որդի Աշոտի (Բակրաթ իբն Աշուր)¹⁵² և կոչվում էր պատրիկների պատրիկ (բաթրիկ ալ-բաթարիկա): Սա նրանից երաշխավորագիր (աման) խնդրեց¹⁵³: Յուսուֆը նրան և որդուն¹⁵⁴ ձերբակալեց և ուղարկեց խալիֆայի դուռը: Հայաստանի պատրիկները հավաքվեցին Աշոտի որդի Բագարատի եղբորորդու¹⁵⁵ մոտ և երդվեցին սպանել Յուսուֆին: Նրանց հետ համաձայնեց նաև Մուսա իբն Զուրարան¹⁵⁶, որը Բագարատի փեսան էր աղջկա կողմից: Լուրը հասավ Յուսուֆին, որին մերձավորները զգուշացրին, որ այնտեղ չմնա, սակայն նա չսեց նրանց:

Երբ ձմեռը վրա հասավ, իջավ ձյունը, նրանք (հայերը) սպասեցին, մինչև որ ձյունը նստի: Ապա եկան նրա մոտ Տարոն (Թաբուն)¹⁵⁷ քաղաքը և պաշարեցին նրան: Նա դուրս եկավ քաղաքից, կռվեց նրանց հետ. սակայն նրանք սպանեցին նրան ու նրա զինակիցներին: Իսկ ովքեր չէին կռվում նրա հետ, ասացին նրանց՝ հագուստներդ հանեցեք և մերկ փրկվեցեք: Այդպես էլ արեցին և բոկոտն, մերկ գնացին. մեծ մասը ցրտից մե-

ռավ և շատերի մատնեքը պոկվեցին և [այսպես] փրկվեցին: Այս բոլոր կատարվեց Ռամադան (26 փետրվար—26 մարտ) [ամսին]:

Դրանից առաջ Յուսուֆն իր մարդկանց բաժանել էր ըստ իր նահանգի շրջանների (ռուստակ) և ամեն մի ջոկատի դեմ ուղարկվեց պատրիկների մի խումբ, որոնք մեկ օրում կոտորեցին նրանց:

Երբ Մուտավաքքիլը լսեց այս բանը, նրանց դեմ ուղարկեց Բուղա ալ-Քաբիրին (Ավագ Բուղային)՝ Յուսուֆի արյան վրեժը լուծելու: Նա գնաց Մոսուլի ու Ջազիրայի վրայով և սկսեց [իր գործունեությունը] Արզնում, ուր Մուսա իբն Ջուրարան էր, որի եղբայրներն էին Իսմայիլը, Սուլայմանը, Ահմադը, Իսան, Մուհամմադը և Հարունը: Բուղան Մուսա իբն Ջուրարային ուղարկեց Մուտավաքքիլի մոտ: Ապա նա հարձակվեց Յուսուֆին սպանողների վրա և կոտորեց մոտավորապես երեսուն հազար մարդ և մեծ թվով մարդկանց գերեվարեց ու վաճառեց: Նա գնաց Աղբակ (ալ-Բակ)¹⁵⁸ երկիրը, գերեվարեց Աշութ (Աշոտ)¹⁵⁹ իբն Համզա (Համազասպ) Աբու-Աբբասին՝ Աղբակի տիրոջը, իսկ Աղբակը Վասպուրականի (Բուսֆուռաջան) գավառներից էր: Ապա գնաց Դվին (Դաբիլ) քաղաքը Հայաստանում, մնաց մեկ ամիս, հետո գնաց Տփղիս (Տաֆլիս) ու պաշարեց այն:

էջ 291

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում ամառային արշավանք կատարեց Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանին:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(23 հունիս 852—11 հունիս 853)

էջ 291—292

ԲՈՒՂԱՅԻ ՏՓՂԻՍՈՒՄ ԿԱՏԱՐԱԾՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Հիշեցինք Բուղայի գնալը Տփղիս և պաշարելը: Երբ Բուղան այնտեղ գնաց, ուղարկեց Ջիրաք ալ-Տուրքիին, որը Կուր գետը անցավ: Սա մեծ գետ էր, որի [արևմտյան] ափին էր Տփղիս քաղաքը, իսկ Սուղդաբիլը նրա արևելյան կողմում էր: Երբ նա անցավ գետը, կանգնեց Տփղիսի հրապարակում (մայրան): Բուղան ուղարկեց նաև քրիստոնյա Աբու-լ-Աբբաս

ալ-Վարիսիին¹⁶⁰ Հայաստանի ժողովրդին՝ նրա արաբներին և օտարներին¹⁶¹ (աջամ): [Զիրաքը] եկավ Տփղիս Բաբ ալ-Ռաբադի¹⁶² կողմից, Իսհակ իբն Իսմայիլը՝ Օմայանների մտուլան, Տփղիսից դուրս եկավ Զիրաքի դեմ և հանդիպեց նրան հրապարակի մոտ: Բուղան կանգնած էր մի բարձր բլրի վրա և դիտում էր Զիրաքի և Աբու-լ-Աբբասի՝ գործողությունները: Բուղան կանչեց նավթածիգներին, որոնք կրակի տվեցին քաղաքը, հրկիզեցին այն, քանդի կառուցված էր սոճու փայտից: Իսհակ իբն Իսմայիլը եկավ քաղաք և տեսավ, որ կրակը վառել էր իր պալատը և շրջապատել հարճերին: Եկան թուրքերը և մաղրիբեցիները¹⁶³ և գերի վերցրին նրան ու որդուն՝ Օմարին և երկուսին էլ բերեցին Բուղայի մոտ: Նա հրամայեց Իսհակի վիզը կտրել, իսկ մարմինը խաչ հանել Կուր գետի վրա: Սա մի գեր ծերունի էր խոշոր գլխով, շիլ աչքերով: Քաղաքում վառվեց մոտավորապես հիսուն հազար մարդ, իսկ ով կրակից ազատվեց, գերի տարվեց և մեռյալներն էլ կողոպտվեցին: Տարան նաև Իսհակի ընտանիքը և նրա հրդեհից հետո մնացած ամբողջ ունեցվածքը Սուլդաբիլում: Սա մի ամրացված քաղաք էր Տփղիսի դիմացը, որը կառուցել էր Խոսրով (Քիսրա) Անուշիրուանը, իսկ Իսհակը ամրացրել էր այն և այնտեղ պահել իր ունեցվածքը, ինչպես և կնոջը՝ Սաբիրի տիրոջ դստերը¹⁶⁴:

Ապա Բուղան իր զորքի մի մասի հետ Զիրաքին ուղարկեց Գարդման (Զարդաման), որը Պարտավի (Բարդաա) և Տփղիսի մեջտեղ էր գտնվում: Սա գրավեց այն և նրա պատրիկին¹⁶⁵ գերի վերցրեց: Ապա Բուղան գնաց Իսա իբն Յուսուֆի դեմ, որը Քտիշ (Քատիշ)¹⁶⁶ ամրոցում էր Բայլականի գավառում: Նա գրավեց այն և նրան գերի բռնելով տարավ: Նրա հետ տարավ նաև Աբու-լ-Աբբաս ալ-Վարիսիին, որի անունն էր Սմբատ որդի Աշոտի (Սինբաթ իբն Աշութ)¹⁶⁷, ինչպես նաև Սմբատի որդի Սահլի որդի Մուավիային (Մուավիա իբն Սահլ իբն Սինբաթ)¹⁶⁸ Առանի պատրիկին:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆԻՆԸ ԹՎԱԿԱՆ

(12 հունիս 853—1 հունիս 854)

էջ 293

Այդ տարում Մուտավաքբիլ [Խալիֆան] հրամայեց զիմմի ժողովրդրդին (ոչ մահմեդականներին) հագնել կրկնակի դեղին շապիկ՝ որպես պատմունճան և հեծնել միմիայն ջորի ու ավանակ, բայց ոչ ձի կամ նը-ժուլգ:

Այդ տարում ամառային արշավանք կատարեց Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանին¹⁶⁹:

(22 մայիս 855—9 մայիս 856)

էջ 295

ԳԵՐԻՆԵՐԻ ՓՈՒԱՆԱԿՈՒՄԸ ՄԱՂՄԵԳԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՀՈՌՈՄՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ

Այդ տարում մահմեդական. և հոռոմ գերիների փոխանակում եղավ այն բանից հետո, երբ Ռումի թագուհի Թեոդորան (Տուդուրա)¹⁷⁰ տասներկու հազար հոգի սպանել էր տվել մահմեդական գերիներից: Նա առաջարկեց նրանց քրիստոնեությունն ընդունել, և ով ընդունեց, նրան համարեց, որ փոխարինում է սպանված քրիստոնյաներին, իսկ ով մերժեց՝ սպանվեց: Մնացածների համար նա լուր ուղարկեց փոխանակում առաջարկելով:

Մուտավաքքիլը Շանիֆ (Շունայֆ) Խադիմին (ներքինի)¹⁷¹ ուղարկեց փոխանակման համար և պահանջեց դատավորաց դատավոր Ջաֆար իբն Աբդ ալ-Վահիդին, որ ներկա լինի փոխանակման [արարողությունը], իր փոխարեն մեկին թողնելով որպես դատավոր: Նա թույլտվություն ստացավ և իր փոխարեն դատավոր նշանակեց Իբն Աբու-լ-Շավարիբին, որը երիտասարդ էր: Փոխանակումը տեղի ունեցավ Լամիս գետի մոտ: Մահմեդական գերիներն էին յոթ հարյուր ութսունհինգ տղամարդ և հարյուր քսանհինգ կին:

Այդ տարում Մուտավաքքիլը ամբողջ Շիշմաթ¹⁷² գավառը դարձրեց ուշրիյա¹⁷³ (տասանորդական), իսկ մինչ այդ խարաջիյա (խարաջային) էր:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(10 մայիս 856—29 ապրիլ 857)

էջ 297

Այդ տարում հոռոմները հարձակվեցին Սամոսատի (Սումայսաթ) կողմերը՝ Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանիի ամառային արշավանքից հետո, և մոտեցան Ամիդին: Նրանք դուրս եկան Ջազիրայի Սահմանային գոտուց (սուդուր), կողոպտեցին, գերեցին մոտավորապես տաս հազարի: Նրանք մտան Աբրիկի (Արինի)¹⁷⁴ Կարբեսսի (Կարիբաս)¹⁷⁵ գյուղի կողմից, ապա վերադարձան: Նրանց հետապնդեցին Կարբեսսը, Օմար իբն Աբդալլահ ալ-Ակթան և կամավորների մի խումբ, սակայն չհասան: Մուտավաքքիլը գրեց Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանիին, որ նրանց դեմ ձմեռային հարձակում կատարի:

(8 ապրիլ 859—27 մարտ 860)

էջ 298—299

Այդ տարում Մաղրիբի երկրում երկրաշարժ եղավ, կործանվեցին բերդեր, տներ, կամուրջներ: Մուտավաբբիլը երեք միլիոն դիրհեմ բաժանեց անտուն մնացածներին:

Երկրաշարժ եղավ Մահդիի ճամբարում (Ասբար ալ-Մահդի, Բաղդադի Ռուսաֆա), Մաղահնում (Տիզբոն), ինչպես նաև Անտիոքում և շատ մարդ մեռավ, ու քանդվեց հազար հինգ հարյուր տուն, իսկ [քաղաքի] աշտարակներից իննսունից ավելին քանդվեց: Ահեբի և աննկարագրելի ձայներ լսվեցին: Քաղաքի մոտ եղած Ակոա (լերկ) լեռը պատռվեց և ընկավ ծովը: Այդ օրը ծովը ալեկոծվեց և սև թանձր կեղտոտ ծուխ բարձրացավ, որի հետևանքով մի գետ մեկ փարսախ հեռավորության վրա ցրվեց, և շիմացան թե ուր: Տիննիսի¹⁰ ժողովուրդը, ինչպես ասվում է, հսկայական, երկարատև զորոյուն լսեց, որից շատերը մեռան: Երկրաշարժ եղավ Զազիրայում, Սահմանային գոտում, Տարսոնում, Ադանայում, ինչպես նաև Ասորիքում: Կառդիկեի (Կադակիա) ժողովրդից միայն քչերը փրկվեցին:

Այդ տարում հոռոմները հարձակվեցին Սամոսատի (Սումայսաթ) վրա, կոտորեցին, գերեվարեցին [ժողովրդին] և մեծ թվով գերեցին [զինվորներին]:

Նույն տարում Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանին ամառային արշավանք կատարեց:

(28 մարտ 860—16 մարտ 861)

էջ 300

Այդ տարում Ամրու (Օմար) իբն Աբդալլահ ալ-Ակթան ամառային հարձակում կատարեց [Ռումի երկիրը]: Նա տասնյոթ հազար զուլխ [անասուն] տարավ: Արշավեց Կարբեսար (Կարիբաս) և տարավ հինգ հազար զուլխ [անասուն]: Արշավեց նաև Ֆադլ իբն Կաբինը, մոտավորապես քսան նավով և նվաճեց Անտիոքի բերդը: Բալթաջուրը արշավեց, ավարի տվեց և գերեվարեց: Արշավեց Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանին և տարավ հինգ հազար զուլխ [ոչխար], իսկ ձիեր, ուղտեր և ավանակներ՝ մոտավորապես տաս հազար զուլխ:

Այդ տարում Մուտավաքքիլը տեղափոխվեց Զաֆարիյա:

Այդ տարում գերինների փոխանակութունն եղավ Սաֆար ամսին (27 ապրիլ—25 մայիս) Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանիի ձեռքով: Փոխանակվեցին երկու հազար երեք հարյուր վաթսուներթ հոգի:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(7 մարտ 862—23 փետրվար 863)

էջ 312

Այդ տարում Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանին հանվեց Ասորիքի Սահմանային գոտուց և Ռամադան ամսին (29 հոկտեմբեր—27 նոյեմբեր) նշանակվեց Հայաստանի և Ատրպատականի կառավարիչ:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆԻՆԸ ԹՎԱԿԱՆ

(24 փետրվար 863—13 փետրվար 864)

էջ 312—313

ՀՈՌՈՄՆԵՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ԵՎ ԱԼԻ ԻԲՆ ՅԱՀԻԱ ԱԼ-ԱՐՄԱՆԻԻ
ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Զաֆար իբն Դինարը ամառային արշավանք կատարեց, գրավեց մի բերդ և ցորենի շտեմարաններ (մաթամիր): Օմար իբն Ուբայդալլահ ալ-Ակթան հրաման խնդրեց Ռումի երկիրը արշավելու: [Զաֆարը] թույլ տվեց և նա Մալաթիայի մարդկանցից բաղկացած մեծ զորքով գնաց: Նրա դեմ դուրս եկավ Ռումի թագավորը՝ մեծ զորքով, Մարջ ալ-Ոսկուֆ վայրում: Սաստիկ պատերազմ եղավ, որի ընթացքում երկու կողմից շատերն սպանվեցին: Ապա նրան շրջապատեցին հոռոմները, որոնք հիսուն հազար էին: Սպանվեց Օմարը և նրա հետ եղածներից երկու հազար մահմեդական, Ռաջաբ ամսի (20 օգոստոս—18 սեպտեմբեր) կեսին:

Երբ Օմար իբն Ուբայդալլահը սպանվեց, հոռոմները դուրս եկան Զազիրայի սահմանային գոտի, ձեռք մեկնեցին մահմեդականների ունեցվածքին ու կանանց: Այս բանը լսեց Ալի իբն Յահիան, որը Հայաստանից գալիս էր նփրկերտ (Մայաֆարիկին), նրա և Սալսալայի¹⁷⁷ բնակիչների մի խմբի հետ: Նա հարձակվեց, սակայն պարտվեց և մոտավորապես շորս հարյուր հոգու հետ սպանվեց Ռամադան ամսին (18 հոկտեմբեր—16 նոյեմբեր):

Այդ տարում ղինվորները և վարձկանները Բաղդադում խռովութիւն բարձրացրին:

Բանն այն է, որ այստեղ և Սամառայում ու նրա մերձակայքում հասավ Օմար իբն Աբդալլահի (ալ-Ակթա) և Ալի իբն Յահյայի (ալ-Արմանի) սպանութեան լուրը, որոնք իսլամի քաջերից ու կորովի զորականներից էին և Սահմանային գոտում (սուղուր) կարևոր դեր էին կատարել մահմեդականների (հոռոմների դեմ) մղած պայքարում: Ծանր էր այն, որ սրանք մեկը մյուսի ետևից էին սպանվել և մանավանդ մարդիկ դեռ չէին մոռացել թուրքերի (ռազմիկների) Մուսավաքքիլ խալիֆային սպանելը, մահմեդական պետութեան գործերին միջամտելը: Վերջիններս սպանում էին խալիֆաներին և իրենց ուղածին դարձնում խալիֆա, առանց հարգելու ո՛չ կրոնը, ո՛չ էլ մահմեդականներին:

Բազմութիւնը հավաքվեց Բաղդադում գոռոցներով ու շեփորներով և նրան միացան բանա (արաբի ու պարսիկի խառնուրդ) կոչվածները, վարձկանները, որոնք ոռճիկ էին պահանջում: Սա տեղի ունեցավ Սաֆար ամսին (26 մարտ—25 ապրիլ): Նրանք բանտերի դռները բացեցին, բանտարկյալներին ազատեցին, երկու կամուրջներից մեկը վառեցին, իսկ մյուսը ջարդեցին: Նրանք կողոպտեցին (քրիստոնյա) Հարունի Բիշր և Իբրահիմ որդիների տունը, որոնք Մուհամմադ իբն Աբդալլահի քարտուղարներն էին: Ապա Բաղդադի ու Սամառայի հարուստները շատ դրամ տրամադրեցին և բաժանեցին այնպիսիներին, որոնք կովի էին գնում Սահմանային գոտի: Եկան մարդիկ Ջիբալից, Ֆարսից և այլ վայրերից հոռոմների դեմ կովի գնալու, թեև խալիֆան ո՛չ հրաման էր տվել, ո՛չ զորք ուղարկել:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՍՈՒՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(2 փետրվար 865—21 հունվար 866)

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Հայաստանում երկու մարդ երևան եկան (ապստամբեցին), որոնք դեմ կովեց Ալա իբն Ահմադը՝ Բուղա ալ-Շարաբիի նշանակած կառավարիչը (պաշտոնյան): Սա հաղթեց նրանց և նրանք բարձրացան մի ամրոց նույն տեղում: Նա պաշարեց, քարանետ մեքենաներ դրեց ու փախուստի մատնեց նրանց: Նրանք թաքնվեցին, իսկ բերդը գրավվեց:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՍՈՒՆԵՐԿՈՒ ՔՎԱԿԱՆ

(22 հունվար 866—10 հունվար 867)

էջ 333

ՄՈՒԱՅՅԻՒՒՆ ԵՆՈՐՀԱԶՈՒՐԿ ԼԻՆԵԼԸ ԵՎ ՄԱՀԸ

Այդ տարվա Ռաչար ամսին Մուտաղզ [խալիֆան] իր եղբորը՝ Մուայյիդին, իրենից հետո գահը ժառանգելու [իրավունքից] ղրկեց:

Բանն այն է, որ Հայաստանի կառավարիչ (ամիլ) ալ-Ալա իրն Ահմադը Մուայյիդին ուղարկել էր հինգ հազար զինար, որպեսզի իր դործերը կարգի բերի, և սա ուղարկեց Իսա իրն Ֆարխանշահին և վերցրեց [զուամարթ]: Մուայյիդը թուրքերին յորդեց Իսայի գեմ, իսկ մաղրիբցիները հակառակվեցին: Մուտաղզը Մուայյիդի և Աբու Ահմադի մոտ մարդ ուղարկեց և ձերբակալեց ու բանտարկեց երկուսին:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՍՈՒՆՎԵՅ ՔՎԱԿԱՆ

(9 դեկտեմբեր 869—28 նոյեմբեր 870)

էջ 359

ԻՍԱ ԻՐՆ ԱԼ-ՇԱՅԻՒ ԱՍՈՐԻՔԻՅ ՀԱՆՎԵԼԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉ ԵՇԱՆԱԿՎԵԼԸ

Երբ իրն ալ-Շայխը դրավեց Դամասկոսը և այլևս հարկերը շուղարկեց Բաղդադ, այնպես պատահեց, որ իրն ալ-Մուղաբբիրը մոտավորապես յոթ հարյուր հազար զինար Եգիպտոսից ուղարկեց Բաղդադ, սակայն Իսա իրն ալ-Շայխը ճանապարհին վերցրեց այն: Բաղդադից նյա մոտ ուղարկվեց ծառա (խադիմ, ներքինի) Հուսայնը՝ դրամը պահանջելու Սա պատասխանեց, որ ծախսել է զինվորների վրա: Հուսայնը նրան հրովարտակ տվեց Հայաստանի կառավարիչ դառնալու համար, միայն թե խալիֆա ճանաչեր Մուտամիդին, իսկ նա [նախապես] այդ բանից հրաժարվել էր: Նա վերցրեց հրովարտակը ու ճանաչեց Մուտամիդին և սև հագավ, հուսալով, որ Ասորիքը կմնա իր ձեռքում:

Մուտամիդը ուղարկեց Ամաջուրին և նշանակեց Դամասկոսի ու շրջակա նահանգների կառավարիչ: Սա եկավ մոտավորապես հազար հոգով և երբ մոտեցավ, Իսան նրա դեմ ուղարկեց իր որդուն՝ Մանսուրին, քսան հազար զինվորներով: Երբ իրար բախվեցին, Մանսուրի դորքը պարտվեց, իսկ Մանսուրն սպանվեց: Իսան թուլացավ ու զնաց Հայաստան՝ ծովափի ճանապարհով, իսկ Ամաջուրը Դամասկոսի կառավարիչ դարձավ:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՍՈՒՆԻՆՆԸ ԹՎԱԿԱՆ
(7 նոյեմբեր 872—26 հոկտեմբեր 873)

էջ 370

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում բախվեցին Մուհամմադ իրն ալ-Ֆադլ իրն Բայանը և վահսուդան իրն Ջաստան ալ-Դայլամին և պարտվեց վահսուդանը:

Այդ տարում հոռոմները հարձակվեցին Սամոսատի վրա, ապա իջան Մալաթիա, որի բնակիչները կովեցին նրանց դեմ: Հոռոմները պարտվեցին և սպանվեց պատրիկների պատրիկը:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆ ԹՎԱԿԱՆ

(6 հոկտեմբեր 873—23 սեպտեմբեր 874)

էջ 371

ՄՈՍՈՒԼՈՒՄ ԵՎ ԳԱՆՄԱՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿԱՌԱՎԱՐՁԻ ՀԵՌԱՑՄԱՆ
ՄԱՍԻՆ

Մուսամիդ ալալլահ խալիֆան Մոսուլի կառավարիչ էր նշանակել Ասատիքինին, որը թուրքերի մեծ զորավարներից էր: Սա իր որդուն՝ Ադբուտիքինին երկու հարյուր հիսունինը թվականին Ջումադա Ա ամսին (5 մարտ—3 ապրիլ 873) այնտեղ ուղարկեց: Երբ այդ տարվա նիբուդ (նոյ-բուդ) օրը հասավ, որը նիսան (ապրիլ) ամսի տասներեքն է, նա Ադբուտիքինին և Մոսուլի մեծամեծներին հրավիրեց հրապարակի վրա մի դմբեթավոր շենք և բերել տվեց հաճույքի միջոցներ, առատ դինի և բացահայտ կերպով խմեց, իսկ նրա ընկերակիցները բացեցին բաց անստակութուն էին անում և մարդկանց նկատմամբ վատ վերաբերվում:

Այդ տարում խիստ ցուրտ էր, որից փչացան ծառերը, պտուղները, ցորենը և դարին, իսկ նա փչացած բերքի հողահարկն (խարաջ) էր պահանջում: Սա շատ դայրացրեց մարդկանց: Հենց որ լսում էր, թե մեկի մոտ ընտիր նժույզ կա, խլում էր: Մոսուլի բնակիչները համբերում էին, մինչև որ մի օր նրա մերձավորներից մեկը հարձակվեց մի կնոջ վրա ու բռնեց փողոցում, իսկ [կինը] պաշտպանվեց և օգնություն խնդրեց: Իդրիս ալ-Հիմիարի անունով մի անձնավորություն, որը Ղուրանի գիտակ էր, բարեպաշտ, հասավ և աղատեց կնոջը նրա ձեռքից: Ջինվորը գնաց Ադբուտիքինի մոտ և բողոքեց այդ մարդուց: Սա առանց գործն ստուգելու, բերել տվեց ու խիստ գանակոծության ենթարկեց նրան:

Մոսուլի մեծամեծները հավաքվեցին մայր մղկիթում և ասացին՝ համբերեցինք ունեցվածքը հափշտակելուհ, հայհոյանքին, ավանգու-

թյունները ոտնահարելուն, բռնութեանը, սակայն գործը հասավ պատիվը անարգելուն: Նրանք որոշեցին հեռացնել նրան և խալիֆային բողոքել: Իսկ նա լսեց այդ մասին և իր ղինվորներով ու նավթածիղկներով հարձակվեց: Սաստիկ կռիվ եղավ, մինչև որ նրան ղուրս բերեցին Մոսուլից և տունը ավարի տվին: Մի քար կպավ նրան և վիրավորեց: Այդ օրվանից նա գնաց իր քաղաքը, իսկ այնտեղից էլ Սամառա: Մարդիկ հավաքվեցին Յահիա իբն Սուլայմանի մոտ և իշխանութիւնը նրան հանձնեցին: Այդպես էլ եղավ և նա մնաց մինչև [երկու հարյուր] վաթսուն թվականի վերջը:

Հ Ա Տ Ո Ր Վ Ե Յ Ե Ր Ո Ր Դ

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(16 հոկտեմբեր 874—5 հոկտեմբեր 875)

էջ 3

Այդ տարում՝ Շավալ ամսին, Մուտամիդը¹⁷⁸ նստեց հասարակաց տանը (դար ալ-ամմա) և իր որդուն՝ Ջաֆարին, գահաժառանգ հռչակեց, շնորհելով ալ-Մուֆավվադ իլալահ պատվանունը և նրան [օգնական] տալով Մուսա իբն Բուղային: Նրան կուսակալ նշանակեց [հետևյալ նահանգներում]՝ Աֆրիկա (Իֆրիկիա), Եգիպտոս (Միսր), Ասորիք (Շամ), Ջադիրա, Մոսուլ (Մաուսիլ), Հայաստան, Խորասանի ճանապարհը և Միհրաջանկոդակ: Իր եղբորը՝ Աբու Ահմադին, փոխանորդ նշանակեց Ջաֆարին, նրան տալով ալ-Նասիր լիդին Իլահ ալ-Մուվաֆֆակ պատվանունը, և նշանակելով կուսակալ [հետևյալ նահանգներին]՝ Արևելյան կողմեր (Մաշրիկ), Բաղդադ, Սավադ, Քուֆա, Մեքքայի ճանապարհը, Մադինա, Եմեն (Յաման), Քասքար, Տիգրիսի գավառները (Քուր Դիշլա), Ահուազ, Պարսք (Ֆարիս), Սպահան (Իսբահան), Կում, Քարաջ, Դինավար, Ռեյ (Ռայ), Զինջան և Սինգ: Եվ նրանցից ամեն մեկին տվեց երկուական դրոշ սև և սպիտակ:

էջ 7

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մուտամիդ ալալահ խալիֆան Ատրպատականի կառավարիչ նշանակեց Մուհամմադ իբն Օմար իբն Ալի իբն Մուռ ալ-Թաի ալ-Մաուսիլիին: Սա այնտեղ եկավ իր շուրջը հավաքելով հարիջիներից* և այլոց մեծ բաղմոթյուն: Ատրպատականում ղրանից առաջ կառավարիչ

* Իսլամի հոսանքներից մեկը: Բառացի՝ ապստամբ:

էր ալ-Ալա իրն Ահմադ ալ-Ազդին, որը հաշմանդամ էր դարձել: Սա պատ-
դարակի վրա դուրս եկավ, որպեսզի թույլ շտա Մուհամմադ իբն Օմարին
կառավարիչ դառնալ և կովի բռնվեց: Ալաջի գորքը պարտվեց, և ինքն
էլ գերի ընկավ: Մուհամմադ իբն Օմար իբն Ալին գրավեց Ալաջի բերդը
և այնտեղից վերցրեց երեք միլիոն գիրճեմ, իսկ Ալան մեռավ նրա ձեռ-
քում՝ գերութեան մեջ:

Այդ տարում Մուտամիդ ալալահը Մոսուլի կառավարիչ նշանակեց
ալ-Խադր իբն Ահմադ իբն Օմար իբն ալ-Խաթթաբ ալ-Տաղլիբիին:

ԵՐԿՈՒ ԸԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(24 սեպտեմբեր 876—12 սեպտեմբեր 877)

էջ 14

ՀՈՒՈՄԵՆԵՐԻ՝ ԼՈՒԼՈՒԱՆ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում սլավոնները (սակալիբա)¹⁷⁹ Լուլուան¹⁸⁰ հանձնեցին հո-
ռոմներին:

Բանն այն է, որ Ահմադ իբն Թուլունը տարվեց Տարսոն (Թարսուս)
արշավելու գաղափարով նախքան Եգիպտոսի կառավարիչ դառնալը: Երբ
Եգիպտոսի կառավարիչ դարձավ, ձգտում էր նաև Տարսոնն ստանալ, որ-
պեսզի, իբրև կառավարիչ, [հռոմների դեմ] արշավանքներ կազմակեր-
պի: Նա գրեց Աբու Ահմադ ալ-Մուվաֆֆակին, խնդրելով այդ պաշտոնը,
սակայն սա չընդառաջեց նրան և կառավարիչ նշանակեց Մուհամմադ
իբն Հարուն ալ-Տաղլիբիին: Սա նավ նստեց Տիգրիսի վրա և քամին նրան
ափ գցեց, իսկ Մուսավիր ալ-Շարիի մարդիկ բռնեցին նրան ու սպանե-
ցին: Նրա փոխարեն նշանակվեց Մուհամմադ իբն Ալի ալ-Արմանին, որին
տրվեց նաև Անտիոքը: Սակայն Տարսոնի բնակիչները ապստամբեցին ու
սպանեցին նրան:

Ապա կառավարիչ նշանակվեց Արխուզ (Ուրխուզ) իբն Յուլադ (Ուլուզ)
իբն Թարխան ալ-Տուրքին, որն այնտեղ գնաց, սակայն անփորձ և տգետ
էր ու վատ վերաբերմունք ունեցավ: Նա Լուլուայի մարզկանց ռոճիկն ու
մթերքները ուշացրեց և սրանք ապստամբեցին ու գրեցին Տարսոն, բողո-
քելով՝ եթե մեր ռոճիկն ու մթերքը շուղարկեք, ապա բերդը հռոմներին
կհանձնենք: Տարսոնի մարդիկ ազդվեցին այդ բանից և իրենց մեջ հավա-
քեցին տասնհինգ հազար զինար, որ նրանց տանեն: Արխուզը այն վերց-
րեց նրանցից՝ Լուլուայի մարզկանց տանելու համար, սակայն իր մոտ
պահեց: Երբ դրամը ուշացավ, սրանք բերոր հանձնեցին հռոմներին:
Տարսոնի ժողովրդի համար սա կործանում էր, [այդ բերդը] փուշ էր
թշնամու կոկորդին, քանզի հռոմները հենց որ [հարձակման] էին դուրս

գալիս ցամաքով, թե ծովով, [բերդի պահապանները] տեսնում էին նրանց եւ ազդանշան տալիս:

Այդ լուրը հասավ Մուսամիդին, որը Ահմադ իբն Թուլունին նշանակեց Տարսոնի կառավարիչ և տեղում առանձին հրամանատար նշանակեց մեկին, որը կարողանար արշավանքներ կատարել հոռոմների դեմ և պահպանել այդ սահմանային ամրութիւնը:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆԶՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(13 սեպտեմբեր 877—2 սեպտեմբեր 878)

էջ 16

ԱՐԳԱԼԱՀ ԻԲՆ ՔԱՌԻՍԻ ԳԵՐԵՎԱՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում հոռոմները գերի բռնեցին Աբգալլահ իբն Ռաշիդ իբն Քաուսին:

Բանն այն էր, որ նա մտավ Ռումի երկիրը, Ասորիքի Սահմանային գոտու զորքից շորս հազար հոգու հետ և կողոպտեց ու կոտորեց: Երբ Պոզանգիից (Բաղանդուն) հեռացավ, նրա դեմ դուրս եկավ Սելևկիայի (Սալուկիյյա) պատրիկը և Կուռատ Քաուբաբի ու Խարսիանոնի (Խարշանա) պատրիկը և պաշարեցին մահմեդականներին: Մահմեդականներն իրան ձիերից, կտրեցին նրանց ծնկատակի ջլերը ու կովի անցան: Նրանք բոլորն էլ սպանվեցին, բացի հինգ հարյուրից, որոնք մի մարդու նման հարձակվեցին և իրենց ձիերով ազատվեցին: Հոռոմներն սպանեցին, ում որ կարողացան սպանել և գերեցին Աբգալլահ իբն Ռաշիդին, նրան վիրավորելուց հետո, ու տարան Ռումի թագավորի մոտ:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆՎԵՅ ԹՎԱԿԱՆ

(23 օգոստոս 879—11 օգոստոս 880)

էջ 25

ՏԱՐԻԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

[Այդ տարում] իբն Քունդաշը գրավեց Մծբինը, Դիար Ռաբիան, իսկ իբն Այյուբը դիմեց Իսա իբն ալ-Շայի ալ-Շայբանիին, որն Ամիդում էր, և նա օգնութեան եկավ: Դիմեց նաև Աբու-լ-Մուխլա¹⁸¹ իբն Մուսա իբն Զուբարային, որն Արզնում էր, և նա էլ օգնութեան եկավ: Իբն Քունդաշը վերադարձավ Մոսուլ և Մուսամիդ խալիֆայից հրովարտակ ստացավ Մոսուլի կառավարիչ դառնալու համար և այնտեղ էլ վերադարձավ:

Այն ժամանակ իբն ալ-Շայխր¹⁸² և իբն Զուբարան և ուրիշներ երկու

հարյուր հազար դինար առաջարկեցին [իբն Քունդաշին], որպեսզի վերջինս նրանց հաստատի իրենց դավառներում: Նա շնորհառաջեց և սրանք հավաքվեցին կովի: Սակայն, երբ այս բանը տեսավ, դոհացրեց նրանց պահանջն ու վերադարձավ, իսկ նրանք էլ վերադարձան իրենց երկրները:

ԵՐԿՈՒ ԼԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(12 օգոստոս 880—31 հուլիս 881)

էջ 36

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում ճակատամարտ տեղի ունեցավ մի կողմից Իսհակ իբն Քունդաշիկի և մյուս կողմից Իսհակ իբն Այյուբի, Իսա իբն ալ-Շայխի, Աբու-լ-Մաղրայի, Համդան իբն Համդանի և նրանց հարած Ռաբիա, Տաղլիբ, Բաբր և Եմենի (Յաման) ցեղերի մարդկանց միջև: Իբն Քունդաշիկը նրանց փախուստի մատնեց Մծբին ու հետապնդեց մինչև Ամիդ:

Նա Ամիդի մոտ զորք թողեց Իսային պաշարելու համար, և Ամիդի մոտ նրանց միջև մի քանի ընդհարումներ տեղի ունեցան:

ԵՐԿՈՒ ԼԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(1 օգոստոս 881—20 հուլիս 882)

էջ 40

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ռումի թագավորը⁸³, որը կոչվում էր Սլավոնուհու որդի (իբն ալ-Սակլաբիյա), պաշարեց Մալաթիան: Վերջինիս օդնեց Մառաշի ու Հադասի դորքը և Ռումի թագավորը պարտվեց: Ասորիքի Սահմանային դոտու կողմից ամառային արշավանք կատարեց իբն Թուլունի տեղակալ ալ-Ֆարդանին: Սա հոռոմներից մի քանի տասնյակ հազար մարդ սպանեց և այնպես կողոպտեց ժողովրդին, որ ամեն մի ռազմիկի բաժինը քառասուն դինար դարձավ:

ԵՐԿՈՒ ԼԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆԻՆԸ ԹՎԱԿԱՆ

(21 հուլիս 882—10 հուլիս 883)

էջ 50

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում մեռավ Իսա ալ-Շայխ իբն ալ-Սալիլ ալ-Շայբանին, որի ձեռքում էին Հայաստանը և Դիար Բաբըր:

(11 հուլիս 883—28 հունիս 884)

էջ 55

ՀՈՒՈՄՆԵՐԻ ԴԵՄ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ

Այդ տարում հոռոմները կովի դուրս եկան հարյուր հազարով և պաշարեցին Կալամիյան, որը Տարսոնից վեց մղոնի վրա էր: Նրանց դեմ գիշերով դուրս եկավ Բազմարը¹⁸⁴ և հարձակում կատարեց Ռարի Ա ամսին (ութ սեպտեմբեր—7 հոկտեմբեր) և, ինչպես ասվում է, յոթանասուն հազար մարդ կոտորեց: Սպանեց նրանց առաջնորդին, որը պատրիկների պատրիկ էր, նաև Կապադովկիայի (Ֆանադին) և Անատոլիկի (Բաթլիկ) պատրիկներին: Կուռայի պատրիկը փախավ վերքերով ծածկված: [Բազմարը] նրանցից խլեց յոթը ոսկե ու արծաթե խաչ, որոնց մեջ էր նրանց մեծագույն ոսկե խաչը՝ գոհաբններով զարդարված: Նա վերցրեց տասնհինգ հազար ձի և ջորի, ինչպես նաև թամբեր և այլ բաներ. [Նա վերցրեց] նաև զարդարուն սրեր, շորս ոսկե գահեր, իսկ երկու հարյուր՝ արծաթե, բազմաթիվ ամաններ, մոտավորապես տասը հազար դիպակե դրոշ, բազում դիպակ, մեծ քանակութամբ մետաքս (բաղյուն) և այլն:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՅՈԹԱՆԱՍՈՒՆԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(8 հունիս 886—27 մայիս 887)

էջ 61

ՎԵՃԸ ԻՔՆ ԱՔՈՒ-Լ-ՍԱՋԻ ԵՎ ԻՔՆ ՔՈՒՆԴԱՋԻ ՄԻՋԵՎ
ԵՎ ԶԱՋԻՐԱՅՈՒՄ ԻՔՆ ԹՈՒԼՈՒՆԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒՄԸ
[ԻՔՐԵՎ ՏԻՐԱԿԱԼԻ]

Այգ տարում Մուհամմադ իբն Աբու-լ-Սաջի և Իսհակ իբն Քունդաջի միջև հարաբերությունները սրվեցին, մինչդեռ նրանք [նախապես] հաշտ իշխում էին Ջազիրայում:

Բանն այն է, որ իբն Աբու-լ-Սաջը վեճ ունեցավ Իսհակի հետ կառավարման գործերում և ուզեց առաջինը լինել, իսկ Իսհակը շննազանդվեց նրան: Աբու-լ-Սաջը լուր ուղարկեց Եգիպտոսի տիրոջ՝ Ահմադ իբն Թուլունի, որդուն՝ Խումարավայճին, հնազանդություն հայտնեց, նրա կողմն անցավ և իր դավառում, որն էր Կիննասրինը, խուլթբայում նրա

անունը հիշեց [որպես տիրակալի]: Նա իր որդուն՝ Դիվդադին, ուղարկեց հումարավայհի մոտ՝ որպես պատանդ և հումարավայհը շատ փող ուղարկեց նրան ու նրա զորավարներին: հումարավայհը եկավ Ասորիք և Բալիսի մոտ հանդիպեց իբն Աբու-լ-Սաշին: Իբն Աբու-լ-Սաշը անցավ Եփրատը դեպի Ռակկա, բախվեց իբն Քունդաշի հետ և կռիվ տեղի ունեցավ, որի ժամանակ իբն Քունդաշը պարտվեց և իբն Աբու-լ-Սաշը դրավեց նրա ունեցվածքը:

հումարավայհը անցավ Եփրատը և իջևանեց Ռաֆիկայում: Իսհակը փախավ Մարդինի ամրոցը, իսկ իբն Աբու-լ-Սաշը պաշարեց նրան և այնտեղից դնաց Սինջար ու հաղթեց մի խումբ արաբ [բեդևիներ]: Իբն Քունդաշը Մարդինից դնաց Մոսուլ, իսկ իբն Աբու-լ-Սաշը Բառևախոլում հանդիպեց նրան, և [ռազմիկներին] դարանակալ պահեց: Սրանք կռվի ժամանակ դուրս եկան իբն Քունդաշի դեմ և նա պարտվեց ու փախավ վերադառնալով Մարդին, ուր նախապես մնում էր: Իբն Աբու-լ-Սաշը ուժեղացավ, նրա անունը բարձրացավ, տիրեց Զադիրային ու Մոսուլին և սկսեց հիշել նախ հումարավայհին և ապա՝ հենց իր անունը [մզկիթում]:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆ ԹՎԱԿԱՆ

(23 մարտ 893—12 մարտ 894)

էջ 76

ՄՈՒՏԱԳԻԿ [ԽԱԼԻՖԱՅԻ]՝ ՇԱՅԲԱՆԻՆԵՐԻ ԴԵՄ ԳՆԱԼԸ ԵՎ ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՐԱՆՑ ՀԵՏ

Այդ տարում Սաֆար [ամսի] մեկին Մուտադիդը Բաղդադից դնաց Շայբանիների դեմ՝ այն վայրը, ուր նրանք հավաքվում էին Զադիրայի երկրում: Երբ լսեցին նրա գալուստը, հավաքեցին իրենց ունեցվածքը և ընտանիքները: Մուտադիդը արշավեց արաբ [բեդևիների] վրա, Սինի մոտ կողոպտեց նրանց ունեցվածքը, մեծ կոտորած արեց և մեծ թրվով էլ ջրախեղդ արեց Զաբի մեջ: Սակայն մարդիկ չկարողանալով տանել իրենց վերցրած կողոպուտը, մի ուխտարը ծախում էին մեկ դիրհեմի, իսկ ուղտը հինգ դիրհեմի: Նա դնաց Մոսուլ և Բալադ, ուր նրան ընդառաջ ելան Շայբանիները թողուլթուն խնդրելով և պատանդներ տալով: Նա համաձայնեց նրանց խնդրանքին ու վերադարձավ Բաղդադ: Նա լուր ուղարկեց Ահմադ իրն Իսա իրն ալ-Շայխին, պահանջելով նրանից Ամիդում իբն Քունդաշիքից խլած ունեցվածքը: Սա ուղարկեց նրան առատ նվերներով հանդերձ:

Իսկ Շավալ ամսին (14 դեկտեմբեր 893—11 հունվար 894) լուսինը խավարեց և Դվինի ու ամբողջ երկրի ժողովուրդը խավարի մեջ մնացին: Եվ խավարը մնաց, մինչև որ երեկոյան սև քամի փչեց և տեեց մինչև գիշերվա երրորդը: Իսկ գիշերվա երրորդին երկրաշարժ եղավ և քաղաքն ավերվեց: Նրա տներից միայն հարյուրի չափ տուն մնաց: Սրանից հետո հինգ անգամ ցնցվեց: Ավերակների տակից հանվածների թիվն էր հարյուր հիսուն հազար, բոլորն էլ մեռած:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆՆԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(28 հունվար 898—16 հունվար 899)

էջ 91

Այդ տարում Մուտաղիդը Մուհամմադ իբն Աբու-լ-Սաջին կառավարիչ նշանակեց Ատրպատականի ու Հայաստանի վրա¹⁸⁵: Վերջինս [նախապես] տիրացել էր այդ [երկրներին] և ըմբոստացել, նա պատվական զգեստներ էր ուղարկել նրան [որպես ընծա]:

Այդ տարում մեռավ Ահմադ իբն Իսա իբն ալ-Շայխը և Ամիրում ու ենթակա հողերում նրան հաջորդեց որդին՝ Մուհամմադը, որպես բռնր տիրացող: Մուտաղիդը Զու-լ-Հիջլա (19 դեկտեմբեր—16 հունվար) ամսում զորքով Մոսուլի վրայով եկավ նրա դեմ՝ Ամիր, իր հետ ունենալով որդուն՝ Աբու Մուհամմադ Ալի ալ-Մուքտաֆիին: Նա հասավ Ամիր ու քարանետ մեքենաներ դնելով պաշարեց մինչև երկու հարյուր ութսունվեց թվականի Ռաբի Բ (16 ապրիլ—14 մայիս) ամիսը: Մուհամմադ իբն Ահմադ իբն Իսան լուր ուղարկեց նրան, խնդրելով երաշխավորագիր իր, մերձավորների ու քաղաքի բնակիչների համար: Մուտաղիդը համաձայնեց, և սա դուրս եկավ ու հանձնեց քաղաքը: Մուտաղիդը ընտիր զգեստներ նվիրեց, պատվեց, սակայն քաղաքի պարիսպները քանդեց: Ապա նրան լուր հասավ, որ Մուհամմադ իբն ալ-Շայխը ուղում է փախչել և նա ձերբակալեց նրան ու նրա ընտանիքը:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(7 հունվար 900—25 դեկտեմբեր 900)

էջ 94

ՄՈՒՏԱԴԻԿԻ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ ՎԱՍԻՅԻ ԵՎ ԿՈՂՄՆԱԿԻՑՆԵՐԻ ԴԵՄ

Այդ տարում Մուհամմադ իբն Աբու-լ-Սաջի ծառա վասիֆը Պարտավից (Բարդա) փախավ Մալաթիա, որը նրա տիրոջ կալվածներից էր: Նա

դրեց Մուտադիդին, խնդրելով, որ իրեն կառավարիչ նշանակի Սահմանային գոտում: Սա հարցաքննեց նրա սուրհանդակներին Վասիֆի տիրոջից հեռանալու մասին: Նրանք նշեցին, որ նա հեռացել էր նախօրոք համաձայնելով, որ երբ Վասիֆը Սահմանային գոտու կառավարիչ դառնա, նրա տերը ետևից կգա և նրանք միասին կհարձակվեն Դիար Մուզարի վրա ու կգրավեն...:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ԻՆՆՍՈՒՆՎԵՅ ԹՎԱԿԱՆ

(30 սեպտեմբեր 908—19 սեպտեմբեր 909)

էջ 135

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում [Խալիֆան] Յուսուֆ իրն Աբու-լ-Սաջին նշանակեց Հայաստանի և Ատրպատականի կառավարիչ պարտավորեցնելով [վճարել] հարյուր քսան հազար դինար [տարեկան հարկ]: Նա այնտեղ գնաց Դինավարից:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ԻՆՆՍՈՒՆԻՆԸ ԹՎԱԿԱՆ

(29 օգոստոս 911—17 օգոստոս 912)

էջ 140

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Սահմանային գոտու հրամանատար Ռուստամը ամառային արշավանք կատարեց Տարսոնի կողմից, իր հետ ունենալով Դիմիանային: Նա պաշարեց հայազգի Մլեհի (Մալիհ ալ-Արմանի)¹⁸⁶ բերդը, ապա մտավ նրա գավառը և հրկիզեց:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(17 հուլիս 915—4 հուլիս 916)

էջ 152

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում հայազգի Մլեհը հարձակվեց Մարաշի վրա, ասպատակեց և նրա շրջակայքից շատերին գերեզարկելով, վերադարձավ:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՉՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(5 հուլիս 916—23 հունիս 917)

էջ 154

ՅՈՒՍՈՒՑ ԻՔՆ ԱՒՈՒ-Լ-ՍԱՋԻ ՄԱՍԻՆ

Իբն ալ-Ֆուրատի¹⁸⁷ առաջին վեզիրության հենց սկզբից Յուսուֆ իբն Աբու-լ-Սաջը, որպես Ատրպատականի ու Հայաստանի կառավարիչ, [իր ձեռքում ունեւր] պատերազմական, կրօնական (աղոթքի), դատական և այլ գործեր: Նա պարտավոր էր որոշակի գումար մուծել խալիֆայական դիվանը: Երբ իբն ալ-Ֆուրատը հանվեց, և վեզիր դարձավ ալ-Խականին և նրանից հետո Ալի իբն Իսան, նրա մեջ ազահ ցանկություն առաջացավ և [խալիֆային] ուղարկվելիք հարկի մի մասը ուշադրեց: Այսպիսով, նրա մոտ այնքան գրամ կուտակվեց, որ իրեն ի վիճակի զգաց [խալիֆային] հպատակվելուց հրաժարվել և այսպես մնաց մինչև այս տարին:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍ ԹՎԱԿԱՆ

(1 մայիս 922—20 ապրիլ 923)

էջ 172

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում հաջիբ Մուհամմադ իբն Նասր¹⁸⁸ Մոսուլից գնաց Կարնո քաղաք (Կալիկալա)¹⁸⁹ ղազինների հրամանատարությունը ստանձնելու և այդ կողմից արշավեց Ռումի երկիրը:

Այդ տարում Տարսոնի զորքը մտավ Մալաթիա, հաղթեց, մտավ Ռումի երկիրը և, սպասվածից ավելի հաջողություն ունենալով, վերադարձավ:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՄՆՉՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(19 մարտ 926—7 մարտ 927)

էջ 185

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարվա Ռաբի Բ (16 հունիս—14 հուլիս) ամսում Մալաթիայի ու շրջակա գավառների վրա հարձակվեցին հոռոմները Դոմեստիկոսի (Դու-մուստուկ) հետ, որին ընկերակցում էր կիրճերի տեր հայազգի Մլեհը: Նրանք պաշարեցին Մալաթիան, իսկ նրա բնակիչները դիմագրեցին:

Հոռոմները նրա արվարձանի (ծայրամաս) մի քանի դարպասներ գրավեցին ու ներս մտան, սակայն բնակիչները կռվեցին և դուրս քշեցին նրանց, Հոռոմները քաղաքում ոչինչ ձեռք չբերեցին, սակայն նրա գյուղերից շատերը ավերեցին, նույնիսկ մեռելները դուրս բերեցին և մեջտեղը գցեցին, սպա հեռացան:

Մալաթիայի բնակիչները Զումադա Ա ամսին (15 հուլիս—13 օգոստոս 926) դիմեցին Բաղդադ՝ օգնութուն խնդրելու, սակայն շտապան և ձեռնունայն վերադարձան:

[Այդ տարում] Տարսոնի զորքը ամառային արշավանք կատարեց և ավարով վերադարձավ:

Այդ տարում Տիգրիսը սառեց Մոսուլի մոտ՝ Բալադից մինչև ալ-Հադիսա, այնպես, որ սառույցի պնդությունից ձիերը անցնում էին գետի վրայով:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆՀԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(8 մարտ 927—24 փետրվար 928)

էջ 186

Այդ տարում հոռոմները աշխուժացան և հարձակվեցին Սահմանային գոտու վրա, մտան Սամոսատ (Սումայսաթ) ու լրիվ կողոպտեցին՝ ունեցվածք, զենք և ամեն ինչ, իսկ մայր մզկիթում աղոթքի ժամանակ զանգ հնչեցրին: Ապա մահմեդականները հետապնդեցին հոռոմներին, կռվի բռնվեցին և մեծ ավար վերցրեցին:

էջ 189—190

ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ՈՒ ՀՈՒՈՄՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ

Այդ տարում Տարսոնից մի ձիավոր զորամաս դուրս եկավ Ռումի երկիրը: Թշնամին հարձակվեց նրա վրա, և կռվի բռնվեցին, հոռոմները հաղթեցին ու մահմեդականներից շորս հարյուր հոգու բռնեցին ու անխնա սպանեցին:

Այդ տարում Դոմեստիկոսը (Դուսուստուկ)¹⁹⁰ մեծ բանակով շարժեց Ռումի երկրից դեպի Դվին (Դաբիլ) քաղաքը, ուր նասր ալ-Սուբուքին էր՝ պաշտպան զորքով: Դոմեստիկոսը ուներ խոյեր (դաբբադատ) և քարանետ մեքենաներ (մանաջիկ) և հրարձակ զործիքներ (սրվակներ), որոնցից ամեն մեկը տասներկու մարդ կարող էր վառել և այնքան ուժեղ կրակ ուներ ու

կպշում էր մարդուն, որ ոչ ոք չէր կարող դիմանալ: Մահմեդականները ամենից ավելի դրանից էին վախենում: Այդ մեքենաները ղեկավարում էր մի հրարձակ նետածիգ, որը նրանց քաջագույններից էր, սակայն մի մահմեդական զինվոր նետահարեց նրան ու սպանեց և ալլահը մահմեդականներին փրկեց նրանց շարիքից:

Դոմեստիկոսը նստում էր մի բարձր գահի վրա, որը նայում էր քաղաքին ու զորքին: Նա հրամայեց կոիվն սկսել իր աչքի առջև: Քաղաքի բնակիչները գիմագրեցին: Հոռոմները Դոմեստիկոսի հրամանատարության տակ համառ պայքարով հասան քաղաքի պարիսպներին և այնտեղ բազմաթիվ ճեղքվածքներ բացին ու մտան քաղաք: Քաղաքի ժողովուրդը և ներսի զորքը սաստիկ պատերազմ տվեցին, և մահմեդականները հաղթեցին ու հոռոմներին դուրս քշեցին, սպանելով մոտավորապես տասը հազար մարդ:

Այդ տարում Զու-լ-Կադա (28 դեկտեմբեր—26 հունվար) ամսում Սամալը իր ընկերակիցների հետ ողջ առողջ ամառային արշավանքից վերադարձավ Տարսոն: Նա կովի էր բռնվել հոռոմների մի մեծ խմբի հետ, մահմեդականները հաղթել էին, հոռոմներից շատերին սպանել և անհաշիվ ավար էին վերցրել: Նրանց ավարի մեջ պետք է հաշվել և այն, որ Ռումի երկրում երեք հարյուր հազար զուլս ոչխար էին մորթել, բացի ողջ վիճակում տարածից: Նրանց դեմ դուրս եկավ մի մարդ Իբն ալ-Դադ-հաք անունով՝ մի բուրդ ցեղապետ, որը Զաֆարի կոչված մի բերդ ուներ: Սա մահմեդականութունից հավատափոխ էր եղել ու անցել Ռումի թագավորի կողմը, որը նրան մեծ պարգևներ էր տվել ու հրամայել վերադառնալ իր բերդը: Մահմեդականները հանդիպեցին նրան, կովեցին, գերեցին և սպանեցին նրան ու բոլոր ընկերակիցներին:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՄՆՎԵՅ ԹՎԱԿԱՆ

(25 փետրվար 928—13 փետրվար 929)

էջ 198—199

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Դոմեստիկոսը մեծ բանակով Ռումի երկրից եկավ Հայաստան, պաշարեց Խլաթը¹⁹¹, որի բնակիչները հաշտութուն կնքեցին: Նա հեռացավ այնտեղից մզկիթից բեմը (մինբար) հանելուց և փոխարենը խաչ դնելուց հետո: Այդ նույնը արեց նաև Բաղեշում (Բաղիս): Արզնի և այլ [քաղաքների] բնակիչները վախեցան նրանից ու թողնելով իրենց եր-

կիրը հեռացան, իսկ նրանց մեծամեծերը գնացին Բաղդազ՝ խալիֆայից օգնութիւն խնդրելու, բայց շտացան:

Այդ աարում յոթ հարյուր հոգի՝ հոռոմներ ու հայեր, հասան Մալաթիա և ունենալով րահեր ու բրիչներ, ձևացրին, որ իբր թե [սևագործ] աշխատանքով ապրողներ են: Մակայն պարզվեց, որ կիրճերի տեր հայազգի Մլեհը (Մալիհ ալ-Արմանի) նրանց ուղարկել էր, որպեսզի մնան և, երբ որ ինքը պաշարի քաղաքը, այն իրեն հանձնեն: Այգ բանն իմացան Մալաթիայի բնակիչները, կոտորեցին նրանց և ունեցվածքն էլ վերցրեցին:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(14 փետրվար 929—2 փետրվար 930)

էջ 201—202

ՄՈՒԿՏԱԳԻՐԻ ԿՐԿԻՆ ԽԱԼԻՖԱ ԳԱՌՆԱԼԸ

Ապա հետիոտն զորքը (ռաջշալա) եկավ (պահակազորքի պետ) Մուհիսի տունը՝ գոռալով և պահանջելով Մուկտադիրին: Եկան ծառաները (ներքինիներ) և փակեցին խալիֆայական տան (դար ալ-խիլաֆա, ապարանք) դռները:

Երբ Մուկտադիրին ասացին, որ դուրս գա, վախեցավ իր անձի համար, կարծելով, որ դա ծուղակ է և հրաժարվեց դուրս գալ: Մակայն նրան դուրս բերեցին և հետիոտն ռազմիկները նրան իրենց վզին նստեցրած տարան մինչև խալիֆայական տունը:

Իսկ Բանի իբն Նաֆիսը, որ Մուկտադիրի ամենակատաղի թշնամիներից էր, հենց որ լսեց կատարվածի մասին, այսինքն թե նա (Մուկտադիրը) վերստին խալիֆա է դարձել, հեծավ մի նժույգ և փախավ Մոսուլ, ապա գնաց Հայաստան, իսկ հետո շարունակեց ճանապարհը, մինչև հասավ Կոստանդնուպոլիս և ընդունեց քրիստոնեութիւնը:

էջ 206

Այդ տարում Ջազիրայի սահմանային գոտում Մալաթիա, Նփրկերտ, Ամիդ, Արզն և այլ վայրեր իրենց թույլ զգացին հոռոմների առջև և որոշեցին հպատակվել Ռումի թագավորին ու հանձնվել նրան, քանզի Մուկտադիր բիլլահ խալիֆան ի վիճակի չէր նրանց պաշտպանել: Մարդ ուղարկեցին Բաղդադ հանձնվելու թույլտվութիւն խնդրելով, հիշեցնելով իրենց

թույլ լինելը և օդնական զորք խնդրելով, որպեսզի պաշտպանվեն, սակայն ոչինչ շտապան ու վերադարձան:

Այս տարում Մուֆլիհ ալ-Սաջին բախվեց Դոմեստիկոսի հետ, նրանք կովեցին և Դոմեստիկոսը պարտվեց, իսկ Մուֆլիհը նրա ետևից Ռումի երկիրը մտավ:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(3 փետրվար 930—23 հունվար 931)

էջ 208—209

ՆԱՍԻՐ ԱԼ-ԳԱՌԻՒԱ ԻԲՆ ՀԱՄԴԱՆԻ՝ ՄՈՍՈՒԼԻՅ ՀԱՆՎԵԼԸ ԵՎ ՆՐԱ ՓՈԽԱՐԵՆ ՍԱԻԳ ԵՎ ՆԱՍԻՐ ՀՈՐԵՂԲԱՅՐԵՆԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉ ՆՇԱՆԱԿՈՒՄԸ

Այս տարում Ռաբի Ա ամսին (3 ապրիլ—2 մայիս) Նասիր ալ-Դաուլա Հասան իբն Աբդալլահ իբն Համդանը Մոսուլից հանվեց և այնտեղ կառավարիչ նշանակվեցին Համդանի որդիներ Սաիդ և Նասր հորեղբայրները: Նասիր ալ-Դաուլան նշանակվեց Դիար Ռաբիայի, Մծբինի, Սինջարի, Խաբուրի, Ռաս Այնի, ինչպես նաև Դիար Բաքրի, Նփրկերտի ու Արզնի կառավարիչ, որոշակի դումարի դիմաց և նա զնաց: Սաիդը Մոսուլ հասավ Ռաբի Բ ամսին:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆԻՆԸ ԹՎԱԿԱՆ

(24 հունվար 931—12 հունվար 932)

էջ 216—217

ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՄԱՀՄԵԳԱԿԱՆՆԵՐԻ ՈՒ ՀՈՌՈՄՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ

Այդ տարում Ռաբի Ա ամսին (23 մարտ—22 ապրիլ 931) Տարսոնի կառավարիչ Սամալը արշավեց Ռումի երկիրը: Նա անցավ մի դետ, ապա ձյուն տեղաց, [ծածկելով] մինչև ձիերի կրծքերը: Նրանց վրա հարձակվեց հոռոմների մի մեծ բազմություն, սակայն ալլահը մահմեդականներին հաղթանակ պարգևեց և նրանք հոռոմներից վեց հարյուր հողու սպանեցին և մոտավորապես երեք հազար հողու դերեվարեցին, կողոպտելով մեծ քանակությամբ ոսկի, արծաթ, դիպակ (դիբաջ) և այլ բաներ:

Այդ տարում Ռաջաբ ամսին (20 հուլիսի—18 օգոստոս 931) Սամալը վերադարձավ Տարսոն և մտավ Ռումի երկիրը մեծ զորքով՝ թե՛ ձիավոր, թե՛ հետիոտն: Նրանք Ամորիոն (Ամմուրիյյա) հասան, ուր մեծ թվով

հոռոմաներ էին հավաքվել, սակայն հենց որ լսեցին Սամալի [գալստյան] մասին, ցրվեցին: Մահմեդականները մտան և այնտեղ գտան շատ ապրանք ու մթերք, որը վերցրեցին և ապա վառեցին թշնամու բոլոր կառույցները: Նրանք մասն մասն երկիրը և կողոպտելով, կոտորելով ու ավերելով հասան մինչև Անկարա, որն այժմ կոչվում է Անկիրիոն (Անքուրիյա) և ողջ-առողջ վերադարձան, առանց որևէ վտանգի հանդիպելու: Ավարի արժեքը կազմում էր հարյուր երեսունվեց հազար դինար: Նրանք հասան Տարսոն Ռամադան ամսի (17 սեպտեմբեր—16 հոկտեմբեր 931) վերջում:

Այդ տարում իբն ալ-Ռայրանին¹⁹² (Դերենիկի որդին) և Հայաստանի ժայրամասային [գավառների] այլ հայազգի [իշխաններ] գրեցին հոռոմներին, դրդելով հարձակվել իսլամի երկրի վրա և խոստանալով իրենց օգնությունը: Հոռոմները մեծ բազմությամբ հարձակվեցին, ավերեցին Բերկրին (Բարքարի), իսլաթը իր շրջակայքով, մահմեդականներից շատերին սպանեցին և մեծ բազմություն գերեցին: Այս լուրը հասավ Մուֆլիհին՝ Յուսուֆ իբն Աբու-լ-Սաջի ղուլամին, որն Ատրպատականի կառավարիչն էր: Սա Հայաստան եկավ՝ մեծ զորքով, որին հետևում էին կամավորներ և հասավ Ռամադան ամսին: Նա դիմեց իբն ալ-Ռայրանիի երկիրը և կռվեց նրանց դեմ, որոնք առաջինի հետ համախոհ էին այդ ընդհարումների ժամանակ: Նա սպանեց նրա մարդկանց, կողոպտեց նրանց ունեցվածքը: Իբն ալ-Ռայրանին ամրացավ իր մի բերդում: Հայերից այնքան շատ կոտորեցին, որ ասվում է, թե դրանց թիվը հասնում էր հարյուր հազարի, սակայն ալլահը ավելի լավ գիտի:

Ռումի զորքերը գնացին Սամոսատ (Սումայսաթ) ու պաշարեցին: Բնակիչները օգնություն խնդրեցին Սաիդ իբն Համդանից, որին Մուկտադիրը Մոսուլի ու Դիար Ռաբիայի կառավարիչ էր կարգել, պարտավորեցնելով արշավել Ռումի կողմերը և նրանցից փրկել Մալաթիան, որի բնակիչները վատ դրություն մեջ լինելով հաշտություն էին կնքել հոռոմների հետ՝ նրանց հանձնելով քաղաքի բանալիները և սրանք դարձել էին մահմեդականների տերերը: Արդ, երբ Սամոսատի բնակիչների սուրհանդակը եկավ Սաիդ իբն Համդանի մոտ, սա պատրաստվեց ու շտապ գնաց նրանց մոտ: Հասավ, երբ հոռոմները գրեթե գրավելու վրա էին, սակայն երբ նա մոտեցավ, նրանք փախան: Այնտեղից նա գնաց Մալաթիա, ուր կար հոռոմների բազմություն, ինչպես նաև հայազգի Մլեհի (Մալիհ ալ-Արմանի) զորքը: Սրա հետ էր Մուկտադիրի [հին] զորապետ Բանի (Բունայյ) իբն Նաֆիսը, որը, լինելով հոռոմների ձեռքում, ընդունել էր քրիստոնեությունը: Երբ իմացան, որ Սաիդը գալիս է, դուրս եկան քաղաքից, վախենալով, որ քաղաքի դրսի կողմից Սաիդը

կգա իր զորքով, իսկ [նեբուսից] բնակիչները կապստամբեն ու կսպանեն իրենց: Ուստի փախան, իսկ Սաիդը մտավ քաղաք, ապա, որպես փոխանորդ թողնելով իր զորապետներից մեկին, վերադարձավ:

Նա մտավ Ռումի երկիրը, որպես ղազի (հավատի մարտիկ), Շավվալ ամսին (17 հոկտեմբեր—15 նոյեմբեր 931): Նրա երկու առաջապահ զորամասերը, դեռ նախքան իր Ռումի երկիրը ներթափանցելը, արդեն հռոմեներից մեծ բազմություն կոտորել էին:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(22 դեկտեմբեր 933—10 դեկտեմբեր 934)

էջ 243

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Դոմեստիկոս (Դումուստուկ) Կուրկուսը (Կուրկաշ) հիսուն հազար հռոմեների հետ եկավ ու պաշարեց Մալաթիան երկար ժամանակ, այնպես որ բնակիչների մեծ մասը սովից մեռավ: Նա երկու վրան խփեց, որոնցից մեկի վրա խաչ կար և ասաց՝ ով ուզում է քրիստոնյա դառնալ, թող գա այն վրանի մոտ, որի վրա խաչ կա, որ ստանա իր ընտանիքը և ունեցվածքը, իսկ ով ուզում է մահմեդական մնալ, թող մյուս վրանի մոտ գա և կստանա իր կյանքի ապահովությունը և ապահով տեղ կհասնի: Մահմեդականների մեծ մասը եկավ այն վրանի մոտ, ուր խաչ կար, ցանկանալով ստանալ իրենց ընտանիքը և ունեցվածքը: Մնացածներին մի պատրիկի հետ ապահով վայր ուղարկեց և երաշխավորագրով գրավեց (քաղաքը) Զումադա Բ ամսի սկզբին, կիրակի օրը (19 մայիս 934): Նրանք տիրեցին նաև Սամոսատին, ավերեցին այդ շրջանը, շատ կոտորեցին ու սարսափելի արարքներ գործեցին և երկրի մեծ մասը նրանց ձեռքն ընկավ:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆՎԵՅ ԹՎԱԿԱՆ

(8 նոյեմբեր 937—28 հոկտեմբեր 938)

էջ 267—268

ԼԱՇՔԱՐԻՒ՝ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ԵՎ ՆՐԱ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում կաշբարի իբն Մարգին գրավեց Ատրպատականը¹⁹³, Այս կաշբարին ավելի հզոր էր, քան վերոհիշյալը, քանզի վաշմգիրի¹⁹⁴ տեղա-

կալն էր Զաբալ նահանգում: Նա շատ դրամ և զորք հավաքեց ու գնաց Ատրպատական, ուր այն ժամանակ իշխում էր Դայսամ իբն Իբրահիմ ալ-Քուրդին՝ իբն Աբու-լ-Սաջի մերձավորներից (զորականներից) մեկը: Դայսամը զորք հավաքեց ու կովեց Լաշքարիի հետ և պարտվեց, ապա, նորից եկավ, [զորք] հավաքեց ու կովի բռնվեց, սակայն նորից պարտվեց:

Լաշքարին գրավեց նրա երկիրը, բացի Ատրպատականի մայրաքաղաք Արդաբիլից, քանզի նրա բնակիչները շուղեցին, հանձնվել, հույսը դնելով քաղաքի անառիկության վրա, իսկ իրենք ևս քաջ և ուժեղ էին: Լաշքարին նամակներ ուղարկեց խոստանալով լավ վերաբերմունք ցուցաբերել, քանզի նրանք լսել էին դեմիկների (դայլամի)¹⁹⁵ Զաբալ նահանգում, Համադանում և այլուր ցույց տված վատ վերաբերմունքի մասին: Նա երկար ժամանակ պաշարեց նրանց, ապա նրա զինվորները բարձրացան պարիսպը, մի քանի տեղ ծակեցին ու մտան քաղաքը: Լաշքարին ցերեկը մտնում էր քաղաք, իսկ գիշերը՝ վերադառնում իր զորքի մոտ: Սակայն քաղաքի բնակիչները պարսպի ճեղքվածքը փակեցին, ըմբոստացան նրա դեմ ու նորից սկսեցին պատերազմը: Նա զղջաց իր դանդաղկոտության և անվճռականության համար:

Արդարիլի բնակիչները լուր ուղարկեցին Դայսամին, տեղեկացնելով այդ վիճակի մասին և օր որոշեցին, որ դա, ընդ որում իրենք դուրս էին գալու Լաշքարիի դեմ կովի, իսկ նա գալու էր ետևից: Նա այդպես էլ առեց ու գնաց նրանց մոտ, և նրանք նշանակված օրը դուրս եկան մեծ բազմությամբ ու կովեցին Լաշքարու գեմ: Դայսամը եկավ ետևից, և նա [Լաշքարին] սաստիկ պարտություն կրեց ու նրա մարդկանցից մեծ բազմություն կոտորվեց:

Նա փախավ Մուզան (Մուկան), որի իսբահադր (սպահպետ), Իբն Դաուլա կոչված, պատվեց նրան ու լավ հյուրասիրություն ցույց տվեց:

Լաշքարին [զորք] հավաքեց ու շարժվեց Դայսամի դեմ: Նրան օգնեց իբն Դաուլան, իսկ Դայսամը փախավ ու անցավ Արաքս (Արաս) գետը: Լաշքարիի մարդկանցից ոմանք անցան գետը նրա ետևից, և Դայսամը պարտություն կրեց: Նա գնաց Վաշմգիրի մոտ, որը Ռեյում (Ռայ) էր ու վախեցրեց նրան Լաշքարուց: Դայսամը տարեկան որոշ գումար խոստացավ այն բանի համար, որ սա (Վաշմգիրը) իրեն զորք տա: Վերջինս ընդառաջեց նրան և հետո զորք ուղարկեց:

Լաշքարիի զորականները գրեցին Վաշմգիրին, տեղեկացնելով, որ իրենք հնադանդ են նրան և երբ որ տեսնեն նրա զորքը, նրա կողմը կանցնեն՝ ընդդեմ Լաշքարու: Սակայն Լաշքարին բռնեց այդ նամակներն ու ծածկեց այդ բանը նրանցից (Վաշմգիրի կողմնակիցներից): Երբ Վաշմգիրը մոտեցավ, հավաքեց իր զորքն ու հայտնեց ամեն ինչ և ասաց, որ

ինքը նրանց հետ շի կարող կռվել ու որոշել է գնալ Անձևացյաց (ալ-Ջավազան) կողմերը՝ կողոպտելու ճանապարհի վրա գտնվող հայերին, ապա գնալ Մոսուլ, այն գրավելու և այլ վայրեր [արշավել]: Նրանք համաձայնեցին, և նա գնաց Հայաստան, որի բնակիչները անտեղյակ նստած էին: Նա կողոպտեց, ավարի տվեց, գերեվարեց ու հասավ Անձևացիք՝ իր հետ ունենալով ավարը: Նա կանգ առավ մի հայի տիրույթներում: Սա գրամ առաջարկեց նրան, միայն թե հանգիստ թողներ իրեն և իր երկիրը: (Լաշքարին) համաձայնեց նրա հետ: Ապա հայր ծուղակ լարեց մի կիրճում ու հրամայեց մի քանի հայերի, որ Լաշքարիի ունեցվածքից որևէ բան կողոպտեն ու գնան այդ կիրճի կողմը: Նրանք այդպես էլ արեցին ու լուրը հասավ Լաշքարուն: Սա հեծավ իր ձին ու հետապնդեց նրանց հինգ մարդկանցով, իսկ դարան մտածները դուրս զալով սպանեցին նրան ու ընկերներին: Ապա եկան նրա ղորքերը ու տեսնելով նրանց սպանված վիճակում, վերադարձան: Նրանք հրամանատար ընտրեցին որդուն՝ Լաշքարիստանին, ու որոշեցին գնալ Տիննին լեռնանցքով, որը Ջուզի (Արարադ) լեռան այն կողմում էր և այնտեղ ապահով վայրում թողնելով իրենց հոտերը, վերադարձան հայազգի Ատոմի (Աթում ալ-Արմանի)¹⁹⁶ մոտ, որ վրեժ լուծեն նրանից: Ատոմը այս բանը լսելով, մարդկանց տեղավորեց կիրճերի վրա, որպեսզի քարկոծեն նրանց ու թույլ չտան անցնելու: Նրանք (հայերը) մեծ թվով մարդկանց սպանեցին և միայն քչերը փրկվեցին, որոնց մեջ էր Լաշքարիստանը: Սա իր մարդկանցով գնաց Նասիր ալ-Դաուլա իբն Համդանի⁹¹ մոտ՝ Մոսուլ, նրա ղորքի մի մասը սրա մոտ մնաց, իսկ ուրիշները գնացին Բաղդադ:

Մոսուլում մնացածներին (Նասիրը) յորեղբորորդու՝ Աբու Աբդալլահ ալ-Հուսայն իբն Սաիդ իբն Համդանի, հետ ուղարկեց Ատրպատականի իր իշխանության տակ գտնվող մասը, այն ժամանակ, երբ Դալասամը այնտեղ էր եկել գրավելու նպատակով: Աբու Աբդալլահն իր հորեղբորորդու՝ Նասիր ալ-Դաուլայի, կողմից կառավարիչի օգնական (մուավին) էր¹⁹⁹ նշանակվել Ատրպատականում, սակայն Դալասամը եկավ, կռվեց նրա դեմ, և Իբն Համդանը անկարող գտնվելով նրան դիմադրել, հեռացավ Ատրպատականից, իսկ Դալասամը գրավեց այն:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆ ԹՎԱԿԱՆ

(25 սեպտեմբեր 941—14 սեպտեմբեր 942)

էջ 286

ԴԵԼՄԻԿԵՆՐԻ՝ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Երբ Մարզուբանը¹⁹⁹ դնաց Ատրպատական, Դալասամը նույնպես գնաց և երբ դեմ առ դեմ դուրս եկան պատերազմելու, դելմիկները (դալաս-

մինքն) և նրանց ետևից նաև շատ քրդեր նորից անցան Մարզուրանի կողմը, նրա հովանավորութեան տակ: Մարզուրանը հաղթեց Դայսամին և սա մերձավորների մի փոքրիկ խմբով փախավ Հայաստան՝ ապաստանելով Դերանիկի որդի Գագիկին (Ջաջիկ իբն ալ-Դայրանի) մոտ, քանզի նրանց միջև մտերմություն կար, և վերջինս պատվով ընդունեց նրան: Դայսամը սկսեց կազմակերպել քրդերին: Նրա մտերմները խորհուրդ էին տալիս, որ հեռացնի իր զորքի մեջ եղած դելմիկներին (դայլամի), որոնք խորթ էին թե՛ ցեղով, թե՛ հավատով, սակայն նա չընդունեց: Եվ Մարզուրանը տիրեց Ատրպատականին ու նրա գործերը հաջող էին, մինչև որ նրա հարաբերությունները փշացան իր վեդիտի՝ Ալի իբն Ջաֆարի, հետ:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(15 սեպտեմբեր 942—3 սեպտեմբեր 943)

էջ 294

ՏԱՐՔԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ռումի թագավորը լուր ուղարկեց Մուստակի լիլահ [խալիֆային], խնդրելով մի թաշկինակ, որի մասին ասում էին, թե Քրիստոսը իր երեսին էր քսել, և դեմքը նրա վրա էր պատկերվել: Դա գտնվում էր Եդեսիայի (Ռուհա) եկեղեցիներից մեկում: Նա նշում էր, որ եթե թաշկինակը (մանդիլ) իրեն ուղարկվի, ապա ինքը մեծ թվով մասմեդական գերիների ազատ կարձակի:

Մուստակի լիլահը հրավիրեց դատավորների (կազի), օրենսգետների (ֆակիհ) և նրանցից ֆատուա²⁰⁰ պահանջեց: Նրանք տարբեր կարծիքներ հայտնեցին. ոմանք համաձայն էին այն հանձնել [Ռումի] թագավորին և գերիներին փրկել, իսկ ուրիշներ ասացին՝ այս թաշկինակը հնագույն ժամանակներից եղել է իսլամի երկրում և Ռումի ոչ մի թագավոր այն չի պահանջել, ուստի հանձնելը նվաստացում է: Հավաքվածների մեջ էր նաև Ալի իբն Իսա վեդիտը, որն ասաց՝ մասմեդականներին գերութունից, նեղությունից ու զրկանքից ազատելը ավելի լավ է, քան այգ թաշկինակը մեզ մոտ պահելը: Եվ խալիֆան հրամայեց այն հանձնել և գերիներին ազատել: Այդպես էլ արվեց և մարդ ուղարկվեց, որ գնա Ռումի երկրից գերիներին բերի, և [իրոք] սրանք ազատ արձակվեցին:

էջ 297—298

ՌՈՒՍՆԵՐԻ՝ ՊԱՐՏԱՎ (ԲԱՐԴԱԱ) ՔԱՂԱՔԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում ռուսների²⁰¹ մի խումբ դուրս եկավ դեպի [Կասպից] ծով և հարձակվեց Ատրպատականի կողմերը:

Մովի վրա նավելով նրանք բարձրացան Կուրն ի վեր, որը մեծ գետ է, և հասան Պարտավ (Բարդաա): Նրանց դեմ ելավ Մարզուբանի Նախբը (տեղակալը)²², Պարտավի դեմիկներին ու կամավորների բազմությամբ, որոնց թիվը հինգ հազարից ավելի էր, և նրանք բախում ունեցան ռուսների հետ, սակայն, հազիվ մեկ ժամ անց, մահմեդականները պարտություն կրեցին: Դեմիկները լրիվ կոտորվեցին, իսկ ռուսները [մահմեդականներին] հետապնդեցին դեպի քաղաք և, ով որ հեծնելու գրաստ ուներ, փախավ, լքելով քաղաքը: Ռուսները գրավեցին քաղաքը, երաշխավորագիր (աման) առաջարկեցին և լավ վերաբերվեցին: Ապա ամեն կողմից մահմեդականների զորքեր եկան և ռուսները կովի էին բռնվում նրանց հետ, իսկ մահմեդականները չէին կարողանում դիմադրել նրանց: Քաղաքի ռամիկը դուրս էր գալիս և քարկոծում ռուսներին ու աղաղակում: Ռուսները այդ բանն արգելում էին նրանց, սակայն նրանք չէին հրաժարվում այդ բանից, բացի որոշ խելոքներից, որոնք ետ կանգնեցին, իսկ հասարակ ժողովուրդը և ռամիկը իրենց չէին զսպում:

Երբ այս բանը երկարեց, նրանց (ռուսների) մուսնետիկը հայտարարեց, որ քաղաքի ժողովուրդը պետք է երեք օրում դուրս գա: Դուրս եկավ, ով որևէ [գրաստ] ուներ, որի միջոցով կարող էր դուրս գալ, սակայն մեծամասնությունը մնաց նշված ժամկետից հետո: Ռուսները շարդեցին նրանց, շատ ժողովուրդը կոտորեցին և կոտորելուց հետո էլ մի քանի տասնյակ հազար գերեվարեցին: Մնացածներին հավաքեցին մզկիթում և ասացին՝ ձեր փրկագինը տվեք, թե չէ կկոտորենք: Նրանց համար միջնորդեց մի քրիստոնյա և ամեն մի մարդու համար քսան դիրհեմ որոշեցին, սակայն այս բանը ընդունեցին միայն խոհեմները: Երբ ռուսները տեսան, որ ոչինչ չի դուրս գալիս, բոլորին կոտորեցին և միայն փախչողներն ազատվեցին: Նրանք [քաղաքի] բնակիչների ունեցվածքը ավարի տվին, գերեվարեցին և կանանցից, ով որ իրենց հաճելի թվաց, տարան:

ՄԱՐԶՈՒՐԱՆԻՆԻ ՆՐԱՆՑ ԴԵՄ ԴՆԱԼԸ ԵՎ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ

Երբ ռուսները Պարտավի (Բարդաա) բնակիչների նկատմամբ վերո-
հիշյալը արեցին, մահմեդականները զայրացան և իրար կովի կոշ արեցին:
Մարդուբան իրն Մուհամմադը հավաքեց մարդկանց և կովի կոշ արեց:
Նրա մոտ երեսուն հազար մարդ հավաքվեց, որոնց հետ նա կովի գնաց,
սակայն չկարողացավ ռուսներին դիմադրել: Թե՛ առավոտյան, թե՛ երեկո-
յան կոխվ էր տալիս, սակայն միշտ պարտված էին վերադառնում: Այդպես
տևեց մի քանի օր:

Արդ, ռուսները գնացել էին Մարաղայի կողմերը և որովհետև շատ
միրգ էին կերել, հիվանդացան, և նրանց մեջ հիվանդություններ ու մահ
տարածվեց: Երբ գործը երկարեց, Մարդուբանը խորամանկություն գոր-
ծադրեց: Նա որոշեց մարդկանց դարանակալ պահել, իր զորքով հարձակ-
վել, ապա նահանջ ձևացնել և երբ դարանակալ մարդիկ դուրս գային,
ինքն էլ նորից հարձակվեր [ռուսների] վրա: Այս բանը նա առաջարկեց
իր զորքերին և նրանց դարան մտցրեց: Ապա նրանք հանդիպեցին, ընդ-
հարվեցին, և Մարդուբանն ու նրա զորքը փախուստ ձևացրին, իսկ ռուս-
ները նրանց ետևից ընկան, մինչև որ դարանի տեղն անցան, սակայն
[Մարդուբանի] մարդիկ շարունակեցին փախչել առանց ետ նայելու:

Մարդուբանը [հետագայում] պատմել է այդ մասին՝ գոռացի մարդ-
կանց, որ ետ դառնան, սակայն նրանք այդ բանը շարեցին, որովհետև
սաքստիկ վախեցել էին ռուսներից, և ես հասկացա, որ եթե մարդիկ շա-
րունակեն փախչել, ռուսները նրանց մեծ մասին կկոտորեն և ապա վե-
րադառնալով դարանակալների մոտ, կկռահեն եղածը և սրանց ևս լրիվ
կսպանեն: Ապա ես մենակս ետ դարձա,—ասաց նա,— և ինձ հետևեցին
եղբայրս ու ընկերս. ես պատրաստ էի շահիդ (հավատի նահատակ) դառ-
նալ: Այդ ժամանակ դեմիկներին մեծ մասը ամոթից ետ դարձավ և մենք
հարձակվեցինք, իսկ դարանակալներին մեր ազդանշանով կանչեցինք:
Նրանք հարձակվեցին [ռուսների] ետևից և քաջաբար կովեցինք ու շա-
տերին սպանեցինք, որոնց մեջ էր նրանց ամիրը (իշխանը): Մնացած-
ները ապաստանեցին Շահրիստան կոչված քաղաքի բերդը, ուր նրանք
շատ մթերք էին փոխադրել, ինչպես նաև գերիներին և ունեցվածքը:

Մարդուբանը նրանց համառ կերպով պաշարեց, սակայն նրան լուր
հասավ, թե Աբու Աբդալլահ ալ-Հուսայն իբն Սաիդ իբն Համդանը մտել է
Ատրպատական ու հասել Սալմաստ: Նրան ուղարկել էր վերջինիս հորեղ-
բորորդին՝ Նասիր ալ-Դաուլան, որպեսզի նվաճի Ատրպատականը: Երբ
լուրը հասավ Մարդուբանին [մի դորամաս] թողեց ռուսների պաշարման
համար, իսկ ինքը գնաց իբն Համդանի գեմ և ընդհարվեցին: Ապա ձյուն

տեղաց, և իբն Համդանի գորքը ցրվեց, քանզի մեծ մասամբ անապատի արաբներն էին: Նասիր ալ-Դաուլայից նամակ եկավ [իբն Համդանին]՝ իմաց տալով, որ Տուզունը մահացել է, իսկ ինքը կամենում է իջնել Բաղդադ և հրամայում էր նրան վերադառնալ, և սա ետ դարձավ:

Իսկ Մարզուբանի մարդիկ շարունակեցին կռվել ռուսների դեմ և հիվանդութունները տարածվեցին ռուսների մեջ: Երբ նրանք թաղում էին մարդուն, հետը դնում էին նաև զենքերը, և [հետագայում] ռուսների հեռանալուց հետո մահամեղականները դրա մեծ մասը դուրս բերեցին: Ապա նրանք (ռուսները) գիշերով բերդից դուրս եկան, իրենց մեջքի վրա տանելով ցանկացած ունեցվածքը և այլ բաներ: Նրանք իջան Կուր և իրենց նավերը նստելով հեռացան: Մարզուբանի գորքերը չկարողացան նրանց հետապնդել և տարած ունեցվածքը խլել նրանցից ու թողեցին նրանց: Եվ, ավասիք երկիրը մաքրեց նրանցից:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆՉՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(13 օգոստոս 945—1 օգոստոս 946)

էջ 317

ԵՐԿՐԻ (ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ) ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ ԱՎԱՏՆԵՐԻ (ԻԿԹԱ) ԵՎ ՆՐԱ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ²⁰³

Այդ տարում գորքը ըմբոստացավ Մուիզզ ալ-Դաուլա իբն Բուլայհի դեմ և շատ անվայել խոսքեր ասացին, և նա պարտավորվեց որոշված ժամկետում վճարել նրանց ռոճիկը: Այդ պատճառով նա ստիպված եղավ կողոպտել ժողովրդին և ապօրինի ճանապարհներով փողեր վերցնել: Նա իր բոլոր գորավարներին ու մերձավորներին պարգևեց սուլթանի (տերունի) և կալվածատիրական (ամլաք) գյուղերը, որի պատճառով [պետական] դիվանների մեծ մասը դադարեց գործելուց և պաշտոնյաներն անգործ մնացին: Երկիրն արդեն ավերվել էր երկպառակութունների, սղության և կողոպուտի պատճառով:

Ջորավարները գրավեցին շեն գյուղերը և գրանք առավել շենացան և եկամուտը ավելացավ սրանց [բարձր] դիրքի շնորհիվ: Իսկ Մուիզզ ալ-Դաուլան չկարողացավ այդ [կալվածները] ետ վերցնել նրանցից: Ինչ վերաբերում է հասարակ [աստիճանավորներին], ապա նրանց վերցրած [հողերը] առավել ևս ավերվեցին և նրանք վերադարձրին ու փոխարենը [նորը] պահանջեցին ու տրվեց նրանց: [Շարքային] զինվորականները հոգ չէին տանում գյուղերում ջրանցքներ փորելու և դրանց հունը մաքրե-

լու գործին և դրանք փշացան ու շատերը անօգտագործելի դարձան: Ավատառուները²⁰⁴ ղուլամները սկսեցին անիրավություն գործել [գյուղացիների նկատմամբ], հարկը ժամկետից շուտ էին հավաքում և եթե մեկը չէր կարողանում հարկը վճարել, ամբողջ ունեցվածքը գրավվում էր:

Ապա Մուիդդ ալ-Դաուլան ամեն մի տեղի պաշտպանությունը հանձնարարեց իր մերձավոր մեծամեծներից որևէ մեկին: Սրանք այն դարձրին բնակելի [կալվածներ] և առավել ազահ դարձան և նրանց եղբայրներն էլ եկան հավաքվեցին: Զորավարները բողոքում էին, թե հասույթը վատ է, սակայն ո՛չ վեզիրը, ո՛չ էլ ուրիշը չէր կարող այդ բանը ստուգել և եթե որևէ մեկը վիճեր [գորավարների հետ], ապա սրանք թշնամի էին դառնում նրան: Այսպիսով, ամեն ինչ թողեցին նրանց կամքին, իսկ սրանք առավել ազահ դարձան և ոչ մի բանի առջև կանգ չէին առնում:

Մուիզզ ալ-Դաուլան անկարող դարձավ մթերք հավաքելու, աղետները և անակնկալները [դիմագրավելու] համար: Եվ սկսեց ավելի շատ տիրույթներ պարզակել իր թուրք ղուլամներին, որին նախանձեցին դեմիկները և ծնունդ առան թշնամություն ու երկպառակություններ, որոնց մասին կխոսենք ստորև:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(11 հուլիս 948—30 հունիս 949)

էջ 330—331

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Սայֆ ալ-Դաուլա իբն Համդանը հարձակվեց Ռումի երկրի վրա, պատերազմ տեղի ունեցավ և պարտվեց Սայֆ ալ-Դաուլան, իսկ հոռոմները գրավեցին Մարաշը և պարտության մատնեցին Տարսուխ վորքը:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(18 մայիս 953—6 մայիս 954)

էջ 342

ԴԱՅՍԱՄԻ ՓԱԽՈՒՍՏԸ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻՑ

Այդ տարում Ատրպատականից փախավ Դայսամ իբն Իբրահիմ Աբու Սալիմը, որն, ինչպես հիշել ենք, գրավել էր Ատրպատականը:

Փախուստի պատճառն այն էր, որ Ռուքն ալ-Պաուլա իբն Բուլայհը²⁰⁵ ձերբակալել էր նրա զորավարներին մեկին, որի անունն էր Ալի իբն Միսքի: Սա փախավ բանտից և դիմեց Ջաբալ [նահանգը], հավաքեց մարդկանց ու գնաց Մարզուբանի եղբոր՝ Վահսուգանի, մոտ: Նրանք միաբանեցին և դաշնակցեցին Դայսամի դեմ: Ապա Դայսամը գրավեց Սամիրամ բերդը, որի մասին կհիշենք: Նրա նամակները ազատվելու մասին հասան եղբորը և Ալի իբն Միքսիին: Նա գրեց նաև դեմիկներին՝ նրանց իր կողմը սիրաշահելու համար: Սակայն Դայսամը չգիտեր Մարզուբանի ազատման մասին և կարծում էր, որ իր դեմ կովում են Վահսուգանն ու Ալի իբն Միսքին:

Նա (Դայսամը) ուներ մի վեզիր, որը կոչվում էր Աբու Աբգալլահ ալ-Նախմի: [Դայսամը] աչք դրեց նրա ունեցվածքին, ձերբակալեց նրան և նրա փոխարեն նշանակեց մի մարդու, որը նախապես Նախմիի քարտուղարն էր եղել: Նախմին խորամանկորեն զիջեց նրա բոլոր պահանջներին և համաձայնեց վճարել այդ քարտուղարի համար: Դայսամը ազատ արձակեց [Նախմիին], նրան հանձնեց քարտուղարին և նրան վերադարձրեց նախկին դիրքին:

Ապա Դայսամը դուրս եկավ Արդաբեիլից՝ թողնելով նրան (Նախմիին), որպեսզի պատրաստի այն փողերը, որ խոստացել էր: Սակայն Նախմին սպանեց իր քարտուղարին և իր ամբողջ ունեցվածքով փախավ Ալի իբն Միսքիի մոտ: Երբ լուրը հասավ Դայսամին, որը Ջինջանի մոտ էր, վերագարձավ Արգաբեիլ: Նրա դեմ ըմբոստացան դեմիկները, և նա իր մոտ եղած զրամները բաժանելով [հանգստացրեց նրանց]:

Երբ նա տեղեկացավ, որ Ալի իբն Միսքին փոքրաթիվ ջոկատով գնացել էր Արդաբեիլ, ինքն էլ գնաց: Նրանք հանդիպեցին ու ընդհարվեցին, դեմիկներն անցան Ալիի կողմը, իսկ Դայսամը մի քանի քրգերի հետ փախուստի դիմեց Հայաստան, որի թագավորները²⁰⁶ նրան օգնեցին, որպեսզի գիմանա:

Նա լուր ստացավ, որ Մարզուբանը Սամիրամ ամրոցից ղնացել է Արդաբեիլ, գրավել Ատրպատականը և բանակ ուղարկել իր դեմ: Նա չկարողացավ մնալ և Հայաստանից փախավ Բաղդադ, ուր հասավ հենց այս տարում: Նրան դիմավորեց Մուխզզ ալ-Պաուլան, մեծարեց, լավ վերաբերվեց և նա գոհ վիճակում էր գտնվում:

Սակայն նրա մերձավորներն ու բարեկամները Ատրպատականից գրեցին նրան և ահա [երեք հարյուր] քառասունները թվին նա դուրս եկավ Բաղդադից: Նա օգնական զորք խնդրեց Մուխզզ ալ-Պաուլայից²⁰⁷, սակայն սա շտվեց, քանզի Մարզուբանը հաշտութուն էր կնքել Ռուքն ալ-

Դառուլայի հետ և խնամիացել, իսկ Մուրզզ ալ-Դաուլան շկարողացավ
Ռուբն ալ-Դաուլային հակառակ գործել:

Դայսամը գնաց Մոսուլ՝ նասիր ալ-Դաուլա իրն Համգանի մոտ՝ օգ-
նություն խնդրելու, սակայն սա շօգնեց նրան, ապա գնաց Ասորիք՝ Սայֆ
ալ-Դաուլայի մոտ և մնաց մինչև երեք հարյուր քառասունչորս թվականը:

Այդ ժամանակ Բաբ ալ-Աբուաբի (Դարբանդ) ժողովուրդը ապստամ-
բեց Մարդուբանի դեմ: Նա գնաց նրանց դեմ արշավանքի և ահա Ատրպա-
տականի քուրդ ցեղապետներից մեկը լուր ուղարկեց Դայսամին՝ հրավիրե-
լով Ատրպատական և խոստանալով օգնել նրան իշխանությանը տիրա-
նալու: Սա գնաց ու գրավեց Սալմաստ քաղաքը: Մարդուբանը զորավար-
ներից մեկին ուղարկեց, և կովի մեջ զորավարի մարդիկ անցան Դայսամի
կողմը և նա պարտվեց, իսկ Դայսամը մնաց Սալմաստում:

Երբ Մարզուբանը [Դարբանդի] ապստամբների գործը վերջացրեց,
վերադարձավ Ատրպատական: Երբ մոտեցավ Դայսամին, վերջինս Սալ-
մաստը թողեց ու հեռացավ Հայաստան ու դիմեց Դերանիկի որդուն (իբն
ալ-Դայրանի) և Գագիկի որդուն (իբն Ջաշիկին)²⁹⁹, քանի որ վստահում էր
նրանց: Մարդուբանը գրեց Դերանիկի որդուն, հրամայելով ձերբակալել
Դայսամին, սակայն սա շենթարկվեց: Վերջապես ձերբակալեց նրան, վա-
խենալով Մարզուբանից: Երբ բռնեցին նրան, Մարդուբանը հրամայեց
թրեմ հանձնել և այս անգամ էլ [Արծրունին] շենթարկվեց, սակայն ի վերջո
ստիպված եղավ հանձնել նրան: Երբ Մարզուբանը ձեռք բերեց նրան,
աչքերը փորել տվեց, կուրացրեց նրան և ապա բանտարկեց:

Երբ մեռավ Մարզուբանը, նրա մերձավորներից (զորականներից) մի
քանիսը սպանեցին Դայսամին՝ վախենալով նրանում կուտակված ուսից:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(7 մայիս 954—26 ապրիլ 955)

էջ 346—347

ՍԱՅՑ ԱԼ-ԴԱՌԻԼԱ ԻԲՆ ՀԱՄԴԱՆԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ

Այդ տարում Ռաբի Ա ամսին (5 հուլիս—3 օգոստոս) Սայֆ ալ-Դաու-
լա իբն Համդանը²⁹⁹ արշավեց Ռումի երկիրը: Նա կոտորեց, գերեց, գերե-
վարեց [ժողովրդին], ավարի տվեց: Սպանվածների մեջ էր Դոմեստիկոսի
որդի Կոստանդինը (Կուսթանթին), և այս բանը ծանր էր հոռոմներին
և Դոմեստիկոսին: Նա զորք հավաքեց հոռոմներից, ռուսներից, բուլղար-
ներից և ուրիշներից ու շարժվեց գեպի Սահմանային գոտին (սուղուր):

նրա դեմ դուրս եկավ Սայֆ ալ-Դաուլա իբն Համդանը և նրանք հանդիպեցին Հադասի մոտ Շաաբան ամսին (30 նոյեմբեր—28 դեկտեմբեր) և սաստիկ կռիվ տեղի ունեցավ նրանց միջև, քանզի երկու կողմերը համառ դիմադրեցին: Սակայն բարձրյալն ալլահը հաղթանակը տվեց մահմեդականներին և հոռոմները փախուստի դիմեցին: Նրանցից ու նրանց ընկերացողներից մեծ բազմութուն կոտորվեց, դերի ընկավ Դոմեստիկոսի փեսան, աղջկա տղան և բազում պատրիկներ, իսկ Դոմեստիկոսը վերագարձավ պարտված և ընկճված:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆՀՆԻԳ ԹՎԱԿԱՆ

(15 ապրիլ 956—3 ապրիլ 957)

էջ 351

ՄԱՅՅ ԱԼ-ԴԱՌԻԱՅԻՒՆՆԻՆՆԻ ԲՈՒՄԻ ԵՐԿԻՐ ԱՐՇԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ռաշաբ ամսին (9 հոկտեմբեր—7 նոյեմբեր) Սայֆ ալ-Դաուլա իբն Համդանը մեծ զորքով շարժվեց դեպի Ռումի երկիրը, արշավեց մինչև Խարշանա և Սարիխա, բազում բերդեր գրավեց ու գերեվարեց [ժողովրդին], գերեց, հրկիզեց, ավերեց ու շատերին կոտորեց: Նա վերագարձավ Ադանա, մնաց այնտեղ մինչև եկավ Տարսոնի պետը, որին նա պատվական զգեստներ շնորհեց, շատ նվերներ տվեց ու վերագարձավ Հալեր:

Երբ հոռոմները լսեցին, թե նա ինչ էր արել, հավաքվեցին ու հարձակվեցին նփրկերտի վրա, հրկիզեցին երկիրը, կողոպտեցին, ավերեցին, գերեվարեցին ժողովրդին և, ամբողջ ունեցվածքը հափշտակելուց հետո, վերադարձան:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆՎԵՅ ԹՎԱԿԱՆ

(4 ապրիլ 957—24 մարտ 958)

էջ 352

ՄԱՐՉՈՒԲԱՆԻ ՄԱՀՎԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ռամադան ամսին (նոյեմբեր 957) Ատրպատականում մեռավ նրա տերը Սալլար Մարզուբանը:

Երբ նա [առողջանալու] հույսը կտրեց, իշխանութունը կտակեց իր եղբորը՝ Վահսուդանին, որից հետո պետք է անցներ իր որդուն՝ Զաստան

իբն ալ-Մարղուբանին: Սակայն մինչ այդ նա դիմել էր բերդերի վրա իր թողած տեղակալներին, որ դրանք (բերդերը) իր մահվանից հետո հանձնեն միայն իր որդուն՝ Ջաստանին, որի մահից հետո պետք է տրվեին իր իբրահիմ որդուն, իսկ եթե սա էլ մեռնի՝ իր [մյուս] որդուն՝ Նասիրին և եթե դրանցից ոչ մեկը չմնար, ապա իր եղբորը՝ Վահսուղանին: Բայց, երբ այս կտակը տվեց իր եղբորը, տեղեկացրեց նրան իր և բերդերի հրամանատարներին միջև եղած պայմանական նշանների մասին, որով նա կարող էր [հետագայում] այդ բերդերը ստանալ:

Երբ Մարղուբանը մեռավ, նրա եղբայրը՝ Վահսուղանը, [բերդերի հրամանատարներին] ուղարկեց իր կնիքը և պայմանական նշանները, սակայն նրանք ցույց տվեցին նրան առաջին կտակը: Վահսուղանը կասկածեց, որ եղբայրը խաբել է իրեն: Նա մնաց իր եղբորորդիներին մոտ, սակայն, երբ նրանք իշխանությունը իրենց ձեռքը վերցրին առանց նրա, նա հեռացավ Արդաբեյլից, ապաստանելով Թարոմ:

Իշխանությունը վերցրեց Ջաստանը, իրեն ենթարկելով եղբայրներին, իսկ վեզիր նշանակվեց Աբու Աբգալլահ ալ-Նախմին: Նրան ներկայացան իր հոր զորավարները, բացի Ջաստան իբն Շարմազանից, որը վճռել էր գրավել Հայաստանը, քանի որ նրա կառավարիչն էր [համարվում]:

Իսկ Վահսուղանը սկսեց երկպառակություն մտցնել իր եղբորորդիներին միջև, իրար դեմ գրգռել և թշնամիներին դրդել նրանց դեմ, մինչև որ հասավ իր նպատակին և նրանցից մի քանիսին սպանեց:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆԻՆԸ ԹՎԱԿԱՆ

(3 մարտ 960—19 փետրվար 961)

էջ 357

ՄՈՒՍՏԱՋԻՐ ԲԻԼԱՀԻՒ ԵՐԵՎԱՆ ԳԱՌՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ատրպատականում ալ-Մուբտաֆի Բիլլահ [խալիֆայի] որդի Իսայի որդիներից մեկը երևան եկավ, որը կրում էր Մուստաջիր Բիլլահ անունը:

Նա [հավատարմության] երդում տվեց Մուհամմադի ընտանիքից սերվող Ռիդային, բողբ զգեստ հագավ, արդարություն էր գործում, հրամայում էր բարիք [գործել] և արգելում չարիքը: Նրա հետևորդները շատացան:

Նրա երևան գալու պատճառն այն էր, որ Ատրպատականի տեր Ջաստան իբն ալ-Մարղուբանը թողել էր իր հոր՝ զորքով զբաղվելու սովորու-

թյունը և զբաղվում էր խաղերով ու կանանց հետ հավաքույթներով: Այդ ժամանակ Ջաստան իբն Շարմազանը Հայաստանում ամրացած էր, իսկ Վահուդանը Թարոմում էր և բանսարկություններ էր գցում իր եղբորորդիների մեջ, որպեսզի կռվեն իրար հետ: Ջաստան իբն ալ-Մարզուբանը ձերբակալեց իր վեզիր Նախմիին, բայց քանի որ սա ազգակցական կապ ուներ Ջաստան իբն Շարմազանի վեզիր Աբու-լ-Հասան Ուբայդալլահ իբն Մուհամմազ իբն Համգույայի (Համդավայհ) հետ, ապա վերջինս ղայրացավ Նախմիի ձերբակալման համար և իր տիրոջը՝ իբն Շարմազանին ղրրգեց, որ նամակագրության մեջ մտնի Հայաստանում գտնվող Իբրահիմ իբն ալ-Մարզուբանի հետ: Սա գրեց և ղրգեց նրան [Ատրպատականում] իշխանությանը տիրանալու, և, իրոք, սա եկավ, հարձակվեց Մարաղայի վրա ու գրավեց այն:

Երբ Ջաստան իբն ալ-Մարզուբանն այգ բանն իմացավ, նամակ գրեց իբն Շարմազանին, որի վեզիրն էր Աբու-լ-Հասանը: Նա երկուսի հետ էլ լավացրեց իր հարաբերությունները և վստահեցրեց, որ ազատ կարձակի Նախմիին և այսպիսով [իբն Շարմազանը] հրաժարվեց Իբրահիմին օգնելուց: Սակայն [իբն ալ-Մարզուբանը] և իր եղբայրը իմացան, որ իբն Շարմազանը կեղծում է իրենց և նրանք նամակների միջոցով պայմանավորվեցին նրա դեմ (պայթարել): Այգ ժամանակ Նախմիին փախավ Ջաստան իբն ալ-Մարզուբանի բանտից ու գնաց Մուղան, նամակ գրեց իբն Իսա իբն ալ-Մուքտաֆի Բիլլահին ու հրապուրեց նրան խալիֆայական իշխանությամբ, խոստանալով զորք հավաքել ու նրա անունով տիրել Ատրպատականին, իսկ եթե հնարավորություն ունենա՝ նաև Իրաքին: [Իբն Իսան] եկավ նրա կողմը երեք հարյուր հոգով, և այստեղ եկավ նաև Ջաստան իբն Շարմազանը, և սա ուժեղացավ ու մարդիկ նրան [հավատարմության] երգում տվեցին, և նրա գործը հաջողություն գտավ: Նրանց դեմ դուրս եկան Մարզուբանի որդիները՝ Ջաստանը և Իբրահիմը, կռվելու նպատակով: Երբ նրանք բախվեցին, Մուստաջիրի մարդիկ փախուստի գիմեցին, իսկ ինքը գերի ընկավ և ոչնչացվեց: Ասվում է, որ նա սպանվեց, ասվում է նաև, թե՛ մեռավ [բնական մահով]:

էջ 357

ՎԱՆՍՈՒԴԱՆԻ՝ ԻՐ ԵՂՐՈՐՈՐԴԻՆԵՐԻՆ ԲՈՆԵԼՈՒ ԵՎ ՍՊԱՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Իսկ Վահուդանը, երբ տեսավ իր եղբորորդիների անհամաձայնությունը և թե ինչպես նրանցից ամեն մեկը ձգտում էր մյուսին դավել, Մուստաջիրի հետ կռվից հետո գրեց Իբրահիմին ու հրավիրեց իր մոտ այցելության: Սա եկավ, հորեղբայրը հյուրասիրեց նրան և այնքան նվեր-

ներ տվեց, որ սա լիացավ: Նա գրեց նաև իր մյուս եղբորորդուն՝ Նասիրին՝ ու հրապուրեց նրան: Սա թողնելով իր եղբորը՝ Զաստանին, գնաց Մուղան, իսկ ղորքը կարծելով, որ արդեն առիթ է ներկայացել ավար (ունեցվածք) ձեռք բերելու, մեծ մասամբ լքեց Զաստանին ու գնաց եղբոր՝ Նասիրի ետևից: Այսպիսով, սա եղբորից՝ Զաստանից, ավելի ուժեղ դարձավ ու գրավեց Արդաբիլը, սակայն երբ զինվորները Նասիրից դրամ պահանջեցին, վերջինս չկարողացավ զոհացնել, մանավանդ որ հորեղբայրը՝ Վահուդանը, հրաժարվեց նրան օգնելուց: Երբ նա [Նասիրը] իմացավ, որ վերջինս սոսկ հրապուրում է նրան, նամակ գրելով իր եղբորը՝ Զաստանին, հաշտվեց նրա հետ ու գաշնակեց:

Սակայն, քանի որ գրամական խիստ նեղության մեջ էին, գործերը խառն էին, իսկ գավառների կառավարիչները բռնության միջոցով իրենց ձեռքի տակ եղած [տիրույթների] տերերն էին դարձել, ապա Զաստանը և Նասիրը՝ Մարզուբանի որդիները, ստիպված եղան իրենց մոր հետ գնալ հորեղբոր՝ Վահուդանի մոտ: Նրանք նախօրոք նամակ գրեցին նրան և պայմանագրեր վերցնելուց հետո նրա մոտ գնացին: Սակայն, երբ գնացին, սա դավաճանեց, ուխտադրուժ եղավ ու ձերբակալեց նրանց՝ Զաստանին, Նասիրին և նրանց մորը՝ իրեն ենթարկելով զորքը: Նա իշխանությունը հանձնեց իր որդուն՝ Իսմայիլին, տալով իր բերդերի մեծ մասը և դրամ բաժանելով զոհացրեց ղորքը:

[Այդ ժամանակ] Իբրահիմ իբն ալ-Մարզուբանը գնացել էր Հայաստան²¹⁰: Սա կովի պատրաստվեց Իսմայիլի դեմ, նպատակ ունենալով իր երկու եղբայրներին ազատել հորեղբոր՝ Վահուդանի բանտից: Երբ Վահուդանը այս բանը լսեց և տեսավ, որ բոլորը տրամագրված են իր դեմ, աճապարեց սպանել եղբոր որդիներին՝ Զաստանին ու Նասիրին, ինչպես նաև նրանց մորը: Նա գրեց Զաստան իբն Շարմազանին, պահանջելով հարձակվել Իբրահիմի վրա: Նա ղորք և գրամ ուղարկեց նրան և սա կատարեց նրա պահանջը: Իբրահիմը ստիպված եղավ փախչել ու վերադառնալ Հայաստան, իսկ իբն Շարմազանը տիրացավ նրա ճամբարին ու Մարաղա քաղաքին, Ուրմիայի հետ միասին²¹¹:

էջ 358

ՍԱՅՖ ԱԼ-ԴԱՌԻԼԱՅԻՒ ՌՈՒՄԻ ԵՐԿԻՐԸ ԱՐՇԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այգ տարում Սայֆ ալ-Դաուլան մեծ զորքով արշավեց Ռումի երկիրը, շատ հաղթանակներ տարավ, հրկիդեց ու գրավեց բազում բերդեր և վերցնելով մեծ թվով գերիներ ու ավար, հասավ Խարսիանոն (Խարշանա): Ապա հոռոմները բռնեցին կիրճերը և, երբ նա ուզեց վերադառնալ, նրա

հետ եղած Տարսոնի զորքերը ասացին նրան՝ հռոմեացիները տիրացել են քո թիկունքում գտնվող կիրճերին (լեռնանցքներին) և շես կարող այստեղից վերադառնալ: Ավելի լավ է, որ մեղ հետ վերադառնաս: Սակայն նա շքնդունեց, քանզի համառ էր իր կարծիքի վրա, սիրում էր պնդել և ոչ ոքի հետ չէր խորհրդակցում, որ շասվի, թե ուրիշի կարծիքով շարժվեց: Նա վերադարձավ նույն կիրճով, որի միջով եկել էր և ահա նրա առջև ելան հռոմեացիները, խլեցին նրա ամբողջ ավարն ու բռնեցին, կոտորեցին նրա մարդկանց ու շատերին սպանեցին ու գերեցին: Նա մեծ դժվարությամբ հազիվ կարողացավ փրկվել երեք հարյուր մարդկանց հետ միասին: Սա է խելոք մարդկանց կարծիքը անտեսելու վատ հետևանքը: Իսկ ճշմարտությունը միայն ավանդը դիտի:

Հ Ա Տ Ո Ր Յ Ո Յ Ե Ր Ո Ր Դ

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՍՈՒՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(9 փետրվար 962—29 հունվար 963)

էջ 5

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այս տարվա Զումադա Բ (7 հուլիս—4 օգոստոս) ամսին Սայֆ ալ-Դաուլան վերակառուցեց Անազարբան (Այն Զարբա) և իր հաջիբին Տարսոնի բնակիչներից բաղկացած զորքով ուղարկեց Ռումի երկիրը: Սրանք ավերեցին, կոտորեցին, գերեվարեցին ու վերադարձան: Իսկ հռոմեացիները հարձակվեցին Սիս (Սիսիյա) ամրոցի վրա ու տիրեցին:

Այդ տարում Սայֆ ալ-Դաուլայի ծառա (ղուլամ) Նաջան զորքով հարձակվեց Խարբերդի (Հիսն Զիյադ) վրա: Հռոմեացիների մի զորամաս դիմադրեց նրան, սակայն նա հաղթեց և հռոմեացիներից հինգ հարյուր հոգի հանձնվեց երաշխավորագրով:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՍՈՒՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(30 հունվար 963—18 հունվար 964)

էջ 7

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այս տարում Ռաբի Ա (30 մարտ—28 ապրիլ) ամսին հայերը հետիոտն (ռաջալա) մեծ բազմությամբ հավաքվելով դուրս եկան Եղեսիայի դեմ, հարձակվեցին, կողոպտեցին, գերեցին և լի ավարով վերադարձան:

(19 հունվար 964—6 հունվար 965)

էջ 9

ՆԱԶԱՅԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՍԱՅՖ ԱԼ-ԳԱՌՈՒԱՅԻ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՐՈՇ ՄԱՍԵՐԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Մենք արդեն հիշեցինք. թե ինչ էր արել Սայֆ ալ-Դաուլա իբն Համ-դանի ծառա (ղուլամ) Նաչան հառանի ժողովրդին [երեք հարյուր] հիսուներկու թվականին և թե ինչպես խլել էր նրանց ունեցվածքը: Երբ այս դրամները կուտակվեցին նրա մոտ, նա իրեն ուժեղ զգալով երախտամոռ դարձավ, պայերախտ գտնվեց իր բարերարի նկատմամբ և ամբարշտությամբ շարժվեց դեպի Նփրկերտ (Մայյաֆարիկին) ու հարձակվեց Հայաստանի վրա, որի շատ մասերին տիրել էր մի արաբ՝ Աբու-լ-Վարդը²¹², նրա հետ կովեց Նաչան, և սպանեց Աբու-լ-Վարդին: Նա գրավեց նրա բերդերը, ինչպես նաև իլաթը, Մանասկերտը (Մանազքիրդ), Մուշը և այլ վայրեր: Նրա մոտ շատ հարստություն կուտակվեց Աբու-լ-Վարդի ունեցվածքը հափշտակելուց և նա ապստամբեց Սայֆ ալ-Դաուլայի դեմ:

Այնպես պատահեց, որ այդ ժամանակ Մուիզզ ալ-Դաուլա իբն Բուայհը Բաղդադից շարժվեց դեպի Մոսուլ և Մծբին ու գրավեց և դուրս քշեց Նասիր ալ-Դաուլային, ինչպես կհիշենք շուտով: Նաչան գրեց նրան, երբ նա Մծբինում էր, խնդրելով նրա օգնությունը իր տերերի՝ Համդանի տոհմի դեմ: Սակայն երբ Մուիզզ ալ-Դաուլան վերադարձավ Բաղդադ ու հաշտվեց Նասիր ալ-Դաուլայի հետ, Սայֆ ալ-Դաուլան հարձակվեց Նաչայի վրա, քանի որ սա ապստամբել և ըմբոստացել էր: Երբ նա հասավ Նփրկերտ, Նաչան փախավ, իսկ Սայֆ ալ-Դաուլան գրավեց նրա քաղաքներն ու բերդերը, որ սա իր հերթին գրավել էր Աբու-լ-Վարդից: Նաչայի մերձավորներից որոշ մարդիկ երաշխավորագիր խնդրեցին նրանից (Սայֆ ալ-Դաուլայից), սակայն նա սպանեց նրանց: Երաշխավորագիր խնդրեց նաև Նաչայի եղբայրը և նա լավ վերաբերվեց ու հարգեց նրան: Նա (Սայֆ ալ-Դաուլան) մարդ ուղարկեց Նաչայի մոտ, համոզելով ու սպառնալով, որ վերադառնա, և սա եկավ նրա մոտ: Նա լավ վերաբերվեց և նրան վերադարձրեց իր պաշտոնին: Սակայն Սայֆ ալ-Դաուլայի զուլամները (ծառաները) նրա ներկայությամբ հարձակվեցին Նաչայի վրա Սայֆ ալ-Դաուլայի տանը Նփրկերտում և սպանեցին նրան [երեք հարյուր] հիսունչորս թվականի Ռաբի Ա ամսին (18 մարտ—16 ապրիլ): Սայֆ ալ-Դաուլան շատ վատ զգաց, իսկ Նաչային դուրս տա-

րան ու գցեցին շրի ու կեղտերի առուն, ուր նա մնաց մինչև հաջորդ օրը, ապա հանեցին ու թաղեցին նրան:

էջ 9

ՀՈՌՈՄԵՆԵՐԻ ՄԱՄԵՍՏԻԱՆ ՊԱՇԱՐԵԼԸ ԵՎ ԽՈՐԱՍԱՆԻՑ ՌԱԶՄԻԿՆԵՐԻ ՀԱՍՆԵԼԸ

Այդ տարում հոռոմները Դոմեստիկոսի հետ պաշարեցին Մամեստիան (Մասիսա), բնակիչների դեմ կովեցին և պարիսպը ծակեցին, սակայն բնակիչները նրա շուրջը ուժեղ դիմադրութուն ցուցաբերեցին, մինչև որ նրանց ետ մղեցին՝ սաստիկ կովից հետո: Հոռոմները հրկիզեցին նրա, ինչպես նաև Ադանայի ու Տարսոնի զավառները, քանի որ վերջիններիս բնակիչները օգնել էին սրա ժողովրդին: Մահմեդականներից տասնհինգ հազար մարդ կոտորվեց: Հոռոմները երկրում մնացին տասնհինգ օր, սակայն ոչ ոք նրանց չդիմադրեց: Նրանք գների թանկության և ուտելիքի պակասի պատճառով ետ դարձան: Այդ ժամանակ Խորասանից Ասորիք եկավ մի մարդ՝ կովելու նպատակով, իր հետ ունենալով մոտավորապես հինգ հազար ռաղմիկ: Նրանց ճանապարհը անցնում էր Հայաստանի ու Նփրկերտի վրայով: Երբ Սաֆար ամսին (18 փետրվար—17 մարտ) հասան Սայֆ ալ-Դաուլայի մոտ, նրանց կովի տարավ Ռումի երկրի դեմ, որպեսզի մահմեդականներին զորավիգ լինեն: Սակայն տեսնելով, որ հոռոմները վերադարձել են, խորասանյան ռաղմիկներն էլ ցրվեցին Սահմանային գոտում (սուղուր)՝ թանկության պատճառով: Նրանց մեծ մասը եկավ Բաղդադ, այնտեղից էլ գնաց Խորասան:

Երբ Դոմեստիկոսը վերադառնում էր Ռումի երկիրը Մամեստիայի, Ադանայի և Տարսոնի բնակիչներին լուր էր ուղարկել, թե ես հեռանում եմ ձեզանից ոչ թե թուլության, այլ անասնակերի պակասության և ուժեղ թանկության պատճառով: Սակայն ես կվերադառնամ և ձեզանից, ով որ հեռացած լինի, կփրկվի, իսկ ում որ տեղում գտնեմ՝ կսպանեմ:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՍՈՒՆՀԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(28 դեկտեմբեր 965—16 դեկտեմբեր 966)

էջ 18

ԻԲՐԱՀԻՄ ԻԲՆ ԱԼ-ՄԱՐԶՈՒԲԱՆԻ ՓԱԽՈՒՍՏԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Իբրահիմ իբն ալ-Մարզուբանը Ատրպատականից փախավ Ռեյ:

Քանն այն էր, որ երբ Իբրահիմը պարտվեց Ջասսան իբն Շարմա-
զանից, ինչպես հիշեցինք, երեք հարյուր քառասունինը թվականին, ապա
նա գնաց Հայաստան և սկսեց պատրաստվել վերադառնալու համար
Ատրպատական, իսկ Հայաստանի թագավորներն (տերերն) էին²¹³ հայեր
և քրդեր: Նա նամակագրութուն ունեցավ Ջասսան իբն Շարմազանի
հետ, հաշտվեց նրա հետ, և նրա մոտ շատ զորք 'ավաբվեց:

Այնպես պատահեց, որ [այդ ժամանակ] նրա հորեղբոր Վահու-
դանի որդի Իսմայիլը մեռավ, և Իբրահիմը գնաց տիրացավ Արդաբիլին:
Աբու-լ-Կասիմ իբն Մասիբին եկավ Վահուդանի մոտ և նրան միացավ:
Իբրահիմը գնաց իր հորեղբոր՝ Վահուդանի դեմ իր եղբայրների վրեժը
պահանջելով: Վերջինս վախեցավ և իբն Մասիբիի հետ գնաց Դայլամի
երկիրը, իսկ Իբրահիմը տիրացավ իր հորեղբոր գավառներին, հարվածեց
նրա մերձավորներին ու գրավեց նրա ունեցվածքը: Վահուդանը հավա-
քեց զորքը և վերադարձավ իր Թարում (Թարում) բերդը, իսկ Աբու-լ-
Կասիմ Մասիբիին զորքով ուղարկեց Իբրահիմի դեմ: Նրանք իրար հան-
դիպեցին և մեծ ընդհարում եղավ, իսկ Իբրահիմը պարտվեց ու նրան
հետապնդեցին, սակայն չհասան: Նա գնաց մենակ, մինչև որ հասավ
Ռեյ՝ Ռուբն ալ-Դինի մոտ: Սա հյուրասիրեց նրան, լավ վերաբերվեց,
քանի որ Իբրահիմի քրոջ ամուսինն էր և այդ պատճառով չափազանց
հարգեց նրան և բազում ընծաներ ու պարգևներ տվեց:

էջ 18

ԽՈՐԱՍԱՆՅԱՆ ՂԱԶԻՆԵՐԻ ԵՎ ՌՈՒՔՆ ԱԼ-ԴԱՌԻԼԱՅԻ ՎԵՃԸ

Այս տարում Ռամադան ամսին (21 օգոստոս—19 սեպտեմբեր)
խորասանից դուրս եկավ մի մեծ բազմութուն, որի թիվը հասնում էր
քսան հազարի ու ժամանեց Ռեյ, որպես ղազի (հավատի ոգամիկ) կովի
գնալու նպատակով: Լուրը հասավ [Բուայճի] Ռուբն ալ-Դաուլային,
այն մասին, թե եկել են մեծ բազմությամբ, նրա երկրի ծայրամասերում
չարագործություններ են կատարել, իսկ նրանց զորապետները այդ բանը
չեն արգելել նրանց: Նրա վեզիրը՝ ուստադ (ուսուցիչ, գիտնական) Աբու-
լ-Ֆադլ իբն ալ-Ամիդը առաջարկեց շթողնել նրանք երկիրը մտնել: Սա-
կայն Ռուբն ալ-Դինն ասաց՝ թող այլ թագավորներ չկարծեն, թե ղազի-
ների մի խմբից վախեցա:

Իրբ նրանք Ռեյ հասան, զորապետները իբն ալ-Ամիդի մոտ հավաք-
վեցին և իրենց ծախսերի համար դրամ պահանջեցին: Նա խոստացավ,
սակայն նրանք հանդգնորեն թելադրեցին, ասելով՝ պահանջում ենք այս

երկրի ամբողջ խարաջը (հարկը), քանզի դա արքունի գանձարանին (բայտ ալ-մալ) է պատկանում: Չէ՞ որ հոռոմները, ինչպես տեղյակ եք, ինչեր են արել մահմեդականներին, գրավել են ձեր երկիրը, նույնն արել են նաև հայերը, իսկ մենք դադիներ ենք, աղքատ ու թափառական և ավելի իրավունք ունենք [պետական] դրամների նկատմամբ, քան դուք:

էջ 19—20

ՀՈՌՈՄՆԵՐԻ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ԻՍԼԱՄԻ ԵՐԿՐԻ ՎՐԱ

Այդ տարվա Շավվալ (20 սեպտեմբեր—18 հոկտեմբեր) ամսին հոռոմները ելան ու հարձակվեցին Ամիդ քաղաքի վրա և պաշարեցին ու կովեցին նրա բնակիչների հետ: Երեք հարյուր մարդ կոտորեցին, շորս հարյուր հոգի գերեցին, սակայն չկարողացան գրավել: Նրանք դիմեցին Դարա ու մոտեցան Մծբինին: Նփրկերտից եկող մի քարավան հանդիպեց նրանց, որը գրավեցին: Մարդիկ Մծբինից փախան, նրանցից վախենալով, այնքան որ մեկ անասունի (գրաստի) վարձքը հարյուր դիրհեմ դարձավ:

Սայֆ ալ-Դաուլան, որը Մծբինում էր, կապ հաստատեց արաբների հետ, որպեսզի նրանց հետ փախչի: Սակայն այնպես պատահեց, որ հոռոմները հեռացան նախքան նրա փախուստը կկայանար և նա մնաց իր տեղում:

Նրանք (հոռոմները) Ջազիրայից գնացին Ասորիք (Շամ), պաշարեցին Անտիոքը, երկար ժամանակ կովեցին նրա բնակիչների դեմ, սակայն չկարողանալով գրավել, շրջակայքը ավերեցին, կողոպտեցին ու վերադարձան Տարսոն:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՍՈՒՆԻՆԸ ԹՎԱԿԱՆ

(14 նոյեմբեր 969—3 նոյեմբեր 970)

էջ 37

ՀՈՌՈՄՆԵՐԻ ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԸ ԴՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ռումի թագավորը զորք ուղարկեց Մանազկերտ (Մալազքիրդ), որը Հայաստանում 1, և պաշարեց այն ու նեղը գցելով տեղի մահմեդականներին, բռնի ուժով գրավեց²¹⁴: Նրանց (հոռոմների) ուժը ավելացավ, և երկրի տարբեր կողմերում մահմեդականները վախենում

էին նրանցից: Երկիրը անտեր էր մնացել, առանց պաշտպանի և [հոռոմ-ները] ուր որ կամենային կհարձակվեին:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(12 հոկտեմբեր 972—1 հոկտեմբեր 973)

էջ 49

ՀՈՌՈՄՆԵՐԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԴՈՄԵՍՏԻԿՈՍԻ ԳԵՐԻ ԸՆԿՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում ընդհարում տեղի ունեցավ Հիբատտուլահ իբն Նասիր ալ-Դաուլա իբն Համդանի և Դոմեստիկոսի (Դոմուստուկի) միջև նփրկերտի (Մայյաֆարիկին) դավառում:

Բանն այն է, որ, ինչպես հիշեցինք, Դոմեստիկոսը արշավել էր իսլամի երկիրը և կողոպտել Դիար Ռաբիան ու Դիար Բաքրը: Երբ Դոմեստիկոսը տեսավ, որ դիմադրող չկար, ցանկացավ տիրանալ նաև Ամիդին: Նա առաջ շարժվեց, իսկ այնտեղ կար Աբու-լ-Հաջա իբն Համդանի ղուլամ Հադարմարդը: Սա նամակ դրեց, օգնություն և օժանդակություն խնդրելով Աբու-Տաղլիբից²¹⁵, բացատրելով դրուժյունը: Վերջինս նրա մոտ ուղարկեց իր եղբորը՝ Աբու-լ-Կասիմ Հիբատտուլահ իբն Նասիր ալ-Դաուլային, և սրանք երկուսով պատրաստվեցին Դոմեստիկոսի դեմ կռվի ու եկան հանդիպեցին նրան Ռամազանի վերջին: Դոմեստիկոսը մեծ զորքով էր, սակայն այն երկուսը նրան հանդիպեցին մի կիրճում, որի միջով ձիերը չէին կարող անցնել, իսկ հոռոմները պատրաստ չէին, ու պարտվեցին և մահմեդականները գերի վերցրեցին Դոմեստիկոսին: Սա բանտարկված մնաց, մինչև որ հիվանդացավ երեք հարյուր վաթսուներեք թվականին: Աբու Տաղլիբը շատ ջանք թափեց նրան բուժելու, հավաքեց բժիշկներին, սակայն ոչինչ չօգնեց ու մեռավ:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆՅՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(19 օգոստոս 977—8 օգոստոս 978)

էջ 92—93

ԱԴՈՒԴ ԱԼ-ԴԱՌԻԱՅԻ ՀԱՄԴԱՆԻ ՏՈՀՄԻ ՏԻՐՈՒՅԹՆԵՐԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Երբ Աբու Տաղլիբը և Բախտիարը պարտվեցին, Ադուդ ալ-Դաուլան շարժվեց դեպի Մոսուլ և Զու-լ-Կադա [ամսի] տասներկուսին գրավեց այն հարակից շրջանների հետ:

Աբու Տաղլիբը կարծեց, որ սա ևս ուրիշների նման մի քիչ մնալուց հետո հաշտութուն կկնքի և կվերադառնա, սակայն Ադուդ ալ-Դաուլան շատ վճռական էր: Մոսուլ գալիս իր հետ բերել էր պարեն, անասնակեր և Մոսուլն ու նրա նահանգը ճանաչող մարդկանց: Նա վստահ հաստատովեց Մոսուլում ու ձիավոր ջոկատներ ուղարկեց փնտրելու համար Աբու Տաղլիբին:

Աբու Տաղլիբը լուր ուղարկեց նրան, խնդրելով, որ երաշխավորի իր տիրույթները, սակայն Ադուդ ալ-Դաուլան շընդառաջեց և ասաց՝ այս երկիրը ինձ համար ավելի ցանկալի է, քան Իրաքը:

Աբու Տաղլիբի մոտ էին Մարզուբան իբն Բախտիարը, Աբու Իսհակը և Աբու Թահիրը՝ Մուհդդ ալ-Դաուլայի որդիները, ինչպես նաև նրանց մայրը, որը Ումմ (մայր) Բախտիարն էր՝ իրենց իրերով:

Աբու Տաղլիբը շարժվեց դեպի Մծբին (Նասիբին), իսկ Ադուդ ալ-Դաուլան մի ջոկատ ուղարկեց Ջադիրատ իբն Ումար՝ իր հաջիբ (սենեկապետ) Աբու Հարբ Թուղանի գլխավորությամբ: Մի ջոկատ էլ ուղարկեց Սինջարի ճանապարհը՝ Աբու Տաղլիբին գտնելու, հրամանատար նշանակելով Աբու-լ-Վաֆա Թահիր իբն Մուհամմադին:

Աբու Տաղլիբը աճապարեց, եկավ նփրկերտ և այնտեղ հաստատովեց իր ընտանիքի հետ, սակայն երբ լսեց Աբու-լ-Վաֆայի գալուստը իր դեմ, շարժվեց դեպի Բաղեշ (Բաղլիս)՝ իր հետ տանելով իր կանանց և ընտանիքի անդամներին: Աբու-լ-Վաֆան հասավ նփրկերտ, որի դռները փակ էին իր առջև: Սա անառիկ բերդ էր՝ հոռոմների հին բերդերից: Նա թողեց ու գնաց Աբու Տաղլիբին փնտրելու, իսկ վերջինս Կարինից (Արզան ալ-Ռում) հեռացել էր Հասանիյյա, որը Ջադիրայի շրջաններից էր, բարձրացել էր Քավաշի ամրոցը և այլ ամրոցներ հավաքելով իր ամբողջ ունեցվածքը: Աբու-լ-Վաֆան վերադարձավ նփրկերտ ու պաշարեց այն:

Երբ Ադուդ ալ-Դաուլան լսեց, թե Աբու Տաղլիբը գնացել է իր բերդերը, ինքն անձամբ գնաց նրա դեմ, սակայն չգտավ նրան, այլ միայն նրա (Աբու Տաղլիբի) մերձավորներից շատերը հանձնվեցին նրան: Նա վերադարձավ Մոսուլ և Աբու Տաղլիբի հետևից դորք ուղարկեց իր բարեկամ զորավարներից մեկի հետ, որի անունն էր Թուղան: Աբու Տաղլիբը փախավ Բաղեշ (Բաղլիս), կարծելով, որ ոչ ոք չի հետևի իրեն, սակայն Թուղանը հետապնդեց, և նա Բաղեշից փախչելով դիմեց Ռումի երկիրը, որպեսզի հարաբերության մեջ մտնի նրանց Վարդ ալ-Ռումի կոչված թագավորի հետ, որը թագավորական ընտանիքից չէր, այլ բրոնությունամբ թագավոր էր դարձել: Հոռոմները նրան շենթարկվեցին և մեկ ուրիշին բերեցին իրենց թագավորների որդիներից, և պատերազմը երկարեց նրանց միջև: Այս Վարդը արգակցական կապ հաստատեց Աբու

Տաղլիբի հետ, որպեսզի հզորանա, սակայն Աբու Տաղլիբն էր, որ կարիք ունեւոր նրա օգնութեանը:

Երբ Աբու Տաղլիբը Բաղդադից հեռանում էր, Ադուդ ալ-Դաուլայի զորքը հասավ նրա ետեւից և ցանկացավ կողոպտել նրա մոտ եղած ամբողջ ունեցւածքը, քանզի լսել էր, որ շատ մեծ է: Երբ զորքը հարձակւել էր, հրամանատարը գոչեց՝ ձեռք շտաք այդ հարստութեանը, որովհետև դա Ադուդ ալ-Դաուլայինն է: Այդ ժամանակ [զինվորները] ետ կանգնեցին կռիւից: Տեսնելով, որ նրանք թուլացան, Աբու Տաղլիբը հարձակւեց նրանց վրա և պարտութեան մատնեց՝ մեծ կոտորած սարքելով: Ազատւելով նրանցից, նա եկավ Հիսն Զիյադ, որն այժմ հայտնի է Խարբերդ (Խարտբիրտ) անունով:

Հիշյալ Վարդը զրեց նրան, տեղեկացնելով, որ հոռոմները հավաքւել են իր դեմ և օգնութեան խնդրեց, ասելով՝ եթե վերջացնեմ [այս գործը], կգամ քեզ մոտ [օգնութեան]: Աբու Տաղլիբն իր զորքից մի մաս ուղարկեց; սակայն այնպես պատահեց, որ Վարդը պարտւեց: Աբու Տաղլիբը, երբ այդ բանն իմացավ, հույսը կտրեց հաղթանակից, վերագարձավ իսլամի երկիրը ու հաստատւեց Ամիդում: Այստեղ նա մնաց երկու ամիս, մինչև որ Նփրկերտը գրավւեց:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(9 օգոստոս 978—28 հուլիս 979)

էջ 95

ՆՓՐԿԵՐՏԻ, ԱՄԻԳԻ ԵՎ ԱՅԼ ՎԱՅՐԵՐԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ ԴԻԱՐԲԱՔՐՈՒՄ
ԱԴՈՒԿ ԱԼ-ԴԱՈՒԼԱՅԻ ԿՈՂՄԻՑ

Երբ Աբու-լ-Վաֆան վերադարձավ Աբու Տաղլիբին հետապնդելուց, պաշարեց Նփրկերտը (Մայաֆարիկին), որի կառավարիչն էր Հազարմարդը: Սա կաղմակերպեց քաղաքի պաշտպանութեանը և երեք ամիս կատաղի կռիւեց Աբու-լ-Վաֆայի դեմ: Ապա մեռավ Հազարմարդը և Աբու Տաղլիբին այդ մասին գրւեց և նա հրամայեց, որ նրա փոխարեն դրվի Համդանիների ծառաներից (ղուլամ) Մունիսը, որը դարձավ կառավարիչ: Աբու-լ-Վաֆան ելք չգտնելով, նամակ գրեց քաղաքի երևելիներից Ահմադ իբն Ուբայդալլահին, սիրաշահելու նպատակով: Սա համաձայնեց ու սկսեց քաղաքի հպատակներին (ժողովրդին) սիրաշահել Աբու-լ-Վաֆայի կողմը, և սրանք ևս համաձայնեցին, ու նրա ազդեցութեանը

ուժեղացաւ: Վերջինս լուր ուղարկեց Մունիսին, պահանջելով քաղաքի բանալիները, որը չկարողացաւ մերժել, քանի որ [Ահմադը] համակիրներ շատ ուներ, և նա ուղարկեց [բանալիները], խնդրելով, որ իր համար երաշխավորագիր ստանա: Ահմադ իբն Ուբայդուլլահը լուր ուղարկեց Աբու-լ-Վաֆային, որը երաշխավորեց նրա (Մունիսի) և ամբողջ բնակչության [անվտանգությունը]: Այսպիսով դռները բացվեցին և քաղաքը հանձնվեց:

Աբու-լ-Վաֆան նփրկերտը պաշարելու ժամանակ իր ջոկատներն էր ուղարկել դրացի բերդերը, որոնք բոլորը դրավվեցին: Երբ Աբու Տաղլիբն այս լսեց, ինքը և իր քույրը՝ Ջամիլան, Ամիդից գնացին Ռահբա, և հրամայեց իր մերձավորներից ոմանց ապաստան խնդրել Աբու-լ-Վաֆայից, և նրանք արեցին:

Ապա Աբու-լ-Վաֆան եկավ պաշարեց Ամիդը: Բնակիչները այս տեսնելով, նփրկերտի բնակիչների օրինակին հետևեցին և երաշխավորագիր ստանալով քաղաքը հանձնեցին: Աբու-լ-Վաֆան տիրեց ամբողջ Դիարբաքրին, և Աբու Տաղլիբի մերձավորները եկան հանձնվելու, իսկ նա երաշխավորեց նրանց և վերադարձավ Մոսուլ:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՅՈԹԱՆԱՍՈՒՆԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(15 հունիս 893—3 հունիս 984)

էջ 121—122

ՄԱՐՈՒԱՆԻՆԵՐԻ ՔԵՌԻ ԲԱԿ ԱԼ-ՔՈՒՐԴԻԻ ԵՎ ՆՐԱ՝ ՄՈՍՈՒԼԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում ուժեղացաւ Բադ ալ-Քուրդին²¹⁶, իսկ նրա անունն էր Աբու Աբդալլահ ալ-Հուսայն իբն Դուստաբ: Նա Համիդիյա քրդերից էր: Սկզբում հաճախ էր ասպատակում Դիար Բաքրի Սահմանային գոտին (սուղուր): Հաստամարմին էր, ջլապինդ և ուժեղ:

Երբ Ադուդ ալ-Դաուլան գրավեց Մոսուլը, սա եկավ նրա մոտ [ծառայութեան], սակայն, երբ Ադուդ ալ-Դաուլան տեսավ նրան, վախեցավ և ասաց՝ չեմ կարծում, որ ինձ մոտ մնա և իրոք, հենց որ դուրս եկավ, փախաւ: Նրա դուրս գալուց հետո Ադուդ ալ-Դաուլան հրամայեց ձերբակալել ու բերել նրան, որովհետև, ասաց Դաուլան, նա ջլապինդ է և ուժեղ, նրանում շարություն կա և այդպիսինին չի կարելի [կենդանի] թողնել: Հայտնեցին, որ փախել է, նա այլևս չհետաքրքրվեց նրանով:

Նա (Բաղը) գնաց Դիար Բաքրի Սահմանային գոտին և մնաց, մինչև որ հաջողութուն գտավ, ուժեղացավ ու Աղուղ ալ-Դաուլայի մահվանից հետո գրավեց Նփրկերտը (Մայյաֆարիկին) ու Դիար Բաքրի մեծ մասը: Նրա մարդկանցից մի խումբ եկավ ու գրավեց Մծբինը:

[Բուայհի] Սամսամ ալ-Դաուլան²¹⁷ զորք պատրաստեց և ուղարկեց Աբու Սադ Բահրամ իբն Արղաշիբի հետ, սակայն կռվում պարտվեց Բահրամը և նրա մերձավորների մի խումբ դերի ընկավ, իսկ Բադի ուժն ավելացավ: Սամսամ ալ-Դաուլան ուղարկեց հաջիբ Աբու-լ-Կասիմ Սագ իբն Մուհամմադին՝ մեծ զորքով, և բախվեցին Բաջլայայում, խաբուր ալ-Հուսայնիյայի վրա, Քավաշի գյուղի մոտ: Սաստիկ կռիվ եղավ, Սագը և ընկերները փախուստի դիմեցին, իսկ Բաղը շատ ղեկմիկների (ղայլամի) բռնեց, սպանեց ու գերեվարեց, ապա անխնա կոտորեց գերիներին:

Երբ Բաղը փախուստի մատնեց ղեկմիկներին ու Սագին և արեց այն, ինչ որ ասվեց, Սագը կանխեց նրան ու մտավ Մոսուլ, և Բաղը նրան հետապնդեց: Ժողովուրդը ապստամբեց Սագի դեմ՝ ղեկմիկների վատ վերաբերմունքի պատճառով: Սա հազիվ ազատվեց նրանցից, իսկ Բաղը մտավ Մոսուլ ու գրավեց:

Նրա ուժն ավելացավ, դուրս եկավ ծայրամասայինների շարքից ու դասվեց մեծամեծների շարքը և նա մտածեց գրավել Բաղդադը և այնտեղից վերացնել ղեկմիկներին: Սամսամ ալ-Դաուլան վախեցավ ու մտահոգվեց և միայն այս հարցով էր զբաղվում: Նա զորք հավաքեց նրա դեմ ուղարկելու համար, սակայն տարին վերջացել էր:

Իմ (Իբն ալ-Ասիրի) մտերիմ Համիդիյյա քրդերից մեկը, որ Բադի մասին հետաքրքրվում է, ինձ պատմել է, որ Բադի քունյան²¹⁸ էր Աբու Շուջա, անունը Բադ, իսկ Աբու Աբդալլահը Հուսայն իբն Դուստաֆն է՝ Բադի եղբայրը:

Նա սկզբում հոտեր էր արածացնում, հյուրասեր էր ու առատաձեռն, իր ունեցած ոչխարները մորթում էր ու մարդկանց հյուրասիրում և այդ պատճառով, որպես առատաձեռն հայտնի դարձավ: Նրա մոտ զորք հավաքվեց, սկսեց ճանապարհ կտրել և ինչ որ ստանում էր բաժանում էր: Նրա մարդկանց թիվը աստիճանաբար շատացավ, և նա սկսեց արշավանքներ կատարել, ապա մտավ Հայաստան, գրավեց Արճեշ (Արջիշ) քաղաքը և դա առաջին քաղաքն էր, որ նա գրավել էր: Նա ուժեղացավ և այնտեղից գնաց Դիար Բաքր ու գրավեց Ամիդ քաղաքը, ապա Նփրկերտը (Մայյաֆարիկին) և Դիար Բաքրի այլ քաղաքներ: Գրավեց նաև Մոսուլը, ինչպես արդեն հիշեցինք:

(24 մայիս 985—12 մայիս 986)

էջ 126—127

ՎԱՐԳ ԱԼ-ՌՈՒՄԻԻ ԱԶԱՏ ԱՐՁԱԿՄԱՆ, ՆՐԱ ԳՈՐԾԵՐԻ ԵՎ ՌՈՒՍՆԵՐԻ ՔՐԻՍՏՈՆՆԵՌԻԹՅՈՒՆՆ ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այգ տարում Սամսամ ալ-Դաուլան ազատ արձակեց Վարդ ալ-Ռումիին²¹⁹, որի բանտարկության մասին խոսել ենք:

Արդ, նա բաց թողեց և ազատ արձակեց նրան այն պայմանով, որ մեծ թվով մահմեդական գերիների արձակեր, Ռումի բերդերից յոթը շըր-թակա գավառների (ռուստակ) հետ միասին հանձներ և քանի կենդանի էր իսլամի երկրի վրա շհարձակվեր ո՛չ նա, ո՛չ էլ նրա մերձավորներից որևէ մեկը: Նա նրան (Վարդին) դրամ և այլ բաներ մատակարարեց, և սա գնաց Ռումի երկիրը: Ծանապարհին շատերին ներգրավեց, թե՛ անապատի, թե՛ այլ վայրերի բնակիչներից և հրապուրեց նրանց նվերների ու կողոպուտի հույսով: Նա եկավ, մինչև որ հասավ Մալաթիա, գրավեց այն և, այսպիսով, իր դիրքը ուժեղացրեց, օգտագործելով նաև այն դրամները և միջոցները, որ այնտեղ կային: Նա դիմեց Վարդիս իբն Լաունին, հետը նամակագրություն ունեցավ և նրանք պայմանավորվեցին, որ Կ. Պոլիսը (Կուսթանթինիյա) և ծոցի՝ նրան հարող հյուսիսային շրջանները Վարդիսին լինեն, իսկ ծոցից այս կողմ (հարավում) ընկածը՝ Վարդին: Նրանք դաշնակցեցին և միացան:

Վարդիսը [հանկարծ] ձերբակալեց Վարդին ու բանտարկեց, բայց զղջաց և շուտով ազատ արձակեց: Վարդիսն անցավ ծոցն ու պաշարեց Կ. Պոլիսը, որտեղ կային երկու թագավորներ՝ Ռոմանոսի (Արմանուս) որդիներ Վասիլը (Բասիլ) և Կոստանդինը (Կուսթանթին):

Նա (Վարդիսը) նրանց շատ նեղեց, և նրանք նամակով դիմեցին ռուսների (Ռուսիյա) թագավորին, օգնության կանչեցին և նրան ամուսնացրին իրենց քրոջ հետ: Սակայն [նրանց քույրը] մերժած լինելով հանձնվել այլակրոնին, նա (ռուսների թագավորը) քրիստոնյա դարձավ, և սա ռուսների մոտ քրիստոնեության սկիզբն էր: Նրանք ամուսնացան, և նա (ռուսաց թագավորը) գնաց Վարդիսի դեմ ու կռվեց նրա հետ: Վարդիսն սպանվեց և երկու թագավորները իրենց իշխանությունը պահպանեցին: Նրանք նամակ դրեցին Վարդին հաստատելով նրա իշխանությունը այն ամենի վրա, որ իր ձեռքում էր: Սա երկար ապրելուց հետո մեռավ: Ասվում է, որ նա թունավորումից մեռավ:

Վասիլը (Բասիլ) առաջ գնաց թագավորության կառավարման մեջ: Նա քաջ էր, արդար, իմաստուն և նրա թագավորությունը հարատևեց:

Նա երեսունհինգ տարի պատերազմեց բուլղարների հետ, հաղթեց նրանց, շատերին իրենց երկրից դուրս քշեց և հոռոմների բնակեցրեց: Նա բարյացակամ էր վերաբերվում մահմեդականներին և համակրանք ունեւր նրանց նկատմամբ:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆ ԹՎԱԿԱՆ

(31 մարտ 990—19 մարտ 991)

էջ 143

ՄԱՐՈՒԱՆԻ ՈՐԴԻՆԵՐԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍԿԻՋԲԸ

Երբ Բաղն սպանվեց, նրա քեռորդին՝ Աբու Ալի իբն Մրուանը (Մարուան) զորքի մի մասի հետ գնաց Հիսն Քայֆա (Հիսն Քեյֆ), որը Տիգրիսի վրա է և լավագույն ամրոցներից է: Այնտեղ էր Բաղի կինը իր ընտանիքով: Երբ հասավ բերդը, ասաց քեռու կնոջը՝ քեռիս ինձ ուղարկել է քեզ մոտ կարևոր գործով: Նա հավատաց նրան, և երբ [քեռորդին] բարձրացավ նրա մոտ, տեղեկացրեց նրա մահը և համոզեց, որ իր հետ ամուսնանա, և նա համաձայնեց՝ բերդում և այլ վայրերում իշխելու պայմանով:

Սա գնաց ու նվաճեց բազում բերդեր, մինչև որ գրավեց իր քեռու բոլոր տիրույթները: Գնաց Նփրկերտ, ուր եկան նաև Աբու Քահիրը և Աբու Աբդալլահը՝ Համդանի որդիները, որոնք աչք ունեին նրա (Նփրկերտի) վրա: Նրանց մոտ էր Բաղի գլուխը: Սրանք տեսնելով Աբու Ալիի ուժեղանալը, կովի մտան նրա հետ ու ընդհարվեցին: Սակայն հաղթեց Աբու Ալին և գերեց Աբդալլահ իբն Համդանին, որին լավ վերաբերվեց ու ազատ արձակեց: Սա գնաց իր եղբոր՝ Աբու Քահիրի մոտ, որը պաշարել էր Ամիդը և առաջարկեց նրան հաշտվել Իբն Մրուանի (Մարուանի) հետ, սակայն նա մերժեց և ինքն էլ ստիպված եղավ նրան միանալ ու գնալ Իբն Մրուանի դեմ: Սակայն կովում պարտվեցին և Աբու Աբդալլահն էլ գերի ընկավ: Նա [Իբն Մրուանը] վատ վերաբերվեց նրանց, մինչև որ Եգիպտոսի տերը գրեց նրան, բարեխոսեց և նա ազատ արձակեց նրանց:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(9 մարտ 992—25 փետրվար 993)

էջ 158

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ռումի թագավորը եկավ Հայաստան, պաշարեց Խլաթը, Մանաղկերտը (Մալազքիրդ) և Արճեշը (Արջիշ): Մարդիկ վախեցան նրա-

նից, ապա նրա հետ հաշտութիւն կնքեց Աբու-ալ-Հասան իբն Մարուանը, տաս տարվա համար, և Ռումի թագավորը վերադարձավ:

ՉՈՐՄ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆ ԹՎԱԿԱՆ

(20 հունվար 1029—8 հունվար 1030)

էջ 335

ՅԱՄԻՆ ԱԼ-ԳԱՌԻԱՅԻՆ ՌԵՅԸ (ՌԱՅ) ԵՎ ԶԱԲԱԼ ՆԱՀԱՆԳԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Յամին ալ-Դաուլա Մահմուդ իբն Սեբուքթեքինը (Սաբուքտաքին)²²⁰ գնաց դեպի Ռեյյ (Ռայ), նրա մոտ եկավ Մինուչիհը իբն Կաբուսը, որը Վրկանի (Ջուրջան) և Թաբարիստանի տերն էր և բերեց նրան շոբս հարյուր հազար դինար և շատ նվերներ:

Իսկ Ռեյյի տեր Մաջդ ալ-Դաուլա իբն Ֆախր ալ-Դաուլա իբն Բուլայհը²²¹ նրան (Մահմուդին) գրել էր՝ բողոքելով իր զինվորներին: Սա զբաղված էր կանանցով և [ձեռագիր] մատյանների ընթերցանությամբ և ընդօրինակությամբ: Նրա մայրն էր թագավորությունը կառավարում և, երբ մեռավ, գորքը [իշխանությունը] խլելու ցանկություն ունեցավ, և դրությունը խառնաշփոթ էր:

Երբ նրա գրությունը հասավ Մահմուդին, նրա դեմ ուղարկեց մի գորք, որի հրամանատարն էր իր հաջիբը, հրամայելով ձերբակալել Մաջդ ալ-Դաուլային: Երբ գորքը հասավ Ռեյյ, Մաջդ ալ-Դաուլան ձիով ընդառաջ ելավ, սակայն նրան ու որդուն Աբու Դուլաֆին ձերբակալեցին: Ձերբակալման լուրն առնելուն պես Յամին ալ-Դաուլան եկավ Ռեյյ ու հասավ Ռաբի Բ (19 ապրիլ—17 մայիս) ամսին: Նա մտավ [պալատ] ու վերցրեց հազար-հազար (միլիոն) դինար (ոսկեդրամ), հինգ հարյուր հազար դինար արժողությամբ գոհարեղեն, վեց հազար հատ զգեստ, իսկ գործիքներ և այլ բաներ անհաշիվ:

Իր մոտ բերել տվեց Մաջդ ալ-Դաուլային ու ասաց՝ չե՞ս կարդացել Շահնամեն՝ Պարսից պատմությունը, և Թաբարու պատմագիրքը, որը մահմեդականների պատմությունն է: Ասաց՝ կարդացել եմ: Ասաց՝ չի երեվում, որ կարդացել ես, իսկ ճատրակ (շաթրանջ, շախմատ) չե՞ս խաղացել: Ասաց՝ խաղացել եմ: Ասաց՝ տեսե՞լ ես մի արքա (շահ), որ մոտենա այլ արքայի: Ասաց՝ ոչ: Ասաց՝ իսկ ինչը քեզ ստիպեց, որ քո անձը հանձնես քեզանից ուժեղին: Եվ նրան ձերբակալված ուղարկեց Խորասան:

Ապա նվաճեց Ղազվինը (Կաղուին) և նրա ամրոցները...

Եվ Մահմուդի անունն էր հիշվում [ուրբաթ օրվա] խութբայի ժամանակ Ջաբալ նահանգի մեծ մասում, մինչև Հայաստանի սահմանները:

ՂՈՒԶԶԵՐԻ (ՕՂՈՒԶՆԵՐԻ)՝ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆՈՒՄ ԿԱՏԱՐԱԾ ԳՈՐԾԵՐԻ ԵՎ
ՀԵՌԱՆԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Արդեն հիշել ենք, որ Ղուզղերի (ալ-ղուզղ)²²² մի խումբ հասել էր Ատրպատական, Վահսուղանը պատվեց նրանց ու խնամիացավ՝ հուսալով, որ օգնութիւն կստանա և կկանխի նրանց շարագործութիւնները: Նրանց զորավարների անուններն էին՝ Բուկա, Քուքտաշ, Մանսուր և Դանա: Սակայն նրա հույսերը շիրականացան, քանզի նրանք անմիջապես անցան շարագործութեան, ապականութեան, սպանութեան և կողոպուտի: Գնացին Մարաղա (չորս հարյուր) քսանինը թվականին, վառեցին մզկիթը, անխընա կոտորեցին հասարակ ժողովրդին, ինչպես նաև Հաղբանիյա քրդերին: Դրութիւնը ծանրացավ, և շարիքը շատացավ: Երբ քրդերը տեսան, թե ինչ էր կատարվում իրենց հետ և իրենց երկրում, որոշեցին բանակեցել և համաձայնութիւն կայացնել, որպեսզի ետ մղեն նրանց (օղուզների) շարիքը: Այսպիսով, Աբու-լ-Հայջա իբն Ռաբիբ ալ-Դաուլան և Ատրպատականի տեր Վահսուղանը համաձայնեցին և սկսեցին համատեղ գործել: Նրանց միացավ նաև այդ երկրի ժողովուրդը, և սկսեցին վրեժ լուծել ղուզղերից: [Վերջիններս] տեսնելով, որ երկրի ժողովուրդը իրենց դեմ ոտքի է կանգնել պայքարի, հեռացան Ատրպատականից, քանզի անկարելի էր այնտեղ մնալը:

* * *

Երբ Ալա ալ-Դաուլան հեռացավ Ռեյից, նրան հետևեց ղուզղերի մի խումբ, սակայն չհասավ նրան և թեքվեց դեպի Քարաջ, կողոպտեց և ամենաալանդակ արարքները գործեց: Նրանցից մի խումբ նասուղլիի գլխավորութեամբ գնաց Ղազվին (Կազուին), որի բնակիչները դիմադրեցին, սակայն հաշտութիւն կնքեցին՝ յոթ հազար դինար [վճարելու պայմանով] և նրանց հպատակվեցին: Նրանցից մի խումբ կար Ուրմիայում, որը գնաց Հայոց երկիր (Բիլադ ալ-Արման), հարձակվեց, ջարդեց, շատերին կոտորեց, կողոպտեց, գերեվարեց ու վերադարձավ Ուրմիա՝ Աբու-լ-Հայջա ալ-Հաղբանիի գավառը: Այստեղ նրանց հետ կովի մտան քրդերը, որոնք զայրացած էին նրանց (օղուզների) վատ հարևանութիւնից: Շատերն սպանվեցին, և ղուզղերը կողոպտեցին ամբողջ երկիրը և քրդերից շատերին սպանեցին:

[Զորս հարյուր] երեսուններեք թվին (31 օգոստոս 1041—20 օգոստոս 1042) ղուզգերը հեռացան Ատրպատականից:

Պատճառն այն է, որ Իբրահիմ Յաննալը²¹, որը Թուղրիլ բեկի եղբայրն էր, գնաց Ռայյ: Սակայն, երբ այնտեղ եղած ղուզգերը լսեցին, վախից թողեցին Ջաբալ երկիրը և հեռացան, գնացին Ատրպատական: Բայց այստեղ ևս չէին կարող մնալ, քանի որ վատ էին վերաբերվել նրա ժողովրդին և Իբրահիմ Յաննալը իրենց ետևում էր, իսկ նրանից վախենում էին, որովհետև նրա Թուղրիլ բեկ և Դաուզ եղբայրների հպատակներն էին: Այդ պատճառով նրանք իրենց հետ վերցրին մի խումբ քրդերի, որոնք ճանապարհը գիտեին, անանցանելի լեռներով գնացին Անձևացիք (ալ-Ջավազան) և այնտեղից ղուրս եկան Ջազիրատ իբն Ումար:

Բուկան, Նասուղլին և ուրիշներ եկան Դիար Բաքր, կողոպտեցին Կարգան, Բազաբգան, ալ-Հասանիյյան և Ֆիշաբուրը, իսկ Մանսուր իբն Ղիզուղլին մնաց Ջազիրայի արևելյան կողմերում: Նրա հետ նամակակցեց Ջազիրայում իշխող Սուլայման իբն Նասր ալ-Դաուլա իբն Մարուանը՝ առաջարկելով հաշտութուն կնքել և մնալ Ջազիրայում, մինչև որ ձմեռն անցներ, որից հետո այլ ղուզգերի հետ կգնար Ասորիք: Նրանք հաշտութուն կնքեցին և հավատարմութուն երգվեցին: Սակայն Սուլայմանը գավազրութուն էր նյութում [Մանսուրի դեմ]: Նա հանդիսավոր ճաշկերույթ սարքեց ու հրավիրեց նրան, սակայն, երբ սա մտավ Ջազիրայի [իրեն պատկանող մասը], նա ձերբակալել տվեց նրան, բանտարկեց, իսկ նրա զորքը ցրվեց ամեն կողմ:

Երբ այդ մասին իմացավ Կարվաշը, մեծ զորք ուղարկեց, որին միացան Բաշնավի քրդերը, Ֆանսքի զորքը և Նասր ալ-Դաուլայի զորքը: Նրանք հետապնդեցին ղուզգերին, հասան ու կռվի բռնվեցին նրանց հետ: Ղուզգերը առաջարկեցին վերադարձնել ամեն ինչ, որ իրենք ավարի էին տվել, պայմանով, որ երաշխավորագիր (աման) տրվի, սակայն շտրվեց: Այն ժամանակ [ղուզգերը] կռվեցին այնպես, ինչպես կկռվեին մահվան [ըսպառնալիքից] վախեցող մարդիկ, և արաբներից շատերին սպանեցին ու նրանք ցրվեցին:

Ղուզգերից ոմանք գնացել էին Մծբին (Նասիբին) և Սինջար՝ արշավանքի, սակայն վերադարձան Ջազիրա ու պաշարեցին այն: Արաբները գնացին Իրաք՝ այնտեղ ձմեռելու համար, իսկ ղուզգերը ավերեցին Դիար Բաքրը, կողոպտեցին, կոտորեցին: Նասր ալ-Դաուլան վերցրեց իր որդու՝ Սուլայմանի մոտ [դերի վիճակում] գտնվող ղուզգերի ամիր Մանսուրին

և նամակ գրեց զուղղերին՝ առաջարկելով դրամ տալ ու Մանսուրին ազատ արձակել, պայմանով, որ հեռանան իր տիրույթներից և նրանք համաձայնեցին: Նա բաց թողեց Մանսուրին, որոշ գումար ուղարկեց, սակայն [ղուղղերը] դավաճանեցին և է՛լ ավելի մեծ շարիքներ գործեցին: Նրանց մի մասը գնաց Մծրին (Նասիբին), Սինչար և Խարուր, կողոպտեց ու վերադարձավ. մի մասն էլ գնաց Զուհայնա և ալ-Ֆարաջի կողմերն ու կողոպտեցին: Նրանցից վախենալով Կարվաշը մտավ Մոսուլ:

էջ 342

ՄՈՍՈՒԼԻ ԺՈՂՈՎՐԴԻ՝ ՂՈՒԶԶԵՐԻ ԴԵՄ ԱՊՍՍԱՄԲԵԼՈՒ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՀԵՏ ԿԱՏԱՐՎԱՍԻ ՄԱՍԻՆ

.....

Երբ նրանք (ղուղղերը) երկար մնացին այդ երկրում և պատահեց այն, ինչ որ հիշել ենք, ալ-Մալիք Ջալալ ալ-Դաուլա իբն Բուայհր գրեց Թուղրիլ բեկին, պատմելով եղածի մասին: Նրան գրեց նաև Նասր ալ-Դաուլա իբն Մարուանը, բողոքելով նրանց (ղուղղերի) դեմ²²⁷:

[Թուղբիլ բեկը] գրեց Նասր ալ-Դաուլային՝ լսեցի, որ մեր ստրուկները (աբիդ)²²⁸ եկել են ձեր երկիրը և դու դրամներ ես ծախսել նրանց վրա: Դու Սահմանային գոտու (սաղր) տեր ես և պետք է օժանդակություն ցուցաբերես անհավատների դեմ կռվում: Նա խոստանում էր, որ (զորք) կուղարկի, որպեսզի նրանց դուրս բերի նրա երկրից: Իսկ նրանք (ղուղղերը) հարձակվում էին Հայոց երկրի (Բիլադ ալ-Արման) վրա, կողոպտում էին, գերեվարում այնքան շատ, որ գեղեցիկ հարճի գինը իջել էր հինգ դինարի, իսկ տղաներին (ղուլամ) ոչ ոք չէր ուզում:

Ինչ վերաբերում է Թուղրիլ բեկի՝ Ջալալ ալ-Դաուլային գրած նամակին, ապա նրանում նա ներողություն էր խնդրում, ասելով, որ այդ թուրքմենները մեր ստրուկները, ծառաներն ու հպատակներն էին, միշտ ծառայության մեջ լինելով: Սակայն երբ ձեռնարկեցինք Մահմուդ իբն Սաբուրթաբիհի տոհմի գործերով զբաղվելուն և լիազորված էինք հորեզմի գործերը դասավորելու, սրանք խուժեցին դեպի Ռեյ, ապականեցին, փշացրին և մենք մեր զինվորներով հորասանից իջանք նրանց ետևից, ենթադրելով, որ երաշխավորագիր կխնդրեն, ներողություն ու թողություն կաղերսեն, բայց մոռացել էին պատկառանքն ու համեստությունը: Պետք է նրանց մեր դրոշներին հպատակեցնել և մեր զորության մեջ մտնողներին տալ արժանի հատուցում, լինեն մոտիկ, թե հեռու, ասպատակեն, թե օգնություն դան:

.....

Եվ ալլահը Մոսուլի ժողովրդին ազատեց նրանց (ղուղզերի) շարիքից և Կարվաշը հետապնդեց նրանց մինչև Մժբին ու վերադարձավ:

Նրանք (ղուղզերը) դիմեցին Դիար Բաբը, կողոպտեցին, ապա թեքվեցին հայերի և հոռոմների (երկրների) դեմ, կողոպտեցին նրանց և գնացին Ատրպատական:

ՉՈՐՍ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(9 հունվար 1030—28 դեկտեմբեր 1030)

էջ 349

ՌՈՒՄԻ ԹԱԳԱՎՈՐԻ՝ ԱՍՈՐԻՔԻ ՎՐԱ ՀԱՐՁԱԿՎԵԼՈՒ ԵՎ ՊԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ռումի թագավորը²²⁹ Կ. Պոլսից երեք հարյուր հազար զինվորներով հարձակվեց Ատորիքի վրա: Նրանք հասան Հալեր, որի տներն էր Շիբլ ալ-Դաուլա Նասր իբն Սալիհ իբն Միրզասը, և կանգ առան մեկ օրվա հեռավորության վրա: Նրանք խիստ ծարավեցին, իսկ ժամանակն ամառ էր: Նրա (թագավորի) մարդիկ տարբեր տրամադրություններ ունեին. ոմանք նախանձում էին նրան, ոմանք ատում: Նրա հետ էր նաև Իբն Դուկասը, որը նրա մեծամեծներից էր և կամենում էր թագավորի մահը, որպեսզի նրանից հետո ինքը թագավորի:

Թագավորն ասաց՝ կարծում եմ պետք է սպասենք, մինչև որ անձրևներ գան ու ջուրը շատանա: Իբն Դուկասը այս կարծիքը մերժեց և խորհուրդ տվեց աճապարել, քանզի շարիք էր կամենում և դավադրություն էր նյութել: Նա առաջ շարժվեց, իսկ Դուկասի որդին և Լուլույի որդին տասը հազար ձիավորներով բաժանվեցին և այլ ճանապարհով ընթացան: Թագավորի մտերիմներից ոմանք տեղեկացրին, որ Դուկասի որդին և Լուլույի որդին քառասուն հոգու հետ որոշել են սպանել իրեն: Նա զգացվեց ու վախեցավ այս բանից և անմիջապես վերադարձավ: Դուկասի որդին հասավ նրա ետևից ու հարցրեց վերադարձի պատճառը: Նա ասաց՝ արաբները մեզ շրջապատել էին և նրանք մոտ են: Նա անմիջապես ձերբակալեց Դուկասի որդուն, Լուլույի որդուն և մյուսներին: Մարդիկ վրդովվեցին և իրարանցման մեջ ընկան:

Թագավորը հեռացավ, իսկ արաբները, գյուղացիները և նույնիսկ

հայերը հետապնդեցին նրանց կոտորելով, կողոպտելով և թագավորից խլեցին շորս հարյուր ջորի բեռնավորված դրամով (ունեցվածքով) և ըզգեստներով: Հոռոմներից շատերը մեռան ծարավից: Փրկվեց միայն թագավորը, սակայն նրա ունեցվածքից ու գանձերից ոչինչ չփրկվեց և ավլահը հավատացյալներին փրկեց կոտորածից, քանզի հզոր է ու բարեգութ:

Նրա վերադարձի մասին այլ բան էլ է պատմվում: Արաբների մի խումբ, ոչ շատ բազմամարդ, մոտենում է նրա զորքին և հոռոմները կարծելով, որ դա շուրջկալ է, շեն իմանում ինչ անել, այն աստիճանի, որ թագավորը հագնում է սև կոշիկ, մինչդեռ սովորաբար նրանց թագավորները կարմիր կոշիկ են հագնում: Բայց նա թողնելով [կարմիրը] սևն է հագնում, որպեսզի իրեն չճանաչեն հետապնդողները: Նրանք փախուստի դիմեցին և մահմեդականները ավարի տվեցին ինչ որ կար նրանց մոտ:

էջ 351

ՖԱԳԼՈՒՆ ԱԼ-ՔՈՒՐԳԻԻ ԽԱՉԱՐՆԵՐԻ (ՋՈՒՐՁԵՐ) ԴԵՄ ԱՐՇԱՎԵԼՈՒ ԵՎ ՆՐԱ ՀԵՏ ՊԱՏԱՀԱՍԻ ՄԱՍԻՆ

Այս Ֆադլուն ալ-Քուրդին²³⁰ իր ձեռքում ունեի Ատրպատականի մի մասը, որին նա տիրացել էր ու իշխել: Այնպես պատահեց, որ այդ տարում նա արշավեց խազարների (ջուրզեր) դեմ, կոտորեց նրանց, գերեվարեց ու մեծ ավար վերցրեց: Երբ վերադառնում էր իր երկիրը, դանդաղեցրեց իր ընթացքը և անտարբեր գտնվեց, կարծելով, որ արդեն նրանց շարդել ու թուլացրել էր: Սակայն նրանք (ջուրզերը) ուշադիր հետևեցին նրան և հարձակվեցին, կոտորելով տաս հազար հոգուց ավելի նրա մերձավորներից ու կամավոր զորքից: Նրանք վերստին ձեռք բերեցին նրանց տարած ավարը և իրենք կողոպտելով մահմեդական զորքերի ունեցվածքը, վերադարձան:

Հ Ա Տ Ո Ր Ո Ւ Թ Ե Ր Ո Ր Դ

ՉՈՐՍ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(19 դեկտեմբեր 1031—6 դեկտեմբեր 1032)

էջ 3

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Նասր ալ-Դաուլա իբն Մարուանի տեղակալը (Նաիր) Ջազիրայում տաս հազարից ավելի զորք հավաքեց և արշավեց իրեն հարևան հայերի վրա, մեծ հարվածներ հասցրեց, շատ կողոպտեց ու գերեվարեց և հաղթական վերադարձավ:

ՉՈՐՍ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆՀԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(26 նոյեմբեր 1033—16 նոյեմբեր 1034)

էջ 7

ՀՈՌՈՄՆԵՐԻ ԲԵՐԿՐԻ (ԲԱՐՔԱՐԻ) ԱՄՐՈՅԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Սա Հայոց [երկրին] սահմանակից ամրոց էր և գտնվում էր Վահուգան իբն Մամլանի քեռորդի Աբու-լ-Հայջա իբն Ռաբիբ ալ-Դաուլայի ձեռքում: Նրա և իր քեռու հարաբերությունները վատացան և վերջինս հռոմեացիներին լուր ուղարկեց, համոզելով գրավել այն (Բերկրին): [Ռումի] թագավորը մեծ զորք ուղարկեց, որը գրավեց այն: Երբ լուրը հասավ խալիֆային, մարդ ուղարկեց հաշտեցնելու Աբու-լ-Հայջային և քեռուն, որպեսզի համատեղ ուժերով ամրոցը գրավեն: Նրանք հաշտվեցին, սակայն չկարողացան այն վերստին գրավել: Նրանց միացավ նաև կամավորների մի մեծ խումբ, սակայն չկարողացան [վերագրավել], քանզի հռոմեացիները հաստատուն կերպով ոտք էին գրել [այնտեղ]:

ՉՈՐՍ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(5 նոյեմբեր 1035—25 հոկտեմբեր 1036)

էջ 11

ՍԱՍՈՒՆՑԻՆԵՐԻ (ՍԱՆԱՍԻՆԱ) ՉԱՐԱՄՏՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՈՒԵՏԱՎՈՐՆԵՐԻ ԳԵՐԵՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՏԱՐԱՄԻ ԵՏ ԲԵՐՎԵԼԸ

Այդ տարում Ատրպատականից, Խորասանից, Թաբարիստանից և այլ երկրներից մեծ բազմություն ելավ ուխտի գնալու և սրանք իրենց ճանապարհը ընտրեցին Հայաստանի ու Խլաթի վրայով: Նրանք եկան Անի և Ոստան (Վասթան), սակայն այդ կողմերի հայերը ընդվզեցին նրանց դեմ: Նրանց օգնեցին սասունցիք (Սանասինա), որոնք նույնպես հայեր են, սակայն անառիկ բերդեր ունեն Խլաթի մոտ և դաշինք ունեն Խլաթի տիրոջ հետ: Այդ բերդերը ըստ պայմանագրի իրենց ձեռքում պահեցին ինքնուրույն կերպով, մինչև հինգ հարյուր ութսուն թվականը (1184—1185)²³¹, երբ մահմեդականները գրավեցին այդ բերդերը և նրանց դուրս քշեցին այնտեղից, ինչպես հիշելու ենք կամոքն ալլահի:

Երբ [սասունցիք] պայմանավորվեցին երկրի հպատակ (ռաիյյա)²³² հայերի հետ, բռնեցին ուխտավորներին, շատերին սպանեցին, գերեցին, գերեվարեցին ու ունեցվածքը կողոպտեցին: Այս բոլորը տարան Ռումի

կողմերը, և հայերը ցանկացան նաև տիրանալ այդ երկրին: Նասր ալ-Դաուլա իրն Մարուանը, երբ լսեց այս լուրը, զորք հավաքեց, որոշելով հարձակվել նրանց վրա: Սակայն սասունցիների թագավորը (Մալիք ալ-Սանասինա), երբ իմացավ ու տեսավ նրանց ջանքերը, նամակ գրեց ու խոստացավ վերադարձնել իր մարդկանց վերցրած ամբողջ [ավարը], արձակել գերիներին և գերեվարված [ժողովրդին]: Սա հաշտության համաձայնեց և ետ դարձավ, քանզի նրանք (սասունցիք) անառիկ բերդեր ունեն. նեղ կիրճեր և հոռոմներին մերձակա են, իսկ [Նասրը] վախենալով, որ օղնության կկանչեն նրանց ու կպաշտպանվեն, հաշտություն կնքեց:

ՉՈՐՍ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆԻՆԸ ԹՎԱԿԱՆ

(14 հոկտեմբեր 1037—2 հոկտեմբեր 1038)

էջ 15

ԱՔԽԱԶՆԵՐԻ՝ ՏՓՂԻՍԸ ՊԱՇԱՐԵԼՈՒ ԵՎ ԵՏ ԴԱՌՆԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում աբխազաց թագավորը²³³ Տփղիս քաղաքը պաշարեց, սակայն բնակիչները պաշտպանվեցին, իսկ նա պաշարեց ու նեղեց նրանց այնքան, որ սննդամթերքը և պարենը վերջացավ: [Մահմեդական] բնակիչները լուր ուղարկեցին Ատրպատական՝ հրահրելով մահմեդականներին և օգնության կանչելով: Երբ ղուղզերը Ատրպատական հասան, ապա աբխազները լսելով նրանց մոտիկ լինելը և թե ինչ էին արել հայերի հետ, խիստ վախեցած հեռացան Տփղիսից:

Երբ Ատրպատականի տեր Վահսուդանը տեսավ ղուղզերի ուժը և թե ինչպես ինքը թույլ էր նրանց դիմաց, սիրաշահեց, խնամիական կպեր հաստատեց նրանց հետ և նրանց ապավինեց ինչպես նախապես հիշել ենք:

ՉՈՐՍ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆ ԹՎԱԿԱՆ

(16 հունիս 1048—4 հունիս 1049)

էջ 48

ԻԲԲԱՀԻՄ ՅԱՆՆԱԼԻ՝ ՌՈՒՄԻ ԴԵՄ ԱՐՇԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Իբրահիմ Յաննալը արշավեց Ռումի դեմ, հաղթեց և ավար բերեց:

Բանն այն է, որ Մավարաննահրից (Մա վարա ալ-նահր)²³⁴ ղուղզերի

մեծ բազմութիւնն եկավ նրա մոտ, իսկ նա ասաց՝ իմ երկիրը չի կարող ձեզ տեղավորել ու գոհացնել ձեր կարիքները: Կարծում եմ, որ պետք է արշավեք Ռումի երկիրը և կովեք հանուն ալլահի, ավար վերցրեք, իսկ ես կգամ ձեր ետևից և ձեզ զորավիգ կլինեմ: Այդպես էլ արեցին ու գնացին նրա առջևից, իսկ նա հետևեց նրանց: Հասան Մանազկերտ (Մալազքիրդ), Արզան ալ-Ռում¹ և Կալիկալա, ապա հասան Տրապիզոն (Թարաբզոն) և մինչև այլ վայրեր: Նրանց դեմ ելավ հոռոմների և աբխազների հիսուն հազարանոց մի մեծ բանակ: Նրանք կովի բռնվեցին, որը սաստկացավ և բազում ընդհարումներ եղան: Մերթ սրանք էին հաղթում, մերթ նրանք, սակայն ի վերջո հաղթանակը մահմեդականներինը եղավ և նրանք մեծ կոտորած տվեցին հոռոմներին, փախուստի մատնեցին նրանց և մեծ թվով պատրիկների գերի վերցրեցին: Գերվածների մեջ էր աբխազաց թագավոր Կարիթը², որն իր համար առաջարկեց երեք հարյուր հազար դինար, և հարյուր հազար [արժողությամբ] ընծաներ, սակայն նա (Յաննալը) չընդառաջեց նրան: Նա շարունակեց ավերել, կողոպտել, մինչև որ իր և Կ. Պոլսի միջև մնացել էր տասնհինգ օրվա [ճանապարհ]: Մահմեդականները գրավեցին այն կողմերը, կողոպտեցին, ավարի տվեցին ամեն ինչ: Գերեվարեցին հարյուր հազար մարդուց ավելի, այնքան՝ գրաստ, ջորիներ, ավար և հարստութիւնն իւրեցին, որ անհնար էր հաշվել: Ասվում է, որ ավարը տարան տասը հազար սայլի վրա, ընդ որում ավարի մեջ կար տասնինն հազար զրահ:

Սրանից առաջ Ռումի երկիրը մտել էր ղուղզերի մի խումբ Թուղրիլ-բեկի մի ազգականի գլխավորությամբ, որը մեծ գործ չկատարեց, նրա ընկերակիցներից շատերը սպանվեցին, ու նա վերադարձավ: Ահա նրանից հետո մտավ Իբրահիմ Յաննալը և արեց այն, ինչ որ հիշեցինք:

ՉՈՐՍ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆՎԵՑ ԹՎԱԿԱՆ

(12 ապրիլ 1054—1 ապրիլ 1055)

էջ 67

ԹՈՒՂՐԻԼԲԵԿԻՒ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ԵՎ ՌՈՒՄԻ ԴԵՄ ԱՐՇԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Թուղրիլբեկը եկավ Ատրպատական, դիմեց Դավրեժ (Տաբրիզ), որի տերն էր ամիր Աբու Մանսուր վահսուղան իբն Մուհամմադ ալ-Ռավվադին: Սա հպատակվեց նրան, անունը խութբայի մեջ հիշել տրվեց, նվիրեց, ինչ որ նրան դուր կգար և իր որդուն պատանդ տվեց: Այս-

տեղից Թուղրիլբեկը եկավ Գանձակի (Ջանգա) տիրոջ՝ ամիր Աբու-լ-Ասուարի, մոտ և նա էլ հպատակվեց ու խուլթբայում հիշեց նրա անունը: Այսպես, այդ բոլոր կողմերից [ղեկապաններ] ուղարկեցին, հնազանդություն հայտնելով նրան, անունը խուլթբայի մեջ հիշելով և զորք ուղարկով, իսկ նա նրանց թողեց իրենց տիրույթներում: Նա վերցրեց նրանցից պատանդներ և եկավ Հայաստան ու դիմեց Մանազկերտ (Մալազքիրդ), որը պատկանում էր հոռոմներին: Նա պաշարեց այն, ժողովրդին նեղեց և շրջակա դավառները կողոպտեց ու ավերեց, սակայն սա մի անառիկ քաղաք էր: Դիար Բաքրի տեր Նասր ալ-Դաուլա իբն Մարուանը բազում ընծաներ և զորք ուղարկեց: Նա դրանից առաջ էլ նրա անունը հիշում էր խուլթբայում և հնազանդություն էր հայտնել նրան:

Սուլթան Թուղրիլբեկը հոռոմների դեմ արշավանքի ընթացքում մեծ գործեր կատարեց և շատ կողոպտեց, սպանեց, գերեվարեց և արշավելով հասավ Կարնո քաղաք (Արզան ալ-Ռում), ապա, երբ ձմեռը վրա հասավ, վերադարձավ Ատրպատական, առանց Մանազկերտը (Մալազքիրդ) դրավելու²³⁷: Նա ձեացրեց, թե [Ատրպատականում] մնալու է մինչև ձմեռվա վերջը, ապա վերադառնալու ու շարունակելու է նվաճումները, սակայն • դիմեց դեպի Ռեյ և այնտեղ մնաց մինչև (չորս հարյուր) քառասունյոթ թվականն ու վերադարձավ Իրաքի կողմերը, ինչպես հիշելու ենք, եթե ակա՛հր կամենա:

ՉՈՐՍ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(21 մարտ 1056—9 մարտ 1057)

էջ 79

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄՎԱՍԻՆ

Այդ տարում Իրաքի ճանապարհները փակվեցին՝ կողոպտվելու ռուպանալիքի պատճառով, և գները բարձրացան, թանկությունը շատացավ, սննդամթերք և այլ բաներ ճարելը դժվարացավ: Մարդիկ սկսեցին մեռելներ ուտել և սաստիկ համաճարակ սկսվեց, մահացումները շատացան, այնպես որ մեռելներին թաղում էին առանց լվանալու և պատանքելու: Մսի մի լիտրը (ռաթլ) ծախում էին մեկ դինար, չորս հավր՝ մեկ դինար, երկու լիտր գինին՝ մեկ դինար, մեկ սերկևիլը՝ մի դինար. մեկ նուռը՝ մեկ դինար և այսպես ամեն ինչ:

ՉՈՐՄ ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՍՈՒՆԵՐԿՈՒԹՎԱԿԱՆ

(6 փետրվար 1060—25 հունվար 1061)

էջ 90

ՏԱՐՔԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այս տարում վախճանվեց ալ-Կահմ Բիամր Իլլահ [աբբասյան] խալիֆայի (1031—1075) մայրը, որի անունն էր Կաթր ալ-Նադա (ցողի կաթիլ), ասվում է նաև Բադր ալ-Դուլա (դիշերվա լուսին), կոչվել է նաև Իլմ (գիտություն)։ Նա հայ ստրկուհի (աղախին) էր։

ՉՈՐՄ ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՍՈՒՆԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(26 հունվար 1061—14 հունվար 1062)

էջ 92

ՏԱՐՔԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այս տարում Դամասկոսում վախճանվեց Աբու-լ-Կասիմ Ալի իբն Մուհամմադ իբն Յահյա ալ-Շիմշաթին։ Սա փրիխոփաքսկան դիտություններից դիտակ էր երկրաչափությանը և մաթեմատիկային։ Նրա անունով էր Դամասկոսի մայր մզկիթի մոտ դռնվող ռիբաթը (մենաստան)։

ՉՈՐՄ ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՍՈՒՆԸԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(4 հունվար 1063—24 դեկտեմբեր 1063)

էջ 94

ՍՈՒԼԹԱՆԻ՝ ԲԱՂԴԱԿԻ ԳԱԼՈՒ ԵՎ ԽԱԼԻՖԱՅԻ ԱՂԶԿԱ ՀԵՏ
ԱՄՈՒՍՆԱՆԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում՝ Մուհամմադ ամսին, սուլթան Թուղրիլբեկը Հայաստանից գնաց Բաղդադ։ Խալիֆան ուզեց նրան [անձամբ] դիմավորել, բայց նա ազատեց նրան (խալիֆային) այդ բանից, և նրան ընդունելու եկավ վեղիթ իբն Ջահիրը (Ջուհայր)։

էջ 96

ՏԱՐՔԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում ամիր ալ-Ջուլուշ (զորաց հրամանատար)²³⁸ Բադրը տիրեց Դամասկոսին (Դիմաշկ) և կառավարիչ նշանակվեց Ծղիպտոսի տեր

Մուստանսիր [խալիֆայի] կողմից: Նա այնտեղ հասավ Ռաբի Բ ամսի քսաներեքին (25 ապրիլ) և մնաց: Սակայն նրա և զորքերի միջև տարակարծություն առաջացավ, և նրանք [զինվորները] ապստամբեցին նրա դեմ: Հասարակ ժողովուրդը նրանց կողմնակից եղավ և նա, անկարող լինելով նրանց ճնշել, հեռացավ [չորս հարյուր] հիսունվեցի Ռաջաբ ամսին (19 հունիս—18 հուլիս 1064):

ՉՈՐՍ ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՍՈՒՆՎԵՅ ԽՎԱԿԱՆ

(25 դեկտեմբեր 1063—12 դեկտեմբեր 1064)

էջ 98

Ջումս:դա Ա ամսի յոթին (27 ապրիլ) խալիֆան հանդիսավոր ընդունելություն սարքեց և տեսնվեց [Ալբ Արսալանի] դեսպանների հետ՝ Ալբ Արսալանին (Ալփի Արսալան) սուլթանություն տալու նպատակով: Նա պատվական զեքստներ շնորհեց նրան ժողովրդի ներկայությամբ: Դիվանի կողմից ուղարկվեց նակիբ²³³ Թիրադ ալ-Ջայնաբին՝ հավատարմության երդում վերցնելու համար: Սրանք [բոլորը] հասան նրա (Ալբ Արսալանի) մոտ, երբ նախճավանում (նակջուան) էր, որը Ատրպատականի մեջ է, և նա հագավ պատվական զգեստներ (խիլա), հավատարմության երդում (բայա) տալով խալիֆային:

էջ 98—100

ԱԼԲ ԱՐՍԼԱՆԻ ԱՆԻ ՔԱՂԱՔԸ ԵՎ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱՆՆԵՐԻ ԱՅԼ ՎԱՅՐԵՐԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Ապա սուլթանը Ռեյից դուրս եկավ Ռաբի Ա ամսի մեկին (22 փետրվար) ու գնաց Ատրպատական: Նա հասավ Մարանդ, որոշած լինելով կովել և արշավանք կատարել հոռոմների դեմ: Երբ նա Մարանդում էր, նրա մոտ եկավ թուրքմենների ամիրներից մեկը, որը հաճախ էր արշավել հոռոմների դեմ և անունն էր Թուղդաքին: Սրա հետ իր ցեղակիցների մեծ բազմություն կար, որը ջիհադի (սրբազան պայքարի) սովոր էր և այդ երկիրը ճանաչում էր: Սա համոզեց նրան հարձակվել [այդ] երկրի վրա, խոստանալով ցույց տալ այնտեղ գնալու ուղիղ ճանապարհը: Նա (սուլթանը) գնաց նրա հետ, որը զորքը տարավ այդ երկրի կիրճերով ու լեռնային ճանապարհներով ու հասավ նախճավան (նակջուան): Նա հրամայեց նավեր պատրաստել՝ Արաքս (Արաս) գետը անցնելու համար:

Նրան ասվեց, որ Ատրպատականում հոյի (հուայյ) և Սալմաստի (Սալմաս) բնակիչները հրաժարվել են հնազանդվելուց, ամրանալով իրենց երկրում: Նա (Ալբ Արսալանը) նրանց դեմ ուղարկեց հորասանի ամիրին²³⁴ (կառավարչին), որը կոչ արեց հնազանդվել, իսկ հակառակ դեպքում՝

սպառնաց, նրանք հնազանդվեցին և անցնելով նրա կողմը, դարձան նրա զինվորները:

Այստեղ նրա մոտ հավաքվեցին անթիվ թագավորներ ու զորքեր և երբ զորքերի հավաքումն ու նավերի պատրաստումն ավարտվեց, շարժվեց²⁴¹ դեպի վրաց (Քուրջ) երկիրը, իր փոխարեն զորքի հրամանատար նշանակելով իր որդուն՝ Մալիքշահին, և վեզիր Նիզամ ալ-Մուլքին: Մալիքշահը և Նիզամ ալ-Մուլքը ուղղվեցին դեպի մի ամրոց²⁴², ուր շատ հոռոմներ կային: Նրա բնակիչները դուրս եկան և զորքից շատերին բռնելով, սպանեցին: Սակայն Նիզամ ալ-Մուլքը և Մալիքշահը իջան և կովի ելնելով, սպանեցին ամրոցի մարդկանց ու ներխուժելով սպանեցին ամրոցի ամիրին (հրամանատարին), և մահմեդականները գրավեցին այն:

Այստեղից նրանք գնացին Սուրմարի ամրոցը, ուր կան հոսող ջրեր ու պարտեզներ: Նրանք կռվեցին ու գրավեցին այն և բնակիչներին դուրս բերեցին: Սրա մոտակայքում կար մի այլ ամրոց, որը Մալիքշահը գրավեց և ուզեց քանդել, սակայն Նիզամ ալ-Մուլքը համոզեց շանել այդ, ասելով, որ սա սահմանային ամրություն է (սաղը) մահմեդականների համար և ռազմիկներ, ռազմամթերք, դրամ ու զենք մատակարարելուց հետո այս ամրոցները հանձնեց Նախճավանի (Նակչուան) ամիրին:

Մելիքշահը և Նիզամ ալ-Մուլքը շարժվեցին դեպի Մարիամ Նիշին²⁴³, ուր շատ վանականներ ու քահանաներ (հոգևորականներ) կային: Քրիստոնյա թագավորներն ու նրանց ժողովուրդը բարյացակամ էին այս քաղաքի բնակիչների նկատմամբ: Սա մի ամրացված քաղաք էր, որի պարիսպները պատրաստված էին հսկայական պինդ քարերով, որոնք կապարի ու երկաթի միջոցով իրար էին կապված, իսկ նրա մոտ կար մի մեծ գետ:

Նիզամ ալ-Մուլքը պատրաստեց կովի համար պետք եղած նավերը և այլ բաներ ու կովի բռնվեց: Կռիվը տևեց գիշեր ու ցերեկ, իսկ նա զինվորներին կովի էր բերում հերթով: Անհավատները հոգնեցին և հուսահատությունը պատեց նրանց: Մահմեդականները հասան նրա պարիսպները և աստիճաններ դնելով վեր բարձրացան, քանդի բրիչները բթացան քարի կարծրության պատճառով: Երբ բնակիչները մահմեդականներին պարսպի վրա տեսան, թուլացան և հուսալքվեցին: Մելիքշահը մտավ քաղաքը Նիզամ ալ-Մուլքի հետ և նրանք վառեցին ու կործանեցին եկեղեցիները, բնակիչներից շատերին կոտորեցին և շատերը մահմեդականություն ընդունելով մահվանից փրկվեցին:

Այլ Արսւլանը իր մոտ կանչեց որդուն և Նիզամ ալ-Մուլքին, ուրախանալով, որ ալլահի օգնությամբ իր որդին նվաճումներ էր կատարել: Մալիքշահը իր ճանապարհին գրավեց բազմաթիվ ամրոցներ, բերդեր և ան-

համար թվով քրիստոնյաներ գերեվարեց: Ապա գնացին Սաբիղշահր²⁴⁴, որի բնակիչների և մահմեդականների միջև սաստիկ կռիվ տեղի ունեցավ և այդ ժամանակ բազմաթիվ մահմեդականներ նահատակվեցին: Սակայն ալլահի օգնությամբ նվաճվեց և Ալբ Արսլանը գրավեց և այնտեղից գնաց Աալ Լալ²⁴⁵ քաղաքը, որն ամրակուռ էր, բարձր պարիսպներով, բարձրաբերձ կնրտվածքներով. արևելյան և արևմտյան կողմերից գտնվում էր բարձր լեռան վրա, իսկ լեռան վրա կային բազմաթիվ բերդեր: Մյուս երկու կողմերում կար մի անանցանելի մեծ գետ: Երբ մահմեդականները այն տեսան, հասկացան, որ անկարելի է գրավել ու նվաճել այն: Սրա, ինչպես նաև վերոհիշյալ նվաճված վայրերի թագավորը վրացի (քուրջ) էր:

Սուլթանը գետի վրա մեծ կամուրջ կառուցել տվեց և կռիվը բորբոքվեց ու վիճակը ծանրացավ: Քաղաքից երկու մարդ դուրս եկան օգնություն խնդրելու և երաշխավորագիր հայցելու, խնդրելով սուլթանից, որ մի զորամաս ուղարկի, և նա ուղարկեց մի բավական մեծ զորամաս: Երբ սրանք կամուրջն անցան, քաղաքի բնակիչ վրացիք (քուրջ) շրջապատեցին նրանց, սկսեցին կռվել ու շատերին կոտորեցին, իսկ մահմեդականները ճանապարհի նեղ լինելու պատճառով շկարողացան փախչել: Վրացիք դուրս եկան քաղաքից, հարձակվեցին զորքի վրա և կռիվը սաստկացավ:

Այդ ժամանակ սուլթանը աղոթում էր և լսելով գոռում-գոչումը, չվերկացավ, մինչև որ ավարտեց աղոթքը, ապա նստեց [իր ձին] և հարձակվեց անհավատների վրա ու սկսեց կռիվը: Մահմեդականները «Ալլահ արբար» (Մեծ է ալլահը) գոչելով հարձակվեցին, իսկ նրանք սկսեցին փախուստը ու մտան քաղաք և մահմեդականներն էլ նրանց ետևից: Մտավ նաև սուլթանը ու գրավեց այն: Բնակիչների մի խումբ ապաստանեց քաղաքի աշտարակներից մեկը և մահմեդականները կռվի բռնվեցին նրանց հետ: Սուլթանը հրամայեց աշտարակի շուրջը փայտ լցնել ու վառել: Այդպես էլ արվեց և աշտարակը վառվեց այնտեղ եղածների հետ միասին: Սուլթանը վերադարձավ իր վրանները, իսկ մահմեդականները քաղաքից անթիվ անհամար ավար տարան: Երբ գիշերը վրա հասավ, սաստիկ քամի փչեց և աշտարակը վառող կրակը դեռ բավական բոցավառ լինելով քամուց տարածվեց և ամբողջ քաղաքը վառեց: Սա տեղի ունեցավ [չորս հարյուր] հիսունվեց թվականի Ռաջաբ ամսին (19 հունիս—18 հուլիս):

Սուլթանը գրավեց մի ամուր բերդ, որն այդ քաղաքի մերձակայքում էր և ապա շարժվեց դեպի Կարսի կողմերը և Անի քաղաքը, որին մոտիկ կային երկու գավառներ, որոնք կոչվում էին Դաբիլ (Դասիլ), Ուարդա և Նուրա²⁴⁶: Սրանց բնակիչները դուրս եկան, հնազանգվեցին իսլամին և [մահմեդականները] քանդեցին եկեղեցիներն ու մզկիթներ կառուցեցին:

Այնտեղից նա գնաց Անի քաղաքը և, երբ հասավ, տեսավ, որ ամուր և խիստ անառիկ քաղաք է: Նրա երեք քառորդը գտնվում էր Արաքս

(Արաս) դետի վրա, իսկ մի քառորդը՝ արագահոս խորր գետի վրա էր, որի մեջ եթե խոշոր քարեր նետեին, [ջուրը] կարող էր ջարդել ու քշել-տանել: Ճանապարհը դեպի քաղաք գնում էր մի խրամատի միջով, որի վրա պինդ քարից պարիսպ կար: Սա մի շեն ու բազմամարդ քաղաք էր, ուր կար հինգ հարյուրից ավելի եկեղեցի:

Նա պաշարեց և սկսեց նեղել նրանց, սակայն մահմեդականները հուսահատվեցին գրավելուց, երբ տեսան, թե ինչ անառիկ է: Սուլթանը փայտե աշտարակ շինել տվեց, լցրեց զինվորներով և դրեց քարանետ մեքենա (մանջանիկ) նետածիգների հետ միասին: Սրանք հոռոմներին քշեցին պարիսպից հեռու ու մահմեդականները մոտեցան, որպեսզի քանդեն այն և ահա ալլահի ողորմածությամբ պատահեց այն, ինչ նրանց հաշվի մեջ չկար (մտքից չէր անցնում)՝ պարսպից մի մեծ կտոր փուլ եկավ առանց պատճառի²⁴⁷: Նրանք քաղաք մտան և անթիվ անհամար կոտորեցին բնակիչներին, այնքան, որ մահմեդականներից շատերը դիակների շատության պատճառով չկարողացան քաղաք մտնել: Նրանք գրեթե նույնքան էլ գերի տարան:

Այս նվաճումների ուրախ լուրը տարածվեց երկրում և մահմեդականները հրճվեցին: Բաղդադում՝ խալիֆայական տան մեջ, նվաճման մասին նամակը կարդացվեց: Այլ Արսլանին ուղարկվեց խալիֆայի դրությունը, որի մեջ գովում էր նրան և աղոթում նրա համար:

[Այլ Արսլանը] այնտեղ (Անիում) թողեց մի ամիր (հրամանատար) հսկայական զորքի հետ միասին ու վերադարձավ: Վրաց (Քուրջի) թագավորը²⁴⁸ գրեց նրան հաշտության մասին, և [սուլթանը] պայմանագիր կնքեց ամեն տարի ջիզիա (զխահարկ) վճարելու պայմանով, և նա ընդունեց:

Այնտեղից դուրս գալով, սուլթանը²⁴⁹ դիմեց Սպահան (Իսբահան), ապա Քիրման և նրան ընդունեց եղբայրը՝ Կաուրտ բեկը, Ջաղրի (Չաղրի) բեկ Դաուդի որդին: Ապա գնաց Մերվ (Մարվ) և իր որդուն Մալիքշահին ամուսնացրեց Մավարաանահրի խականի դստեր հետ և հանդիսավորապես [դուստրը] բերվեց նրա մոտ: Մյուս որդուն՝ Արսլանշահին ամուսնացրեց Ղազնայի տիրոջ դստեր հետ և այսպիսով միացան երկու տները՝ Սելջուկի (Սալջուկ) ու Մահմուդի, և համաձայնություն կայացավ:

ԶՈՐՍ ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(20 հոկտեմբեր 1069—8 հոկտեմբեր 1070)

էջ 107

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այս տարում զորահրամանատար (ամիր ալ-Ջուլուշ) Բաղրը եգիպտոսից մեծ զորքով գնաց ու պաշարեց Տյուրոսը (Սուր), որը գրավել էր

դատավոր Այն ալ-Դաուլա իրն արու Ուկայլը: Երբ նա (Բադրը) պաշարեց, դատավորը օգնութեան կանչեց Ասորիքի թուրքերի առաջնորդ ամիր Կուրլուլին: Սա եկավ տասներկու հազար ձիավորներով և պաշարեց Սիդոն (Սայդա) քաղաքը, որը զորահրամանատար, Բադրի ձեռքում էր: Այդ ժամանակ Բադրը հեռացավ և թուրքերն էլ վերադարձան: Սակայն Բադրը մեկ տարի ևս շարունակեց Տյուրոսի պաշարումը ցամաքից ու ծովից և այնքան նեղեց բնակիչներին, որ հացի լիտրը (ռաթլ) կես գինարով (ոսկեղրամ) էին վերցնում: Այսուհանդերձ նա (Բադրը) չհասավ իր նպատակին ու հեռացավ:

ՉՈՐՍ ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(9 հոկտեմբեր 1070—28 սեպտեմբեր 1071)

էջ 109—110

ՌՈՒՄԻ ԹԱԳԱՎՈՐԻ՝ ԽԱԹ ԳԱՂՈՒ ԵՎ ԳԵՐԻ ԸՆԿՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ռումի թագավոր Ռոմանոսը (Արմանուս) դուրս եկավ երկու հարյուր հազար հոռոմների, ֆրանկների, արևմտյան [ազգերի], ռուսների, պաթինականների (բաջանաք) և վրացիների (քուրջ) ու այգ երկրներից եկած ուրիշ խմբերի²⁵⁰ բազմութեամբ, և եկան հսկայական զորքով ու գեղեցիկ հանդերձանքով, դիմեցին իսլամի երկիրը: Նա եկավ Խրլաթ նահանգի Մանազկերտ (Մալազքիրդ) քաղաքը: Այս լուրը հասավ Ալբ Արսլանին, երբ նա վերադարձել էր Հալեբից և Ատրպատականի հոյ (Խուսայ) քաղաքում էր: Նա լսեց, թե ինչպիսի մեծ զորքով էր եկել Ռումի թագավորը, սակայն շարժվեցավ իր զորքերը ի մի հավաքել, քանզի նրանք հեռու էին գտնվում, իսկ թշնամին մոտ էր: Նա իր գանձերը կնոջ ու Նիզամ ալ-Մուլքի հետ ուղարկեց Համադան, իսկ ինքն իր մոտ եղած տասնհինգ հազար հեծյալներով ճանապարհ ընկավ: Նա ասաց նրանց՝ ես կովելու եմ [ձակատագրին] հնազանդ և համբերատար կերպով. եթե ողջ մնամ, դա կլինի ալլահի ողորմությունը, իսկ եթե նահատակվեմ, ապա իմ որդին՝ Մալիքշահը իմ գահաժառանգն է:

Նրանք շարժվեցին առաջ, և երբ թշնամին մոտեցավ, նա առաջապահ զորամաս ուղարկեց, որը Խրլաթի մոտ հանդիպեց ռուսների²⁵¹ (ռուսիյա) առաջապահ զորամասին, որի մեջ կային տասը հազար հոռոմներ: Նրանք բախվեցին և ռուսները պարտվեցին, նրանց առաջապահի հրամանատարը գերի ընկավ, տարվեց սուլթանի մոտ և նրա քիթը կտրեցին: Ավարը նա ուղարկեց Նիզամ ալ-Մուլքին, հրամայելով, որ ուղարկի Բաղդադ:

Երբ երկու զորքերը իրար մոտեցան, սուլթանը լուր ուղարկեց Ռումի թագավորին հաշտություն խնդրելով, բայց սա ասաց՝ հաշտություն

Կկնքվի միայն Ռեյում: Սուլթանը վրդովվեց այս բանի համար: Նրա իմամը (կրոնապետ) և ֆակիհը (իրավագետ) Աբու Նասր Մուհամմադ իրն Արդ ալ-Մալիք ալ-Բուխարի ալ-Հանաֆին ասաց՝ դու այն հավատի համադես կռվում, որին ալլահը խոստացել է օգնութուն և հաղթանակ, բոլոր մուսուլմաններին նկատմամբ: Ես հույս ունեմ, որ բարձրյալն ալլահը քո անունով է գրել այս հաղթանակը: Ելիր նրանց դեմ ուրբաթ օրը մայրամուտից հետո, այն ժամին, երբ քարոզիչները մինբարներին (մզկիթի բեմերից) աղոթելու են սրբազան պայքարի ռազմիկների հաղթանակի համար, իսկ աղոթքը անպատասխան չի մնա:

Երբ ալդ ժամը հասավ, [իմամը] նրանց հետ աղոթք կատարեց և սուլթանն արտասովեց, մարդիկ ևս լաց եղան նրա հետ, նա աղոթեց, և նրանք աղոթեցին նրա հետ: Նա ասաց՝ ով կամենում է հեռանալ, թող գնա, քանզի այստեղ չկա տիրակալ (սուլթան), որը հրամայի կամ արգելի: Նա դեն գցեց աղեղն ու նետր և վերցրեց սուրն ու գուրզը և իր ձիու պոչը ձեռքով կապեց: Նույնը արեց նաև նրա զորքը: Նա սպիտակ հագավ ու օձվելուց հետո ասաց՝ եթե սպանվեմ, սա է իմ պատանքը:

Նա արշավեց հոռոմների դեմ, իսկ նրանք [նույնպես] դուրս եկան նրա դեմ: Երբ մոտեցավ նրանց, իջավ ձիուց, իր դեմքը շփեց հողին, արտասովեց և երկար աղոթեց: Ապա հեծավ իր ձին և սկսեց հարձակումը ու զորքը նույնպես հարձակվեց: Մահմեդականները մնացին [հոռոմների] մեջտեղում և փոշին նրանց անջատել էր իրարից: Մահմեդականները կոտորեցին նրանց ինչքան որ կամեցան, ալլահը հաղթանակ պարգևեց նրանց²⁵², հոռոմները փախուստի դիմեցին և անհամար զոհեր տվեցին, այնպես, որ երկիրը ծածկվեց սպանվածների դիակներով:

Գերի ընկավ Ռումի թագավորը: Նրան բռնեց Քաուհարայինի (Գաուհարային) ծառաներից (դուլամ) մեկը և ուզեց սպանել, քանզի չգիտեր նրան, բայց թագավորի մոտ գտնվող մի ծառա ասաց՝ մի սպանիր, սա թագավորն է: Այս ծառային Քաուհարայինը [ժամանակին] առաջարկել էր Նիզամ ալ-Մուլքին, բայց վերջինս արհամարհանքով հրաժարվել էր: Քաուհարայինը գովել էր նրան, իսկ Նիզամ ալ-Մուլքը [կատակով] ասել էր՝ գուցե նա Ռումի թագավորին գերի բռնած բերի՞: Այդպես էլ եղավ: Երբ ծառան թագավորին գերի բերեց Քաուհարայինի մոտ, սա տեղեկացրեց սուլթանին թագավորի գերի ընկնելը և նա հրամայեց բերել իր մոտ: Երբ բերեցին, սուլթան Ալբ Արսլանը երեք անգամ իր ձեռքով մտրակի հարված տվեց, ասելով՝ չէ՞ որ ես քեզ հաշտութուն առաջարկեցի, իսկ դու մերժեցիր: Թող ինձ այպանելը և արա ինչ որ կամենում ես, ասաց նրան [թագավորը]: Սուլթանն ասաց՝ ի՞նչ կանեիր ինձ, եթե գերի վերցնեիր: Ասաց՝ վատ կվերաբերվեիր: Իսկ ի՞նչ ես կարծում, ես քո նկատմամբ ի՞նչ կանեմ: Ասաց՝ կամ կսպանես ինձ, կամ խայտառակ ցու-

ցաղորության կենթարկես մահմեդական երկրներում, իսկ վերջինը, որը քիչ հավանական է, ներում կշնորհես, դրամ վերցնելով և ինձ քո տեղակալը դարձնելով: Ասաց՝ հենց այդպես էլ որոշել եմ անել:

Նա [Թագավորի] համար փրկագին նշանակեց հազար հաղար (մեկ միլիոն) հինգ հարյուր հազար դինար, պարտավորեցնելով, որ Ռումի զորքեր ուղարկվեն, հենց որ ինքր պահանջի և ազատ արձակի Ռումի երկրում եղած բոլոր [մահմեդական] դերիներին: Այդպես էլ գործերը կարգավորվեցին: Նա [Թագավորին] տվեց մի վրան և տասը հազար դինար ուղարկեց, որպեսզի պատրաստութուն տեսնի և պատրիկների մի մասին էլ ազատ արձակեց: Մյուս օրը Ռումի Թագավորն ասաց՝ ո՞րն է խալիֆայի կողմը, ցույց տվեցին նրան, և նա ելավ զլուխը բացեց ու երկրպագեց, որպես ծառայության նշան: Սուլթանը հաշտութուն կնքեց հիսուն տարվա համար, զորքի ընկերակցութամբ ուղարկեց նրան իր երկիրը և նրան ապահով տեղ հասցրեց: Մեկ փարսախ տարածության վրա սուլթանը ուղեկցեց նրան:

Իսկ Ռումի (երկրում) լսելով ճակատամարտի լուրը, Թագավորի դեմ ապստամբութուն բարձրացրեց Միքայելը (Միխայիլ), որը տիրացավ երկրին: Երբ Ռոմանոս (Արմանուս) Թագավորը հասավ Դուկիա^{2,3} ամրոցը և լսեց կատարվածը, բուրդ հագավ և խստակրոն կյանք վարեց: Նա լուր ուղարկեց Միքայելին, տեղեկացնելով, թե ինչ էր որոշվել սուլթանի հետ և ասաց՝ եթե ուզում ես ընդունիր այն, ինչ որոշված է, իսկ եթե ոչ՝ վերցրու [իշխանութունը]: Միքայելը պատասխանեց, որ նախընտրում է ընդունել որոշվածը և խնդրեց նրա միջնորդութունը սուլթանի կարծիքը հարցնելու համար:

Ռոմանոսը (Արմանուս) հավաքեց իր մոտ ունեցած հարստութունը, որը երկու հարյուր հազար դինար էր և ուղարկեց սուլթանին, ինչպես նաև մի ոսկե ափսե, գոհարներով զարդարված՝ ինսուն հազար դինար արժողութամբ և երգվեց, որ ավելին չի կարող վճարել: Ապա Ռոմանոսը (Արմանուս) գրավեց հայոց կողմերը և նրանց երկիրը: Իսկ բանաստեղծները ներբողեցին սուլթանին և շատ հաճախ հիշում էին այս նվաճումը:

ՉՈՐՍ ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆՎԵՑ ԹՎԱԿԱՆ

(6 սեպտեմբեր 1073—26 օգոստոս 1074)

էջ 118

Չորս հարյուր վաթսունվեց թվականին Եգիպտոսում իշխանության տեր դարձավ Բադր ալ-Գամալի (Ջամալի) ղորահրամանատարը (ամիր ալ-ջուլուշ): Նա սպանեց Ալդիգիդին, վեզիր իբն Քադինային և պահակա-

զորքի մարդկանց մի խմբի: Նա պետութեան ղեկն իր ձեռքում պահեց մինչև իր մահը: Նրանից հետո իշխեց որդին՝ Աֆղալը: Նրանց մասին խոսվելու է ստորև:

ՉՈՐՄ ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆԻՆՆ ԹՎԱԿԱՆ

(5 օգոստոս 1076—24 հուլիս 1077)

էջ 123

ԱԿՍԻՍԻ՝ ԿԱՀԻՐԵՆ ՊԱՇԱՐԵԼԸ ՈՒ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Ասորիքի պատմիչներից մեկը հիշել է, թե Ակսիսը (Աթսիզ) երբ հասավ Եգիպտոս (Կահիրե), զորահրամանատարը (ամիր ալ-ջուլուշ Բադրը) զորքը կազմակերպեց և արաբներից ու երկրի այլ բնակիչներից մեծ զորք հավաքեց: Նրանք ընդհարվեցին և Ակսիսը (Աթսիզ) փախուստի մատնվեց և նրա զորքի մեծ մասը կոտորվեց ու փախավ:

ՉՈՐՄ ՀԱՐՅՈՒՐ ՅՈԹԱՆԱՍՈՒՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(14 հուլիս 1078—3 հուլիս 1079)

էջ 126

Այդ տարում Տաջ ալ-Դաուլա (պետութեան թագ) Տուտուշ իբն Ալբարսլանը գրավեց Դամասկոսը:

Բանն այն է, որ նրա եղբայր Մալիքշահ (Մելիքշահ) սուլթանը, շորս հարյուր յոթանասուն (1077—1078) թվականին նրան պարգևել էր Ասորիքի իշխանությունը և ամեն ինչ, որ կնվաճեր այդ կողմերում:

Նա եկավ Հալեբ ու պաշարեց, իսկ բնակչույթունը սաստիկ սովի ենթարկվեց: Նա իր մոտ ուներ թուրքմենների մեծ զորք և ահա Դամասկոսի տեր Ակսիսը (Աթսիզ) նրանից օգնություն խնդրեց, հայտնելով, որ եգիպտական զորքերը իրեն պաշարել են Դամասկոսում: շորահրամանատար (ամիր ալ-ջուլուշ) Բադրը Եգիպտոսից զորք էր ուղարկել նասր ալ-Դաուլա կոչված մի զորավարի գլխավորությամբ, որը պաշարել էր Դամասկոսը: Ուստի Ակսիսը Տաջ ալ-Դաուլա Տուտուշին լուր էր ուղարկել օգնության կանչելով և վերջինս եկավ պաշտպանելու Ակսիսին: Երբ եգիպտացիք լսեցին նրա մոտենալու մասին, վախեցած նրա ձեռքից փախան գրեթե պարտված վիճակում:

Ակսիսը դուրս եկավ պարսպի մոտ գիմավորելու Տուտուշին, սակայն վերջինս զայրացավ, թե ինչու [ընդառաջ չէր եկել] և միայն պարսպի մոտ էր սպասում ու մեղադրեց նրան: Ակսիսն ուզեց արդարանալ տարբեր

ձեռնով, սակայն Տուտուլը շրնդունեց այդ խոսքերը և անմիջապես ձեր-
րակալել տալով սպանեց նրան ու գրավեց քաղաքը:

ԶՈՐՍ ՀԱՐՅՈՒՐ ՅՈԹԱՆԱՍՈՒՆՅՈԹ ԹՎԱԿԱՆ

(10 մայիս 1084—28 ապրիլ 1085)

էջ 134

ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՖԱԽՐ ԱԼ-ԴԱՌԻԱ ԻՔՆ ԶՈՒՀԱՅՐԻ ԵՎ ԻՔՆ ՄԱՐՈՒԱՆԻ
ՈՒ ՇԱՐԱՖ ԱԼ-ԴԱՌԻԱՅԻ ՄԻՋԵՎ

Արդեն հիշել ենք, որ Ֆախր ալ-Դաուլա իրն Զուհայրը (խալիֆայի նախկին վեզիրը) սուլթանական զորքերով շարժվեց դեպի Դիար-Բաքր: Այս տարում սուլթանը (Մելիքշահ) նորից զորք ուղարկեց, որի հետ էր Ուրտուկ (Արտուկ) իրն Աքսաբը և հրամայեց օգնել նրան (Ֆախր ալ-Դաուլային): [Դիար Բաքրի տեր] իրն Մարուանը գնացել էր [Հալեբի տեր] Շարաֆ ալ-Դաուլայի մոտ և օգնություն խնդրել, այն պայմանով, որ ինքը նրան կզիջի Ամիդը: Նրանք իրար երգվեցին, սակայն ամեն մեկը գիտեր, որ մյուսը ստում է, քանի որ թշնամանք կար նրանց միջև, սակայն միացել էին Ֆախր ալ-Դաուլայի դեմ պայքարում:

Երկու կողմերի միջև սաստիկ կռիվ սկսեց և արաբները պարտվեցին: Վեզիր Ֆախր ալ-Դաուլան և Ուրտուկը ճակատամարտին ներկա չեն եղել, իսկ նրանց թուրքմեն ռազմիկները գրավել էին արաբների վրանների ճամբարները (հիլլա) և տարել նրանց ձիերը: Շարաֆ ալ-Դաուլան պարտվեց և մտավ Ամիդի պարիսպից ներս: Ֆախր ալ-Դաուլան պաշարեց նրան ու նրա ընկերակիցներին:

Իրն Զուհայրը (Ֆախր ալ-Դաուլա) գնաց նփրկերտ և ապա Խլաթ:

ԶՈՐՍ ՀԱՐՅՈՒՐ ՅՈԹԱՆԱՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(29 ապրիլ 1085—17 ապրիլ 1086)

էջ 139

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այս տարում Ռաբի Ա ամսին (27 հունիս—26 հուլիս) զորահրամա-
նատարը (ամիր ալ-Զուլյուշ, Բադր) եգիպտական զորքով հասավ Ասորիք-
պաշարեց Դամասկոսը, ուր նստում էր նրա տերը՝ Տաջ ալ-Դաուլա Տու-
տուլը: Նա (Բազըր) նեղեց նրան ու կռվեց, սակայն չկարողանալով ունենչ
նվաճել, վերադարձավ Եգիպտոս:

ԶՈՐՄ ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(16 մարտ 1089—5 մարտ 1090)

էջ 150

ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ԶՈՐՔԻ ԱԿՐԱՆ (ԱՔՔԱ) ԵՎ ԱՍՈՐԻՔԻ ԱՅԼ ՎԱՅՐԵՐ
ՆՎԱՃԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այս տարում Եգիպտոսի զորքը դուրս եկավ դեպի Ասորիք մի քանի զորահրամանատարներով ու պաշարեց Տյուրոս (Սուր) քաղաքը: Այն գրավել էր դատավոր Այն ալ-Դաուլա իրն աբու Ուկայլը, որը պաշտպանվեց ներանցից, սակայն մեռավ և որդիները իշխեցին: Երբ եգիպտական զորքը պաշարեց նրանց (որդիներին), գիմագրելու բավական ուժ չունենալով, հանձնեցին քաղաքը:

Ապա զորքերը շարժվեցին դեպի Սիդոն (Սայդա) և այնտեղ ևս նույնը կատարվեց, ապա գնացին դեպի Ակրա, պաշարեցին, բնակիչներին նեղեցին ու գրավեցին: Ապա հարձակվեցին Բիբլոսի (Ջուբայլ) վրա, որը նույնպես նվաճեցին: Նրանք (եգիպտացիք) բարեկարգեցին այս երկրի վիճակը և կարգ ու կանոն հաստատեցին և ապա վերադարձան Եգիպտոս: Զորահրամանատարը (ամիր ալ-Ջուլուշ, Բադր) այս քաղաքներում կառավարիչներ (ամիր) և բարձրաստիճան պաշտոնյաներ (ամիր) նշանակեց:

ԶՈՐՄ ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆՎԵՅ ԹՎԱԿԱՆ

(1 փետրվար 1093—20 հունվար 1094)

էջ 167

ՏՈՒՏՈՒՇԻ ԳԻԱՐ ԲԱՔՐԸ, ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԸ ՆՎԱՃԵԼՈՒ ԵՎ ԱՍՈՐԻՔ
ՎԵՐԱԴԱՌՆԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Երբ Տաշ ալ-Դաուլա Տուտուշը²⁵¹ վերջացրեց արաբների հետ իր գործերը և Մոսուլի ու այլ վայրերի նվաճումը Ռաբի Բ ամսին (1 մայիս—29 մայիս), եկավ Դիար Բաքր, իրն Մարուանի ձեռքից վերցրեց նփրկերտը և ամբողջ Դիար Բաքրը: Այնտեղից նա գնաց Ատրպատական:

էջ 168

ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ԶՈՐՔԵՐԻ՝ ՏՅՈՒՐՈՍԸ [ԿԻԿԻՆ] ՊԱՇԱՐԵԼՈՒ ԵՎ
ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այս տարում Ջումազա Բ ամսին (29 հունիս—27 հուլիս) Եգիպտոսի ալիական (շիաական) տեր (խալիֆա) ալ-Մուստանսիր ըիլլահի զորքերը գրավեցին Տյուրոսը (Սուր):

Բանն այն է, որ երբ չորս հարյուր ութսուներկու թվականին Մուստանսիր [խալիֆայի] վեզիր, զորահրամանատար (ամիր ալ-ջուլուշ) Բադրը

առաջնորդել էր զորքերը դեպի Տյուրոս (Սուր) և Ասորիքի (Շամ) այ: ժովափնյա քաղաքները, դրանց ներսում գտնվող [զորքերը] մերժել էին հպատակվել, սակայն [Բաղրը] գրավել էր, կարգավորել տեղական գործերը և կառավարիչներ նշանակել: Նա Տյուրոսի կառավարիչ էր նշանակել մի ամիրի, որին կոչում էին Մունիր ալ-Դաուլա ալ-Ջուլուչի: Սա ապրտամբել էր Մուստանսիրի ու զորահրամանատարի դեմ և պաշտպանվել Տյուրոսում:

Ահա սրա դեմ ծգիպտոսից զորք ուղարկվեց, իսկ Տյուրոսի բնակչությունը մեղադրում էր Մունիր ալ-Դաուլային իր տիրակալի դեմ ապրտամբելու համար, և երբ եգիպտական զորքերը հասան Տյուրոս, պաշարեցին ու կռվեցին, սպա բնակիչները ապստամբեցին և Մուստանսիրի ու զորահրամանատարի (Բաղրի) անունները կանչեցին: Նրանք հանձնեցին քաղաքը և եգիպտական զորքերը մտան առանց դիմադրության կամ պաշտպանության հանդիպելու, մեծ կողոպուտ վերցրեցին, գերեցին Մունիր ալ-Դաուլային, նրա մերձավորներին ու տարան ծգիպտոս: Քաղաքի բնակչությունից վաթսուն հազար դինար պահանջվեց, որը ժանր էր: Երբ Մունիր ալ-Դաուլան գերիների հետ ծգիպտոս տարվեց, բոլորը կոտորվեցին և ոչ ոքի ներում չընորհվեց:

ՉՈՐՍ ՆԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(21 հունվար 1094—10 հունվար 1095)

էջ 170

ԱԼ-ՄՈՒԿԱՍԱԳԻ ԲԻԱՄՐԻԼԼԱԷ [ԽԱԼԻՖԱՅԻ] ՄԱՀՎԱՆ ՄԱՍԻՆ

Նա ապրեց երեսունութ տարի, ութ ամիս և յոթ օր: Իր խալիֆայության [չրջանն] էր տասնինն տարի և ութ ամսից երկու օր պակաս: Նրա մայրը հայ ստրկուհի էր (ուժմ վալազ), որի անունն էր Արգավան (Արջուան)²⁵⁵ և կոչվում էր Կուռատ ալ-Այն: Նրա մայրն ապրեց, նրա, նրա որդու ալ-Մուստազհիր Բիլլահի և թոռան ալ-Մուստարշիդ Բիլլահի խալիֆայության օրերը:

էջ 170—171

ԿԱՍԻՄ ԱԼ-ԴԱՈՒԼԱ ԱԿՍՈՒՆԿՈՒՐԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՏՈՒՏՈՒՇԻ ՏԻՐԵԼԸ ՀԱԼԵԲԻՆ, ԶԱԶԻՐԱՅԻՆ, ԴԻԱՐ ԲԱՔՐԻՆ, ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻՆ ՈՒ ՀԱՄԱԴԱՆԻՆ ԵՎ ՆՐԱ ԱՆՈՒՆՈՎ ԽՈՒԹԲԱ ՀԻՇՎԵԼԸ ԲԱՂՎԱԳՈՒՄ

Այս տարի Ջումազա Ա ամսին (19 մայիս—17 հունիս) սպանվեց Կասիմ ալ-Դաուլա Ակսունկուրը, Մոսուլի մեր թագավորների՝ նահատակ Զանգի իբն Ակսունկուրի որդիների պապր:

Երբ Տուտուշը գրավեց Խառանը, Եգեսիան շարժվեց դեպի Զաղիրա, որին ամբողջովին նվաճեց, ապա գրավեց Դիար Բաբրը և Խլաթը և ապա դիմեց դեպի Ատրպատական ու բոլոր քաղաքները նվաճեց:

էջ 172

ԵԳԻՊՏՈՍՈՒՄ ԱՄԻՐ ԱԼ-ՋՈՒՅՈՒՇԻ ՄԱՀՎԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Եգիպտոսում Զու-լ-Կադա՝ ամսին (12 նոյեմբեր—11 դեկտեմբեր) մեռավ զորքի տեր, Ամիր ալ-ջույուշ (զորահրամանատար) Բադր ալ-Ջամալին (Գամալի): Նա անցել էր ութսուն տարին և նա էր, որ տնօրինում էր և կառավարում Մուստանսիր (խալիֆայի) օրոք:

Սա (Մուստանսիր խալիֆան) նշանակել էր նրան Ասորիքի (Շամ) կառավարիչ շորս հարյուր հիսունհինգ թվականին (1063): Իր և հպատակների ու զորքի միջև Դամասկոսում պատահածի պատճառով, վախեցավ իր անձի համար և դուրս գալով, հեռացավ: Նա [զորք] հավաքեց ու կուտակեց, ապա եկավ Ասորիք և լրիվ գրավեց այն (շորս հարյուր) հիսունվեց թվականին (1063—1064): Ապա Դամասկոսի ժողովուրդը նորեն ապստամբեց և նա փախավ այնտեղից (շորս հարյուր) վաթսուն թվականին (1067—1068): Ժողովուրդն ու զորքը ավերեցին ամիրի պալատը: Ապա Ամիր ալ-ջույուշը գնաց Եգիպտոս, հաջողութուն ունեցավ և իշխանության տերը դարձավ:

Երբ Բադրը մեռավ, նրա գործերը վերցրեց որդին՝ Աֆդալը:

էջ 172—173

ՄՈՒՍՏԱՆՍԻՐԻ ՄԱՀՎԱՆ ԵՎ ՈՐԳՈՒ՝ ՄՈՒՍԱԼԻԻ, ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆԸ ՏԻՐԱՆԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Երբ մեռավ (Մուստանսիրը), նրան հաջորդեց Աբու-լ-Կասիմ Ահմադ ալ-Մուստալի Բիլլահը: Նա ծնվել էր շորս հարյուր վաթսունյոթ թվականի Մուհամադ ամսին: Նա (Մուստանսիրը), իր կենդանության օրոք, խալիֆայությունը կտակել էր իր Նիզար որդուն, սակայն Աֆդալը²⁵⁸ հանեց նրան և [խալիֆա] հռչակեց Մուստալի Բիլլահին:

Նրա հանելու պատճառն այն էր, որ Աֆդալը մի անգամ, Մուստանսիրի օրոք, ձի նստած մտավ պալատի բակը ոսկե դռնից: Նիզարը դուրս էր գալիս, իսկ միջանցքը մութ էր և Աֆդալը շտեմսավ նրան: Նիզարը գոռաց՝ իջիր ձիուց ո՛վ շուն հայ, ինչ անքաղաքավար ես: Սա ոխ պահեց

նրա դեմ և, երբ մեռավ Մուստանսիրը, հեռացրեց նրան, վախենալով իր անձի համար և [խալիֆա] հռչակեց Մուստալիին:

Նիզարը փախավ Ալեքսանդրիա (ալ-Իսքանդարիյյա), ուր Նասիր ալ-Դաուլա Աֆտաքինն էր և այստեղ Ալեքսանդրիայի ժողովուրդը [խալիֆա] հռչակեց նրան, կոչելով ալ-Մուստաֆա Լիդիսիլլահ: Մարդիկ նրան խուժքա տվեցին ու անիծեցին Աֆդալին: Նրան օժանդակեց նաև Ալեքսանդրիայի դատավոր (կադի) Զալալ ալ-Դաուլա իբն Ամմարը:

Աֆդալը գնաց նրանց դեմ, պաշարեց Ալեքսանդրիան, սակայն պարտված վերադարձավ: Ապա ավելացրեց զորքը ու գնաց [կրկին] պաշարեց, գրավեց այն ու բռնելով Աֆտաքինին սպանեց: Մուստալին բռնեց Նիզարին ու վրան պատ շարել տվեց, ու սա մեռավ: Սպանեց նաև դատավոր Զալալ ալ-Դաուլա իբն Ամմարին ու նրան օժանդակողներին:

ՉՈՐՄ ՀԱՐՅՈՒՐ ԻՆՆՍՈՒՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(9 դեկտեմբեր 1097—27 նոյեմբեր 1098)

էջ 186

ՅՐԱՆԿՆԵՐԻ՝ ԱՆՏԻՈՒՐ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

.....

Երբ ֆրանկները²⁵⁷ որոշեցին Ասորիքի (Շամ) վրա հարձակվել, գնացին Կ. Պոլիս, որպեսզի նեղուցը անցնելով մտնեն մահմեդականների երկիրը, ընթանալով ցամաքի ճամփով, որն ավելի դյուրին էր: Սակայն, երբ այնտեղ հասան, Ռումի թագավորը արգելեց նրանց իր երկրի միջով անցնել, ասելով՝ չեմ թողնի, որ անցնեք իսլամի երկրները, մինչև որ երդում չտաք, որ ինձ կհանձնեք Անտիոքը: Նրա նպատակն էր զրդել նրանց, որ հարձակվեն իսլամի երկրների վրա՝ հույս ունենալով, որ թուրքերը նրանցից ոչ ոքի կենդանի չեն թողնի, քանի որ տեսավ սրանց (ֆրանկների) հաստատակամությունը և ուժը: Նրանք համաձայնեցին և անցան նեղուցը Կ. Պոլսի մոտ [չորս հարյուր] իննսուն թվականին և հասան Կիլիք Արսլան իբն Սուլայման իբն Կուտուլմիշի երկիրը, որն [ընդգրկում է] Իկոնիան այլ [չորջանների] հետ միասին: Երբ հասան, Կիլիք Արսլանն իր զորքով դիմադրեց և արգելք եղավ, սակայն նրանք կովեցին ու հաղթեցին [չորս հարյուր] իննսուն թվականի Ռաջաբ ամսին (4 հունիս—3 հունիս): Նրա երկրի միջով անցնելով նրանք մտան հայազգի Լևոնի որդու (իբն Լայուն ալ-Արմանի)²⁵⁸ երկիրը, որի միջով անցան և դուրս եկան Անտիոք (Անթաքիա) ու պաշարեցին:

Երբ նրա (Անտիոքի) տեր Բաղի Սիյանը լսեց նրանց հարձակման

մասին, վախեցավ այնտեղ ապրող քրիստոնյաներից: Մի օր մահմեդականներին դուրս բերեց քաղաքից և հրամայեց խրամատ փորել: Մյուս օրն էլ քրիստոնյաներին դուրս բերեց, որպեսզի խրամատ փորեն, սակայն առանց մահմեդականների: Նբանք մինչև երեկո աշխատեցին և երբ կամեցան քաղաք մտնել, նա արդելեց նրանց, ասելով՝ Անտիոքը ձերն է, այն նվիրեցեք ընձ, մինչև որ իմանամ, թե ինչ կլինի իմ ու ֆրանկների հարցը: Ասացին՝ իսկ ով կպահի մեր երեխաներին ու կանանց. ասաց՝ նրանց ես հոգ կտանեմ: Իսկ սրանք ելան գնացին ֆրանկների մոտ: Անտիոքի պաշարումը տևեց ինն ամիս...²⁵:

[Բաղի Սիյանը] բացեց քաղաքի դուռը և երեսուն ծառաներով (դուլամ) փախավ...: Երբ նա գետին ընկավ, ընկերակիցները ուզեցին նրան ձի նստեցնել, սակայն նա ուժ չունեւր, քանի որ մահամերձ էր: Նրանք թողեցին նրան ու հեռացան: Նրա մոտով անցավ մի հայ մարգ, որը փայտահատ էր: Նա վերջին շունչն էր փչում, երբ սա սպանեց նրան ու գլուխը տարավ ֆրանկների մոտ՝ Անտիոք: Ֆրանկները գրել էին Հալեբի ու Դամասկոսի տերերին, թե մենք կամենում ենք գրավել միայն այն՝ երկիրը, որը [նախապես] Ռումի ձեռքում էր գտնվում և ուրիշ բան չենք ցանկանում: Այս բանն ասացին խորամանկորեն, խաբելու համար, որպեսզի Անտիոքի տիրոջը չօգնեն:

ԶՈՐՍ ՀԱՐՅՈՒՐ ԻՆՆՍՈՒՆՆԵՐՎՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(28 նոյեմբեր 1098—16 նոյեմբեր 1099)

էջ 189

ՖՐԱՆԿՆԵՐԻ՝ ՍՈՒՐԲ ՔԱՂԱՔԸ (ԵՐՈՒՍԱՂԵՄ) ԳՐԱՎԵԼԸ

Սուրբ քաղաքը Տաջ ալ-Դաուլա Տուտուչին էր պատկանում, և նա որպես պարզակալ տիրույթ (իկթա) տվել էր Ուրտուկ թուրքմենի որդուն՝ Սուկմանին: Երբ ֆրանկները Անտիոքի մոտ հաղթեցին թուրքերին ու կոտորեցին, թուրքերը թուլացան և ցրվեցին: Եզրիպտացիք տեսնելով թուրքերի թուլացումը, առաջ խաղացին Բադր ալ-Գամալիի (Ջամալիի) որդի Աֆդալի հրամանատարության տակ և պաշարեցին քաղաքը: Քաղաքում էին Ուրտուկի որդիները՝ Սուկմանն ու Իլդազին:

Նրանք (եզրիպտացիք) քառասունից ավելի քարանետ մեքենաներ (մանջանիկ) գրեցին և պարսպի շատ մասեր քանդեցին, սակայն բնակիչները ուժեղ գիմադրեցին, և կռիվն ու պաշարումը տևեց քառասուն օրից ավելի: Վերջապես, շորս հարյուր ութսունինը թվականի Շաբան ամսին (1096) գրավեցին՝ երաշխավորագիր (աման) տալով: Աֆդալը Սուկմա-

նին, Իլղազիին և նրանց հետ եղածներին լավ վերաբերվեց, նրանց պարգևներ տվեց և բաց թողեց: Սրանք գնացին Դամասկոս, ապա անցան Եփրատը: Սուկմանը հաստատվեց Եղեասիայում, իսկ Իլղազին գնաց Իրաք:

Եգիպտացիք [Երուսաղեմում] տեղակալ (նախք) նշանակեցին Իֆտիխար ալ-Դաուլա (պետութւան պարծանք) կոչված մի ամիրի, որն այնտեղ մնաց, մինչև որ ֆրանկները Ակրան (Աքքա) պաշարելուց ու չգրավելուց հետո պաշարեցին այն (Երուսաղեմը): Երբ հասան, քառասուն օրից ավելի պաշարեցին...

ՉՈՐՍ ՀԱՐՅՈՒՐ ԻՆՆՍՈՒՆԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(17 նոյեմբեր 1099—5 նոյեմբեր 1100)

էջ 195

ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ ՅՐԱՆԿՆԵՐԻ ԴԵՄ

Ձու-լ-կաադա (սեպտեմբեր) ամսին ընդհարում տեղի ունեցավ Մալաթիայի մոտ, Գիմիշտեգին իբն Դանիշմանդ Տիլուի (Թայլու) և ֆրանկ պետերից Բոհեմունդի (Բիմունգ) միջև: Սա կոչվել էր Դանիշմանդ, քանզի նրա հայրը ուսուցիչ էր եղել թուրքմենների մոտ: Գիմիշտեգինի վիճակը շատ փոփոխություններ կրեց, մինչև որ նա տիրեց Մալաթիա, Սեբաստիա (Սիվաս) և այլ քաղաքների:

Մալաթիայի տերը²⁶⁰ նրան (Բոհեմունդին) գրել էր և իր մոտ հրավիրել: Սա եկավ հինգ հազարով, սակայն բախվելով իբն Դանիշմանդի հետ, պարտություն կրեց ու գերի ընկավ: Ապա ծովի ճանապարհով եկան յոթ ֆրանկ կոմսեր (կամամիսա) և կամեցան փրկել Բոհեմունդին: Նրանք հասան Անկիրիոն (Անքուրիյա) կոչված բերդը, գրավեցին և այնտեղի մահմեդականներին կոտորեցին, ապա ուրիշ բերդի վրա հարձակվեցին, ուր Իսմաիլ իբն Դանիշմանդն էր ու պաշարեցին: (Գիմիշտեգին) իբն Դանիշմանգը մեծ ղորք հավաքեց և շարժվեց ֆրանկների դեմ: Նա (իր մարդկանց) դարան մտցրեց և կռիվն սկսելուց հետո դարանակալները դուրս եկան, իսկ ֆրանկները, որոնք երեք հարյուր հազար էին, կոտորվեցին և միայն երեք հազարը գիշերը գաղտնի փախավ վիրավոր վիճակում:

Ապա իբն Դանիշմանդը շարժվեց դեպի Մալաթիա, որը գրավեց ու տիրոջը գերի բռնեց: Անտիոքը պաշարող ֆրանկները դուրս եկան նրա դեմ, իսկ նա կռվեց ու ջարդեց նրանց: Այս դեպքերը կատարվեցին մի քանի ամսվա ընթացքում:

(6 նոյեմբեր 1100—25 հոկտեմբեր 1101)

էջ 204

ՖՐԱՆԿՆԵՐԻ՝ ԱՍՈՐԻՔՈՒՄ ԿԱՏԱՐԱՆ ԵՎ ԱՃՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ասորիքում (Շամ) ֆրանկների թագավոր և Սուրբ քաղաքի (Երուսաղեմ) տեր Գոգֆրիդը (Քունդիֆրի)²⁶¹ շարժվեց դեպի Ակրա (Աքքա)՝ Ասորիքի ափին և պաշարեց, սակայն նետը կպավ նրան և սպանվեց: Նա Հոբբե (Յաֆա) քաղաքը շենացրել և հանձնել էր մի ֆրանկ կոմսի, որի անունն էր Թանկրետ (Թանքրի):

Երբ Գոգֆրիդն սպանվեց, նրա եղբայր Բալդուինը (Բաղդուին) եկավ Սուրբ քաղաքը՝ հինգ հարյուր ձիավորներով ու հետևակներով: Լուրը հասավ Դամասկոսի (Դիմաշկ) տեր Դուկակին, որը նրա դեմ ելավ իր զորքով, և նրա հետ էր ամիր Ջանահ ալ-Դաուլան՝ իր զորքով: Կռվեցին ու հաղթեցին ֆրանկներին:

Այդ տարում ֆրանկները Ջաղիրայում գրավեցին Սարուջ քաղաքը: Բանն այն է, որ ֆրանկները գրավել էին Եղեսիա (Ռուհա) քաղաքը, նրա բնակիչներից գրավոր [հրավեր] ստանալով, քանզի նրա մեծամասնությունը հայեր են²⁶², իսկ մահմեդականները այնտեղ շատ քիչ են: Արդ, Սուլմանը Սարուջում թուրքմենների մեծ բազմություն հավաքեց ու հարձակվեց: Նրանք [ֆրանկները] կռվի ելան նրա դեմ ու փախուստի մատնեցին Ռաբի Ա ամսին (հունվար): Մահմեդականների այս պարտությունից հետո, ֆրանկները գնացին Սարուջ, պաշարեցին, գրավեցին, ժողովրդից շատերին կոտորեցին, կանանց գերեվարեցին, նրանց ունեցվածքը կողոպտեցին, և միայն փախչողները փրկվեցին:

(15 հոկտեմբեր 1102—4 հոկտեմբեր 1103)

էջ 217

ԲԱՐՔԻԱՐՈՒԿԻ ԵՎ ՄՈՒՀԱՄՄԱԿԻ ՄԻՋԵՎ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

.....

Երբ Բարքիարուկը լսեց սուլթան Մուհամմադի և Մալիք Մաուղուղի²⁶³ միաբանության մասին, առանց կանգ առնելու եկավ, [սակայն] հասավ Մաուղուղի մահվանից հետո: Մաուղուղի զորքը համաձայնել էր սուլթան

Մուհամմադին հպատակութիւն հայտնել և երզում էր տվել նրան: Սրանց մեջ էին Սուբման ալ-Կութբի և Մուհամմադ իրն Բաղի Սիյան, որի հայրը Անտիոքի տերն էր՝ Կիլիշ Արսւլան իբն ալ-Սաբ ալ-Ահմարը²⁶⁴: Երբ Բարքիարուկը հասավ, նրանց երկուսի միջև կռիվ տեղի ունեցավ խոյի (խուայյ) դարպասի մոտ՝ Ատրպատականում, մայրամուտի ժամանակ և տեեց մինչև գիշերային աղոթքը: Եվ պատահեց, որ ամիր Այաղն իր հետ վերցնելով հինգ հարյուր կազդուրված ձիավորներ, նրանց կռվի տարավ, զորքը երկու կողմից սեղմեց սուլթան Մուհամմադի զորքը, ջարդեց նրան ու փախուստի մատնեց:

Սուլթան Բարքիարուկը գնաց մի սար՝ Մարաղայի ու Դավրեծի (Տաբրիզ) միջև, ուր առատ խոտ և ջուր կար և այնտեղ մնաց մի քանի օր, ապա շարժվեց դեպի Զինջան: Իսկ սուլթան Մուհամմադն իր մերձավորների մի խմբի հետ գնաց Արճեշ (Արջիշ), որը Հայաստանում է, ճակատամարտից՝ քառասուն փարսախ հեռավորութեան վրա: Սա իլաթի գավառներից է, ամիր Սուբման ալ-Կութբիի տիրույթներից: Նա այնտեղից գնաց իլաթ, և նրա հետ հարաբերութեան մեջ մտավ ամիր Ալին՝ Արզան ալ-Ռումի տերը²⁶⁵, ապա գնաց Անի, որի տերն էր Ֆազլուն ալ-Ռավվադիի եղբայր Մինուջիհը²⁶⁷: Այնտեղից գնաց Դավրեծ (Տաբրիզ), որն Ատրպատականում է:

ՉՈՐՍ ՀԱՐՅՈՒՐ ԻՆՆՍՈՒՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(5 հոկտեմբեր 1103—22 սեպտեմբեր 1104)

էջ 220

ՍՈՒԼԹԱՆ ԲԱՐՔԻԱՐՈՒԿԻ ԵՎ ՄՈՒՀԱՄՄԱԴԻ ՄԻՋԵՎ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ռաբի Բ ամսին հաշտութիւն կայացավ երկու սուլթանների՝ Բարքիարուկի ու Մուհամմադի, Մալիքշահի երկու որդիների միջև²⁶⁶:

Բանն այն է, որ պատերազմները երկարեցին երկուսի միջև, ապականութիւնն էր տիրում, [մարդկանց] ունեցվածքը կողոպտում էին, արյուն էր թափվում, քաղաքները կործանվում էին, գյուղերը հրկիզվում էին, իսկ իշխանութիւնը բոլորի կամայականութեան և քմահաճույքի առարկա էր դարձել: Թագավորները դարձել էին պարտված (կորցրել էին իրենց գիրքն ու հեղինակութիւնը), միժդեռ նրանք հաղթական էին [ու հզոր], իսկ մեծամեծ ամիրները այս բանը նախընտրում էին, որպեսզի իրենց կողմից խլած իշխանութիւնը մնա և ընդարձակվի:

Այդ ժամանակ սուլթան Բարքիարուկը Ռեյում էր: Նրա անունը խուժ-
բայի մեջ հիշել էին այնտեղ, Ջիբալում, Քաբարիստանում, Խուզիստա-
նում, Ֆարսում, Դիար Բաքրում, Ջաշիրայում, երկու պատվական սրբա-
վայրերում (Մեքքա և Մադինա): Սուլթան Մուհամմադը Ատրպատակա-
նում էր և նրա անունը խուժբայի մեջ հիշում էին այնտեղ, Առանում,
Հայաստանում, Սպահանում և ամբողջ Իրաքում, բացի Տաքրիտից:

ՉՈՐՍ ՀԱՐՅՈՒՐ ԻՆՆՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(23 սեպտեմբեր 1104—12 սեպտեմբեր 1105)

էջ 227

ՍՈՒԿՄԱՆ ԻԲՆ ՈՒՐՏՈՒԿԻ ՄԱՀԸ

Քիրբուկա [զորավարը] դուրս եկավ Մոսուլից, հարձակվեց Ամիդի
վրա և կռվեց նրա տիրոջ դեմ: Վերջինս, որ թուրքմեն էր, օգնության
կանչեց Սուլթանին և սա եկավ:

Սուլթանը պարտվեց, և նրա եղբորորդին՝ Յակուտին, գերի ընկավ:
Քիրբուկան նրան բանտարկեց Մարդինում:

Յակուտին մնաց բանտում, մինչև որ Ուրտուկի (Արտուկ) կինը եկավ
Քիրբուկայի մոտ և խնդրեց արձակել նրան: Սա արձակեց նրան (Յակու-
տին), որը հաստատվեց Մարդինի մոտ:

Նա ասպատակում էր [Մարդինի] Խլաթի դռնից մինչև Բաղդադ:

էջ 228

Յակուտից հետո Մարդինին տիրեց եղբայրը՝ Ալին, որը հպատակվեց
[Մոսուլի աթաբեկ] Չուբիրմիշին և տեղակալ թողեց մի ուրիշ Ալիի: Այս
վերջինը Մարդինից լուր ուղարկեց Սուլթանին, հայտնելով, որ քո եղբոր-
որդին կամենում է Մարդինը հանձնել Չուբիրմիշին: Սուլթանն անձամբ
եկավ և վերցրեց քաղաքը: Նրա մոտ եկավ եղբորորդի Ալին և բերդը պա-
հանջեց, իսկ նա (Սուլթանը) պատասխանեց թե՛ վերցրել եմ, որպեսզի
մեր տունը (իշխանութունը) կանգուն մնա և նրան պարգևեց ճապաղ
չուրը (Ջաբալ շուր) ու նրան այնտեղ փոխադրեց:

ՉՈՐՍ ՀԱՐՅՈՒՐ ԻՆՆՍՈՒՆԻՆՆ ԹՎԱԿԱՆ

(13 սեպտեմբեր 1105—1 սեպտեմբեր 1106)

էջ 235—236

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այս տարում Բաղդադ եկավ մի մարդ՝ քողարկվածներից (ալմորա-
վիդներ), Մաղրիբի (Հյուսիսային Աֆրիկա) տիրակալներից: Նա դիմեց

խալիֆայական պալատը (դար ալ-խիլաֆա) և պատմով ընդունվեց: Նրա հետ էր նաև մի մարդ, որը կոչվում էր Ֆակիհ (իրավագետ հոգևորական) և նույնպես քողարկվածներից (մուլասսամուն) էր: Այս հոգևորականը քարոզեց պալատի մզկիթում, ուր մեծ բազմություն հավաքվեց: Նա բարոզում էր երեսը քողարկված և միայն աչքերն էին երևում:

Այս քողարկվածը զորահրամանատար (ամիր ալ-ջուլուշ) Աֆդալի որդու հետ մասնակցել էր ֆրանկների դեմ պատերազմին և իրեն լավ դրոսևորել:

Նրա Բաղդազ գալու պատճառն այն էր, որ [սուննի] մազրիբցիները Եգիպտոսի տեր ալիականների (ֆաթիմիների) մասին խիստ վատ կարծիք ունեին և ուխտագնացության [Մեքքա] գնալիս Եգիպտոսի [տիրույթներից] չէին անցնում:

Զորահրամանատար (ամիր ալ-ջուլուշ) Բաղրը, Աֆդալի հայրը, կամեցել էր նրանց հետ լեզու գտնել, սակայն նրանք չէին ընդառաջել, ուստի նա (Բաղրը) հրամայել էր կոտորել, նրանցից ով որ պատահի: Սա, երբ Աֆդալը պաշտոնի գլուխ էր անցել (դարձել վեզիր), լավ էր վերաբերվել և օգտագործել էր նրանց ֆրանկների դեմ պատերազմում: Ահա վերոհիշյալը մեկն էր նրանցից, որ նրա կողքին կովեցին:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ԹՎԱԿԱՆ

(2 սեպտեմբեր 1106—21 օգոստոս 1107)

էջ 240

ԿԻԼԻՋ ԱՐՍԼԱՆԻ ՄՈՍՈՒԼԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Գնաց [Կիլիշ Արսլանը] Մոսուլ ու տիրեց նրան Ռաջաբ ամսի քսանհինգին (22 մարտ): Կիլիշ Արսլանի կողմնակիցներն էին Ամիգի տեր Իբրահիմ իբն Յաննալ ալ-Տուրքմանին և Մուհամմադ իբն Ջաբալ ալ-Տուրքմանին՝ Հիսն Ջիյազի տերը, որը խարբերզն (խարտբիրտ) է: Իբրահիմ իբն Յաննալի՝ Ամիգի տիրանալու պատճառն այն էր, որ երբ Տաջ ալ-Դաուլա Տուտուշը տիրել էր Դիար Բաքրին, այն հանձնել էր նրան և այդպես էլ մնացել էր նրա ձեռքում: Իսկ Մուհամմադ իբն Ջաբալի՝ խարբերդին (Հիսն Ջիյազ) տիրելու պայմանները հետևյալներն էին. այս բերդը պտնվում էր Փիլարտոս Հոռոմի (Ֆիլարդուս²⁶⁹ ալ-Ռումի)՝ Ռումի թագավորի թարգմանի ձեռքում, իսկ Եղեսիան (Ռուհա) և Անտիոքը (Անթաքիա) սրագավառներից էին: Երբ Մուլալման իբն Կուտուլմիշը՝ Կիլիշ Արսլանի հայրը, տիրեց Անտիոքին, իսկ Ֆախր ալ-Դաուլա իբն Ջուհայրը (Ջահիր) տիրեց Դիար Բաքրին, Փիլարտոսը (Ֆիլարդուս) շկարողացավ Հիսն Ջիյազ [բերդը] մատակարարել սննդամթերքով ու մարդկանցով, այն

գրավեց Ջաբակը, իսկ Փիլարտոսը մահմեդականնացավ սուլթան Մալիք շահի մոտ: Սա կառավարիչ նշանակեց նրան Եղեսիայում և այնտեղ նա մնաց մինչև իր մահը: Նրանից հետո այն գրավեց Ճմիր Բուզանը:

Հիսն Զիյադին մոտիկ կար մի ուրիշ [բերդ], մի հոռոմի ձեռքում, որի անունն էր Իֆրանջի (ֆրանկ), որը ճանապարհներ էր կտրել և շատ մահմեդականներ կոտորել: Ջաբակը նրան նվեր ուղարկեց և բարեկամություն հաստատեց, որպեսզի մեկը մյուսին օգնեն, և վերջինս համաձայնեց: Այսպիսով, Ջաբակը օգնում էր Իֆրանջիին ճանապարհ կտրելու և այլ բաների մեջ, իսկ Իֆրանջին օգնում էր Ջաբակին: Երբ արդեն մեկը մյուսին վստահում էր, Ջաբակը լուր ուղարկեց, թե ուզում է ինչ-որ տեղ գնալ և խնդրեց նրա մարդկանց: Սա ուղարկեց, և երբ նրանք միասին գնում էին, ճանապարհին [Ջաբակը] կապեց նրանց, տարավ Իֆրանջիի բերդը և ասաց բնակիչներին՝ ալլահը վկա, եթե շհանձնեք Իֆրանջիին, սրանց բոլորի գլուխները կկտրեմ և բերդը բռնի ուժով կգրավեմ և բոլորից կսպանեմ մի մարդու պատճառով: Սրանք բերդի գուռը բացին և Իֆրանջիին նրան հանձնեցին: Նա մաշկը քերթեց, ունեցվածքն ու դենքը խլեց, իսկ սա շատ հղոր էր: Ջաբակը մեռավ և նրան հաջորդեց որդին՝ Մուհամմադը:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(11 օգոստոս 1108—30 հուլիս 1109)

էջ 252

ՄԱՌԻԿՈՒԿԻ ԵՎ ՍՈՒԼԹԱՆԻ ԶՈՐՔԻ՝ ՄՈՍՈՒԼԸ ԴՐԱՎԵԼՈՒ ԵՎ ՄԱՌԻԿՈՒԿԻ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉ ԴԱՌՆԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Երբ [Մուհամմադ] սուլթանը ազատվեց Սաղակայի²⁷⁰ գործերից և սպանեց նրան, դիմեց Բուրսուկի որդիներին՝ [Խլաթի տեր] Սուբման ալ-Կութբիին, Մաուդուգ իբն Ալտունտեգինին, Ակսունկուր ալ-Բուրսուկիին, Նասր իբն Մուհալհիլ իբն Աբի-լ-Շաուբ ալ-Քուրդիին և Աբբելայի (Իրբիլ) տիրոջը՝ Աբու-լ-Հաջալին, որպեսզի շարժվեն դեպի Մոսուլ և Ջաուլիի երկիրը ու նրանից նվաճեն: Սրանք ճանապարհ ընկան դեպի Մոսուլ և տեսան, որ Ջաուլիին ապստամբել է, Մոսուլի պարիսպները վերակառուցել և ամրացրել այն, ինչ Զիբիրմիշն էր կառուցել, իսկ քաղաքը ապահովել էր պարենով, մթերքով ու մեքենաներով:

ԿՈՄՍԻ ԵՎ ԱՆՏԻՈՔԻ ՏԻՐՈՋ ՄԻՋԵՎ ՊԱՏԱՀԱՄ ԴԵՊՊԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Երբ կոմսը (կոմս)²⁷¹ ազատ արձակվեց և գնաց Անտիոք, նրա տեր Թանքրետը (Թանքրի) նրան տվեց երեսուն հազար գինար, ձիավորներ, զենք, զգեստ և այլ բաներ, իսկ Թանքրետը վերցրել էր Եգեսիան կոմսի մերձավորներից, երբ սա բանտարկած էր: Այժմ սա (կոմսը) գիմեց նրան այն վերադարձնելու համար, բայց նա (Թանքրետը) չընդունեց: Նա (կոմսը) դուրս եկավ նրա մոտից, գնաց Տալլ Բաշիր և երբ նրա մոտ եկավ Ջոսլինը, որին Ջաուլին ազատ էր արձակել, շատ ուրախացավ:

Անտիոքի տեր Թանքրետն այս երկուսի դեմ կոպի դուրս եկավ իր զորքով, նախքան նրանց ուժեղանալը, զորք հավաքելը, Ջաուլիի նրանց միանալը և օգնելը: Նրանք կովեցին և կռիվը վերջացնելուց հետո հավաքվեցին իրար մոտ, ճաշեցին ու զրուցեցին: Կոմսը իր մոտ եղած մահմեդական գերիներից հարյուր վաթսուներ բաց թողեց, որոնք բոլորը Հալբրի հասարակ (գյուղական) ժողովրդից էին: Նա հագրեց ու ճանապարհ գցեց նրանց:

Թանքրետը վերադարձավ Անտիոք առանց Եգեսիայի (Ռուհա) մասին որևէ հստակ որոշում առնելու: Իսկ կոմսն ու Ջոսլինը հարձակվեցին Անտիոքի տեր Թանքրետի բերդերի վրա, և կոմսը ապաստանեց Քուվասիլի²⁷² նահանգը: Սա հայ էր և նրա մոտ կային շատ հավատափոխ (մահմեդականներ) և ուրիշներ: Նա տեր էր Ռաբանի, Քեսունի (Քայսում) և Հալբրից հյուսիս գտնվող ուրիշ շատ ամրոցների: Նա կոմսին օգնեց հավատափոխների հազար ձիավորով ու երկու հազար հետիոտն [զինվորներով]: Նրանց դեմ հարձակվեց Թանքրետը և նրանք կովեցին Եգեսիայի համար: Միջնորդեց պատրիարքը (բաթրաք), որը նրանց մոտ նույնն է, ինչ որ իմամը մահմեդականների մոտ, որի հրամանը չի մերժվում: Եպիսկոպոսներից (մութրան) և քահանաներից շատերը վկայեցին, որ Թանքրետի (Թանքրի) քեռին Բոհեմունգը (Բիմունգ), երբ կամեցել էր նավ նստել ու գնալ իր երկիրը, կարգադրել էր, որ Եգեսիան պետք է վերադարձվեր կոմսին, հենց որ գերությունից ազատվեր: Ուստի Թանքրետը հրաժարվեց իր հավակնություններից և վերադարձրեց այն Սաֆար ամսի իննին (18 սեպտեմբեր 1108):

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում՝ Շավվալ ամսին (մայիս 1109), հլաթի տեր ամիր Սուլթման ալ-Կութբիհ²⁷³ տիրացավ նփրկերտին (Մայյաֆարիկին)՝ երաշխավորագրով (աման), այն բանից հետո, երբ երկար ամիսներ պաշարեց ու նեղեց բնակիչներին: Մթերքն սպառվեց, սովն ուժեղացավ, և բնակիչները հանձնվեցին:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՉՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(20 հուլիս 1110—9 հուլիս 1111)

էջ 260—261

ԵԳԻՊՏԱՑԻՆԵՐԻ՝ ԱՍԿԱԼՈՆԸ (ԱՍԿԱԼԱՆ) ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Ասկալոնը²⁷⁴ եգիպտացի ալավիներին էր պատկանում, ապա ալ-Ամիր Բիահթամիլլահ խալիֆան այնտեղ կառավարիչ նշանակեց մի մարդու, որի անունն էր Շամս ալ-Խիլաֆա:

Սա սկսեց ֆրանկների թագավոր Բալդուինի (Բաղզուին) հետ նամակագրության մեջ մտնել. նրա հետ հաշտ հարաբերության մեջ էր, նրան գրամ և թանկարժեք իրեր էր նվիրել: Այսպիսով, Եգիպտոսի իշխանությանը չէր ենթարկվում, սակայն բացբիբաց չէր ըմբոստանում: Երբ այս լուրը հասավ Եգիպտոսի տեր ալ-Ամիր Բիահթամիլլահին և նրա վեզիր Ամիր ալ-ջուլուշ (զորաց հրամանատար) ալ-Աֆդալին, դայրայան և մի բանակ պատրաստեցին ու իրենց մեծ զորավարներից մեկի հետ ուղարկեցին Ասկալոն: Նա պետք է ձևացներ, թե գնում է սրբազան պատերազմի (ընդդեմ քրիստոնյաների), սակայն նրան գաղտնի պատվիրված էր, որ, մոտենալով Ասկալոնին, ձերբակալի Շամս ալ-Խիլաֆային, հենց որ վերջինս իրեն ներկայանա, և ինքը փոխարինի նրան որպես Ասկալոնի կառավարիչ: Չորքը շարժվեց, սակայն Շամս ալ-Խիլաֆան իմացավ դրության մասին, հրաժարվեց ներկայանալ եգիպտական զորքին, բացբիբաց ապստամբեց և իր մոտ եղած եգիպտական զորքը դուրս բերեց [Ասկալոնից]՝ վախենալով նրանից:

Երբ Աֆդալը տեղեկացավ այդ մասին, վախեցավ, որ նա Ասկալոնը կարող է ֆրանկներին հանձնել: Նրա մոտ մարգ ուղարկեց, սիրտը շահեց, հանգստացրեց, վերահաստատեց իր իշխանության մեջ և նրան վեռագարձրեց Եգիպտոսում ունեցած կալվածները:

Սակայն Շամս ալ-Խիլաֆան կասկածելով Ասկալոնի բնակիչներին, հայերի մի խումբ (ջոկատ) բերեց և իրեն գործ դարձրեց: Այսպես էր դուրսը մինչև հինգ հարյուր շորս թվականի վերջը:

Այս բանը վրդովեցրեց քաղաքի բնակիչներին, և նրանց մեծամեծները հարձակվեցին, երբ նա ձիով գնում էր, ու վիրավորեցին նրան, և նա փախավ իր տունը: Նրանք հետապնդեցին ու սպանեցին նրան: Կողոպտեցին նրա տունն ամեն ինչով: Օգտվելով առիթից, կողոպտեցին նաև այլ հարուստների տները:

Նրանք Եգիպտոս՝ տիրակալին (Խալիֆային) և Աֆդալին լուր ուղարկեցին, որոնք ուրախացան ու վարձատրեցին այս ավետիսը բերողին և նոր կառավարիչ ուղարկեցին, որը պետք է բարյացակամ լիներ բնակիչներին և լավ վարք ունենար: Այս բանը կատարվեց և վերացավ այն. ինչից վախենում էին:

էջ 261

ՖՐԱՆԿՆԵՐԻ՝ ԱՍԱՐԻԲ ԲԵՐԴԸ ԵՎ ԱՅԼ ՎԱՅՐԵՐ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Անտիոքի տերը ֆրանկներից գործ հավաքեց՝ ձիավոր ու հետիոտն, և դիմեց դեպի Ասարիբ բերդը, որը Հալեբին մոտ էր, երեք փարսախ²⁷⁰ հեռավորության վրա: Նա պաշարեց այն, արգելեց պարենի մուտքը (բերդ), և այնտեղ գտնվող մահամեղականները նեղվեցին: Նրանք բերդից անցք փորեցին և փորձեցին նրանով հասնել Անտիոքի տիրոջ վրանի մոտ ու սպանել նրան:

Երբ այս բանն արեցին և մոտեցել էին նրա վրանին, մի հայ տղա, ապաստանելով նրա մոտ, հայտնեց այս մասին և սա (Անտիոքի տերը) զգուշացավ նրանցից և ուժերը լարելով կարողացավ բռնությանմբ և ուժով գրավել բերդը: Երկու հազար մարդ կոտորեց և գերեվարեց մնացածներին:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(10 հուլիս 1111—27 հունիս 1112)

էջ 262

ՉՈՐՔԵՐԻ ԱՌԱՋԽԱՂԱՅՈՒՄԸ ՖՐԱՆԿՆԵՐԻ ԴԵՄ ԿՈՎԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Այդ տարում հավաքվեցին այն զորքերը, որոնք սուլթան [Մուհամմադի] հրամանով պետք է գնային ֆրանկների դեմ: Դրանց [հրամանատարներն] էին՝ Մոսուլի տեր ամիր Մաուդուդը, Դիար Բաքրի տեր ամիր Սուբեման ալ-Կուլթբին, Բուրսուքի որդիներ Իլենքին ու Ջանգին՝ Համադանի ու հարևան շրջանների տերերը, Մարաղայի տեր Ահմադիլը: Գրել էին

նակ Արբելայի (Իրբիլ) տեր Աբու-լ-Հաջալին և Մարդինի տեր ամիր Իլ-ղազիին ու Բաքջիյա ամիրներին՝ գալու միանալու Մալիք Մասուգին և Մաուգուգին: Եկան, բացի Մարդինի տեր Իլղազիից, որն ուղարկել էր իր որդուն՝ Այազին, իսկ ինքը մնացել էր:

Երբ հավաքվեցին և շարժվեցին Սինջար քաղաքի դեմ, ֆրանկների բաղում բերդեր նվաճեցին, կոտորեցին այնտեղ գտնվողներին և որոշ ժամանակ պաշարեցին Եղեսիան (Ռուհա): Ապա հեռացան առանց գրավելու:

Բանն այն էր, որ ֆրանկները հավաքվել էին ձիավոր ու հետիոտն, և գնացել էին Եփրատ գետի մոտ, այն անցնելու և մահմեդականների կողմից Եղեսիան գրավելը արգելելու նպատակով: Երբ գետը հասան ու լսեցին, որ մահմեդականները շատ են, մնացին Եփրատի մոտ: Հենց որ այս տեսան մահմեդականները, Եղեսիայից հեռացան Խառան (Հառան), որպեսզի ֆրանկները հրապուրվելով անցնեն Եփրատը և իրենք կով: Բռնվեն նրանց հետ:

Երբ նրանք հեռացան, ֆրանկները իրենց պարենով ու պաշարներով եկան Եղեսիա: Նրանք քաղաքն ապահովեցին ամեն ինչով, իսկ մինչ այդ պարենը սակավ էր և քիչ էր մնացել քաղաքը գրավվելու: Ապա հեռացրին քաղաքից հիվանդներին, տկարներին, տնանկներին, վերադարձան Եփրատ և անցան Ասորիքի կողմը ու ասպատակեցին Հալբրի գավառները, փշացրին, կողոպտեցին, կոտորեցին, գերեվարելով մեծ բազմություն:

Բանն այն է, որ ֆրանկները, երբ անցել էին Վերին Միջագետքի (Ջաղիրա) կողմը, Հալբրի տեր Մալիք Ռիդուանը հարձակվել ու նվաճել էր ֆրանկների ձեռքում գտնվող որոշ գավառներ, նրանց կողոպտել ու կոտորել էր: Ահա թե ինչու ֆրանկները Եփրատն անցնելով արեցին այն, ինչ պատմեցինք:

Իսկ սուլթանի զորքը, երբ լսեց ֆրանկների վերադարձը և Եփրատն անցնելը, գնաց Եղեսիան պաշարելու, սակայն տեսնելով, որ նրանք (քաղաքի բնակիչները) ուժեղ են ու ինքնավստահ ստացած պաշարով և ունեն շատ ռազմիկներ, հուսահատվեցին ու հեռացան: Նրանք անցան Եփրատը և Տելլ Բաշիրը և քառասունհինգ օր պաշարելուց հետո ձեռնունայն հեռացան ու գնացին Հալբր: Սակայն Մալիք Ռիդուանը փակեց Հալբրի դռները և մերժեց հարաբերություն ունենալ նրանց հետ:

Այստեղ Սուլթանն ալ-Կութբի ամիրը հիվանդացավ ու կամեցավ վերադառնալ, սակայն մեռավ Բալիսում: Նրա մարդիկ դագաղի մեջ դրեցին նրան և իրենց հետ վերցնելով շարունակեցին ընթացքը: Նրանց հետապնդեց Իլղազին, որպեսզի կողոպտի: Նրանք, իրենց մեջտեղում պահելով դագաղը, կատաղի դիմադրություն ցուցաբերեցին: Իլղազին պարտվեց ու փախավ, իսկ նրանք կողոպտեցին նրա ունեցվածքն ու գնացին իրենց երկիրը:

(28 հունիս 1112—17 հունիս 1113)

էջ 265

Այդ տարում մեռավ կիրճերի տեր հայազգի Վասիլը (Բասիլ ալ-Արմանի)²⁷⁶, [որի տիրույթները գտնվում էին] Լևոնի որդու (Իրն Լայուն) երկրում: Անտիոքի տեր Թանքրետը (Թանքրի) Ջումազա Բ ամսի մեկին (23 նոյեմբեր) եկավ նրա երկիրը՝ տիրելու ցանկությամբ, սակայն ճանապարհին հիվանդացավ, վերադարձավ Անտիոք ու մեռավ Ջումազա Բ ամսի ութին: Նրանից հետո իշխեց քեռորդին՝ Սարխալան (Սիրշալ)²⁷⁷: Այս առթիվ վեճ առաջացավ ֆրանկների միջև, իսկ քահանաներն ու վանականները հաշտեցրին նրանց, և նրա գործերը կարգավորվեցին:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(7 հունիս 1114—26 մայիս 1115)

էջ 269

ՄԱՐԱՇԻ ԵՎ ԱՅԼ ՎԱՅՐԵՐԻ ՏԻՐՈՋ ՀՊԱՏԱԿԵԼԸ ԲՈՒՐՍՈՒԿԻՒՆ

Այդ տարում վախճանվեց Հայոց Թագավորներից մեկը²⁷⁸, որի անունն էր Գոռ Վասիլ (Քուվասիլ) և Մարաշի, Քեսունի (Քասում), Ռաբանի և այլ վայրերի տերն էր: Նրա իշխանությանը տիրացավ կինը ու պաշտպանվեց ֆրանկներից: Նա զինվորներին լավ վերաբերվեց և նամակ գրեց Աբսունկուր ալ-Բուրսուկիին²⁷⁹, որը Եդեսիան էր պաշարել ու հրավիրեց նրա մերձավորներից (հրամանատարներից) մեկին, որպեսզի նրան ենթարկվի: Սա ուղարկեց իսթուրի տիրոջը՝ ամիր Սունկուր Դազդարին, որին, երբ եկավ, նա (կինը) հարգեց ու մեծ նվերներ տվեց: Նրա այստեղ գտնվելու ժամանակ, ֆրանկների մի զորամաս եկավ ու բախվեց վերջինիս զորքի հետ, որը բաղկացած էր մոտավորապես հարյուր ձիավորից: Խիստ ընդհարում տեղի ունեցավ, սակայն մահմեդականները հաղթեցին ֆրանկներին ու մեծ մասին կոտորեցին: Իսկ Սունկուր Դազդարը վերադարձավ, նրա (կնոջ) կողմից նվերներ տանելով Մալիք Մասուդին և ալ-Բուրսուկիին և նա (կինը) հպատակութուն հայտնեց: Երբ ֆրանկները իմացան այդ բանը, շատերը, որոնք այդ կնոջ մոտ էին ծառայում, վերադարձան Անտիոք:

(2 ապրիլ 1120—21 մարտ 1121)

էջ 293—294

ՎՐԱՑԻՆԵՐԻ ԻՍԼԱՄԻ ԵՐԿՐԻ ՎՐԱ ՀԱՐՁԱԿՄԱՆ ԵՎ ՏՓՂԻՍԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ,

Այդ տարում վրացիք (ալ-Քուրջ)^{28c}, որոնք ալ-Ջուրզ էլ են կոչվում, հարձակվեցին իսլամի երկրի վրա: Նրանք հնում էլ ասպատակություններ էին կատարել, սակայն դադարել էին Մալիքշահի ժամանակ, մինչև սուլթան Մուհամմադի [իլխանության] վերջը:

Այդ տարում նրանք հարձակվեցին, և նրանց հետ կային նաև դիշադներ (կիֆջակ) և դրացի այլ ժողովուրդներ: Նրանց հարևան [մահմեդական] երկրների ամիրները իրար գրեցին ու հավաքվեցին: Նրանց մեջ էր ամիր Իլդադին, Դուբայս իբն Սադական^{28e}, որը նրա մոտ էր, Մալիք Թուղրիլ իրն Մուհամմադը և նրա աթաբեկ Քինտուղդին: Թուղրիլին էին պատկանում Առան երկիրը և Նախճավանը (Նակչուան) մինչև Արաքս (Արաս): Նրանք հավաքվեցին ու դիմեցին վրացիների կողմը, երբ մոտեցան Տիգրիսին, մահմեդականների զորքն արդեն բազմամարդ էր՝ երեսուն հազար: Նրանք հանդիպեցին իրար և երկու կողմում էլ դասավորվեցին պատերազմի: Ղիչաղներից երկու հարյուր մարդ դուրս եկավ, և մահմեդականները կարծելով, որ ուզում են հանձնվել, շարժացան նրանցից: Սրանք (ղիչաղները) մտան նրանց մեջ ու սկսեցին նետահարել, և մահմեդականների շարքերում շփոթություն ընկավ: Հեռու կանգնածները կարծելով, որ նահանջը սկսվել է, փախուստի դիմեցին և մարդիկ իրար հետևեցին փախան, իրարանցման սաստկությունից իրար էին խփում ու մեծ թվով սպանվեցին: Անհավատները տասը փարսախ հետևեցին նրանց, կոտորելով ու գերեզմանները: Նրանց (մահմեդականների) մեծ մասը ռուսպանվեց և շորս հազար հոգի գերի ընկավ: Մալիք Թուղրիլը, Իլդադին և Դուբայսը ազատվեցին:

Վրացիք դարձյալ կողոպտեցին իսլամի երկիրը և պաշարեցին Տիգրիս քաղաքը: Կռիվը սաստկացավ նրանում եղած [զորքի] դեմ, դրուստները լրջացավ և բնակիչները ծանր վիճակի մատնվեցին: Պաշարումը տևեց մինչև (հինգ հարյուր) տասնհինգ թվականը (1121—1122), և նրանք բռնի ուժով գրավեցին [քաղաքը]: Երբ բնակիչները զգացին իրենց անհուսալի վիճակը, դատավորին և խաթիրին (քարոզիչ) ուղարկեցին վրացիների մոտ երաշխավորագիր խնդրելով: Սակայն վրացիք կարևորություն չտվեցին նրանց խնդրանքին, հայհոյեցին նրանց և բռնի ուժով մտան քաղաք, քանդեցին ու կողոպտեցին: [Մահմեդական] փախստականները հասան

Բաղդադ [հինգ հարյուր] տասնվեց թվականին (12 մարտ 1122—29 փետրրվար 1123), օգնություն և պաշտպանություն խնդրելով: Նրանք լսեցին, որ սուլթան Մահմուդը²⁸² Համագանում է և դիմեցին օգնություն խնդրելու: Սա գնաց Ատրպատական ու կանգ առավ Դավրեժում (Տարրիզ) Ռամահան ամսին և զորք ուղարկեց վրացիների դեմ, որի հետ կատարվածի մասին հիշատակվելու է, եթե ալլահը կամենա:

Հին Գ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆՀԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(22 մարտ 1121—11 մարտ 1122)

էջ 303

ԱՄԻՐ ԱԼ-ՋՈՒՅՈՒՇԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ռամահան ամսի 23-ին (5 դեկտեմբեր 1121) սպանվեց ամիր ալ-ջուլուշ (զորաց հրամանատար) Աֆղալը՝ Բադր ալ-Գամալիի (Ջամալի) որդին, որը Նգիպտոսի իշխանության տերն էր (վեզիր) և կառավարիչը:

Նա ձի հեծած գնացել էր զինանոց, որպեսզի, ըստ տոնական օրերի ընդունված սովորության, զենք բաժանի զորականներին: Նրա հետ եկել էր հետիոտն և հեծյալ մեծ բազմություն (զորք): Բայց ահա փոշի բարձրացավ [ամբոխի երթից], և նա հեռացրեց բազմությունը և ինքը մենակ, երկու հոգու ընկերակցությամբ գնաց և երբ հասավ զենք փայլեցնողների շուկան, նրա դիմաց դուրս եկան երկու հոգի, որոնք դանակներով խփեցին նրան ու վիրավորեցին: Եկավ նաև երրորդը ետևից ու դանակով խփեց նրա կողին: Նա ձիուց ընկավ: Նրա մարդիկ եկան ու երեքին էլ սպանեցին, իսկ նրան հոգևորքի մեջ տարան իր բնակարանը:

Նրա մոտ եկավ խալիֆան և ցավակցեց նրան, ապա հարցրեց ունեցվածքի մասին: Նա ասաց՝ ինչ վերաբերում է հայտնի [հարստությանը], այդ մասին տեղյակ է Աբու-լ-Հասան իրն Ուսամա քարտուղարը: Սա Հալեբից էր և նրա հայրը Կահիրեի (ալ-Կահիրա) դատավոր էր եղել: Իսկ թաքուն [հարստության] մասին տեղյակ է իբն ալ-Բաթաիհին: Նրանք երկուսն էլ ասացին՝ ճիշտ է:

Երբ մեռավ Աֆղալը, նրա բնակարանից սպանվածք տարան, որի մասին միայն ալլահը գիտի: Խալիֆան քառասուն օր մնաց նրա բնակարանում: Քարտուղարները (գրագիրները) նրա մոտ արձանագրում էին բերված իրերը, իսկ անասունները գիշեր ցերեկ փոխադրում էին: Նրա մոտ գտնվեցին այնպիսի արժեքավոր և զարմանահրաշ հազվագյուտ իրեր, որոնց նմանը տեսնված չէր:

Նրա որդիները ձերբակալվեցին: Նա հիսուսյոթ տարեկան էր: Իր հորից հետո իշխեց քսանութ տարի:

էջ 304

ՆՓՐԿԵՐՏԸ ԻՂԱԶԻԻՆ ԱՎԱՏ (ԻԿԹԱ) ՏՐՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում սուլթան Մահմուդը նփրկերտ քաղաքը, որպես ավատ պարգևեց Իլդազի ամիրին:

Բանն այն է, որ նա իր տասնյոթ տարեկան որդուն՝ Հուսամ ալ-Դին Տիմուրտաշին, ուղարկել էր սուլթանի մոտ միջնորդելու Դուբայս իրն Սադակայի համար և նրա կողմից հայտնելու, որ հնազանդ է լինելու, հարկերը վճարելու է, ձիավորներ է հայթայթելու և ամեն օր Հիլլային²⁸³ տրամադրելու է հազար դինար ու ձի: Նրա միջնորդն էր դատավոր Բահա ալ-Դին Աբու-լ-Հասան Ալի իբն ալ-Կասիմ իբն ալ-Շահրգուրին, որն այդ հարցով անդադար զբաղվեց, բայց ապարդյուն: Երբ (Հուսամ ալ-Դինը) ուզեց վերադառնալ, սուլթանը նրա հորը, որպես ավատ, պարգևեց նփրկերտ քաղաքը, որը նախապես պատկանում էր Խլաթի տեր ամիր Սուբմանին: Իլդազին վերցրեց այն և մնաց նրա ու նրա որդիների ձեռքում, մինչև որ հինգ հարյուր ութսուն (1184—1185) թվականին Սալահ ալ-Դին Յուսուֆ իբն Այյուբը այն գրավեց, ինչպես հիշելու ենք, եթե ավազդ կամենա:

էջ 304

ԲԱԼԱՔ ԻԲՆ ԲԱՀՐԱՄԻ ԵԴԵՍԻԱՆ ՊԱՇԱՐԵԼԸ ԵՎ ՆՐԱ ՏԻՐՈՋԸ ԳԵՐԵԼԸ

Այդ տարում Իլդազիի եղբորորդին՝ Բալաք իբն Բահրամը, շարժվեց Եդեսիա քաղաքի դեմ ու պաշարեց, իսկ այն պատկանում էր ֆրանկներին:

Նա որոշ ժամանակ պաշարեց, սակայն չկարողանալով հաղթել, հեռացավ: Նրա մոտ եկավ մի թուրքմեն ու հայտնեց, որ Եդեսիայի ու Սարուզի տեր Զուլիներ (Զուլալին) ի մի է հավաքել իր ձեռքի տակ եղած զորքերը և որոշել է հանկարծակի նրա վրա հարձակվել: Բալաքի զորքերն այդ ժամանակ ցրված էին և մնացել էր միայն շորս հարյուր ձիավոր: Սակայն նա պատրաստվեց պատերազմի:

Շուտով եկան ֆրանկները: Բարեբախտաբար ֆրանկները հասան մի այնպիսի տեղ, ուր հողը նոր էր ջրված և նրանց ձիերը ցեխի մեջ խրվեցին, ասպետները իրենց զենքի ծանրություն պատճառով չկարողացան

աճապարեւ ու վաղեւ, իսկ Բալաքի մարդիկ նրանց վրա նետերի տարափ տեղացին: Ոչ ոք չկարողացավ փախչել և Ջոսլինը գերի ընկավ: Նրան դրեցին ուղտի մորթու մեջ և վրան կարեցին: Բալաքը նրանից պահանջեց Ծղեսիան հանձնել, իսկ սա մերժեց և առաջարկեց հսկայական գումար տալ ու մեծ թվով մահմեդական գերիների աղատ արձակել: Բալաքն այդ առաջարկը մերժեց և նրան տարավ *հարբերդ (հարտրիրտ)* ու բանտարկեց: Նրա հետ գերի էր ընկել նաև նրա մորաքրոջ որդին, որի անունն էր Գիլյոմ (Գուլիամ): Սա (Ջոսլինը) անհավատների սատանա [ոաղմիկներին] էր: Բալաքը գերել էր նաև նրա նշանավոր ասպետներից ու բանտարկել:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆՎԵՅ ԹՎԱԿԱՆ

(12 մարտ 1122—29 փետրվար 1123)

էջ 309

ԻԼՂԱԶԻԻ ՄԱՀՎԱՆ ԵՎ ԴՐԱՆԻՑ ՀԵՏՈ ՀԱԼԵԲԻ ՎԻՃԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում՝ Ռամադան ամսին (3 նոյեմբեր—3 դեկտեմբեր), նըփըրկերտում (Մայյաֆարիկին) մեռավ Իլղազի իբն Ուրտուկը²⁸⁴ և նրա որդին՝ Հուսամ ալ-Դին Տիմուրտաշը, տիրեց Մարգին ղոյակը, իսկ Սուլայման որդին՝ նփրկերտու: Հալեբում էր [իշխում] նրա եղբորորդին՝ Բադր ալ-Դաուլա Սուլայման իբն Աբդալ-Ջաբբար իբն Ուրտուկը և նա մնաց, մինչև որ հորեղբորորդին այն վերցրեց նրանից:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆՅՈԹ ԹՎԱԿԱՆ

(1 մարտ 1123—18 մարտ 1124)

էջ 312—313

ՅՐԱՆԿՆԵՐԻ՝ ԽԱՐԲԵՐԴԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ԵՎ ՆՐԱՆՑԻՑ ԵՏ ՎԵՐՑՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ռաբի Ա ամսին (29 ապրիլ—29 մայիս) ֆրանկները գրավեցին *հարբերդը (հարտբիրտ, հարտաբիրտ)*²⁸⁵, որը Դիար Բաքրի գավառներից էր:

Բանն այն է, որ Բալաք իբն Բահրամ իբն Ուրտուկը, որը *հարբերդի տերն էր*, պաշարեց Քարքար (Կառկառ) ամրոցը, որը *հարբերդի մոտ էր*: Ասորիքի ֆրանկները այս բանը լսեցին, և ֆրանկների թագավոր Բալդուինը (Բաղդուին) իր զորքով եկավ նրան զուրս բռնելու այդտեղից, վախենա-

լով, որ նրան տիրելով կարող է բռնադատել: Նրբ Բալաքը լսեց նրա մոտիկ գտնվելը, գնաց նրա դեմ և ընդհարվեցին Սաֆար ամսին (31 մարտ—28 ապրիլ), կռվեցին, և ֆրանկները նահանջեցին, ու նրանց թագավորը գերի ընկավ մի խումբ մեծամեծ ասպետների հետ, որոնց նա բանտարկեց Խարբերդի ամրոցում: Այդ ամրոցում էին նաև Եգեսիայի տեր Զոսիկը և ֆրանկ առաջնորդներից ուրիշներ, որոնց նա գերել էր [հինգ հարյուր] տասնհինգ թվականին: Բալաքը Խարբերդից գնաց Խառան Ռաբի Ա ամսին ու գրավեց այն: Ֆրանկները խորամանկություն գործադրեցին՝ սիրաշահելով որոշ [մահմեդական] զինվորների և հաղթելով, գրավեցին ամրոցը, իսկ Բալդուին թագավորը գիշերը ուղտի վրա հեռացավ իր երկիրը: Լուրր հասավ [ամրոցի] տիրոջը՝ Բալաքին, որը կրկին եկավ իր զորքով, պաշարեց, նեղեց բերդում եղածներին և ֆրանկների ձեռքից գրավելով, այնտեղ զինվորներ նշանակեց պաշտպանության համար, իսկ ինքը վերադարձավ:

էջ 313

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԱՆՄՈՒԴԻՎ՝ ՎՐԱՅ ԴԵՄ ՏԱՐԱԾ ՀԱՂԹԱՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում սաստկացան վրաց (բուրջ) շարագործությունները իսլամի երկրում և մարդկանց դրուծյունը վատացավ, մանավանդ Դարբանդ-Շիրուանի ժողովրդի, որոնց մեծամեծների մի բազմամարդ խումբ գնաց սուլթանի մոտ՝ բողոքելու նրանց ձեռքից իրենց քաջածի մասին: Նրանք պատմեցին իրենց անդորության և երկիրը պաշտպանելու մեջ անկարող լինելու մասին:

Սա եկավ վրացիների դեմ, երբ սրանք հասել էին Շամախի: Սուլթանը կանգ առավ մի այգում, իսկ վրացիք շարժվեցին նրա դեմ: [Սուլթանի] զորքը սաստիկ վախեցավ, և վեղիր Շամա ալ-Մուլք Օսման իբն Նիզամ ալ-Մուլքը խորհուրդ տվեց սուլթանին այստեղից ետ գնալ, սակայն Շիրուանի ժողովուրդը, երբ այս բանը լսեց, դիմեց սուլթանին ու ասաց՝ մենք կկռվենք, քանի դու մեզ հետ ես, իսկ եթե հեռանաս, մահմեդականների ոգին կթուլանա և կկորչեն: Նա ընդունեց նրանց խոսքն ու մնաց իր տեղում և գիշերն անցկացրեց լարված տրամադրությամբ ու կովի վճռականությամբ: Եվ ալլահը հաջողություն բերեց նրանց՝ վրացիների ու ղփչաղների միջև վեճ ու թշնամություն սերմանելով: Նրանք այդ գիշեր կռվեցին ու փախստականների նման հեռացան և այսպիսով «ալլահը հավատացյալներին ազատեց այդ պատերազմից» (Ղուրան, ԼԳ, 25):

Սուլթանը որոշ ժամանակ մնաց Շիրուանում, ապա վերադարձավ Համադան և հասավ Զումադա Բ ամսին (27 հուլիս—25 օգոստոս):

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(1 նոյեմբեր 1133—21 հոկտեմբեր 1134)

էջ 343

ԱԹԱՔԵԿ ԶԱՆԳԻԻ (ԶԱՆՔԻ)՝ ԱՄԻԴԸ ՊԱՇԱՐԵԼՈՒ ԵՎ ՍՈՒՐ ԲԵՐԴԸ
ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Աթաբեկ Զանգին²³⁶ և Մարզինի տեր Տիմուրտաշը հավաքվեցին, դիմեցին Ամիդ քաղաքն ու պաշարեցին այն: Նրա տերը լուր ուղարկեց Հիսն Քայֆայի (Քեյֆ) տիրոջը՝ Դաուդ իբն Սուլթանին, օգնության կանչելով: Սա հավաքեց իր և այլոց զորքն ու գնաց Ամիդ, որպեսզի նրանց դուրս բջի: Նրանք հանդիպեցին Ամիդի դուսն մոտ ու ճակատամարտը տեղի ունեցավ Զումադա Բ ամսին (29 մարտ—26 ապրիլ), կռվեցին, և Դաուդը պարտվեց ու փախուստի դիմեց, իսկ զորքի մի մասը կոտորվեց:

Զանգին և Տիմուրտաշը շարունակեցին Ամիդը պաշարել, [շրջակա] ծառերը կտրատեցին, երկիրը ապականեցին և այնտեղից վերադարձան առանց արդյունքի հասնելու: Զանգին գնաց ու պաշարեց Սուր բերդը, որը Դիար Բաքրում է, նեղեց նրա [զորքը] և գրավեց այդ տարվա Ռաջաբ ամսին (27 ապրիլ—26 մայիս):

էջ 344

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մալաթիայի տեր Դանիշմանդը հաղթեց Ասորիքում գրտնըվող ֆրանկներին և նրանցից շատերին կոտորեց ու գերեվարեց:

Այդ տարում խալիֆան հաշտվեց Աթաբեկ Զանգիի հետ:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆԻՆԸ ԹՎԱԿԱՆ

(22 հոկտեմբեր 1134—10 հոկտեմբեր 1135)

էջ 346—347

ՀԱՍԱՆ ԻՐՆ ԱԼ-ՀԱՅԻԶԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Արդեն հինգ հարյուր քսանվեց թվականի տակ հիշել ենք, որ Եգիպտոսի տեր (խալիֆա) ալ-Հաֆիզ Լիդինիլլահն իր որդուն՝ Հասանին, վե-

զիր էր նշանակել և գահաժառանգ հայտարարել: Սա մնաց. մինչև այս տարին և մեռավ թունավորված:

.....
Երբ Հասանը մեռավ, Հաֆիզը վեզիր նշանակեց ամիր Տաջ ալ-Դաուլա (տերության թագ) Վահրամին (Բահրամ)²⁸, որը քրիստոնյա էր: Սա իշխանության տեր դարձավ և հայերին պաշտոնների նշանակեց, իսկ մահմեդականները արհամարհվեցին: Այդ մասին հիշելու ենք հինգ հարյուր երեսունմեկ թվականին, եթե բարձրյալն ավազնը կամենա:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(29 սեպտեմբեր 1136—18 սեպտեմբեր 1137)

էջ 356

ՎԱՀՐԱՄԻ՝ ՀԱՖԻԶԻ ՎԵՋԻՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՀԱՆՎԵԼԸ ԵՎ ՌԻԴՈՒԱՆԻ ՎԵՋԻՐ ՆՇԱՆԱԿՎԵԼԸ

Այդ տարում Զումադա Ա ամսին (25 հունվար—23 փետրվար) Եգիպտոսի (Միսր) տեր ալ-Հաֆիզ Լիդինիլլահ ալավի (խալիֆայի) վեզիր Տաջ ալ-Դաուլա Վահրամը (Բահրամը) փախավ:

Նրան վեզիր էր նշանակել իր որդու՝ Հասանի, սպանությունից հետո, հինգ հարյուր քսանինը թվականին (1134—1135): Սա հայ քրիստոնյա էր, կարողացավ երկիրը իր իշխանության տակ առնել, հայերին պաշտոնի նշանակեց, իսկ մահմեդականներին հանեց: Նա և իր նշանակած հայերը վատ վերաբերվեցին, արհամարհեցին [մահմեդականներին] և փափագեցին նրանց [պաշտոնները]:

Եգիպտոսի ժողովրդի մեջ այդ բանից խորշեց Ռիդուան իբն ալ-Ռիհինին, որը զայրանալով և անհանգստանալով մեծ զորք հավաքեց ու քայլեց Կահիրեի (ալ-Կահիրա) վրա: Վահրամը լսելով, առանց կովի ու պատերազմի փախավ Սաիդ (Հարավային Եգիպտոս): Նա դիմեց Ասուան քաղաքը, որի կառավարիչը արգելեց նրան մտնել ու կռվեց նրա հետ, իսկ սևամորթները շատ հայերի կոտորեցին: Երբ նա չկարողացավ Ասուան մտնել, լուր ուղարկեց Հաֆիզին երաշխավորագիր խնդրելով: Սա տվեց և նա վերադարձավ Կահիրե ու բանտարկվեց պալատում: Որոշ ժամանակ մնալուց հետո վանական դարձավ ու դուրս եկավ բանտից:

ՌՈՒՄԻ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԻՐ ԵՐԿՐԻՑ ԱՍՈՐԻՔ ԳԱՆՈՒ ՄԱՍԻՆ

Նախապես ասվեց, որ ֆրանկները Կ. Պոլսի (Կուսթանթինիյա) թագավորին լուր ուղարկեցին՝ օգնութեան կանչելով և հիշեցնելով, թե ինչ էր արել Չանգին: Նրանք համոզում էին նրան օգնութեան հասնել այս երկրին, քանի զեռ ուրիշները չէին տիրել և զեռ ավելորդ չէր նրա գալը: Սա պատրաստվեց և ջանասիրութեամբ ճանապարհ ընկավ: Սկզբում ծովի վրա [նավ] նստեց և եկավ Ատտալիա (Անթալիա), որը (նախապես) նրանն էր ծովի ափին: Այստեղ խարիսխ գցեց և մնաց, սպասելով նավերի գալստյանը, որոնց մեջ կային իր բեռները և զենքը: Երբ հասան, այգտեղից նա գնաց Նիկիա, որը պաշարեց, ու նրա տերերը հաշտութիւն կնքեցին՝ դրամական [հարկ] վճարելու պայմանով: Ասվում է նաև, որ նա նվաճեց այն (առանց պայմանի): Այստեղից նա գնաց Ադանա և Մամեստիա (Մասիսա) քաղաքները, որոնք կիրճերի, ամրոցների տեր հայազգի Լևոնի որդու (իբն Լայուն ալ-Արմանի) ձեռքում էին: Նա երկուսն էլ պաշարեց ու գրավեց: Ապա գնաց Անարզաբա (Այն Ջարբա), պաշարեց ու բռնի ուժով գրավեց: Նա տիրեց Տալլ Համդունին և ժողովրդին տեղափոխեց Կիպրոս (Կուրբուս) կղզին: Ապա Ալեքսանդրեկ (Իսթանդարիյա) նավահանգստից անցնելով, դուրս եկավ Ասորիք, պաշարեց Անտիոքը, Ջուլի-Կադա ամսին (21 հուլիս—19 օգոստոս), նեղեց ժողովրդին, և այնտեղ էր նրա ֆրանկ տերը՝ Ռայմոնդը (Ռիմոնգ): Նրանց միջև դեսպաններ երթևեկեցին, և նրանք հաշտութիւն կնքեցին: Նա այնտեղից գնաց Բադրաս և դրա վրայով մտավ հայազգի Լևոնի որդու (իբն Լայուն ալ-Արմանի) երկիրը, իսկ վերջինս շատ հարստութիւն տվեց ու նրան հպատակվեց: Սակայն ավասը գիտի ճշմարտութիւնը:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(19 սեպտեմբեր 1137—7 սեպտեմբեր 1138)

ՌՈՒՄԻ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԱՍՈՐԻՔ ԳԱՆՈՒ, ԲՈՒՋԱԱՆ ԳՐԱՎԵՆՈՒ ԵՎ ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ ԱՐԱՇՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Մենք հինգ հարյուր երեսունմեկ թվականի տակ հիշեցինք Ռումի թագավորի²⁸⁸ իր երկրից դուրս գալու և ֆրանկների ու Լևոնի որդու (իբն Լայուն) հետ ընդհարվելու մասին:

Իսկ այս տարում նա հասավ Ասորիք, և մարդիկ շատ վախեցան: Նա դիմեց Բուզաա, պաշարեց այն: Իսկ սա գեղեցիկ քաղաք էր Հալեբից վեց փարսախ հեռավորության վրա: Եվ ահա Հալեբի մեծամեծների մի խումբ դիմեց Աթաբեկ Զանգիին, որը պաշարել էր Եմեսան (Հիմս), և նրանից օգնություն ու պաշտպանություն խնդրեցին: Սա նրանց բազմաթիվ զորքեր ուղարկեց, որոնք մտան Հալեբ այն պաշտպանելու հռոմեացի պաշարումից:

Էջ 363

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մարդինի տեր Հուսամ ալ-Դին Տիմուրտաշ Իլդազին գրավեց Հատտախ բերդը՝ Դիար Բաքրում: Այն գրավեց ինչ-որ մեկից՝ Մարուանի տոհմից, որի [տոհմը] ամբողջ Դիար Բաքրի տերն էր: Սա նրանց վերջին մնացորդներից էր:

Այդ տարում մեռավ Դիար Բաքրի, Բաղեշ (Բաղլիս) ու Արզն [քաղաքների] տեր Թուղան Արսլանը, որից հետո իշխեց որդին՝ Ֆարնին, որը կարգավորեց գործերը:

Այդ տարում՝ Սաֆար ամսին (19 հոկտեմբեր—16 նոյեմբեր), մեծ երկրաշարժ եղավ Ասորիքում, Զազիրայոնմ, Դիար Բաքրում, Մոսուլում, Իրաքում և այլ երկներում: Շատ ավերածություն եղավ, և ավերակների տակ շատ ժողովուրդ մնաց:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆԶՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(28 օգոստոս 1139—16 օգոստոս 1140)

Էջ 368

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Գանձակում (Քանչա, Գանչա) և Ատրպատականի ու Առանի այլ կողմերում երկրաշարժ եղավ, սակայն ամենաուժեղը Գանձակում էր, ուր շատ տներ կործանվեցին: Անհամար ժողովուրդ զոհվեց, ասվում է, որ մեռածների թիվը երկու հարյուր երեսուն հազար էր: Մեռածների թվում էին երկրի տեր Կարասունկուրի երկու որդիները: Կործանվեց մի ամրոց, որի տերն էր Մուչահհիդ ալ-Դին Բիհրուզը, որն այնտեղ մեծ քանակությամբ գանձեր ու ունեցվածք կորցրեց:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆԶԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(17 օգոստոս 1140—7 օգոստոս 1141)

էջ 369

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Արդաբիլ քաղաքում մեռավ Ատրպատականի ու Առանիյայի տեր Աթաբեկ Կարասունկուրը, որը հիվանդացել էր թոքախտով։ Սա Թուղրիլ թագավորի մամուլքներից էր և Ատրպատականն ու Առանը (Առանիյա) հանձվեցին ամիր Զաուլի Թուղրիլիին։

Այդ տարում՝ Ռաշաբ ամսին (10 փետրվար—11 մարտ), Մալաթիայի և այլ վայրերի տեր Դանիշմանդը հռոմեաների մի խմբի հաղթեց, որոնց կոտորեց ու ավարի տվեց ունեցվածքը։

Հ Ա Տ Ո Ր Ի Ն Ն Ե Ր Ո Ր Գ

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(27 հուլիս 1142—15 հուլիս 1143)

էջ 6

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում մեռավ Մալաթիայի ու Սահմանային դոտու (Սաղը) տեր Մուհամմադ իբն Դանիշմանդը²⁶⁹, և նրա երկրին տիրացավ Իկոնիայի (Կոնիյա)²⁷⁰ տեր Մասուդ իբն Կիլիշը, որը սելջուկներից էր։

Այդ տարում Ռումի մեծ զորք եկավ Ասորիք ու պաշարեց ֆրանկներին Անտիոքում։ Դուրս եկավ նրա տերը, հանդիպեց Ռումի թագավորին և իրենց հարաբերությունները բարելավեց ու մտավ իր քաղաքը, իսկ այդ տարվա Ռամադան ամսին (20 մարտ—18 ապրիլ) նա մեռավ։

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(16 հուլիս 1143—3 հուլիս 1144)

էջ 7

ԱԹԱԲԵԿԻ ԳԻԱՐ ԲԱՔՐԻ ՈՐՈՇ ՄԱՍԵՐԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Աթաբեկ Զանդին շարժվեց դեպի Դիար Բաքր և մի քանի քաղաքներ ու բերդեր դրավեց։ Դրտնցից էին Թանգու քաղաքը, ապա Սղերդ (Իսիրդ) ու Հիզան քաղաքները և ալ-Դուկ, Մաթլիս, Բանխաբա

(Բատիսիյա), Զու-Կարնայն ամրոցները և ուրիշ վայրեր, ուր իրենից առաջ ուրիշները չէին հասել: Մարդինի շրջանում գրավեց ֆրանկների ձեռքում եղած Համլին, ալ-Մաուզիր, Տալլ Մաուզիր և այլ բերդեր, որոնք Զոսլինին էին պատկանում: Նա բոլորի դրությունը կարգավորեց, պահպանութան համար զորք նշանակեց: Ապա դիմեց Ամիդ ու Հանի քաղաքները և պաշարեց: Նա մնաց այդ կողմերում, կարգի բերելով իր նվաճած [վայրերը] և պաշարեց շնվաճվածները:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆԻՆԸ՝ ԹՎԱԿԱՆ

(4 հուլիս 1144—23 հունիս 1145)

էջ 8.—9

ԵԳԵՍՒԱՅԻ ԵՎ ԶԱԶԻՐԱՅԻ ՈՐՈՇ ՎԱՅՐԵՐԻ ԳՐԱՎՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում՝ Զումադա Բ ամսին (29 նոյեմբեր—27 դեկտեմբեր), Աթաբեկ Իմադ ալ-Դին Զանգի իբն Ակսունկուրը ֆրանկներից գրավեց Եղեսիա քաղաքը, ինչպես նաև նրանց այլ բերդերը Զաղիրայում:

Նրանց վնասը համակել էր ամբողջ Զազիրան և շարիքը տարածվել, նրանց ասպատակութունները հասել էին ամենահեռավոր անկյունները, մինչև Ամիդ, Մծբին (Նասիբին), Ռաս ալ-Այն և ալ-Ռեակկա: Նրանց թագավորութունը այդ երկրում տարածվում էր Մարդինի մոտից մինչև Եփրատ, ինչպես Եղեսիա (Ռուհա), Սարուզ, ալ-Բիրա, Սինն իբն Աթիյա, Համլին (Զամլին), ալ-Մաուզիր և Կարագի ու այլ վայրեր: Այս շրջանները, ինչպես նաև Եփրատից արևմուտք ընկած այլ վայրեր, պատկանում էին Զոսլինին, որը մեծ հեղինակութուն էր ֆրանկների մեջ և նրանց զորքի հրամանատարը, քանզի քաջ էր ու խորամանկ:

Աթաբեկը գիտեր, որ եթե գնար այն պաշարելու, այնտեղ կհավաքվեին պաշտպան ֆրանկները և անկարելի կլիներ գրավել անառիկության պատճառով: Ուստի դբաղվեց Դիար Բաքրով, որպեսզի այն տպավորութունը թողնի, թե ժամանակ չունի նրանց երկիրը արշավելու: Երբ (ֆրանկները) տեսան, որ նա անկարող է Դիար Բաքրի Ուրտուկիյա [տոհմի] և այլ տերերի հետ կռիվը կես թողնելու, հանգստացան, և Զոսլինը թողեց Եղեսիան, անցավ Եփրատը՝ դեպի արևմտյան կողմերը: Եկան Աթաբեկի լրտեսներն ու տեղեկացրին կատարվածի մասին: Նա երթի կոչ արեց իր զորքին (հրամայելով), որ մյուս օրը Եղեսիայի կովից ոչ որևիտ չմնա: Ամիրներին իր մոտ հավաքեց ու ասաց՝ ճաշը մատուցեք, և ավելացրեց, իմ սեղանի վրա ինձ հետ թող ուտի միայն նա, ով ինձ հետ կխոցվի Եղեսիայի դռան մոտ: Միայն մի ամիր մոտեցավ նրան, ինչպես

նաև մի տղա, որի համարձակութեան և քաջութեան մասին շփոթեմք, մինչ-դեռ ոչ ոք չէր կարող նրան հավասարվել պատերազմում: Ամիրն ասաց տղային՝ ի՞նչ գործ ունես դու այստեղ: Աթաբեկն ասաց՝ թող նրան, ալ-լահը վկա, ևս տեսնում եմ մի դեմք (մի մարդ), որն ինձանից ետ չի մնալու:

Նրանք զորքի հետ շարժվեցին առաջ և հասան Եդեսիա: Նա առաջինն էր, որ հարձակվեց և տղան էլ նրա հետ: Ֆրանկների հեծելազորից (խայյալա) մի ասպետ (ֆարիս) հարձակվեց Աթաբեկի վրա, իսկ հիշյալ ամիրը նրա առաջը կտրեց և խոցեց ու սպանեց, փրկելով նահատակին* (Աթաբեկին): Նա (Աթաբեկը) քսանութ օր պաշարեց քաղաքը, կովեց և բազում հարձակումներ գործեց: Եկան քանդողները և քաղաքի պարիսպը ծակեցին: Նա շտապում էր կովի մեջ, քանզի վախենում էր, որ ֆրանկները կհավաքվեն, կհարձակվեն և կստիպեն թողնել քաղաքը: Եվ ահա փլվեց այն մասը (բաղնա), որ քանդողները ծակում էին և նա քաղաքը գրավեց բռնի ուժով: Նա պաշարեց միջնաբերդը և այն էլ գրավեց: Ապա կողոպտեցին մարդկանց ունեցվածքը, գերեվարեցին երեսաներին և կոտորեցին ռազմիկներին:

Սակայն, երբ Աթաբեկը դիտեց քաղաքը, նրան դուր եկավ և մտածեց որ նման քաղաքի կործանումը [խելոք] քաղաքականություն չէ: Նա հրամայեց իր զորքին ետ տանել [գերված] տղամարդկանց, կանանց ու երեխաներին իրենց տները, վերադարձնել ավարը՝ կահ-կարասի և այլ պիտույքներ: Ամեն ինչ վերադարձվեց և ոչ ոք ոչինչ չկորցրեց, բացի շնչին քաներից, որ զինվորները մոռացել էին: Քաղաքը վերստացավ իր նախկին վիճակը և նա զորք թողեց այն պաշտպանելու:

Նա (Աթաբեկը) գրավեց Սարուջը և Եփրատից (ալ-Ֆուրատ) արևելք ֆրանկների ունեցած այլ վայրերը, բացի ալ-Բիրայից, որն ամուր էր և անառիկ Եփրատի ափին: Նա գնաց պաշարեց, սակայն [քաղաքը] շատ մթերք և զորք ուներ, որի շնորհիվ պաշարված դիմացավ, մինչև որ նա հեռացավ այնտեղից, ինչպես պատմելու ենք, եթե ալլահը կամենա:

Պատմվում է, որ տոհմաբանությունների և պատմության տեղյակ մի իմաստուն ասել է. Սիկիլիայում կղզու տերը ծովի վրա մի ջոկատ էր ուղարկել արևմտյան Տրիպոլիս (Թարաբուլուս) ու նրա շրջանները և նրանք կողոպտել ու կոտորել էին: Իսկ Սիկիլիայում կար մի գիտուն ու բարեպաշտ մահմեդական, որին կղզու տերը հարգում, պատվում էր, նրա կարծիքը նկատի առնում և նրան նախապատվություն էր տալիս քահանաների ու վանականների նկատմամբ: Այդ պատճառով նրա նահանգի ժողովուրդը ասում էր, որ նա (կղզու տերը) մահմեդական էր: Մի օր սա

* Աթաբեկ Ջանգին պատմիչների մոտ կոչվում է շահիդ (նահատակ):

(կղզու տերը) նստած էր մի հյուրասենյակում, որը նայում էր դեպի ծովը և ահա գալիս է մի գեղեցիկ նավ, որի [մարդիկ] պատմում են, որ նրա զորքը մտնւ է իսլամի երկիրը, կողոպտել, կոտորել և հաղթանակ տարել: Այդ մահմեդականը նստած էր նրա կողքին, սակայն ննջում էր: Ասում է նրան թագավորը՝ ո՛վ այսինչ, չե՛ս լսում, թե ինչ են ասում, ասում է՝ ո՛չ, ասում է՝ նրանք պատմում են այսպես և այսպես, ինչո՞ւ Մուհամմադը (մոռացել) այդ երկիրը և նրա ժողովրդին: Ասաց (մահմեդականը)՝ նա րացակա էր, որովհետև ներկա է եղել Եդեսիայի նվաճմանը, որը մահմեդականները նոր են իրագործել: Ներկա եղող ֆրանկները ծիծաղում են. թագավորն ասում է՝ մի ծիծաղեք, ալլահը վկա, նա միայն ճշմարտությունն է ասում: Մի քանի օրից Ասորիքի ֆրանկներից լուր է հասնում նրա (Եդեսիայի) գրավման մասին: Բարեպաշտ և կրոնասեր մարդկանցից լսել եմ, որ մի բարեպաշտ մարդ երազում տեսել է (Եդեսիայի) նահատակին (Աթաբեկին) և հարցրել նրան, թե ի՞նչ է արել քեզ ալլահը և նա ասել է՝ ներեց (իմ մեղքերը) Եդեսիայի նվաճման փոխարեն:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆ ԹՎԱԿԱՆ

(24 հունիս 1145—12 հունիս 1146)

էջ 11

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում մեռավ Բուրունկուշ ալ-Ջաբալին՝ Իսֆահանի տերը, որը նույնպես Իրաքում շիհնա²⁹¹ էր (ոստիկանապետ): Սա մի հայազգի էր, որ ծառա էր եղել վաճառականներից մեկի մոտ:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(13 հունիս 1146—1 հունիս 1147)

էջ 13

ԱԹԱՐԵԿ ԻՄԱԴ ԱԼ-ԴԻՆ ԶԱՆԳԻԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՎԱՐՔԻ ՈՐՈՇ ԳՄԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

[Ջանգիի] իշխանությանը տիրանալուց հետո, թշնամիները շրջապատել էին նրա երկիրը: Ամեն մեկն աչք էր դրել նրա տիրույթներին ու կամենում էր գրավել, իսկ ինքը իր տիրույթները պահպանելուց բացի, տարի շեր անցնում, որ նվաճումներ չկատարեր: Մուստաբշիդ Բիլլահ խալիֆայի տիրույթները սահմանակից էին Տաբրիսի կողմից, և նա եկել պա-

շարեւ էր Մոսուլը: Մյուս՝ Շահրզուրի կողմից նա նկատում էր սուլթան Մասուդի [գործունեութիւնը]: Նույնպիսին էին հարաբերութիւնները երկաթի տեր Իբն Սուլեմանի, Հիսն Քայֆայի տեր Դաուդ իբն Սուլեմանի և Ամիրի ու Մարդինի տիրոջ հետ: Սրան ավելացրեք նաև ֆրանկներին, որոնք սահմանակից էին Մարդինից մինչև Դամասկոս և հենց Դամասկոսի ամիրներին: Այս տարբեր նահանգները (իշխանութիւնները) շրջապատել էին նրա տիրույթները ամեն կողմից, իսկ ինքը մեկ այս կողմից էր հարձակվում, մեկ այն, մեկ գրավում էր, մեկ խորամանկում, այնպես որ ամեն մեկից մի բան նվաճել էր:

էջ 14

ԱՔԱՐԵԿԻ ՄԱՀՎԱՆԻՅ ՀԵՏՈ ԵԴԵՍԻԱՅԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ջոսլին Ֆրանկը (Ջոսլին ալ-Ֆիրինջի)²⁹² Եդեսիայի [նախկին] տերը, իր տիրույթներից, այսինքն՝ Տելլ Բաշիրից և դրացի վայրերից նամակ դրեց Եդեսիայի բնակիչներին, որոնք ընդհանրապես հայեր էին, համոզեց նրանց ըմբոստանալու և մերժելու մահմեդականների [տիրապետութիւնը] և քաղաքն իրեն հանձնելու: Նրանք համաձայնեցին, և նա նշանակեց այն օրը, երբ ինքը կհասնէր նրանց մոտ:

Նա իր զորքով գնաց Եդեսիա, գրավեց քաղաքը, սակայն միջնաբերդում գտնվող մահմեդականները գիմարեցին, և նա կովեց նրանց հետ: Լուրը հասավ Նուր ալ-Դին Մահմուդ իբն Ջանգիին, որը Հալեբում էր և սա աճապարանոք հասավ իր զորքով: Երբ [Ջանգիին] մոտեցավ, Ջոսլինը դուրս եկավ ու փախավ, վերադառնալով իր տիրույթները: Նուր ալ-Դինը մտավ քաղաք, կողոպտեց ու գերեվարեց ժողովրդին և այս անգամ արդեն [քաղաքը] կողոպտվեց ու դատարկվեց իր բնակչութիւնից և քերը մնացին: Այսուհանդերձ, շատերը կարծում են, թե քաղաքը կողոպտվեց այն ժամանակ, երբ (վերոհիշյալ) նահատակը (Աթաբեկը) գրավեց քաղաքը, սակայն սա ճիշտ չէ:

Եդեսիայի ապստամբութեան լուրը հասել էր Սայֆ ալ-Դին Ղազիին, որը զորք ուղարկեց, սակայն նրան կանխել էր [եղբայրը]՝ ալ-Մալիք Նուր ալ-Դինը, որը մտել էր քաղաք ու կողոպտել, իսկ վերջիններս (Ղազիի զորքը), որոնք դեռ ճանապարհին էին, ետ դարձան:

էջ 15

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում սուլթան Մասուդը բանտարկեց իր եղբորը՝ Սուլայմանին, Տաքրիտի բերդում:

Այդ տարում մեռավ Առանիյայի և Ատրպատականի որոշ մասերի տեր մար Ջատուլի ալ-Թուղրիլին: Նա սկսել էր ապստամբության պատրաստվել, բայց մահը հանկարծակի վրա հասավ՝ արյունահոսութուն ունեցավ և մեռավ:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆՎԵՅ ԹՎԱԿԱՆ

(20 ապրիլ 1151—7 ապրիլ 1152)

էջ 29—30

ՆՈՒՐ ԱԼ-ԴԻՆԻ՝ ՋՈՍԼԻՆԻՑ ՊԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՋՈՍԼԻՆԻ ԳԵՐԻ ԸՆԿՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Նուր ալ-Դին Մահմուդն իր զորքը հավաքեց ու գնաց Ջոսլին Ֆրանկի երկիրը, որը Հալբրի հյուսիսում էր: Նրանում էին Տայլ Բաշիրը, Այնթապը (Այն Տաբ), Ազագը և այլ վայրեր: Նա որոշեց պաշարել ու գրավել այն: Ջոսլինը, ալլահի անեծքը նրա վրա, ֆրանկների անպարտելի ասպետն էր, թե՛ քաջ, թե՛ խելոք: Սա երբ իմացավ այդ մասին, շատ ֆրանկների հավաքեց ու գնաց Նուր ալ-Դինի դեմ: Նրանք բախվեցին ու ընդհարվեցին: Մահմեդականները պարտվեցին, կոտորվեցին, և մեծ բազմություն գերի տարվեց:

Գերի ընկածների մեջ էր Նուր ալ-Դինի զինակիրը (սիլահդար): Ջոսլինը վերցրեց նրան ու Նուր ալ-Դինի զենքերը և ուղարկեց Իկոնիայի և Ակսարայի տեր ալ-Մալիք Մասուդ իբն Կիլիշ Արսլանին, ասելով՝ սա քո փեսայի զենքերն են և հետագայում սրանից ավելին էլ է գալու:

Երբ Նուր ալ-Դինը այս մասին իմացավ, շատ վիրավորվեց և հնարներ մտածեց Ջոսլինի դեմ, իր հանգիստը կորցրեց վրեժի մասին մտածելով: Նա թուրքմենների ամիրների մի խումբ կանչեց, լավ վարձատրեց, պայմանով, որ Ջոսլինին բերեին ու հանձնեին սպանված կամ գերի բռնված, քանզի գիտեր, որ եթե ինքը անձամբ զնար, նա կպաշտպանվեր իր զորքով ու բերդերով:

Թուրքմենները նրա (Ջոսլինի) վրա լրտեսներ նշանակեցին: Երբ սա որսի դուրս եկավ, սրանցից մի խումբ հասավ նրա ետևից ու բռնեց նրան: Նա դրամ խոստացավ նրանց, և սրանք համաձայնեցին բաց թողնել, եթե դրամը [անմիջապես] բերվեր: Նա մարդ ուղարկեց բերելու: Սակայն նրանցից մեկը գնաց Հալբր Նուր ալ-Դինի տեղակալ (Նաիբ) Աբու Բաքր իբն ալ-Պայայի մոտ ու տեղեկացրեց դեպքերի մասին, և նա զորք ուղարկեց: Սա վրա հասավ թե՛ թուրքմեններին, թե՛ Ջոսլինին, որին գերի բռնեց և նրա (Նուր ալ-Դինի) մոտ տարավ:

Նրա (Ջոսլինի) գերի բռնվելը մեծագույն նվաճումներից էր, որովհետև սատանա էր, շարագործ, մահմեդականների համար սպառնալիք և դաժան՝ սրտով: Այսպիսով ամբողջ քրիստոնեությունը մեծ վնաս կրեց, Երբ սա գերի ընկավ, Նուր ալ-Դինը եկավ ու կարճ ժամանակում գրավեց նրա բերդերը՝ Տալլ Բաշիր, Այնթափ (Այն Տափ), Ազազ, Տալլ Խալիդ, Կուրուս, ալ-Ռավանդան, Բուրջ ալ-Ռուսաս, Հիսն ալ-Բարա, Քաֆր Սուդ, Քաֆր Լասա, Տլուք (Դուլուք), Մարաշ, Նահր ալ-Ջաուզ և այլ վայրեր՝ նրա կալվածներում:

Ամեն անգամ, որ Նուր ալ-Դինը մի բերդ էր գրավում, այնտեղ էր տանում տաս տարվա անհրաժեշտ ամեն ինչ բերդերի համար: Սա էր նրա սովորությունը, քանզի վախենում էր, որ ֆրանկների կողմից որևէ շարիք կհասնի մահմեդականներին և երկիրը անպաշտպան կմնար թշնամու դիմաց:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(8 ապրիլ 1152—28 մարտ 1153)

էջ 37

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում մեռավ Մարդինի ու Եփրկերտի տեր Հուսամ ալ-Դին Տիմուրտաշը: Նրա իշխանությունը երեսուն տարուց ավելի տևեց: Նրան հաջորդեց որդին՝ Նաջմ ալ-Դին Ալրին (Ալփի):

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(29 մարտ 1153—17 մարտ 1154)

էջ 43

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Հայաստանում վրացիների (քուրջերի) և Կարնո քաղաքի (Արզան ալ-Ռում)²⁹³ տեր Սալդուկի միջև սաստիկ պատերազմ եղավ, Սալդուկը պարտվեց: Վրացիները նրան գերեցին և ապա ազատ արձակեցին:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՍՈՒՆ ԹՎԱԿԱՆ

(7 մարտ 1155—24 փետրվար 1156)

էջ 47

Այդ տարում Անի քաղաքում²⁹⁴ Հայոց կրոնավորները (քահանաներ) ապստամբեցին և այն գրավելով ամիր Շադդադից, հանձնեցին եղբորը՝ Տաղուինին:

(31 դեկտեմբեր 1160—20 դեկտեմբեր 1161)

էջ 73

ԻՔՆ ԱԿՍՈՒՆԿՈՒՐԻ ԵՎ ԵԼՏԿՈՒՅԻ ԶՈՐՔԻ ՄԻՋԵՎ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

Երբ հաշտութիւն կայացաւ Ելտկուզ (Իլդիգուզի)⁵ և Ինանջի²⁹⁶ միջև, նա (Ելտկուզը) [մարգ] ուղարկեց, Մարաղայի տիրոջ Իբն Ակսունկուր ալ-Ահմադիլիին հրավիրեց՝ գալ, հպատակութիւն հայտնել սուլթան Արսւլան շահին²։ Սա հրաժարվեց այդ բանից, ասելով՝ ինձանից հրաժարվեք, ես սուլթան (տիրակալ) ունեմ։

Ելտկուզը զորք հավաքեց իր որդու՝ Բահլավանի, հետ մեկտեղ։ Լուրը հասաւ իբն Ակսունկուրին, որը իմաց տվեց խաթի տեր Շահ Արմանին, դաշնակցեց նրա հետ, ու ձեռք ձեռքի տվեցին։ Շահ Արմանը մեծ զորք ուղարկեց ներողութիւն խնդրելով, որ ինքը չի գալու, որովհետև գտնվում էր (իշխում էր) մի սահմանային ամրութիւնում (սաղր), որը թողնել չէր կարող։ Այսպիսով, իբն Ակսունկուրը ուժեղացաւ, նրա զորքը մեծացաւ ու գնաց Բահլավանի դեմ։ Նրանք ընդհարվեցին Ասբիուդ գետի վրա ու կռիվը սաստկացաւ։ Բահլավանը ամենախայտառակ ձևով փախուստի դիմեց և նա ու իր զորքը հասան Համադան՝ տխուր վիճակում։ Նրա մերձավորների մեծ մասը երաշխավորագիր խնդրելով [հանձնվեց] իբն Ակսունկուրին, և վերջինս հաղթական վերադարձաւ իր երկիրը։

էջ 75

ՍԱԼԻՆ ԻՔՆ ՌՈՒԶՁԻՔԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՈՐԴՈՒՄ ԸՆԴՁՁԻՔԻ ՎԵՋԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում՝ Ռամադան ամսին, սպանվեց հայազգի ալ-Մալիք ալ-Սալիհ Աբու-լ-Ղարատ Բալաի իբն Ռուզզիքը²⁹⁸ Եգիպտոսի տեր ալավի (շիայական) ալ-Ադիդ [խալիֆայի] վեզիրը։

Նրա սպանութեան պատճառն այն էր, որ նա տերութեան մեջ մեծ բռնակալ էր դարձել և իր ձեռքն էր վերցրել հրամայելու, արգելելու և հարկերը տնօրինելու [իրավունքը], քանի որ Ադիդը փոքրահասակ էր և հենց ինքն էր նրան նշանակել։ Նա ճնշեց մարդկանց, շատ մեծամեծների հեռացրեց ու ցրեց երկրում, որպեսզի չապստամբեն իր դեմ, իսկ իր դստերն ամուսնացրեց Ադիդի հետ։ Պալատի կանայք նրան թշնամի էին, իսկ Ադիդի հորաքույրը դրամ ուղարկեց Եգիպտոսի իշխաններին և հրավի-

րեց նրանց սպանելու [Սալիհին]։ Այս հարցում նրա ամենամեծ թշնամին մի մարդ էր, որը կոչվում էր Իբն ալ-Ռաի։ Նրանք (ղավաղիրները) սպասեցին նրան պալատի մի դահլիճում։ Երբ մտավ [դահլիճ], հանկարծակի խփեցին դանակներով և մահացու վերքեր հասցրեցին։ Նրան տարան իր տունը դեռ կենդանի վիճակում։ Նա լուր ուղարկեց Ադիդին, մեղադրելով, որ հակառակ նրան մատուցած իր ծառայությունների համաձայնվել էր իրեն սպանել տալ։ Ադիդը երդվեց, որ բոլորովին տեղյակ չէ և ոչ մի համաձայնություն չի տվել։ [Սալիհը] ասաց՝ եթե իրոք անմեղ ես, ապա քո հորաքրոջը ինձ հանձնիր, որպեսզի վրեժս լուծեմ։ [Ադիդը] հրամայեց ձերբակալել և ուղարկել նրան։ [Սալիհը] բռնի բերել տվեց նրան իր մոտ և սպանեց, իսկ վեզիրությունը կտակեց իր որդուն՝ Ռուզդիբին, որը կոչվեց ալ-Ադիլ (արդար)։ Հոր մահից հետո սա ստանձնեց իշխանությունը։

Սալիհը լավ, ճարտար լեզվով բանաստեղծություններ ունի, որոնք վկայում են նրա հարուստ արժանիքների մասին։

էջ 77

ՎՐԱՑԻՆԵՐԻ՝ (ՔՈՒՐՁ) ԱՆԻ ՔԱՂԱՔԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում՝ Շաբան ամսին (26 հուլիս—23 օգոստոս), վրացիք (քուրջ) հավաքվեցին իրենց թագավորի շուրջ ու շարժվեցին դեպի Անի քաղաքը՝ Առան (Արման)²⁹⁹ երկրում, գրավեցին³⁰⁰ ու շատերին կոտորեցին։

Երբ տեղեկացավ իսլաթի տեր Շահ Արման իբն Իբրահիմ իբն Սուբմանը, հավաքեց զորքը, նրա հետ հավաքվեցին նաև մեծ թվով կամավորներ։ Եկավ նրանց դեմ, հանդիպեց նրանց, ու կռվեցին։ Մահմեդականները պարտվեցին, նրանց մեծ մասն սպանվեց, շատերը գերի ընկան, իսկ Շահ Արմանը պարտված հեռացավ և նրա հետ իր զորքից վերադարձավ միայն շորս հարյուր ձիավոր³⁰¹։

էջ 77

ՏԱՐԻՆԻ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում վրացիների (քուրջ) և Կարնո քաղաքի (Արզան ալ-Ռումի) տեր ալ-Մալիք Սալդուկ իբն Ալիի միջև կռիվ ու պատերազմ տեղի ունեցավ, որի մեջ Սալդուկը և իր զորքը պարտվեցին, իսկ ինքը գերի ընկավ։ Նրա Շահ Բանուար (Բանու) քրոջ հետ ամուսնացել էր իսլաթի տեր Շահ Արման իբն Սուբման իբն Իբրահիմ իբն Սուբմանը։ Սա (քուրջ)

մի թանկարժեք նվեր ուղարկեց վրաց (քուրջ) թագավորին, խնդրելով նրանից աղատել իր եղբորը: [Թագավորը] աղատ արձակեց, և սա վերադարձավ իր երկիրը:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՍՈՒՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(21 դեկտեմբեր 1161—9 դեկտեմբեր 1162)

էջ 79—80

ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ՈՒ ՎՐԱՅ ՄԻՋԵՎ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում՝ Շաաբան ամսին (16 հուլիս—13 օգոստոս), վրացիք (քուրջ) հավաքվեցին մեծ բազմությամբ՝ երեսուն հազար ռազմիկ, և մրտան մահմեդականների երկիրը ու դիմեցին Դուլին⁵⁹² քաղաքը Ատրպատականում: Գրավեցին այն, կողոպտեցին և նրա ու շրջակայքի բնակիչներից տաս հազար մարդ կոտորեցին, նրանց կանանց հափշտակեցին ու շատերին գերեվարեցին: Կանանց մերկացրին և բոբիկ ու մերկ քայլել տվեցին, վառելով նաև գլխավոր մզկիթը և [այլ] մզկիթներ:

Երբ իրենց երկիրը հասան, վրացի կանայք դատապարտեցին մահմեդականների կանանց նկատմամբ արածը, ասելով՝ դուք մահմեդականներին ստիպում եք մեր նկատմամբ անել այն, ինչ որ դուք արել եք նրանց կանանց և հագրեցին նրանց:

Երբ լուրը հասավ Ատրպատականի, Ջաբալի ու Սպահանի տեր Շամսալ-Դին Իլդիգուզին, հավաքեց իր զորքն ու կուտակեց. նրան միացավ հլաթի տեր Շահ Արման իբն Սուբման ալ-Կութբին, Մարաղայի տեր իբն Ակսունկուրը և ուրիշներ: Հավաքվեց մի մեծ զորք, որի թիվը հիսուն հազար ռազմիկից ավելի էր և շարժվեց դեպի վրաց (քուրջ) երկիրը (հինգ հարյուր) հիսունութ թվականի Սաֆար ամսին, կողոպտեցին, հափշտակեցին կանանց ու երեխաներին, գերեվարեցին տղամարդկանց: Վրացիք (քուրջ) նրանց դեմ ելան, և սաստիկ ճակատամարտ եղավ, որի ընթացքում երկու կողմերն էլ դիմացան և նրանց միջև պատերազմը մեկ ամսից ավելի տևեց: Մահմեդականները հաղթեցին, իսկ վրացիք փախուստի դիմեցին և շատերն սպանվեցին, ինչպես նաև դերի ընկան:

Պարտության պատճառն այն էր, որ վրացիներից մեկը եկավ Իլդիգուզի մոտ, ընդունեց մահմեդականութունը և ասաց՝ տուր ինձ զորք, որ ես իմ իմացած ճանապարհով տանեմ ու ետևի կողմից հասցնեմ վրաց ճամբարը այնպես, որ նրանք այդ բանը չկռահեն: [Իլդիգուզը] վստահեց նրան, տվեց զորք և նշանակեց վրաց [ճամբարը] հասնելու օրը: Երբ այդ

օրը հասավ, մահամեղականները հարձակվեցին վրացիների վրա և երբ կովում էին, հասավ մահամեղականացած վրացին զորքի հետ միասին, գոնացին ավաճ աքբար և թիկունքից հարձակվեցին վրացիների վրա: Սրբանք պարտվեցին ու շատերը կոտորվեցին, իսկ մահամեղականները նրանց ունեցվածքից անհաշիվ ավար տարան, քանզի [վրացիք] հույս դնելով իրենց թվի վրա, վստահ էին իրենց հաղթանակին, իսկ ավաճը հուսախափ արեց նրանց: Մահամեղականները երեք օր ու գիշեր հետապնդում, կոտորում ու գերեվարում էին և հաղթական վերադարձան:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆ ԹՎԱԿԱՆ

(18 նոյեմբեր 1164—6 նոյեմբեր 1165)

էջ 91

ԿԻԼԻՋ ԱՐՍԼԱՆԻ ԵՎ ԻՖՆ ԴԱՆԻՇՄԱՆԴԻ ՄԻՋԵՎ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում թշնամություն ընկավ Իկոնիայի (Կունիյա) և Ռումի երկրից իրեն հարևան [հոգերի] տեր ալ-Մալիք Կիլիջ Արսլան իբն Մասուդ իբն Կիլիջ Արսլանի³⁰³ և Մալաթիայի ու Ռումի այլ մասերի տեր Յաղի Արսլան իբն Դանիշմանդի միջև և սաստիկ պատերազմ տեղի ունեցավ:

Բանն այն է, որ Կիլիջ Արսլանը ամուսնացել էր ալ-Մալիք Սալդուկ իբն Ալի իբն Աբու-լ-Կասիմի դստեր հետ: Հարսը տարվեց Կիլիջ Արսլանի մոտ մեծ օժիտով, որի արժեքը չգիտենք: Մալաթիայի տեր Յաղին հարձակվեց նրա վրա, հափշտակեց հարսին իր ամբողջ ունեցվածքով և կամեցավ ամուսնացնել նրան իր եղբորորդու՝ Զու-լ-Նուն իբն Մուհամմադ իբն Դանիշմանդի հետ: Նա հրամայեց հարսին հրաժարվել մահամեղականութունից և ամուսնացրեց իր եղբորորդու հետ:

Կիլիջ Արսլանը հավաքեց իր զորքը և շարժվեց իբն Դանիշմանդի դեմ: Նրանք իրար հանդիպեցին, պատերազմեցին ու պարտվեց Կիլիջ Արսլանը: Նա օգնություն խնդրեց Ռումի թագավորից, որը մեծ զորք ուղարկեց նրան:

Այդ օրերին մեռավ Յաղի Արսլան իբն Դանիշմանդը և Կիլիջ Արսլանը տիրեց նրա երկրի մի մասին: Նա հաշտվեց Մալիք Իբրահիմ իբն Մուհամմադ իբն Դանիշմանգի հետ, որը տիրացել էր երկրին հորեղբոր՝ Յաղի Արսլանի [մահվանից] հետո: Զու-լ-Նուն իբն Մուհամմադ իբն Դանիշմանդը տիրացավ Կեսարիա (Կայսարիյա) քաղաքին, իսկ Շահան Շահ իբն Մասուդը՝ Կիլիջ Արսլանի եղբայրը, տիրացավ Անկիրիոն (Անքուրիյա)

քաղաքին և նրանց միջև հարաբերությունները կարգավորվեցին, ու համաձայնություն գոյացավ:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(7 նոյեմբեր 1165—27 հոկտեմբեր 1166)

էջ 94

ՏԱՐԻՔԻ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում վրացիք (քուրջ) մեծ զորքով դուրս եկան և ասպատակեցին տարբեր գավառներ, մինչև որ հասան Գանձակ (Քանջա, Գանջա) կոտորեցին, գերեցին, շատերին գերեվարեցին և անհաշիվ կողոպտեցին:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆՉՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(5 հոկտեմբեր 1168—24 սեպտեմբեր 1169)

էջ 101

ԱՍԱԴ ԱԼ-ԴԻՆ ՇԻՐՔՈՒՂԻ ՄԱՀՎԱՆ ՄԱՍԻՆ

.....
Ինչ վերաբերում է նրա (Շիրքունհի) գործունեության սկզբնավորմանը և նուր ալ-Դինի մոտ ծառայության մտնելուն, ապա (պիտի ասենք), որ նա և եղբայրը՝ Նաջմ ալ-Դին Այյուբը՝ Շաղիի երկու որդիները, Ատրպատականի (ՏԻԿ) Դուին քաղաքից են: Նրանք ծագում են քրդական ալ-Ռավադիյա [ցեղից], իսկ այս ցեղի մարդիկ ամենաազնիվ քրդերից են: Նրանք եկան Իրաք ու ծառայության մտան Բաղդադի շիհնա (ոստիկանապետ, կառավարիչ) Մուջահիդ ալ-Դին Բիհրուզի մոտ:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(23 օգոստոս 1172—11 օգոստոս 1173)

էջ 119

ԼԵՎՈՆԻ ՈՐԳԻ ՄԼԵՂԻ՝ ՈՌԻՄԻ ԳԵՄ ՏԱՐԱՆ ՀԱՂԹԱՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում՝ Ջուժաղա Ա ամսին (19 դեկտեմբեր—18 հունվար), Հալեբին հարևան լեռնանցքների երկրի տեր հայազգի Լեռնի որդի Մլեջը

(Մալիհ իբն Լայուն) հաղթեց Կ. Պոլսի (Կուսթանթինա) Ռումի զորքին: Բանն այն է, որ հիշյալ Մլեհը ենթակա էր Նուր ալ-Դինին, որը նըրան ավատական ընդարձակ տիրույթներ (իկթա) էր տվել և միաժամանակ Նուր ալ-Դինի ծառայության մեջ էր, ֆրանկների դեմ նրա պատերազմների կազմակերպիչն ու ընկերակիցը: [Նուր ալ-Դինի] այս վերնաբերմունքը հետևանք էր խելացիության: Երբ Նուր ալ-Դինին ասացին, թե ի՞նչ իմաստ ունի նրան ծառայության ընդունելը և Ասորիքում տիրույթներ շնորհելը, նա պատասխանեց՝ նրան օգտագործում եմ իր կրոնի (միլլատ)³⁰⁴ մարդկանց դեմ պայքարելու համար և այդ միջոցով իմ զինվորների մի մասը ավատում եմ դրացի երկրների վրա հարձակվելու [պարտականությունից]: Սակայն Մլեհն (Մալիհ)³⁰⁵ էլ իր հերթին հենվում էր Նուր ալ-Դինի վրա դրացի հայերի և հոռոմների դեմ [պայքարելու համար]: Ադանա, Մամեստիա (Մասիսա) և Տարսոն (Թարսուս) քաղաքները Կ. Պոլսի տիրոջ՝ Ռումի թագավորի ձեռքում էին, իսկ Մլեհը վերցրեց նրանից, որովհետև դրանք իր երկրին հարևան էին: Ռումի թագավորը մեծ զորք ուղարկեց նրա դեմ, (հրամանատար) նշանակելով իրեն ազգական մի քանի հայտնի պատրիկներ: Մլեհը Նուր ալ-Դինի զորքերի հետ նրանց դեմ դուրս եկավ պատերազմի և համառ կռվից հետո հոռոմները պարտվեցին, շատերն սպանվեցին ու գերի ընկան: Մլեհի ուժն ավելացավ, իսկ հոռոմները իրենց հույսը կտրեցին այդ երկրից: Մլեհը Նուր ալ-Դինին ուղարկեց իր ավարի զգալի մասը և երեսուն հոգի [հոռոմների] նշանավոր ու երևելի մարդկանցից: Նուր ալ-Դինը սրա մի մասը ուղարկեց ալ-Մուստադի Բիամր-իլահ խալիֆային և գրեց նրան, հպարտանալով ձեռք բերված հաղթանակով [որպես իրենը ներկայացնելով], քանի որ իր զինվորներն էլ էին այն իրագործել:

էջ 120

ՆՈՒՐ ԱԼ-ԴԻՆԻ՝ ԿԻԼԻՋ ԱՐՍՆԱՆԻ ԵՐԿՐԻ ՎՐԱ ՀԱՐՁԱԿՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Նուր ալ-Դին Մահմուդ իբն Զանգին շարժվեց դեպի Իզդ ալ-Դին Կիլիջ Արսլան իբն Մասուդ իբն Կիլիջ Արսլանի թագավորությունը, որի մեջ են Մալաթիա, Սեբաստիա (Սիվաս), Ակսարա և այլ վայրեր, պատերազմելով չրավելու նպատակով:

Բանն այն էր, որ Կիլիջ Արսլանը հարձակվել էր Մալաթիայի ու Սեբաստիայի տեր Զու-լ-Նուն իբն Դանիշմանդի վրա, գրավել նրա երկիրը և քչել նրան՝ թողնելով վտարված ու միայնակ վիճակում: Սա եկավ ապաստանեց Նուր ալ-Դինին և օգնություն խնդրեց նրանից: Նուր ալ-Դինը հյուրընկալեց նրան, լավ վերաբերվեց, արքայավայել պատիվներ

ցույց տալով, օժանդակութիւնն ու օգնութիւնն խոստացա՛վ՝ նրա իշխանութիւնը վերականգնելու համար: Ապա նա լուր ուղարկեց Կիլիշ Արսլանին միջնորդելով, որ վերադարձնի [Իբն Դանիշմանդի] թագավորութիւնը, բայց Նուր ալ-Դինը պատասխան չտացա՛վ և շարժվեց նրա դեմ: Նա սկսեց Քեսունի, Բահասնիի, Մարաշի ու Մարդուբանի և նրանց միջև ընկած վայրերի նվաճումով: Մարաշը գրավեց Զուլ-Կապա ամսի սկզբին, իսկ ապա մնացածը:

Դրանից հետո իր զորքի մի մասը ուղարկեց Սեբաստիա (Սիվաս), որը նվաճեց: Երբ Նուր ալ-Դինը այդ երկիրն էր մտել, Կիլիշ Արսլանը Ասորիք տանող ճանապարհներից ետ քաշվելով, գնացել էր իր երկրի միջին մասը և այնտեղից նամակ ուղարկել Նուր ալ-Դինին՝ սիրաշահելով ու հաշտութիւն խնդրելով: Նուր ալ-Դինը կանգ առա՛վ և հանուն այս խնդրի առանց պատերազմի կարգավորմանը, հրաժարվեց իր նպատակից: Այդ ժամանակ անհանգստացնող լուրեր եկան ֆրանկների կողմից և նա համաձայնեց հաշտութիւն կնքել՝ պայմանով, որ [Կիլիշ Արսլանը] օգնական զորք տար պատերազմի համար: Նա (Նուր ալ-Դինը) ասաց նրան՝ դու դրացի ես հոռոմներին և շես հարձակվում դրանց վրա, մինչդեռ քո ձեռքում է գտնվում իսլամի երկրի մի ընդարձակ մասը, ուստի պետք է ինձ հետ մասնակցես այս արշավանքին: Վերջինս ընդառաջեց նրան, իսկ Սեբաստիան մնաց Նուր ալ-Դինի տեղակալների ձեռքում՝ որպէս Զուլ-Նունին ենթակա՝ [քաղաք] և զորքը նույնպէս մնաց Զուլ-Նունի ծառայութեան մեջ, մինչև Նուր ալ-Դինի մահը: Դրանից հետո [Նուր ալ-Դինի] զորքը ետ դարձա՛վ և Կիլիշ Արսլանը նորից դալով տիրացա՛վ [Սեբաստիային] և նրա որդիների ձեռքում մնում է մինչև օրս՝ վեց հարյուր քսան երկու թվականը (1225):

Երբ Նուր ալ-Դինն այս արշավանքից վերադարձա՛վ, Բագդադից նրա մոտ եկա՛վ Քամալ ալ-Դին Աբու-լ-Ֆադլ Մուհամմադ իբն Աբդալլահ իբն ալ-Շահրզուրիի դեսպանը, բերելով խալիֆայի հրովարտակը՝ [նրան պարգևելու] Մոսուլը, Ջագիրան, Արբելան (Իրբիլ), Խլաթը (Խիլաթ), Ասորիքը, Կիլիշ Արսլանի երկիրը և Եգիպտոսը:

էջ 121—122

ՏԱՐԻՆԻ ԴԵՊԹԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այս տարում [թուրքմենները] ասպատակեցին Համազանի գավառները, կողոպտեցին Դինավարը, կանանց գերեվարեցին, իսկ Ելթկուզը (Իլդիգիզ), որն այդ ժամանակ Նախճավանում (Նախջուան) էր իր զորքով, շտապ հարձակվեց:

Այդ տարում նուր ալ-Դին Մահմուդ իբն Զանգին դեսպան ուղարկեց խալիֆայի մոտ: Սա տանում էր մի նամակ, որի մեջ [նուր ալ-Դինը] հիշատակում էր իր ծառայութիւնները [արքունի] դիվանին, իր մղած կրոնական պայքարը (ջիհադ) անհավատների դեմ և նրանց քաղաքների գրավումը, խնդրելով, որ իր իշխանութիւնը հաստատվի իր ձեռքում եղած երկրներին՝ Եգիպտոսի, Ասորիքի, Զաղիրայի, Մոսուլի և իրեն ենթակա Դիար Բաքրի վրա, ինչպես նաև այս բոլորին դրացի հալաթի ու Կիլիջ Արսլանի երկրի նկատմամբ: Խնդրում էր, որ իրեն տրվեն նաև իր հոր Զանգիի ստացած պարգևական տիրույթները Իրաքի Սալադում (սևահող):

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՅՈԹԱՆԱՍՈՒՆԶՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(19 հունիս 1178—7 հունիս 1179)

էջ 145

ԹԱՆԿՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՄԱՃԱՐԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում անձրևները բոլորովին դադարել էին ամբողջ Ասորիքում, Զաղիրայում, Իրաքում, Դիար Բաքրում, Մոսուլում, Զիբալում, հալաթում և այլ վայրերում. տիրեց թանկութիւնը և դա ընդհանուր էր բոլոր երկրներում:

Մարդիկ աղոթքով անձրև հայցեցին, սակայն անձրև չտեղաց, սնունդ չէր ճարվում և մարդիկ մեռելներ էին ուտում: Այսպես տեք մինչև [հինգ հարյուր] յոթանասունհինգ թվականի վերջը: Ապա սկսեց նաև ուժեղ և ընդհանուր համաճարակ ու շատերը մահացան: Հիվանդութիւնը հիմնականում մեկ տեսակ էր՝ ուղեղապատակի բորբոքում (մենինգիտ, սիրսամ) և մարդիկ չէին հասցնում մեռելները թաղել: Որոշ երկրներ ավելի վատ վիճակում էին, քան մյուսները:

Ապա ալլահը ողորմեց իր ծառաներին, երկրներին ու անասուններին անձրևներ ուղարկեց ու գները իջեցրեց:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՅՈԹԱՆԱՍՈՒՆԶԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(8 հունիս 1179—27 մայիս 1180)

էջ 148

ԱԼ-ՄՈՒՍՏԱԴԻ ԲԻԱՄՐ ԻԼԼԱԶԻ ՄԱՀԸ ԵՎ ԱԼ-ՆԱՍԻՐ ԼԻԳԻՆ
ԻԼԼԱԶԻ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒՆՅՈՒՆԸ

Այդ տարում Զուլ-Կադա ամսին (դեկտեմբեր) վախճանվեց իմամ (խալիֆա) ալ-Մուստադի Բիամր-Իլլահը, այսինքն՝ հավատացելոց իշ-

խան Աբու Մուհամմադ Հասան իբն Յուսուֆ ալ-Մուստանջիդը: Նրա մայրը հայազգի ստրկուհի էր (ուժ վալադ), որը կոչվում էր Ղազդա (Թարմ, Նուրբ):

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՅՈԹԱՆԱՍՈՒՆՎԵՅ ԹՎԱԿԱՆ

(28 մայիս 1180—16 մայիս 1181)

էջ 151

ՍԱԼԱՀ ԱԼ-ԴԻՆԻ՝ ՀԱՅԱԶԳԻ ԼԵՎՈՆԻ ՈՐԴՈՒ ԵՐԿԻՐԸ ՀԱՐՁԱԿՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Սալահ ալ-Դինը հարձակվեց հայազգի Լեոնի որդու (իբն Լայուն ալ-Արմանի)³⁰⁷ երկիրը, Կիլիջ Արսլանի հետ գործը վերջացնելուց հետո:

Բանն այն է, որ հայազգի Լեոնի որդին մի խումբ թուրքմենների հրավիրել էր իր երկիրը, դրամական նվերներ տվել ու հրամայել, որ իրենց հոտերը արածացնեն իր երկրում, իսկ իր երկիրը ամրակուռ էր, ամբողջովին ծածկված անառիկ բերդերով և այնտեղ մտնելը դժվար էր, քանզի [շրջապատված էր] լեռնանցքներով ու անանցանելի լեռներով: Սակայն հետո նա դավաճանեց նրանց, կանանց գերեվարեց, ունեցվածքը խլեց, իսկ տղամարդկանց՝ տարիքավորներին կոտորելուց հետո, մի մասին գերեվարեց:

Սալահ ալ-Դինը³⁰⁷ իջավ Ասուադ (Սև) գետի մոտ և սկսեց նրա երկիրը ասպատակել: Լեոնի որդին անհանգստացավ լեռան գլխին գտնվող իր մի բերդի համար [վախսնալով], որ կգրավվի, ուստի քանդեց ու հրկիզեց այն: Երբ Սալահ ալ-Դինը այդ մասին լսեց, շտապեց նրա մոտ և հասավ նախքան նա կհասցնեք գանձերն ու պարենը տեղափոխել: Նա կողոպտեց, և մահմեդականները ավար վերցրեցին: Լեոնի որդին լուր ուղարկեց, [խոստանալով] ազատ արձակել իր մոտ եղած գերիներին, գերեվարած [կանանց] և վերադարձնել փողերը, պայմանով, որ հեռանային իր երկրից: Սալահ ալ-Դինը ընդունեց և դրությունը կարգավորվեց: Գերիներն արձակվեցին և ունեցվածքը վերադարձվեց, իսկ Սալահ ալ-Դինը այնտեղից հեռացավ Զումադա Բ ամսին (23 հոկտեմբեր—20 նոյեմբեր):

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՅՈԹԱՆԱՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(7 մայիս 1182—25 ապրիլ 1183)

էջ 157--158

ՍԱԼԱՀ ԱԼ-ԴԻՆԻ՝ ՄՈՍՈՒԼԸ ՊԱՇԱՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Երբ Սալահ ալ-Դինը նվաճեց Մծբինը (Նասիբին), իր մոտ խորհրդակցելու հավաքեց ամիրներին ու մեծամեծ խորհրդականներին, թե ո՞ր

երկրից սկսի և ո՞րի վրա հարձակվի Մոսուլի՞, Սինջարի՞, թե՞ Զազիրատ իրն Ումարի: Նրանց միջև տարակարծություն եղավ: Մուզաֆֆար ալ-Դին-Քաուքաբի իրն Զայն ալ-Դինն ասաց՝ պետք է սկսել Մոսուլից, քանի որ դա մեր ձեռքում է և արդելող չկա, իսկ Իզզ ալ-Դինն ու Մուջահիդ ալ-Դինը երբ լսեն մեր գալստյան մասին, կթողնեն այն և կհեռանան լեռնային ամրոցները: Նրա ասածը հաստատեց [Սալահ ալ-Դինի] հորեղբոր Շիրքուհի որդին՝ Նասիր ալ-Դին Մուհամմադը: Սա մեծ նվերներ էր տվել Սալահ ալ-Դինին, որպեսզի Մոսուլը գրավելուց հետո իրեն պարգևի [որպես տիրույթ], իսկ Սալահ ալ-Դինը ընդունել էր, քանի որ համակրում էր նրան: Եվ շարժվեց Սալահ ալ-Դինը դեպի Մոսուլ, իսկ նրա տեր Իզզ ալ-Դինը և տեղակալ Մուջահիդ ալ-Դինը մեծ զորք էին հավաքել Մոսուլում:

Սուրհանդակներ ուղարկվեցին Իզզ ալ-Դինին և Մուջահիդ ալ-Դինին՝ հաշտության համար: Իզզ ալ-Դինը պահանջեց վերադարձնել այն հողերը, որ նրանից գրավել էին, իսկ Սալահ ալ-Դինը պատասխանեց, որ այդ դեպքում պետք է Հալեբը իրեն տրվեր: Իզզ ալ-Դինը և Մուջահիդ ալ-Դինը հրաժարվեցին: Ապա [Սալահ ալ-Դինը] զիջեց և համաձայնեց վերադարձնել իր գրաված հողերը, պայմանով, որ [Մոսուլի տերը] հրաժարվեր Հալեբի տիրոջը օգնելուց: Սուկայն այս ևս շրնդունվեց և Իզզ ալ-Դինը ասաց՝ նա իմ եղբայրն է և ունի ինձ հետ դաշնագրեր ու պայմանագրեր, որոնք չեմ կարող խախտել: Սուրհանդակներ ուղարկեցին նաև Ատրպատականի տեր Կիլիշ Արսլանը և Խլաթի տեր Շահ Արմանը, նույն այս առթիվ, սակայն գործերը չկարգավորվեցին ու հաշտություն չկայացավ: Երբ Սալահ ալ-Դինը տեսավ, որ Մոսուլում ոչ մի արդյունքի չի հասնում և, բացի նեղությունից ու հոգնությունից, ոչինչ չի ստանում, և որ Սինջարում գտնվող մոսուլական զորքերը իր զորքի ու մարդկանց ճանապարհն են փակում, Մոսուլից այնտեղ դիմեց:

էջ 159

ԻԶԶ ԱԼ-ԴԻՆԻ ԵՎ ՇԱՀ ԱՐՄԱՆԻ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարվա Զուլ-Հիջջա ամսին (28 մարտ—25 ապրիլ) Մոսուլի տեր Աթաբեկ Իզզ ալ-Դինը և Խլաթի տեր Շահ Արմանը միացան Սալահ ալ-Դինի դեմ պայքարի համար:

Բանն այն էր, որ Իզզ ալ-Դինի սուրհանդակները եկել էին Շահ Արմանի մոտ՝ օգնություն և օժանդակություն խնդրելու Սալահ ալ-Դինի դեմ: Շահ Արմանը մի քանի սուրհանդակներ էր ուղարկել Սալահ ալ-Դինին՝ միջնորդելու համար, որ հրաժարվի Մոսուլից և ընդհանրապես Իզզ ալ-Դինին

[հանգիստ թողնի]: Սակայն [Սալահ ալ-Դինը դրական] պատասխան չէր տվել և նույնիսկ կոպտել էր նրան: Վերջին անգամ [Շահ Արմանը] ուղարկեց նրան իր մամուլը Սայֆ ալ-Դին Բաքտամուրին, որը [հետագայում] Շահ Արմանից հետո տիրեց հլաթին: Սա եկավ [Սալահ ալ-Դինի] մոտ, երբ նա պաշարում էր Սինջարը և պահանջեց նրանից, որ թողնի պաշարումը և հեռանա: [Շահ Արմանը] ասել էր, որ նա առաջարկի հեռանալ, այլապես պետք է սպառնար, որ կհարձակվի ու կպատերազմի: Բաքտամուրը այս առաջարկը հաղորդեց [Սալահ ալ-Դինին], բայց սա ձգձգեց պատասխանը, հույս ունենալով, որ շուտով կգրավի [Սինջարը]: Երբ Բաքտամուրը այս տեսավ, հաղորդեց նրան սպառնալի առաջարկը և զայրացած հեռացավ, շրնդունելով նրա նվիրած զգեստները կամ ընծաները: Նա տեղեկացրեց իր տիրոջը և վախեցրեց, որ վատ կլինի, եթե ինքը անհոգ ու անտարբեր գտնվի Սալահ ալ-Դինի նկատմամբ: Շահ Արմանը շարժվեց հլաթից, որի դրսում իր վրաններն էր խփել և գնաց Մարգին, իսկ սրա տերն էր Կուլթե ալ-Դին իբն Նաջմ ալ-Դին Ալբին, որը Շահ Արմանի քեռորդին էր և Իզզ ալ-Դինի քեռու որդին ու [միաժամանակ] նրա աները, քանի որ Իզզ ալ-Դինը ամուսնացել էր Կուլթե ալ-Դինի դստեր հետ: Շահ Արմանի հետ եկել էր նաև Բաղեշի (Բաղլիս) և Արզանի տեր Դաուլատ Շահը, իսկ Աթաբեկ Իզզ ալ-Դինը Մոսուլից եկավ իր զորքով, առանց բեռների:

Սալահ ալ-Դինը գրավել էր Սինջարը և այնտեղից գնացել հառան (Հառան) ու ցրել իր զորքերը: Երբ լսեց նրանց միավորման մասին, լուր ուղարկեց իր եղբորորդուն՝ Տակի ալ-Դինին, որը Համայում էր, հրավիրելով նրան: Սա արագ հասավ ու խորհուրդ տվեց հեռանալ, սակայն ուրիշներ զգուշացրին այդ բանից: Իսկ Սալահ ալ-Դինը ցանկություն ունեւ հեռանալ և նա գնաց Ռաս Այն: Երբ լսեցին նրա հեռանալը, բաժանվեցին. Շահ Արմանը վերադարձավ հլաթ, պատճառաբանելով, թե ուզում է զորք հավաքել ու նորից գալ, Իզզ ալ-Դինը վերադարձավ Մոսուլ, իսկ Կուլթե ալ-Դինը մնաց Մարգինում: Սալահ ալ-Դինը մի քանի օր կանգ առավ Զաուզամում՝ Մարգինից ոչ հեռու:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆ ԹՎԱԿԱՆ

(14 ապրիլ 1184—3 ապրիլ 1185)

էջ 166—167

ՄԱՐԴԻՆԻ ՏԻՐՈՋ ՄԱՀՎԱՆ ԵՎ ՈՐԳՈՒ ԻՇԽԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում մեռավ Մարգինի տեր Կուլթե ալ-Դին Իլդազի իբն Նաջմ ալ-Դին իբն Ալբի իրն Տիմուրտաշ իբն Իլդազի իբն Ուրտուկը, և նրանից

հետո իշխեց որդին՝ Հուսամ ալ-Դին Բուլակ Արսլանը, որը մանուկ էր: Նրա դաստիարակությամբ ու իշխանության տնօրինմամբ զբաղվեց նրա հոր մամլուք նիզամ ալ-Դին ալ-Բուկուլը: Իսկ իլաթի տեր Շահ Արմանը, որը Կուլթե ալ-Դինի մորեղբայրն էր, իշխեց նրա պետության մեջ և ինքն էր, որ նշանակեց ալ-Բուկուլին՝ որդու հետ միասին:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(4 ապրիլ 1185—23 մարտ 1186)

էջ 167—169

ՍԱԼԱՀ ԱԼ-ԳԻՆԻ ՄՈՍՈՒԼԸ ՊԱՇԱՐԵԼՈՒ ԵՎ ԱՊԱ ՇԱՀ ԱՐՄԱՆԻ ՄԱՀՎԱՆ ՊԱՏՃԱՌՈՎ ՀԵՌԱՆԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Սալահ ալ-Դին Յուսուֆ իբն Այյուբը երկրորդ անգամ պաշարեց Մոսուլը:

.....

Այստեղ նա մնաց Ռաբի Բ ամսի (3 հունիս—1 հուլիս) սկզբից մինչև ամսի վերջը: Ապա այնտեղից նա գնաց Նփրկերտ (Մայյաֆարիկին):

Բանն այն էր, որ իլաթի տեր Շահ Արմանը մեռավ Ռաբի Բ ամսի իննին, և մահվան լուրը հասավ նույն ամսի քսանին, իսկ նա (Սալահ ալ-Դինը) որոշեց գնալ ու տիրանալ [նրա երկրին], քանզի Շահ Արմանը չէր թողել ո՛չ որդի, ո՛չ էլ որևէ մեկը իր ընտանիքից, որպեսզի իրենից հետո տիրի երկրին: Նրանից հետո տիրացավ նրա մամլուքը, որի անունը Բաքտամուր էր և մականունը՝ Սայֆ ալ-Դին: Սալահ ալ-Դինը խորհրդակցեց իր ամիրների ու վեզիրների հետ, որոնք տարբեր կարծիքներ ունեին: Մի մասը համոզում էր, որ մնա ու շարունակի Մոսուլի պաշարումը, իսկ ով որ դեմ էր (Մոսուլի) աթաբեկների տանը վնաս հասցնելուն, համոզում էր, որ հեռանա, ասելով, թե իլաթի նահանգը ավելի ընդարձակ է և մեծ, անտեր է և իշխող չկա և ահա ինքը կարող էր դառնալ նրա տերը, պահպանել ու պաշտպանել, մանավանդ, որ եթե տիրեր (իլաթին), սրա (Մոսուլի) գրավման գործը կդյուրանար և այլն: Իսկ (Սալահ ալ-Դինը) տատանվում էր և ահա այնպես պատահեց, որ իլաթի (իլաթ) մի քանի երևելի բնակիչներից ու ամիրներից նամակներ եկան, հրավիրելով նրան քաղաքը գրավելու:

Նա շարժվեց Մոսուլից, իսկ այն նամակները, որ գրել էին, ծուղակ էր և խորամանկություն: Բանն այն է, որ Ատրպատականի, Համադանի և այդ երկրի տեր Շամս ալ-Դին ալ-Բահլավան իբն Իլդիգուլը գալիս էր

այդ երկիրը գրավելու Դրանից առաջ նա իր աղջկան ամուսնացրել էր Շահ Արմանի հետ, թեկուզ վերջինս մեծահասակ էր, որպեսզի այդ ճանապարհով տիրի հլաթին (հիլաթ) ու նրա գավառներին: Երբ (հլաթում) լսեցին նրա մերձենալու մասին, գրեցին Սալահ ալ-Դինին, հրավիրելով, որ ստանձնի երկրի իշխանությունը, որպեսզի նրա միջոցով հաղթեն Բահլավանին, իսկ նրան էլ ետ մղեն Բահլավանի միջոցով, և երկիրը իրենց կամնար:

Շարժվեց Սալահ ալ-Դինը ու նրա առաջապահ զորքի զլխին էր հորեղբորորդին՝ Նասիր ալ-Դին Մուհամմազ իբն Շիրքուհը, Մուզաֆֆար ալ-Դին իբն Զայն ալ-Դինը և ուրիշներ: Նրանք գնացին հլաթ (հիլաթ), իջան Թուանայի³⁰⁸ մոտ՝ հլաթից ոչ հեռու, և Սալահ ալ-Դինը շարժվեց դեպի Նփրկերտ: Իսկ Բահլավանը գնաց հլաթ (հիլաթ) և գնում էին սուրհանդակները հլաթի բնակչության ու նրա, ինչպես նաև [հլաթի] ու Սալահ ալ-Դինի միջև: Վերջապես նրանք (հլաթի ժողովուրդը) իրենց գործերը կարգավորեցին Բահլավանի հետ և դարձան նրան կողմնակից ու հպատակության խուժբա տվեցին:

էջ 169

ՍԱԼԱՀ ԱԼ-ԴԻՆԻ՝ ՆՓՐԿԵՐՏԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Երբ Սալահ ալ-Դինը գալիս էր հլաթ, իր ճանապարհը թեքեց դեպի Նփրկերտ, ցանկանալով գրավել այն, քանզի նրա տերը՝ Մարդինի տեր Կուլթե ալ-Դինը, ինչպես հիշեցինք, մահացել էր և իշխում էր նրա մանկահասակ որդին: [Այս երկիրը] Շահ Արմանի և նրա զորքի իշխանության տակ էր և երբ վերջինս մահացավ, Սալահ ալ-Դինը ցանկություն ունեցավ գրավել այն:

Երբ տեղ հասավ, տեսավ, որ [քաղաքը] լի է ռազմիկներով և այնտեղ էր հանգուցյալ Կուլթե ալ-Դինի կինը իր աղջիկների հետ, իսկ սա Հիսն [Քայֆայի] տիրոջ՝ Նուր ալ-Դին Մուհամմադի քույրն էր: Սալահ ալ-Դինը պաշարեց այն Զումադա Ա ամսի (31 հուլիս—29 օգոստոս) սկզբին: [Դիմադրող] զորքի հրամանատարն էր մի ամիր, որի անունն էր Բուրունկուշ, իսկ մականունը՝ Ասադ ալ-Դին: Սա քաջարի էր և լավ էր պաշտպանում քաղաքը: Կոիվը սաստկացավ, գործի դրվեցին քարանետ (մանջանիկ) ու խորտակիչ մեքենաներ (առադատ), սակայն Սալահ ալ-Դինը իր նպատակին չհասավ:

Երբ այս տեսավ, հրաժարվեց բռնի ուժից ու պատերազմից և դիմեց խորամանկության: Նամակ ուղարկեց Կուլթե ալ-Դինի կնոջը, որ քաղաքում էր, ասելով, որ Ասադ ալ-Դին Բուրունկուշը համաձայնել է քաղաքը մեզ

հանձնել, իսկ մենք կճանաչենք քեզ որպես եղբորդ՝ Նուր ալ-Դինի, իրավունքները [ժառանգորդ] նրա մահվանից հետո և կուզենանք, որ դու բաժին ունենաս այդ գործում, իսկ ես քո աղջիկներին կամուսնացնեմ իմ որդիներին հետ և, այսպիսով, նփրկեմք և մյուս վայրերը կմնան քո իշխանության տակ: [Միաժամանակ] գրեց Ասադին՝ իմաց տալով, որ հաթունը (քաղաքի տիրուհին) արդեն հակված է մերձենալու սուլթանին (Սալահ ալ-Դինին), իսկ հլաթի [մեծամեծները] գրել են իրեն, Պե պատրաստ են հանձնվելու, ուստի լավ մտածիր: Պատահաբար [այդ ժամանակ] հլաթից սուրհանդակ հասավ [տեղեկացնելով], թե պատրաստ են հպատակվելու և հրավիրում էին նրան (Սալահ ալ-Դինին), ինչպես մի ժամանակ արել էին: Սալահ ալ-Դինը հրամայեց սուրհանդակին մտնել նփրկեմ: Վերջինս ասաց Ասադին՝ դու ո՞ւմ համար ես կովում, ահա ես եկել եմ հլաթը հանձնելու Սալահ ալ-Դինին: Սրա ուժերը թուլացան և մարդ ուղարկեց [Սալահ ալ-Դինին], առաջարկելով իր կալվածները և հարստությունը: Նա ընդունեց և քաղաքը հանձնվեց Ջումազա Ա ամսին (31 հուլիս—29 օգոստոս): Նրա որդիներից մի քանիսը ամուսնացան հաթունի (տիրուհու) մի քանի աղջիկների հետ, իսկ նրան տրվեց Հատտախ ամրոցը, որպեսզի ինքը և մնացած աղջիկները այնտեղ ապրեն:

էջ 170—171

ՃԱԶԻՄԱՅՈՒՄ ԵՎ ՄՈՍՈՒԼՈՒՄ ԹՈՒՐԲՄԵՆՆԵՐԻ ՈՒ ՔՐԴԵՐԻ ԽՈՒՎՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում խռովություն սկսեց թուրքմենների ու քրգերի միջև Ջազիրայում, Մոսուլում, Դիար Բաքրում, հլաթում, Ասորիքում, Շահր-վուրում և Ատրպատականում: Անհաշիվ մարդ սպանվեց, մի քանի տարի տևեց, ճանապարհները կտրվեցին, մարդկանց ունեցվածքը կողոպտվեց, արյուն հոսեց:

Բանն այն է, որ մի թուրքմեն ամուսնացել էր մի թուրքմեն կնոջ հետ և [իր տան] ճանապարհն անցնում էր Անձևացիքի (Ջավազան) քրդերի մի ամրոցի մոտով: Եկան բնակիչները և թուրքմեններից պահանջեցին, որ իրենք ևս [մասնակցեն] հարսանեկան խնջույքին, սակայն սրանք շնդունեցին: Նրանք սկսեցին վիճել և բանը հասավ կովի: Բերդի տերը իջավ և սպանեց փեսային: Սկսվեց խռովությունը, թուրքմենները կովի ելան և քրդերից մեծ բազմություն կոտորեցին: Ոտքի ելան քրդերը և նրանք ևս թուրքմեններին կոտորեցին: Չարիքը տարածվեց ու շարունակվեց: Վերջապես, Մուշահիդ ալ-Դին Կայմազն իր մոտ հրավիրեց քրգերի ու թուրքմեն-

ների գլխավորներին, հաշտեցրեց, պատվական պատմուճաններ, զոբստ-ներ և այլ բաներ նվիրեց, շատ դրամ պարդեց: Այսպիսով, վերջ դտավ խոսովությունը և արահան ազատեց [երկիրն] այդ շարիքից և վերստին տիրեց վստահությունն ու ապահովությունը:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(13 մարտ 1187—1 մարտ 1188)

էջ 188

ԽՈՒՎՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԱՅԱՏ ԼԵՌԱՆ ՄՈՏ ԵՎ ԻԲՆ ՄՈՒԿԱԴԴԱՄԻ
ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այս տարում Արաֆատի տոնի օրը սպանվեց Շամս ալ-Դին Մուհամմադ իբն Աբդ ալ-Մալիքը, որը ծանոթ է Իբն Մուկադդամ անվամբ և Սալահ ալ-Դինի հայտնի ամիրներից էր:

Նա սպանվեց հետևյալ պարագաներում: Երբ մահմեդականները նվաճեցին Երուսաղեմը (բայտ ալ-Մակդիս), նա Սալահ ալ-Դինից խնդրեց, որ ուխտադնացություն կազմակերպի Երուսաղեմ:

Նրան թույլատրվեց և այդ տարին ուխտավորներ հավաքվեցին Ասորիքից մեծ բազմությամբ, Իրաքից, Մոսուլից, Ջազիրայից, Խլաթից, հոռոմների երկրից, Եդիպտոսից և այլ վայրերից, որպեսզի միաժամանակ այցելեն Երուսաղեմ ու Մեքքա:

Իբն Մուկադդամը ուխտադնացության վերակացու նշանակվեց:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆՉՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(2 մարտ 1188—18 փետրվար 1189)

էջ 195

ԲԱՂՐԱՍԻ ԳՐԱՎՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ապա [Սալահ ալ-Դինը] Դարբ Սաքից (Դարբսաք) դնաց Բաղրաս բերդը ու պաշարեց: Այն պաշարելու մասին տարբեր կարծիքներ կային իր զորականների մեջ: Ոմանք համաձայն էին, իսկ ոմանք էլ՝ դեմ: [Վերջիններս] ասում էին, թե ամուր բերդ է և անառիկ ամրոց, մոտ է Անտիոքին (Անթաքիա) և տարբերություն չկա, սա կամ Անտիոքը պաշարելու մեջ: [Բոլոր դեպքերում] անհրաժեշտ է, որ զորքերի մեծամասնությունը լինի Անտիոքի դիմաց հսկողի (յազաք)²⁰⁹ դերում և քանի որ այդպիսին է դրությունը, ապա քիչ կլինի կովողների թիվը և անկարելի կլինի այնտեղ հասնել: Սակայն աղոթքով ապավինելով բարձրյալն արահան, [Սալահ ալ-

Դիհնը] շարժվեց և զորքերի մեծ մասը դարձրեց հսկող (յաղաք)՝ Անտիոքի դիմաց: Նրանք ասպատակում էին շրջակա գավառները, սակայն զգույշ էին, վախենալով Անտիոքի բնակիչներից, քանի որ շատ մոտ էր: Սալահ ալ-Դիհնը մի խումբ ձիավորների հետ կռվում էր (Բաղրաս) ամրոցի առջև. նա քարանետ մեքենաներ դրեց, սակայն չկարողացավ վնասել, քանի որ [բերդը] շատ բարձր էր: Երբ բերդի գրավումը ուշացավ, գերակշռեց այն տեսակետը, թե գրավելը անկարելի է, և մահմեդականները նեղվեցին իրենց մոտ ջրի պակասությունից: Սակայն Սալահ ալ-Դիհնը հրամայեց ջրավազաններ կառուցել ու ջուրը բերել լցնել, և այսպիսով, նրանց գործը թեթևացավ:

Այսպիսին էր դրուժյունը, երբ ամրոցի դարպասը բացվեց ու դուրս եկավ մի մարդ, որը երաշխավորագիր (աման) էր խնդրում: Նրան ընդառաջեցին և թույլ տրվեց մոտենալ: Նա մոտեցավ ու խնդրեց բերդում գտնելովողներին երաշխավորագիր տալ, մինչև որ բերդը հանձնեն այնտեղ եղած ամեն ինչով՝ ըստ Դարբ Սաքի անձնատվության պայմանների: [Սալահ ալ-Դիհնը] համաձայնեց, իսկ պատգամավորը վերադարձավ, իր հետ տանելով մահմեդական գրողները, որոնք բարձրացվեցին ամրոցի կատարին: Ներսում եղածները իջան, իսկ մահմեդականները ստանձնեցին բերդը նրանում եղած գանձերով, հարստությամբ ու զենքով: Սալահ ալ-Դիհնը հրամայեց քանդել [բերդը] և իրոք քանդեցին: Իսկ սա մեծ վնաս էր մահմեդականներին, քանզի Հայոց տեր (Սահիբ ալ-Արման) Լևոնի որդին (իբն Լայուն), որը սահմանակից էր, իր երկրից եկավ, նորոգեց նրա կառուցվածքը, կատարելագործեց և այնտեղ նշանակեց իր զինվորների մի խումբ, որն այնտեղից ասպատակում էր դրացի երկիրը և սրանից շատ տուժեց Հալեբի շրջակայքի ժողովուրդը: Այն մինչև օրս նրանց (հայերի) ձեռքում է:

էջ 195

ՄԱՀՄԵԿԱԿԱՆՆԵՐԻ ՈՒ ԱՆՏԻՈՔԻ ՏԻՐՈՋ ՄԻՋԵՎ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Երբ Սալահ ալ-Դիհնը գրավեց Բաղրասը, որոշեց գնալ Անտիոք ու պաշարել այն: Նրա տեր Բոհեմունդը (Բիմունգ) վախեցավ այգ բանից և [մարդ] ուղարկեց Սալահ ալ-Դիհնի մոտ ու հաշտություն խնդրեց, խոստանալով իր մոտ եղած բոլոր մահմեդական գերիներին արձակել: Սալահ ալ-Դիհնը իր մեծամեծների հետ խորհրդակցեց և մեծ մասը խորհուրդ տվեց համաձայնել, որպեսզի զինվորները վերադառնային, հանգստանային ու կարգավորեին իրենց գործերը: Նա համաձայնեց և հաշտություն կնքեց

ութ ամսվա համար, որի սկիզբը Տիշրին Ա (հոկտեմբեր) ամսի³¹⁰ մեկն էր, իսկ վերջը Այյար (մայիս) ամսի վերջին օրը: Նա իր պատգամավորին ուղարկեց Անտիոքի տիրոջ մոտ, որպեսզի նրան երդվել տա և նրա մոտ եղած գերիններին ազատի:

Այդ ժամանակ Անտիոքի տերը ֆրանկների մոտ ամենաբարձր հեղինակություն և ամենամեծ տիրույթներն ուներ: Ֆրանկները Կոմսի (Կոմս) մահվանից հետո նրան էին հանձնել Տրիպոլիսը (Քարաբուլուս) իր բոլոր գավառներով, բացի արգեն ունեցածից, քանզի կոմսը տղա զավակ չուներ, և երբ [Բոհեմունդին] հանձնեցին Տրիպոլիսը, սա իր ավագ որդուն այնտեղ տեղակալ նշանակեց:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆՎԵՅ ԹՎԱԿԱՆ

(8 փետրվար 1190—28 հունվար 1191)

էջ 207

ԳԵՐՄԱՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐԻՒ ԱՍՈՐԻՔ ՀԱՍՆԵԼՈՒ ԵՎ ՄԱՀՎԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այգ տարում գերմանների (ալմանների) թագավորը³¹¹ դուրս եկավ իր երկրից: Սրանք ֆրանկների մի տեսակն են, ամենաբազմամարդը և ամենաուժեղը նրանց մեջ: Նրան (գերմանների թագավորին) հուզում էր մահամեղականների Սուրբ քաղաքը (ալ-Բայտ ալ-Մուկադդաս) գրավելը: Նա հավաքեց իր զորքը, կարիքները ապահովեց և իր երկրից շարժվեց դեպի Կ. Պոլիս (Կուսթանթինյայա): Ռումի. թագավորը սուրհանգակ ուղարկեց Սալահ ալ-Դինին՝ իմաց տալով և նշելով, որ ինքը նրան (գերմանների թագավորին) չի թողնելու, որ իր երկրից անցնի: Բայց երբ գերմանների թագավորը հասավ Կ. Պոլիս, սրա թագավորը շկարողացավ արգելել նրան անցնելու, քանի որ գերմանները մեծ բազմությամբ էին: Սակայն արգելեց նրանց պարեն տալ և թույլ չտվեց, որ իր հպատակներից որևէ մեկը նրանց ուզածը տա:

Սրանք պարենի ու մթերքի մեծ պակաս ունեցան, մինչև որ անցան Կ. Պոլսի ծոցը և մտան իսլամի երկիրը, որը Կիլիչ Արսլան իրն Մասուդ իբն Կիլիչ Արսլան իբն Կուտուլմիշ իբն Սալջուկի թագավորութունն էր: Երբ նրա սահմանը հասան, նրանց դեմ դուրս եկան թուրքմենները և հետապնդում ու կոտորում էին նրանց, հենց որ միայնակ էին գտնում, կողոպտում, ինչքան որ կարող են: Ժամանակը ձմեռ էր և ցուրտը այս երկրում շատ խիստ է լինում, իսկ ձյունը կուտակվում է: Ցուրտը, անթությունը և թուրքմենները կոտորեցին նրանց և թիվը պակասեց (նրանք նվազեցին):

Երբ Իկոնիա (Կոնստանտնուպոլիս) քաղաքին մերձեցան, նրանց դեմ դուրս եկավ Կուլթե Բալ-Դին Մալիքշահ իբն Կիլիշ Արսլան թագավորը, որ կանգնեցնի նրանց, սակայն չկարողացավ ու վերադարձավ Իկոնիա՝ հոր մոտ: Այս որդին իր հորը չեզոքացրել էր [Իշխանութունից], և որդիները տարածվեցին երկրում ու ամեն մեկը մի կողմին տիրացավ: Երբ Կուլթե Բալ-Դինը վերադարձավ նրանց (գերմաններին) մոտից, վերջիններս նրա ետևից եկան ու հասան Իկոնիա և բանակ դրեցին: Նրանք նվեր ուղարկեցին Կիլիշ Արսլանին և ասացին նրան՝ մենք քո երկիրը չէ, որ եկել ենք և այն չէ, որ ցանկանում ենք, այլ մեր նպատակն է գնալ Սուրբ քաղաքը (Բալ-Բայտալ-Մուկադդաս): Նրանք խնդրեցին, որ թույլ տա իր հպատակներին, որ դուրս բերեն ինչ որ իրենց պետք է՝ ուտեստեղեն և այլ բաներ: [Կիլիշ Արսլանը] թույլատրեց և նրանք ստացան ինչ որ կամենում էին, կշտացան, պաշար հավաքեցին ու շարժվեցին առաջ: Նրանք պահանջեցին Կուլթե Բալ-Դինից, որ իր հպատակներին հրամայի իրենց չհետապնդել, ինչպես նաև իրենց հանձնել որոշ ամիրներին՝ որպես պատանդ: Սա վախենալով նրանցից (գերմաններից), հանձնեց քսանից ավելի ամիրների, որոնց ատում էր, և նրանք տարան: Սակայն ավազակները և ուրիշներ չհրաժարվեցին նրանց հետապնդելուց ու նեղելուց, իսկ գերմանների թագավորը բռնեց նրանց ու շղթայեց և ոմանք մեռան գերության մեջ, ոմանք էլ փրկվազնով ազատվեցին:

Առաջ խաղաց գերմանների թագավորը, մինչև որ հասավ Հայոց երկիրը (Բիլագ Բալ-Արման), որի տերն էր Լեոնի որդի Ստեփանեի որդի Լեոնը (Լաֆուն իբն Իսթիֆանա իբն Լայուն): Սա պարենավորեց նրանց մթերքով ու անասնակերով, իր երկրում տեղ տվեց և հպատակութուն հայտնեց: Ապա շարժվեցին դեպի Անտիոք և նրանց ճանապարհին կար մի գետ, որի մոտ իջան նրանք: Թագավորը մտավ գետը լողանալու և խեղդվեց այնպիսի տեղում, ուր ջուրը մարդու մեջքին չի հասնի և ալլահը ազատեց (մեզ) նրա շարիքից:

Նրա մոտ էր որդին, որը դարձավ թագավոր և քայլեց դեպի Անտիոք³: Նրան ընկերակցողները այլևս չէին ենթարկվում: Ոմանք նախընտրեցին վերադառնալ իրենց երկիրը և թողեցին նրան (թագավորին), ոմանք կամեցան նրա եղբորը թագավորեցնել և նույնպես վերադարձան, իսկ ուրիշներ, որ նրան կողմնակից էին, եկան միասին և նրանց թիվը քառասուն հազարից ավելի էր: Սրանց մեջ համաճարակ ու մահ տարածվեց և երբ նրանք Անտիոք հասան, կարծես գերեզմանից դուրս եկած լինեին: Անտիոքի տերը նեղվեց նրանցից և հեշտացրեց նրանց երթը դեպի Ակրան (Աքքա) պաշարող ֆրանկների մոտ: Նրանք անցան Ջաբալա, Լաոդիկե (Լազակիյա) և այլ վայրերից, որոնք մահամեղականները գրավել էին: Նրանց դեմ դուրս եկան շալերի և այլ վայրերի զորքեր, շատերին գերեցին,

որոնց մեծ մասը մեռավ: Նրանք հասան Տրիպոլիս (Թարաբուլուս), մի քանի օր մնացին, սակայն մահացումներն այնքան շատացան, որ միայն մոտավորապես հազար մարդ մնաց: Ապա ծովի ճամփով գնացին Ակրա-տում (Աքքա) գտնվող ֆրանկների մոտ: Երբ հասան, իմացան, թե (վերջին-ներս) ինչ փորձանքներից էին անցել ճանապարհին և ինչպիսի տարակար-ծությունների մեջ էին, իրենք էլ վերադարձան իրենց երկիրը, սակայն նրանց նավերը ընկղմվեցին և ոչ ոք չփրկվեց:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(29 հունվար 1191—17 հունվար 1192)

էջ 212—213

ՏԱԿԻ ԱԼ-ԴԻՆԻ՝ ԵՓՐԱՏԸ ԱՆՅՆԵԼԸ, ԽԱՌԱՆ ՈՒ ԶԱԶԻՐԱՅԻ ԱՅԼ ՎԱՅՐԵՐԻՆ
ՏԻՐԱՆԱԼԸ, ԵՐԹԸ ԴԵՊԻ ԽԼԱԹ ՈՒ ՄԱՀԸ

Այդ տարում՝ Սաֆար ամսին (28 փետրվար—28 մարտ), Տակի ալ-Դինը Ասորիքից գնաց Զազիրայի խառան (Հառան), Եղեսիա (Ռուհա) քաղաքները, որոնք իր հորեղբայր Սալահ ալ-Դինը Մուզաֆֆար ալ-Դինից առնելուց հետո, պարգևել էր նրան որպես տիրույթ (իկթա), բացի այն տիրույթներից, որ արդեն ուներ Ասորիքում: Նա նրա (Սալահ ալ-Դինի) հետ որոշեց, որ երկիրը ավատ (իկթա) տրվի ռազմիկներին և նրանք իր հետ վերադառնան, որպեսզի նրանց միջոցով կարողանա ճնշել ֆրանկներին: Երբ անցավ Եփրատը և երկրի վիճակը կարգավորվեց, գնաց նփրկերտ, որն իրենն էր: Սակայն երբ այնտեղ հասավ, իր մեջ նորից ցանկու-թյուն առաջացավ դրացի երկրները ևս նվաճելու: Նա գնաց Հանի քաղա-քը, որը Դիար Բաքրի մեջ էր, պաշարեց և իր յոթ հարյուր ձիավորներով տիրեց:

Երբ իլաթի տեր Սալաֆ ալ-Դին Բաքտամուրը լսեց նրա՝ Հանին գրա-վելը, զորք հավաքեց ու գնաց նրա դեմ: Նրա զորքը հասավ չորս հազար ձիավորի: Սակայն երբ ընդհարվեցին, իլաթի զորքը չդիմացավ Տակի ալ-Դինի [զորքերին] և փախուստի դիմեց, իսկ Տակի ալ-Դինը հետապնդե-ց նրան (իլաթի տիրոջ) ու մտավ նրա երկիրը: [Մինչ այդ] Բաքտա-մուրը բռնել էր իր տիրոջ՝ Շահ Արմանի վեզիր Մաջդ ալ-Դին իբն Ռաշիկին ու բանտարկել մի բերդում, սակայն երբ պարտվեց, գրեց բերդապահին՝ հրամայելով սպանել իբն Ռաշիկին: Սուրհանգակը հասավ այն ժամանակ, երբ Տակի ալ-Դինը պաշարել էր բերդը: Վերջինս վերցրեց նամակը, տի-րեց բերդին և ազատ արձակեց իրն Ռաշիկին: Ապա գնաց իլաթ ու պաշա-

րեց, սակայն, բավարար բազմությամբ զորք շունենալով, շկարողացավ իր նպատակին հասնել և դարձավ դեպի Մանազկերտ, որը պաշարեց. բնակիչներին նեղեց ու երկար մնաց: Երբ [բնակիչները] նեղվեցին, նրանից մի քանի օր ժամկետ խնդրեցին և նա համաձայնեց: Սակայն Տակի ալ-Դինը հիվանդացավ ու մեռավ նախքան ժամկետի լրանալը՝ երկու օր առաջ, իսկ նրա զորքը ցրվեց: Նրա որդին ու մերձավորները նրան մեռած վիճակում տարան Նփրկերտ, իսկ Բաքտամուրը վերականգնեց իր դիրքը, ուժեղացավ և իշխանությունը կայունացավ, մինչդեռ ոչնչացման սպառնալիքի առջև էր: Այս այն պարագան էր, երբ ասվում է «Թեթևացում՝ գառնությունից հետո», քանզի իբն Ռաշիկը մահվանից ազատվեց, իսկ Բաքտամուրը գերի ընկնելուց փրկվեց:

էջ 218

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այտ տարում Ռումի տեր Մուիզզ ալ-Դին Կայսար Շահ իբն Կիլիջ Արսլանը Ռամադան ամսին (22 սեպտեմբեր—21 հոկտեմբեր) եկավ Սալահ ալ-Դինի մոտ:

Նրա գալստյան պատճառն այն էր, որ հայրը՝ Իզզ ալ-Դին Կիլիջ Արսլանը, իր թագավորությունը որդիների միջև բաժանելիս, այս որդուն սովել էր Մալաթիան, իսկ Կութբ ալ-Դին Մալիք Շահ որդուն՝ Սեբաստիան: Սակայն Կութբ ալ-Դինը հարձակվել էր հոր վրա, ձերբակալել, խեղազար հայտարարել ու խլել նրա իշխանությունը: Նա [որոշել էր] ստիպել նրան (հորը) վերցնել Մալաթիան իր եղբորից և իրեն հանձնել:

Մուիզզ ալ-Դինը վախեցած գնաց Սալահ ալ-Դինի մոտ ապավինելով ու ապաստանելով նրան: Սալահ ալ-Դինը նրան պատվեց և ամուսնացրեց իր եղբոր՝ ալ-Մալիք ալ-Ագիլի, աղջկա հետ: [Այն ժամանակ] Կութբ ալ-Դինը հրաժարվեց իր ծրագրից, իսկ Մուիզզ ալ-Դինը վերադարձավ Մալաթիա Զուլ-Կադա ամսին (20 նոյեմբեր—19 դեկտեմբեր):

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(18 հունվար 1192—6 հունվար 1193)

էջ 220

ԱՖԴԱԼԻ ԵՎ ԱԴԻԼԻ ԶԱԶԻՐԱ ԳՆԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Արդեն հիշել ենք Տակի ալ-Դին Ումար իբն Սալահ ալ-Դինի մահվան և նրա որդու՝ Նասիր ալ-Դին Մուհամմադի՝ Զազիրան գրավելու մասին: Երբ սա գրավեց, լուր ուղարկեց Սալահ ալ-Դինին՝ խնդրելով հաստա-

տել իր իշխանությունը այդ, ինչպես նաև Ասորիքում իր հոր ունեցած երկրամասերի վրա: Սակայն Սալահ ալ-Դինը հարմար շտեսավ, որ այդքան երկիր հանձնվի մի տղայի և շընդունեց:

Սա որոշեց այլևս շենթարկվել [Սալահ ալ-Դինին], քանի որ վերջինս զբաղված էր ֆրանկների հետ: Եվ ահա, ալ-Աֆղալ Ալի իբն Սալահ ալ-Դինը խնդրեց իր հորից, որ իրեն, որպես տիրույթ, պարզևի այն, ինչ որ Տակի ալ-Դինը ուներ, բացի Դամասկոսից (Դիմաշկ) և նա (Սալահ ալ-Դինը) ընդառաջեց նրան ու հրամայեց դնալ [իր նոր կալվածները]: Սա իր որդեղ եկավ Հալեբ, իսկ Սալահ ալ-Դինը դրեց արևելյան երկրամասերի տերերին, ինչպես Մոսուլի, Սինջարի, Ջազիրայի, Դիար Բաքրի և այլ վայրերի տերերին, հրամայելով զորք տալ իր որդուն՝ Աֆղալին:

Երբ Տակի ալ-Դինի որդին այս բոլորը տեսավ, իմացավ, որ ինքը անդոր է նրանց դիմաց և նամակ դրեց իր հոր հորեղբորը՝ ալ-Մալիք ալ-Ադիլին¹³, խնդրելով շտկել իր հարաբերությունները Սալահ ալ-Դինի հետ: Սա համաձայնեցրեց Սալահ ալ-Դինի հետ, հարաբերությունները բարելավեց և որոշեցին, որ այն, ինչ նրա (նասիր ալ-Դինի) հորն էր պատկանում Ասորիքում, նրան մնա, իսկ Ջազիրան վերցվի նրանից: Այդպես էլ արվեց: Այսպիսով, Ջազիրան, այսինքն իսառանը, Եդեսիան, Սամոսատը, Նփրկերտը և Հանին Սալահ ալ-Դինը տվեց Ադիլին և նրան ուղարկեց Տակի ալ-Դինի որդու մոտ, որպեսզի նրանից ստանա այդ երկիրը, նրան էլ ուղարկի իր մոտ, իսկ Աֆղալին՝ որտեղ հանդիպի, ետ վերադարձնի:

Հին Գ ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆԻՆՆ ԹՎԱԿԱՆ

(7 հունվար—26 դեկտեմբեր 1193)

ՍԱԼԱՀ ԱԼ-ԴԻՆԻ ՄԱՀՎԱՆ ՈՒ ՎԱՐՔԻ ՄԱՍԻՆ

էջ 225

Նախքան հիվանդանալը նա իր մոտ կանչեց որդուն՝ ալ-Աֆղալ Ալիին և եղբորը ալ-Մալիք ալ-Ադիլ Աբու Բաքրին և խորհուրդ հարցրեց, թե ինչ անի, ասելով՝ ֆրանկների հետ մեր գործերը վերջացրել ենք և այս կողմերում մեզ զբաղեցնող չկա: Ո՞ր կողմը հարձակվենք: Եղբայրը՝ Ադիլը, խորհուրդ տվեց հարձակվել իլաթի վրա, քանզի նա խոստացել էր նրան պարգևել, եթե նվաճի: Որդին՝ Աֆղալը, խորհուրդ տվեց հարձակվել Ռումի երկիրը, նրա այն մասը, որ Կիդիլ Արսլանի որդիների ձեռքում է գտնվում, ավելացնելով՝ թեև այդ երկիրը ունի շատ քաղաքներ, զորք, ունեցվածք, այսուհանդերձ դյուրին կնվաճվի: Միաժամանակ ցամաքի կողմից ֆրանկների ճանապարհի վրա է և եթե գրավենք, նրանց թույլ չենք տա միջով անցնել:

Ասաց [Սալահ ալ-Դինը] երկուսդ էլ սխալ եք ու համարձակությունից զուրկ: Ես կգամ նախ հոռոմների երկիրը, իսկ դու, ասաց եղբորը, կվերցնես իմ որդիներից մի քանիսին և իմ զորքի մի մասը ու կգնաս հլաթ և ես երբ վերջացնեմ գործերս հոռոմների երկրում, կգամ քեզ մոտ և կշարժվենք դեպի Ատրպատական ու կմտնենք Պարսից (Աջամ) երկիրը, ուր մեզ գիմագրող չկա:

Ապա իր եղբորը՝ Ադիլին, հրամայեց գնալ Քարաք (ամրոցը), որն իրեն էր պատկանում և ասաց՝ պատրաստվիր ու սպասիր երթի: Սակայն, երբ վերջինս մեկնեց Քարաք, Սալահ ալ-Դինը հիվանդացավ ու մեռավ:
էջ 228—229

ԽԱԹԻ ՏԵՐ ԲԱՔՏԱՄՈՒՐԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում՝ Զումագա Ա ամսին (5 մայիս—4 հունիս), սպանվեց Սայֆ ալ-Դին Բաքտամուրը՝ հլաթի տերը: Նրա սպանության և Սալահ ալ-Դինի մահվան միջև երկու ամիս կար: Նա շափազանց ուրախություն ցուցաբերեց Սալահ ալ-Դինի մահվան առթիվ, սակայն ալլահը նրան երկար ապրել չտվեց: Երբ Սալահ ալ-Դինի մահը լսեց, այնչափ ուրախացավ, որ մի գահ պատրաստեց, վրան նստեց և իրեն հռչակեց ալ-Սուլթան ալ-Մուադզամ Սալահ ալ-Դին: Նրա պատվանունն էր Սայֆ ալ-Դին, սակայն փոխելով իրեն անվանեց Աբդ ալ-Ազիզ: Նրա մոտ խանգարում ու շփոթություն առաջացավ և պատրաստվեց գնալ արշավանքի Նփրկերտ (Մայյաֆարիկին), այն պաշարելու նպատակով, սակայն մահը վրա հասավ:

Նրա սպանության պատճառն այն էր, որ Զահիր ալ-Դին Շահ Արմանի մամուլքներից մեկը՝ Հազարգինարին, ուժեղացել էր, շատ կողմնակիցներ ունեւր և ամուսնացել էր Բաքտամուրի աղջկա հետ: Եվ ահա նա ցանկացավ իշխանությանը տիրանալ և մարդ ուղարկելով սպանել տվեց նրան: Նրա սպանությունից հետո հլաթի քաղաքների վրա իշխեց Հազարգինարին:

Բաքտամուրը ողորմած էր խստակյացներին (սուֆի)¹¹:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ԻՆՆՍՈՒՆՎԵՅ ԹՎԱԿԱՆ

(23 հոկտեմբեր 1199—11 հոկտեմբեր 1200)

էջ 249—250

ԱԼ-ՄԱԼԻԲ ԱԼ-ԱԳԻԼԻ ԵԳԻՊՏՈՍԻՆ ՏԻՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Եկավ [Սալահ ալ-Դինի եղբայր] Ադիլը և պաշարեց Կահիրեն (ալ-Կահիրա), իսկ [Սալահ ալ-Դինի որդի] Աֆդալը հավաքեց ամիրներին ու

խորհրդակցեց, բայց տեսնելով նրանց թուլութիւնը, դեսպան ուղարկեց իր հորեղբորը, հաշտութիւն կնքելու և երկիրը (Եգիպտոս) նրան հանձնելու համար, փոխարենը տիրույթներ պահանջելով: Նա պահանջեց Դամասկոսը, սակայն պատասխան չստացավ, պահանջեց Խառանն ու Եդեսիան, նույնպես պատասխան չստացավ, ապա պահանջեց Նփրկերտը, Հանին ու Ճապաղ ջուրը (Ջաբալ ջուր) և հորեղբայրը համաձայնեց ու հաշտութիւն կնքեցին:

Աֆդալը Կահիրեից (Եգիպտոսից) դուրս եկավ և Ռաբի Բ ամսի 18-ի (փետրվար ?) շաբաթ օրվա գիշերը, Ագիլի հետ հանդիպելուց հետո, գնաց Սարխադ [Դամասկոսի մոտ]: Ադիլը մտավ Կահիրե նույն Ռաբի Բ ամսի 18-ի շաբաթ օրվա ցերեկը:

Երբ Աֆդալը հասավ Սարխադ, մարդ ուղարկեց վերցնելու համար Նփրկերտը, Հանին ու Ճապաղ ջուրը, սակայն Նաջմ ալ-Դին Այյուբ իբն ալ-Մալիք ալ-Ագիլը հրաժարվեց հանձնել Նփրկերտը, իսկ մյուսները սովեց:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ԻՆՆՍՈՒՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(12 հոկտեմբեր 1200—30 սեպտեմբեր 1201)

էջ 255

ՌՈՒՔՆ ԱԼ-ԴԻՆԻ՝ ՄԱԼԱԹԻԱՆ ԻՐ ԵՂԲՈՐԻՅ [ԽԵԼՈՒ] ԵՎ ԿԱՐՆՈ ՔԱՂԱՔԸ
ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում՝ Ռամադան ամսին (5 հունիս—5 հուլիս), Ռուքն ալ-Դին Սուլայման իբն Կիլիշ Արսլանը գրավեց Մալաթիա քաղաքը, որն իր եղբոր՝ Մուիզգ ալ-Դին Կայսար Շահին, էր պատկանում: Նա գնաց ու բաղում օրեր պաշարելուց հետո գրավեց և այնտեղից գնաց Կարնո քաղաք (Արդան ալ-Իում), որը պատկանում էր ալ-Մալիք իբն Մուհամմադ իբն Սալդուկի տղային: Նրա տոհմը երկար ժամանակ տիրում էր Կարնո քաղաքին: Երբ այնտեղ գնաց ու մոտեցավ, նրա տերը, վստահելով նրան, դուրս եկավ հաշտութիւն կնքելու՝ Ռուքն ալ-Դինի ուղած պայմաններով, սակայն վերջինս ձեռքակալեց նրան, իր մոտ բանտարկեց ու գրավեց երկիրը: Սա վերջինը եղավ իր տոհմի այն մարդկանցից, որոնք իշխեցին [այդ քաղաքում]:

ԱՄԻԿԻ ՏԵՐ ՍՈՒԿՄԱՆԻ ՄԱՀՎԱՆ ԵՎ ԵՂՔՈՐ՝ ՄԱՀՄՈՒԿԻ,
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում մեռավ Ամիդի և Հիսն Քայֆայի տեր Կութբ ալ-Դին Սուլեյման իբն Մուհամմադ իբն Կարա Արսլան իբն Դաուդ իբն Սուլեյմանը: Կա մեռավ ընկնելով պատշգամբից (ջաուսակ), որը նրա Հիսն Քայֆա բերդի դրսում էր: Նա իր եղբորը (Մահմուդին) սաստիկ ատում էր ու խորշում նրանից: Նրան հեռացրել ու տարել էր Հիսն Մանսուր՝ իր տիրույթների ժայռամասում: Նա Այաս անունով մի մամլուքի ամուսնացրել էր իր քրոջ հետ, և սաստիկ սիրում էր նրան և իր իշխանության ժառանգորդ էր դարձրել:

Երբ մեռավ, իրենից հետո մի քանի օր իշխեց [մամլուքը] և սկսեց սպառնալ Կութբ ալ-Դինի վեզիրին ու պետության այլ ամիրներին: Սրանք գաղտնի լուր ուղարկեցին եղբորը՝ Մահմուդին, հրավիրելով իրենց մոտ: Նա ջանասիրությամբ ճանապարհ ընկավ, հասավ Ամիդ, որտեղ իրենից առաջ իր եղբոր մամլուք Այասն էր հասել, սակայն վերջինս չփորձեց դիմադրել: Մահմուդը ստանձնեց ամբողջ երկիրը, իշխեց ու բանտարկեց մամլուքին: Որոշ ժամանակ բանտում մնալուց հետո Ռումի տերը միջնորդեց նրա համար, և սա բանտից արձակվեց ու գնաց Ռում, դառնալով նրա ամիրներից մեկը:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ԻՆՍՍՈՒՆԻՆԸ ԹՎԱԿԱՆ

(20 սեպտեմբեր 1202 — 9 սեպտեմբեր 1203)

էջ 260

ՎՐԱՑԻՆԵՐԻ՝ ԴՈՒԻՆ³¹⁵ ՔԱՂԱՔԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում վրացիք (քուրջ)³¹⁶ գրավեցին Դուին քաղաքը, որն Ատրրպատականում էր, կողոպտեցին, անկարգություններ արեցին, բնակիչներից շատերին կոտորեցին: Սա, ինչպես նաև ամբողջ Ատրպատականը (Ագարբայջան), պատկանում էր ամիր Աբու Բաքր իբն Բահլավանին, որն, ըստ իր սովորության, գիշեր-ցերեկ զբաղված էր խմելով, ո՛չ զգաստանում էր, ո՛չ սթափվում, ո՛չ էլ թագավորության, հպատակների ու զորքի գործերով էր զբաղվում, ամեն ինչ հեռու էր վստեղ իր սրտից և այնպես էր պահում իրեն, կարծես այդ բոլորը իրեն չէր վերաբերում:

Այդ երկրի (Դուինի շրջակայքի) բնակիչները հաճախ էին օգնութեան դիմում, նրան տեղեկացնելով վրացիների (քուրջ) հարձակվելու ցանկութեան մասին, բայց կարծես խուլ ժայռի դիմաց էին գոռում:

Երբ այդ տարում վրացիք (քուրջ) Դուին քաղաքը պաշարեցին, մի խումբ մարդիկ օգնութեան խնդրելու գնացին, սակայն նա օգնութեան չցուցաբերեց: Ամիրների մի մասը զգուշացրեց, թե նրա անտարբերութեանը, անփութութեանը և իր ասածի վրա համառելի վատ վախճան կունենան, սակայն չլսեց նրանց:

Երբ այս վիճակը երկարեց, մարդիկ թուլացան և շղիմացան, իսկ վրացիք (քուրջ) սրով նվաճեցին [երկիրը] և արեցին այն, ինչ որ վերևում հիշեցինք: Ապա, երբ վիճակը կայունացավ, վրացիք (քուրջ) բնակիչների մնացորդի հետ լավ վերաբերվեցին: Թող ալլահը հսկի մահմեդականներին և նրանց ուժ տա պաշտպանելու սահմանային ամրութեանները (սուղուր), որոնք պաշտպանութեան կարիք ունեն, մանավանդ այս երկիրը: Հիրավի մենք ալլահին ենք պատկանում և նրա մոտ էլ կվերադառնանք: Այն, ինչ արել էին վրացիք (քուրջ) Դուինի ժողովրդին՝ սպանութեան, գերեզմարութեան և այլ շարագործութեաններ, ապա այդ մասին միայն լսելիս մարդու մարմինը կզոհա:

ՎԵՅ ՀԱՐՅՈՒՐ ՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(29 օգոստոս 1204—17 օգոստոս 1205)

էջ 268

ԱՄԻԴԻ ՏԻՐՈՋ՝ ԽԱՐԲԵՐԴԸ ՊԱՇԱՐԵԼՈՒ ՈՒ ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ ՄԱՍԻՆ

Խարբերդը (խարտեիրտ, խարտաբիրտ) իմադ ալ-Դին իբն Կարա Արսլանին էր պատկանում: Նրա մահվանից հետո տիրեց որդին՝ Նիզամ ալ-Դին Աբու Բաքրը, որն ապավինեց [Ռումի տեր] Ռուբն ալ-Դին իբն Կիլիջ Արսլանի [հովանավորութեանը], իսկ նրանից հետո եղբորը՝ Ղիյաս ալ-Դինին, որպեսզի պաշտպանվի իր հորեղբորորդուց՝ Նասիր ալ-Դին Մահմուդ իբն Մուհամմադ իբն Կարա Արսլանից և իրոք պաշտպանվեց:

Ամիրի տերը ապավինել էր ալ-Մալիք ալ-Ադիլի հովանավորութեանը և հպատակ էր նրան: Վերջինս եկավ իր որդու՝ ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆի, հետ Մոսուլի տիրոջ կովին մասնակցելու, այն պայմանով, որ սա զորք ուղարկի խարբերդը գրավելու: Նա [խարբերդը] գրավելու ցանկութեան էր ունեցել Ռուբն ալ-Դինի մահվանից հետո:

Երբ այս տարին հասավ, պահանջեց այն, որ որոշված էր: Նրա հետ գնացին ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆը և Ջադիրայի զորքերը՝ Սինջարից, Ջա-

զիրատ իբն Ումարից, Մոսուլից և այլ վայրերից: Նրանք պաշարեցին [բերդը] Շաբաբան ամսին (24 մարտ-22 ապրիլ), իսկ Ռամադանին (22 ապրիլ—22 մայիս). գրավեցին նրա արվարձանը (ոաբադ)³¹⁷: Նրա տերը միացել էր Ղիյաս ալ-Դինին, երբ վերջինս Ռումի երկրի տերն էր դարձել, հպատակ դառնալով նրան, ուստի, երբ Ամիդի տերը պաշարեց հարբերդը, նրա տերը դիմեց Ղիյաս ալ-Դինին՝ օգնական ղոբջ խնդրելով, որ հեռացնի [թշնամուն]: Սա մեծ չորք պատրաստեց՝ վեց հազար ձիավորից բաղկացած և ուղարկեց Սամոսատի (Սումալսաթ) տիրոջ՝ ալ-Մալիբ ալ-Աֆղալի հետ: Երբ զորքը Մալաթիա հասավ, Ամիդի տերը և նրա ընկերակիցները հարբերդից հեռացան, իջան դաշտը, պաշարեցին այն լիճը, որը կոչվում էր Սահնինի լիճ, ուր երկու բերդ կար՝ մեկը Ամիդի տիրոջը, իսկ մյուսը՝ հարբերդի տիրոջը: Սա պաշարեց ու գրավեց Զուլ-Հիջա ամսի երկուսին (21 հուլիս): հարբերդի տերը Ռումի զորքերով եկավ դեպի հարբերդի կողմերը, Ամիդի տերը հեռացավ լճից, ամրացրեց իր գրաված բերդը, սակայն հիվանդութան պատճառով նահանջեց մեկ օրվա ճանապարհ (մարհալա) ու կանգ առավ: Սուրհանդակների միջոցով Ռումի զորքը պահանջում էր վերադարձնել լիճը, իսկ Ամիդի տերը հրաժարվում էր: Երբ խնդիրը երկարեց, բերդը մնաց Ամիդի տիրոջ ձեռքում և երկու ղորքերը բաժանվեցին ու ամեն մեկը վերադարձավ իր երկիրը:

էջ 269

ՎՐԱՑԻՆԵՐԻ ԻՍԼԱՄԻ ԵՐԿԻՐԸ ԱՍՊԱՏԱԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում վրացիք (քուրջ) Ատրպատականի կողմից արշավեցին իսլամի երկիրը, բռնություններ ու ավերածություն գործելով, կողոպտելով ու գերեվարելով, ապա ներխուժեցին հլաթի գավառը, որը Հայաստանում էր, երկրի խորքերը մտան, մինչև որ հասան Մանազկերտ: Մահմեդականներից ոչ ոք կռվի դուրս չեկավ նրանց դեմ և նրանք տարածվեցին երկրում, կողոպտելով, գերեվարելով և ինչքան առաջ էին գնում, մահմեդական զորքերը այնքան նահանջում էին: Ապա նրանք ետ դարձան: Թող ալլահը հոգ տանի իսլամի երկրին ու ժողովրդին, ուժ տա նրա պաշտպաններին, պահպանի սահմանային ամրություններն ու հարվածի թշնամիներին:

Այդ տարում վրացիք (քուրջ) հարձակվեցին հլաթի երկիրը, հասան Արճեջ (Արջիշ) ու նրա գավառները կողոպտեցին, գերեվարեցին, ավերեցին երկիրն ու գնացին հլաթ գավառում գտնվող ալ-Տին բերդը, որը Կարնո քաղաքին (Արդան ալ-Ռում) մերձավոր էր: հլաթի տերը հավաքեց իր ղորքը և դիմեց Թուղրիլ Շահին՝ Արդանի տիրոջ Կիլիջ Արսլանի որդուն,

օգնութեան կանչելով նրան վրացիների (քուրջ) դեմ: Սա իր ամբողջ զորքըն ուղարկեց և նրանք [բոլորը] եկան վրացիների (քուրջ) դեմ, բախվեցին նրանց հետ, կովեցին և վրացիք (քուրջ) պարտվեցին: Սպանվեց փոքր Զաքարեն (Զաքարի)³¹², որը նրանց գլխավոր առաջնորդներից էր և վրացիների այս զորքի առաջնորդն ու հրամանատարը: Մահմեդականները տիրացան նրանց ունեցվածքին, գեներին, ձիերին և այլ բաներին, նրանցից մեծ բազմութիւն կոտորելով ու գերեվարելով: Ապա նա [Խյւսթի տերը] վերադարձավ իր երկիրը:

ՎԵՅ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(18 օգոստոս 1205—7 օգոստոս 1206)

էջ 282

ՄԱՐԱՂԱՅԻ ՏԻՐՈՋ ՈՒ ԱՐԲԵԼԱՅԻ ՏԻՐՈՋ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻՎՐԱ

Այդ տարում Մարաղայի տերը՝ Ալա ալ-Դինը, համաձայնեց Արբելայի (Իրբիլ) տեր Մուզաֆֆար ալ-Դին Գաուքարիի հետ, որպեսզի հարձակվեն Ատրպատականի վրա ու գրավեն այն նրա տիրոջ՝ Աբու Բաքր իբն իբն ալ-Բահլավանի, ձեռքից, որը գիշեր-ցերեկ զբաղված էր հարբեցողութեամբ, թողել էր պետական գործերը, զորքի ու հպատակների հսկողութիւնը:

Արբելայի (Իրբիլ) տերը եկավ Մարաղա ու միանալով նրա տիրոջ՝ Ալա ալ-Դինի հետ, գնացին Դավրեթի (Տաբրիզի) կողմը: Երբ նրա տեր Աբու Բաքրը իմացավ, լուր ուղարկեց Զաքարի, Համադանի, Իսֆահանի ու Խայյի և դրանց միջև ընկած երկրների տիրոջը՝ Իտղամիշին, որն իր հոր՝ Բահլավանի մամլուքներից էր. Աբու Բաքրին հպատակ, սակայն [րոտ էութեան] դարձել էր երկրի տերը և հաշվի չէր նստում Աբու Բաքրի հետ: Ահա սրան լուր ուղարկեց Աբու Բաքրը, օգնութեան կանչելով և դրութիւնը բացատրելով, իսկ վերջինս այն ժամանակ Իսմաիլիների³¹³ (Իսմաիլիյա) քաղաքում էր: Երբ լուրը հասավ, մեծ զորքով եկավ ու հասնելով լուր ուղարկեց Արբելայի (Իրբիլի) տիրոջը, ասելով՝ մենք քո մասին լսել էինք, որ սիրում ես գիտութեան մարդկանց ու բարեգործներին և բարյացակամ ես նրանց նկատմամբ: Հետևաբար, քո մասին կարծում էինք, որ բարեգործ ու բարեպաշտ ես: Արդ, տեսնում ենք հակառակը, [քանի որ] դու հարձակվել ես իսլամի երկրի վրա, ուզում ես կոտորել մահմեդականներին, կողոպտել նրանց ունեցվածքը և խռովութիւն բարձրացնել: Եթե

այդպիսին նս, ուրեմն դու անխելք ես: Լինելով մի գյուղի տեր, հարձակվում ես մեղ վրա, որ իշխում ենք Խորասանի դռներից մինչև Խլաթ (Խլաթ) և Արբելա (Իրբիլ): Ենթադրենք, որ սրան (Աբու Բաքրին) պարտության մատնեցիր, չգիտե՞ս, որ նա ունի մամուլներ, որոնցից մեկը ես եմ: Եթե նա ամեն մի գյուղից մի ջոկատ (շիհնա) վերցնի և կամ ամեն մի քաղաքից տասը հոգի, ապա նրա մոտ քո զորքից մի քանի անգամ ավելին կհավաքվի: Քեզ համար ավելի լավ է, որ վերադառնաս քո քաղաքը: Այս ամենը ասում եմ քեզ խնայելու համար:

Այս նամակից հետո նա շարժվեց նրա դեմ և երբ Մուզաֆֆար ալ-Դիհը կարդաց ու իմացավ, որ Իտղամիշը առաջ էր շարժվել, որոշեց ետ դառնալ: Սակայն Մարաղայի տերը ամեն կերպ փորձեց նրան տեղում հաստատ պահել, համոզելով, որ զորքն իրեն հանձնի: Վերջինս ասաց նրան՝ նրա բոլոր ամիրները ինձ գրել են, որ հենց հարձակվեմ, իմ կողմը կանցնեն: Սակայն Մուզաֆֆար ալ-Դիհը շնորհունեց այս խոսքերը, վերադարձավ իր քաղաքը և վախենալով հետապնդումից ընթացավ դժվարանցանելի ճանապարհներով, կիրճերով ու բարձր լեռնանցքներով:

Ապա Աբու Բաքրը և Իտղամիշը գնացին Մարաղա, պաշարեցին և ապա նրա տիրոջ հետ հաշտություն կնքվեց, այն պայմանով, որ նա Աբու Բաքրին հանձնի մի բերդ, որը կովախնձոր էր, իսկ Աբու Բաքրը նրան տվեց Իստավա և Ուրմիա քաղաքները ու հեռացավ:

էջ 282

ԼԵՎՈՆԻ ՈՐԴՈՒ՝ ՀԱԼԵԲԻ ԳԱՎԱՌՆԵՐԻ ԴԵՄ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում կիրճերի տեր հայազգի Լևոնի որդին (իբն Լայուն ալ-Արմանի) մի քանի անգամ արշավեց Հալեբի նահանգի վրա, կողոպտեց, հրկիզեց, գերեց և գերեվարեց: Հալեբի տեր ալ-Մալիք ալ-Ջահիր Ղազի իբն Սալահ ալ-Դին Յուսուֆը հավաքեց իր զորքը և այլ թագավորների օգնության կանչելով, հավաքեց բազմաթիվ հեծյալ ու հետիոտն [զորք] ու Հալեբից գնաց Լևոնի որդու կողմը: Իսկ Լևոնի որդին իր երկրի մի այնպիսի մասում էր, Հալեբի երկրից այն կողմ, ուր գնալու համար ճանապարհ չկար, քանզի՝ նրա ամբողջ երկիրը գնալու համար չկար այլ ճանապարհ, բացի քարքարոտ լեռներից ու դժվարանցանելի կիրճերից և իրենցից զատ ոչ ոք չէր կարող մտնել: Ճանապարհը անանցանելի էր մանավանդ Հալեբի կողմից:

Ջահիրը կանգ առավ Հալեբից հինգ փարսախ հեռավորության վրա: Նա իր զորքի մի մասը առաջապահ նշանակեց մի մեծ ամիրի գլխավո-

րությամբ, որն իր հոր մամուլութեանը էր ու կոչվում էր Մայմուն ալ-Կասս-
րի (պալատային), Եգիպտոսի Ալավի (Ֆաթիմյան) խալիֆաների պալատի
(կասր) անունով, քանզի հայրը նրանցից (Ֆաթիմյաններից) էր ստացել
այդ [մամուլին]։ Զահիրը սննդամթերք և զենք ուղարկեց իր մի բերդը,
որը դրացի էր Լեոնի որդուն և կոչվում էր Դարբ Սաբ։ Նա լուր ուղարկեց
Մայմունին, որ իր զորքի մի մասը ուղարկի այս ռազմամթերքին ընկե-
րակցելու համար մինչև Դարբ Սաբ։ Այդպես էլ արեց նա և իր զորքի մեծ
մասն ուղարկեց, իսկ ինքը մնաց փոքր զորամասով։ Լուրը հասավ Լեոնի
որդուն, որն շտապ հասավ ու, գտնելով նրան փոքրաթիվ զորքով, կովի
բռնվեց նրա հետ։ Երբ կռիվը սաստկացավ, Մայմունը լուր ուղարկեց Զա-
հիրին իմաց տալով այդ մասին, սակայն սա հեռու էր նրանից։ Պատե-
րազմը երկարեց, իսկ Մայմունը պաշտպանում էր իր անձն ու բռնները
փոքրաթիվ մահմեդականներով մեծաթիվ հայերի դեմ։ Մահմեդականները
փախուստի գիմեցին, իսկ թշնամին հաղթեց, կոտորեց ու գերեվարեց։
Մահմեդականները ևս երկարատև կովի ընթացքում սպանեցին հայերի։
Հայերը վերցրեցին մահմեդականների բռնները, ավարի տվին ու տարան։
Ճանապարհին նրանց պատահեցին այն մահմեդականները, որոնք զինա-
մթերքի հետ գնում էին Դարբ Սաբ, սակայն չհասկացան ինչ էր կատար-
վել և միայն զգուշանում էին թշնամուց։ Թշնամին հարձակվեց նրանց
վրա, սրի քաշեց և կռիվը խիստ սաստկացավ։ Այստեղ ևս մահմեդական-
ները փախուստի գիմեցին, իսկ հայերը ավարի հետ միասին վերադարձան
իրենց երկիրը և ամրացան իրենց լեռներում ու բերդերում։

էջ 283

ՎՐԱՑԻՆԵՐԻՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՎԱՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում վրացիք (քուրջ) մեծ ռազմությամբ ներխուժեցին իլաթի
նահանգը Հայաստանում, կողոպտեցին, կոտորեցին մեծ թվով, գերեցին
[զորքը] ու գերեվարեցին [մահմեդական ժողովրդին], տարածվեցին
երկրով մեկ, առանց վախի և իլաթի [երկրից] ոչ ոք նրանց դեմ դուրս
չեկավ կանգնեցնելու։ Նրանք շարունակեցին կողոպտել, գերեվարել, իսկ
երկիրը մնացել էր անտեր, անպաշտպան, քանզի նրա տերը մանուկ էր,
իսկ իրական կառավարողը իշխանութուն չունեց զորքի վրա։

Երբ մարդկանց դժբախտութունը սաստկացավ, ըմբոստացան, սկսե-
ցին իրար դրդել, և այդ նահանգի մահմեդական զորքերը հավաքվեցին։
Նրանց վրա ավելացան նաև բազմաթիվ կամավորներ և բոլորը միասին
վախով լցված գնացին վրացիների (քուրջ) դեմ։ Բարեպաշտ սուֆիներից
մեկը երազում տեսավ Շայխ Մուհամմադ ալ-Բուստիին, որը մաքրակրոն

մարդկանցից էր և մեռած, սուֆին ասաց նրան՝ քեզ այստեղ եմ տեսնում, ասաց նրան՝ եկել եմ մահմեդականներին օգնելու թշնամիների դեմ: Սա ուրախությամբ զարթնեց և քանի որ Բուստին երևելի տեղ էր գրավում իսլամական աշխարհում, եկավ գորքի հրամանատարի ու [հլաթի տիրոջ] գործերի կառավարչի մոտ ու պատմեց իր երազը: Սա շատ ուրախացավ և որոշեց անպայման գնալ վրացիների (քուրջ) դեմ: Նա իր զորքով գնաց և մի տեղում կանգ առավ:

Լուրը հասավ վրացիներին (քուրջ), որոնք որոշեցին հանկարծակիի բերել մահմեդականներին ու հովտից դեպի վեր տեղափոխվեցին, ուր մնացին, որպեսզի գիշերը հանկարծակի հարձակվեն մահմեդականների վրա: Սակայն մահմեդականները իմացան և հարձակվեցին վրացիների (քուրջ) վրա և կիրճի գլուխն ու ելքը բռնեցին, իսկ այդ կիրճը բացի այդ երկու [անցքից] այլ ճանապարհ չունեի: Երբ վրացիք (քուրջ) այդ տեսան, հասկացան, որ կորած են և իրենց ձեռքերը թուլացան: Մահմեդականները համարձակություն ստացան ու նեղեցին նրանց, կովեցին, շատերին կոտորեցին ու նույնքան էլ գերեցին: Վրացիներից (քուրջ) միայն քչերին հաջողվեց փախչել: Այսպիսով, լլահը մահմեդականներին ազատեց նրանց շարիքից, մինչդեռ նրանք կործանման էին դատապարտված:

էջ 284

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ռումի տեր Ղիյաս ալ-Դին խոսրով Շահը հարձակվեց Տրապիզոնի (Թարաբզոն) վրա ու պաշարեց նրա տիրոջը, որը դուրս էր եկել նրա հնազանդությունից: Նա նեղեց նրան և այսպիսով, կտրվեցին ճանապարհները Ռումի, ռուսների, ղփչաղների (կիֆջակ) և այլ երկրներից, թե՛ ցամաքից, թե՛ ծովից և ոչ ոք այնտեղից չեկավ Ղիյաս ալ-Դինի երկիրը: Մեծ վնաս հասավ մարդկանց, քանզի այդ երկրների հետ առևտուր էին անում ու մտնում էին նրանց երկիրը: Գալիս էին վաճառականները [նաև] Ասորիքից, Իրաքից, Մոսուլից, Ջազիրայից և այլ երկրներից: Սրանցից (վաճառականներից) մի մեծ խումբ հավաքվել էր Սեբաստիայում (Սիվաս), բայց քանի որ ճանապարհը չէր բացվել, մեծ վնաս կրեցին և բախտավոր էր համարվում նա, ով կարողանում էր գոնե իր դրամագլուխը աղատել:

Այդ տարում Ատրպատականի ու Առանի տեր Աբու Բաքր իրն ալ-Բահլավանը ամուսնացավ վրաց (քուրջ) թագավորի աղջկա հետ:

Բանն այն էր, որ վրացիք հաճախ էին արշավում նրա երկրի վրա՝ տեսնելով նրա թուլությունը, հարբեցողությամբ, խաղամուլությամբ ու

նման բաներով տարվելը, թաղավորության գործերը վարելու և երկիրը պաշտպանելուց հրաժարվելը: Ինքն էլ այդ բանն զգաց, սակայն շունքը արժանապատվություն և սլատվասիրություն, որպեսզի, զզվելով այդ մոլորություններից, թողներ այն, ինչ որ վնասակար էր իր համար: Տեսնելով, որ շի կարող երկիրը պաշտպանել [սրով], նա դիմեց penis-ով³²⁰ պաշտպանվելու գաղափարին: Նա նշանվեց ու ամուսնացավ նրանց թագավորի աղջկա հետ, իսկ վրացիք (քուրջ) հրաժարվեցին կողոպտելուց ու ասպատակելուց: Այսպիսով, պատահեց այն դեպքը, որի մասին ասվում է «Իր սուրը պատյան դրեց ու մերկացրեց իր penis-ը»:

ՎԵՅ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(8 օգոստոս 1206—27 հուլիս 1207)

էջ 288

ՂԻՅԱՍ ԱԼ-ԴԻՆ ՔԱՅ ԽՈՒՍՐԱՈՒԻ՝ ԱՆԹԱԼԻԱ ՔԱՂԱՔԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում, Շաաբան ամսի երեքին (5 մարտ), Իկոնիայի (Կոնիա) և Ռումի երկրի տեր Ղիյաս ալ-Դին Քայ խուսրաուր³²¹ երաշխավորագրով (աման) գրավեց Անթալիա³²² քաղաքը, որը ծովի ափին էր և պատկանում էր հոռոմներին:

Բանն այն է, որ այդ թվականից առաջ նա պաշարել էր, երկար մնացել, նրա պարսպի մի քանի աշտարակներ քանդել և մնում էր միայն սրով գրավել այն և ահա նրանում գտնվող հոռոմները լուր ուղարկեցին մերձակա Կիպրոս (Կուբրուս) կղզու ֆրանկներին, օգնության կանչեցին: Երբ սրանց զորքը հասավ, Ղիյաս ալ-Դինը հուսահատվեց ու հեռացավ: Նա իր զորքի մի մասը թողեց իր և նրանց երկրի միջև գտնվող լեռներում ու հրամայեց նրանց պարենի [ճանապարհ] կտրել: Այսպես շարունակվեց, մինչև որ քաղաքի ժողովուրդը նեղություն մեջ ընկավ և երբ նրանց վիճակը ծանրացավ, պահանջեցին ֆրանկներից, որ դուրս գան և ետ մղեն մահմեդականներին, [փրկելով] նրանց ճնշումից: Ֆրանկները կարծեցին, որ հոռոմները ուզում են այս ձևով իրենց զուրս բերել քաղաքից: Անհամաձայնությունն սկսեց նրանց մեջ և ընդհարվեցին: Հոռոմները լուր ուղարկեցին մահմեդականներին, խնդրելով, որ վերցնեն քաղաքը: Սրանք հասան ու նրանց հետ միանալով սկսեցին կռվել ֆրանկների դեմ: Ֆրանկները փախուստի գիմեցին, մտան միջնաբերդը ու պատսպարվեցին:

Մահմեդականները լուր ուղարկեցին, կանչելով Ղիյաս ալ-Դինին, որը գտնվում էր Իկոնիա քաղաքում: Սա մի զորամասի հետ աճապարանք առաջ շարժվեց, հասավ Շաաբան ամսի երկուսին, և համաձայնություն կայացավ նրա ու հոռոմների միջև: Ամսի երեքին նա ստանձնեց քաղա-

քը, պաշարեց միջնաբերդը, ուր ֆրանկներն էին, այն էլ գրավեց և բոլոր ֆրանկներին կոտորեց:

էջ 288

ԽԼԱԹԻ ՏԵՐ ԲԱՔՏԱՄՈՒՐԻ ՈՐԴՈՒ ՀԵՌԱՅՄԱՆ, ԲԱԼԲԱՆԻ ՏԵՐ ԴԱՌՆԱԼՈՒ, ՄԱՐԴԻՆԻ ՏԻՐՈՋ ԽԼԱԹ ԳՆԱԼՈՒ ԵՎ ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Խլաթի (Խիլաթ) գորքը ձերբակալեց իր տիրոջը՝ Բաքտամուրի որդուն, և տեր դարձավ Բալբանը (Բալբան)՝ Շահ Արման իրն Սուլթանի մամլուքը: Խլաթի ժողովուրդը դրեց Նասիր ալ-Դին Ուրտուկ իբն Իլդադի իբն Ալբի Տիմուրտաշ իբն Իլդադի իբն Ուրտուկին՝ հրավիրելով իրենց մոտ:

Բանն այն է, որ Բաքտամուրի որդին դեռ տղա էր ու անփորձ: Նա ձերբակալել էր Շահ Արմանի մամլուքներից ամիր Շուջա ալ-Դին Կուտլուդին, որը նրա աթաբեկն էր ու երկրի կառավարիչը և լավ վերաբերմունք ունեւր զինվորների ու հասարակ ժողովրդի նկատմամբ: Երբ սրան սպանեց, զինվորները և հասարակ ժողովուրդը դժգոհեցին, իսկ ինքը (Բաքտամուրի որդին) զբաղված էր հաճույքներով, խաղամուլոթյամբ, հարբեցողությամբ: Եվ ահա Խլաթի ժողովրդից ու զինվորներից մի խումբ գրեց Մարդինի տիրոջը՝ Նասիր ալ-Դինին, հրավիրելով իրենց մոտ: Նըրանք գրեցին հենց նրան և ոչ այլ թագավորների, որովհետև նրա հայրը՝ Կուլթե ալ-Դին Իլդադին, Շահ Արման իբն Սուլթանի քեռորդին էր: Շահ Արմանը իր կենդանության ժամանակ մարդկանցից հպատակության երդում էր վերցրել նրա համար, քանզի ինքը տղա չուներ: Արդ, երբ այս դեպքը պատահեց, հիշեցին այդ երդումը և ասացին՝ հրավիրենք և տեր դարձնենք, քանի որ Շահ Արմանի ընտանիքից է: Գրեցին ու հրավիրեցին նրան:

Սակայն Շահ Արմանի մամլուքներից մեկը, որի անունն էր Բալբան, Բաքտամուրի տղայի նկատմամբ թշնամական դիրք բռնեց և, ըմբոստանալով նրա դեմ, Խլաթից հեռացավ Մանազկեռտի երկիրը, տիրացավ նրան, զորք հավաքեց մեծ բազմությամբ ու գնալով Խլաթի դեմ, ուզեց գրավել այն:

Սա զուգադիպեց Մարդինի տիրոջ գալստյանը, իսկ վերջինս կարծում էր, որ ոչ ոք չի խանգարի իրեն, և քաղաքը կհանձնեն: Սա կանգնեց Խլաթին մոտիկ վայրում մի քանի օր, և Բալբանը նրան [ուր] ուղարկեց, ասելով՝ Խլաթի ժողովուրդը ինձ մեղադրում է, թե ես քեզ համակրում եմ, իսկ նրանք արաբներից խորշում են: Լավ կլինի, որ դու մեկ օրվա ճանա-

պարհ ետ գնաս ու սպասես, եթե քաղաքն ստանձնեմ, քեզ կհանձնեմ, քանզի ես շեմ կարող նրան տիրել: Մարդինի տերը այդպես էլ արեց և երբ հլաթից հեռացավ, [Բալբանը] լուր ուղարկեց, ասելով՝ վերադարձիր քո երկիրը, ապա թե ոչ կհարձակվեմ քեզ վրա ու կկոտորեմ քեզ և քո ընկերակիցներին: Սա քիչ զորք ուներ, ուստի վերադարձավ Մարդին:

Խառանի ու Ջազիրայի տեր ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆ Մուսա իբն ալ-Ադիլ Աբու Բաքր իբն Այյուբը, երբ լսեց, որ Մարդինի տերը ուզում է գնալ Խրլաթ, լուր էր ուղարկել նրան, ասելով՝ եթե գնաս Խրլաթ, ես էլ քո երկրի վրա կհարձակվեմ, քանզի վախենում էր, որ սա Խրլաթին տիրանալով իրենց վրա գերակշռութուն կունենա:

Ուստի, երբ սա Խրլաթ գնաց, Աշրաֆը զորք հավաքեց ու դիմեց Մարդին նահանգը, խլեց նրա [հարկերի] հասույթը ու կանգ առավ Դունայսարում, մինչև որ փողերը հավաքի: Այս բանը վերջացնելուց հետո նա վերադարձավ Խառան: Սակայն Մարդինի տիրոջ նման ինքն էլ, ինչպես ասում են, դուրս եկավ երկու կոտոշ գտնելու, սակայն վերադարձավ առանց ականջների:

Բալբանը զորք հավաքեց ու պաշարեց Խրլաթը, նեղեց բնակիչներին: Այնտեղ էր Բաքտամուրի տղան, որը քաղաքում եղած զինվորներին ու հասարակ ժողովրդին հավաքելով դուրս եկավ նրա դեմ: Նրանք ընդհարվեցին և Բալբանը իր հետ եղածներով միասին փախուստի մատնվեց ու վերադարձավ այն վայրերը, որոնք արդեն իր ձեռքում էին, այսինքն՝ Մանազկերտ, Արճեշ և այլ բերդեր: Նա շատ զորք հավաքեց ու կրկին պաշարեց Խրլաթը, նեղեց բնակիչներին և ստիպեց նրանց լքել Բաքտամուրի որդուն, [տարիքով] փոքր լինելու, կառավարման մեջ անփորձության և հաճույքներով ու խաղամուրթյամբ զբաղվելու համար: Սրանք բանտարկեցին նրան ամրոցում և լուր ուղարկեցին Բալբանին, երզվել տալով իրենց պայմանները ընդունել և համաձայնեցին քաղաքն ու Բաքտամուրի որդուն [հանձնել նրան]: Սա տիրացավ Խրլաթի բոլոր գավառներին, բանտարկեց Բաքտամուրի որդուն այնտեղի մի բերդում, և ամրապնդվեց նրա իշխանութունը: Օրհնյալ լինի նա, որը երբ որևէ բանի հաջողութունը կամենում է, նախադրյալներ է պատրաստում: Դեռ երեկ Շամս ալ-Դին Մուհամմադ իբն Բահլավանը և Սալահ ալ-Դին Յուսուֆը հարձակվել էին, սակայն ոչ մեկը չկարողացավ գրավել, իսկ այժմ այս թույլ մամուլուքը, որը շուներ ո՛չ զորք, ո՛չ տիրույթներ, ո՛չ ունեցվածք, հեշտությամբ տիրեց:

Ապա նփրկերտի տեր Նաջմ ալ-Դին Այյուբ իբն ալ-Ադիլը շարժվեց դեպի Խրլաթի նահանգը, որի բազմաթիվ բերդեր գրավել էր, ինչպես Մուսայի (Մովսես) բերդն ու քաղաքը: Երբ Խրլաթին մոտեցավ, Բալբանը ան-

զոր ձևացավ նրան դիմադրելու, իսկ սա ոգևորվեց և առաջ խազաց: Բալբանը նրան ճամփան կտրեց, կովի բռնվեց ու պարտության մատնեց: Սրա ուզմիկներին քչերը փրկվեցին, այն էլ վիրավոր վիճակում, իսկ ինքը նփրկերտ (Մայյաֆարիկին) վերադարձավ:

էջ 289

ՎՐԱՅԻՆՆԵՐԻ՝ ԿԱՐՍ ՔԱՂԱՔԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՈՒ ՆՐԱՆՑ ԹԱԳՈՒՂՈՒ ՄԱՀՎԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում վրացիք (քուրջ) դրավեցին Կարս բերդը, որը հլաթի գավառներում էր: Նրանք պաշարեցին երկար ժամանակ, նեղեցին բնակիչներին և այդ գավառի մի քանի տարվա հարկը վերցրեցին, իսկ հլաթի բնակիչները չէին օգնում նրանց և չէին ձգտում թեթևացնել նրանց վիճակը: Տեղի կառավարիչը սուրհանդակներ էր ուղարկում օգնություն ու պաշտպանություն խնդրելու վրացիների (քուրջ) դեմ, սակայն ոչ մի պատասխան չէր ստանում: Երբ խնդիրը երկարեց ու տեսավ, որ ոչ ոք չէր օգնում, հաշտություն կնքեց վրաց (քուրջ) հետ՝ [պարտավորվելով] ամրոցը հանձնել և (փոխարենը) նրանցից ստանալ շատ ունեցվածք և տիրույթներ (իկթա): Այսպիսով, [Կարսը] դարձավ բազմաստվածյանների³²³ (հեթանոսական) երկիր այն բանից հետո, երբ միաստվածյանների երկիր էր:

Մենք ալլահինն ենք և նրանն ենք դառնալու. թող ալլահը հաղթություն պարգևի իսլամին ու նրա ժողովրդին, քանզի մեր ժամանակի թագավորները տարվել են իրենց զվարճություններով. խաղամոլությամբ, անիրավությամբ [և մոռացել] սահմանային ամրությունները պահպանել, երկիրը պաշտպանել: Սակայն բարձրյալն ալլահը տեսնելով իսլամի պաշտպանների սակավությունը, ինքն ստանձնեց [նրա պաշտպանությունը], նա մահ բերեց վրաց (քուրջ) թագուհուն, որից հետո նրանց միջև տարակարծություններ սկսվեցին և այդպիսով ալլահը վերջ տվեց նրանց շարագործություններին մինչև տարվա վերջը:

ՎԵՑ ՀԱՐՅՈՒՐ ՉՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(28 հուլիս 1207—15 հուլիս 1208)

էջ 296

ՆԱԶՄ ԱԼ-ԴԻՆ ԻԲՆ ԱԼ-ՄԱԼԻԲ ԱԼ-ԱԴԻԼԻ՝ ԽԼԱԹԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում ալ-Մալիք ալ-Աուհադ³²⁴ նաջմ ալ-Դին Այյուբ իբն ալ-Մալիք ալ-Ադիլ Աբու Բաքր իբն Այյուբը գրավեց հլաթ քաղաքը:

Բանն այն է, որ նա տիրում էր նփրկերտ քաղաքին՝ հոր կողմից [նշանակված]: Սակայն, երբ լսեց Բալբանի՝ հլաթը գրավելու մասին, ինչպես հիշեցինք, ինքը գնաց Մուշ քաղաքը պաշարեց ու գրավեց այն, ինչպես նաև հարևան այլ քաղաքներ: Բալբանի դիրքը չէր ամրացել, որ կարողանար նրան դիմադրել: Այն (Մուշը) գրավելուց հետո, [Նաջմ ալ-Դինը] ցանկացավ հլաթը ևս գրավել և առաջ շարժվեց: Բալբանը պարտության էր մատնել նրան, ինչպես արդեն հիշել ենք: Սա վերադարձավ իր երկիրը, զորք հավաքեց, հայրը նույնպես նրան զորք ուղարկեց և [այսքանով] նա հարձակվեց հլաթի վրա: Նորից Բալբանը ելավ նրա դեմ, ընդհարվեցին ու կռվեցին, Բալբանը պարտվեց, իսկ Նաջմ ալ-Դինը գրավեց այդ երկիրը և շատ այլ վայրեր: Բալբանը մտավ հլաթ և պատրաստվեց ու դեսպան ուղարկեց Արզան ալ-Ռումի տեր Մուղիս ալ-Դին Քուղրիլ Շահ իբն Կիլիջ Արսլանին՝ օգնության կանչելով Նաջմ ալ-Դինի դեմ: Սա եկավ անձամբ իր զորքով և նրանք միասին պարտության մատնեցին Նաջմ ալ-Դինին, պաշարեցին Մուշը և արդեն պետք է գրավեին, երբ իբն Կիլիջ Արսլանը դավաճանեց հլաթի տիրոջը և սպանեց նրան՝ ցանկանալով նրա երկիրը: Սպանելուց հետո նա գնաց հլաթ, սակայն բնակիչները դիմադրեցին նրան և նա գնաց Մանազկերտ, որի բնակիչները նույնպես ետ մղեցին նրան ու հրաժարվեցին նրան [հնազանդվուց]: Երբ տեսավ, որ երկրի ոչ մի մասը չկարողացավ [գրավել], իր երկիրը վերադարձավ:

Այդ ժամանակ հլաթի բնակիչները Նաջմ ալ-Դինին լուր ուղարկեցին հրավիրելով, որպեսզի իշխանությունը նրան հանձնեն: Նա եկավ ու տիրեց հլաթին ու նրա գավառներին, բացի մի փոքր մասից: Դրացի թագավորները չէին ուզում նրա իշխանության հզորացումը, քանզի վախենում էին նրա հորից: Նրանից վախենում էին նաև վրացիք (քուրջ) և ատում նրան: Նրանք անընդհատ հարձակումներ էին գործում հլաթի գավառների ու նրա երկրի վրա: Նաջմ ալ-Դինը մնում էր հլաթում՝ չկարողանալով հեռանալ այնտեղից, իսկ մահմեդականները այդ բանից շատ վնաս կրեցին: հլաթի զորքերից մի մաս հեռացավ ու գրավեց Վան ամրոցը, որը մեծագույն և ամենից անառիկ բերդերից էր: Նրանք (անշատված զորքերը) ըմբոստացան Նաջմ ալ-Դինի գեմ. նրանց շուրջը զորք հավաքվեց և նրանք գրավեցին Արճեշ (Արջիշ) քաղաքը:

Նաջմ ալ-Դինը լուր ուղարկեց իր հորը՝ ալ-Մալիք ալ-Ադիլին, տեղեկացնելով վիճակը և օգնություն ու զորք խնդրելով: Սա զորքի հետ ուղարկեց նաև նրա եղբորը՝ ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆ իբն ալ-Ադիլին: Այսպիսով, երկուսը միասին մեծ զորք հավաքեցին ու պաշարեցին Վան ամրոցը, ուր խլաթեցիք (ալ-խիլաթիյա) էին [ամրացել] և համառ կռիվներից հետո սրանք այլևս չկարողացան դիմադրել, հաշտությամբ հանձ-

նեցին ամբողջ և այնտեղից դուրս եկան: Նաջմ ալ-Դինը գրավեց այն, և ամրապնդվեց նրա իշխանությունը հլաթում ու նրա գավառներում, իսկ եղբայրը՝ ալ-Աշրաֆը վերադարձավ իր երկիրը՝ հառան (Հառան) և Եդեսիա (Ռուհա):

էջ 297

ԽԼԱԹՈՒՄ ԽՌՈՎՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԻՑ ՇԱՏԵՐԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Երբ ալ-Մալիք ալ-Աուհադ Նաջմ ալ-Դին ալ-Ադիլը գրավեց հլաթն ու նրա գավառները, այնտեղից գնաց Մանագկերտ, որպեսզի այնտեղ ևս կարգ հաստատի և անի ինչ որ անհրաժեշտ էր: Երբ հլաթից դուրս եկավ, բնակիչներն ըմբոստացան տեղի զորքի դեմ և դուրս քշեցին: Նըրանք ապստամբեցին, պաշարեցին ամրոցը, որտեղ ալ-Աուհադի մերձավորներն էին և Շահ Արմանի նշանաբանով կոչ արեցին, թեպետև նա վաղուց մեռած էր: Սրանով ուզում էին ասել, թե պետք է իշխանությունը վերադարձնել [Նախկին] տերերին ու նրանց մամուլներին:

Լուրը հասավ ալ-Մալիք ալ-Աուհադին, որը վերադարձավ նրանց մոտ: Մինչ այդ նա զորք էր ստացել Ջազիրայից, որի շնորհիվ ուժեղացավ ու պաշարեց հլաթը: Բնակիչների մեջ տարածայնություն կար՝ մի մասը հակվեց նրա կողմը՝ ի հեճուկս ուրիշների: Նա տիրեց [հլաթին] և բնակիչներից մեծ բազմություն կոտորեց, մեծամեծների մի խումբ գերեց ու տարավ Նփրկերտ, ընդ որում ամեն օր մարդ էր ուղարկում ու մի մասին սպանել տալիս և միայն քչերը փրկվեցին: Այս դեպքից հետո հլաթի բնակչությունը ստորացած վիճակում էր, իսկ երիտասարդների մեջ տարակարծություն կար: [Նախապես] նրանց ձեռքում էր իշխանությունը և [այժմ] մարդիկ ազատվեցին նրանց շարագործությունից, քանզի մեկին թագավոր էին նշանակում, մյուսին՝ սպանում. իսկ պետությունը հեղինակություն չուներ, որովհետև ամբողջ իշխանությունը նրանց ձեռքում էր:

ՎԵՑ ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՆԿ ԹՎԱԿԱՆ

(16 հուլիս 1208—5 հուլիս 1209)

էջ 299

ՎՐԱՑԻՆԵՐԻ՝ ԱՐՃԵՇԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ԵՎ ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ ՄԱՍԻՆ

Այգ տարում վրացիք (քուրջ) զորքով մտան հլաթի նահանգը և դիմեցին դեպի Արճեշ քաղաքը, պաշարեցին ու սրով գրավե-

ցին. կողոպտուցին ամբողջ ունեցվածքը, ապրանքները և այլ բաներ: նրանք ժողովրդին գերեզմանները, [քաղաքը] հրկիզեցին և ամբողջովին կործանեցին: Բնակիչներին ոչ ոք չմնաց, այնպես որ դարձավ ամառի «կարծես դեռ երեկ հարուստ չէր եղել» (Ղուրան, Բ, 261, Ժ, 25): Հայաստանի տեր²⁵ նաջմ ալ-Դին Այյուբը հլաթ քաղաքում էր՝ բաղամարդ դորքով, սակայն որոշ պատճառներով չգնաց վրացիների (բուրջ) դեմ, ինչպես, օրինակ, [վրացիների] շատությունը և իր վախը հլաթի ժողովրդից, որոնց նա շատ կոտորել ու վնաս էր պատճառել: Նա վախենում էր, որ եթե դուրս գա [քաղաքից], այլևս չի կարող վերադառնալ: Եվ քանի որ դուրս չեկավ անհավատների դեմ կովի, սրանց ոչ ոք չխանգարեց և ապահով վերադարձան իրենց երկիրը:

Այս բոլորը թեև շատ ծանր էր իսլամի ու նրա ժողովրդի համար, այսուհանդերձ չնչին բան է համեմատելով այն պատահածի հետ, որ հիշելու ենք վեց հարյուր տասնչորս (1217—1218) և տասնյոթ (1220—1221) թվականների միջև²⁵:

ՎԵՅ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆՉՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(10 ապրիլ 1217—29 մարտ 1218)

էջ 317

ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ԴԱՄԻԵԹԸ ՅՐԱՆԿՆԵՐԻ ՁԵՒՔԻՑ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Երբ ֆրանկները տիրեցին Դամիեթին (Դիմիաթ) ու հաստատվեցին, իրենց ձեռքով շոկատները սփռեցին բոլոր շրջակա գավառները:

Ալ-Մալիք ալ-Քամիլը անընդհատ նամակներ էր ուղարկում իր երկու եղբայրներին՝ Դամասկոսի տեր Մուազզամին և Ջադիրայի ու Հայաստանի տեր ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆին և այլոց, խնդրելով օգնության հասնել ու համոզելով անձամբ ներկայանալ, իսկ եթե հնարավոր չէ, միայն դորք ուղարկել:

ՎԵՅ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆՆԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(30 մարտ 1218—18 մարտ 1219)

էջ 324—325

ՀԱՔՔԱՐԻՅՅԱՅԻ ԵՎ ԱՆՁԵՎԱՑԻՔԻ ԲԵՐԴԵՐԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁՎԵԼԸ ԲԱԴՐ ԱԼ-ԴԻՆԻՆ

Երբ Ջանգին²⁶ տիրեց Հաքքարիյայի ու Անձևացիքի (Ջավաղան) բերդերին, նրա բնակիչներին չվերաբերվեց այնպես, ինչպես նրանք ենթադրում էին, բարեգործություն և ողորմածություն չցուցաբերեց, այլ, ընդ-

հակառակը, նեղեց նրանց: Նրանք [բնակիչները] լսել էին Բաղր ալ-Դիհի ու իր զորքի՝ հպատակների նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի մասին՝ բարեգործությունը, գրամ շխնայելը, և ցանկանում էին վերադարձնել նրան [երկիրը], սակայն վախը խանգարում էր նրանց՝ նկատի ունենալով անցյալի դեպքերը: Սակայն այժմ զայրանալով նրա (Զանգիի) զործերից, վեց հարյուր տասնյոթ թվին, Մուհառամ ամսին լուր ուղարկեցին Բաղր ալ-Դիհին, առաջարկելով [բերդերը] հանձնել նրան: Նրանից խնդրեցին երդում ու ներում իրենց համար, հիշելով, որ որոշ տիրույթներ իրենցը պետք է լինեին: Նա ընդունեց և լուր ուղարկեց ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆին, թույլտվություն խնդրելով, սակայն սա թույլ չտվեց:

Զանգիի վերադարձավ Աշրաֆի մոտից, մեծ զորք հավաքեց, պաշարեց Իմադիյյա բերդը, սակայն արդյունքի չհասավ: Սրանք (բնակիչները) կրկին գրեցին Բաղր ալ-Դիհին [բերդերը] հանձնելու մասին: Սա [նորից] գրեց ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆին այդ մասին, նվիրեց ևս մի բերդ, Մծբինը (Նասիբին) և մի գավառ երկու գետերի միջև, որպեսզի թույլ տա, և նա թույլ տվեց: Նա ուղարկեց իր տեղակալներին, որոնք վերցրեցին բերդերը և լավ վերաբերվեցին ժողովրդին: Զանգիի հեռացավ, իսկ Բաղր ալ-Դիհնը իր խոստումը հարգեց:

Երբ մյուս բերդերի զինվորները այս բանը լսեցին, թե ինչ լավ վերաբերմունքի էին [այդ բերդերը] արժանացել, ցանկացան իրենք ևս հանձնելով: Եկան տեղակալները, և բնակիչները համաձայնվեցին հնազանդվել ու հպատակվել:

Զարմանալին այն է, որ երբ զորքեր էին եկել Ասորիքից, Զազիրայի Դիար Բաբրից, Խլաթից և այլ վայրերից բերդերը գրավելու համար, չըկարողացան այն վերցնել, իսկ երբ ցրվեցին, իրենք բնակիչները եկան ու խնդրեցին, որ վերցվեն [բերդերը]: Այսպիսով, ամեն ինչ վերջացավ հաշտությամբ, առանց բռնություն:

էջ 326—327

ԱԼ-ՄԱԼԻԲ ԱԼ-ԱԴԻԼԻ ՄԱՀՎԱՆ ԵՎ ՈՐԴԻՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Նրա տարիքը յոթանասունհինգ էր ու մի քանի ամիս, քանզի ծնվել էր հինգ հարյուր քառասուն թվականի Մուհառամ ամսին:

Նա Դամասկոսին (Դիմաշկ) տիրացավ հինգ հարյուր իննսուներկու թվականի Շաաբան ամսին՝ [վերցնելով] իր եղբորորդի Աֆդալի ձեռքից, իսկ Եգիպտոսին (Միսր) տիրացավ հինգ հարյուր իննսունվեց թվականի Ռաբի Բ ամսին՝ դարձյալ նրա ձեռքից:

Աղիլն իր կենդանութեան օրոք երկիրը բաժանել էր զավակների միջև, ընդ որում Եգիպտոսը տվել էր ալ-Մալիք ալ-Քամիլ Մուհամմադին, Դամասկոսը (Դիմաշկ), Սուրբ քաղաքը (ալ-Կուդս, Երուսաղեմ), Թաբարիան Հորդանանը (ալ-Ուրդուն), ալ-Քարաքը և այլ հարևան բերդեր՝ իր որդուն՝ Մուազզամ Իսային, Ջազիրայի մի մասը, նիբկերտը և Խլաթը իր զավակներով՝ իր որդուն՝ ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆ Մուսային, Եգեսիան՝ իր որդուն՝ Շիհաբ ալ-Դին Ղազիին, իսկ Ջաբար բերդը՝ իր որդուն՝ ալ-Հաֆիդ Արսլան Շահին:

Երբ մեռավ, ամեն մեկը իր հոր տված թագավորութեան մեջ հաստատվեց և շատ համերաշխ էին: Նրանց միջև վեճ չկար, ինչպես լինում է թագավորների որդիների միջև՝ իրենց հայրերից հետո, այլ մեկ մարդու նման էին, մեկը մյուսին վստահում էր, այնպես որ մենակ, առանց զորքի մեկը մյուսի մոտ էր գնում անվախորեն, և, բնականաբար, հզորացավ նրանց թագավորությունը, և նրանց գործերը ավելի լավ ընթացան, քան իրենց հոր [ժամանակ]:

ՎԵՅ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆՎԵՅ ԹՎԱԿԱՆ

(19 մարտ 1219—7 մարտ 1220)

էջ 327—328

ՔԱՅ ՔԱՌԻՍԻ ՄԱՀՎԱՆ ԵՎ ԵՂԲՈՐ՝ ՔԱՅ ԿՈՒԲԱԴԻ, ԹԱԳԱՎՈՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում մեռավ Իկոնիայի, Ակսարայի, Մալաթիայի և նրանց միջև ընկած Ռումի երկրների տեր ալ-Մալիք ալ-Ղալիբ (նվաճող թագավոր) Իղդ ալ-Դին Քայ Քաուս իբն Քայ Խուսրաու իբն Կիլիջ Արսլանը:

Նա իր զորքերը հավաքել էր ու գնացել Մալաթիա՝ ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆի երկիրը, արշավելու նպատակով, ըստ այն պայմանավորվածության, որ կար նրա և Ամիդի տեր Նասիր ալ-Դինի ու Արբելայի (Իրրիլ) տեր Մուզաֆֆար ալ-Դինի միջև: Վերջիններս իրենց երկրում նրան էին խուժբա տվել և նրա անունը դրոշմել դրամի վրա: Նրանք որոշել էին հարձակվել ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆի և Մոսուլի [տեր] Բադր ալ-Դինի վրա:

Քայ Քաուսը շարժվեց դեպի Մալաթիա, որ խանգարի ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆին գնալ Մոսուլ, նրա տիրոջը՝ Բադր ալ-Դինին, օգնելու, այն հույսով, որ գուցե Մուզաֆֆար ալ-Դինը Մոսուլում հաջողության հասնի: Սակայն նա թոքախտ ունեւր և երբ հիվանդությունը սաստկացավ, վերադարձավ ու մեռավ:

Նրանից հետո թագավորեց եղբայրը՝ Քայ Կուբադը, որին բանտարկել

էր Քայ Քառուր, երբ երկրի տերն էր դարձել: Որոշ մերձավորներ հանձնարարել էին սպանել նրան, սակայն նա այդ բանը չարեց: Երբ նա մեռավ, որդիները, մանկահասակ լինելու պատճառով, հարմար չէին թագավորութեան և ահա զինվորները [բանտից] դուրս բերեցին Քայ Կուրագին ու թագավորեցրին:

Ասվում է նաև, որ երբ հիվանդութունը սաստկացավ, Քայ Քառուր բանտից բերել տվեց նրան [եղբորը] և թագավորութունը նրան կտակեց ու մարդկանց ստիպեց [հավատարմութեան] երդում տալ:

Երբ սա թագավորեց, նրա դեմ դուրս եկավ հորեղբայրը՝ Կարնո քաղաքի (Արզան ալ-Ռում) տերը: Բացի դրանից, [Քայ Կուրագը] վախենալով նաև իրեն հարևան հոռոմներից, լուր ուղարկեց ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆին, հաշտութուն կնքեց և նրանք բարեկամութեան, իրար օգնելու պայման դրեցին և խնամիացան: Այսպիսով, Աշրաֆը ազատվեց այդ կողմից եկող շարիքից և զբաղվեց իր ձեռքում եղած [երկրները] բարեկարգելով:

ՎԵՅ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆՅՈԹ ԹՎԱԿԱՆ

(8 մարտ 1220—24 փետրվար 1221)

էջ 329—330

ԹԱԹԱՐՆԵՐԻՒ՝³²⁹ ԻՍԼԱՄԻ ԵՐԿԻՐԸ ՄՏՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Երկար տարիներ չէի կամենում հիշել այս դեպքերը, սարսափ ու զրգվանք զգալով: Երկար տատանվում էի, և ո՞ւմ համար հեշտ է գրել իսլամի ու մահմեդականների ողբը և ո՞վ կարող է հանգիստ գրել այդ մասին: Ո՛հ, երանի թե մայրս ինձ չծներ և մեռած լինեի նախքան այս (դեպքերը) ու մնայի բոլորից մոռացված:

Սակայն որոշ ընկերներ ինձ համոզեցին գրել այդ մասին, իսկ ես տատանվում էի, սակայն տեսա, որ այդ գործից հրաժարվելն անօգուտ է:

Բանն այն է, որ խոսքը մեծ դեպքի և ահռելի դժբախտության մասին է, որի նմանը օրերն ու գիշերները չեն ծնել: Դա հասավ բոլոր մարդկանց և մասնավորապես մահմեդականներին: Եթե որևէ մեկը ասեր, թե այն օրվանից, որ ալլահը ստեղծել է Ադամին, մինչև օրս աշխարհը նման դժբախտության չի հանդիպել, ճշմարիտ կլիներ, քանզի տարեգրությունները չունեն ոչ մի նման կամ մոտավոր բան:

[Պատմական] զրույցների մեջ որպես մեծ իրադարձություն հիշատակվում է, թե ինչ էր արել Նաբուզոդոնոսորը (Բուխտոնուսուր) Իսրայելի որդիներին: Նա կոտորել էր և ավերել Սուրբ քաղաքը (ալ-Բայտ ալ-Մուկադդաս, Երուսաղեմ): Սակայն ինչ էր Սուրբ քաղաքը, համեմա-

տելով այն բանի հետ, որ այդ անիծյալները երկրներ քանդեցին, որոնց ամեն մի քաղաքը Սուրբ քաղաքից մի քանի անգամ մեծ է, իսկ ինչ են Իսրայիլի որդիք այն սպանվածների համեմատությամբ, քանզի մի քաղաքում սպանվածների թիվը ավելի շատ էր, քան Իսրայիլի որդիք: Գուցե մարդկությունը մինչև դարի վախճանը և աշխարհի վերջը այլևս չի տեսնի նման իրադարձություն, բայց եթե միայն Գոգի (Յաջուջ) ու Մագոգի (Մաջուջ) ժամանակ: Նույնիսկ Դաջջալը (Նեո, հակաքրիստոս) խնայում է իր հետևորդներին և ոչնչացնում միայն իրեն շսողներին: Իսկ սրանք (թաթարները) ոչ ոքի չէին խնայում, կոտորում էին կանանց, տղամարդկանց ու երեխաներին, հղի կանանց որովայնը ճեղքում ու սպանում սաղմը: Ճշմարիտ է, որ մենք ալլահին ենք պատկանում և նրան ենք վերադառնալու:

Այս ի՞նչ աղետ էր, որի կայծերը թռան ու տարածվեց շարիքն ամենուրեք և քամուց քշված ամպի նման լցրեց երկիրը: Զինաստանի (ալ-Սին) կողմից դուրս եկած մարդիկ հասնում են մինչև Թուրքիստան, ինչպես Քաշղար և Բալասաղուն, ապա այնտեղից դեպի Մավարաաննահր, ինչպես Սամարկանդ, Բուխարա և այլ վայրեր, տիրում են և նրա ժողովրդին անում այն, ինչ որ հիշելու ենք: Ապա նրանց մի մասը անցնում է հորասան, լրիվ նվաճում, կրթանում, կոտորում ու կողոպտում: Անցնում են Ռեյ, Համադան և ալ-Ջաբալ և այնտեղ եղած երկրները մինչև Իրաքի սահմանը, ապա դիմում են Ատրպատական ու Աղվանք (Առանիյյա), ավերում ու մեկ տարուց պակաս շրջանում ժողովրդի մեծ մասին կոտորում են, այնպես որ հազվադեպ փրկվում է միայն փախստականը: Սա չլսված բան է:

Ապա, երբ վերջացրին գործը Ատրպատականում և Աղվանքում, գրնացին Դարբանգ-Շիրուան, տիրեցին նրա քաղաքներին, բացի այն բերդից, ուր նրանց թագավորն էր: Այնտեղից գնացին Ալանաց (ալ-Լան) երկիրը և ալ-Լաբղ և այնտեղ եղած տարբեր ցեղերին լրիվ կոտորեցին, կողոպտեցին ու ավերեցին [երկիրը], ապա ուղղվեցին դեպի Ղփչաղների (Կիֆչակ) երկիրը, որոնք թուրքերի մեջ ամենաբազմամարդն են, և ում որ հանդիպեցին, կոտորեցին: Մնացածները փախան անտառներն ու լեռների գագաթները, թողնելով իրենց երկիրը, իսկ թաթարները նվաճեցին: Նրանք այս բանն արեցին ամենակարճ ժամանակում, պարզապես արշավի ժամանակ:

Մի ուրիշ խումբ գնաց Ղազնա և նրա շրջաններն ու դրացի երկրները՝ Հնդկաստան (ալ-Հինդ), Սիջիստան, Քիրման և այնտեղ արեցին նույնը և դեռ ավելի վատ:

Սա նմանը չլսված բան է: Ալեքսանդրը (Իսքանդար), որի համար

պատմիչները ասում են, որ տիրեց ամբողջ աշխարհին, նման արագությամբ չի տիրացել, այլ մոտավորապես տասը տարվա ընթացքում: Նա ոչ ոքի չի սպանել, այլ մարդկանցից պահանջում էր միայն հպատակություն: Սրանք (թաթարները) մոտավորապես մեկ տարում տիրեցին աշխարհի մեծագույն մասին, ամենալավ, ամենաքաղաքակիրթ, ամենախիտ բնակեցված և ամենակիրթ ժողովուրդ ունեցող երկրներին: Իսկ այն երկրներում, որ նրանք չէին նվաճել, ամեն մարդ վախով էր քնում, սպասում ու հետևում, թե երբ կգան:

Նրանք (թաթարները) կարիք չունեն պարենի և օգնության, քանզի նրանց հետ են իրենց հոտերը, կովերը, ձիերը և այլ կենդանիներ: Միայն նրանց միսն են ուտում, իսկ իրենց հեծած անասունները սմբակներով գետինն են փորում և ուտում բույսերի արմատները ու չգիտեն գարին: Այս պատճառով, երբ նրանք որս է տեղ իջեանում են, դրսից որևէ բանի կարիք չեն ունենում:

Ինչ վերաբերում է նրանց կրոնին, ապա նրանք պաշտում են արեգակը իր ծագած ժամանակ: Նրանք ոչ մի բան արգելված չեն համարում և ուտում են բոլոր կենդանիներին, նույնիսկ շներ, խոզեր և այլն: Զգիտեն ամուսնությունը, այլ մեկից ավելի տղամարդիկ կարող են մոտենալ մի կնոջ և, երբ երեխան ծնվում է, չգիտի իր հորը:

Այս ամբողջ ընթացքում իսլամը և մահմեդականները այնպիսի պատուհասների հանդիպեցին, որոնց նմանը ոչ ոքի չի պատահել: Այս թաթարները, ալլահը նրանց այլանդակի, եկան արևելքից ու գործեցին այն, ինչից լսողը սարսափում է և կկարդաս [ով ընթերցող] մանրամասն բացատրված, եթե ալլահը կամենա:

Նման (աղետ) էր, օրինակ, ֆրանկների, ալլահի անեծքը նրանց վրա, դուրս գալը արևմուտքից դեպի Ասորիք (Շամ) և ապա Եգիպտոս (Միսր), Դամիեթի (Դիմիաթ) ամրությունները գրավելը: Նրանք կամենում էին [ամբողջովին] գրավել Եգիպտոսն ու Ասորիքը, եթե չլինեք ալլահի ողորմածությունը և նրա օժանդակությունը նրանց դեմ: Այս բոլորը մենք հիշել ենք վեց հարյուր տասնչորս թվականի տակ:

Մի [աղետ] էլ այն էր, որ ովքեր այս երկու խմբերից (թաթարներից ու ֆրանկներից) ազատ են, նրանք էլ իրար դեմ սուր են բարձրացնում և խռովությունը միշտ առկա է: Այս էլ ենք նշել:

Հայցում ենք ալլահից, որ իսլամին ու մահմեդականներին հաղթանակ շնորհի, քանզի այլևս չկա իսլամի պաշտպան, զորավիգ ու պահպան:

Բանն այն է, որ թաթարները կարողացան այս բոլորն անել, քանզի չկար արգելող և դրա չլինելու պատճառն այն էր, որ Մուհամմադ խորեզմ

Շահը տիրել էր ամբողջ երկրին, սպանելով մյուս թագավորներին և ինքը մենակ մնացել էր երկրի սուլթան (տիրակալ): Երբ նրանցից (թաթարներից) պարտվեց, ոչ ոք չմնաց երկրում, որ կանգնեցնի նրանց ու պաշտպանի երկիրը:

էջ 335—336

ԹԱԹԱՐՆԵՐԻ՝ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ ՀԱՍՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Երբ ձմեռը վրա հասավ, թաթարները Համագանում ու Զաբալ նահանգում խիստ ցրտի հանդիպեցին և շատ ձյուն տեսան, ուստի գնացին Ատրպատական: Ծանապարհին գյուղերում ու փոքր քաղաքներում կոտորեցին ու կողոպտեցին, ինչպես նախապես արել էին [այլ վայրերում] և ավերելով ու վառելով հասան Դավրեժ, ուր կար (իշխում էր) Ատրպատականի տեր Ուզբեք իբն ալ-Բահլավանը: Սա դուրս չեկավ նրանց դեմ, ոչ էլ մտածեց նրանց հետ կռվելու մասին, քանզի, ինչպես միշտ, զբաղված էր անվերջ հարբեցողությամբ, գիշեր ու ցերեկ, առանց սթափվելու: Սակայն նա մարդ ուղարկեց ու հաշտություն կնքեց՝ դրամ, զգեստներ ու կենդանիներ (գրաստ) խոստանալով և այս բոլորը ուղարկեց: Նրանք հեռացան այնտեղից դեպի ծովի ափերը, քանի որ այնտեղ ցուրտը պակաս էր և ուզում էին ձմեռել, մանավանդ որ այնտեղ արոտավայրեր շատ կային իրենց կենդանիների համար:

Նրանք հասան Մուզան, ապա շեղվեցին դեպի վրաց (քուրջ) երկիրը: Նրանց դեմ ելավ վրացիների (քուրջ) մեծ զորք՝ մոտավորապես տասը հազար ռազմիկ: Կռիվը տեղի ունեցավ և վրացիք փախուստի մատնվեցին, մեծ մասը կոտորվեց: Վրացիք Ատրպատականի տեր Ուզբեքին լուր ուղարկեցին՝ առաջարկելով նրան միասին դիմադրել թաթարներին: Նրանք համաձայնեցին հավաքվել ձմեռն անցնելուց հետո: Լուր ուղարկեցին նաև Խլաթի ու Զաղիրայի տեր ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆ իբն ալ-Մալիք ալ-Ադիլին, խնդրելով նրանից համաձայնել իրենց հետ: Նրանք բոլորը կարծում էին, որ թաթարները ձմեռը կհամբերեն մինչև գարուն: Սակայն այդպես չեղավ, այլ [թաթարները] շարժվեցին ու գնացին դեպի վրաց երկիրը: Նրանց միացավ Ուզբեքի մամուլներից մի թուրք մամուլք, որի անունն էր Ակուշ: Սա հավաքեց այդ երկրի լեռների ու դաշտերի (անապատների) բնակիչներից թուրքմենների ու քրդերի և այլոց: Այսպիսով մեծ բազմություն հավաքվեց: Նա թաթարների հետ թղթակցեց՝ նրանց միանալու նպատակով: Նրանք ընդառաջեցին այդ բանին ու համակրեցին նրան իրենց ցեղային հարազատության պատճառով:

Նրանք հավաքվեցին ու գնացին վրաց (քուրջ) երկիրը թաթարների զորքի առջից: Գրավեցին նրանց բերդերից մեկը, ապա քանդեցին երկիրը, կողոպտեցին ժողովրդին, ունեցվածքը կողոպտեցին, մինչև որ հասան Տփղիսի մոտ: Վրացիք հավաքվեցին ու դուրս եկան լրիվ սպառազինութեամբ: Սկզբում Ակուշը ընդհարվեց նրանց հետ այն մարդկանցով, որոնց հավաքել էր իր շուրջը: Սաստիկ կռիվ եղավ, որի ընթացքում երկու կողմերն էլ դիմացան և Ակուշի մարդկանցից շատերը սպանվեցին: Վրա հասան թաթարները, երբ վրացիք արդեն հոգնել էին կռվից: Նրանցից շատերը կոտորվեցին ու շղիմացան թաթարների առջև՝ խայտառակ պարտութուն կրելով և ամեն կողմից սրի մատնվելով: Նրանք անթիվ անհամար կոտորվեցին: Ճակատամարտը տեղի ունեցավ այդ տարվա Զուլ-կադա ամսին (28 դեկտեմբեր—26 հունվար): Ապա նրանք կողոպտեցին երկրի այն մասերը, որոնք նախապես չէին կողոպտվել:

Այս թաթարների հետ կատարվեց այնպիսի բան, որի նմանը չի եղել ո՛չ հին և ո՛չ էլ նոր ժամանակներում: Մի խումբ մարդիկ դուրս եկան Զինաստանի սահմաններից և մի տարի շանցած նրանց մի մասը հասավ Հայաստան աշխարհը այս կողմից, իսկ Համադանի կողմից հարևան դարձան Իրաքին: Ալլահը վկա, որ մեզանից հետո եկողները շատ ժամանակ անց, երբ կարդան այս դեպքերի մասին գրված տողերը, չեն հավատա, կկասկածեն և իրավունք ունեն [կասկածելու]: Ով կկասկածի, թող կարդա այն, ինչ գրել ենք մենք և բոլոր նրանք, ովքեր հավաքել են պատմական դեպքերը մեր օրերում, մի ժամանակ, երբ բոլորը՝ գիտուն, թե անգետ, լավ գիտեն այս դեպքերը, քանզի դրանք հանրահայտ են:

Թող ալլահը մահմեդականներին և իսլամին պարզևի այնպիսի մարդիկ, ովքեր կկարողանան պահպանել ու պաշտպանել նրանց: Նրանք (մահմեդականները) նման հզոր թշնամու հետ գործ ունեցան այնպիսի ժամանակ, երբ ունեին մահմեդական թագավորներ, որոնց հետաքրքրութունը իրենց որովայնից ու հաճույքներից այն կողմ չէր անցնում: Մարգարեի երևան եկած օրից ի վեր, մինչև այսօր մահմեդականները չեն տեսել այնպիսի ցավ ու նեղութուն, ինչպիսին նրանց պատճառեցին այս անհավատ, թշնամի թաթարները: Նրանք ոտք գերցին Մավարաանահըր երկիրը, գրավեցին, ավերեցին, իսկ սա մի ընդարձակ երկիր է: Նրանց մի մասն անցավ գետը (Ամու Դարիա), մտավ Խորասան, գրավեց և այնտեղ արեց նույնը, ապա գրավեց Ռեյր, ալ-Ջաբալ երկիրը, Ատրպատականը: Վերջապես նրանք հասան վրաց (քուրջ) երկիրը և նվաճեցին այն:

Մյուս թշնամին ֆրանկներն են, որոնք իրենց երկրից գալով հայտնըվեցին Ռումի երկրի ծայրում՝ հյուսիս արևմտյան կողմում: Նրանք

հասան Եգիպտոս, գրավեցին Դամիեթը (Դամիաթ), ուր և մնացին: Իսկ մահմեդականները չկարողացան նրանց հեռացնել այնտեղից և դուրս մղել: Եգիպտոսի մնացած մասերը նույնպես վտանգի տակ են:

Մահմեդականների համար ամենասարսափելին այն է, որ նրանց սուլթան Խորեզմ (Խուրիզմ) Շահ Մուհամմադը անհայտացել էր և ոչ ոք չգիտեր, թե իրոք ինչ էր պատահել նրան: Մերթ ասվում է, որ մեռել է Համադանում և թաքուն են պահում նրա մահը, մերթ ասվում է, թե Պարսից (Ֆարս) երկիրն է մտել, այնտեղ մահացել և այդ բանը ծածկել են, որպեսզի թաթարները չհետապնդեն: Մերթ էլ ասվում է, թե գնացել է Քաբարիստան, նավ է նստել և ապա մահացել այնտեղի կղզիներից մեկում: Մի խոսքով նա մահացել է: Վերջապես ճշտվեց նրա՝ Քաբարիստանի ծովում մեռած լինելու լուրը: Սա սարսափելի է այն պատճառով, որ Խորասանը, Իրաքը, Պարսկաստանը (Աջամ) մնացին լքված, անպաշտպան, առանց որևէ տիրակալի, որը պահպաներ նրանց: Իսկ թշնամին շրջում էր երկրում, խլելով իր ուզածը և չուզածը թողնելով: Նրանք քաղաք չթողեցին որ չկործանեն, ինչի կողքով անցնում էին, հրկիզում ու կողոպտում էին, իսկ ինչ որ իրենց պետք չէր, վառում էին: Նրանք կույտերով հավաքում էին մետաքսը, նույնպես և այլ ապրանքներ ու կրակ էին տալիս:

էջ 339

ԹԱԹԱՐՆԵՐԻ՝ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ ԳԱՆՈՒ, ԱՐԴԱԲԻԼԻՆ ՏԻՐԵԼՈՒ ԵՎ ԱՅԼ ԲԱՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Երբ թաթարները Համագանի [գրավումը] վերջացրին, գնացին Ատրոպատական, հասան Արդաբիլ, տիրեցին, շատ կոտորեցին, մեծ մասը ավերեցին և այնտեղից գնացին Դավրեժ (Տաբրիզ), որը կառավարում էր Շամս ալ-Դին ալ-Թուղրաին: Նա բնակիչներին համախմբեց, մինչդեռ նրա տեր Ուզբեք իբն Բահլավանը հեռացել էր: Սա մի անփուլթ ամիր էր, որը շարունակում էր գիշեր-ցերեկ գինարբուքով զբաղվել: Նա մեկերկու ամիս չէր երևում մարդկանց և երբ որևէ ահազանգ էր լսում, սարսափահար էր լինում: Նրան էր պատկանում ամբողջ Ատրպատականն ու Առանը, սակայն նա ալլահի ամենաթույլ արարածն էր, որն ի վիճակի չէր երկիրը պաշտպանելու հարձակվող թշնամուց:

Երբ նա լսեց թաթարների գալուստը Համադանից, թողեց Դավրեժը (Տաբրիզ) ու գնաց Նախճավան (Նակչուան), իսկ իր ընտանիքն ու կանանց ուղարկեց Խոյ (Խուլայյ), որպեսզի իրենից հեռու լինեն:

Հիշյալ ալ-Թուղրաին իր ձեռքը վերցրեց քաղաքի կառավարումը, միավորեց բնակիչներին և քաջալերեց, որ չհանձնվեն՝ զգուշացնելով ըն-

կրճվելու ու անփութութեան հետեւանքներից: Նա իր ջանասիրութեամբ ու կարողութեամբ ամրացրեց քաղաքը: Երբ թաթարները մոտեցան ու լսեցին, թե ինչպես քաղաքի ժողովուրդը միահամուռ կերպով պատրաստ է կռվի և որ ամրացրել են քաղաքը, նորոգել պարիսպներն ու խրամատները, լուր ուղարկեցին, պահանջելով [միայն] դրամ և զգեստներ: Նրանք իրար միջև համաձայնվեցին, թե ինչ քանակութեամբ պետք է տային թե՛ մեկից, թե՛ մյուսից, [բնակիչները] ուղարկեցին և սրանք վերցնելով գնացին Սարաու քաղաքը, կողոպտեցին, բոլորին կոտորեցին և ապա գնացին Բայլական, որն Առանում է: Իրենց անցած բոլոր քաղաքներն ու գյուղերը կողոպտեցին, ավերեցին, և բնակիչներից ում որ բռնեցին, սպանեցին:

Երբ Բայլական էին հասել ու պաշարել, բնակիչները խնդրեցին, որ իրենց մոտ մի դեսպան ուղարկվի, որպեսզի նրա հետ խաղաղութեան պայմանները որոշեին: Սրանք (թաթարները) իրենց մեծամեծներից ու առաջնորդներից մեկին դեսպան ուղարկեցին, սակայն բնակիչները սպանեցին նրան: Թաթարները հարձակվեցին, կռվեցին, ապա սրի ուժով գրավեցին քաղաքը [վեց հարյուր] տասնութ թվականի Ռամադան ամսին (30 հոկտ.—28 նոյ.) ու սրի քաշեցին, կենդանի շնողներով ո՛չ փոքրին, ո՛չ մեծին, ո՛չ էլ կանանց, այն աստիճանի, որ հղի կանանց որովայններն էին պատռում և սպանում սաղմերը: Նախ բռնաբարում էին կանանց, ապա սպանում:

Պատահում էր, որ նրանցից որևէ մեկը ճանապարհին գնալիս հանդիպում էր մի խումբ մարդկանց, բոլորին մեկ-մեկ սպանում էր, սակայն ոչ ոք նրա վրա ձեռք չէր բարձրագնում:

Նրա [Բայլականի] և շրջակայքի կողոպուտն ու ավերումը վերջացնելուց հետո, նրանք գնացին Գանձակ (Քանջա) քաղաքը, որը Առան երկրի մայր [քաղաքն] է, սակայն իմանալով նրա բնակիչների բազմամարդութեան և վրացիների (քուրջ) դեմ հաճախակի կռիվների ընթացքում ձեռք բերած քաջութեան ու քաղաքի անառիկութեան մասին, չհարձակվեցին, այլ լուր ուղարկեցին բնակիչներին՝ պահանջելով դրամ ու զգեստներ: Սրանք ուղարկեցին ինչ որ պահանջվում էր, և նրանք (թաթարները) հեռացան:

էջ 339

ԹԱԹԱՐՆԵՐԻ՝ ՎՐԱՅ ԵՐԿԻՐԸ ՀԱՍՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Երբ թաթարները իրենց գործը վերջացրին մահմեդական երկրներում՝ Ատրպատականում և Առանում, մի մասը [սրով] նվաճելով, իսկ մի մասը հաշտութեամբ [գրավելով], շարժվեցին դեպի վրաց (քուրջ) երկիրը³²⁹, որը նույնպես այդ երկրամասում է:

Վրացիք (քուրջ) նրանց դեմ պատրաստվել էին և մեծ զորք էին հավաքել իրենց երկրի սահմանային կողմերում, որպեսզի թաթարներին արգելեն ներս մտնել: Եկան թաթարները և ընդհարվեցին նրանց հետ, սակայն վրացիք շկարողացան դիմանալ, փախուստի դիմեցին, սրի քաշվեցին և միայն փախստականը էարողացավ փրկվել: Ինձ տեղեկացրել են, որ [թաթարները] նրանցից մոտավորապես երեսուն հազար հոգու կոտորել են, կողոպտել նրանց երկիրը և ավերել՝ ըստ իրենց սովորության:

Երբ փախստականները Տփղիս (Տաֆլիս) հասան, ուր նրանց թագավորն էր, այլ զորախմբեր ևս հավաքվեցին և ուղարկվեցին թաթարների դեմ, որպեսզի արգելեն իրենց երկրի միջին մասերը մտնել: Սակայն տեսան, որ թաթարները մտել են երկիրը և այլևս ոչ մի լեռ, կիրճ կամ այլ բան չի խանգարում նրանց: Երբ տեսան նրանց արածը, վերադարձան Տփղիս (Տաֆլիս) և երկիրը դատարկեցին, իսկ թաթարները իրենց ուզածը արեցին երկրում՝ կողոպտեցին, կոտորեցին, ավերեցին, սակայն տեսնելով, որ երկիրը շատ կիրճեր ու լեռնանցքներ ունի, չհամարձակվեցին խորքը ներթափանցել ու ետ դարձան:

Վրացիների սիրտը մեծ վախ ընկավ: Լսել եմ վրաց մեծամեծներից մեկից, որը դեսպան էր եկել և ասում էր՝ թե որևէ մեկը ձեզ ասի, թե թաթարները պարտվել կամ գերի են ընկել, չհավատաք, իսկ թե ասեն, թե սպանվել են, հավատացեք, քանզի այդ մարդիկ երբեք չեն փախչում: Նրանցից մեկին գերի էինք բռնել, բայց սա իրեն ձիուց ցած գցեց, գլուխը այնքան խփեց քարին, մինչև որ մեռավ ու այդպիսով գերի չընկավ:

էջ 339—340

ՆՐԱՆՑ՝ ԴԱՐԲԱՆԳ-ՇԻՐՈՒԱՆ ՀԱՍՆԵԼՈՒ ԵՎ ԱՐԱՐՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Երբ թաթարները վրաց (քուրջեր) երկրից վերադարձան, դիմեցին Դարբանդ-Շիրուան, պաշարեցին Շամախի քաղաքը, կովի բռնվեցին բնակիչների հետ, որոնք համառ կերպով դիմացան պաշարմանը: Սակայն թաթարները աստիճաններով բարձրացան պարիսպը: Ասվում է նաև, որ նրանք հավաքեցին ուղտերի, կովերի, ոչխարների և մեռածների դիակներ թե՛ իրենցից, թե՛ ուրիշներից և այս բոլորը իրար վրա գցելով ստեղծվեց մի բլուր, որի վրա բարձրանալով քաղաքի վրա տիրապետող դիրք ունեցան: Կովեցին բնակիչների հետ, սակայն սրանք դիմացան, և երեք օր սաստիկ կռիվ եղավ: Երբ արդեն քիչ էր մնացել, որ [թաթարները] զրավեին, նրանք իրար ասացին՝ սրից աղատում չկա, ուստի ավելի լավ է համբերել ու պատվով մեռնել: Այդ գիշեր նրանք դիմացան:

Գիշերը դիակները նեխեցին ու [կուլտը] նստեց և թաթարները այլևս պարիսպի դիմաց բարձր դիրք չունեին և ոչ էլ գերակշռութուն կովի մեջ: Սակայն նրանք կրկին գրոհեցին և սկսեցին կովել: Բնակիչները հոգնած, ուժասպառ ու թուլացած էին, ուստի ընկճվեցին, իսկ թաթարները գրավեցին քաղաքը, շատերին կոտորեցին, ունեցվածքը կողոպտեցին և այլանդակութուններ գործեցին: Այնտեղ իրենց դործը վերջացնելով՝ նրանք կամեցան անցնել Դարբանդը, սակայն շկարողացան ու լուր ուղարկեցին Դարբանդ-Շիրուանի թագավոր Շիրուան Շահին, որ իրենց դեսպան ուղարկի հաշտության [պայմանադիր] կնքելու համար: Սա տասը մարդ ուղարկեց իր մերձավոր մեծամեծներից: Սրանք մեկին սպանեցին, իսկ մնացածներին ասացին՝ եթե մեզ ցույց տաք անցնելու ճանապարհը, ձեզ երաշխավորագիր կտանք, ապա թե ոչ, սրա նման կսպանենք: Ասացին՝ Դարբանդը ոչ մի ճանապարհ չունի, այլ կա մի տեղ, որ համարվում է եղած ճանապարհների ամենահեշտ (անցանելին): Նրանք միասին գնացին այդ ճանապարհով, անցան [Դարբանդը], այն իրենց ետևը թողնելով:

էջ 340

ԹԵ ԻՆՉ ԱՐԵՑԻՆ ՆՐԱՆՔ ԱԼԱՆԱՑ ՈՒ ՂՓՁԱՂՆԵՐԻ շԵՏ

Երբ թաթարները անցան Դարբանդ-Շիրուանը, մտան այն գավառները, որտեղ ապրում էին շատ ազգեր (ցեղեր), որոնցից են ալանները (ալ-լան), լաբդերը (ալ-լաբզ) և թուրքերի ցեղեր: Նրանք շատ կողոպտեցին, կոտորեցին լաբդերին, որոնք թե՛ մահամեղական են, թե՛ անհավատ, և այդ երկրում իրենց թշնամի բնակչությանը սրի քաշեցին: Նրանք հասան ալաններին, որոնք բազմաթիվ ազգերից (ցեղերից) են բաղկացած: Սրանք լսել էին նրանց (թաթարների) մասին և ջանասիրությամբ հավաքել բազմաթիվ ղփչաղների (կիֆչակ): Նրանք ընդհարվեցին, սակայն ոչ մի կողմը մյուսին չհաղթեց:

Թաթարները լուր ուղարկեցին ղփչաղներին, ասելով՝ մենք և դուք մի ցեղից ենք, այդ ալանները ձեզանից չեն, իսկ դուք օգնում եք, ոչ էլ ձեր կրոնը նրանց կրոնին նման է: Մենք ձեզ պայման ենք դնում, որ ձեզ ձեռք չենք տա և կտանք այնքան դրամ ու զգեստ, ինչքան կամենաք, միայն թե մի մտքը մեր և նրանց միջև: Նրանք պայմանավորվեցին տալ դրամ, ըզդեստներ և այլ բաներ և իրոք նրանք (թաթարները) այս բոլորը տարան նրանց մոտ՝ ըստ պայմանավորվածության, իսկ ղփչաղները հեռացան:

Թաթարները հարձակվեցին ալանների վրա, սաստիկ կոտորեցին, կողոպտեցին, գերեվարեցին [ժողովրդին]: Ապա նրանք գնացին Ղփչաղ-ների մոտ, որոնք իրենց ապահով զգալով, ցրված էին, քանի որ պայ-մանագիր ունեին: Սրանք շսթափվեցին, մինչև որ [թաթարները] հար-ձակման անցան, մտան նրանց երկիրը և հերթով ջարդեցին և խլեցին նրանցից իրենց տվածի երկու անգամից ավելի: Հեռու ապրող Ղփչաղները, երբ լսեցին այս մասին, առանց կռվի փախան ու հեռացան, ոմանք ա-պաստան գտան անտառներում, ոմանք լեռներում, իսկ մի մասն էլ փա-խավ ռուսաց երկիրը:

էջ 344—345

ԱՇՐԱՅԻ ԽԱԹԸ ԻՐ ԵՂԲՈՐԸ՝ ՇԻՀԱՔ ԱԼ-ԴԻՆ ՂԱԶԻՒՆ ՀԱՆՁՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարվա վերջերին ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆ Մուսա իբն ալ-Ադիլը իլաթ քաղաքը Հայաստանի բոլոր գավառներով և նփրկերտ քաղաքը Դիար Բաքրից, ինչպես նաև Հանի քաղաքը, որպես տիրույթ, պարզևեց իր եղբորը՝ Շիհաբ ալ-Դին Ղազի իբն ալ-Ադիլին, նրանից վերցնելով Եղե-սիա (Ռուհա) և Սարուջ քաղաքները՝ Ջազիրա երկրում: Նա նրան տարավ իլաթ, վեց հարյուր տասնութ թվականի սկզբին:

Բանն այն է, որ թաթարների՝ վրաց (քուրջ) երկիրը հարձակվելուց, հաղթելուց, կողոպտելուց ու ժողովրդին խիստ կոտորելուց հետո, վրա-ցիք [ղեսպան] ուղարկեցին Ատրպատականի ու Առանի տեր Ուզբեքին, առաջարկելով ծրան դաշինք ու պայմանագիր կնքել թաթարներին ետ մղելու համար: Նրանք այդ նպատակով [նամակ] ուղարկեցին ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆին, ասելով բոլորին՝ եթե շհամաձայնեք մեզ հետ այդ մարդ-կանց դեմ կռվել և ետ մղել մեր երկրից, անձամբ ու զորքով մասնակ-ցելով այս կարևոր գործին, ապա մենք նրանց հետ կմիանանք ձեր դեմ:

Դեսպանները հասան Աշրաֆի մոտ այն ժամանակ, երբ նա պատ-րաստվում էր գնալ Եգիպտոս ֆրանկների դեմ կռվելու: Սա նրա համար ավելի կարևոր էր շատ պատճառներով: Առաջին՝ ֆրանկները գրավել էին Դամիեթը (Դիմիաթ), ու Եգիպտոսը նվաճման սպառնալիքի առջև էր և եթև նրանք գրավեին, ապա ո՛չ Ասորիքում, ո՛չ էլ այլուր այլևս [Այյուբ-յանների] ոչ մի տիրույթ չէր մնա: Երկրորդ՝ ֆրանկները ավելի ուժեղ էին և տիրելու ավելի ձգտում ունեին, [քան թաթարները]: Եթե մի գյուղ գրա-վեին, չէին թողնի, մինչև որ համոզվեին, որ այլևս մեկ օր էլ պաշտպան-վելու հնարավորություն չունի: Երրորդ՝ ֆրանկները աչք ունեին Ադիլյան

(Այլուբյան) տան իշխանական [գլխավոր] աթոռին, որը Եգիպտոսն էր, իսկ թաթարները այնտեղ չէին հասել, սրանց (Այլուբյաններ) հողերը չէին անցել և իշխանությանը աչք չունեին, այլ նրանց նպատակն էր պարզապես կողոպտել, կոտորել, երկիրը ավերել և այսպես գնալ երկրից երկիր:

Ուստի, երբ նրա մոտ հասան վրաց դեսպանները, պատասխան տվեց, պատճառաբանելով, որ ստիպված էր գնալ Եգիպտոս՝ ետ մղելու ֆրանկներին: Նա ասաց նրանց՝ խլաթ նահանգը ես որպես տիրույթ պարգևել եմ եղբորս ու նրան այնտեղ հաստատել, որպեսզի ձեզ մոտ լինի: Ես նրա մոտ զորք եմ թողել և, երբ որ օգնության կարիք ունենաք, նա կգա թաթարներին ետ մղելու:

Իսկ ինքը, ինչպես ասացինք, գնաց Եգիպտոս:

ՎԵՅ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՄՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(25 փետրվար 1221—14 փետրվար 1222)

էջ 346—347

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում մահմեդականները ֆրանկների ձեռքից վերագրավեցին Դամիեթը (Դիմիաթ) Եգիպտոսում, ինչպես նախապես մանրամասն նրկարագրել ենք:

Այդ տարում՝ Սաֆար ամսին (7 ապրիլ—6 մայիս), թաթարները գրավեցին Մարաղան, կործանեցին, հրկիզեցին, բնակիչների մեծ մասին կոտորեցին, ունեցվածքը կողոպտեցին, կանանց գերեվարեցին: Դրանից հետո թաթարները գնացին Համադան, պաշարեցին, բնակիչները կովի ելան, սակայն թաթարները հաղթեցին, անթիվ անհամար կոտորեցին, կողոպտեցին երկիրը: Ապա շարժվեցին դեպի Ատրպատական և նորից կողոպտեցին ու ինչ որ նախորդ հարձակման ժամանակ չէին հափշտակել, այս անգամ տարան:

Նրանք հասան Առան երկրի Բայլական քաղաքը, որը պաշարեցին ու գրավեցին, բնակիչներին կոտորեցին այնքան, որ գրեթե բնաջինջ արեցին: Երկրի մեծ մասի բնակիչներին կոտորեցին, կողոպտեցին ունեցվածքը: Նրանք գնացին Դարբանդ-Շիրուան, պաշարեցին Շամախի քաղաքը, գրավեցին ու բնակիչներից շատերին կոտորեցին, ապա շարժվեցին դեպի ալանաց (ալ-լան) և լաբղերի (ալ-լաբղ) ու հարևան ցեղերի (երկրները) ու կոտորեցին նրանց:

(15 փետրվար 1222—3 փետրվար 1223)

էջ 348—349

ՂՓԶԱՂՆԵՐԻ ՄԻ ԽՄԲԻ՝ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ՎՐԱ ՀԱՐԶԱԿՎԵԼՈՒ, ՎՐԱՑԻՆԵՐԻ
 ՀԵՏ ՆՐԱՆՑ ԱՐԱԾՆԵՐԻ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՀԵՏ ՊԱՏԱՀԱՍԻ ՄԱՍԻՆ

Երբ թաթարները գրավեցին Ղփչաղների (կիֆչակ) հողը, սրանք ցըր-
 վեցին: Մի խումբ դիմեց Ռուսաց երկիրը, մի այլ խումբ ցրվեց լեռներում:
 Իսկ մի մեծ խումբ հավաքվեց ու գնաց Դարբանդ-Շիրուան:

Սրանք (ղփչաղները) մարդ ուղարկեցին նրա տիրոջը, որի անունն էր
 Ռաշիդ և ասացին՝ թաթարները տիրել են մեր երկրին, հափշտակել մեր
 ունեցվածքը, ահա եկել ենք քեզ մոտ, որպեսզի քո երկրում ապրենք,
 կլինենք քո մամուլօրները (ստրուկները), քեզ համար երկրներ կնվաճենք,
 իսկ դու մեր սուլթանը (տիրակալը) կլինես: Սակայն նա շքնդունեց այդ
 բանը, զգուշանալով նրանցից: Նրանք կրկին նամակ ուղարկեցին, ասե-
 լով՝ մեր զավակներին ու կանանց պատանդ կթողնենք քեզ մոտ, պար-
 տավորեցնելով հնազանդ լինել, ծառայել քեզ, հպատակվելով քո իշխա-
 նությանը: Նա չպատասխանեց նրանց պահանջին: Այս անգամ խնդրե-
 ցին, որ հնարավորություն տա իր քաղաքում պարենավորվելու, ընդ
 որում, տասը-տասը [հոգի] պետք է մտնեին և անհրաժեշտը գնելուց
 հետո, հեռանալին նրա քաղաքից: Նա համաձայնեց և նրանք սկսեցին
 խմբերով մտնել ուղածը գնել ու դուրս գալ:

Սակայն նրանց (ղփչաղների) մեծամեծներից ու երևելիներից մեկը
 եկավ Ռաշիդի մոտ ու ասաց՝ ես եղել եմ սուլթան Խորեզմ Շահի ծառա-
 յության մեջ, ես մահմեդական եմ, իսկ կրոնը ինձ դրդում է քեզ խորհուրդ
 տալ: Գիտցիր, Ղփչաղները քո թշնամիներն են, ուղում են քեզ նենգել,
 թույլ մի տուր, որ նրանք մնան քո երկրում: Ինձ զորք տուր, որ կովեմ նը-
 րանց հետ ու դուրս բերեմ երկրից:

Այդպես էլ արեց [Ռաշիդը] ու հանձնեց նրան մի զորամաս, տալով
 պետք եղած զենքը և այլ բաներ: Նա գնաց ու հարձակվեց Ղփչաղների մի
 խմբի վրա, մի մասին կոտորեց, մյուս մասին կողոպտեց: Սակայն Ղփչաղ-
 ները տեղից շարժվեցին կովի համար, այլ ասացին՝ մենք ալ-Մալիք
 (թագավոր) Շիրուան Շահ Ռաշիդի մամուլօրներն (ստրուկներն) ենք,
 ուստի չենք կովի նրա զորքի դեմ:

Երբ այս Ղփչաղ առաջնորդը վերադարձավ, իր հետ ունենալով Ռա-
 շիդի տված զորքը՝ անվնաս վիճակում, [Ռաշիդը] ուրախացավ: Ապա
 Ղփչաղները թողեցին իրենց եղած տեղը ու երեք օր գնացին: Այս Ղփչաղը

ասաց Ռաշիդին՝ զորք եմ ուղում, որպեսզի հետապնդեմ նրանց: Նա հրամայեց զորք տալ ինչքան որ կամենա: Սա հետապնդեց ղփչաղներին, ջարդեց նրանց վերջապահ [դունդր] ու կողոպտեց: Նրա մոտ եկավ ղրփչաղների մի մեծ բազմութուն՝ տղամարդիկ ու կանայք, իրենց մազերը կտրած, արտասովելով և իրենց հետ ունեին մի դագաղ, որը շրջապատել ու արտասովում էին: Ասացին՝ քո բարեկամ այսինչը մահացել է, նա կտակել էր, որ իրեն բերենք քեզ մոտ, որ դու թաղես ուր որ կամենաս, իսկ մենք կլինենք քեզ հետ:

Սա վերցրեց այն, ինչպես նաև նրան ողբացողներին ու վերադարձավ Շիրուան Շահ Ռաշիդի մոտ, տեղեկացնելով, որ հանգուցյալը նրա բարեկամն էր, ուստի բերել է իր հետ, իսկ նրա հարազատները խնդրեցին, որ լինեն իր հետ ու ծառայեն իրեն: Սա (Ռաշիդը) թույլ տվեց, որ քաղաք մտնեն և այնտեղ իջևանեն: Այս մարդիկ եկան այդ առաջնորդի հետ, հեծնում էին նրա հեծնելու հետ միասին և նրա հետ բարձրանում էին միջնաբերդ, ուր Ռաշիդն էր, նստում նրա մոտ և միասին էին խմում թե՛ նրանք, թե՛ նրանց կանայք:

Եվ ահա Ռաշիդը սիրեց այն մարդու կնոջը, որի համար ասում էին, թե մահացել է: Սակայն նա չէր մահացել, այլ այս բանն արել էին, որպես ծուղակ, որպեսզի մտնեին քաղաք, իսկ նա, որին մեռած էին հայտարարում, իրենց հետ էր նստած և Ռաշիդը չէր ճանաչում նրան: Նա ղփչաղների ամենամեծ երևելիներից էր: Այսպես մնացին մի քանի օր և ամեն օր տարբեր խմբերով ղփչաղներ էին գալիս: Նրանք հավաքվեցին միջնաբերդում և կամենում էին բռնել Ռաշիդին ու երկիրը գրավել: Սա կռահեց, դուրս եկավ միջնաբերդի գաղտնի գոնից ու փախավ Շիրուան:

Ղփչաղները տիրեցին միջնաբերդին ու ասացին քաղաքի ժողովրդին. մենք ձեզ համար Ռաշիդից լավ ենք: Նրանք իրենց մնացած մարդկանց իրենց մոտ բերեցին և քաղաքում եղած ամբողջ զենքեր գրավելով տիրացան Ռաշիդի միջնաբերդում եղած ունեցվածքին:

Ապա դուրս գալով միջնաբերդից դիմեցին Կապաղակ (Կաբալա), որը վրացիներին էր պատկանում, իջան այնտեղ ու պաշարեցին: Երբ Ռաշիդը լսեց նրանց միջնաբերդից դուրս գալը, եկավ ու գրավեց, կոտորելով այնտեղ եղած բոլոր ղփչաղներին: Կապաղակում եղած ղփչաղները այս բանը չկռահեցին և մի զորամաս ուղարկեցին միջնաբերդ, իսկ Ռաշիդը նրանց ևս կոտորեց: Լուրը հասավ ղփչաղներին ու նրանք վերադարձան Դաբրանդ՝ այլևս հույս չունենալով գրավել միջնաբերդը:

Երբ նրանք պաշարում էին Կապաղակը, նրա տերը լուր էր ուղարկել, ասելով՝ ես [մարդ] կուղարկեմ վրաց թագավորին, որպեսզի ձեզ ուղարկի պատմուճաններ ու զգեստներ և մենք միանալով. ձեզ հետ, կտիրենք

երկրին: Սրանք մի քանի օր շկոզողպտեցին այդ նահանգը, սակայն շուտով իրենց ձեռքերը երկարեցին, [կրկին] կոզողպտեցին ու ապականեցին: Նրանք կոզողպտեցին ամբողջ Կապաղակի երկիրը և հասան Գանձակ (Գանջա, Քանջա), որը Առան երկրում էր ու պատկանում էր մահմեդականներին: Նրանք կանգ առան այստեղ: Գանձակի ամիրը, որը Ատրպատականի տեր Ուզբեքի մամլուքն էր Քուշխարա անունով, զորք ուղարկեց, որը թույլ չտվեց, որ նրանք մտնեն այդ երկիրը: Նա դեսպան ուղարկեց, ասելով՝ նենգությամբ վարվեցիք Շիրուանի տիրոջ հետ ու գրավեցիք նրա միջնաբերդը, նենգությամբ վերաբերվեցիք Կապաղակի տիրոջ հետ և նրա երկիրը կոզողպտեցիք, էլ ո՞վ կվստահի ձեզ: Նրանք պատասխանեցին՝ մենք եկել էինք միայն ծառայելու ձեր սուլթանին, սակայն Շիրուան Շահը արգելեց մեզ ձեր մոտ գալու, ուստի գնացինք նրա երկիրը ու գրավեցինք նրա միջնաբերդը, ապա այն լքեցինք, սակայն ոչ վախից: Ինչ վերաբերում է Կապաղակի տիրոջը, ապա նա ձեր թշնամին է և. եթե ցանկանայինք գնալ վրացիների մոտ, չէինք անցնի Դարբանդ-Շիրուանի ճանապարհով, քանզի դա ամենադժվար, հոգնեցուցիչ ու հեռավոր ճանապարհն է, այլ կմտնեինք նրանց երկիրը սովորական ձևով: Մենք ձեզ ուղարկում ենք պատանդներ:

Երբ [ամիրը] այս բանը լսեց, գնաց նրանց կողմը: Ղփչաղներն իմացան այդ բանը և հաս երկու ձիավոր ամիրներ, որոնք նրանց առաջնորդներին էին, փոքրաթիվ մարդկանցով եկան նրա մոտ, հանդիպեցին ու խոնարհաբար ողջունելով, ասացին՝ մենք եկել ենք ձեզ մոտ փոքր թվով, որպեսդի իմանաք, թե մեր նպատակն է միայն հավատարմություն ու ծառայություն առաջարկել ձեր սուլթանին: Քուշխարան թույլ տվեց նրանց գնալ ու տեղավորվել Գանձակի մոտ: Նա ամուսնացավ նրանցից մեկի դստեր հետ և լուր ուղարկեց իր տիրոջը՝ Ուզբեքին բացատրելով վիճակը: Սա հրամայեց նրանց [նվիրել] պատմուճաններ (խիլա) և տեղավուսել Գիլքուն³⁰ լեռան մոտ և այլև: Էլ արեցին:

Սակայն վրացիք վախճան այդ բանից ու զորք հավաքեցին, որպեսդի հանկարծակի հարձակվեն նրանց վրա: Լուրը հասավ Գանձակի ամիր Քուշխարային, որը տեղեկացրեց Ղփչաղներին, հրամայելով վերադառնալ և տեղավորվել Գանձակի մոտ: Նրանք եկան և այնտեղ տեղավորվեցին:

Իսկ Ղփչաղ ամիրներից մեկը մի խմբի հետ դնաց վրացիների (քուրջ) դեմ, հանկարծակիի բերեց նրանց, շատերին սպանեց ու փախուստի մատնեց, ավարի տվեց նրանց ունեցվածքը, կոտորեց, գերեվարեց և բոլորին փախուստի մատնեց: Ղփչաղները վերադարձան Գիլքուն լեռը և նախկինի նման այնտեղ կանգ առան: Նրանց տեղավորելուց հետո, Ղփչաղ ամիրներ-

րից մի ուրիշը ուզեց վրացիների հետ անել այն, ինչ իր ընկերն էր արել: Երբ Քուշխարան լսեց, լուր ուղարկեց զգուշացնելով շարժվել, մինչև որ պարզի վրացիների (քուրջ) գրությունը: Սակայն սա առանց տեղեկանալու շարժվեց դեպի նրանց երկիրը իր զորքի հետ միասին: Նա կողոպտեց, ավերեց և ավար վերցրեց:

Իսկ վրացիք (քուրջ) եկան մի ճանապարհով, որ միայն իրենք գիտեին ու կանխեցին նրան և երբ սա հասավ, կովի ելան նրա դեմ, նրան ու ընկերակիցներին հանկարծակիի բերելով, սրի քաշեցին և շատերին կոտորեցին, նրանցից ետ խլելով ավարը: Նա և իր զորքը ամենախայտառակ վիճակում վերադարձան ու դիմեցին Պարտավ:

Լուր ուղարկեցին Քուշխարային, խնդրելով, որ ինքը զորքի հետ գա, որպեսզի հարձակում գործեն վրացիների (քուրջ) դեմ ու վրեժ լուծեն: Սակայն նա այդպես չարեց և զգուշացրեց նրանց, ասելով՝ դուք ինձ չհնազանդվեցիք և ձեր կարծիքով շարժվեցիք, ես ձեզ նույնիսկ մի ձիավոր չեմ տա: Նրանք լուր ուղարկեցին, խնդրելով ետ տալ պատանդներին, որոնք նրա մոտ էին, սակայն նա չտվեց: Այդ ժամանակ նրանք հավաքվեցին և բազմաթիվ մահմեդականների գերեցին պատանդների փոխարեն: Սակայն երկրի մահմեդականները ապստամբեցին նրանց դեմ, կովի ելան ու շատերին կոտորեցին:

Նրանք (ղփչաղները) վախեցան ու ղնացին Շիրուան, ապա անցան ալ-Լաբդ երկիրը: Մահմեդականները, վրացիք, լաբդերը և ուրիշներ համարձակութուն ստանալով հարձակվեցին, ոչնչացրին նրանց կոտորելով, կողոպտելով, գերելով ու գերեվարելով, այնպես որ նրանց մի մամուլուքը Դարբանդ-Շիրուանում վաճառվում էր շնչին գնով:

էջ 349

ՎՐԱՑԻՆԵՐԻՒ ԲԱՅԼԱԿԱՆԸ ԱՎԱՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում՝ Ռամադան ամսին (9 հոկտեմբեր—8 նոյեմբեր), վրացիք (քուրջ) իրենց երկրից գնացին Առան երկիրը ու դիմեցին Բայլական քաղաքը, որ թաթարները ավերել էին ու կողոպտել ինչպես արդեն հիշեցինք:

Երբ թաթարները գնացին ղփչաղների երկիրը, ողջ մնացածները վերադարձել էին քաղաք ու ինչքան հնարավոր էր, վերականգնել էին պարսպաները: Մինչ այս վիճակում էին, եկան վրացիք, մտան երկիրը, գրավեցին: Մահմեդականները արդեն սովորել էին, որ երբ վրացիք գրավում էին մի քաղաք, նրանց (բնակիչների) հետ լեզու էին գտնում որոշ գումարի դի-

մաց և վերադառնում էին: Այնպես որ, վրացիք լավագույն թշնամիներն էին:

Այս անգամ էլ մահմեդականները կարծեցին, որ նույն բանը կարող են անել և պետք եղած դիմադրութիւնը շուտ քարտեղեցին և ոչ էլ փախան նրանց ձեռքից: Երբ վրացիք գրավեցին քաղաքը, սրի քաշեցին ժողովրդին, կոտորեցին ու կողոպտեցին թաթարների նման: Այս բոլորը կատարվում էր, իսկ Ատրպատականի տեր Ուզբեք իբն ալ-Բահլավանը, որը Դավրեժ (Տաբրիզ) քաղաքում էր, ո՛չ տեղից էր շարժվում, ո՛չ ազնվության, ո՛չ էլ բարի գործի [րնգունակ էր], այլ տարված էր ուտելով, անվերջ հարբեցողությամբ ու անառակությամբ: Թող ալլահը խայտառակի նրան և մահմեդականներին այնպիսի մարդիկ տա, որոնք կպաշտպանեն նրան ու կըպահպանեն երկիրը:

ՎԵՑ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆ ԹՎԱԿԱՆ

(4 փետրվար 1223—23 հունվար 1224)

էջ 350—351

ՄԱԼՄԵԿԱԿԱՆՆԵՐԻ ՈՒ ՎՐԱՑԻՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ԿՈՎԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում՝ Շաաբան ամսին (30 օգոստոս—28 սեպտեմբեր), Սուրմարի ամրոցի տերը, որը Հայաստանի գավառներից է, գնաց Խլաթ, քանզի հպատակ էր Խլաթի տիրոջ, որն այդ ժամանակ Շիհաբ ալ-Դին Ղազի իբն ալ-Ադիլ Աբու Բաքր իբն Այյուբն էր:

Նա եկավ, իր փոխարեն տեղում թողնելով իր ամիրներից մեկին: Սա զորք հավաքեց ու հարձակվեց վրաց (քուրջ) երկրի (Հյուսիսային Հայաստանի) վրա, կողոպտեց բազմաթիվ գյուղեր ու վերադարձավ: Վրացիք (քուրջ) լսեցին այս բանը և Դուլինի տերը, որի անունն էր Շալուա և վրաց (քուրջ) մեծամեծ իշխաններից էր, դորք հավաքեց, շարժվեց դեպի Սուրմարի, այն օրերով պաշարեց, կողոպտեց քաղաքը, նրա շրջակայքը ու վերադարձավ:

Սուրմարիի տերը տեղեկանալով այդ մասին, վերադարձավ Սուրմարի և հասավ այն օրը, երբ վրացիք (քուրջ) հեռացել էին: Նա վերցրեց զորքը ու հետապնդեց նրանց և հարձակվելով վերջապահ [գնդի] վրա, կոտորեց, ավար վերցրեց և փրկեց իր երկրից վերցրած նրանց ավարը:

Ապա Դուլինի տերը զորք հավաքեց և շարժվեց դեպի Սուրմարի, որպեսզի պաշարի այն: Լուրը հասավ նրա տիրոջը, որը ամրացրեց [Սուրմարին], պաշար և այլ անհրաժեշտ բաներ կուտակեց: Նրան (Սուրմարի տիրոջը) տեղեկացրին, թե վրացիք (քուրջ) Դուլինի և Սուրմարիի միջև մի

կիրճում են կանգ առել, որր նեղ էր և ահա նա իր ամբողջ զորքով արագ-
րնթաց շարժվեց, որպեսզի հանկարծակիի բերի վրացիներին (քուրջ): Նա
հասավ նրանց գտնված կիրճը առավոտյան արշալույսին, իր զորքը երկու
մասի բաժանեց, ընդ որում մի մասը պետք է կիրճի վերևից [հարձակ-
վեր], իսկ մյուս մասը՝ ներքևից: Հարձակվեցին վրացիների (քուրջ) վրա,
որոնք անտեղյակ էին, սրի քաշեցին. կոտորեցին ու գերեվարեցին: Գերի
ընկածների մեջ էր նաև Դուխնի իշխան (ամիր) Շալուան՝ մեծամեծների
մի խմբով: Վրացիներից (քուրջ) ով որ ազատվեց, ամենավատ վիճակում
վերադարձավ քաղաք:

Ապա վրաց (քուրջ) թագավորը լուր ուղարկեց Ջազիրայի տիրոջը՝
ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆ Մուսա իբն ալ-Ագիլին, որը Խլաթը և գավառները
տվել էր ամիր Շիհաբ ալ-Դինին, ասելով՝ կարծում էինք, թե մենք ձեզ հետ
խաղաղության մեջ ենք, իսկ Սուլթանի տերը ահա այսպիսի արարքներ
է գործել: Եթե հաշտության մեջ ենք, ցանկանում ենք, որ գերությունից
արձակեք մեր մարդկանց: Իսկ եթե խաղաղությունը մեր միջև արդեն
խախտված է, ապա հայտնեցեք մեզ, որպեսզի մենք միջոցներ ձեռք առ-
նենք: Աշրաֆը լուր ուղարկեց Սուլթանի տիրոջը, հրամայելով արձա-
կել գերյալներին և վրացիների (քուրջ) հետ հաշտությունը վերանորոգել:
Այսպես էլ արեց, խաղաղությունը վերահաստատվեց և գերիները ազատ
արձակվեցին:

էջ 351—352

ՄԻ ՏԱՐՐՐԻՆԱԿ ԳԵՊՔ, ՈՐԻ ՆՄԱՆԸ ՉԻ ԵՂԵԼ

Վրաց (քուրջ) թագավորական ընտանիքից մնացել էր միայն մի
կին, որին և փոխանցվել էր թագավորությունը: Սա ստանձնեց այն, տնօ-
րինեց գործերը և կառավարեց: Նրանք փնտրեցին նրա համար մի տը-
ղամարդ թագավորական ընտանիքից, որն ամուսնանար նրա հետ ու
որպես տեղակալ տնօրիներ թագավորության գործերը նրա փոխարեն,
սակայն նրանց մեջ չկար մի հարմար անձնավորություն:

Այդ ժամանակ Կարնո քաղաքի (Արղան ալ-Ռումի) տերն էր Մուղիս
ալ-Դին Թուղրիլ Շահ իբն Կիլիշ Արսլան իբն Մանսուր Կիլիշ Արսլանը,
որի տոհմը նշանավոր էր որպես իսլամի մեծագույն թագավորների
[ընտանիք], քանզի նրանք սելջուկյան թագավորներից էին սերում: Սա
մի մեծ որդի ուներ և վրացիներին լուր ուղարկեց խնդրելով թագուհուն
իր որդու հետ ամուսնացնել: Նրանք հրաժարվեցին նրան բավարարել,
ասելով՝ չենք կարող այդ անել, քանզի մահմեդականը չի կարող մեր վրա
իշխել: Նա ասաց՝ իմ՝ որդին քրիստոնյա կդառնա ու կամուսնանա նրա

հետ: Այն ժամանակ համաձայնեցին: Սա հրամայեց իր որդուն և նա քրիստոնեութունն ընդունեց ու ամուսնացավ թագուհու հետ:

Նա տեղափոխվեց նրա (թագուհու) մոտ և դարձավ վրաց (քուրջ) երկրի տիրակալը ու մնաց քրիստոնյա:

Այս թագուհին սիրում էր իր ստրուկներից (մամլուք) մեկին, իսկ ամուսինը նրա մասին վատ բաներ էր լսում, սակայն իր թուլության պատճառով չէր կարողանում խոսել: Մի օր նա մտավ ու տեսավ նրան ստրուկի հետ անկողնում պռկած: Նա վրդովվեց և արգելեց նրան այդ բանը, սակայն նա (թագուհին) ասաց նրան՝ եթե համաձայն չես այս բանին, դու գիտես [անելիքդ]: Ասաց՝ ես համաձայն չեմ այդ բանին: Սա (թագուհին) նրան տեղափոխել տվեց այլ քաղաք և հանձնարարեց. որ թույլ չտան ազատ շարժվել և արգելափակեց նրան:

Նա (թագուհին) մարդ ուղարկեց ալանաց (ալ-լան) երկիրը, երկու գեղեցկադեմ տղամարդկանց բերել տվեց և մեկի հետ ամուսնացավ, ապա որոշ ժամանակ նրա հետ մնալուց հետո բաժանվեց և մեկ ուրիշին բերել տվեց Գանձակից (Քանջա), որը մահմեդական էր: Նրանից պահանջեց քրիստոնեութունն ընդունել, որպեսզի ամուսնանա նրա հետ, սակայն սա չհամաձայնեց: Ուզեց ամուսնանալ նրա հետ, թեկուզ մնար մահմեդական, սակայն իշխանների բազմութունը և նրանց հետ Իվանեն (Իուանի), որը վրաց (քուրջ) զորքի հրամանատարն էր, ընդդիմացան նրան և ասացին՝ քո արարքներով մեզ խայտառակեցիր թագավորների մեջ, այժմ էլ ուզում ես մահմեդականի հետ ամուսնանալ, այս բանը մենք երբեք թույլ չենք տա:

Այս գործը դեռ անորոշ է մնում նրանց մեջ, իսկ Գանձակից եկած մարդը դեռ նրանց մոտ է, չի ընդունում քրիստոնեութունը, սակայն նա (թագուհին) սիրում է նրան³³¹:

ՎԵՑ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(23 հունվար 1224—12 հունվար 1225)

Ք 353—354

ՇԻՀԱԲ ԱԼ-ԴԻՆ ՂԱԶԻԻՒ ԻՐ ԵՂԲՈՐ ԱԼ-ՄԱԼԻԲ ԱԼ-ԱՇՐԱՅԻ ԴԵՄ
ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԽԼԱԹԸ ՆՐԱՆՆԻՑ ՎԵՐՑՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

ՅԼ-Մալիք ալ-Աշրաֆ Մուսա իբն ալ-Ադիլ Աբու Բաքր իբն Այյուբը իր եղբորը՝ Շիհաբ ալ-Դին Ղազիին, որպես տիրույթ պարգևել էր Խլաթը և Հայաստանի բոլոր նահանգները, ավելացնելով նաև Նփրկերտը (Մայ-յաֆարիկին), Հանին և Ճապաղչուրը (Ջաբալ ջուր): Սրանով էլ չբավարարվեց [Աշրաֆը] և նրան դարձրեց իր ձեռքի տակ եղած բոլոր երկրների

գահաժառանգ և բոլոր տեղակալներին (նախք) ու զորականներին երդվել տվեց նրան [հնադանդ լինել]:

Երբ [Ղազին] ստացավ Հայաստանը, եկավ, ինչպես հիշեցինք, և մնաց մինչև վեց հարյուր քսան թվականի վերջը: Ապա սկսեց ըմբոստանալ իր եղբոր՝ ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆի դեմ. շէր հնազանդվում և հրաժարվում էր ենթարկվելուց: Աշրաֆը գրեց նրան, համոզելով և մեղադրելով արածների համար: Սակայն սա չհրաժարվեց իր արարքներից, այլ նույն բանը շարունակեց: Նա համաձայնեց իր մյուս եղբոր՝ Դամասկոսի տեղ ալ-Մուազզամ Իսայի և Արբելայի (Իրբիլ) տիրոջ՝ Մուզաֆֆար ալ-Դինի բն Ջայն ալ-Դինի հետ, ապստամբելու ու միասին կռվելու Աշրաֆի դեմ: Նրանք բացահայտորեն ցուցաբերեցին այս [վերաբերմունքը], և Աշրաֆը լիմանալով՝ լուր ուղարկեց իր Եգիպտոսի եղբորը՝ ալ-Քամիլին, տեղեկացնելով այդ մասին, քանզի նրանց միջև համաձայնություն կար: Նա օգնություն խնդրեց նրանից և զորքեր պատրաստելով լուր ուղարկեց իր եղբորը՝ Դամասկոսի (Դիմաշկ) տիրոջը, ասելով՝ եթե քաղաքիցդ շարժվես, կհարձակվեմ ու կգրավեմ այն: Իսկ սա գնացել էր Ջուլիրա, ըստ իր և նրա (Արբելայի) տիրոջ միջև եղած պայմանավորվածության, սակայն, երբ հասավ եղբոր նամակը և իմացավ զորքերի պատրաստման մասին, վերադարձավ Դամասկոս: Արբելայի տերը հավաքեց զորքերը, գնաց դեպի Մոսուլ և նրա հետ պատահեց այն, ինչի մասին կհիշենք, եթե ալ-լահր կամենա:

Իսկ Աշրաֆը, երբ եղբոր ըմբոստությունը տեղի ունեցավ, զորքեր հավաքեց Ասորիքից (Շամ), Ջազիրայից ու Մոսուլից, գնաց դեպի հլաթ: Երբ մոտեցավ եղբայրը, Ղազին վախեցավ և ուժ չունենալով կռվի մեջ նրան դիմադրելու, զորքը ցրեց երկրով մեկ, որպեսզի ամրացնի այն և սպասեց, որ Արբելայի տերը շարժվի դեպի Մոսուլ ու Սինջար, եղբայրը՝ Դամասկոսի տերը՝ դեպի Աշրաֆի երկիրը՝ Եփրատի մոտ, այսինքն, Ռակկա, Խառան և այլ վայրեր, իսկ Աշրաֆը այդ ժամանակ ստիպված կլիներ ետ դառնալ հլաթից: Սակայն Աշրաֆը շարժվեց նրա կողմը դեպի հլաթ, որի բնակիչները ուզում էին նրան և նրա իշխանությունն էին նախընտրում՝ նրա ունեցած լավ վերաբերմունքի և Ղազինի վատ վերաբերմունքի պատճառով: Երբ նա պաշարեց [հլաթը], բնակիչներն այն հանձնեցին նրան Ջումադա Բ ամսի տասներկուսին (31 հունիս), երկուշաբթի օրը:

Ղազին մնաց [քաղաքի] միջնաբերդում ամրացած, սակայն երբ գիշերը վրա հասավ, իջավ իր եղբոր մոտ ներողություն խնդրելու: Աշրաֆը այպանեց նրան, սակայն թողեց, չպատժեց նրա արարքը, միայն երկիրը վերցրեց նրա ձեռքից, թողնելով սոսկ Նփրկերտը (Մայաֆարիկին):

Արդեն հիշատակել ենք Արբելայի (Իրբիլ) տիրոջ՝ Մուղաֆֆար ալ-Դին Քաուբաբի իբն Ջայն ալ-Դին Ալիի, հլաթի տիրոջ՝ Շիհաբ ալ-Դին Ղազիի և Դամասկոսի (Դիմաշկ) տիրոջ՝ ալ-Մուադզամ Իսայի, համաձայնությունը ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆի երկիրը արշավելու մասին:

Ինչ վերաբերում է Դամասկոսի տիրոջը, ապա նա [քաղաքից] հազիվ մի քանի օրվա ճանապարհ (մարահիլ) էր գնացել, երբ վերադարձավ, որովհետև նրա եղբայրը՝ Եգիպտոսի տերը, [լուր] ուղարկեց նրան, սպառնալով, որ եթե Դամասկոսից հեռանա, ապա ինքը կհարձակվի ու կպաշարի այն: Իսկ Ղազին մնաց հլաթում պաշարված և, ինչպես հիշել ենք, այն վերջվեց նրանից: Սակայն Արբելայի տերը հավաքեց իր զորքը, գնաց Մոսուլ քաղաքը պաշարեց և այնտեղ կանգ առավ Ջումադա Բամսի տասներեքին, երեքշաբթի օրը, հույս ունենալով, որ ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆը հենց որ լսի, թե ինքն այստեղ է, կթողնի հլաթը, իսկ Ղազին նրան կհետևի և դրուժյունը կխառնվի ու Դամասկոսի տերը համարձակություն կունենա իր մոտ գալու:

Նա տեղավորվել էր Մոսուլի դիմաց, իսկ նրա տեր Բադր ալ-Դին Ղուլուն ամրացրել էր այն, պարիսպների վրա զինվորներ նշանակելով, պաշարման գործիքներ բերելով և պաշար հավաքելով: Այսուհանդերձ, Արբելայի տերը ցանկացավ պաշարել Մոսուլը, որովհետև այստեղի զորքի մեծ մասը գնացել էր հլաթ ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆի հետ և տեղում զորքը քիչ էր: Ամբողջ երկրում թանկություն էր տարածվել, իսկ գները Մոսուլում այնպիսին էին դարձել, որ երեք ձուն մեկ դինար արժեր: Ահա այս պատճառով էր, որ նա որոշեց պաշարել: Գալուց հետո, նա երեք օր մնաց, ապա հեռացավ Ջումադա Բամսի վերջից յոթ օր մնացած (10 հունիս 1227), ուրբաթ օրը: Նրա հեռանալու պատճառն այն էր, որ տեսավ, թե ինչպես քաղաքը ամրացված էր և պաշարը այնքան առատ էր, որ երկար ժամանակ կարող էր բավարարել: Նա լսել էր նաև, որ ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆը տիրել էր հլաթին: Նա այլևս հույս չունեց նրա տիրոջից, ինչպես նաև Դամասկոսի տիրոջից և մնաց մեն-մենակ:

Այս լուրերն ստանալուց հետո նա հուսահատվեց, հասկացավ, որ սխալվել է ու վերադարձավ իր քաղաքը, նա կանգ առավ Ջաբի վրա և երկարացրեց իր մնալը Մոսուլի մոտ: Նա շէր կռվում, այլ պարզապես երբեմն նրա թուրք [ռազմիկներից] ոմանք հարձակվում էին քաղաքի վրա և այնտեղից մի քանի ձիավորներ ու հետիոտն էին դուրս գալիս ու սկսում էր կարճատև կռիվը, ապա ցրվում էին և ամեն մի խումբ վերադառնում էր իր տիրոջ մոտ:

(13 հունվար 1225—1 հունվար 1226)

էջ 355

ՎՐԱՑԻՆՆԵՐԻ՝ ԳԱՆՁԱԿ ՔԱՂԱՔԸ ՊԱՇԱՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում վրացիք (քուրջ) զորքի մեծ բազմությամբ գնացին Գանձակ (Քանջա) քաղաքը՝ Առան երկրում, նպատակ ունենալով պաշարել այն: Նրանք իրենց ամբողջ ուժը գործադրեցին, որովհետև Գանձակի ժողովուրդը բազմամարդ էր, շատ ուժեղ և վրացիների հետ հաճախակի ընդհարումների հետևանքով մեծ քաջություն էր ձեռք բերել: Երբ վրացիք հասան նրանց մոտ, մերձեցան ու մի քանի օր կռվեցին բնակիչների հետ, որոնք պարիսպների ետևում էին և նրանցից ոչ ոք չէր երևում: Սակայն մի օր Գանձակի մարդիկ քաղաքից դուրս եկան իրենց զորքերի հետ միասին և վրացիների հետ սաստիկ ու համառ կռիվ տեղի ունեցավ քաղաքից դուրս:

Երբ վրացիք այս բանը տեսան, համոզվեցին, որ իրենք ի վիճակի չեն քաղաքը գրավել և հեռացան այն բանից հետո, երբ Գանձակի բնակիչները նրանց պարտության էին մատնել:

էջ 356—357

ԱԼ-ՄԱԼԻԲ ԱԼ-ԱՅԴԱԼԻ ԵՎ ԱՅԼ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ՄԱՀՎԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում մեռավ Կարնո քաղաքի (Արղան ալ-Ռում) տեր Մուզիա ալ-Դին Թուղրիլ իբն Կիլիշ Արսլանը: Սա իր որդուն ուղարկել էր վրացիների (քուրջ) մոտ, որը քրիստոնեացել ու ամուսնացել էր վրաց թագուհու հետ: Երբ մեռավ, նրանից հետո որդին թագավորեց:

Այդ տարում մեռավ Երզնկայի (Արզիխքան) տերը: Նույն տարում մեռավ նաև Խարբերտի տեր Իզզ ալ-Դին ալ-Խաղար իբն Իբրահիմ իբն Աբու Բաքր իբն Կարա Արսլան իբն Դաուդ իբն Սուլեյմանը: Նրանից հետո իշխեց որդին՝ Նուր ալ-Դին Ուրտուկ Շահը, որի օրոք, ինչպես և նրա հոր ժամանակ, պետական գործերի կառավարիչն էր Մուհին ալ-Դին Աբդ ալ-Ռահմանը:

ՇԻՐՈՒԱՆ ՇԱՀԻ ՊԱՇՏՈՆԱՆԿ ԱՐՎԵԼՈՒ ԵՎ ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆՆԵՐԻ՝
ՎՐԱՑԻՆԵՐԻՆ ՀԱՂԹԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Շիրուան Շահի դեմ ապստամբեց որդին, հանեց նրան իշխանությունից, երկրից հեռացրեց ու նրա փոխարեն թագավորեց:

Բանն այն է, որ Շիրուան Շահը վատ վարքի տեր էր, ապականիչ, անարդար և հպատակների դրամն ու կալվածներն էր խլում: Ասվում է նաև, որ կանանց ու տղաներին էր ձեռք գցում: Նրա բռնությունները մարդկանց համար անտանելի դարձան և որոշ զորականներ, նրա ուղղու հետ համաձայնելով, նրան քշեցին երկրից:

Որդին իշխեց և լավ վերաբերմունք ցուցաբերեց ու նրան սիրեցին զորքն ու հպատակները: Որդին իր հորը [լուր] ուղարկեց, ասելով՝ եթե կամենում ես որոշ ամրոցներ քեզ կթողնեմ, շատ ոռձիկ կտամ քեզ և ում որ կամենաս: Այս քայլին ես դիմեցի քո վատ վարմունքի, երկրի ժողովրդի նկատմամբ անիրավության և ժողովրդի՝ քեզ ու քո տերությունը ատելու պատճառով:

Երբ հայրը լսեց այս բանը, գնաց վրացիների (քուրջ) մոտ, օգնություն խնդրեց, և վրացիք որոշեցին նրան զորք տալ, որի միջոցով կվերականգնեի իր իշխանությունը, իսկ նա խոստացավ նրանց տալ իր երկրի կեսը: Նրան մեծ զորք տվեցին և նա եկավ ու մոտեցավ Շիրուան քաղաքին: Որդին զորք հավաքեց ու բացատրեց դրությունը: Ասաց՝ երբ վրացիք պաշարեն մեզ, գուցե հաղթեն և այն ժամանակ հայրս մեզանից ոչ ոքի չի խնայի, վրացիք կվերցնեն երկրի կեսը, գուցե և ամբողջը. իսկ զա սարսափելի է: Կարևոր է, որ մենք մեկ թափով հարձակվենք ու բախվենք նրանց հետ: Եթե հաղթենք, փառք ալլահին, իսկ եթե նրանք մեզ հաղթեն, ապա պաշարման մեջ կընկնենք:

Նրանք համաձայնեցին նրա հետ և նա իր փոքրաթիվ զորքով՝ հազար ձիավոր, դուրս եկավ ու հանդիպեց վրացիներին, որոնք երեք հազար էին: Ընդհարվեցին ու կռվեցին, Շիրուանի ժողովուրդը դիմացավ, իսկ վրացիք պարտվեցին, շատերը կոտորվեցին կամ գերի ընկան: Ով փրկվեց, վերադարձավ ամենավատ վիճակում և նրանց հետ էր նաև գահընկեց եղած Շիրուան շահը: Վրաց առաջնորդները ասացին նրան՝ քեզանից ոչ մի լավ բան չտեսանք, մենք քեզ չենք մեղադրում, բայց և այնպես մի մնա մեր երկրում: Նա բաժանվեց նրանցից ու մնաց անորոշ վիճակում, չիմանալով ում մոտ ապաստանել:

Իսկ որդին հաստատվեց թագավորության մեջ, զորքին ու հպատակ-

ներին լավ վերաբերվեց, վերադարձրեց մարդկանց կալվածներն ու բռնագրավված ինչքը, և նրանք ուրախացան նրա իշխանությամբ:

էջ 357—358

ԴԱՐՉՅԱԼ ՄԱՀՄԵԴԻԱԿԱՆՆԵՐԻ՝ ՎՐԱՑԻՆԵՐԻՆ ՀԱՂԹԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում վրացիների (քուրջ) մի զորամաս Տփղիսից դուրս եկաւ դեպի Ատրպատական և Ուզբեքի ձեռքում եղած երկրները: Նրանք կանգ առան լեռներում մի կիրճից այն կողմ, որի միջով կարող էր անցնել միայն մեկ ձիավոր իր ձիու հետ: Նրանք տեղավորվեցին, կարծելով, որ ապահով են մահմեդականների [հարձակումից], որոնց նրանք թույլ էին համարում և իրենց ուժեղ էին զգում, ամուր դիրքով, որն անմերձենալի էր:

Սակայն մահմեդականների մի զորամաս ձիեր հծնելով դիմեց վրաց երկիրը և [այն կողմից] հասավ այդ կիրճը: Նրանք անցան իրենց վրտանգի ենթարկելով, իսկ վրացիք սթափվեցին միայն այն ժամանակ, երբ արդեն մահմեդականները հարձակվել էին նրանց վրա և սրով կոտորում էին: Սրանք կոտորեցին ինչպես ուզում էին, իսկ մնացյալը փախուստի դիմեց, ո՛չ հայրն էր որդուն ուշադրություն դարձնում, ո՛չ եղբայրը՝ եղբորը: Նրանցից մի մեծ խումբ գերի ընկավ:

Այս բանը շատ վիրավորական էր վրացիների համար, որոնք որոշեցին իրենց վրեժը լուծել և պատրաստվեցին Ատրպատական արշավելու ու մահմեդականներին կոտորելու: Նրանք սկսեցին պատրաստվել ըստ իրենց որոշման:

Այն ընթացքում, երբ նրանք զբաղված էին, լուր հասավ Ջալալ ալ-Դին իբն Խորեզմ (Խուրիզմ) Շահի՝ Մարաղա գալու մասին, ինչպես կհիշենք, եթե ալլահը կամենա: Վրացիք հրաժարվեցին իրենց նպատակից և լուր ուղարկեցին Ատրպատականի տեր Ուզբեքին, հրավիրելով նրան համաձայնել [միասին] ետ մղելու Ջալալ ալ-Դինին: Նրան վախեցրին վրացիք, ասելով՝ եթե մեղ հետ շհամաձայնեք, ապա նախ քո երկիրը կգրավի, հետո մերը:

Սակայն Ջալալ ալ-Դինը նրանց կանխեց նախքան համաձայնության գալն ու հավաքվելը և կատարվեց այն, ինչ որ հիշելու ենք, եթե ալլահը կամենա:

Նախորդ տարիների տակ հիշել ենք, թե ինչ էին անում վրացիք (քուրջ) իսլամի երկրում՝ հլաթում ու նրա գավառներում, Ատրպատականում, Առանում, Կաբինում (Արզան ալ-Ռում), Դարբանդ-Շիրուանում: Սրանք նահանգներ էին, որ նրանց երկրին դրացի էին, և նրանք մահմեդականների արյունն էին թափում այդ երկրներում, հափշտակում ունեցվածքը, գրավում երկիրը, իսկ մահմեդականները գտնվում էին նըվաստացման ու ճնշման տակ: Ամեն օր հարձակվում էին, կոտորում նըրանց և ցանկացած գումարները վերցնում նրանցից: Ամեն անգամ, որ մենք և [բուրք] մահմեդականները նման բաներ էինք լսում, խնդրում էինք բարձրյալն ալլահից, որ իսլամին և մահմեդականներին տա այնպիսի մարդիկ, որոնք կպաշտպանեին նրանց և նրանց վրեժը կլուծեին:

Իսկ Ատրպատականի տեղի Ուզբեքը զբաղված էր իր որովայնի և տոփանքի գոհացումով: Հարբած վիճակից չէր սթափվում և եթե նույնիսկ սթափվում էր, զբաղվում էր ձվի բախտախաղով (ղումար): Դեռ չի լսվել, որ որևէ թագավոր զբաղված լիներ նման բանով: Նա ոչ մի օգտակար բանով չէր զբաղվում և ոչ էլ ինքնասիրություն ուներ: Այսպիսով, երկիրը անպաշտպան էր, զորքերը կամայականությամբ էին զբաղված, իսկ ժողովուրդը ճնշված էր: Ով կամենար կարող էր մի զորախումբ հավաքելով երկրի որևէ մասը գրավել, ինչպես հիշեցինք Բուղդիի, Այբաք ալ-Շամիի և Իղան՝ Թայխիի մասին:

Բայց բարձրյալն ալլահը այս երկրի ժողովրդին նայեց ողորմած հայացքով և գթաց, ուղարկելով այս Զալալ ալ-Դինին³³², որը շուտով կըտեսնեք, թե ինչպես հաղթեց վրացիներին և իսլամի ու մահմեդականներին վրեժը լուծեց:

Զալալ ալ-Դինի և վրացիների (քուրջերի) ընդհարումը տեղի ունեցավ այս տարվա Շաբան ամսին (8 օգոստոս—5 սեպտեմբեր): Բանն այն է, որ առաջին օրվանից, երբ Զալալ ալ-Դինն այս երկրներում երևաց, ասում էր՝ ես ուզում եմ հարձակվել վրաց (քուրջ) երկրի վրա, պատերազմել նրանց հետ ու գրավել նրանց երկիրը: Հենց որ տիրեց Ատրպատականին, լուր ուղարկեց վրացիներին, հայտնելով [գալիք] պատերազմի մասին, որին նրանք պատասխանեցին՝ մեզ վրա հարձակվեցին թաթարները, որոնք [գիտես] թե ինչ արեցին քո հորը, որը թագավորությամբ ավելի հզոր էր քեզանից, ավելի շատ զորքով և ինչպես գիտես ավելի ուժեղ սրտով: Նրանք գրավեցին ձեր երկիրը, սակայն մենք նրանց վրա ուշադրություն չդարձրինք և ի վերջո նրանք նախընտրեցին մեզ հետ խաղաղության մեջ լինել:

Սրանք (վրացիք) սկսեցին զորք հավաքել և կուտակեցին ավելի քան յոթանասուն հազար ռազմիկ: Նա շարժվեց նրանց դեմ ու գրավեց Դուին քաղաքը, որը վրացիներին (քուրջ) էր և վերցրել էին մահամեղականներից, ինչպես հիշել ենք: Այստեղից նա գնաց նրանց դեմ: Նրանք ընդհարվեցին նրա հետ և սաստիկ ու ահավոր կռիվ տեղի ունեցավ, ընդ որում ամեն մի կողմը դիմադրեց հակառակորդին, սակայն վրացիք պարտվեցին: Նա (Ջալալ ալ-Դինը) հրամայեց անխնա կոտորել և ոչ ոքի կենդանի չթողնել: Ըստ մեր ստուգումների նրանցից քսան հազար կոտորվեց, ասվում է նաև, թե ավելին [կոտորվեց]: Ասվում է նույնպես, որ բոլորը կոտորվեցին ու ցրվեցին, իսկ մեծամեծներից շատերը գերի ընկան, որոնց մեջ էր Շալուան³³³, Այսպիսով, պարտութունը վերջնական էր:

Փախուստի դիմեց նաև Իվանեն (Իուանի)³³⁴, որը բոլոր վրացիների (քուրջ) առաջնորդն էր, նրանց գլխավորը և զորավիգը: Նրանք թագավոր շունեին, քանզի նրանց վրա կին էր թագավորում: Իրավացի է ավլահի առաքյալը, երբ ասում է. «Հաջողութուն չեն ունենա. մարդիկ, որոնք կնոջ ձեռքով են ղեկավարվում»: Երբ Իվանեն (Իուանի). փախուստի դիմեց, նրան հետապնդեցին, իսկ նա բարձրացավ իրենց ամրոցներից մեկը՝ այդ ճանապարհի վրա, և այնտեղ պատսպարվեց: Ջալալ ալ-Դինը [զորք] թողեց, որ պաշարի և արգելի նրան իջնելուց, իսկ իր զորքերը ցրեց վրաց երկրում, որպեսզի կողոպտեն, կոտորեն, գերեվարեն ու քանդեն և եթե չլինեին Դավրեժից (Տաբրիզ) եկած լուրերը, որ նրան ստիպեցին վերադառնալ, ապա առանց դժվարության և արգելքի կգրավեր երկիրը, քանզի ժողովուրդը հյուժված էր, մի մասը սպանված, մյուս մասը գերի, իսկ մնացածը՝ փախստական:

էջ 359—360

ՋԱԼԱԼ ԱԼ-ԴԻՆԻ՝ ԴԱՎՐԵԺ ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ, ԳԱՆՁԱԿ ՔԱՂԱՔԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ԵՎ ՈՒՋՐԵՔԻ ԿՆՈՋ ՀԵՏ ԱՄՈՒՍՆԱՆԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Երբ Ջալալ ալ-Դինը վրացիներին փախուստի մատնեց ու մտավ երկիրը, այնտեղ տարածեց իր զորքերը: Նա նրանց [զորքերին] հրամայեց այնտեղ մնալ իր եղբոր՝ Ղիաս ալ-Դինի հետ, իսկ ինքը վերադարձավ Դավրեժ (Տաբրիզ):

Նրա վերադարձի պատճառը հետևյալն էր: Իր վեզիր Շարաֆ ալ-Մուլքին նա թողել էր Դավրեժում, որպեսզի քաղաքը պահպանի և հպատակների գործերը վարի: Սակայն նրան տեղեկութուն հասավ, որ Դավրեժի ռախսը³³⁵ (պետը) և Շամս ալ-Դին ալ-Թուղրաին, որն առաջին դեմ-

քըն էր քաղաքում և այլ երևելիներ հավաքվել էին ու համաձայնել՝ շենթարկվել Ջալալ ալ-Դինին և քաղաքը վերստին հանձնել Ուզբեքին: Ասում էին՝ Ջալալ ալ-Դինը գնացել է վրաց երկիրը, սակայն ուժը չի պատի նրանց: Եթե Ուզբեքն ու վրացիք միաբանեն ու հարձակվեն նրա վրա, նրա գործերը կփշանան ու կպարտվի: Նրանք այնպես էին հաշվել, որ Ջալալ ալ-Դինը դանդաղ կընթանա դեպի վրաց երկիրը, զգուշության համար հաճախ կանգ առնելով:

Երբ այս բանը որոշել էին, լուրը հասավ վեզիրին, որը Ջալալ ալ-Դինին տեղեկացրեց վիճակի մասին: Նրան (Ջալալ ալ-Դինին) լուրը հասավ այն ժամանակ, երբ արդեն մոտեցել էր վրաց երկրին, սակայն նա ոչինչ ցույց չտվեց, շուտափույթ շարժվեց վրացիների դեմ, ընդհարվեց ու պարտության մատնեց նրանց: Երբ վերջացրեց, ասաց իր զորքի ամիրներին՝ տեղեկացել եմ այսպես և այսպես: Դուք մնացեք ու շարունակեցեք անել այն, ինչ անում էիք, կոտորեցեք, ում որ բռնեք և ավերեցեք նրանց երկիրը, ինչքան կարող եք: Ես զգուշացա այն հայտնել ձեզ, նախքան վրացիների պարտությունը, որպեսզի ձեզ չպատի թուլությունն ու վախը:

Նրանք մնացին նույն վիճակում, իսկ ինքը վերադարձավ Դավրեժ, ձերբակալեց ռախսին, ալ-Թուղրախին և այլոց: Հրամայեց ռախսին մանածել քաղաքում և ով նրանից անիրավություն էր տեսել, թույլատրեց որ սիրտը հովացնի, իսկ վերջինս իրոք անիրավ էր եղել: Մարդիկ խիստ ուրախացան այս բանի համար և ապա նա սպանեց նրան: Մնացածներին բանտարկեց և երբ այս գործն ավարտել էր ու քաղաքում կարգ ու կանոն հաստատել, ամուսնացավ սուլթան Թուղրուլի դստեր՝ Ուզբեքի կնոջ հետ: Այս ամուսնությունը (նիքահ) օրինավոր էր, քանի որ հաստատված էր, թե Ուզբեքը երդվել էր նրան ապահարզան (թալակ)³³⁶ տալ, եթե ինքն սպաներ իր մամուլեին, որի անունն էր ... որին, սակայն, հետո սպանեց:

Երբ ապահարզանը այս երդումի շնորհիվ իրականացավ, Ջալալ ալ-Դինը ամուսնացավ և որոշ ժամանակ Դավրեժում մնալուց հետո, զորքը տարավ դեպի Գանձակ (Քանչա) քաղաքը, գրավեց, իսկ Ուզբեքը հեռացավ, մտավ Գանձակի բերդը և ամրացավ: Լսել եմ, որ Ջալալ ալ-Դինի զորքը կողոպտել էր այս բերդի շրջակայքը ու խլել [մարդկանց] ունեցվածքը: Ուզբեքը լուր ուղարկեց Ջալալ ալ-Դինին, բողոքելով և ասաց՝ այս բանը թույլ չէի տա նույնիսկ իմ բարեկամներին, ես խնդրում եմ ետ քաշել այս շրջանի վրա երկարող ձեռքերը: Ջալալ ալ-Դինը զորք ուղարկեց, որպեսզի [բերդը] պահպանեն թե՛ իր մարդկանցից, թե՛ ուրիշների ոտնձգությունից:

(2 հունվար 1226—21 դեկտեմբեր 1226)

էջ 366—367

ՋԱԼԱԼ ԱԼ-ԴԻՆԻ՝ ՏՓՂԻՍԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում՝ Ռաբի Ա ամսին (2 մարտ—31 մարտ), Ջալալ ալ-Դին իրն հորեզմ (հուարիզմ) Շահը վրացիներից (քուրջ) գրավեց Տփղիս քաղաքը:

Սա տեղի ունեցավ հետևյալ ձևով: Մենք արդեն հիշատակել ենք վեց հարյուր քսաներկու թվականի պատերազմը նրա ու նրանց (վրաց) միջև և նրանց (վրաց) պարտութունն ու նրա վերադարձը Դավրեթ (Տաբրիզ) այնտեղ պատահած խոռվության պատճառով: Երբ Ատրպատականում կարգ հաստատեց, վերադարձավ վրաց երկիրը այդ տարվա Զուլ-Հիջլա ամսին (4 դեկտեմբեր 1225—1 հունվար 1226), և այդ տարին լրացավ ու հասավ վեց հարյուր քսաներեք թվականը. նա հարձակվեց նրանց երկրի վրա: Սրանք կրկին զորք էին հավաքել և կուտակել էին իրենց դրացի ազգերի՝ ալանների, լաբզերի, ղփչաղների և այլոց [զորքերը]: Նրանք հավաքվեցին անհամար բազմությամբ, և սա համարձակութուն տվեց նրանց ու սուտ երազներով իրենք իրենց խաբեցին: Սատանան նրանց հաղթանակ խոստացավ, իսկ «սատանան (շեյթանը) կտա միայն սուտ խոստումներ» (Ղուրան, Դ, 119): Նա (Ջալալ ալ-Դինը) տարբեր տեղերում նրանց համար դարան սարքեց: Նրանք հանդիպեցին, ընդհարվեցին և վրացիք փախուստի դիմեցին, ընդ որում եղբայրը մոռացել էր եղբորը և հայրը որդուն, ամեն մեկին իր անձն էր հետաքրքրում: Մահմեդականների սուրը ամեն կողմից ջարդեց նրանց և շատ քչերը միայն աղատվեցին:

Ջալալ ալ-Դինը հրամայեց ոչ ոքի չխնայել և բոլորին կոտորել ու հետապնդել փախստականներին: Նրա մերձավորները խորհուրդ տվեցին հարձակվել նրանց թագավորի նստավայր Տփղիսի վրա, սակայն նա ասաց՝ (առայժմ) կարիք չկա, որ մեր զինվորներին պարիսպների տակ կոտորենք, իսկ երբ ոչնչացնեմ վրացիներին, այն ժամանակ երկիրը կգրավեմ առանց դժվարության: Զորքերը հետապնդեցին նրանց և հալածեցին, մինչև որ գրեթե ոչնչացրին: Այդ ժամանակ նա գնաց Տփղիս և բանակ դրեց նրա մոտ:

Մի օր նա իր զորքի մի մասի հետ մոտ գնաց [քաղաքին], դիտելու և որոշելու հարձակման ու կռվի կետերը: Երբ մոտեցավ, իր հետ եղած

զորքի մեծ մասը տարբեր վայրերում դարանակալ պահեց, իսկ ինքը մոտավորապես երեք հազար ձիավորով առաջ շարժվեց: Երբ այնտեղ [քաղաքում] գտնվող վրացիք նրան տեսան, համարձակություն ստացան, կարծելով, որ նրա հետ քիչ զորք կա: Զգիտենալով մյուսների (դարանակալ եղածների) մասին, նրանք դուրս եկան ու կովի բռնվեցին, իսկ նա (Ջալալ ալ-Դինը) նահանջեց և նրանք ավելի համարձակ դարձան, կարծելով, որ նահանջում է, ու հետապնդեցին: Երբ [դարանակալ] զորքերի եղած վայրերի մեջտեղում էին, վերջիններս դուրս եկան և սրի քաշեցին նրանց, ընդ որում մեծ մասը կոտորվեց, իսկ մնացածները փախան ու մտան քաղաք: Մահմեդականները հետապնդեցին նրանց և երբ քաղաքին մոտեցան, [քաղաքի] մահմեդականները իսլամի նշանաբանը՝ գոռացին և Ջալալ ալ-Դինի անունը տվեցին: Վրացիք հուսալքվեցին և հանձնվեցին, քանզի նրանց զորքերը վերոհիշյալ ճակատամարտերում [մեծ մասամբ] կոտորվել էին, նրանց թիվը նվազել էր, իսկ նրանց սրտերը ահով ու վախով էին լցված:

Մահմեդականները քաղաքը սրով և ուժով նվաճեցին, առանց երաշխավորագիր (աման) տալու, կոտորեցին այնտեղ եղած բոլոր վրացիներին՝ չթողնելով ոչ մեծի, ոչ փոքրի, բացի նրանցից, որոնք ընդունեցին մահմեդականութունը և վկայության (շիհադա)³³⁸ երկու խոսքն արտասանեցին: Այսպիսիներին [Ջալալ ալ-Դինը] հրամայեց թլփատել և նրանց ձեռք շտկեցին: Մահմեդականները կողոպտեցին [վրացիների] ունեցվածքը, գերեվարեցին կանանց, ստրկացրին երեխաներին: Մի քիչ վնաս կրեցին նաև տեղի մահմեդականները, ոմանք կոտորվեցին, ուրիշներ կողոպտվեցին և այլն:

Տփղիս [քաղաքը] երկրի ամենալավ պաշտպանված ու անառիկ քաղաքներից է, գտնվում է Կուր գետի երկու կողմերին, որը մեծ գետ է: Այս նվաճումը մեծ ու կարևոր նշանակութուն ուներ իսլամի երկրներում ու բոլոր մահմեդականների համար, քանզի մինչ այդ վրացիք (քուրջ) նեղն էին գցել [մահմեդականներին] և իրենց ուզածն անում էին: Նրանք ասպատակում էին Ատրպատականի իրենց ցանկացած մասը և ոչ ոք չէր դիմադրում կամ ետ մղում նրանց: Նույնը անում էին նաև Կարնո (Արզան ալ-Ռումի) երկրում, այն աստիճանի, որ նրա տերը հագավ վրաց թագավորի պարգևած պատմունձանը (խիլա), իր գլխի վրա բարձրացրեց մի դրոշ, որի վերջին մասում խաչ կար, իսկ որդին քրիստոնեություն ընդունեց, որպեսզի ամուսնանա վրաց թագուհու հետ, ինչպես պատմել ենք, վախենալով նրանցից ու կամենալով կանխել նրանց շարագործությունները: Նույն բանը կատարվեց նաև Դարբանդ-Շիրուանում: Նրանց ուժը այնքան մեծացավ, որ Իկոնիայի, Ակսարայի, Մալաթիայի ու Ռումի

երկրում մահմեդականներին ենթակա բոլոր երկրների տեր Ռուսին ալ-Դինն իրն Կիլիչ Արսուլանը հավաքեց իր զորքը և բերեց նաև մեծ թվով այլ զորքեր ու գնաց Կարնո (Արսուլան ալ-Ռուս) կողմը, որը նրա եղբորը՝ Թուղրիլ Շահ իբն Կիլիչ Արսուլանին էր պատկանում, սակայն եկան վրացիք, փախուստի մատնեցին նրան և դաժան վերաբերվեցին թե՛ նրան, թե՛ նրա զորքերին: Նույն թշվառության և նեղության մեջ էին նաև, ինչպես ասվեց, Դարբանդ-Շիրուանի բնակիչները: Իսկ Հայաստանում վրացիք (քուրջ) մտան Արճեշ (Արշիշ) քաղաքը, գրավեցին Կարսը և այլ վայրեր, պաշարեցին հլաթը և եթե շնորհիվ ալլահի ողորմածության վրաց բանակի հրամանատար Իվանեն (Իուանի) գերի չընկնեք, ապա կգրավեին [հլաթը]: Բնակիչները ստիպված եղան ամրոցում եկեղեցի կառուցել, ուր զանգ էին հնչեցնում, որից հետո նրանք (վրացիք) հեռացան այնտեղից: Այս բոլորը նախապես մանրամասն պատմել ենք: Այս ամրացված երկիրը (Սաղը) դեռ նախքան իսլամը հարևան պարսիկների համար, իսկ հետո իսլամի երևան գալու սկզբից մինչև օրս նաև հարևան մահմեդականների համար ամենավտանգավոր երկրներից է և ոչ ոք չէր համարձակվում նրանց դեմ դուրս դալ այս ձևով (Ջալալ ալ-Դինի նման) և ոչ էլ արել էր այն, ինչ որ նա (Ջալալ ալ-Դինը) արեց:

Վրացիք գրավել էին Տփղիսը (Տաֆլիս) հինգ հարյուր տասնհինգ թվականին (1121—1123), երբ սուլթանն էր Մահմուդ իբն Մուհամմադ իբն Մալիք Շահ ալ-Սալջուկին, որն ամենամեծ դիրքի տեր սուլթաններից էր, ամենաընդարձակ թագավորությամբ և ամենաշատ զորքերով: Այսուհանդերձ նա չկարողացավ ետ մղել նրանց՝ հակառակ իր երկրի ընդարձակության: [Լայնատարած էր], քանզի նրան էին պատկանում Ռեյը իր գավառներով, Ջաբալը, Ֆարսը, Խուզիստանը, Իրաքը, Ատրպատականը, Առանը, Հայաստանը, Դիար Բաքրը, Ջաղիրան, Մոսուլը, Ասորիքը (Շամ) և այլ երկրներ, իսկ նրա հորեղբայր սուլթան Սինջարը ուներ Խորասանն ու Մավարաանահրը: Այսպիսով, իսլամի երկրների մեծամասնությունը նրանց ձեռքում էր, այսուհանդերձ նրանց՝ [Տփղիսը] գրավելուց հետո, երբ նա հինգ հարյուր տասնինը թվին զորք հավաքեց ու շարժվեց նրանց դեմ, չկարողացավ հաղթել: Նրանից հետո իշխեց նրա եղբայր սուլթան Մասուդը, որը նույնպես [անկարող գտնվեց]: Ապա Իլդիգուզը իշխեց Ջաբալ, Ռեյ, Ատրպատական և Առան [երկրներում], նրան ենթարկվեցին հլաթի, Ֆարսի և Խուզիստանի տերերը: Նա զորք հավաքեց, սպառազինեց, սակայն [կոպում] հաղիվ ազատվեց նրանցից (վրացիներից): Ապա նույնը կատարվեց նրա որդու՝ ալ-Բահլավանի օրոք: Նրանց ժամանակ երկիրը ուներ հարստություն և շատ զորք, սակայն նրանք չէին անհան-

գրստանում նրանց (վրացիներին) հաղթելու հարցով: Վերջապես եկավ այս սուլթանը (Ջալալ ալ-Դինը), իսկ երկիրը ավերակ էր, քանզի այն թուլացրել էին նախ վրացիք, ապա այն ավերել էին, ինչպես հիշել ենք, թաթարները, ալլահի անեծքը նրանց վրա, իսկ սա (Ջալալ ալ-Դինը) կատարեց այս գործերը:

էջ 367—368

ՔԻՐՄԱՆԻ ԶԱԼԱԼ ԱԼ-ԴԻՆԻ ԴԵՄ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ՆՐԱ ԳԱԼՍՏՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում՝ Ջուժադա Բ ամսին (30 մայիս—27 հունիս), լուր հասավ Ջալալ ալ-Դինին, որ իր նախորդ (տեղակալը) Քիրմանում, որը Բալակ Հաջիբ կոչված մի մեծ ամիր էր, պատամբել է նրա դեմ, ցանկացել է երկիրը գրավել ու բռնանալ, քանզի, ինչպես հիշեցինք, Ջալալ ալ-Դինը հեռվում էր, զբաղված էր վրացիներով և ուրիշներով: Սա (նախքը) լուր ուղարկեց թաթարներին տեղեկացնելով Ջալալ ալ-Դինի ուժի և նրա շատ երկրներ գրավելու մասին և [զգուշացնելով], որ եթե մնացած երկրներն էլ գրավի, նրա թագավորությունը կմեծանա, զորքը կբազմապատկվի, ձեզ վրա կհարձակվի ու կգրավի ձեր ունեցած երկրները:

Ջալալ ալ-Դինը այս բանը լսեց այն ժամանակ, երբ արդեն ճանապարհ էր ընկել իսլաֆ գնալու համար, սակայն թողեց այն և քայլեց դեպի Քիրման, իր հետ տանելով պատմուճաններ (խիլա), որպեսզի [Քիրմանի նախքը] շզգուշանա և ոչ մի բանից չկասկածելով իր մոտ զա:

Երբ նրա դեսպանը հասավ, նա (նախքը) հասկացավ, որ ծուղակ է պատրաստված, քանզի դիտեր [Ջալալ ալ-Դինի] սովորությունը: Նա վերցրեց ինչ արժեքավոր բան որ ուներ և բարձրացավ մի անառիկ բերդ ու ամրացավ, իսկ մյուս բերդերում թողեց վստահելի մարդկանց: Նա լուր ուղարկեց Ջալալ ալ-Դինին, ասելով՝ ես քո ստրուկն եմ ու մամուլքը և երբ լսեցի քո գալստյան մասին, երկիրը թողեցի, քանի որ քոնն է և եթե իմանամ, որ ինձ կթողնես իմ [պաշտոնին], կգամ քո դուռը, սակայն վախենում եմ: Այս ընթացքում դեսպանը երդվում էր նրան, թե Ջալալ ալ-Դինը Տփղիսում է, իսկ սա ուշադրություն չէր դարձնում:

Դեսպանը վերադարձավ, և Ջալալ ալ-Դինը հասկացավ, որ ինքը չի կարող նրա (նախքի) ձեռքում եղած բերդերը վերցնել, քանզի ստիպված պիտի լիներ երկար ժամանակ պաշարել: Նա կանգ առավ Սպահանի մոտ և նրան պատմուճաններ ուղարկելով՝ հաստատեց կառավարիչի (պաշտոնում):

Մինչ դեսպանները գնում գալիս էին (Զալլալ ալ-Դինի ու նախքի միջև), Տփղիսից հասավ Զալալ ալ-Դինի սուրհանդակը, որը տեղեկացնում էր, թե ալ-Մալիբ ալ-Աշրաֆի՝ իլաթում եղած զորքը նրա զորքի մի մասին պարտության է մատնել ու ջարդել: Նա համոզում էր նրան (Զալալ ալ-Դինին) վերադառնալ Տփղիս և սա շուտափույթ վերադարձավ:

էջ 368

ԱՇՐԱՖԻ ԶՈՐՔԻ ՈՒ ԶԱԼԱԼ ԱԼ-ԴԻՆԻ ԶՈՐՔԻ ՄԻՋԵՎ ԿՈՎԻ ՄԱՍԻՆ

Երբ Զալալ ալ-Դինը գնացել էր Քիրման, Տփղիս քաղաքում զորք էր թողել իր վեզիր Շարաֆ ալ-Մուլքի հետ: Սրանց պարենը պակասել էր և ահա [որոշել էին] արշավել Կարնո (Արդան ալ-Ռում) գավառները, հասել ու կողոպտել էին, գերեվարել կանանց, մեծ և անշափ ավար վերցրել ու վերադարձել: Նրանց ճանապարհը անցնում էր իլաթ նահանգի վրայով և ահա Աշրաֆի նախորդ (տեղակալը) իլաթում՝ հաջիբ (սենեկապետ) Հուսամ ալ-Դին Ալի ալ-Մաուսիլին լսելով զորք էր հավաքել, շարժվել նրանց կողմը, հաղթել էր նրանց, վերցրել նրանց ձեռքում եղած ավարը և իր զորքի հետ անվնաս վերադարձել:

Երբ այս բանը պատահեց, Զալալ ալ-Դինի վեզիրը վախեցավ ու լուր ուղարկեց Քիրման՝ իր տիրոջը տեղեկացնելով վիճակի մասին և համոզելով այստեղ գալ, վախեցնելով, որ ուշացման դեպքում դրությունը վտանգավոր կլինի: Սա վերադարձավ և տեղի ունեցավ այն, ինչի մասին խոսելու ենք:

էջ 369

ՔԱՅ ԿՈՒՔԱԿԻ ԵՎ ԱՄԻԿԻ ՏԻՐՈՋ ՄԻՋԵՎ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում՝ Շարան ամսին (28 հուլիս—25 օգոստոս 1226), Ռումի թագավոր Ալա ալ-Դին Քայ Կուբադ իբն Քայ իսուարաու իբն Կիլիշ Արսլանը շարժվեց դեպի Ամիգի տեր Մալիբ Մասուդի երկիրը և տիրեց նրա բազում բերդերին:

Բանն այն է, որ, ինչպես նշել ենք, Ամիգի տերը համաձայնել էր Զալալ ալ-Դին իտրեզմ (հուրիզմ) Շահի, Դամասկոսի տեր ալ-Մալիբ ալ-Մուաղլամի և այլոց հետ Աշրաֆի դեմ դուրս գալու համար: Երբ Աշրաֆն այս բանը տեսավ, լուր ուղարկեց Ռումի թագավոր Քայ Կուբա-

դին, որը նրա դաշնակիցն էր, նրանից խնդրելով հարձակվել Ամիդի տիրոջ երկրի վրա և պատերազմել նրա դեմ: Աշրաֆն այդ ժամանակ Մարդինի մոտ էր:

Ռումի թաղավորը շարժվեց դեպի Մալաթիա, որը նրան էր պատկանում և այնտեղ կանգ առավ: Նա զորքեր ուղարկեց Ամիդի տիրոջ գավառները և նրանք դրավեցին Հիսն (բերդ) Մանսուրը և Չմշկածաղի (Շիմիշ-քազադ, Շիմքազադ)³³⁹ բերդը և այլ վայրեր: Երբ Ամիդի տերը այս բանն իմացավ, գրեց Աշրաֆին և կրկին հաշտվեց նրա հետ: Աշրաֆը լուր ուղարկեց Քայ Կուրադին, տեղեկացնելով կատարվածի մասին և ասաց, որ Ամիդի տիրոջը վերադարձնի ինչ որ վերցրել էր նրանից: Սակայն նա այդ բանը շարեց, ասելով՝ ես Աշրաֆի տեղակալը (նախք) չեմ, որ ինձ հրամայի կամ արգելի:

էջ 369—371

ԶԱԼԱԼ ԱԼ-ԻԻՆԻ՝ ԿԱՐՍ ԵՎ ԱՆԻ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ՊԱՇԱՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում (1226), Ռամադան ամսին (26 օգոստոս—24 սեպտեմբեր), Ջալալ ալ-Դինը, ինչպես հիշեցինք, վերադարձավ Քիրմանից Տըփղիս (Տաֆլիս) և այնտեղից գնաց Անի քաղաքը, որը վրացիներին (քուրջ) էր [պատկանում]: Այնտեղ էր վրաց (քուրջ) բանակի հրամանատար Իվանեն (Իուանի) իր հետ մնացած մյուս մեծամեծների հետ: Նա (Ջալալ ալ-Դինը) պաշարեց և զորքի մի մասը ուղարկեց Կարս քաղաքը, որը նույնպես վրացիներինն (քուրջ) էր: Դրանք երկուսն էլ այդ երկրի ամենամուր և անառիկ բերդերից են: Նա եկավ, պաշարեց, կռիվ մղեց այնտեղ եղած [զորքերի] հետ: Նա քարանետ մեքենաներ դրեց և համառ պայքար սկսեց երկուսի համար էլ:

Վրացիք (քուրջ) լավ պաշտպանեցին այն և մեծ ջանքեր թափեցին պահպանելու համար, վախենալով, որ իրենց հետ կանեն այն, ինչ որ նախապես արել էին իրենց հավատակիցների հետ Տփղիսում: Նա (Ջալալ ալ-Դինը) մնաց այնտեղ մինչև որ Շավվալ ամսի (25 սեպտեմբեր—24 հոկտեմբեր) մի մասն անցավ. ապա զորքի մի մասը թողեց երկուսն էլ պաշարելու համար, ինքը վերադարձավ Տփղիս, իսկ Տփղիսից շուտափույթ գնաց Աբխազաց երկրի և վրաց մնացորդների դեմ, հարձակվեց նրանց զորքերի վրա, կոտորեց, կողոպտեց, գերեվարեց ու ավերեց երկիրը, հրկիզեց և ամեն ինչ ավարի տալով, նրա դորքը վերադարձավ Տփղիս:

ԶԱԼԱԼ ԱԼ-ԴԻՆԻՒ ԽԼԱԹԸ ՊԱՇԱՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Արդեն հիշատակեցինք, որ Զալալ ալ-Դինը Անի քաղաքից վերադարձավ Տփղիս, մտավ Աբխազաց երկիրը: Նրա գալը ռազմական խորամանկություն էր, քանզի նրան տեղեկացրել էին, որ ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆի նախըր (փոխանորդը)՝ հաջիբ Հուսամ ալ-Դին Ալին իլաթում պատրաստվել էր, միջոցներ ձեռք առել ու ամրացրել էր քաղաքը նրա (Զալալ ալ-Դինի) մոտիկ լինելու պատճառով: Նա վերադարձավ Տփղիս, որպեսզի իլաթի բնակիչները ապահով զգան, թողնելով զգուշությունն ու աշարջությունը և այն ժամանակ ինքը կհարձակվեր հանկարծակի կերպով: Աբխազաց երկրում նրա մնալը տասը օր տևեց: Նա վերադարձավ, ըստ իր սովորության արագ ընթանալով և եթե նրա մոտ չլինեին այնպիսի մարդիկ, որ տեղեկացրին Աշրաֆի նախներին, ապա ինքը [իրոք] անակնկալի կբերեր նրանց: Սակայն նրա մոտ կային [Աշրաֆին] վստահությունը վայելող մարդիկ, որոնք տեղեկացրին ու գրեցին, զգուշացնելով նրան: Լուրը հասավ Զալալ ալ-Դինի հասնելուց երկու օր շուտ: Նա Մանազկերտ (Մալազքիրդ) քաղաքի մոտ իջավ շաբաթ օրը՝ Զուլ-Կարա ամսի տասներեքին (6 նոյեմբեր), ապա գնաց ու կանգ առավ իլաթ քաղաքի մոտ երկուշաբթի օրը, նույն ամսի տասնհինգին (8 նոյեմբեր): Ապա անմիջապես հարձակվեց և սաստիկ կռիվ տեղի ունեցավ նրա ու քաղաքի բնակիչների միջև: Նրա զորքը հասավ քաղաքի պարսպին, սակայն շատերը սպանվեցին, ապա երկրորդ անգամ հարձակվեց և խիստ ընդհարվեց քաղաքի բնակիչների հետ: Զորքը մեծ վնաս պատճառեց իլաթի բնակիչներին, հասավ քաղաքի պարսպին, մտավ նրա արվարձանը և սկսեց կողոպտել, հափշտակելով կանանց: Երբ իլաթի ժողովուրդը այս բանը տեսավ, վրդովվեց և մարդիկ սկսեցին իրար ոգևորել, վերադարձան [հարձակվող] զորքի կողմը, կռվեցին ու նրանց դուրս բռնեցին քաղաքից: Շատերն սպանվեցին և խորեզմցիների զորքը գերի վերցրեց իլաթի ամիրների մի խումբ, որոնցից շատերին սպանեց: Սակայն Հաջիբ Ալին իջավ ձիուց, կանգնեց թշնամու դեմ-դիմաց և մեծ ջարդ տվեց:

Ապա Զալալ ալ-Դինը, մի քանի օր հանդստանալուց հետո, կրկնեց հարձակումը նախկին օրվա նման: Սակայն (խլաթեցիք) կռվեցին ու զորքը հեռացրին քաղաքից: իլաթի բնակիչները համառ կերպով, քաջաբար կռվում էին, պաշտպանելով իրենց անձը, քանի որ տեսան խորեզմցիների վատ վերաբերմունքը, քաղաքի կողոպուտը և նրանց անբարոյական վարմունքը: Նրանք կռվում էին հանուն իրենց անձի, կանանց և ունեցվածքի:

Նա մնաց այնտեղ, մինչև որ ցուրտը ուժեղացավ ու մի քիչ ձյուն եկավ և ապա հեռացավ նույն տարվա Զու-լ-Հիջջա ամսի վերջից յոթ օր մնաց (14 դեկտեմբեր), երեքշաբթի օրը: Նրա հեռանալու պատճառը բացի ձյունից վախենալուց նաև այն էր, որ լուրեր էին հասել, թե Իվաի թուրքմենները ապականություն էին սփռել իր երկրում:

էջ 370—371

ԶԱԼԱԼ ԱԼ-ԴԻՆԻՒ ԻՎԱԻ ԹՈՒՐԳՄԵՆՆԵՐԻՆ ՀԱՂԹԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Իվաի (Իուաիյյա) թուրքմենները Ատրպատականում գրավել էին Աշտար և Ուրմիա քաղաքները ու հարկ (խարաջ) էին վերցրել Խոյի (Խուայյ) բնակիչներից, որպեսզի նրանց հանգիստ թողնեն: Նրանք օգտվեցին այն առիթից, որ Զալալ ալ-Դինը զբաղված էր վրացիներով, իսկ հետո նաև Խլաթով, և այսպիսով ուժեղացավ նրանց ագահությունը, տարածվեցին Ատրպատականում, կողոպտելով ու ճանապարհները կտրելով: Լուրերը հասնում էին Զալալ ալ-Դինին, սակայն նա կարևորություն չէր տալիս, քանի որ իր կարծիքով ավելի կարևոր գործով էր զբաղված:

Նրանց ագահությունը այնտեղ հասավ, որ նրանք ճանապարհ կտրեցին հենց Դավրեթի (Տարրիզ) մոտ և նրա վաճառականներից շատ բան խլեցին: Սրանք (վաճառականները) Կարինում (Արզան ալ-Ռում) ոչխար էին գնել ու տանում էին Դավրեթ և ահա իվաիները, նախքան Դավրեթ հասնելը հանդիպելով նրանց, խլեցին այն ամենը, ինչ ունեին և, ի միջի այլոց, քսան հազար գլուխ ոչխար: Երբ այս բանը մարդկանց համար անտանելի դարձավ և շարիքը մեծացավ, Զալալ ալ-Դինի կինը՝ սուլթան Թուղրիլի դուստրը ու երկրում նրա տեղակալները (նախք) լուր ուղարկեցին նրան, օգնության կանչելով և տեղեկացնելով, որ իվաիները երկիրը ավերել են և եթե [նա] չհասնի, ապա լրիվ կկործանվի:

Եվ քանի որ սրան զուգահեռաց [Զալալ ալ-Դինի] վախը ձյունից, նա հեռացավ Խլաթից ու գնաց իվաիների դեմ, իսկ վերջիններս իրենց վստահ և ապահով էին զգում, քանի որ գիտեին, թե Խորեզմ Շահը Խլաթով է զբաղված և կարծում էին, թե նա այնտեղից չի կարող հեռանալ: Եթե այդ ինքնավստահությունը չլիներ, նրանք կարող էին ապաստանել իրենց անառիկ, բարձրաբերձ լեռները, ուր բարձրանալը խիստ դժվար էր: Պատահել էր, որ որևէ բանից վախենալիս նրանք բարձրացել էին և պատսպարվել:

Սակայն [այս անգամ] նրանք չսթափվեցին, մինչև որ Զալալ ալ-

Դիինի զորքերը շրջապատեցին նրանց, ամեն կողմից սրի քաշեցին, խիստ կոտորեցին, կողոպտեցին, գերեվարեցին, կանանց ու երեխաներին ստորկացրին: Նրանք այնտեղից տարան անհաշիվ բարիքներ, որոնց մեջ էին նաև շատ ապրանքներ, որ նրանք (թուրքմենները) վաճառականներից էին խլել, գեռ հակերի (կապոցների) մեջ, շբացված վիճակում: Երբ այս գործը վերջացրեց, [Զալալ ալ-Դինը] վերադարձավ Դավրեժ:

էջ 371

ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄՈՒԱԶԶԱՄԻ ՈՒ ԱՇՐԱՅԻ ՄԻՋԵՎ

Կսկսենք պատմելով նրանց տարակարծությունների պատճառի մասին: Երբ մեռավ ալ-Մալիք ալ-Ադիլ Աբու Բաքր իբն Այյուբը, նրա որդիները իրար հետ համերաշխ էին, այսինքն Եգիպտոսի տեր ալ-Մալիք ալ-Քամիլ Մուհամմադը, Դամասկոսի, Երուսաղեմի և հարակից նահանգների տեր ալ-Մալիք ալ-Մուազզամ Իսան և Զազիրայի ու հլաթի տեր ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆ Մուսան, և նրանք համաձայնել էին դուրս քշելու ֆրանկներին Եգիպտոսից: Մուազզամը երկու անգամ գնաց իր եղբոր Աշրաֆի մոտ Զազիրա, օգնություն խնդրելու ֆրանկների դեմ և համոզելու, որ օգնության հասնի իր եղբորը՝ Քամիլին: Նա մնաց, մինչև որ համոզեց և նրանք միասին գնացին Եգիպտոս և ետ մղեցին ֆրանկներին:

Աշրաֆը նեղ վիճակում էր այն բանի պատճառով, որ Զալալ ալ-Դինը հարևան էր հլաթի նահանգին, իսկ Մուազզամը Դամասկոսում խանգարում էր Եգիպտոսի, Հալեբի և Ասորիքի այլ վայրերի զորքերի նրան օգնության գալուն: Աշրաֆը գնաց իր եղբոր՝ Մուազզամի մոտ Դամասկոս Շավվալ ամսին (25 սեպտեմբեր—23 հոկտեմբեր), սիրաշահեց նրան և հաշտվեց նրա հետ: Երբ Քամիլը լսեց, վիրավորվեց, կարծելով, թե նրանց համաձայնությունն իր դեմ է, սակայն նրանք երկուսով գրեցին ու տեղեկացրին, թե Զալալ ալ-Դինը հարձակվել է հլաթի վրա և դրուձյան լրջությունը բացատրեցին ու նշեցին, որ Ադիլյան տան հզորության համար անհրաժեշտ է համերաշխ լինել:

էջ 371—372

ՖՐԱՆԿՆԵՐԻ ՈՒ ՀԱՅԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ԽՈՒՎՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Անտիոքի տեր ֆրանկ Բրինսը³⁰ (իշխան) հավաքեց մեծ զորք և շարժվեց հայերի դեմ, որոնք իբն լայունի (Լևոնի որդու) երկրի կիրճերում էին [ամրացած] և նրանց միջև սաստիկ պատերազմ տեղի ունեցավ:

Բանն այն է, որ կիրճերի տեր հայազգի Լեոնի որդին (իբն Լայուն ալ-Արմանի) դրանից առաջ մահացել էր առանց արու գավակ թողնելու, այլ ունեւր մի դուստր և հայերը նրան թագուհի դարձրին³¹: Ապա համողվելով, որ թագավորութունը չի կարող կնոջ ձեռքով կառավարվել, նրան ամուսնացրին [Անտիոքի] բրինսի որդու հետ: Սա ամուսնացավ, տեղափոխվեց նրանց երկիրը ու մի տարի մնաց թագավորութւան մեջ: Ապա նրանք (հայերը) զղջացին այդ բանի համար, վախենալով, որ ֆրանկները կարող են իրենց երկիրը գրավել: Նրանք ապստամբեցին բրինսի որդու դեմ, ձերբակալեցին նրան ու բանտարկեցին: Հայրը լուր ուղարկեց, պահանջելով, որ նա ազատ արձակվի ու հաստատվի թագավորութւան մեջ, սակայն նրանք (հայերը) այդ [պահանջը] չկատարեցին:

Նա լուր ուղարկեց մեծ Հռոմում (Ռումիա) ֆրանկների թագավոր պապին (Բաբա), թույլտվութուն խնդրելով հարձակվել նրանց երկրի վրա, իսկ այս Հռոմի թագավորի հրամանը ֆրանկների մոտ երբեք չի մերժվի: Սակայն սա արգելեց նրան հարձակվել, ասելով՝ նրանք մեր համայնքին (միլլատ) պատկանող ժողովուրդ են և չի կարելի նրանց երկրի վրա հարձակվել: Սա (բրինսը) շուգեց հնազանդվել ու լուր ուղարկեց Իկոնիայի (Կունիա), Մալաթիայի ու դրանց միջև գտնվող երկրների թագավոր Ալա ալ-Դին Քայ Կուբադին, հաշտութուն առաջարկեց և նրան համոզեց հարձակվել Լեոնի որդու երկրի վրա և այդ բանի համար նրա համաձայնութունը վերցրեց: Նրանք պայմանավորվեցին այդ նպատակի համար և բրինսը զորք հավաքեց, որպեսզի հարձակվի Հայոց երկրի (Բիլագ ալ-Արման) վրա, սակայն ալ-Դաուիյա³² և ալ-Ասբիտար (հյուրընկալ) ասպետները, որոնք ֆրանկների եռանդուն ռազմիկներն են, ասացին, որ Հռոմի թագավորը մեզ այդ բանն արգելեց: Սակայն եղան ուրիշներ, որոնք հնազանդվեցին նրան (բրինսին) և մտան Հայոց երկրի սահմանները: Այնտեղ քարքարոտ կիրճեր ու լեռներ էին և նա չկարողացավ իր ուզածն անել:

Իսկ Քայ Կուբադը Հայոց երկիրը մտավ իր կողմից, քանզի այստեղից մտնելն ավելի հեշտ էր, քան Ասորիքի կողմից: Նա մտավ վեց հարյուր քսաներկու թվականին (13 հունվար 1225—1 հունվար 1226), կողոպտեց, վառեց, բազմաթիվ բերդեր պաշարեց, որոնցից չորսը գրավեց, սակայն ձմեռը վրա հասավ ու նա այնտեղից վերադարձավ:

Երբ Հռոմում (Ռումիա) ֆրանկների թագավորը (պապը) լսեց, լուր ուղարկեց Անտիոքի ֆրանկներին, հայտնելով, թե ինքը բրինսին բանադրել էր [այդ բանի համար]: Ալ-Դաուիյա (տաճարական) և ալ-Ասբիտարիյա (հյուրընկալ) և շատ ուրիշ ասպետներ նրա մոտ չէին ներկայանում ու նրա խոսքը չէին լսում, իսկ երբ իրեն հպատակ Անտիոքի ու Տրիպոլիսի

(Թարաբուլուս) ժողովուրդը որևէ տոն էր տոնում, նա (բրինսը) դուրս էր դալիս քաղաքից և միայն տոնակատարութիւնը վերջանալուց հետո նորից մտնում էր քաղաք:

Ապա նա լուր ուղարկեց Հոռմի թագավորին (պապին), բողոքելով հայերի դեմ, թե նրանք չեն արձակել նրա որդուն: Սա հրաման ուղարկեց հայերին, որ աղատ արձակեն նրա որդուն և կրկին դարձնեն թագավոր: Եթե այս հրամանը կատարեին՝ լավ, ապա թե ոչ թույլ էր տալիս հարձակվելու նրանց երկրի վրա: Երբ [պապի] նամակը նրանց հասավ, ազատ շարձակեցին նրա որդուն, իսկ բրինսը զորք հավաքեց ու հարձակվեց Հայոց երկրի վրա: Հայերը լուր ուղարկեցին Հալեբի աթաբեկ Շիհաբ ալ-Դինին օգնութեան կանչելով և զգուշացնելով, որ վատ կլինի, եթե բրինսը գրավի իրենց երկիրը, քանի որ Հալեբի գավառներին դրացի է: Սա նրանց զորք և զենք ուղարկեց և երբ բրինսը այս բանը լսեց, որոշեց անպայման հարձակվել նրանց երկրի վրա: Նա առաջ խաղաց, պատերազմեց նրանց հետ, սակայն արդյունքի չհասնելով վերադարձավ:

Այս բոլորը ինձ պատմել է քրիստոնյաների խելոք մարդկանցից մեկը, որը եղել է նրանց երկրում և իմացել է նրա վիճակը: Այլ բաներ էլ եմ հարցրել, որոնց մի մասը իմացավ, իսկ մյուս մասը՝ ժխտեց:

ՎԵՅ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆՉՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(22 դեկտեմբեր 1226—11 դեկտեմբեր 1227)

էջ 373

ՎՐԱՑԻՆՆԵՐԻ՝ ՏՓՂԻՍ ՔԱՂԱՔԸ ՄՏՆԵԼՈՒ ԵՎ ՀՐԿԻՋԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում՝ Ռաբի Ա ամսին (19 փետրվար—21 մարտ), վրացիք հասան Տփղիս քաղաքը, ուր չկար մահմեդական զորք, որ պաշտպաներ քաղաքը:

Բանն այն է, որ Ջալալ ալ-Դինը, երբ իսլամից վերադարձավ ու ջարդեց իվախներին (թուրքմեններին), ինչպես նախապես հիշատակեցինք, իր զորքերը ցրեց տաք և առատ արոտավայրեր ունեցող տեղերում, որպեսզի այնտեղ ձմեռեն: Նրա՝ [տեղում մնացած] զորքերը վատ էին վերաբերվել ու նեղել էին Տփղիսի ժողովրդին, որը մահմեդական էր և ահա սրանք գրեցին վրացիներին, հրավիրելով իրենց մոտ, խոստանալով հանձնել քաղաքը: Վրացիք օգտագործեցին այս առիթը, այսինքն՝ քաղաքի ժողովրդի համակրանքը, ինչպես նաև այն [հանգամանքը], որ քաղաքում զորքեր չկային: Հավաքելով Անիում, Կարսում և այլ բերդե-

րում եղած իրենց զորքերը, նրանք շարժվեցին դեպի Տփղիս, որն, ինչպես նշեցինք, դատարկ էր [զորքերից], իսկ Ջալալ ալ-Դինը արհամարհում էր վրաց (թուրք) ուժը, քանի որ շատ էին սպանվել և հույս չունեիր, որ կկարողանան [նորից] շարժվել:

Սակայն նրանք գրավեցին քաղաքը, սրի քաշեցին քաղաքի բնակիչների մնացորդներին և գիտենալով, որ չեն կարող քաղաքը պաշտպանել Ջալալ ալ-Դինից, ամբողջովին հրկիզեցին: Երբ Ջալալ ալ-Դինը լսեց այս լուրը, իր ունեցած զորքերով եկավ, որպեսզի հասնի նրանց ետևից, սակայն ոչ ոքի չգտավ, քանի որ Տփղիսը վառելուց հետո հեռացել էին:

էջ 374

ԱՇՐԱՅԻ ԶՈՐՔԵՐԻ՝ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ ՄՏՆԵԼՈՒ ԵՎ ՆՐԱ ՈՐՈՇ ՄԱՍԵՐԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում՝ Շաաբան ամսին (17 հուլիս—15 օգոստոս), հաջիր Ալի Հուսամ ալ-Դինը, որը ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆի նախնի (տեղակալ) էր հլաթում ու նրա զորքերի հրամանատարը, իր մոտ եղած զորքերով շարժվեց դեպի Ատրպատական:

Բանն այն է, որ Ջալալ ալ-Դինի վերաբերմունքը վատ էր ժողովրդի նկատմամբ, և դորքն էլ կողոպտում էր: Նրա կինը սելջուկյան Թուղրիլ բեկի դուստրն էր և Ատրպատականի տիրոջ՝ Ուզբեք իբն ալ-Բահլավանի նախկին կինը, և, ինչպես նշեցինք, Ջալալ ալ-Դինը ամուսնացել էր նրա հետ: Երբ նա Ուզբեքի կինն էր, ամբողջ երկիրը կառավարում էր և ոչ ոք նրա վրա իշխանություն չունեիր: Սակայն Ջալալ ալ-Դինը, ամուսնանալուց հետո, արհամարհում էր նրան, ուշադրություն չէր դարձնում և սա սկսեց վախենալ նրանից, դեռ չենք ասում այն մասին, որ նա զրկվեց իշխելու ու հրամայելու իրավունքից:

Ուստի նա և հոյի (հուլայյ) ժողովուրդը լուր ուղարկեցին Հաջիր Հուսամ ալ-Դինին, հրավիրելով նրան, որպեսզի երկիրը հանձնեն: Սա եկավ մտավ երկիրը՝ Ատրպատական, ու գրավեց հոյ քաղաքն ու շրջակա բերդերը, որոնք Ջալալ ալ-Դինի կնոջ ձեռքում էին, ինչպես նաև Մարանդը՝ Նրան գրեցին նաև Նախճավան (Նակչուան) քաղաքի բնակիչները, և երբ եկավ, [քաղաքը] նրան հանձնեցին: Նրանց (հլաթի զորքերի) ուժերը ավելացավ այդ երկրում և եթե մնային, ամբողջ երկիրը կգրավեին, սակայն վերադարձան հլաթ, իրենց հետ տանելով Ջալալ ալ-Դինի կնոջը՝ սուլթան Թուղրիլի դստերը: Նրա մասին եղած տեղեկությունների մնացած մասը կպատմենք [վեց հարյուր] քսանհինգ թվականի տակ:

ՏԱՐԻՆԻ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում թանկութիւնն եղավ Զաղիրա երկրում և գնները քիչ բարձրանում էին ու քիչ իջնում, անձրևը դադարեց ամբողջ Շուբաթ (փետրըվար) ամիսը և Ազար (մարտ) ամսի առաջին տասն օրերը...

Մոսուլում ուխտարի վաճառքին հսկողն ինձ պատմել է, որ այնտեղ [օրակա՞ն] միայն մեկ ուխտար է վաճառվում, հինգ վեց գլուխ, պակաս կամ ավելի: Սա լսված բան չէ և մեր ամբողջ կյանքում նմանը չէինք տեսել, ոչ էլ պատմել էին, քանզի գարունը մսի էժանության ժամանակն է: Բանն այն է, որ թուրքմենները, քրդերը և քիլաքան (գիլաքնե՞ր, գիլանցինե՞ր) իրենց ձմեռանոցներից փոխադրվում են Անձևացիք (Զավազան) և ուխտարն էժան վաճառում են: Ամեն տարի մսի գինը այս եղանակին լինում էր վեց կամ յոթ ութը (լիար) մի կիրաթ, իսկ այս տարի մեկ ութը երկու հարբա արժի:

ՎԵՑ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆՀԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(12 դեկտեմբեր 1227—29 նոյեմբեր 1228)

ՔԱՅ ԿՈՒԲԱԴԻ ԵՐՁՆԿԱՆ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Իկոնիայի (Կունիա), Ակսարայի, Մալաթիայի և Ռումի այլ կողմերի տեր Ալա ալ-Դին Քայ Կուբադ իբն Քայ խուսարու իբն Կիլիշ Արսլանը գրավեց Երզնկան (Արզինքան)³¹¹:

Գրավելու պատճառն այն էր, որ նրա (Երզնկայի) տեր Բահրամ Շահը, որի իշխանութիւնը երկարել էր, իսկ ինքը անցել էր վաթսուն տարեկանը մեռավ: Նա գտնվում էր Կիլիշ Արսլանի ու նրանից հետո՝ որդիների իշխանության տակ և, երբ մեռավ, իրենից հետո իշխեց որդին՝ Ալա ալ-Դին Դաուդ Շահը: Քայ Կուբադը լուր ուղարկեց նրան, զորք պահանջելով, որպեսզի միասին գնան Կարինի (Արզան ալ-Ռում) դեմ այն պաշարելու համար, և նա պետք էր զորքի հետ միասին ներկա լիներ: Այդպես էլ արեց ու իր զորքով գնաց: Սակայն, երբ հասավ, [Ալա ալ-Դինը] ձեռքակալեց նրան ու գրավեց Երզնկա (Արզինքան) քաղաքը: Սա ունի մի բերդ, որն ամենաանառիկ բերդերից է և կռվում է Կամախ (Քամախ), ուր Դաուդ Շահի թաքստոցն էր:

Ռումի թագավորը [զորք] ուղարկեց այն պաշարելու, սակայն զոր-

քը չկարողացավ մերձենալ սրա բարձրութեան և անառիկ լինելու պատճառով: Այդ ժամանակ նա սպառնաց Դաուդ Շահին [նեղել], եթե չհանձնի Կամախը: Սա իր տեղակալին (նախք) լուր ուղարկեց, որ հանձնի, և նա հանձնեց բերդը Քայ Կուրադին:

Քայ Կուրադը ուզեց գնալ Կարին (Արզան ալ-Ռում), որպեսզի դրավի այն, իսկ այնտեղ կար (իշխում էր) իր հորեղբորորդի Թուրքիլ Շահ իբն Կիլիշ Արսլանը: Երբ սա լսեց այդ մասին, լուր ուղարկեց հլաթում Աշրաֆի նախք Հուսամ ալ-Դին Ալիին, օգնութեան կանչելով և հպատակութեան հայտնելով Աշրաֆին: Հուսամ ալ-Դինը իր մոտ եղած զորքով, որը նա հավաքել էր Ասորիքից ու Ջազիրայից, եկավ: Նա վախենում էր, որ եթե Ռումի (Իկոնիայի) թագավորը աիրի Կաբինին (Արզան ալ-Ռում), առաջ կգան ու կհարձակվի հլաթի վրա:

Հուսամ ալ-Դին հաջիբը եկավ Կարին (Արզան ալ-Ռում) ու պատրաստվեց պաշտպանել այն: Երբ Քայ Կուրադը լսեց զորքերի գալուստը, այլևս առաջ չգնաց, այլ Երզնկայից վերադարձավ իր երկիրը: Նրան լուր էր եկել, թե իր երկրի հարևան անհավատ հոռոմները գրավել են մի բերդ, որի անունն էր Սինոպ (Սինուբ): Սա ամենաանառիկ ամրոցներից էր և նայում էր հաղարաց ծովին: Երբ իր երկիրը հասավ, այնտեղ զորք ուղարկեց, պաշարեց ցամաքից ու ծովից և վերագրավեց հոռոմների ձեռքից: Ապա գնաց Անթաքիա (Անթալիա)⁴⁴. իր սովորութեան համաձայն ձմեռելու:

էջ 378

ՋԱԼԱԼ ԱԼ-ԴԻՆԻ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԿՈՂՈՊՏԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ջալալ ալ-Դին խորեղմ Շահը հասավ հլաթի (հիլաթ) երկիրը, անցավ հլաթը, դեպի Մուշի դաշտը՝ Ճապաղչուր (Ջաբալ Ջուր)⁴⁵ և բոլորին կողոպտեց, կանանց գերեվարեց, երեսաներին ստրկացրեց, մարդկանց կոտորեց, գյուղերն ավերեց ու վերադարձավ իր երկիրը: Երբ լուրը հասավ Ջազիրա երկիրը, հառան, Սարուշ և այլ վայրեր, այն մասին թե նա անցել է հլաթը դեպի Ճապաղչուր (Ջուր) և մոտեցել է իրենց, այդ երկրի ժողովուրդը վախեցավ, որ իր դեմ էլ կգա, քանզի ժամանակը ձմեռ էր և կարծում էին, որ նա Ջազիրա կգա ձմեռելու, որովհետև այնտեղ ցուրտը խիստ չէր, նրանք որոշեցին իրենց քաղաքներից տեղափոխվել Ասորիք: Սարուշի ժողովրդի մի մասը հասավ Մանբիշ, որն Ասորիքում է: Սակայն լուր ստացան, որ նա երկիրը (Հայաստանը) կողապտելուց հետո, վերադարձել էր և իրենք ևս վերադարձան:

Նրա վերադարձի պատճառն այն էր, որ հլաթի երկրում ձյունը սովորականից շատ էր տեղացել և նա շտապել էր վերադառնալ:

ՎԵՅ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆՎԵՅ ԹՎԱԿԱՆ

(30 նոյեմբեր 1228—19 նոյեմբեր 1229)

էջ 379—380

ՀԱՋԻԲ ԱԼԻԻՆ ՉԵՐԲԱԿԱԼԵԼՈՒ ԵՎ ՍՊԱՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆը իր մամուլը Իզզ ալ-Դին Այբաքին, որը նրա պետութեան մեջ մեծ ամիր էր, ուղարկեց հլաթ, հրամայելով ձերբակալել հաջիբ Հուսամ ալ-Դին Ալի իբն Համմադին, որը հլաթի երկրի վերակացուն (մուտավալլի) էր և նրա կառավարիչը (հաքիմ) Աշրաֆի փոխարեն:

Ոչինչ հայտնի չէ նրա ձերբակալութիւնը արդարացնող, քանզի նա սրտացավ էր նրան (Աշրաֆին), խորհրդատու էր, նրա երկրի պահպանն էր և ժողովրդի հետ լավ էր վերաբերվում: Այս երկար շրջանում նա դիմադրեց հորեզմ Շահ Ջալալ ալ-Դինին և հլաթը լավ պահպանեց, մի բան, որ ուրիշը չէր կարող անել: Նա հոգատար էր երկրի պահպանութեան հարցում և պաշտպանում էր այն: Մենք արդեն նշեցինք, թե ինչպես նա հարձակվեց Ջալալ ալ-Դինի երկրի վրա ու գրավեց նրա մի մասը. մի բան, որը վկայում է նրա մեծ ընդունակութեան ու կատարյալ քաջութեան մասին: Նա մեծ հեղինակութիւն ստեղծեց իր տիրոջ համար և մարդիկ ասում էին՝ ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆի ծառաները դիմադրում են հորեզմ Շահին: Նա, ալլահը ողորմի նրան, բարեգործ էր, ոչ ոքի չարիք չէր գործում և շատ բարի գործեր կատարեց, օրինակ, կառուցեց իջևանատներ ճանապարհների վրա, մզկիթներ երկրի տարբեր մասերում, իսկ հլաթում կառուցեց հիվանդանոց ու մայր մզկիթ: Շատ ճանապարհներ կառուցեց, ինչպես նաև վերանորոգեց քայքայված [ճանապարհները]:

Երբ Այբաքը հասավ հլաթ, ձերբակալեց նրան և անմիջապես սպանեց, քանզի նրա թշնամին էր: Բայց հենց որ սպանվեց, երևաց նրա կարողութեան արժեքը, որովհետև Ջալալ ալ-Դինը նրա ձերբակալումից հետո հլաթը պաշարեց ու գրավեց, ինչպես հիշատակելու ենք, եթե ալլահը կամենա: Ալլահը շիսնայեց Այբաքին, այլ շուտով վրեժ լուծեց նրանից: հլաթին տիրելուց հետո, Ջալալ ալ-Դինը ձերբակալեց Այբաքին այլ ամիրների հետ: Երբ Աշրաֆը հաշտութիւն կնքեց Ջալալ ալ-Դինի հետ, վերջինս արձակեց բոլորին, սակայն Այբաքը սպանված էր: Նրա սպանու-

թյան պատճառն այն էր, որ հաջիւր Ալիի մամուլութեանց մեկը փախել էր Ջալալ ալ-Դինի մոտ և երբ Այբաքը դերի ընկավ, այս մամուլը Ջալալ ալ-Դինից խնդրեց, որպէսզի թույլ տա իրեն սպանել նրան իր տիրոջ՝ հաջիբ Ալիի փոխարեն: Սա հանձնեց նրան և նա սպանեց:

Ինձ պատմել են, որ ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆը երազում տեսել էր, որ հաջիբ Ալին մտել էր մի հավաքույթ, ուր կար Այբաքը: Նա մի թաշկինակով կապել էր Այբաքի վիզը, քաշել ու դուրս տարել: Ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆը զարթնել ու ասել էր, թե մեռավ Այբաքը, քանզի ես այսպես և այսպես տեսա երազում:

էջ 380—381

ՋԱԼԱԼ ԱԼ-ԴԻՆԻ՝ ԽԼԱԹԸ ՊԱՇԱՐԵԼՈՒ ԵՎ ՏԻՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում՝ Շավալ ամսի (23 օգոստոս—21 սեպտեմբեր) սկզբներին, Ջալալ ալ-Դինը խորեզմ Շահը պաշարեց իլաթը, որը ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆին էր պատկանում: Նրա զորքը դիմադրեց և նրան օգնեց քաղաքի բնակչութիւնը, վախենալով Ջալալ ալ-Դինի վատ վերաբերմունքից: Նրանք (խլաթեցիք) շահագանց նախատեսցին ու հայհոյեցին նրան, իսկ նա կատաղությամբ համառեց և ամբողջ ձմեռը պաշարված վիճակում պահեց նրանց: Սաստիկ ցրտի և առատ ձյան պատճառով նա իր զորքից շատերին ցրեց մերձակա գյուղերն ու քաղաքները, քանզի իլաթը ամենացուրտ և ամենաշատ ձյուն ունեցող քաղաքներից է:

Ջալալ ալ-Դինը բացառիկ հաստատակամութիւն և անհավատալի համբերութիւն ցուցաբերեց: Նա քաղաքի դեմ բերեց մի քանի քարանետ մեքենաներ և այնքան քարեր նետեց, մինչև որ պարսպի մի մասը քանդեց: Սակայն քաղաքի բնակիչները նորից կառուցեցին այն: Նա համբերատար և համառ կերպով շարունակեց նեղել նրանց մինչև [վեց հարյուր] քսանյոթ թվականի Ջումադա Ա ամսի (18 մարտ—17 ապրիլ) վերջերը: Նա իրար հաջորդող դրոհներով, բռնի ուժով գրավեց այն Ջումադա Ա ամսի քսանութին (15 ապրիլ), կիրակի օրը:

Այն, դավաճանությամբ, հանձնեցին որոշ ամիրներ (զորավարներ): Երբ նա տիրեց քաղաքին, ներսում եղած ամիրները բարձրացան միջնաբերդն ու պաշտպանվեցին: Նա կովեց նրանց դեմ ու միաժամանակ սրի քաշեց քաղաքի ժողովրդին և ում որ գտավ, սպանեց: Նրանք քիչ էին մնացել, մի մասը վախից փախել էր, ուրիշները սաստիկ սովից հեռացել էին, իսկ մի մասը մահացել էր սննդի սակավութիւնից կամ բացակայութիւնից: Մարդիկ իլաթում կերան ոչխարներին, ապա կովերին,

գոմեշներին, ապա ձիերին, էշերին, ջորիներին և, վերջապես, շներին ու կատուններին: Լսել ենք, որ նրանք մկներ էին որսում և ուտում: Նրանք այնպիսի համբերություն էին ցուցաբերել, որի նմանը ոչ ոքի չի հաջողվել:

Նա (Ջալալ ալ-Դինը) հլաթի երկրից այլ մասեր չգրավեց: Նրանք (զորքերը) հլաթը կործանեցին, անխնա կոտորեցին, իսկ ով փախավ, ազատվեց, կանանց հափշտակեցեին, տղաներին ստրկացրին ու բոլորին վաճառեցին և այսպիսով [բնակիչները] բզիկ-բզիկ եղան: Նրանք (զորքերը) երկրում տարածվեցին, կողոպտեցին մարդկանց ունեցվածքը և չլսված շարագործություններ արեցին բնակիչներին: Սակայն բարձր-յալն ալլահը շուշացրեց հատուցումը՝ նա (Ջալալ ալ-Դինը) պարտության մատնվեց թե՛ մահմեդականներից, թե՛ թաթարներից, ինչպես հիշատակելու ենք, եթե ալլահը կամենա:

ՎԵՏ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(20 նոյեմբեր 1229—8 նոյեմբեր 1230)

էջ 381

ՋԱԼԱԼ ԱԼ-ԴԻՆԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՔԱՅ ԿՈՒԻԱԴԻՑ ԵՎ ԱՇՐԱՖԻՑ

Այդ տարում՝ Ռամադան ամսի քսանութին (13 օգոստոս), շաբաթ օրը Ջալալ ալ-Դին հորեզմ Շահը պարտվեց³⁴: Ռումի երկրի, Իկոնիայի (Կոնիա), Ակսարայի, Սերաստիայի (Սիվաս), Մալաթիայի և այլ [քաղաքների] տեր Ալա ալ-Դին Քայ Կուբադ իբն Քայ հուսարաու իբն Կիլիջ Արսլանից և Դամասկոսի, Ջազիրայի ու հլաթի տեր ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆից:

Բանն այն է, որ Ջալալ ալ-Դինին հնազանդություն էր հայտնել Կարնո (Արզան ալ-Ռում) տերը. որը Ռումի թագավոր Ալա ալ-Դինի հորեզբորորդին էր, սակայն նրա և Ալա ալ-Դինի միջև ուժեղ թշնամություն կար: Կարնո (Արզան ալ-Ռում) տերը եկավ Ջալալ ալ-Դինի մոտ՝ օգնելու հլաթի պաշարմանը:

Ալա ալ-Դինը վախեցավ այս երկուսից և լուր ուղարկեց ալ-Մալիք ալ-Քամիլին, որն այն ժամանակ հառանում էր, խնդրելով նրանից, որ իր եղբորը՝ Աշրաֆին, բերի Դամասկոսից (Դիմաշկ), քանզի վերջինս այնտեղ էր մնում տեր դառնալուց հետո: Ալա ալ-Դինը իրար հետևից դեսպաններ ուղարկեց այս հարցով, քանզի վախենում էր Ջալալ ալ-Դինից: Ալ-Մալիք ալ-Քամիլը Դամասկոսից բերեց իր եղբորը՝ Աշրա-

ֆին, որն իրոք եկավ: Ալա ալ-Դինը նրանց երկուսին անընդհատ նամակներ էր ուղարկում, համոզելով Աշրաֆին իր մոտ դալ ու խորհրդակցել: Ասվում է, որ մեկ օրվա ընթացքում Քամիլին ու Աշրաֆին հինգ դեսպան եկավ Ալա ալ-Դինից, խնդրելով Աշրաֆի գալուստը՝ թեկուզ մենակ:

Սա հավաքեց Ջազիրայի ու Ասորիքի զորքերը և եկավ Ալա ալ-Դինի մոտ: Նրանք հավաքվեցին Սեբաստիայում (Սիվաս) ու շարժվեցին դեպի հլաթ: Ջալալ ալ-Դինը լսելով այդ մասին, շուտափույթ եկավ նրանց դեմ և հասավ նրանց մի վայրում, որը կոչվում էր Բասի Հիմար (Հիմաթ), որը Երզնկայի (Արզիհնջան) գավառներից էր: Այնտեղ նրանք ընդհարվեցին: Ալա ալ-Դինը շատ զորք ուներ, ասվում է քսան հազար ձիավոր, իսկ Աշրաֆի հետ կար մոտավորապես հինգ հազար, սակայն ընտիր, քաջ ու պատերազմներում կոփված զորքեր էին, լավ զինված ու արաբական կրակոտ նժույգներով: Նրանց հրամանատարն էր Հալեբի զորքերի ամիրներից մեկը, որը կոչվում էր Իզզ ալ-Դին Օմար իբն Ալի, որը Հաքքարի քրդերից էր և վերին աստիճանի քաջարի, ընտիր հատկություններով ու ազնիվ բարքի տեր:

Երբ իրար հանդիպեցին, Ջալալ ալ-Դինը ապշեց, տեսնելով զորքի բազմությունը, մանավանդ, երբ տեսավ Ասորիքի զորքը: Ականատես եղավ նրանց գեղեցկությանը, սպառազինությանը, ձիերին և այս բոլորը վախով լցրեց նրա սիրտը: Ճակատամարտն սկսեց Իզզ ալ-Դին Օմար իբն Ալին՝ Հալեբի զորքի գլուխն անցած: Ջալալ ալ-Դինը չկարողացավ գիմարել կամ դիմանալ, այլ փախուստի դիմեցին ինքը և իր զորքը: Եղբայրը եղբոր վրա ուշադրություն չէր դարձնում, ցրվեցին նրա մերձավորները և բզիկ-բզիկ եղան: Նա վերադարձավ հլաթ և այնտեղ գտնվող յուրայիններին էլ նրան միանալով վերադարձան Ասորպատական ու կանգ առան խոյ քաղաքի մոտ: Մինչ այդ նրանք (Ջալալ ալ-Դինի զորքը) հլաթի նահանգից միայն հլաթ [քաղաքն] էին գրավել:

Ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆը եկավ հլաթ և այն գտավ «հիմնահատակ կործանված» (Ղուրան, Բ, 261), դատարկ և՛ բնակչությունից, և՛ ժողովրդից, քանզի նրանց հետ կատարվել էր այն, ինչի մասին արդեն պատմեցինք:

էջ 381—382

ԱԼԱ ԱԼ-ԴԻՆԻ՝ ԿԱՐԻՆԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Արդեն հիշեցինք, որ Կարնո (Արզան ալ-Ռում) տերը հլաթի պաշարման ժամանակ միացել էր Ջալալ ալ-Դինին և նրա հետ էլ մնաց ու մասնակից եղավ վերոհիշյալ ճակատամարտին:

Սակայն, երբ Զալալ ալ-Դիհնը պարտվեց, Կարնո տերը գերի ընկավ իր հորեղբորորդու՝ Ալի ալ-Դիհն Քայ Կուրագի ձեռքը: Սա վերցրեց նրան ու գնաց Կարին, որի տերը իր ձեռքով հանձնեց նրան [քաղաքը], իր բոլոր ենթակա բերդերով, գանձերով և այլ բաներով: Ինչպես ասվում է՝ ջալամը գնաց երկու կոտոշ գտնելու, բայց վերադարձավ առանց ականջների: Այդպես էլ այս թշվառականը, եկավ Զալալ ալ-Դիհնի մոտ նոր բան ձեռք բերելու և ինչպես [Զալալ ալ-Դիհնն] էր խոստացել Ալա ալ-Դիհնի երկրի մի մասը վերցնելու [հույսով], սակայն վերջինս վերցրեց նրա ունեցվածքը և ձեռքում եղած երկիրը, իսկ ինքը մնաց գերի վիճակում:

էջ 382

ԱՇՐԱՖԻ ՈՒ ԱԼԱ ԱԼ-ԴԻՆԻ ԵՎ ԶԱԼԱԼ ԱԼ-ԴԻՆԻ ՄԻՋԵՎ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Երբ Աշրաֆը իլաթ վերադարձավ, իսկ Զալալ ալ-Դիհնը փախավ խոյ (խուայ), նրանց միջև դեսպաններ փոխանակվեցին և ամեն մեկը համաձայնեց իր ձեռքում եղածը պահել և այսպիսով, հաշտություն գոյացավ ու երգվեցին իրար: Երբ հաշտությունը կայացավ և երդում տվեցին, Աշրաֆը վերադարձավ Սինջար և այնտեղից գնաց Դամասկոս: Զալալ ալ-Դիհնը մնաց Ատրպատականի իր նահանգներում, մինչև որ նրա վրա հարձակվեցին թաթարները, ինչպես կհիշատակենք, եթե բարձրյալն ալլահը կամենա:

էջ 382

ՇԻՀԱԲ ԱԼ-ԴԻՆ ՂԱԶԻԻ՝ ԱՐՁԵ ՔԱՂԱՔԸ ԵՎ ԱՃԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Դիար Բաբրի սահմաններում գտնվող Արզն (Արզան) քաղաքի տեր Հուսամ ալ-Դիհնը միշտ եղել էր ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆի ընկերակիցը, խրատողը, ականատես էր եղել նրա բոլոր պատերազմներին ու իրադարձություններին, իր ունեցվածքը նրան էր տրամադրել և ինքն էլ զորքի հետ օգնել էր նրան, պայքարելով նրա թշնամիների դեմ ու պաշտպանելով նրա բարեկամներին: Այնպես էր պատահել, որ նա իլաթում էր, երբ Զալալ ալ-Դիհնը պաշարել էր այն և նրա [Աշրաֆի] հետ նա դիմացել էր բոլոր դժվարություններին ու սարսափներին, համբերել, մինչև որ Զալալ ալ-Դիհնը գրավել էր [իլաթը]:

Զալալ ալ-Դիհնը նրան գերել էր և ուզում էր նրանից խլել քաղաքը: Նրան պատմել էին, որ նա իշխանական հին, ազնվական ընտանիքից է,

ժառանգել է Արզն [քաղաքը] իր նախնիներից և որ նրանք այլ քաղաքներ ևս ունեցել են, սակայն բոլորը նրանց ձեռքից գնացել է: Նա խղճաց նրան ու մեղքացավ և քաղաքը թողեց նրան, խոստումնագիր ու պայմանագիր առնելով այն մասին, թե իր (Ջալալ ալ-Դինի) դեմ չի կռվելու, և սա վերադարձավ իր քաղաքը ու մնաց այնտեղ:

Երբ ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆը և Ալա ալ-Դինը եկան Ջալալ ալ-Դինի դեմ կռվելու, Աշրաֆի եղբայր Շիհաբ ալ-Դին Ղադի իբն ալ-Մալիք ալ-Ադիլը, որը տիրում էր նփրկերտին ու Հանի քաղաքներին, եկավ ու պաշարեց նրան (Հուսամ ալ-Դինին) Արզնում, ապա գրավեց հաշտության պայմաններով և այն փոխանակեց Հանի քաղաքի հետ, որը Դիար Բաբրում էր:

Այս Հուսամ ալ-Դինը առաքինի մարդ էր, լավ վարքի տեր, առատաձեռն, նրա դուռը միշտ բաց է եղել դիմողների հանդեպ, որոնց նա ընդառաջել է: Նա լավ էր վերաբերվում իր նահանգին և ժողովրդին: Հին տնից էր սերում, որը կոչվում էր Թուղան Արսլանի տուն, որին բացի Արզնից պատկանում էին նաև Բաղեշը (Բադլիսը), Ոստանը (Վասթան) և այլ վայրեր: Կոչվում էր նաև ալ-Ահգաբի տուն և այս քաղաքները Մալիք Շահ իբն Ալբ Արսլան Սալջուկիի օրերից նրան էին պատկանում: Խլաթի տեր Բաքտամուրը նրանցից վերցրել էր Բաղեշը, Հուսամ ալ-Դինի հորեղբոր ձեռքից, քանզի վերջինս համակիր էր Սալահ ալ-Դին իբն Այյուբին և այդ պատճառով Բաքտամուրը հարձակվել էր նրա վրա: Իսկ Արզնը նրա (Հուսամ ալ-Դինի) ձեռքում էր մնացել մինչև օրս և ահա սա ևս վերցվեց նրանից:

Ամենայն ինչ ունի սկիզբ ու վախճան: Փառավորյալ լինի նա, որը շունի ո՛չ սկիզբ և ո՛չ էլ գոյության վախճան:

ՎԵՑ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(9 նոյեմբեր 1230—28 հոկտեմբեր 1231)

էջ 383

ԹԱԹԱՐՆԵՐԻ ՀԱՐՉԱԿՈՒՄԸ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԱՐԱՐՔՆԵՐԸ

Ջալալ ալ-Դինը հոռի բարքի տեր էր և իր թագավորությունը վատ էր կառավարում: Չկար մի հարևան տիրակալ, որի հետ թշնամական հարաբերության մեջ չլիներ, չհարձակվեր նրա տիրույթների վրա և վատ դրացի չլիներ նրա հետ: Հենց որ Սպահանում հանդես եկավ ու զորք հավաքեց, հարձակվեց խուղիստանի վրա, պաշարեց Շուստեր (Տուստեր)

քաղաքը, որը խալիֆայինն էր, գնաց Դակուկա, որը նույնպես խալիֆայինն էր ու կողոպտեց, շատերին կոտորեց, ապա տիրացավ Ատրպատականին, որն Ուզբեկին էր պատկանում, հարձակվեց վրացիների (քուրջ) վրա և փախուստի մատնեց ու թշնամական հարաբերությունների մեջ էր նրանց հետ, ապա թշնամացրեց հլաթի տիրոջը ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆին, հետո, թշնամացավ Ռումի (Իկոնիայի) տեր Ալա ալ-Դինի հետ:

էջ 384

ԶԱԼԱԼ ԱԼ-ԴԻՆԻ՝ ԱՄԻԿ ԼԱՍՆԵԼՈՒ, ՊԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՆՐԱ ՀԵՏ ՊԱՏԱՀԱՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Երբ Զալալ ալ-Դինը տեսավ, թե ինչ էին անում թաթարները Ատրպատականում՝ կոտորում, կողոպտում, շեներն ավերում, հարկեր հավաքում, և [հասկացավ], որ նրանք որոշել էին հարձակվել իր վրա ու զգալով իր թույլ, անուժ լինելը, թողեց Ատրպատականն ու գնաց հլաթ: Նա լուր ուղարկեց ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆի նախրին (փոխանորդին), ասելով՝ շենք եկել պատերազմի կամ վնաս տալու, այլ պարզապես այս թշնամու վախը մեղ ստիպել է ձեր երկիրը գալ: Նա որոշել էր գնալ Դիար Բաքր ու Զազիրա, ապա խալիֆայի գուռը՝ թաթարների գեմ օգնություն խնդրելու նրանցից և բոլոր թագավորներից օժանդակություն հայցելու հանուն դիմադրության: Նա [միաժամանակ] զգուշացնում էր, որ անհոգությունը վատ վախճան կունենա:

Երբ հասավ հլաթ, տեղեկացավ, որ թաթարները հետապնդում են իրեն և արագընթաց գալիս իր հետևից: Նա գնաց Ամիդ, ու ճանապարհին մի քանի տեղ յազաք (պահակներ) դրեց, վախենալով, որ նրանք գիշերը կհարձակվեն: Եվ ահա եկավ թաթարների մի խումբ, որը հետապնդում էր նրան, և հասնելով ոչ այն ճանապարհով, ուր պահակներ կային, նրանք գիշերով հարձակվեցին, երբ նա Ամիդ քաղաքից այն կողմ էր գտնվում: Նա փախուստի դիմեց, իսկ գորբը ցրվեց ամեն կողմ: Զորքի մի մասը գնաց հառան, սակայն ալ-Մալիք ալ-Քամիլի զորահրամանատարը՝ ամիր Սավաբը, հառանում իր զորքով հարձակվեց ու խլեց նրա (զորքի) մոտ եղած ունեցվածքը, զենքերն ու հեծնելու անասունները: Մի ուրիշ խումբ դիմեց Մծբին, Մոսուլ, Սինջար, Արբելա (Իրբիլ) և երկրի այլ վայրեր: Թագավորներն (տիրակալներն) ու ժողովուրդը հարձակվում էին նրանց վրա և նրանց կողոպտում էր ամեն մեկը, նույնիսկ գյուղացին,

քուրդը կամ [անապատի] բեդկին և ուրիշներ: Նրանք ուզում էին վրեժ
լուծել նրանցից և պատժել իսլաթում ու այլուր ցուցաբերած վատ վար-
մունքի, այլանդակ գործերի ու երկրում ապականութուն տարածելու
համար, «քանզի ալլահը չի սիրում ապականիչներին»:

Զալալ ալ-Դինը գնալով ավելի ու ավելի թուլացավ ու խեղճացավ,
քանզի նրա զորքը ցրվել էր և խիստ տուժել: Թաթարները, նրան փա-
խուստի մատնելուց հետո, նորից եկան ետևից, հետապնդելով մտան
Դիար Բաքը, քանզի չգիտեին, թե ուր գնաց և կամ որ ճամփով: Փառք
նրան, որը նրանց (խորեզմցիների) ապահովութունը վախի վերածեց,
փառքը՝ նվաստացման, բազմութունը՝ սակավության: Օրհնյալ լինի
տիեզերքի տերը, որն անում է ինչ որ կամենում է:

էջ 384—385

ԹԱԹԱՐՆԵՐԻ՝ ԴԻԱՐ ԲԱՔՐ ՈՒ ԶԱՋԻՐԱ ՄՈՒՏՔԻ ԵՎ ԵՐԿՐՈՒՄ ՆՐԱՆՑ
ՍՓՈԱՄ ԱՊԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Երբ Զալալ ալ-Դինը թաթարներից պարտվեց Ամիդի մոտ, թաթար-
ները կողոպտեցին Ամիդի, Արզնի ու Նփրկերտի (Մայյաֆարիկին) շըր-
ջակայքը, ապա դիմեցին Աղերդ (Սիիրդ) քաղաքը, որի ժողովուրդը կովով
դիմադրեց: Թաթարները նրանց երաշխավորագիր (աման) առաջարկե-
ցին: Նրանք վստահելով հանձնվեցին, սակայն երբ թաթարները ներս
խուժեցին, սրի քաշեցին և այնքան կոտորեցին, որ գրեթե բնաջնջեցին:
Ազատվեցին միայն նրանք, որ թաքնվել էին, իսկ այսպիսիները շատ
փոքրաթիվ էին:

Ինձ պատմել է մի վաճառական, որն [այդ ժամանակ] հասել է
Ամիդ, թե սպանվածների թիվը մոտավորապես տասնհինգ հազարից ա-
վելի էր: Այս վաճառականի հետ կար Սղերդից (Սիիրդ) մի հարձ (ջա-
րիյա), որը պատմել է, թե իր տերը դուրս էր եկել կովի, սակայն նրա
մայրը արգելել էր նրան, քանզի ուրիշ տղա չուներ: Նա շէր լսել նրա
խոսքը և նա (մայրը) միասին էր գնացել ու նրանք երկուսով սպանվել
էին: Նրան (հարձին) ժառանգել էր մոր եղբորորդին, որը նրան վաճառել
էր այս վաճառականին: Նա պատմել է նաև, որ սպանվածների թիվը
խիստ մեծ էր և պաշարումը տևել էր հինգ օր:

Աւա այստեղից [թաթարները] դնացին Թանզա քաղաքը և այն-
տեղ ևս նույն գործը կատարեցին: Թանզայից գնացին նրա մոտ գտնվող
մի կիրճ, որը կոչվում էր Կուրայշիների կիրճ, ուր ապրում էր Կուրայ-
շիյա (Կուրայշիներ) կոչված քրդական մի ցեղ: Այնտեղ կային վապուղ

ջրեր ու շատ պարտեզներ, սակայն գնալու ճանապարհը նեղ էր: Կուրայ-
շինները կռվի ելան ու դիմադրեցին նրանց և ետ մղեցին: Նրանցից (թա-
թարներից) շատ սպանվածներ կային և թաթարները վերադարձան ա-
ռանց իրենց նպատակին հասնելու: Նրանք շարունակեցին իրենց ընթաց-
քը այդ երկրում, սակայն ոչ ոք չէր դիմադրում և ոչ էլ արգելք էր լինում:
Հասան Մարդին և քաղաքում ինչ որ գտան, կողոպտեցին: Իսկ Մար-
դինի տերը Դունայսարի բնակիչների հետ մնացին Մարդինի ամրոցում,
ուր պատսպարվեցին նաև ամրոցի շրջակայքից այլ մարդիկ:

Ապա նրանք հասան Զազիրայի Մծբին [քաղաքը], որը պաշարեցին
մեկ օրից ավելի, կողոպտեցին շրջակա գյուղերը և ում բռնեցին, սպա-
նեցին: Սակայն քաղաքի դռները փակվեցին և նրանք հեռացան Սինջար
քաղաքը ու հասան Սինջարի գավառում գտնվող լեռները: Նրանք կողոպ-
տեցին այդ կողմերը, ապա մտան Խաբուր, հասան Արաբան, կողոպտե-
ցին, կոտորեցին ու վերադարձան: Նրանց մի մասը գնաց Մոսուլի ճա-
նապարհով ու հասավ մի գյուղ, որը կոչվում էր ալ-Մունիսա և մեկ օրվա
ճանապարհ (մարհալա) հեռավորության վրա էր Մծբինից՝ սրա և Մոսուլի
մեջտեղում: Նրանք կողոպտեցին, իսկ բնակիչները պատսպարվեցին մի
խանի [կարավանատան] մեջ, սակայն բոլորն էլ կոտորվեցին:

Ինչ պատմել են մի մարդու մասին, որն ասել է, թե՛ նրանցից թաքնը-
վեցի մի տան մեջ, ուր ծղոտ կար և ինչ չգտան, իսկ ես տեսնում էի նրանց
տան պատուհանից: Երբ նրանք ուզում էին մեկին սպանել, սա ասում էր՝
լա բիլլահ (ո՛չ, ի սերն աստծու), բայց նրանք սպանում էին: Երբ նրանք
գյուղի գործը վերջացրին, կողոպտելով ինչ որ կար ու հափշտակելով
կանանց, տեսա, որ սկսեցին ձիերին հեծած զվարճանալ խնդալով ու եր-
գում էին իրենց լեզվով, կրկնելով՝ լա բիլլահ:

Նրանցից մի խումբ հարձակվեց Խումի Մծբինի վրա, որը Եփրատի
վրա էր և Ամիդի սահմաններում: Նրանք կողոպտեցին այն, կոտորելով
բնակիչներին, ապա վերադարձան Ամիդ, հետո գնացին Բաղեշ (Բաղլիս),
որի ժողովուրդը պատսպարվեց ամրոցում ու լեռներում: Այստեղ մի մա-
սին կոտորեցին, իսկ քաղաքը հրկիզեցին: Բնակիչներից մեկը պատմել
է՝ եթե ունենայինք թեկուզ հինգ հարյուր ձիավոր, թաթարներից ոչ մե-
կը չէր աղատվի, քանզի ճանապարհը լեռների մեջ նեղ էր և փոքրաթիվ
մարդիկ կարող էին մեծ թվով մարդկանց ճանապարհը փակել:

Ապա Բաղեշից գնացին Խլաթ ու պաշարեցին Խլաթի գավառներում
գտնվող մի քաղաք, որը կոչվում է Բերկրի (Բաքրի, Բարքարի) և երկրի
ամենաանառիկ վայրերից է: Նրանք ուժով զրավեցին այն, բոլոր բնա-
կիչներին կոտորեցին, ապա գնացին Արճեշ քաղաքը, որը Խլաթի սահ-
մաններում էր, մեծ ու հզոր քաղաք էր և նույն գործը այստեղ էլ կատա-

րեցին: Այս բոլորը կատարվեց Զու-լ-Հիջջա ամսին (30 սեպտեմբեր—28 հոկտեմբեր):

Նրանց մասին ինձ պատմել են շատ բաներ, որ լսողը չի հավատա, և այս բոլորը այն վախի հետևանքով, որ բարձրյալն ալլահը գցել էր մարդկանց սրտերը: Ասվում է, որ նրանցից որևէ մեկը՝ ինչ-որ ձիավոր, մտնելով որևէ գյուղ կամ ճանապարհի վրա հանդիպելով շատ մարդկանց, մեկը մյուսի ետևից կոտորում էր և ոչ ոք չէր համարձակվում ձիավորի վրա ձեռք բարձրացնել: Լսել եմ, որ մի թաթար, բռնել էր մեկին ու մոտը ոչ մի բան չէր եղել նրան սպանելու: Նա ասել էր՝ գլուխդ գետին դիր և չհեռանաս: Սա գլուխը գետին էր դրել, իսկ թաթարը գնացել էր սուր բերել ու սպանել նրան: Մի մարդ ինձ պատմել է՝ ես տասնյոթ մարդկանց հետ ճանապարհի վրա էի, եկավ մի թաթար ձիավոր և հրամայեց մեզ, որ ամեն մեկս մյուսին կապենք: Ընկերներս սկսեցին անել այն, ինչ որ հրամայված էր: Ասացի նրանց՝ սա մեկ մարդ է և ինչու մենք չսպանենք նրան ու չփախչենք: Ասացին՝ վախենում ենք: Ասացի՝ չէ որ սա ուղում է հենց հիմա մեզ սպանել, եկեք մենք սպանենք նրան և ալլահը կփրկի մեզ: Ալլահը վկա, ոչ ոք չհամարձակվեց այդ բանն անել: Վերցրեցի մի դանակ, սպանեցի նրան և փախանք ու աղատվեցինք: Այսպիսի օրինակներ շատ կան:

էջ 386

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ՝ ԹԱԹԱՐՆԵՐԻՆ ԸՊԱՏԱԿՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Նրանց հպատակվելու պատճառն այն է, որ երբ Զալալ ալ-Դինը Ամիդում պարտվել էր թաթարներից և նրա զորքը ցրվել ու տարբեր մասերի էր բաժանվել, տարբեր մարդկանց ձեռքն ընկնելով, իսկ թաթարները Դիար Բաքրում, Զազիրայում, Արբելայում և Նլաթում արել էին ինչ որ կամեցել էին, չկար նրանց կանգնեցնող կամ դիմադրող ուժ, քանզի մահ-մեղական տիրակալները վախից դողում էին: Բացի այդ, Զալալ ալ-Դինից ոչ մի տեղեկություն չկար և ոչ ոք չգիտեր, թե նրան ինչ էր պատահել, ուստի [Ատրպատականի բնակիչները] հուսալքվեցին ու հպատակվեցին թաթարներին, տալով նրանց ինչ որ կամենում էին՝ դրամ և զգեստներ:

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ՄՈՍՈՒԼԻ ԱԹԱԲԵԿՆԵՐԻ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

(ՏԱՐԻԽ ԱԼ.-ԴԱՌԻԱ ԱԼ.-ԱՏԱԲԻՔԻՅՅԱ ՄՈՒԼՈՒՔ ԱԼ.-ՄԱՌԻՍԻԼ)

Այս դրբում տրված տեղեկությունների մեծ մասը վերցրել եմ հորիցս, որը նրանց (աթաբեկների) լավ գործերի հաղորդողն էր և աղբյուրը նրանց գործունեության ու կյանքի հանգամանքների մասին եղած տեղեկությունների:

[Այս գիրքն] սկսում է [հավատի] վկա (շահիդ, նահատակ)³⁴⁷ մեր տեր Կասիմ ալ-Դաուլա Ակսունկուրի³⁴⁸ պատմությամբ, քանզի ըստ իմ ունեցած տեղեկության նա առաջինն էր նրանցից, որ իշխեց: Կասիմ ալ-Դաուլան եղել է Ջալալ ալ-Դաուլա Ռուբն ալ-Դին Մելիքշահ իրն Ալբ Արսւլան սուլթանի հավատարիմներից:

ԿԱՍԻՄ ԱԼ-ԴԱՌԻԱՅԻ ԵՎ ՖԱԽՐ ԱԼ-ԴԱՌԻԱ ԻԲՆ ՋԱՀԻՐԻ՝ ՄՈՍՈՒԼ ԳՆԱԼԸ ՄԵԼԻՔՇԱՀ ՍՈՒԼթԱՆԻ ՀՐԱՄԱՆՈՎ

Չորս հարյուր յոթանասունյոթ հիշրի (1084—1085) թվականին Մելիքշահ սուլթանը հրամայեց իր վեզիր Ֆախր ալ-Դինին, որը խալիֆայի [նախկին] վեզիր Ջահիրի որդին էր, արշավել Դիար Բաքր (Աղձնիք), այնտեղից դուրս քշելու Մրուանիներին: Այդ մասին խոսել եմ իմ Մուստակսա (լիակատար) կոչված պատմության մեջ:

ԿԱՍԻՄ ԱԼ-ԴԱՌԻԱՅԻ՝ ՀԱԼԵԲԸ ԵՎ ԱՅԼ ՔԱՂԱՔՆԵՐ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ ժամանակ Հալբեր պատկանում էր Շարաֆ ալ-Դաուլա Մուելիմին, իսկ Անտիոքը (Անթաքիա)՝ հռոմեներին, որոնք այն նվաճել էին երեք հարյուր հիսունութ հիշրի (968—969) թվականին: Նրանք տիրեցին մինչև չորս հարյուր յոթանասունյոթ հիշրի (1084—1085) թվականը, երբ նրանում իշխող հռոմ Փիլարտոսը (Ֆիրդարուս)³⁴⁹ հեռացավ ու գնաց

Ռումի երկիրը: Բնակիչներն այդ ժամանակ դրեցին Սուլայման իրն Կութ-լումիչին (Գթլմուշ):

Վերջապես, շատ դեպքերից հետո վեզիր Նիզամ ալ-Մուլքը [Մելիք-շահ] սուլթանին համոզեց, որ Հալեբը և նրա նահանգը, ինչպես նաև Եպիֆանիա (Համա), Մանրիջ և Լաոդիկե (Լադակիա) քաղաքները որպես պարգևական տիրույթ շնորհվեն Կասիմ ալ-Դաուլա Ակսունկուրին: Այս բոլորը նրա ձեռքում մնաց մինչև սպանությունը, չորս հարյուր ութսուն-յոթ հիջրի (1094) թվականին:

էջ 25—26

ԿԱՍԻՄ ԱԼ-ԴԱՈՒԼԱ ԱԿՍՈՒՆԿՈՒՐԻ ԶԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏԱՋ ԱԼ-ԴԱՈՒԼԱ ՏՈՒՏՈՒՇ ԻԲՆ ԱԼԹԱՐՍՆԱՆԻ ԶԵՏ ԵՎ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՐԱ ԿՈՒՎԼԵՐԻՆ

Մելիքշահ սուլթանը իր եղբորը՝ Տաջ ալ-Դաուլա Տուտուչին, որպես պարգևական տիրույթ (իկթա) շնորհել էր Դամասկոսը (Դիմաշկ), շրջակա նահանգներով, ինչպես նաև Տիբերիան (Թաբարիյա) և Երուսաղեմը: Նրա (սուլթանի) մահվանից հետո, երբ երկպառակություններ սկսեցին մանկահասակ որդիների միջև, Տուտուչը իր գնդերը հավաքեց և շարժվեց դեպի Հալեբ, ուր նստում էր Կասիմ ալ-Դաուլա Ակսունկուրը:

Վերջինս դաշինք կնքեց նրա հետ և նրա անունը հիշեց [ուրբաթ օրվա] խութբայի մեջ՝ Հալեբում:

Նույն տարվա Ռաբի Բ ամսին (մայիս 1093) նա (Տուտուչը) շարժվեց դեպի Նփրկերտ (Մայաֆարիկին) ու գրավեց այն, ինչպես նաև Դիար Բաքրի բոլոր քաղաքները, ապա գնաց Ատրպատական:

էջ 30—33

ԻՄԱԴ ԱԼ-ԴԻՆԻ ԶԱՆԳԻԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻՐ ՀՈՐ՝ ԿԱՍԻՄ ԱԼ-ԴԱՈՒԼԱՅԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՑ ԶԵՏՈ

Սպանությունից հետո Կասիմ ալ-Դաուլան թողել էր միայն մեկ որդի, որը հենց մեր տեր նահատակ (վկա) Իմադ ալ-Դին Զանգին է:

Սուլթանը Մոսուլ ուղարկեց ամիր Մաուդուդին և այն պարգևեց նրան իբրև տիրույթ (իկթա): Երբ Մաուդուդը հաստատվեց Մոսուլում, նրա մերձավորներից դարձավ Զանգին, որը մասնակցեց նրա բոլոր կոիվներին:

Այսպես, օրինակ, ամիր Մաուդուդն արշավեց Ասորիք (Շամ) և իր ճանապարհին Շաբուխտանի³⁵⁰ կողմերում նվաճեց բերդեր, որոնք ֆրանկներին էին պատկանում և բոլոր պաշտպաններին կոտորեց: Ապա դնաց և պաշարեց Եղեսիան (Ռուհա), սակայն չկարողացավ դրավել: Այդ պատվական ու արժեքավոր մարգարտի նվաճումը ավազը վերապահել էր Զանգիին:

Մաուդուդն այստեղից հեռացավ, անցավ Եփրատը, մտավ Ասորիք ու քառասունհինգ օր պաշարեց Տելլ Բաշիրը³⁵¹, սակայն չկարողանալով գրավել, շարժվեց դեպի Մաառատ ալ-Նուման, որը պաշարեց:

էջ 36—37

Երբ ամիր Մաուդուդն սպանվեց, սուլթան Մուհամմադը Մոսուլի և այլ քաղաքների կառավարումը հանձնեց ամիր Զուլյուշ բեկին, նրա հետ Մոսուլ ուղարկելով իր որդուն՝ Մասուդին: Ապա սպառազինեց իր զորքը և Ակսունկուր Բուրսուկիի ղլխավորութամբ ուղարկեց ֆրանկների դեմ: Նա դրեց Մոսուլի և այլ քաղաքների զորքերին, որ ենթարկվեն նրա հրամանատարությանը: Դրանց մեջ էր Իմադ ալ-Դին Զանգին, որին պարսկական զորքերը կոչում էին Սիրիացի Զանգի (Զանգի ալ-Շամի):

Երբ զորքերը հավաքվեցին Բուրսուկիի մոտ, նա տասնհինգ հազար ձիավորներով շարժվեց դեպի Եղեսիա ու պաշարեց և կռվեց այնտեղ գտնվող ֆրանկների ու հայերի դեմ: Սակայն զորքի պարենը խիստ պակասեց և նա դիմեց Սամոսատ (Սումայսաթ), որը նույնպես ֆրանկներին էր պատկանում: Քանզեց Նրա քաղաքային մասը [առանց միջնաբերդի] և նույնն արեց նաև Սարուչում: Նա վերադարձավ Շաբուխտան և քանզեց ամեն ինչ, որ ֆրանկներին էր պատկանում:

էջ 40

ՄԵԼԻՔՇԱՀԻ ՈՐԴԻ՝ ՍՈՒԼԹԱՆ ՂԻՅԱՍ ԱԼ-ԴԻՆ ՄՈՒՀԱՄՄԱԴԻ ՄԱՀԸ ԵՎ
ՈՐԴՈՒ՝ ՄԱՀՄՈՒԴԻ, ՍՈՒԼԹԱՆ ԴԱՌՆԱԼԸ

Ապա սուլթան Մահմուդն իր իշխանության ընթացքում մի պատերազմ մղեց հորեղբոր՝ սուլթան Սանջարի դեմ, բայց պարտվեց ու վերադարձավ հորեղբոր մոտ, առանց նախապես երաշխավորագիր խնդրելու: Սակայն վերջինս նրան պատվեց և իշխանություն տվեց Խորասանի սահմանից մինչև Դարումը՝ Ասորիքում: Այդ երկրներն էին՝ Համադանը, Սպահանը (Իսֆահան), ամբողջ Զիրալ նահանգը, Քիրմանը, Ֆարսը:

հուզիստանը, Իրաքը, Ատրպատականը, Հայաստանը¹⁵², Դիար Բաքրը, Մոսուլի երկիրը, Ջադիրան, Դիար Մուզարը: Դիար Ռաբիան, Ասորիքը (Շամ) և Ռումի երկրի այն մասը, ուր Կիլիզ Արսլանի որդիներն են այժմ իշխում, [տվեց նաև] այս երկրների միջև ընկած բոլոր քաղաքները:

էջ 59—61

ԻՄԱԿ ԱԼ-ԴԻՆ ԶԱՆԳԻԻ՝ ՄՈՍՈՒԼԻՆ ԵՎ ԱՄԲՈՂՋ ԶԱԶԻՐԱՅԻՆ ՏԻՐԱՆԱԼԸ

Նախքան պատմելը, թե ինչպես Ջանգին տիրացավ [Մոսուլի] իշխանությունը, մենք պետք է խոսենք այն թույլ և անկարող վիճակի մասին, որի մեջ գտնվում էին մահմեդականները և այն ուժի մասին, որ ունեին բազմաստվածյանները (քրիստոնյաները):

Այն շրջանում, երբ մեր տեր նահատակը (Ջանգին) ձեռնարկեց այս երկրի (Ջագիրայի) տեր դառնալ, Ֆրանկների տիրույթները շատ էին մեծացել: Դրանք տարածվում էին Մարդինից ու Շաբուխտանից մինչև Արիշ՝ Եգիպտոսի սահմանների վրա: Դրանց տիրույթներից դուրս էին մնում միայն որոշ մահմեդական հողեր (քաղաքներ), ինչպես Հալեբը, Եմեսան (Հիմս), Եպիփանիան (Համա) և Ջագիրան մինչև Մծբին ու Ռաս Այն: Ասպատակելով այդ շրջանները, նրանք ժողովրդից վերցնում էին ամբողջ շարժական գույքը և դրամը, իսկ Լիակույի ու Խառանի բնակչությունը ենթակա էր նվաստացման ու ստորացման:

Դամասկոս տանող բոլոր ճանապարհները կտրված էին, բացի այն ճանապարհից, որն անցնում էր [Ասորիքի] Ռահբայով և անապատով, այնպես որ վաճառականները և ճանապարհորդները հարկադրված էին երկար ու տանջալի ճանապարհորդություն կատարել, որը լի էր վտանգներով: Ստիպված լինելով անցնել վաչկատուն արաբների կողքով, նրանց ունեցվածքն ու կյանքը վտանգի տակ էր:

Դրուժյունն այնպիսի աստիճանի հասավ և շարիքն այնքան մեծացավ, որ ֆրանկներն իրենց դրացի բոլոր քաղաքներից հարկ և տուրք էին պահանջում, որպեսզի նրանց վրա շարշավեն: Այսքանն էլ բավական չէր, նրանք իրենց ներկայացուցիչներին ուղարկեցին Դամասկոս, պահանջելով այն գերիներին, որոնց մահմեդականները վերցրել էին Ռումի երկրում, Հայոց երկրում և այլ քրիստոնյա երկրներում: Սրանց (գերիներին) առաջարկում էին կամ մնալ իրենց տերերի մոտ կամ վերադառնալ իրենց հայրենի երկիրը, միանալու իրենց ընտանիքներին ու եղբայրներին: Ով ցանկանում էր մնալ, թողնում էին, իսկ ով կամենում էր միանալ ընտանիքին, իրենց հետ էին տանում:

Զանգին հինգ հարյուր քսանմեկ հիշրի (1127) թվականի Ռամագան ամսին (սեպտեմբեր, հոկտեմբեր) ստացավ Մոսուլի իշխանությունը:

Ապա գրավելով Զազիրատ իբն Օմարը, շարժվեց դեպի Մծբին: Այն գրավելուց հետո ուղղվեց դեպի Սինշար, որի կայազորը թեթև դիմադրությունից հետո հպատակություն հայտնեց:

ԶԱՆԳԻՒ՝ ԲՈՒՆԻ ՈՒԺՈՎ ԶԱԶԻՐԱՆ ԳՐԱՎԵԼԸ

Ապա նա (Զանգին) լուր ուղարկեց Զոսլինին, որն իշխում էր Եդեսիայում և Ֆրանկների Զազիրայում նվաճած այլ մասերում, և մի կարճատև հաշտություն (զինադադար) կնքեց նրա հետ: Նա գիտեր, որ այդ ժամանակավոր դադարի ընթացքում կկարողանար Ասորիքի ու Զազիրայի մնացած մասերը գրավել:

ԶԱՆԳԻՒ՝ ՀԱԼԵԲԸ, ՇՐԶԱԿԱ ՎԱՅՐԵՐԸ ԵՎ ԵՄԵՍԱՆ ԳՐԱՎԵԼԸ

Հալերի բնակիչները, որոնք ստիպված էին Ֆրանկներին զիջել իրենց տիրույթների և նույնիսկ քաղաքի պարտեզների դռնից դուրս գտնվող ջրաղացների հասույթների կեսը, երբ լսեցին Զանգիի մոտիկ լինելը, մարդ ուղարկեցին օգնություն խնդրելով և հպատակության պատրաստակամություն հայտնելով: Նա գնաց նրանց մոտ, անցնելով Եփրատը և գրավելով Մանբիջ քաղաքն ու Բիզաս բերդը, մտավ Հալեբ:

ԶԱՆԳԻՒ՝ ԲԱԶՈՒՄ ՔԱՂԱՔՆԵՐ ՈՒ ԲԵՐԴԵՐ ԳՐԱՎԵԼԸ ԳԻԱՐ ԲԱՔՐՈՒՄ

Հինգ հարյուր երեսունութ հիշրի (1143—1144) թվականին նահատակը (շահիդ) շարժվեց դեպի Դիար Բաքը, այն պաշարելու ու նվաճելու նպատակով: Բաղմաթիվ քաղաքներ նվաճեց, ինչպես Թանզան, Սղերդը և Հիզանը, ապա գրավեց ալ-Մադան քաղաքը, ուր մշակվում է Հայաստանում հանված պղինձը. ինչպես նաև ալ-Զուկ (ալ-Ռուկ), Ֆաթլիս, Բատասա և Զու-լ-Կարնայն (երկկոտոշավոր) բերդերը: Գրավեց նաև Մարդինի գավառներից շատ բնակավայրեր, կարգ հաստատեց և կայա-

ղորներ նշանակեց իր հեռանալուց հետո այդ վայրերը պահպանելու համար: Նա դիմեց Ամիդ և Հանի քաղաքները, երկուսն էլ պաշարեց: Տիրեց Հանի քաղաքին, իսկ Ամիդի շրջակայքը նվաճեց և շարունակեց պաշարել Ամիդը, սակայն նրա հիմնական նպատակն էր տեղեկություններ հավաքել Եղեսիայի մասին: Նա մի ղորամաս ուղարկեց նաև Անա քաղաքի դեմ, որը նվաճվեց:

էջ 118—124

Հինգ հարյուր երեսունինն հիշրի թվականի Ջումադա Ա ամսին (դեկտեմբեր 1144) նահատակը (Ջանգին) Եղեսիան դրավեց ֆրանկներից:

Սա պատկանում էր Ջուսլինին (Ջուսլին), որը ֆրանկների հերոսն էր, ոգևորող սատանան, նրանց հետևակի ու հեծելազորի հրամանատարը: Նրանք (ֆրանկները) բոլորը, շատ քաջարի լինելով հանդերձ, նրան հնազանդվում էին և կամքը կատարում:

Պաշարումը տևեց քսանութ օր և այդ քաղաքը նորից ընկավ մահմեդականների տիրապետության տակ և նրանում գործադրվեցին հավատացյալների օրենքները: Եղեսիան քրիստոնյաների համար ամենապատվական և ամենակարևոր քաղաքներից էր, նրանց [եպիսկոպոսական] աթոռներից: Ֆրանկների ամենապատվական [քաղաքը] Երուսաղեմն էր, ապա Անտիոքը (Անթաքիա), Հոմը (Ռումիա), Կոստանդնուպոլիսը (Կոսթանթինիյա) և Եղեսիան:

Սա իրոք նվաճումների նվաճումն էր և ականատեսների վկայությամբ այն կարելի էր նմանեցնել Բաղրի³⁵³ ճակատամարտին: [Ջանգին] կրոնական պատերազմը մղեց ամենահաստատ ձևով: Եթե Թաի ցեղի մարդը³⁵⁴ այս օրերում ապրեր, պիտի ընդուներ, որ նահատակը (Ջանգին) իրենից ավելի մեծ իրավունք ուներ ասելու՝ «սուրն ավելի հատու է, քան գրքերը»:

Այս քաղաքի ֆրանկները մեծ աղետ էին դարձել դրացի մահմեդականների համար և անսահման էր նրանց հասցրած շարիքը: Եղեսիան Ջաղիրայի աչքն էր և մահմեդական երկրների անառիկ ամրոցը: Այս քաղաքից բացի [ֆրանկները] տիրել էին բազմաթիվ քաղաքների, նրանց թագավորությունը ընդարձակվել էր և նրանց տիրապետության տակ ճնշվում էր բնակչությունը: Նրանք տիրում էին Մարդինի կողմերից մինչև Եփրատ, Շաբուխտանից անցնող ճանապարհի գծի վրա, ունեին մեծ թրվով բերդեր, ինչպես Մարուջը, ալ-Բիրան, Ջումուլայնը, ալ-Մուազզիրը, ալ-Կուրադին, Սինն իբն Ութայրը և այլն: Նրանց ասպատակությունները հասնում էին մինչև Ամիդ քաղաքը, Դիար Բաքրում, մինչև Մարգին, Մրծ-

քին, Ռաս Այն և Ռակկա, իսկ խառանն անվերջ նվաստացման վիճակում էր, միշտ արշավանքների ենթակա լինելով:

Երբ նահատակը տեսավ այս վիճակը, իր իշխանության պատիվը բարձր պահելու համար որոշեց այլևս չհանդուրժել, որ Եղեսիայում հաստատված անհավատները ասպատակեն մահմեդական երկրները: Սակայն նա լավ դիտեր, որ ոչ մի նպատակի չի հասնի և չի կարողանա անհավատներին ոչնչացնել, քանի այնտեղ կան Ջոսլինն ու նրա ձիավոր [ասպետները], նրա զինվորներն ու օղնականները: Գիտեր, որ եթե գնար ու պաշարեր [Եղեսիան], Ֆրանկներն ամեն կողմից պիտի հայտնվեին այն պաշտպանելու, ուստի խորամանկության դիմեց, քանզի այս պարագային հնարամտությունն ավելի գորեղ էր, քան ճակատամարտը և խելացիությունն ավելի ազդու, քան քաջությունը: Խելացիությունն առաջին տեղում էր, իսկ քաջությունը՝ երկրորդ տեղում:

Ուստի, փոխանակ հարձակվելու, դիմեց դեպի Դիար Բաբրի քաղաքները, որոնք Եղեսիային մերձակա էին, ինչպես Հանին, Ճապաղ ջուրը (Ջաբալ ջուր) և Ամիդր, ինչպես արդեն պատմել ենք: Այնտեղ նա դանդաղկոտությամբ էր կռվում, քանզի մտքում այլ նպատակ ուներ: Նա նման էր այն մարդուն, որ սիրաբանում էր մի գեղեցկուհու, բայց ձգտում էր ուրիշին, փաղաքշում էր մեկին, բայց կամենում էր մյուսին:

Նա պահակներ էր նշանակել [Եղեսիայի շրջակայքում], որոնք պարտավոր էին նրան տեղեկացնել, հենց որ Ջոսլինի առյուծները որջից դուրս գային և բերդը մնար առանց զորքի ու պաշտպանների:

Իսկ Ջոսլինը տեսնելով, որ նահատակը զբաղված էր Դիար Բաբրի մարդկանց դեմ կռվելով և կարծելով, թե չի կարող իր վրա հարձակվել, հեռացավ Եղեսիայից դեպի Ասորիքում ունեցած իր տիրույթները, ստուգելու իր կալվածները, ինչպես նաև իր գանձերն ու ունեցվածքը: Նահատակն իր լրտեսների միջոցով տեղեկանալով, որ Ջոսլինը հեռացել է իր զորքով ու յուրայիններով և քաղաքը զուրկ է պաշտպաններից, հրամայեց իր զորքերին ազդանշան տալ, շտապ արշավանքի պատրաստվել և արագ շարժվել, ետ մնացողներին սպառնալով: Նա հայտարարեց, որ ուշացողներից ոչ մի պատճառաբանություն չի ընդունի: Աղեղից արձակված նետի արագությամբ և հորդացող հեղեղի թափով առաջ սլացավ, իսկ զորքերը խումբ-խումբ հետևում էին նրան, մասնակցելով կրոնական պատերազմին, ավելի շատ հավատից դրդված, քան որպես պարտականություն: Նրանք միահամուռ առաջացան հարավային քամուց մղված ամպի նման և արագացրին իրենց ձիերի ընթացքը:

Երբ քաղաքում գտնվող թշնամիները իմացան, որ նահատակը մոտենում է նրանց, սրտները ահով լցվեց, երկյուղը պղտորեց նրանց ար-

յունը, հուսալքումը պատեց նրանց և տեսան, որ կորստյան են դատապարտված: Նրանք ասացին. «Եթե մեր Տերը մեզ չգթա և շների, մենք կկորչենք» (Ղուրան, է, 148): Սակայն ալլահը մերժեց նրանց աղոթքը, քանզի կամենում էր վրեժխնդիր լինել նահատակի սրով և ղեհենում հավաքել նրանց ներկաներին ու բացականերին, որպես հատուցում նրանց կատարած սարսափելի շարագործությունների և ահավոր կոտորածների: Ալլահը նրանց վրա ուղարկեց նահատակին, որպես տանջանք ու պատիժ: Ապա «երկիրն, ինչքան էլ որ ընդարձակ է, նրանց համար խիստ փոքր էր» (Ղուրան, Թ, 119): Նրանց հոգիները թուլացան, գլուխները խոնարհվեցին նրա (Ջանգիի) ահի դիմաց: Նա եռանդուն մոտեցավ քաղաքին սպառազինված իր միշտ խանդավառ, զինավառ, համախմբված զնդերով և ծածանվող դրոշներով:

Իր գնդերով գրոհեց դեպի քաղաքը, երկյուղ տարածելով և քաջաբար առաջ խաղալով, երկիրը կարծես զղրղում էր, իսկ ցերեկը դիշերվա խավարով մթնում էր: Ֆրանկները թեև գիտակցում էին, որ դեպի մահ են գնում, առաջ էին նետվում կովի, ինչպես գիշերային թիթեռնիկները նետվում են կրակի մեջ, կամ ինչպես բսնաստեղծն ասել է.

Իմ կյանքը փրկելու համար ես ետ էի քաշվել

Սակայն գտա, որ լավագույնն առաջ գնալն է:

Քաղաքի մոտ հասնելով ու տեսնելով, թե ինչ գեղեցիկ ու ամրակուռ է, նահատակը գրեց բնակիչներին, որ իրեն հանձնվեն երաշխավորագրի դիմաց, ապահով լինելով, որ իրենց պարիսպները չեն քանդվի և տները չեն դատարկվի. նա ափսոսում էր, որ այդպիսի [քաղաքը] հողին հավասարվի ու քարուքանդ լինի: Սակայն նրանք շնորհունեցին երաշխավորագիրը և մերժեցին հպատակվել: Այն ժամանակ նա բարձրյալն ալլահի դատաստանին դիմեց, իր քաջարի ռազմիկներին՝ առաջ քշեց, քարանետ մեքենաներ դրեց, պարիսպ քանդողների ուղարկեց և կատաղի կռիվ ըսկրսեց: Նա վախենում էր, որ ֆրանկներն ի մի կհավաքեն իրենց գնդերը և կգրոհեն ստիպելու նրան, որ նահանջի և կփրկեն քաղաքը:

Երբ ֆրանկները լսեցին, ելան՝ կրակ ու բոց դարձած, ոտքի կանգնեցին, կազմակերպեցին իրենց հեծելազորն ու հետևակը, երիտասարդներին ու ծերերին, ամենքին ստիպեցին աճապարել, վախենալով, որ կուշանան և քաղաքը ձեռքից կկորցնեն: Ջոսլինը լուրն առնելով անցավ Եփրատի ձախ ափը, հուսալով, որ կկարողանա հասնել կովի դաշտը, կամ օգնություն կհասցնի նրանց (եղեսացիներին), սակայն դժվարությունները խանգարեցին նրան: Եվ ինչպե՞ս կհասներ այդ նպատակին, երբ իր ախոյանը նահատակն էր: Վերջինս անընդհատ հարձակումներ

գործեց, մինչև որ պարիսպ քանդողները հասան պարսպի տակը, հիմքերը քանդեցին ու հրկիզեցին:

Նա հրով և սրով գրավեց քաղաքը և բնակիչներին ամեն տեսակ նեղութիւնն ու շարիք պատճառեց: Գրավելուց հետո բնակիչներին կողպատեց, ստորացրեց, խաչերը տապալեց, կոտորեց քահանաներին ու վանականներին, սպանեց քաջերին ու ձիավոր [ասպետներին]: Նրա առեւ միայն մեռյալներ ու գերյալներ կային, վիրավորներ ու խեղանդամներ: Նրա զինվորները վերցրին ավար ու գերիներ, ամեն տեսակ թանկարժեք իրեր, սիրուն տղաներ, եղնիկի նման աղջիկներ, որոնց ամենքին գերեվարեցին:

Սակայն, երբ նահատակը մտավ քաղաք, նրան դուր եկավ տեսարանը, տեսավ նրա առավելութիւնները և ափսոսաց, որ նման քաղաքը ավերվի և իր իշխանութիւնն օրոք այնտեղ իշխի մահն ու ավերածութիւնը: Նա համոզվեց, որ սխալ է ավերել և բնակիչներին արտաքսել: Ուստի հրամայեց վերադարձնել ամեն ինչ, որ վերցրել էին՝ կահ-կարասի, ունեցվածք, գերյալ կանայք ու տղամարդիկ, մատաղ աղջիկներ ու տղաներ: Ամեն ինչ վերադարձվեց և միայն շնչին՝ կորուստներ եղան: Քաղաքը նորեն շենացավ, այն դեպքում, երբ կորստյան էր մատնվելու: Լցվեց բնակիչներով ու ապահով դարձավ, այն դեպքում, երբ արդեն գայլերի ու բորենիների որջ էր դառնալու:

Նա (Զանգին) քաղաքում կայազոր նշանակելուց հետո, գնաց նվաճելու ֆրանկների ձեռքում գտնված ամեն ինչ՝ քաղաքներ, բերդեր, գլուղեր, ինչպես, օրինակ, Սարուջը: Ամբողջ Զազիրան ազատեց ֆրանկների ձեռքում գտնվելու դժբախտութիւնից և նրանց շարիքից: Բնակիչներին հանգստացրեց նրանց դավերից ու շարութիւնից և տիրեց ապահովութիւնը վախի փոխարեն և մարդիկ հանգստացան ապահով անկողինների վրա:

Սա այնպիսի մեծ հաղթանակ էր, որի նմանը մահմեդականները երբեք չէին շահել: Լուրը տարածվեց ամեն կողմ ու բուրմունքը սփռվեց և ամեն մի հավաքույթի խոսակցութեան նյութը դարձավ:

էջ 129—130

ՅԱՆԱՔ ԲԵՐԴԻ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ

Սա Զազիրաթ իրն Օմարին մերձակա բերդ է և մինչև օրս պատկանում է Բաշնավի քրդերին:

Հինգ հարյուր քառասուն հիշրի (1145—1146) թվականին Աթաբեկը հրամայել էր Զայն ալ-Դինին գորք ուղարկել այս բերդը պաշարելու:

Երբ նահատակն սպանվեց, պաշարումը վերացավ և [պաշտպանները] նեղութունից ազատվեցին: Այս կողմերի տերն ուներ բազմաթիվ բերդեր, որոնք նահատակը վերցրել էր նրանից, ինչպես Հայսամը, Ջադի-ռատ նասիբինը (Նոր Մծբին), Շարուն և այլ բերդեր Անձևացյաց (ալ-Չավազան) գավառից:

էջ 143—144

ՆԱՀԱՏԱԿ ՏԻՐԱԿԱԼԻ (ՋԱՆԳԻ) ԿՅԱՆՔԻ ՈՐՈՇ ԳԾԵՐԸ

Շրջապատված լինելով թշնամիներով ու մրցակիցներով, որոնք ձգտում էին նրա գավառները խլել, նա քաջաբար դիմադրում էր և նույնիսկ ինքն էր մի քանիսից տիրույթներ վերցրել:

Ահա թե ինչ էր պատմել հայրս այս մասին.

Նահատակն իբր տիրույթներում շրջապատված էր թշնամիներով ու հակառակորդներով, ինչպես, օրինակ, ալ-Մուստարշիդ բիլլահ խալիֆան: Երբ լարվածությունը նրանց միջև հասնում էր բացահայտ ընդհարման, վերջինս անմիջապես շարժվում էր դեպի Մոսուլ և պաշարում: Նույնպես և [սելջուկյան] սուլթան Մասուդը, որն իշխում էր Ջիբալում և Ատրպատականում, այլ կողմից սահմանակից էր նահատակին: Բոլոր [շրջապատող] տիրակալներից նա էր ամենազորեղը, մեծ զորքի տեր էր և ամենաշատն էր ատում նահատակին: Մյուս կողմից կային Հայաստանի նահանգները, որոնք պատկանում էին նրան թշնամի Սուբմանի տանը: Այս տոհմի ներկայացուցիչները շատ զորք ունեին և նրանց բազմաթիվ քաղաքները, ինչպես Հիդանը, Մադանը և այլն, սահմանակից էին նրան: Սուբմանի տան տիրույթների կողքին կային Հիսն Քեյֆի ու Դիար Բաբրի տեր Ռուբն ալ-Դաուլա իբն Սուբման իբն Ուրտուկի (Արտուկ) և նրա հորեղբորորդի Մարդինի տեր Հուսամ ալ-Դին Տիմուրտաշ իբն Իլդազի իբն Ուրտուկի հողերը: Սրանց երկուսի տիրույթները մոտիկից սահմանակից էին նահատակի հողերին, ինչպես Ջազիրատ իբն Օմարը, Մծբինը և հակառակ դրան նա գրավեց նրանց քաղաքներից շատերը:

Այս բոլորի հետ մեկտեղ Մարդինի մերձակայքից մինչև Դամասկոսի դռները, նրա Ռաս Այն, Խառան, Հալբե, Եպիփանիա (Համա), Եմեսա (Հիմս) և Բաալբեք քաղաքներին սահմանակից էին ֆրանկների նվաճած հողերը: Սրանք ինչքան էլ որ խիստ հզոր էին և մեծ թվով, համենայնդեպս նահատակը գրավեց նրանց քաղաքները, հաճախ պարտության մատնելով նրանց: Ապա կար նաև Դամասկոսի տերը, որը նրան դրացի էր և նույնիսկ նրանից էլ քաղաքներ խլեց:

ԵՒԵՍԻԱՅԻ ԺՈՂՈՎՐԳԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔԻ ՎԵՐԱՆՎԱՃՈՒՄԸ ՄԱՀՄԵՒԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՅ

Երբ նահատակն սպանվեց, Եղեսիայի նախկին տեր Ֆրանկ Ջոսլինը գտնվում էր Եփրատից արևմուտք ընկած իր տիրույթներում՝ Տելլ Բաշիրում և հարևան հողերում: Նամակ դրեց Եղեսիայի բնակիչներին, որոնք ընդհանրապես հայեր էին և խոստացավ, որ մի հարմար օր դալու է նրանց մոտ: Սրանք հավանություն տվեցին, և [Ջոսլինը] իր զորքով եկավ ու տիրեց քաղաքին, սակայն միջնաբերդում եղած մահմեդականները դիմադրեցին ու կռվեցին և նա ևս համառորեն կռվեց: Լուրը հասավ Նուր ալ-Դինին, որն իր հոր սպանությունից հետո իշխում էր Հալեբում և իր մոտ եղած զորքով շարժվեց դեպի Եղեսիա: Ջոսլինը, երբ լսեց նրա գալուստը, դուրս եկավ Եղեսիայից դեպի իր տիրույթները, իսկ Նուր ալ-Դինը մտավ քաղաք, կողոպտեց, գերեվարեց ժողովրդին և այս անգամ արդեն կողոպտվեց ու կործանվեց, բնակչությունից ամայացավ քաղաքը և միայն քչերը մնացին:

Սա Եղեսիայի երկրորդ նվաճումն էր և այն մնաց Նուր ալ-Դինի ձեռքում, իսկ [եղբայրը]՝ Սայֆ ալ-Դինը, շառարկեց նրան:

ՆՈՒՐ ԱԼ-ԴԻՆԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՋՈՍԼԻՆԻՅ

Հինգ հարյուր քառասունվեց հիշրի (1151—1152) թվականին Նուր ալ-Դինն ասպատակեց Ջոսլինի երկիրը, որն ընդգրկում էր Հալեբից հյուսիս ընկած բերդերը, ինչպես Տելլ Բաշիրը, Այնթապը (Այն Տաբ), Աղազը և այլ բերդեր:

Ֆրանկ Ջոսլինը զորք հավաքեց՝ ձիավոր ու հետիոտն և շարժվեց Նուր ալ-Դինի դեմ: Սաստիկ կռիվ տեղի ունեցավ, որը վերջացավ մահմեդականների պարտությունով և ֆրանկների հաղթանակով: Ջոսլինը Նուր ալ-Դինի գինակրին գերի բռնեց և նրանից վերցնելով բոլոր զենքերը, ուղարկեց Իկոնիայի, Ակսարայի և այլ վայրերի սուլթան Մասուդ իբն Կիլիջ Արսլան ալ-Սելջուկին, որի աղջկա հետ Նուր ալ-Դինն ամուսնացել էր: Զենքերի հետ նամակ էր ուղարկել, որի մեջ գրում էր՝ ուղարկում եմ քո փեսայի զենքերը և սրանից հետո ուրիշ էլ կուղարկեմ: Նուր ալ-Դինը մեծապես վիրավորվեց և, ինչպես կտեսնենք, հնարամտություն գործադրելով Ջոսլինին գերի բռնեց:

ՋՈՍՆԻՆԻ ԳԵՐԻ ԸՆԿՆԵԼԸ ԵՎ ՆՐԱ ՀՈՂԵՐԻ ՆՎԱՃՈՒՄԸ

Երբ Նուր ալ-Դինը լսեց Ջոսլինի արարքը, թե ինչպես իր զենքերն ուղարկել էր աներոջը՝ սուլթան Մահմուդին, այլևս չկարողացավ հանգիստ մնալ և մտածում էր վրեժ լուծելու մասին: Լրտեսներ նշանակեց Ջոսլինի վրա և բերեց թուրքմենների մի խումբ ու նրանց խոստացավ արժեքավոր նվերներ՝ հողային տիրույթներ ու հարստություն, եթե նրանք բռնեին ու բերեին Ջոսլինին սպանված կամ գերի: Նա գիտեր, որ եթե մահմեդական զորքերը հավաքեւր ու գնար նրա դեմ, Ջոսլինն իր հերթին կհավաքեւր ֆրանկներին ու զգուշությամբ կպաշտպանվեր: Ուստի հնարամտության դիմեց. մի օր, երբ Ջոսլինը որսի էր դուրս եկել և փոքրաթիվ մարդկանցով զբոսնում էր, թուրքմենների խումբը հանկարծակի հարձակվեց ու բռնեց նրան: Նա (Ջոսլինը) իրեն բաց թողնելու համար դրամ առաջարկեց և վերջիններս համաձայնեցին, այդ բանը թաքցնելով Նուր ալ-Դինից: Ջոսլինը մարդ ուղարկեց դրամը բերելու, սակայն թուրքմեններից մեկը եկավ Նուր ալ-Դինի Հալեբի տեղակալի (նախբ) մոտ ու տեղեկացրեց եղելությունը: Սա զորք ուղարկեց և Ջոսլինին խլեցին թուրքմեններից: Իսկ Նուր ալ-Դինն այդ ժամանակ եմեսայում (Հիմս) էր:

Ջոսլինի գերի ընկնելը հեշտացրեց նրանց (ֆրանկների) քաղաքների ու բերդերի մեծ մասի նվաճումը, ինչպես, օրինակ, Տելլ Բաշիրը, Այն-Յապը (Այն Տար), Ազազը, Կիրոսը (Կուրուս), Ռավանդանը, Հիսն Բարան, Տելլ Խալիդը, Քաֆր Լասան, Քաֆր Սուդը, Հիսն Բիսիրֆուսը Բանի Ալիմի լեռներում, Տլուքը (Դուլուք), Մարաշը, Նահը ալ-Ջաուդը, Բուրջ ալ-Ռասասը (Կապարե աշտարակ) և այլ վայրեր:

Ամեն անգամ, որ Նուր ալ-Դինը մի բերդ էր գրավում, չէր հեռանում, մինչև որ կայազոր էր նշանակում, տաս տարվա պարենով միասին, քանզի վախենում էր, թե քրիստոնյաները ինչ-որ ձևով կրկին հանկարծակի կհարձակվեն մահմեդականների վրա: Ուստի նրա բերգերը միշտ պետք է պատրաստ վիճակում լինեին և ոչ մի բանի կարոտություն չպետք է ունենային:

ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ ՆՈՒՐ ԱԼ-ԴԻՆԻ ՈՒ ՖՐԱՆԿՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ՏԼՈՒՔՈՒՄ⁵

Երբ Նուր ալ-Դինը Ջոսլինի բերդերը նվաճելու նպատակով հարձակվեց, մի մասին տիրեց, իսկ որոշ բերդեր մնացին: Ֆրանկները հավաքվեցին ու գնացին այդ բերդերի կողմը՝ պաշտպանելու և կարծում

էին, որ Նուր ալ-Դինը տեսնելով իրենց հավաքված բազմութիւնը, կհրա-
ժարվի հարձակվելու մտադրութիւնից, մանավանդ որ [այդ բերդերը]
պահվում էին իրենց տիրույթների խորքում:

Երբ Նուր ալ-Դինն իմացավ, առաջ խաղաց, որոշած լինելով ան-
պայման բախվել նրանց հետ: Նրանք իրար հանդիպեցին Տլուքում ու
կռվեցին և երկու կողմերի միջև այնպիսի կատաղի պատերազմ եղավ,
որը տեսնելուց երեխայի մազերը կարող էին սարսափից սպիտակել:
Սակայն ալլահը հաղթանակը պարգևեց մահմեդականներին, իսկ ֆրանկ-
ներն իրենց մեջքը դարձրին և այնպիսի փախուստի մատնվեցին, որ շա-
տերը կոտորվեցին, իսկ ողջ մնացածները փախան: Նուր ալ-Դինը գրավեց
Տլուքը և այլ վայրեր:

էջ 290—292

ՆՈՒՐ ԱԼ-ԴԻՆԻ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ԿԻԼԻՋ ԱՐԱՒԱՆԻ ԵՐԿՐԻ ՎՐԱ

Հինգ հարյուր վաթսունութ հիշրի (1172—1173) թվականին Նուր
ալ-Դինը շարժվեց դեպի մալիք (թագավոր) Իզզ ալ-Դին Կիլիջ (Ղլրճ)
Արսլան իբն Մասուդ իբն Կիլիջ Արսլան իբն Սուլայման ալ-Սելջուկիի
երկիրը՝ Մալաթիա, Սեբաստիա, Իկոնիա և Ակսարա, նպատակ ունե-
նալով պատերազմել ու գրավել նրա երկիրը:

Բանն այն է, որ Կիլիջ Արսլանը հարձակվել էր Մալաթիայի ու Սե-
բաստիայի և այդ երկրի (Ռումի) այլ մասերի տեր Զուլ-Նուն իբն Դանիշ-
մանգի վրա, գրավել նրա երկիրը, հեռացրել նրան ու դարձրել վտարան-
դի թափառական: Վերջինս դիմել էր Նուր ալ-Դինին օգնութիւն խնդրե-
լով և նրա հովանավորութեանն ապաստանելով: Նուր ալ-Դինը սիրալիր
ընդունել էր, բարյացակամութիւն ցուցաբերել, արքայավայել ընծաներ
նվիրել, միաժամանակ խոստանալով օգնել նրան և օժանդակել իր թա-
գավորութիւնը վերականգնելու:

Նուր ալ-Դինը սովորութիւն ունեւ որևէ մահմեդական երկիր շներ-
խուժել, եթե դա անհրաժեշտութիւն չէր ֆրանկների դեմ պայքարի կամ
էլ այդ երկիրը ֆրանկներից պաշտպանելու համար, ինչպես արեց Դամաս-
կոսում, Եգիպտոսում և այլուր: Ուստի, երբ Զուլ-Նունը եկավ նրա մոտ,
ինքը նամակ գրեց Կիլիջ Արսլանին և առաջարկեց, որ գրաված երկրա-
մասերը վերադարձնի, սակայն վերջինս չպատասխանեց:

Նուր ալ-Դինը շարժվեց նրա կողմը ու գրավեց Քեսունը (Քայսուն),
Բեհեսնին, Մարաշը, Մարզուրանը, ինչպես նաև նրանց միջև ընկած բեր-
դերը և իր զորքից մի մաս ուղարկելով գրավեց Սեբաստիան: Երբ Կիլիջ
Արսլանը լսեց, թե Նուր ալ-Դինը մտել է իր երկիրը, Ասորիքին սահմանա-

կից գավառներից հեռացավ իր երկրի կենտրոնը, խիստ վախենալով նրանից և նամակ գրեց սիրտն առնելով, հաշտութիւն խնդրելով ու ներողութիւն հայցելով: Նուր ալ-Ռինը դադարեց առաջ խաղալուց, կամենալով հարցը լուծել առանց պատերազմի, մանավանդ անհանգստացնող լուրեր էր ստացել ֆրանկների գործունեութեան մասին, ուստի մտահոգվեց և ընդառաջեց նրա հաշտութեան առաջարկին:

Հաշտութիւնը կնքվեց, և Նուր ալ-Ռինը հեռացավ, շորք թողնելով Սերաստիայում և Ֆախր ալ-Ռին Աբդ ալ-Մասիհին դարձնելով Զուլ-Նունին ենթակա: Նուր ալ-Ռինի մահվանից հետո այս զորքը հեռացավ Սերաստիայից, իսկ Կիլիշ Արսւլանը կրկին տիրացավ նրան:

էջ 307—308

ԹԱԳԱՎՈՐԱԿԱՆ ԱՏՅԱՆԻ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ֆրանկների հետ ունեցած հարաբերութիւնների ընթացքում նա (Նուր ալ-Ռինը) հաճախ էր գործադրում հնարամտութիւն, խորամանկութիւն ու խաբէութիւն և մեծ մասամբ այս միջոցներով էր նա տիրացել նրանց հողերին:

Որպես խելամտութեան մի օրինակ հիշենք նրա վերաբերմունքը Հայոց թագավոր (մալիք ալ-Արման), կիրճերի տեր՝ (սահիբ ալ-դուրուբ) Լեոնի որդի Մլեհի (Մալիհ իրն Լայուն) հետ: Նա խորամանկում էր և սիրաշահում նրան, մինչև որ կարողացավ իր ծառայութեան մեջ վերցնել նրան թե՛ կռիվների, թե՛ դադարի (խաղաղութեան) ժամանակ և միասին կռվում էին ֆրանկների դեմ:

Նա ասում էր. «Ես նրան սիրաշահեցի, քանզի նրա երկիրը ամուր պաշտպանված է դժվարանցանելի կիրճերով ու անմատչելի ամրոցներով և մենք ոչ մի ճանապարհով չենք կարող ներթափանցել, մինչդեռ նա, երբ որ կամենա, կարող է դուրս գալ և ասպատակել մահմեդական երկրները: Եթե որևէ մեկը նրա դեմ հարձակվի, նա (Մլեհը) կարող է փակվել իր սահմաններում, որպես անմատչելի որջ: Տեսնելով այս վիճակը, նրան որոշ տիրույթներ տվեցի վստահութիւն շահելու համար և նա ենթարկվեց ու մտավ իմ ծառայութեան մեջ և օգնեց ֆրանկների դեմ»:

Նուր ալ-Ռինի մահվանից հետո նրա հաջորդները այլ վերաբերմունք ցուցաբերեցին և արդյունքն եղավ այն, որ Մլեհին հաջորդող Հայոց տիրակալը³⁶ (մուտավալի) մահմեդական երկրներից շատ քաղաքներ ու բերդեր գրավեց և դրանից մեծ շարիք և հսկայական վնաս (կորուստ) հասավ, որը հնարավոր չէ ետ ստանալ:

ԹԱՆԿՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ՀԱՄԱՃԱՐԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Հինգ հարյուր յոթանասունչորս հիշրի (1178—1179) թվականին սարսափելի թանկութիւնն եղավ ու տարածվեց Իրաքում, Մոսուլում, Դիար Բաքրում (Աղձսիք) և Ասորիքում ու այլ 'երկրներում: Սա տևեց գրեթե մինչև հինգ հարյուր յոթանասունհինգ թվականի վերջը: Մարդիկ դուրս եկան ալլահից [անձրև] խնդրելու, սակայն անձրև չեկավ: Ապա ալլահը խղճաց իր ծառաներին և բարյացակամ գտնվելով, հորդառատ անձրևներ իջեցրեց բոլոր երկրների վրա, որի հետևանքով գնբրի իջեցում տեղի ունեցավ:

էջ 365—366

ՆՈՒՐ ԱԼ-ԴԻՆԻ ՄԱՀԸ

Նա ծրագիր էր կազմել հարձակվելու իր դրացի նահանգների վրա, որոնք պատկանում էին ալ-Մալիք ալ-Ազիլին:

Սակայն այնպես պատահեց, որ նուր ալ-Դինը, առողջության խանդարման պատճառով, նախընտրեց շահարձակվել և հաշտվեց Ազիլի հետ, որն իր հերթին գաղտնի նամակագրութիւն ուներ նրա հետ սիրաշահելու նպատակով:

Ազիլը տիրում էր Եգիպտոսին, Ասորիքին, Զազիրային, Հայաստանին (Դիար Արմինիա) և Դիար Բաքրի մի մասին, թեև մյուս մասն էլ նրան հպատակ էր: Նրան կողմնակից էին Սինջարի տերը, Արբելայի (Իրբիլի) տեր ալ-Մալիք ալ-Մուազլամը և Զազիրատ իբն Օմարի տեր Մուհիզլ ալ-Դինը, իսկ հանգուցյալ նուր ալ-Դինը միշտ կռիվների մեջ էր սրանց հետ և ասպատակում էր նրանց երկրները:

Մ Ա Ն Ո Ք Ա Կ Ր Ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1. Հարամ (حرم) նշանակում է արգելված սուրբ վայր (Երուսաղեմ): Հարամ են կոչվում նաև Մեքքան և Մադինան. ավելի հաճախ՝ հարամայն, այսինքն երկու սրբավայրեր:

Haram, Shorter Enc. of Islam, p. 133.

2. Զուդի (جودي) արաբական անունն է Կորճայք նահանգի Արարադ լեռան, որի վրա, ըստ 'Ղուրանի կանգ առավ Նոյան տապանը:

Le Strange, The Lands, p. 94.

3. Կարգին կամ Կարդան (قردی) արաբական ձևն է Կորդուք անվան: Տե՛ս 2. Հիւրըման, «Հին հայոց տեղույ անունները», էջ 203, Երեմյան, Աշխարհացույց, էջ 60:

4. Սամանին կամ Քամանին (ثمانين) հայկական Քման գյուղն է Արարադ լեռան մոտ: Արաբերեն սամանին նշանակում է ութսուն: Երեմյան, Աշխարհացույց, էջ 53:

5. Այս տոհմաբանությունը գալիս է դեռ հին Արևելքից (Աստվածաշնչից), ըստ որի, Նոյ նահապետի Սեմ, Քամ և Հաբեթ որդիներից սերել է ամբողջ մարդկությունը: Սակայն արաբական մատենագրության մեջ հիշված տարբերակն ունի իր առանձնահատկությունները: Ըստ Աստվածաշնչի՝ «Որդիք Յաբեթի՝ Գամբր և Մագովզ և Մադա և Յաւան և Ելիսա և Քորէլ և Մոսոք և Քիրասս»: Մնունդք, Ժ, 2:

6. Ըստ արաբական ավանդության, այս կանթայի (لنطی) որդիներից են նաև հայերը: Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Հայերի ծագման գրույցի արաբական տարբերակը, «Բանբեր Եր. համալսարանի», 1971, № 1, էջ 159—165:

7. Սասանյան առաջին արքա Արտաշիրի՝ Հայաստան և այլ երկրներ արշավելու մասին հիշվում է նաև Ֆիրդուսու «Շահնամեում»: Այս տեղեկությունը, ինչպես նաև Սասանյանների մասին բոլոր գրույցները պահպանված մատենագրությունից են անցել արաբներին:

8. Զարալ (جبال) կամ Զիրալ (جبال) նահանգը Համադանի շրջանն է: Հետագայում խալիֆայության մեջ այս անվամբ նահանգ կար:

9. Արաբ մատենագրության մեջ Ադարբայջան (ادريجان) տեղանունը օգտագործվում է հիմնականում իրանական Ադրբեջանի համար: Մենք հարմար գտանք այն թարգմանել Ատրպատական, քանի որ դա լրիվ համապատասխանում է արաբերեն Ադարբայջանին:

10. Արաբերեն Արմինիա (آرمينية) տեղանունը պատմագրության մեջ օգտագործվում է մի շարք (հիմնականում երեք) իմաստներով՝ բուն Հայաստան, Արմինիա ոստիկանություն, ինչպես նաև հլաթի թագավորություն (հարավային Հայաստան ԺԲ—ԺԳ դարերում): Ուսումնասիրողը պետք է գոյություն ունեցող և բովանդակությունից եզրակացնի, թե ո՞ր իմաստով է օգտագործված այս անունը: Մենք նախընտրեցինք թարգմանության մեջ այս բառը Հայաստան թարգմանել, թեև հաճախ փակագծերի մեջ տալիս ենք նրա արաբական ձևը:

Արմինիա ոստիկանութիւնը (նահանգը) բաղկացած էր հետեյալ վարչական ստորա-
բաժանումներէից.

ա. Բուն Հայաստանը, որն ընդգրկում էր Այրարատ, Սյունիք, Արցախ, Գուգարք
(հարավային մասը), Բարձր Հայք (արեւելյան մասը), Տուրուբերան, Վասպուրական,
Մոկք և որոշ այլ գավառներ:

բ. Վիրք (արար. Ջուրղան) կամ արեւելյան Վրաստան, Տփղիս (արար. Տաֆլիս)
կենտրոնով:

գ. Աղվանք (Առան)՝ Պարտավ (Բարդաա) կենտրոնով:

դ. Մերձկասպյան գավառներ (Շրուան, Մասքութք, Խայզան և այլն), որոնք թ դա-
րում կոչվեցին Շիրվան՝ Շամախի կենտրոնով:

ե. Դերբենդ (արար. Բար ալ-Աբուար):

Արմինիայի մայրաքաղաքն էր նախ Դվինը, ապա Դվինն ու Պարտավը միասին:

Իբն ալ-Ասիրի մոտ հիշատակված են Հայաստանի երեք մեծ գետերը՝ Եփրատ
(الفرات), Տիգրիս (التيه) և Արաքս, որը երբեմն կոչվում է ալ-Ռաս (الراس), երբեմն՝
Արաս (اراس):

A. Тер-Гевондян, Армения, стр. 155—160.

11. Արար մատենագրության մեջ Մադահնը (المداثن) ընդհանուր անուն է, որն
ընդգրկում է Տիգրոն-Սելեկիա ամբողջութիւնը:

12. Բալանշարը (بلنجر) երկիր է Դերբենդից հյուսիս:

Артамонов, История хазар, стр. 200.

13. Երբ ասվում է, թե Քիսրա (Խոսրով) Անուշիրվանը ամրացրեց Հայաստանը,
խոսքը հետագայում Արմինիա ոստիկանության մաս կազմող Դերբենդի կամ Կովկասյան
լեռներում այլ վայրերի ամրացման մասին է:

14. Շարուրանը (الشاوران) Շապուրանն է, իսկ Մասկաթը՝ (مسقط)՝ Մազրութք:
Բար ալ-Աբուար (باب ابواب), Դոնների դուռ, արարները կոչում էին Դերբենդը:

Կոչվում է նաև Բար (դուռ): Տե՛ս Երեմյան, «Պահակն Ճորայ», Աշխարհացոյց, էջ 76:

15. Սիսախին (السياسخين) կարծվում է, որ սրանք Սիսականի (Սիւնիք) հայ
ուզմիկներն էին:

C. Еремян, Сюния и оборона Сасанидами кавказских проходов, Изв. Арм.
ФАН, 1947.

Սակայն այս տեսակետին առարկում է Կրամերսը:

J. Kramers, The military colonisation of the Caucasus and Armenia under
the Sassanids, Bull. of the Sch. of Or. St., London, 1935

16. Արար աղբյուրները Ջուրղան (جرزان արար. Գուրղան) են կոչում արեւելյան
Վրաստանը (Վիրք), որը Իբերիա և Քարթլի էլ էր կոչվում:

17. Իբն ալ-Ասիրը, ինչպես նաև որոշ այլ պատմիչներ, խազարներին թուրք են կո-
չում:

18. Այս ամբողջումների կառուցման մասին մանրամասն տե՛ս К. В. Тревер,
Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М — Л., 1959, стр.
274—287.

19. Շահրիրազը պետք է լինի Խոսրով արքայի զորավար Շահր Վարազը: Հերակլի
արշավանքի մասին տե՛ս Հ. Մանանդյան, Հերակլ կայսեր պարսկական արշավանքների
ընթացողիչները, Քննական տեսություն, հ. Բ, Բ մաս, էջ 141—142:

20. Ասորիքի կամ Շամի (الشام) նվաճումը արարներն իրականացրին Յարմուքի
Հուկատամարտից (636) հետո: Սակայն Օմար խալիֆայի անբարյացակամ վերաբերմուն-

քի պատճառով հաղթական զորավար իսլիմ իբն ալ-Լալիդը հեռացվեց և հրամանատար նշանակվեց Աբու Ուրայգա իբն ալ-Ջառահը: Դրանից հետո բյուզանդական զորքը լուրջ դիմադրություն ցույց չտվեց և արարենբը 637 թվականին գրավեցին Անտիոքը: Ավասիմ վարչական միավորը կազմվեց Աբբասյան շրջանում:

Hitti, History of the Arabs, p. 152—154.

21. Ղանիմա (قنيمه) նշանակում է ավար: Ըստ մահմեդական իրավագիտության դա բաղկացած էր թշնամու գեներից, ձիերից և շարժական գույքից, որ գրավվում էր կրո-վի դաշտում: Ավարի շորս հինգերորդը բաժանվում էր կովող զորքերին, ընդ որում ձիավորը 3 կամ 2 անգամ ավելի էր ստանում հետիոտն զինվորից: Ավարի մեկ հինգերորդը պատկանում էր խալիֆային, թեև նվաճումների շրջանում դա տրվում էր մարգարեի ընտանիքին, սրբերին, կարոտյալներին: Այս նույն սկզբունքով էին բաժանվում նաև ստրկացման ենթակա դերիները:

Th. W. Juynboll, Ghanima, Shorter Enc. of Islam, p. 110—111.

22. Ջիզիա (جزية) նշանակում է գլխահարկ (կամ ծխահարկ), ծագում է Սասանյան Իրանում գործածվող նույնիմաստ «գեզիտ» բառից: Ջիզիա վճարում էին բոլոր ոչ մահմեդականները՝ հրեաները, քրիստոնյաները, զրադաշտականները, սարիները (խառանի հեթանոսները) և սամարացիք (Պաղեստինում): Այն վճարում էին առողջ երիտասարդ տղամարդիկ, իսկ կանայք, երեխաները, ծերերը, վանականները, հիվանդները և աննորմալները ազատվում էին: Վճարման չափն էր տարեկան 12 դիրհեմ (կամ 1 դինար) աղքատներից (հողագործներ, արհեստավորներ), 24 դիրհեմ (2 դինար) միջակներից (մանր առևտրական և այլն), իսկ 48 դիրհեմ (4 դինար) հարուստներից (հողատերեր, վաճառականներ, դրամափոխներ և այլն): Գլխահարկը վճարվում էր տարեկան մեկ անգամ և մեծ մասամբ կանխիկ դրամով:

C. H. Becker, Djizya, Shorter Enc. of Islam, p. 91—92.

23. Աման (امان) էր կոչվում երաշխավորագիրը, որ տալիս էին խալիֆայական իշխանությունները: է դարում և դրանից հետո ամանը կամ ահդը (أهد) որոշում էին նվաճողների և նվաճվողների փոխհարաբերությունները: Ըստ այդ պայմանագրերի ոչ քրիստոնյա հպատակները պարտավորվում էին վճարել գլխահարկ, հնազանդ լինել և այլն, իսկ փոխարենը խալիֆայությունը պարտավորվում էր հարգել նրանց իրավունքները (սեփականատիրական և այլն):

Աման էր կոչվում մանավանդ ամեն մի երաշխավորագիր, որ խալիֆայությունը տալիս էր, ասենք, հաշտություն խնդրող ապստամբին, լինի մահմեդական կամ այլակրոն:

Ա. Տեր-Ղևեղյան, Հայ նախարարների հողատիրական իրավունքները ըստ խալիֆայության պայմանագրերի, ՊԲՀ, 4, 1974, էջ 20—34:

24. Մուհամմադից հետո առաջին խալիֆան Աբու-Բաքրն էր (632—634), իսկ երկրորդը՝ Օմարը (634—644), որի օրոք արաբները նվաճեցին Պաղեստինը, Ասորիքը, Եգիպտոսը, Միջագետքը և Իրանի մի մասը: Ապա իշխեցին Օսմանը (644—656) և Ալին (656—661), որով վերջ գտավ ընտրովի խալիֆաների շրջանը: Սա կոչվում է «ուղղահավատ» խալիֆաների շրջան, երբ դեռ իշխում էին ցեղային նահապետական կարգերը:

25. Բաթրիկ (باطريق) հոնարեն պատրիկիոս բառն է: Արաբ մատենագիրների մոտ պատրիկ են կոչվում քրիստոնյա իշխանները լինեն հույն, հայ, ասորի, թե վրացի: Պատրիկ էին կոչվում մեծ մասամբ մեծ հողատեր նախարարները, ինչպես նաև Հայոց իշխանը, որը թ դարում արդեն կոչվում էր պատրիկների պատրիկ:

26. Ջարաջիմա (الجاراجمة) անհայտ ծագումով քրիստոնյա մի ժողովուրդ, որն ապրում էր Ամանոսյան լեռներում (արաբ. Լուբամ): Ասորերեն կոչվում էին Գարգումայե, իսկ բյուզանդացի պատմիչների մոտ՝ մարդափոխներ: Կարծվում է, որ այս անունը կապ

ունի հին դարերի Գուրգում տեղանվան հետ, որը մոտավորապես Մարաշի շրջակայքն էր ընդգրկում:

Արաբական նվաճումներից հետո նախ պայմանագիր կնքեցին խալիֆայության հետ, ապա նորից անցան Բյուզանդիայի կողմը: 666-ին գրավեցին Լիբանանի բարձունքները: Մուավիա խալիֆան պարտավորվեց տարեկան հարկ վճարել մարդատներին: Արդ ալ-Մալիք խալիֆայի օրոք՝ 688/89 թվին, բյուզանդացիների հետ նորից ասպատակեցին Ասորիքը:

Վերջապես մարդատների մեծ մասը հաստատվեց Փոքր Ասիայի ներքին զավառներում: Կարծվում է, որ նրանց մի մասը ձուլվեց Լիբանանի մարոնիների հետ:

Hitti, History of the Arabs, p. 204—205.

27. Ասորիքում ու Միջագետքում դեռ Գ—Դ դարերից ապրում էին արաբական ցեղեր, որոնք կիսանկախ երկու իշխանություն Իին կազմել՝ Ղասսան ցեղի իշխանությունը Դամասկոսից հարավ-արևելք (Բյուզանդիային ենթակա) և Հիրայի իշխանությունը Միջագետքի հարավ-արևելքում (Սասանյաններին ենթակա): Այս ցեղերը քրիստոնեություն էին ընդունել, սակայն արաբական նվաճումներից հետո խալիֆաները բացասական վերաբերմունք ցուցաբերեցին այդ ցեղերին, որոնք աստիճանաբար քայքայվեցին:

H. B. Piguևեսкая, Арабы у границ Византии и Ирана в IV—VI вв., М.—Л., 1964.

28. Հադաս (الحُد) նշանակում է նոր, երիտասարդ, թեև այս տեղանունը ծագում է ինուարեն Ադատա ձևից: Արաբները պարզապես յուրովի են ստուգարանել:

Le St. ange, The Lands, p. 118—126.

29. Զազիրա (الجزيرة), որը նշանակում է կղզի (այսինքն Միջագետք), ընդգրկում է Վերին Միջագետքը և արաբական խալիֆայության կարևոր նահանգներից էր: Ուներ ասորի, քուրդ, առաբ և մասամբ նաև հայ ազգաբնակչություն: Բաժանվում էր 3 մասի և կոչվում էր այնտեղ հաստատված արաբական ցեղերի անուններով: Այսպես՝ Դիար Բարիա (دیار باری), այսինքն՝ Մոսուլի շրջան, Դիար Բաբր (دیار بابر) Ամիդ կենտրոնով և Դիար Մուդար (دیار مودار) Եդեսիա (Ռուհա) կենտրոնով: Զազիրայի կազմում էին հին հայկական Աղձնիք և Կորճայք նահանգները: Ամբողջ նահանգի կենտրոնն էր Մոսուլը, սակայն միշտ չէ, որ Զազիրան մեկ վարչական միավոր էր, այլ Ը դարում բաժանվեց երկու մասի՝ Մոսուլ և Զազիրա:

Նրա նվաճումը առաջին անգամ մանրամասն նկարագրել է Բալազուրին:

Beladsori, 172—183, Le Strange, The Lands, p. 86—114.

30. Չորրորդ Հայաստանը (أرمينية الرابعة), այսինքն՝ Չորրորդ Հայքը լավ ծանոթ է արաբներին: Մեծ Հայքի Մոսիք նահանգը այս անունն (Armenia Quarta) ստացավ Հուստինիանոս Ա կայսեր 536 թ. հրովարտակով: Արաբները հենց սկզբից մեծ ուշադրություն դարձրին այս նահանգի վրա՝ Բյուզանդիայի դեմ պայքարում նրա ռազմագիտական կարևոր դիրքի պատճառով: Արաբական արշավանքների նախօրեին Չորրորդ Հայքի կազմում էր Մարտիրոպոլիսը (Նփրկերտ):

31. Մեծ Հայքի Աղձնիք նահանգի Նփրկերտ քաղաքը, որը եղել է Տիգրան Բ Մեծի հզոր տերության Տիգրանակերտ մայրաքաղաքը: Արաբները այն կոչում են Մայյաֆարիկին (ميسافارقين), որը ծագում է ասորական Մայֆերկաթ ձևից: Մանոթ է նաև Մարտիրոպոլիս կամ Մարտիրոսաց քաղաք անվամբ:

32. Արաբները Անձևացիք տեղանունը տալիս են Զավազան (الزواجان) ձևով: Հիշյալ պատրիկը հավանաբար Սահուռ Անձևացին էր, որը արաբների՝ Տարոնի վրա հարձակման ժամանակ նրանց կողմն էր անցել:

Յովհանն Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարօնոյ, Երևան, 1941, էջ 285—286:

33. Աղձնիք նահանգում գտնվող Արզն (ارزن) և Բաղեշ (بدليس) քաղաքները արար-
ների առաջին նվաճումներից էին: Բաղեշը (ուշ միջնադարում Բիթլիս) գտնվում
էր Ձորա պահակ լեռնանցքից հարավ և ռազմագիտական մեծ նշանակություն ուներ:

34. Հայտնի չէ, թե որտեղ է ալ-Այն ալ-Համիդա, (العين الحامضة) այսինքն՝
«թթու ջուր» կոչված վայրը: Գուցե Կարնո քաղաքի մոտ գտնվող Ջերմուկն է: Երեմյան,
Աշխարհագրագետ, էջ 53:

35. Կարշ (պետք է լինի Կարիս (قريش) կամ՝ Կարկ (قرك) նշանակում է Կովկաս:
Եագում է պարսկերեն Քար քուհ ձևից: Արարներին ծանոթ են Կովկասի բոլոր լեռնական
ցեղերը, որոնց մեծ մասը կամ հպատակ էր խալիֆայության, կամ էլ գտնվում էր նրա
ազդեցության ոլորտում:

Կովկասյան ցեղերի լավագույն նկարագրությունը տվել է Ժ դ. արաբ պատմիչ
Մասուդին:

Минорский, История Ширвана, стр. 189—216.

36. Արաբ պատմիչները խալիֆաներին կոչում են ամիր ալ-մումինին՝ հավատացելոց
իշխան կամ խալիֆա՝ Մուհամմադի հաջորդ, ինչպես նաև իմամ՝ առաջնորդ:

Տվյալ դեպքում կրճատ ձևով ասված է ամիր՝ իշխան, հրամանատար:

37. Ջաբատ (جابت) էր կոչվում այն բարեգործական հարկը, որ մահմեդականներն
էին վճարում: Սա պարտադիր հարկ էր, որը վճարում էին թե՛ բերքի, թե՛ անասունների
համար: Կար նաև սադակատ (صدقات) կոչված հարկը, որը վճարում էին կամովին,
որպես բարեգործություն:

J. Schacht, Zakat, Shorter Enc. of Islam, p. 654—656.

38. Ֆայ (فء) էր կոչվում այն ամենը, որ մահմեդական համայնքը վերցնում էր
նվաճված երկրներում թե՛ ռազմական ավարի, թե՛ հարկի ձևով: Սրա մեջ մտնում էր
ավարը (զանխիմ), գլխահարկը (չիդիա), հողահարկը (խարաջ) և նույնիսկ ոչ մահմե-
դական վաճառականի վճարած մաքսը: Այնպես որ ֆայ կարելի է թարգմանել պետական
եկամուտ, հասույթ:

Th. W. Juynboll, Fai', Shorter Enc. of Islam, p. 95—96.

39. Մանուել (منويل) Հայկազն Հերակլ կայսեր զորավարն էր, որը գլխավորեց
բյուզանդական զորքերը Եգիպտոս՝ արարների դեմ: Նրա մասին հիշատակում է Միքայել
Ասորին:

Ամրու իբն ալ-Ասը Եգիպտոսը նվաճող զորավարն է:

40. Արարները Կարնո քաղաքը (Թեոդոսուպոլիս) կոչում էին Կալիկալա (قاليقلا): Այս
տեղանունը ծագում է ասորերեն Կալին կալա ձևից (ն-ի անկումով):

Արմինիակուսի (Արմիաս) պատրիկ ասելով արաբ պատմիչները ակներևորեն
նկատի ունեն Հայաստանում գտնվող հույն զոռավար Մավրիանոսին, թեև Արմինիակուս
անվանումը բնականաբար վերաբերում է բյուզանդական Արմենիակոն բանակաթեմին:

Պատմիչի հիշած զրույցը մի հին հայկական զրույցի արաբական ձևափոխված տար-
բերակն է: Այս մասին տե՛ս Ա. Տեր-Ղևազյան, Կարին-Թեոդոսուպոլիսը ավանդության և
պատմության մեջ, «Լրաբեր հասարակական գիտություններ», 1, 1971, էջ 159—164:

41. Փոքր Հայքի Մելիտինե կամ Մալաթիա (ملاطية) և մասամբ Սեբաստիա (سبواس) քաղաքները
գտնվում էին արարաբյուզանդական երկարատև պատերազմների ոլորտում:
Հատկապես Մելիտինեն ռազմագիտական շատ մեծ նշանակություն ուներ խալիֆայության
զորքերի համար:

42. Մավրիանոս հույն զորավարը Հայաստան եկավ այն բանից հետո, երբ 640
թվականի արաբական արշավանքին Պեոդոսուպոլիսը Թեոդոսուս Ռշտունին պաշտոնապես Հայոց

իշխան ճանաչվեց: Նրա հարաբերությունները Հայոց իշխանի հետ խիստ սրված էին և ի վերջո նա դուրս քշվեց Հայաստանից:

43. Մարբալան (*مرابلا*) հավանաբար Մարդաղի տեղանվան աղավաղումն է:

44. Խլաթը (*خلائط*) վարչական մեծ նշանակություն ստացավ է դարից, երբ այն Մամիկոնյանների նստավայրն էր: Այստեղ կար միջնաբերդ և ը դարում արաբական դաշազոր էր նստում: Մոկս (*مكس*) նահանգը քիչ է հիշվում արաբական աղբյուրներում և համեմատաբար ինքնուրույնություն էր վայելում ը—Թ դարերում: Թեև Մոկսը Հայաստանում համարվում էր ինքնուրույն նահանգ, սակայն արաբ պատմիչները այն համարում էին Վասպուրական (*بسطرجان*) ընդարձակ նահանգի մի մասը:

45. Կիրմիղ (*قزمز*) նշանակում է կարմիր: Պատմիչները նկատի ունեն որդան կարմիրը, իսկ Արտաշատը (*ارتاشات*) կոչվում էր Կիրմիղի գյուղ:

46. Դվինի արաբական Դաբիլ անունը (*ديبل*) ծագում է ասորական Ադաբին ձևից: Բառասկզբի ա-ն ընկել է, իսկ վերջին ն տառը դարձել է լ: Դվինը Դ—ԺԳ դարերում Առաջավոր Ասիայի գլխավոր առևտրական հանգույցներից մեկն էր և Հայաստանի մայրաքաղաքը Պ—Ժ դարերում, մինչև որ իր տեղը զիջեց Անիին:

47. Շիրակ և Տայք տեղանունները արաբ մատենագիրները շատ հաճախ են միասին հիշատակում, որպես մեկ տեղանուն: Գրվում է (*شراطين*) Սիրաշթայր, որը կետերի շփոթության արդյունք է: Պետք է լինի (*شرا*) (Շիրաշ, Շիրակ) և (*طين*) Թայս, Տայս):

Այս շրջանները, ինչպես նաև Բագրևանդը (*بغواند*) միասին են հիշատակվում հավանաբար իբրև, (տարբեր ժամանակներում) Բագրատունիներին պատկանած կավածներ:

48. Արաբական աղբյուրները Սյունիք նահանգը միշտ գիտեն Սիսական (Սիսաջան, *سيسجان*) ձևով:

49. Սալման իրն Ռաբիան նախ նվաճեց Աղվանքը (Բայլական, Պարտավ, Կապաղակ, Շաքե), իսկ ապա, առանձին արշավանքներով, մերձկասպյան գավառները (որոնք Թ դարից արդեն Շիրվան ընդհանուր անունն են կրում): Իրանալեզու բնակչություն ունեցող մերձկասպյան գավառները [Մազբութք (արաբ. Մասկաթ), Շիրվան (արաբ. Շարուան կամ Շիրուան), Խայզան և Դերբենդ (արաբ. Բար ալ-Աբուար)] ինքնուրույն իշխանություններ էին, որոնք նախապես ենթակա էին Ատրպատականի մարզպանին (ավելի ճիշտ՝ Կովկաս Քուստակի կուսակալին), արաբների կողմից նվաճվելուց հետո մտան Արմինիա ոստիկանության մեջ:

Պատմագիտության մեջ շփոթություն կա վերոհիշյալ շրջանների բնակչության ծագման և նրանց պատմական ճակատագրի մասին:

Հաճախ կրկնվում է այն սխալ տեսակետը, թե իբր Ե—է դարերում, ինչպես նաև արաբական տիրապետության տակ մերձկասպյան շրջանները, ինչպես նաև այժմյան Դաղստանը մտել են Աղվանքի կազմում: Իրականում իրանալեզու բնակչություն ունեցող մերձկասպյան շրջաններում մասքթաց Արշակունիների թագավորության անկումից հետո, առանձին իշխանություններ են եղել, իսկ իբրև-կովկասյան ցեղերով բնակեցված Դաղըստանի կողմերում նույնպես եղել են ինքնուրույն լեռնային իշխանություններ, որոնք այս կամ այն չափով ենթակա են եղել Չոզա մարզպանին: (Չոզա մարզպանի մասին տե՛ս Սովսես Կաղանկատուացի, «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհին», 1912, հ. Բ, գլ. Բ, էջ 127):

Արաբական տիրապետության շրջանում Աղվանքը, մերձկասպյան շրջանները և Իբրեբնդը (Դաղստան) վարչականորեն և, ըստ էության, իրարից բոլորովին տարբեր միավորներ են եղել: Դերբենդում (Բար ալ-Աբուար) իշխում էր տեղական ամիրը, իսկ մերձ-

կասպյան գավառներում (Շիրվան) նույնպես տեղական կառավարիչներ կային, որոնք է՛թակա էին Արմինիայի ոստիկանին:

Է դարի Աշխարհացույցը հստակ կերպով տարրերում է Աղվանքը մերձկասպյան գավառներից, որոնց հիշում է Սարմատացվոց աշխարհում, իսկ Աղվանքը՝ Վրաստանի ու Հայաստանի հետ: Երեմյան, Աշխարհացույց, էջ 101, 105:

Մերձկասպյան շրջանների (Շիրվանի) բնիկ իրանական ազգաբնակչությունը, որը Ատրպատականի բնիկների հետ ցեղային մերձակցություն ուներ, մինչև ժԱ դար իր գո-ուծությունը պահպանեց: Սակայն թե՛ քաղաքականապես, թե՛ մշակութային տեսակետից լինելով թույլ միավոր, չկարողացավ դիմադրել ժԱ դարում Շիրվան ներխուժած օղուզ (Իուրքմեն) ցեղերին, որոնք աստիճանաբար թյուրքացրին այս երկիրը:

Շիրվանի իրանական բնիկ ազգաբնակչության միակ մնացորդը գուցե կարելի է հա-մարել այժմյան թաթերին:

Оранский, Введение в иранскую филологию, 239, 326—327.

Ինչ լ'երաբերում է Առան տեղանվանը, ապա բոլոր արաբ պատմիչների մոտ այդ տեղանունը անորոշ ձևով է օգտագործված և ըստ էության վարչական բովանդակություն չի ունեցել:

50. Սալմանը, բացի բուն Աղվանքից (Առան, Կապադակ $\Delta\lambda\alpha\delta$ մայրաքաղաքով) և մերձկասպյան շրջաններից (հետագայում՝ Շիրվան), նվաճեց նաև հայկական Արցախ և Ուտիք նահանգները, որոնց միջով էր հոսում Քարթառ (Տրտու) գետը (الشترتور):

51. Սևորդիք կոչված հայկական ցեղերը, որոնք ապրում էին Ուտիք նահանգում, արաբ մատենագիրների մոտ կոչվում են Սիյավարդիյյա (سایو، دیه): Ըստ արաբ պատմիչների Ը գրքի վերջում նրանք կործանել են Շամքոր քաղաքը: Կոստանդին Միրանաձնի «Արարողությանց մասին» գրքում հիշատակվում է, որ ժ դարում Բյուզանդական արքունիքը նրանց հետ ևս (որպես Բագրատունյաց թագավորության մաս կազմող իշխա-նության) նամակագրություն ուներ: Պատմիչը նրանց Սևորդիք անունը թարգմանում է հունարեն՝ սև որդիներ: Տե՛ս Կոստանդին Միրանաձին, էջ 151:

52. Արաբ պատմագիրների մոտ «ռում» (الروم) բառը, որը Հռոմ անունից է ծագում, բազմաթիվ իմաստներով է օգտագործվում: Դա նշանակում է Բյուզանդիա (որը միշտ էլ կոչվել է Հռոմեական կայսրություն), Փոքր Ասիա, ինչպես նաև հույներ: Այդ անունը տրվում է նաև Իկոնիայի սելջուկ սուլթանությանը, նույնիսկ օսմանյան ժամանակաշրջանում Փոքր Ասիան կոչվում էր Ռում: Երբ խոսքը բյուզանդական տիրապետության կամ Փոքր Ասիային է վերաբերում, մենք հայերենում պահպանել ենք Ռում արտահայտու-թյունը, բայց երբ ժողովրդին է վերաբերում, սպա օգտագործել ենք հայ մատենագրու-թյան մեջ արմատացած հռոմ բառը:

53. Արաբները և Բյուզանդիան մոտավորապես երեք հարյուր տարի Փոքր Ասիայում պայքար մղեցին իրար դեմ: Կոիվն ընթանում էր թե՛ ցամաքում, թե՛ ծովում:

Արաբները հատուկ Սահմանային գոտի ունեին (انتعور), որը վարչական առանձին միավոր էր: Այս գոտին ուներ երկու նահանգ՝ Ասորիքի (Շամի) Սահմանային գոտի (կենտրոնը Տարսոն, արաբ. Քարսուս) և Զազիրայի Սահմանային գոտի (կենտ-րոնը՝ Մելիտինե, արաբ. Մալաթիա): Ասորիքի Սահմանային գոտուն հարակից էր նաև Սվասիմ կոչված նահանգը հյուսիսային Սիրիայում:

Honigmann, Die Ostgrenze, S. 40—43.

Ասորիքի (Շամ) Սահմանային գոտին (որն ընդգրկում էր Կիլիկիան), բացի Տար-սոնից, ուներ Անազարբա (آنازوربا), Հարունիյյա (هارونيه), ալ-Քանիսա ալ-Սաուդա (السواد), սև եկեղեցի), Մամեստիա (مصيصة), Ադանա (ادنة),

Բայաս (دیماس) բերդարադաքնները: Կիլիկիայից դեպի Փոքր Ասիայի խորքերը, Տավրոսյան լեռնաշղթայի վրա գտնվում էր Դուռնք Կիլիկիո կոչված լեռնանցքը: Լեռնանցքի այս կողմում կար Պոտանդոն կամ Պուզանդի (پوزاند) բերդը, իսկ այն կողմում կային Լուլուա (لولوة) և Սաֆսաֆ (صفاصفا) բերդերը: Այս բերդերով անցնում էր Տարսոսից Իկոնիա ընթացող ճանապարհը: Սա էր արաբական արշավանքների ճանապարհը Տիանայի (طوانا) և Հերակիայի վրա հարձակվելու համար:

Ջազիրայի Սահմանային գոտին (որն ընդգրկում էր Փոքր Հայքը և Մեծ Հայքի Բարձր Հայք ու Մովսիք նահանգների արևմտյան գավառները), բացի Մելիտինե (Մալաթիա) կենտրոնից, ուներ հարբերդ (خرومبورت), Կամախ (کامخ), Դարպսակ (دراپساک), Գերմանիկ կամ Մարաշ (مارعش), Պեհեսնի (پهسنه), Հադաթ կամ Հադաս (الحداد), Տարենդե (تارند) և այլ բերդաքաղաքներ: Այստեղից արշավանքները ուղղվում էին Կապադովկիա և Փոքր Ասիայի խորքերը:

54. Մուխտարը Օմայանների դեմ ուղղված շիայական (Ալիական) շարժման ղեկավարն էր Միջագետքում: Սկզբում նա միացել էր ապստամբ Աբդալլահ իբն ալ-Ջուբայրին, որը Մեքքայում խալիֆա էր հռչակվել:

683/84 թվականին նա գնաց Քուֆա և իրեն հայտարարեց Մուհամմադի և Ալիի առաքյալ և վերջինիս թոռ: Իբն ալ-Ջուբայրի նշանակած կառավարիչը նախ բանտարկեց նրան, ապա շուտով բաց թողեց: Մուխտարը ապստամբություն պատրաստեց իբն ալ-Ջուբայրի դեմ՝ դաշնակցելով Իբրահիմ իբն ալ-Աշտար զորավարի հետ, որը տատանվում էր:

685/686 թվականին Մուխտարն իր ձեռքը վերցրեց իշխանությունը Միջագետքում և կառավարիչներ նշանակեց: Հայաստանի համար հիշված կառավարիչը ձևական էր, քանի որ Հայաստանը անկախ երկիր էր այդ տարիներին:

Նրա դեմ զորք ուղարկեցին թե՛ իբն Ջուբայրը (Մուսաբի գլխավորությամբ), թե՛ Օմայան Աբդ ալ-Մալիք խալիֆան: Միջագետքում խլրտումներ սկսվեցին, բայց նա խեղդեց դրանք և կոտորեց Շիայի բոլոր հակառակորդներին: Մուխտարի դեմ եկան իբն ալ-Ջուբայրի ուղարկած զորքերը, որոնք սպանեցին նրան: Իբրահիմ իբն ալ-Աշտարը և մյուսները հանձնվեցին Աբդ ալ-Մալիքին:

Բացի շիայից, սուննա, այսինքն ուղղափառ մահմեդականությանը հակադրվող կրոնական հասարակական մի հոսանք ևս կար, որի մասնակիցներին արաբ պատմիչները կոչում են խարիջիներ (ապստամբներ):

G. Levi della Vida, al-Mukhtar, Enc. of Islam, 1931, III, p. 715—717.

55. Տառեխի (արաբ. թիռիս ط-ج) լիճը Վանա լիճն է, որից հանվող տառեխ ձուկն արաբների մոտ շատ հայտնի էր: Օմայանները պետականացրին լիճը և նրա ձրկների հասույթը: Աբբասյանների օրոք տառեխը մտնում էր Հայաստանի բնահարկի մեջ, ընդ որում տարեկան վերցվում էր 20 հազար տառեխ:

Երեմյան, Աշխարհացույց, էջ 37:

56. Աբդ ալ-Մալիք Օմայան խալիֆայի օրերից (685—705) արաբական խալիֆայությունը ունեցել է կայուն դրամական համակարգ: Ոսկեդրամը (4.25 գրամ) կոչվել է դինար, արծաթ դրամը (2.97 գրամ) կոչվում էր դիրհամ (դիրհամ), իսկ պղնձե դրամը՝ ֆիլս:

57. Հաբբան (حبة) կամ հատիկը մեկ միսկալի $\frac{1}{100}$ մասն է (XIII, 42), իսկ միսկալը (مئقال) կամ մսխալը որոշ երկրներում (օր. Եգիպտոս) 4.68 գրամ է (XIII, 13):

38. Պաշտոնապես մեկ կիրաթը (قيراط) միսկալի $\frac{1}{20}$ մասն է, թեև այլևայլ երկրներում տարբերություններ կան (XVIII, 24)։

59. Այն տեղեկութիւնը, թե հարձակումը տեղի ունեցավ հիշրի 82 թվականին (15 փետրվար 701—3 փետրվար 702) համապատասխանում է թե՛ հայ (Ղեռնդ), թե՛ բյուզանդացի պատմիչների տվյալներին։ Բոլոր դեպքերում խալիֆայի եղբոր՝ Մուհամմադ իբն Մարուանի, մեծ արշավանքը ընկնում է 701 թվականին, երբ Հայաստանը նվաճվելով կազմավորվեց Արմինիա ոստիկանութիւնը։

Ինչ վերաբերում է Աբու Շայխ իբն Աբդալլահ ոստիկանի սպանությանը, ապա դա տեղի ունեցավ 703 թվականին։

Тер-Гевондян, Армения, стр. 73—74.

60. Հայաստանի (Արմինիայի) տերը (صاحباً مينية) Արմինիայի ոստիկանն է, որը պատմիչների մոտ կոչվում է տարբեր անուններով՝ ամիր (իշխան, հրամանատար), ամիր (գործակալ) կամ վալի (կառավարիչ)։

Արմինիայի ոստիկանը Ատրպատականի, Ջազիրայի (երբեմն նաև Սահմանային գոտու) ոստիկանների հետ միասին ենթակա էր Հյուսիսի փոխարքային։

Արմինիայի ոստիկանին ենթակա էին՝ Հայոց իշխանը, Վրաց իշխանը, Աղվանից իշխանը և Շիրվանի ու Դերբենդի ամիրները։

Laurent, L'Armenie entre Byzance et l'Islam, p. 176—180.

61. Տվյալ դեպքում Հայաստանի (Արմինիայի) լեռների թագավորները ասելով պատմիչը նկատի ունի կովկասյան լեռնական ցեղապետերին։

62. Արաբացածներ ասելով պատմիչը հավանաբար նկատի ունի քրիստոնյա արաբներին։

63. Արաբերենում Ասորիքի համար գոյութիւն ունի Շամ տեղանունը։ Շամը վարչական միավոր չէր խալիֆայության մեջ։ Ընդգրկում էր 3 վարչական միավոր՝ Դիմաշկ (Դամասկոս), Հիմս (Եմեսս) և Կիննասրին։ Իսկ Սուրիա անունը, որն այսօր սովորական արտահայտութիւն է Ասորիքի համար, միջնադարում տրվել է Ասորիքի հյուսիսային մասին, որը ձգվում է դեպի Փոքր Ասիա։

64. Սերաստուպոլիսը գտնվում էր Իռիս դետի վտակ Ակիլաքսի վրա, ընկնելով ռոմեական Առաջին Հայքի արևմտյան սահմանի վրա։ Պատմիչի հիշատակած վայրը կարող է լինել Կիլիկիայի Սերաստուպոլիսը։ Մարզուբանյանը ստույգ հայտնի չէ։ Եղել է Մարզուբան, Եփրատացիք երկրամասում, Դարպսակի (Պեհեսնիի մոտ) կողմերում։ Աբու-Ֆիդա «Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները», էջ 237։ Խանջարան Գանգրա Գերմանիկոպոլիսն է, որը գրվում է նույնիսկ Ղանջարա։

Le Strange, The Lands, p. 158.

65. Բուրջ ալ-Համմամր հավանաբար պետք է լինի Եփրատացիք երկրամասում (Եփրատի և Ամանոս լեռների միջև)։

66. Հիսն ալ-Մարաան (կնոջ բերդ) գտնվում էր Մալաթիայի մոտ։

Honigmann, Die Ostgrenze, S. 46 n. 1.

67. Ալյունը (اليون) Բյուզանդիայի Առն Գ Իսավրացի կայսրն է (717—741), որը հայտնի դարձավ խալիֆայության դեմ մղած պատերազմներով։ Նա իշխանութիւնը գրավել էր արաբների օգնությամբ, գալով արևելքից։

68. Մարհալա (مرحلة) նշանակում է մեկ օրում անցած ճանապարհ։

69. Նշանակում է սպանեց, սակայն նույն տեղում Թարարին (որից Իրն ալ-Ասիրը քաղել է այս փաստերը) ունի قتل «ասվել է», որը հավանական է։

Tabari, VI, 616.

70. Զարմանալի է ղփչաղնների (պոլովցիների) հիշատակումը Ը դարի առաջին կեսում, քանի որ պոլովցիները ժ դարում երևան եկան և Ղաղախստանից անցան Հուսիսային Կովկաս: Մ. Արտամոնովը այս արշավանքի մասին խոսելիս ոչինչ չի ասում այս մասին, թեև օդտագործել է Իրն ալ-Ասիրին: Ըստ երևույթին Իրն ալ-Ասիրը պարզապես նկատի ունի խազարներին:

Артамонов, История хазар, стр. 205.

71. Երկկոտոշավոր (ذوالقرنين) էր կոչվում Ալեքսանդր Մակեդոնացին:

72. Արաբները գրեթե ամեն տարի արշավանքներ էին կատարում Բյուզանդիայի դեմ, մեկը մեծ՝ ամառային, իսկ մյուսը փոքր՝ ձմեռային, ընդ որում ամառայինը (الصائفة) բնենում էր ձախ և աչ թևեր (արշավանքներ):

73. Փոստը (البريد) արաբական խալիֆայության մեջ դեռ է դարից լավ կազմակերպված էր: Կային փոստային կայաններ, մղոնաչափ քարեր, փոստային ձիեր և ուղտեր, որոնց շնորհիվ նահանգներում կատարված ամեն ինչի մասին խալիֆան տեղեկանում էր: Меу, Мусульманский Ренесанс, стр. 383—384.

74. Վարդանակերտ (وردان) քաղաք Փայտակարանում (մյուս վարդանակերտը գտնվում է Այրարատում, ուր ապստամբ հայերը 703-ին հաղթեցին իրենց հետապնդող արաբական կայազորին): Արաբ մատենագիրները գիտեն միայն այս վարդանակերտը, որը գտնվում էր Արաքսից հարավ:

75. Բաշարվանը քաղաք է Շիրվանում, Կասպից ծովի ափին, 'Իարբանդից՝ հարավ: Հայերեն՝ Պաճերվան:

76. Զիհադ (ذح) էր կոչվում սրբազան կրոնական պատերազմը, որին մասնակցելը պարտադիր էր ամեն մի մահմեդականի համար և դարեր շարունակ ոգևորել է մոլեռանդ հավատացյալներին մահմեդական երկրներում: Ըստ մահմեդական իրավագիտության (ֆիկհ) աշխարհը երկու մասի է բաժանվում՝ դար ալ-հար (պատերազմական կամ թշնամի երկրներ), որոնց դեմ անհաշտ պայքար պետք է մղել հանուն կրոնի և դար ալ-իսլամ (իսլամի երկիր): Կար նաև դար ալ-սուլհ (հաշտության պայմանագրով նվաճված երկրներ):

D. B. Macdonald, Djihad, Shorter Enc. of Islam, p. 89.

77. Մրվանը (Մարուան) վերջինն էր Օմայան խալիֆաներից: Օմայան խալիֆաներն էին՝

Մուավիա Ա	661—680
Եզիդ (Յազիդ) Ա	680—683
Մուավիա Բ	683—684
Մրվան (Մարուան) Ա	684—685
Աբդ ալ-Մալիք	685—705
Վալիդ Ա	705—715
Սուլայման	715—717
Օմար	717—720
Եզիդ (Յազիդ) Բ	720—724
Հիշամ	724—743
Վալիդ Բ	743—744
Եզիդ (Յազիդ) Դ	744
Իբրահիմ	744
Մրվան (Մարուան) Բ	744—750

78. Այստեղ և շարունակության մեջ հիշված անունները վերաբերում են Կովկասի շխանների արևելյան (մերձկասպյան) կողմերում գտնվող ցեղերին և մանր իշխանություն-

ներին. օրինակ՝ Սարիրի (գահի) տերը, Տուման, Ջարիքերան, Լաբդի Շիրվան ամրոցը գտնվում էր Կասպից ծովից ոչ հեռու, իսկ Դուղանիյյան (Դիդոյթ) Կախեթիայից հյուսիս գտնվող ցեղերի անունն է:

Минорский, История Ширвана, стр. 132—133.

79. Վարնիսը, ըստ Արտամոնովի, Լաբդի թագավորը պետք է լինի, որը այլ աղբյուրներում հիշվում է ուրիշ անունով: Բոլոր դեպքերում այստեղ իրն ալ-Ասիրի մոտ խոսքը Լաբդի նվաճմանն է վերաբերում:

Артамонов, История хазар, стр. 231.

Очерки истории Дагестана, I, Махачкала, 1957, стр. 754.

80. Մաթամիր (مطامير) արաբերեն նշանակում է ստորերկրյա քարայր, նկուղ, պահեստ, ցորենի շտեմարան: Արաբ մատենագիրների մոտ այս բառն օգտագործվում էր Կասպագոգկիայում գտնվող մի շարք ամրությունների համար:

A Vasiliev, Byzance et les Arabes, t. I, La dynastie d'Amorium, Bruxelles 1935 (1959), p. 100—101.

81. Կովկասյան լեռնաշղթայի արևելյան մասում գտնվող Ղուժիկ և այլ վայրերի ճշտման համար լավագույն աղբյուրն է Մինորսկու ուսումնասիրությունը՝

Минорский, История Ширвана, стр. 131—142.

82. Արդալլահ իրն ալ-Բաթթալը Սուլայման խալիֆայի օրոք (715—717) Բյուզանդիայի դեմ արշավող արաբ զորահրամանատար Մասլամայի պահակախմբի պետն էր: Նա Փոքր Ասիայում քաջագործություններ կատարեց և նշանավոր դարձավ որպես «մահմեդականության դատի պաշտպան»: Նա սպանվեց մի արշավանքի ժամանակ՝ 740 թ.: Միջնադարյան մահմեդական պատմագրությունը առասպելական հերոս դարձրեց նրան, իսկ Փոքր Ասիայում հաստատված թուրքերը նրան ազգային հերոս (սայյիդ ղազի) դարձրին: Նույնիսկ նրա գերեզմանն են ցույց տալիս էսկի Շեհիրում:

Hitti. History of the Arabs, p. 203.

83. Արբասյանները սերում էին Մուհամմադ մարգարեի հորեղբայր Արբասից, ուստի համարվում էին «մարգարեի տան մարդիկ» և նրանց հաղթանակը մահմեդականության հաղթանակն էր համարվում:

I. Мюллер, История Ислама с основания до новейших времен, перевел с немецкого Н. А. Медников, СПб., 1895, II, стр. 147—148.

84. Սև դրոշակը Արբասյանների պաշտոնական դրոշն էր: Արդալլահ իրն Ալին առաջին Արբասյան՝ Արու-լ-Արբասի, հորեղբայրն էր:

85. Հայագրի Քուշանը (كوشان) Չորրորդ Հայքի բնակիչներից էր, մասնակցել էր Բյուզանդիայի արաբների դեմ մղած պատերազմներին: Նրա մասին խոսում են, թե՛ արաբ (Քարարի, իրն ալ-Ասիր), թե՛ ասորի (Դիոնիսիոս Տելլմահրացի) պատմիչները: Ըստ Աճառյանի, սա հայկական Գուսան անունն է (Հայոց անձնանունների ըառարան, Ա, 510):

Denys de Tell Mahre, p. 56.

750 թվականին սպանված լինելը թյուրիմացություն է, քանի որ նա մասնակցեց 752 թվականին Կարնո քաղաքը նվաճելու արշավանքին:

86. Առաջին Արբասյան խալիֆա Արու-լ-Արբասը կոչվում էր Սաֆֆահ, որը նշանակում է արյունարբու, որովհետև Արբասյանների իշխանության հաստատումը իրականացավ հրի ու սրի միջոցով:

87. Կնիքը (خاندان) կամ կնիքով մատանին մահմեդական հասարակության մեջ կրում էին ինչ-որ հեղինակություն ունեցող մարդիկ: Այդպիսի մատանիներով կնքում էին տարբեր բնույթի վաստաթղթեր:

88. Հաշիմի է կոչվում Մուհամմադի տոհմը. Հաշիմը Մուհամմադի հոր պապն էր, Իսկ քանի որ Արբասյանները սերում էին Մուհամմադի հորեղբայր Արբասից, ապա նրանք ևս Հաշիմի էին:

89. Կոստանդին Ե Բյուզանդիայի կայսր (741—775):

90. Թե՛ Օմայան, Թե՛ Արբասյան ժամանակաշրջաններում խալիֆայությունը բաժանված էր նահանգների (վիլայա). Արբասյան շրջանում այլևս չի հիշվում Սպաճիան (Անդալուս), իսկ հյուսիսային Աֆրիկան (Մաղրիբ) քիչ է հիշվում:

Ավելի շատ հիշվում են արևելյան նահանգները՝ Միսր (Եգիպտոս), Ֆիլասթին (Պաղեստին), Շամ (Ասորիք, մեծ մասամբ իր առանձին մասերով), Ջազիրա (վերին Միջագետք), Արմինիա (Հայաստան և այլն), Ագարբայջան (Ատրպատական), Հիջազ, Յաման (Եմեն), Բասրա (Բահրայնի և Նաջդի հետ), Քուֆա (Իրաք), Ֆարիս, Ջիրալ, Ջիլան, Թարարիստան, Խորասան, Քիրման (և Սինդ), Սիջիստան, Մավարաանահ (Սուզդ, Ֆարղանա և այլն) և ուրիշներ: Այս անունները կարելի է գտնել բոլոր հարկացուցակներում:

Սակայն զինվորական հարցերում նահանգները շատ հաճախ միացվում և կամ անջատվում էին: Նահանգների միացումից առաջացած խոշոր միավորները պամանականորեն կոչում ենք փոխարքայություն: Արևելյան փոխարքայության մեջ էին Խորասանը և իրանական այլ նահանգներ, Արևմտյանի մեջ էին Հյուսիսային Աֆրիկան և այլ նահանգներ: Ռազմագիտական տեսակետից կարևոր գիրք ունեն շյուսիսային փոխարքայությունը, որի մեջ էին Արմինիա, Ջազիրա, Ատրպատական և Սուզուր (Սահմանային գոտի) նահանգները:

Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական խալիֆայության Հյուսիսային փոխարքայությունը, «Միջին և Մերձավոր արևելքի երկրներ ու ժողովուրդներ» 3, Արաբական երկրներ, Երևան, 1967:

91. Աբու Մուսլիմը (727—755), լինելով Արբասյաններին համակիր, 747-ին պարսիկ հողատեր դեհկանների, Օմայաններից դժգոհ գյուղացիության և որոշ արաբական ցեղերի գլուխն անցած ղեկավարեց Օմայանների դեմ ապստամբությունը Խորասանում: Արբասյանների իշխանության ղուլխ անցնելուց հետո, դարձավ Խորասանի փոխարքայվախենալով նրա ազդեցությունից, Մանսուր խալիֆան հրամայեց սպանել նրան:

92. Կալաուդիյյա բերդը գտնվել է Մալաթիայի մոտ: Նրա բուն անունը եղել է Կլավդիա:

Honigmann, Die Ostgrenze, S. 88, n. 2.

93. Ավասիմ նահանգն ստեղծեց Հարուն ալ-Ռաշիդ խալիֆան 786 թվականին, Կիննասրին նահանգից մի մաս պոկելով: Ըստ էության Սահմանային գոտուն կից միավոր էր: Նրանում կային Անտիոք, Դարիկ, Մանբիջ քաղաքները:

94. Հաշիմիյյա քաղաքը հիմնել է առաջին Արբասյան Աբու-լ-Արբասը: Թեև նա խալիֆա էր հռչակվել Քուֆայում, այնուհանդերձ վստահություն չունեն նրա շիայական տրամադրություններով բնակչության վրա: Հաշիմիյյան գտնվում էր Քուֆայի ու Հիրայի միջև: Hitti, History of the Arabs. p. 292.

95. Ռավանդիյյան պարսկական մի ազանդ էր, որը խալիֆային նույնացնում էր ալլահի հետ: Սրանց ապստամբությունը ճնշվեց 758 թ.:

Fiitti, History of the Arabs, p. 290.

96. Ջարջարայա քաղաքը գտնվում էր Տիգրիսի ափին, Ստորին Նահրավանում: Բնակեցված էր պարսիկներով:

Le Strange, The Lands, p. 37.

97. Սարահ կամ Սարատ շրանցքը թափվում էր Տիգրիս գետը և հենց այդ տեղում էլ կառուցվել է Բաղդադը:

98. Մուխարրիմը հետազայում դարձավ Բաղդադի թաղամասերից մեկը:

Le Strange, The Lands, p. 31, 33.

99. Քասու (كاسو) բառը իրանական փոխառություն է արաբերենում: Միջնադարում հողային տարածության չափ էր Միջազնետքում ու Պարսկաստանում: Կարծվում է, որ այս բառը կա նաև հայերենում:

V. Minorsky, *Tasudj, Enc. of Islam*, 1929, IV, p. 699.

H. Hubschmann, *Armenische Grammatik*, I Teil, *Armenische Etymologie*, Leipzig, 1895, S. 266.

Հ. Աճառյան, *Արմատական բառարան*, Բ, Երևան, 1973, էջ 157:

100. Վասիթը քաղաք է Ստորին Միջագետքում (Իրաք): Օմայան շրջանում Իրաք նահանգի կենտրոնն էր, իսկ Աբբասյանների օրոք գտնվում էր Բաղդադ—Բասրա առևտրական բանուկ ճանապարհի վրա:

101. Ջիրա (جرى), այսինքն կանգուն. երկարության չափ է և տարբեր երկրներում այլևայլ մեծություններ ունի: Միջնադարյան ճգնաժամում գործվածքեղենի կանգունը 56,187 սմ է եղել. այլ երկրներում ավելի մեծ չափի կանգուն է եղել:

Хинц, *Меры и веса*, стр. 64—65.

102. Ալի խալիֆայի (որի դատն էր պաշտպանում Նիա շարժումը) տոհմից սերող Մուհամմադ և Իբրահիմ եղբայրների շիայական ապստամբությունը Մանսուր խալիֆան ճնշեց 762-ի վերջին ու 763-ի սկզբին, երկուսին էլ մահապատժի ենթարկելով:

Hitti. History of the Arabs, p. 290.

103. Իբն Հուբայրան (Իբն Հուբայրա պալատ) գտնվում էր Բաղդադից ոչ հեռու: *Le Strange, The Lands*, p. 290.

104. Խալիդը կոչվում էր Իբն Բարմաք, այսինքն Բարմաքի որդի, քանզի հայրը բուդդայական քուրմ էր Բալխ քաղաքում: Հենց Աբու-լ-Աբբասի օրերից աչքի էր ընկել, իսկ Մանսուր խալիֆայի օրոք, ըստ էության, վարում էր վեզիրի պաշտոնը, որն Աբբասյանների ժամանակ սկիզբ առավ խալիֆայության մեջ: Բարմաքյանները ժառանգաբար վարեցին վեզիրի պաշտոնը, նրա որդին՝ Յահյան, Մահդի (775—785) խալիֆայի վեզիրն էր: Հարուն ալ-Ռաշիդի օրոք հատկապես մեծ հեղինակություն ունեցավ Ջաֆարը՝ Յահյանի որդին: 803-ին Հարունը այլևս չհանդուրժելով այս պարսիկ շիայական հզոր վեզիրական ընտանիքի վերելքը, գլխատել տվեց Ջաֆարին, իսկ Յահյանին ու նրա մյուս որդուն՝ Ֆադլին, բանտարկեց և նրանց առասպելական հարստությունը հարքունիս գրավեց:

105. Խաթիլը (خاتيل), այսինքն՝ լիտրը, Իրաքում մոտավորապես 130 դիրհեմ էր (406,25 գրամ):

Хинц, *Меры и веса*, стр. 37.

106. Մուհասսիբ էր կոչվում (مخضيب) այն պաշտոնյան, որ խալիֆայության քաղաքներում հսկում էր շուկաների ու բարոյականության վրա և համապատասխանում ընդհանրապես ոստիկանապետ հասկացությանը: Հսկում էր կշիռների ու չափերի վրա, արգելում գինի խմելը, գինի վաճառելը: Գոյություն ունեցավ թե՛ Աբբասյանների ու ճգնաժամայինների օրոք, թե՛ արաբական Իսլամիստիկայում (Անդալուս):

107. Խուզարի (خوزارى) պարսկերեն բառ է. նշանակում է օրավարձով աշխատող բանվոր:

Աստարխան հորեզմցին խազարների մեծ հեղինակություն վայելող զորավարներից էր, որը կոչվում էր նաև Խաստարխան, իսկ Ղևոնդի մոտ՝ Աժթարխան:

Ղևոնդ, էջ 163:

Артамонов, История хазар, стр. 244—246.

108. Արբասյանների օրոք և ընդհանրապես մահմեդական պետություններում Բայտ ալ-մալը՝ դրամի տունը (ديت المال) արքունի գանձարանն էր, ուր կուտակվում էին երկրի տարբեր մասերից հավաքված հարկերը: Դանձարանը գտնվում էր հարկային դիվանի ձեռքում (դիվան ալ-խարաջ), որի պետը՝ սահիր ալ-խարաջը, վեզիրից հետո ամենակարևոր անձնավորությունն էր թե՛ Օմայանների, թե՛ Արբասյանների օրոք: Կար նաև տեղական գանձարան ամեն մի նահանգում, ինչպես, օրինակ, Դվինում:

109. Դաբիկը գտնվում էր Ասորիքի հյուսիսում:

110. Վերահսկող դիվանը (ديوان الامداد) կամ الامداد ասկում էր պետության դրամական ծախսերի վրա, որոնք տարբեր նպատակների էին հատկացվում:

Meq, Мусульманский ренесанс, стр. 70.

111. Խալիֆայության մեջ կանոնավոր զորքը (չունդ), որը վարձ (ոռճիկ) էր ստանում, կոչվում էր վարձատրված (مؤقتين), կանոնավոր վճարված, իսկ կամավոր (مضطربون) էին կոչվում այն ռազմիկները, որոնք վարձ ստանում էին սոսկ ծառայության ժամանակ: Սրանք հավաքվում էին անապատի բեդևիներից, գյուղացիներից և քաղաքային ռամիկից:

Hitti, History of the Arabs, p. 327.

112. Տաճատ հայազգի պատրիկը (طاذاالا، منى المطريق) կամ Տաճատ Անձևացին, որը կոչվում էր բյուզանդական զորքի շարքերում, Իրինե կայսրուհու հետ ունեցած տարաձայնության պատճառով արաբների կողմն անցավ և արաբական զորքի հրամանատար Հարունը (հետագայում խալիֆա) սիրով ընդունեց նրան: Տաճատը նշանակվեց Հայոց իշխան, սակայն նրա և ոստիկան Սամանի միջև կային թշնամական հարաբերություններ, որոնց զոհ դարձավ նա:

Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Հայոց իշխանը արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում, ՊԲՀ, 2, 1964, էջ 127:

113. Լևոն Դ կայսրը (775—780) մեռավ 780 թվականի սեպտեմբերի 8-ին (История Византии, II, стр. 60): Հստ Իրն ալ-Ասիրի, այս հարձակումը տեղի ունեցավ 782-ի սկզբին, երբ արդեն կայսեր այրին՝ Իրինեն (Աուգուստա) իշխանությունն իր ձեռքն էր վերցրել: Իրինեի և Ռաշիդի միջև կնքված պայմանագրի համաձայն Բյուզանդական կայսրությունը պարտավորվում էր տարեկան 70 հազար ոսկեդրամ վճարել խալիֆայության:

114. Նիկեփոր կայսրը (802—811) կարծվում է, որ արաբական ծագում ունի և նրա նախահայրն էլ է դարում Բյուզանդիայի կողմն անցած Զաբալան՝ քրիստոնյա Ղասսան ցեղից:

Hitti, History of the Arabs, p. 300 (n. 2)

115. Ասհաբ ալ-քահֆ (اصحاب الكهف) կամ քարայրի մարդկանց զրույցը շատ տարածված է արաբ մատենագրության մեջ: Սա ծագում է Արևմուտքում հայտնի «Նփեստսի յոթ քնածները» կոչված ավանդությունից և հիշատակվում է թե՛ Ղուրանում, թե՛ յաբար մատենապիրների մոտ:

Փոքր Ասիայի մի հեթանոս քաղաքում մի խումբ քրիստոնյա երիտասարդներ մերժելով հեթանոսական հավատալիքները, քաշվում են մի քարայր և քնում: Մոտավորապես երեք հարյուրամյակ անց նրանք զարթնում են և իրենցից մեկին ուղարկում քաղաք հաց գնելու: Հացթուխը զարմանում է, տեսնելով այն հին դրամը, որ տալիս է երիտասարդը: Ամեն ինչ պարզվում է և քանի որ քրիստոնեությունը արդեն տարածված էր, բոլորը ուրախանում են: Քարայրի մոտ հետագայում եկեղեցի է կառուցվում:

A. J. Wensinck, Ashab al-Kahf, Enc. of Islam, 1913, I, p. 478—479.

116. Կոստանդին Զ կայսրը կուրացվեց և մայրը՝ Իրինեն, 797-ի օգոստոսի 15-ին հռչակվեց միահեծան կայսրուհի: Իրն ալ-Ասիրն այս դեպքը դնում է հիշրի 182 թվականի (798—799) տակ, որը թյուրիմացութուն է:

История Византии, II, стр. 63.

117. Ըստ մահմեդական իրավագիտության (ֆիկհ) ոչ մահմեդական ազգաբնակչութունը (զիմմի) պակաս իրավունքներ պետք է ունենար, քան մահմեդականը: Հրեան, քրիստոնյան, զրադաշտականը լիիրավ չէին, նրանք չէին կարող պետական բարձր պատոններ ստանալ, բանակի շարքերում բարձրանալ, ինչպես նաև պետք է զգեստներով տարբերվեին: Այս երևույթը շեշտված ձևով երևան եկավ Աբբասյանների օրոք:

Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Հայ ժողովրդի իրավական վիճակը խալիֆայության տիրապետության ներքո, «Արաբեր», 4, 1975, էջ 74—87:

A. Fattal, Le Statut legal des non-musulmans en pays d'Islam, Beyrouth 1958.

A. Tritton, The Caliphs and their non-muslim subjects, London, 1970.

118. Սա Ստավրակիոս կայսրն է, որը նույն 811-ին մեռավ, ծանր վիրավորված լինելով բուլղարների հետ կովի ժամանակ: Նրան հաջորդեց Միքայել Թանգարեն (811—813):

История Византии, II, стр. 68.

119. Թյուզանդիայի Լևոն Ե Հայկազն կայսրն է (813—820):

120. Խուլամյան շարժումը, որը գլխավորում էր Բարեկը, երկար ժամանակ (816—837) անհանգստացնում էր Աբբասյաններին: Բարեկի շարժումը ոչ միայն մասամբ ասարակության ճնշված խավերի ընդվզումն էր խալիֆայության դեմ, այլև միաժամանակ կանի բնիկ իրանալեզու բնակչության) դիմադարձությունն էր դրսից բերված մահմեդական և արաբական նորամուծություններին: Խուլամյաններն իրենց գաղափարախոսության և արաբական նորամուծություններին: Խուլամյաններն իրենց գաղափարախոսությամբ կապված էին Սասանյան շրջանի մազդակյան շարժման հետ:

И. П. Петрушевский, К истории маздакитов в эпоху господства ислама. Народы Азии и Африки, № 5, 1970.

121. Մեծ չափի կաֆիզը (ցորենի չափ է) Իրաքում կշռում էր 48, 75 կիլոգրամ, իսկ փոքրը՝ մոտավորապես 24,108 կիլոգրամ:

Хинц, Меры и веса, стр. 50—52.

122. Կուռա բերդը գտնվում էր Կապադոկիայի կողմերում: Հավանաբար Սունդուսը ևս այդ կողմերում էր: Սինադը պետք է լինի Սինադան, որը գտնվում էր Ամորիոնից ոչ հեռու:

Honigmann, Die Ostgrenze, S. 45, 135.

123. Անթիզու բերդը գտնվում էր Կապադոկիայում:

Honigmann, Die Ostgrenze, S. 46.

124. Թյուզանդիայի Թեոֆիլ (Թեոփիլոս) կայսրը (829—842):

125. Շի ադա (شادا) նշանակում է վկայություն, այսինքն մահմեդականի հեռակալ խոսքերը. «Չկա աստված բացի ալլահից և Մուհամմադը նրա մարգարեն է»:

126. Մանի (مانی) նշանակում է սատանա:

127. Տարուիյան (تارويان) մահմեդականների ուխտագնացության ութերորդ օրն է:

128. Արնա (ارنا) բառացիորեն՝ որդիներ: Նշանակում է արաբ հոր և սլաբսիկ մոր զավակներ: Այսպես էին կոչվում Եմենում հաստատված պարսիկների հետնորդները: Աբբասյանների օրոք նոր հարստության առաջին հետևորդները կոչվում էին «նոր կոչի որդիներ»:

129. Բնագրում կա **كامل**, որը նշանակում է՝ քեղ ենք կանչում, ապավինում: Այս արտահայտությունը օգտագործվում է կրոնական արարողության ժամանակ, երբ դիմում են Աստծուն:

130. **كامل** (كامل) լեռնային հետախույզ, լրտես: Մագում է պարսկերեն քուհ (լեռ) բառից:

131. Բնագրում **كامل** չոր քաղցրահաց, իսկ **كامل** նշանակում է ցորենի կամ գարու ապուր:

132. Բաբեկի (Բաբան) շարժումը բարդ էր և հակասական, եթե մի կողմից դա բողոք էր խալիֆայության բռնության դեմ, ապա մյուս կողմից ինքը՝ Բաբեկը, հաճախ էր ամենադաժան ձևով ասպատակում, կոտորում ու կողոպտում մերձակա հայկական գավառները: Բավական է միայն հիշել Գեղարքունյաց գավառում 15 հազար բնակչության կոտորածը և Մաքենոց վանքի կողոպուտն ու հրկիզումը (Ստեփանոս Օրբելեան, Տփղիս, 1911, էջ 159):

Ինչ վերաբերում է արաբ պատմիչի սույն վկայությանը, ապա դա արդեն ցույց է տալիս նրա բարոյական կերպարը, որպես արվածախնդիր ավազակի:

133. Այս տողը ժուզեի մոտ սիուալ է թարգմանված: Ըստ նրա՝ обратившись к призренному Ибн Сумбату выругал его и сказал ему... (Тарих ал-Камил, 1940, стр. 50).

Հավանաբար, ապստամբության ղեկավարի թշնամուն անպայման վատ ածական տալու մարմաշով նա ուշադրություն չի դարձրել, որ **كامل** (վատ, արհամարհելի) ածականը վերաբերում է Բաբեկի խոսքերին (վատ խոսք) և ոչ թե Սահլին:

134. Սահլ իրն Սինբաթը կամ Սունբաթը (**سبل بن سنباط**) հայ պատմիչների մոտ հայտնի է որպես Սահլ Սմբատեան, իսկ արաբ պատմիչները շատ հաճախ նրա անվանը կցում են ալ-արմանի՝ հայազգի բառը: Ն. Ադոնցը և ուրիշներ կարծում են, որ նրա հայրը՝ Սմբատը, Բագրատունի է:

Նրա մասին տե՛ս.

Ն. Ադոնց, «Պատմական ուսումնասիրություններ», Փարիզ, 1946, էջ 134—136:

V. Minorsky, Sahl ibn Sunbat of Shakki and Arran, Caucasia, IV, BSOAS 1953, XV 3.

Թ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X—XVI դդ., Երևան, 1975, էջ 50—64:

135. Պատրիկության թագ (**تاج الطليحة**) ստանում էր նաև Հայոց իշխանը, մալականդ է դարում:

136. Իսա իրն Յուսուֆ իրն Իսթիֆանուսը (**اصطغانوس**) Արցախի հարավի՝ Դիզակի իշխանն էր, որը հայկական աղբյուրներում կոչվում է Ծսայի Աբու Մուսե (Ապումուսե): (Տե՛ս Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Պետերբուրգ, 1887, էջ 191):

Թարարին, որից քաղել է Իրն ալ-Ասիրը, նրան կոչում է Իսա իրն Յուսուֆ իրն Իսթիֆանուս, սակայն մեկ անգամ, երբ հիշատակում է 238 թվականին (852—853) Բուղայի գերի տարած նախարարներին, հիշում է նրան որպես «Իսա իրն Յուսուֆ իրն ուխտ Իսթիֆանուս», այսինքն Իսթիֆանուսի քրոջ որդի: (Tabari, Tarikh, IX, 193):

Սրան համապատասխանում է Մովսես Կաղանկատվացու այն տեղեկությունը, թե երբ Արցախում սպանեցին Ստեփանոս Աբլասադին, գավառին տիրացավ «Յիսայի անուանեալն Աբու Մուսե... քեռորդի Աբլասադայ»: Մովսեսի Կաղանկատվացույ Պատմութիւն, Տփղիս, 1912, (հ. Գ, գլ. Ի):

Ծսային հզոր իշխան էր և Բուղայի արչավանքի ժամանակ կատաղի դիմադրություն ցուցաբերեց Քթիշ (Գտիշ) ամրոցում, թշնամու հարձակումները 28 անգամ ետ մղելով:

Վերապես խալիֆայի հատուկ գրությամբ նա ամրոցից իջավ ու միացավ Սամառա տար-վող նախարարների խմբին:

Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանութունը, էջ 62—63:

137. Բնագրում եղած **احيا** ազատներ բար ուղղակի թարգմանութունն է պարսկերեն **داجا** բառի, որը հայերեն նույնությամբ օգտագործվում է՝ ազատ Ազատ էր կոչվում հողատեր ազնվականութունը, մանավանդ մանրը, որի պարսկերեն «դեհկան» հոմանիշը նույն տեղում կա:

138. Բնագրում՝ **دا**, որը նշանակում է բնակարան, կացարան, բայց տվյալ դեպքում արթունի պալատ է նշանակում:

139. Արաբերեն **نشاح**, նշանակում է սուր կամ սուսերակալ (լանջագոտի):

140. Արաբերեն խայթ (**خياط**) նշանակում է դերձակ:

141. Մուհամմիրաները (կարմրազգեստներ) Բարեկի խուռամյաններն էին, որոնք սարտությունից հետո. Ատրսպատականից փախել էին Փոքր Ասիա, կովելու խալիֆայության թշնամի Բյուզանդիայի հետ:

И. И. Петрушевский, Ислам в Иране в VII—XV вв., Ленинград, 1966, стр. 248.

142. **العامه** (հասարակաց տուն) նշանակում է խալիֆայական ան պալատը, ուր պետական գործերն էին որոշվում: Նույն ձևով կար նաև **الخلافه** խալիֆայական տուն (պալատ) և **الامارة** կառավարչի տուն (պալատ):

143. Վակֆ (**وقف**) նշանակում է վաճառքն արգելված կալվածք, ունեցվածք, որն իր ձեռքում ունեցողը կարող էր միայն հասույթից օգտվել, բայց չէր կարող այն օտարել: Վակֆ են կոչվում ան հողերը, որոնք բարեգործական նպատակներով առհավետ նվիրված են մահմեդական կրոնական հաստատություններին: Վակֆ էին համարվում նաև քրիստոնեական վանքապատկան կալվածքները: խալիֆայության ժամանակ վակֆ էին համարվում նաև այն հողերը, որոնք խալիֆայության կողմից բռնի կամ պայմանագրով վերցված էին նախկին տերերի ձեռքից, այն պայմանով, որ վերջիններս մնալով իրենց հողերի վրա, օգտագործեն այն վճարելով հողահարկ (խարաջ): Այս կարգի հողերը պետական էին և ենթարկվում էին գանձարանին (բայտ ալ-մալ):

Մալիքի դպրոցի իրավագետները Հյուսիսային Աֆրիկայում վակֆի համար օգտագործում էին հարու (**حسرة**) բառը:

W. Heffening, Wakf, Shorter Enc. of Islam, 624—628.

144. Մաուլա (**مولى**) հոգնակի՝ մավալի (**مواالي**) ունի իրար նախադրյալ երկու իմաստ: Նախ նշանակում է տեր և ասվում է նույնիսկ այլահին: Բառի մուս իմաստն է ազատագրված ստրուկ: Այդպիսին էին, օրինակ, է դարում գերի ընկած, ստրկացված օտարները, որոնք մահմեդականութունն ընդունելով դառնում էին որևէ ցեղի մաուլա՝ հովանավորյալ, ազատագրված ստրուկ:

A. V. Kremer, Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen, Wien 1875, S. 155.

145. Մարջ ալ-Ուսկուֆը գտնվում է Կիլիկիայում Պոտանդոն գետից արևմուտք: *Le Strange, The Lands*, p. 138.

146. Մոսուլը գտնվում է Տիգրիս գետի արևմտյան ափին՝ Նինվեի ավերակների դիմաց:

Արաբները այն գրավեցին 641-ին և դարձրին նոր նվաճված Ադիաբենե նահանգի (Դիար Ռարիա) կենտրոն, իսկ հետագայում նաև ամբողջ Զադիրայի կենտրոն: Նվաճումից անմիջապես հետո արար գաղթականներ հաստատվեցին քաղաքում, որոնք հողեր ստացան նրա շրջակայքում: Ընդհանրապես ամբողջ գավառում հաստատվեցին Ռարիա

157. Տարունը (. . .) այս շրջանում բացառիկ նշանակություն ստացավ, քանի որ Հայաստանի և ամբողջ Արմինիայի իշխանաց իշխանի գլխավոր տիրույթն էր և այստեղ էր նրա նստավայրը:

158. Աղբակը (. . .) Արծրունիների տոհմական ժառանգական ոստանն էր: Այստեղ էր նրանց Աղամակերտ (Հաղամակերտ) կենտրոնը և տոհմական գերեզմանոց Ս. Խաչ վանքը:

159. Աշոտ՝ որդի Համղայի, այսինքն՝ Համազասպի (. . .), Սա Վասպուրականի իշխան Աշոտ Արծրունին է, որը Բագարատ Բագրատունու հետ 850—852 թվականների ապստամբության երկու գլխավոր ղեկավարներից էր: Նկան ամբողջում համառ դիմադրությունից հետո, հանձնվեց արաբներին և տարվեց Սամառա: 859-ին վերադարձավ Վասպուրական, վերստացավ իր հողատիրական իրավունքները և իշխեց մինչև մահը (875):

160. Աբու-լ-Աբբաս ալ-Վարիսին (. . .) Սմբատ Բագրատունին է՝ Հայոց սպարապետը և ժամանակավորապես նաև Հայոց իշխանը: Հայսևի չէ, թե ինչ է նշանակում Վարիսի: Թարթուր մոտ կա ալ-Վասի (. . .): Հավանաբար, ինչ-որ տեղանվան հետ է կապված այս անվանումը:

Tabari, Tarikh, IX, p. 192.

161. Բնագրում կա աչամ (. . .), որը նշանակում է պարսիկ, ինչպես նաև ընդանրապես օտար, ոչ-արաբ:

162. Իբն ալ-Ասիրի Կահիրեի սուլյն հրատարակության մեջ գրված է Մուրկուս (. . .) սակայն այլ հրատարակության մեջ և, մանավանդ Թարթուր մոտ, կա Ռարադ (. . .) այսինքն արվարձան, որը ճիշտ է:

Tabari, Tarikh, IX, p. 192.

163. Մաղրիբ (արևմուտք) անունը տրվում է հյուսիսային Աֆրիկային:

164. Թովմա Արծրունին պատմում է, որ այս կինը գերի տարվելուց հետո ճիշ է քարձրացնում, թե ինքը վայել է միայն արքային (խալիֆային) և իր նպատակին հասնելուց հետո Բուղայի կորստյան պատճառն է դառնում: Տե՛ս Թովմա Արծրունի, էջ 174—175:

165. Այս պատրիկը Գարդմանի (. . .) Կարիճ իշխանն էր:

166. Իրականում Քթիշ (. . .) ամբողջի առջև Բուղան հաջողության չհասավ: 28 անհաջող հարձակումներից հետո, ամբողջ անառիկ մնաց: Միայն խալիֆայից հրովարտակ ստանալուց հետո, Եսայի Ապու Մուսնն իջավ բերդից և Բուղայի հետ գնաց Սամառա:

Թովմա Արծրունի, էջ 178—185:

167. Այս դեպքում պատմիչը տալիս է նախկինում Աբու-լ-Աբբաս անվամբ հիշված Սմբատ սպարապետին. իսկական անունը Սմբատ որդի Աշոտի (. . .):

168. Արցախի իշխան Սահլ Սմբատյանի որդի Հովհաննես Մուավիան է (. . .), որը գերի տարվեց Սամառա:

Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 73—74:

169. Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանին խալիֆայության պատմության մեջ դիրքի հասած բացառիկ հայ գործիչներից է: Նշանավոր դարձավ Բյուզանդիայի դեմ մղած պայքարով: Ուներ կալվածներ Աղձնիքի կողմերում և հավանաբար այդ նահանգի հալ նախարարներից էր (մահմեդականացած), Եղել է նաև Արմինիայի ոստիկան:

170. Բյուզանդիայի Միքայել Գ (842—867) կայսեր իշխանության սկզբնական շրջանում երկիրը կառավարում էր նրա մայրը՝ Թեոդորան:

171. Խաղիմ (. . .) նշանակում է ներքինի և ծառա:

Meq, Мусульманский ренесанс, стр. 279—280.

172. Շիմշաթը (شمشاط) Մոսկաց թագավորության մայրաքաղաքներից Արշամաշատն էր, որը միջնադարում մի ավան էր ու կոչվում էր Աշմուշատ (արաբ. Շիմշաթ)։

173. Ուշրը (عشور), այսինքն՝ տասանորդը, հողահարկի թեթև տեսակն էր։ Ուշր էին վճարում մահմեդական հողատերերը, սահմանամերձ շրջանների բնակիչները, ինչպես... օրինակ, արաբաբյուզանդական Սահմանային գոտում։

A. Grohmann, Ushr, Shorter Enc. of Islam, p. 610—611.

174. Աբրիկը (أبريق) պավիլիկյանների Տևրիկե ավանն էր, իբն ալ-Ասիրի մոտ աղավաղվել դարձել է Արին։ Ծիշտ ձևը կա նրա աղբյուր Թաբարու մոտ։

Tabari, Tarikh, IX, p. 207.

175. Կարիբասը (قرباس) պետք է լինի Կարբիաս, (قرباس) Կարբաս, որը Պավիլիկյան շարժման նշանավոր ղեկավարն է։

176. Տիննիսը ծգիպտոսում է. իբն ալ-Ասիրի մոտ աղավաղվելով դարձել է Սիս։

177. Սալսալան հավանաբար նփրկերտից ոչ հեռու մի վայր էր։

178. Աբբասյան պետությունն ունեցավ իր հղորության (750—861) և թուլացման (861—945) շրջանները, որից հետո գալիս է մի շրջան (946—1258), երբ Աբբասյան խալիֆաները մեծ մասամբ սոսկ կրոնական պետեր էին։ Միայն 1132—1258 թթ. նրանց իշխանությունը վերականգնվեց իրաքում։

ա. հղորության շրջան

Աբու-լ-Աբբաս (ալ-Սաֆֆահ)	750—754
Աբու Ջաֆար (ալ-Մանսուր)	754—775
Մահդի	775—785
Հադի	785—786
Հարուն ալ-Ռաշիդ	786—805
Ամին	809—813
Մամուն	813—833
Մուտասիմ	833—842
Ուասիկ	842—847
Մուտավաթթիլ	847—861

բ. թուլացման շրջան

Մունտասիր	861—862
Մուստաին	862—866
Մուտազզ	866—869
Մուհտադի	869—870
Մուտամիդ	870—892
Մուտադիդ	892—902
Մուքտաֆի	902—906
Մուկտադիր	908—932
Կահիր	932—934
Ռադի	934—940
Մուտաակի	940—944
Մուստաթթի	944—946

179. Սակալիբա (صقاليبه) արաբերենում նշանակում է սլավոններ, երբեմն նաև սպիտակամորթ ստրուկներ։

180. Լուլուան մի բերդ էր, որ գտնվում էր Տավրոսյան լեռնաշղթայի Պոտանդոն (Պողանդի) լեռնանցքից այն կողմ (դեպի Փոքր Ասիա), Սաֆսաֆ բերդից հետո։

181. Բաղբշի ու Արզնի տեր Մուսա իրն Զուրարայի որդի Աբու-յ-Մուիզզը (Աբու-լ-Մազրա) իշխում էր միայն Արզնում. նրա մայրը Բաղարատ Բաղրատունու քույրն էր, իսկ ինքն ամուսնացել էր Աթորունի իշխանուհու հետ:

Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արարական ամիրայությունները, էջ 104—105:

182. Իսա իրն ալ-Շայխը և Իսհակ իրն Քունդաշիկը (Քունդաշ) Արմինիայի վերջին ոստիկաններն էին: Իրն ալ-Ասիրը հիշում է Արմինիայի հետևյալ կառավարիչներին (ոստիկաններ): Փոխարքաներին հասարակ ոստիկաններից տարբերելու համար նշում ենք փակագծերի մեջ: Փոխարքաները (Հյուսիսի փոխարքաներ) ընդհանրապես Արմինիայից քացի իշխում էին նաև Ատրպատականի ու Զազիրայի (Վերին Միջագետքի), իսկ երբեմն նաև Սահմանային զոտու վրա:

Մուհամմադ իրն Մարուան (Մրվան) (փոխարքա)	693—709
Աբու Շայխ իրն Արդալլահ	701—703
Մասլամա իրն Արդալ-Մալիք (փոխարքա)	709—722
Օմար իրն Հուրայրա	720—721
Զառահ իրն Արդալլահ ալ-Հաբամի (փոխարքա)	722—725
Հաբիս (Հերթ) իրն Ամրու ալ-Թաի	724—725
Մասլամա իրն Արդ ալ-Մալիք (փոխարքա)	725—729
Զառահ իրն Արդալլահ ալ-Հաբամի (փոխարքա)	729—730
Մասլամա իրն Արդ ալ-Մալիք (փոխարքա)	731—732
Մարուան (Մրվան) իրն Մուհամմադ (փոխարքա)	732—744
Աբու Զաֆար, հետագայում Մանսուր (փոխարքա)	750—754
Յազիդ (Եզիդ) իրն Ուսայդ ալ-Սուլամի	752—754
Հասան իրն Կահթարա	754—759
Հարուն, հետագայում ալ-Ռաշիդ (փոխարքա)	780—786
Յազիդ (Եզիդ) իրն Մազյադ ալ Շայրանի	787—788
Ուրայդալլահ իրն ալ-Մահդի (փոխարքա)	788—791
Յազիդ (Եզիդ) իրն Մազյադ ալ-Շայրանի	799—801
Ասադ իրն Յազիդ ալ-Շայրանի	801—802
Ասադ իրն Շազիդ (երկրորդ անդամ)	809—811
Իսա իրն Մուհամմադ	820—823
Ալի իրն Սադակա, Զուրայկ	824—825
Մուհամմադ իրն Հումայդ ալ-Թուսի	827—828
Աֆշին Հայդար իրն Քաուս (փոխարքա)	835—840
Մուտազզ (փոխարքա)	849—862
Աբու Սաիդ Մուհամմադ ալ-Մարուազի	850—851
Յուսուֆ	851—852
Բուղա	852—855
Ալի իրն Յահիա ալ-Արմանի (փոխարքա)	862—863
Ալա իրն Ահմադ	865—866
Իսա իրն ալ-Շայխ	870
Զաֆար ալ-Մուֆավիդ	875—883
Իսհակ իրն Քունդաշ	879

183. Վասիլ Ա (867—886) կայսրը, ըստ ըյուզանդացի կայսր պատմիչ Կոստանդին Միրանաժնի «Մակեդոնիայից էր, ազգությամբ հայ Արշակունի» (Կոստանդին Միրանաժնի, էջ 33), իրն ալ-Ասիրը նրան կոչում է սլավոնուհու որդի (իրն ալ-սակլարբիյա):

Միջնադարյան պատմական աղբյուրներում և նոր ուսումնասիրություններում տեղեկություններ չկան նրա մոր ծագման մասին: Գուցե այսպես է կոչվել Մակեդոնիայում ծնված լինելու պատճառով, որը սլավոնական բնակչություն ունի:

Ն. Ադոնց, Վասիլ Հայկազն (Մեծագործ կայսր, 867—886), Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիս, 1948:

181. Այստեղ հիշված անունները իրն ալ-Ասիրի մոտ աղավաղված են, մինչդեռ Քաբարու մոտ կան ճիշտ ձևերը: Բազմաբար պետք է լինի Յագաման. Յանադինը՝ Կաբադիկ (Կապադովկիա), իսկ Բաթլիկը՝ ալ-Նաթուլիկ, այսինքն՝ Անատոլիկ, Tabari, IX, 66.

185. Աբբասյան Մուտամիդ խալիֆան Սաջյան Մուհամմադ Աֆշինին նշանակեց Ատրպատականի և Արմինիայի ոստիկան, նպատակ ունենալով իրար դեմ գրգռել Սաջյաններին և նոր թագ ստացած Բագրատունիներին: Այդ ժամանակ, ըստ էության, արդեն չկար Արմինիա ոստիկանությունը, այլ գոյություն ունեին Հայոց թագավորությունը և մանր միավորները: Աբբասյանների նպատակն էր այս ձևով Աֆշինին դնել Հայոց թագավորի վրա հսկողի դերում, մանավանդ նրան էր հանձնարարել նաև Հայաստանի վճարած տարեկան շնչին հարկի վոխանցումը խալիֆայական գանձարան:

Тер-Гевондян, Армения, стр. 240—244.

186. Մլեհ մեծը կամ հայազգի Մլեհը (*مليح الأرميني*) Բյուզանդիայի Ռոմանոս Ա Լեկապենոս կայսեր հայազգի զորավարն էր, որն արաբների դեմ կռվում մեծ քաջություններ գործեց Կիլիկիայում և այլուր, եղել է Լիկանդյան բանակաթեմի ստրատեգ: *История Византия*, II, стр. 190.

187. Աբբասյանների թուլացման շրջանում (861—945) վեզիրները մեծ հեղինակություն ձեռք բերեցին և հաճախ նրանք էին կառավարում երկիրը: Հատուկ էին իրն ալ-Ֆուրատը, Ալի իրն Իսան և ուրիշները:

D. Sourdel, *Le vizirat Abbaside de 749 a 936*, Damas, I, 1959, p. 359—370.

188. Հաջիր (*حاجير*) նշանակում է արգելող կամ պահպան: Մոտավորապես համապատասխանում է սենեկապետի պաշտոնին: Խալիֆայության անկումից հետո առաջացած մահմեդական պետություններում հաջիրը պալատի վերակացուն էր և տնտեսական վերատեսուչը, կամ նույնիսկ հսկում էր զինվորական գործերին (օր. մամլուքյան ճգնաժամում): Սպանիայի օմայյանների մոտ հաջիրը վեզիրի դեր էր կատարում: Այս բառը մտել է հայկական միջավայրը հեջուբ ձևով: Զաքարյաններն ունեին իրենց հեջուբները:

Меу, Мусульманский| Ренесанс, стр. 77, 100, 101.

189. Կարնո քաղաքը (Թեոդոսուպոլիս) թե՛ ձևականորեն մտնում էր Հայոց թագավորության մեջ, սակայն ըստ էության մնում էր Աբբասյան խալիֆայության տրամադրության տակ: Այստեղ կար արաբական կայազոր, որը պետք է պայքարեր Բյուզանդական կայսրության դեմ: Խալիֆայության տարբեր երկրներից մահմեդական կրոնի համար կռվող ռազմիկներ (ղազի) էին զայիս այս նպատակի համար:

Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները..., էջ 158—164:

190. Դումուստուկ (*دمشق*) հունարեն դոմեստիկոս բառից է: Զինվորական բարձր աստիճան էր Բյուզանդիայում: Այստեղ խոսքը Հովհան Կուրկուասի մասին է:

Դարբարա (*دربارة*) խոյի նման պատերազմական մեքենա էր, որի տակ թաքնվում էին քաղաքը պաշարող զինվորները և այն առաջ տանելով խփում էին պարիսպներին՝ փլվածք առաջացնելու նպատակով:

Դվինի վրա այս հարձակումը հայկական աղբյուրներում չի հիշատակվում, սակայն Ստեփանոս Տարոնեցին նշում է, որ 922-ին Հովհան Կուրկուասը հարձակվել էր Դվինի

վրա, ուր նրան դիմադրութիւն էին ցույց տվել Հայոց թաղավոր Աշոտ Երկաթի և Ատրպատականի Աբուք ամիրի միացյալ ուժերը:

Ստեփանոս Տարունցի, «Պատմութիւն տիեզերական», էջ 170:

Minorsky, Studies in Caucasian History, 119.

191. Կայսիկների հողերը (Հարթ, Ապահունիք և այլն), որոնք Հայոց թագավորութեան հետ թուլ էին կապված, հաճախ ասպատակութեան էին ենթարկվում բյուզանդական զորքերի կողմից: Սմբատ Ա թագավորի մահվանից (913) մինչև դարի կեսերը Տարունը, Թեոդոսուպոլիսը և Կայսիկների հողերը, որոնք մտնում էին Բագրատունյաց թագավորութեան մեջ, դարձան բյուզանդական քաղաքականութեան հետաքրքրութեան առարկան: Ի վերջոյ Բյուզանդիան նվաճեց այդ հողերը՝ մոտիկից սպաննալով Բագրատունյաց թագավորութեանը:

Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայութիւններ..., էջ 143—149:

192. Իբն ալ-Դայրանի (Դերանիկի որդի) էր կոչվում Գագիկ Արծրունին:

193. Ատրպատականը Աբբասյան խալիֆայութիւնից անջատվելուց հետո կայուն վիճակ չունեցավ: Տեղական իրանալեզու ազգաբնակչութիւնը չկարողացավ իշխանութիւնն իր ձեռքը վերցնել և ընդհանրապես ոչ մի իշխանական տուն չկարողացավ երկար իշխել (ինչպես, օրինակ, Բագրատունիները Հայաստանում):

Ատրպատականում Ք—ժԱ դարերում իշխեցին թյուրքական ծագում ունեցող Սաշյանները (889—930), ապա սկսեց խառն վիճակ, երբ հանդես եկան Մուֆլիհ ալ-Սաշին, 'Իսյամ իբն Իբրահիմ ալ-Քուրդին, Լաշարին և ուրիշներ: Ապա իշխեցին իրանական (ղեմիկյան) ծագում ունեցող Սալարիները (Մուսաֆիրները) (941—983) և, վերջապես՝ արաբա-քրդական ծագում ունեցող Ռավվադիները (983—1071):

Ատրպատականի բնիկ իրանալեզու բնակչութիւնը, Շիրվանի տեղական իրանալեզու ցեղերի նման, չկարողացավ ստեղծել իր ուրույն մշակույթը և ընդհանրապես ոչ մի ինքնուրույնութիւն չունեցավ: Այս անորոշութիւնը հետագայում նպաստեց թե՛ Ատրպատականի, թե՛ Շիրվանի թյուրքացմանը:

Minorsky, Studies in Caucasian History, 112—113 (n. 2).

Оранский, Введение в иранскую филологию, стр. 239.

194. Վաշմգիրը (Վուշմագիր) Թաբարիստանի և Վրկանի (Ջուրջան) տեր Զէյարիները (927—1090) տոհմից էր, իշխել է 935—967 թվականներին:

Босворт, Мусульманские династии, стр. 135.

195. Դեմիկները (դայլամցիները) Իրանի հյուսիսային Դայլամ նահանգի ռազմունակ բնակիչներն էին: Նրանք հատուկ աշխուժութիւն ցուցաբերեցին ժ դարում, կովելով տարբեր տիրակալների համար: Դայլամից են ծագում իրանական Ջիյարի (927—1090), Սալարյան կամ Մուսաֆիրի (916—1090) և Բուի կամ Բուվայհի (935—1055) տոհմերը, որոնք պետութիւններ կազմեցին Իրանի հյուսիսային և հարավային շրջաններում:

196. Հայագրի Ատոմբ (اطوم الامم) Անձևացյաց Գուրգեն Աբծրունի իշխանի որդի Ատոմն է, որն արաբական աղբյուրներում կոչվում է Աթում իբն Ջուրջին:

The Tajarib al-Umam or History of Ibn Miskawayh, in the Eclipse of the Abbaside Caliphate, London, 1920, I, p. 401.

197. Նասիր ալ-Դաուլան իբն Համադանը Համադանյան տոհմի Ջագիրայի (Մոսուլի) ճյուղից էր: իշխել է 929—969 թվականներին:

198. Մուավին (معاوية) նշանակում է օգնական, փոխանորդ:

199. Մարզուբանը Սալարյան (Մուսաֆիրի) տոհմից էր, 941-ին նվաճեց Ատրպատականը և այս տոհմի իշխանութիւնը հաստատեց: Սալարյանների ժամանակագրութիւնը՝ Ետեկյան է:

Մարզուրան իրն Մուհամմազ 941—957

Ջաստան իրն Մարզուրան 957—960

Իբրահիմ իրն Մարզուրան 960—983

200. Ֆատուա (فتاوى) է կոչվում մահմեդական իրավական (դատական) դեպքերի վճիռը, որը տալիս էր կրոնապետը կամ իրավագետների ժողովը:

D. B. Macdonald, Fatwa, Shorter Enc of Islam, p. 102.

Ինչ վերաբերում է այդ «թաշկինակին», ապա դա անձեռագործ դաստառակն է: Իբն ալ-Ասիրի տեղեկությունները հիմնական դժերով համընկնում ևն իրենից երեք հարյուրամյակ առաջ ապրած բյուզանդացի կայսր պատմիչ Կոստանդին Միրանաձնի տվյալներին: «Քրիստոսի անձեռագործ պատկերի մասին» աշխատության մեջ նա նշում է, որ Եղևսիայում էր պահվում Քրիստոսի՝ Աբգար թագավորին ուղարկած անձեռագործ դաստառակը (պատկերը, թաշկինակը): Նա վարչամակը քսել էր դեմքին և արտատպվել էր դիմապատկերը:

Եվ ահա Ռոմանոս Լեկապենոս կայսրը (920—944) կամեցավ, որ այս մասունքը բերվի Կ. Պոլիս: Նա դրում է Եղևսիա, մեծ խոստումներ տալով, սակայն եղեսացիք մերժում են:

Վերջապես, աշխարհի արարչագործության վեց հազար շոռս հարյուր հիսուներկու թվականին (944) Եղևսիայի ամիրը պատասխանեց կայսրին, սլահանջելով, որ հռոմեացիների (բյուզանդացիների) գործերը շասպատակեն խալիֆայության սահմանամերձ քաղաքները և ազատ արձակեն երկու հարյուր սարակինոս (արաբ) զբրինների, նախկինում առաջարկված արծաթով հանդերձ: Այսպիսով Կ. Պոլիս տարվեց անձեռագործ դաստառակը:

Տե՛ս Կոստանդին Միրանաձին, էջ 189—190:

201. Ռուսների՝ Կիևյան Ռուսիայի (Русь) բնակիչների հարձակման մասին խոսում է նաև Մովսես Կաղանկատվացին, ըստ որի այդ ժամանակ Էրևաց «ի կողմանցն հիւսիսոյ այլադէմ օտարանշան ազգ իմն զոր Ռուզիկ կոչեն»: (Պատմութիւն, հ. Գ, գլ. ԻԲ):

202. Նաիր (ناير) տեղակալ կամ որևէ տիրակալի կողմից նշանակված տեղական կառավարիչ: Մամլուքյան Եգիպտոսում նշանակում էր փոխարքա:

203. Այս փոքրիկ հատվածը շափազանց կարևոր է խալիֆայության երկրներում ռոդատիրության ձևերի զարգացման հարցը ուսումնասիրելու համար: Սա ցույց է տալիս, թե ինչպես պետության քաղաքական կազմալուծմանը զուգահեռ պարզական (իրավական-ճորեն՝ պետական) հողերը և այլ պետական կալվածներ աստիճանաբար անցնում են զորականների ձեռքը, որոնք միշտ չէ, որ կարողանում են ապահովել այն, ինչ անհրաժեշտ էր երկրագործության զարգացման համար: Զինվորական պետերը խլում էին ոչ միայն տերունի, պետական (مملكت), այլև սեփականատիրական (املاك) հողերը:

История стран зарубежной Азии, стр. 146—147.

204. Ավատառու բառի համար բնագրում կա عطب ավատ ստացած անձնապորություն արտահայտությունը: Համապատասխանում է պարսկերեն իկթագար բառին:

205. Ռուքն ալ-Դաուլա Հասանը (947—977) եղել է Բուայի տոհմի Զիրալի ճյուղի տիրակալներից:

206. Հայաստանի թագավորներ ասելով (كوك) պատմիչը նկատի ունի Վասպուրականի գավառների իշխաններին: Այս շրջանում թագավոր՝ մալիք (մելիք) բառն արդեն պարզապես իշխանի նշանակություն էր ստացել: Հետագայում այդ բառը մելիք ձևով պտագործվել է միջակ և մանր իշխանների համար:

207. Բուինների (Բուվայհիների) պետությունը տևեց 935—1055: Այս պարսկական հարստությունը իշխում էր Իրանի գլխի մասին՝ հյուսիսում հասնելով մինչև Ատրպա-

տականի հարավային սահմանը, արևելքում հորասանի արևմտյան սահմանը, արևմուտքում ընդգրկում էր Իրաքը, Բաղդադ քաղաքով, իսկ հյուսիս արևմուտքում հասնում էր Զազիրա:

Նախապես Աբրասյաններին ենթակա էին, բայց 945-ին այս հարստության հիմնադիր 3 եղբայրները (Ահմադ, Ալի, Հասան) գրավեցին Բաղդադը և փաստորեն վերջ տվեցին Աբրասյան խալիֆայության գոյությանը (քաղաքականորեն): Մուհիզ ալ-Պաուլան, Ահմադը և նրա հաջորդները համարվում էին խալիֆայի տեղակալները, սակայն ըստ էության իրականապես իշխանություն ունեին: Այս պետությունն իր հզորության գագաթնակետին հասավ Ադուդ ալ-Պաուլա Ֆեննա հոսրովի (հոսրաու) ժամանակ (949—983), որից հետո անկում ապրեց: 977-ից նրանք կոչվում էին Շահինշահ: Նրանց մայրաքաղաքն էր Շիրազը:

Այս իրանական հզոր պետությունը կործանվեց սելջուկների կողմից 1055-ին:

К. Э. Босворт, Мусульманские династии, М., 1971, стр. 138.

208. Այս դեպքերը տեղի էին ունենում Գագիկ Արծրունու ժամանակ (322 հիշրի՝ 933/934), ուստի և անունը պետք է լինի ոչ թե իրն Պայրանի և իրն Զաչիկ՝ որդի Դերանիկի և որդի Գագիկի, այլ Զաչիկ իրն Պայրանի՝ Գագիկ որդի Դերանիկի, այսինքն՝ իրն (որդի) բառը Գագիկից առաջ ավելորդ է: Գագիկի և Պայսամի հարաբերությունները մասին տե՛ս А. Бюков, Дайсам ибн Ибрахим ал-Курди, Эпиграфика Востока, XI, 1955

209. Համդանիների պետությունը (929—991) հիմնադրվել էր Վերին Միջագետքում, մայրաքաղաք ունենալով Մոսուլը: Այս տոհմը արաբական Տաղիբ ցեղից էր սերում: Նրանք 944-ին գրավեցին Հալեբը և մի նոր ճյուղ հիմնվեց Սայֆ ալ-Պաուլայի կողմից (944—967), որը գոյատևեց մինչև 1003 թվականը: Սակայն Սայֆ ալ-Պաուլայի հաջորդներից Սաիդ ալ-Պաուլան (991—1001) արդեն Եգիպտոսի Ֆաթիմյաններին ենթակա էր:

Սայֆ ալ-Պաուլան արաբների թե՛ քաղաքական պատմության, թե՛ մատենագրության սեջ երևելի անձնավորություն է, որպես Բյուզանդիայի դեմ պայքարում մահմեդականության դատի պաշտպան և միաժամանակ բանաստեղծների մեկնեսա:

Թե՛ Մոսուլում իշխող Նասիր ալ-Պաուլան (929—969), թե՛ Հալեբում իշխող Սայֆ ալ-Պաուլան միջամտել են Հայաստանի քաղաքական դործերին և ներխուժել հայկական բավառները:

M. Canard, Histoire des Hamdanides de Jazirah et de Syrie, Paris, 1958.

M. Canard, Les Hamdanides et l'Armenie, Annales de l'Inst. d'Et. Or. Alger, 1948

210. Երբ իրն ալ-Ասիրը շիշում է, թե Ատրպատականի այս կամ այն անձնավորությունը ապաստանեց Հայաստան, ապա խոսքը Վասպուրականին է վերաբերում, սակայն Մինորսկին կարծում է, որ այս դեպքում Իբրահիմը Դվին էր գնացել: Դա հավանական չէ: Minorsky, Musafirids, Enc. of Islam, III, 744.

Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները, էջ 175—176:

211. Բնագրում գրված է Արմինիա *أرمينية*, բայց պետք է լինի Ուրմիա *أرمينية* քանի որ դա Մարաղայի մոտ էր:

212. Հիշյալ Աբու-լ-Վարդը վերջինն էր Սուլայմ արաբական ցեղի իշխող տոհմից, որը հայ պատմագրության մեջ կոչվում է Կայսիկ և իշխում էր Մանազկերտ, Խալթ, Արածել, Արծկե քաղաքներում:

Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները, էջ 96—100, 143—149:

213. Բանն այն էր, որ Հայաստանի Կորճաթ նահանգի հարավային մասերը ներխուժել էին քրդական ցեղեր և ասպատակ սփռել, իսկ Գագիկ Արծրունին (Վասպուրականի

թագավորը) զսպել էր նրանց և հնազանդեցրել: Պատմիչը Հայաստան ասելով նկատի ունի Վասպուրականը, ուր ամենահարավային մասերում կային հպատակեցված ցեղապետեր: Տե՛ս Վ. Վարդանյան, Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը, Երևան, 1969, էջ 64—65, 69—70:

214. 969-ին Նիկեիոսը կայսեր եղբորորդի Վարդ Փոկասը գրավեց Մանազկերտը և պարիսպները կործանեց:

Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները, էջ 185:

215. Ուղղատ ալ-Դաուլա Աբու Տաղլիբը (969—979) Համղանյանների Մոսուլի ճյուղի ամիրներին էր:

216. Բատը (Բադ) հիմնադիրն է Մրվանյանների ամիրության, որը տևեց 990—1096: Նրանք հաստատվել էին Աղձնիքում (Ամիդ, Նփրկերտ) և նվաճել Վանա լճի հյուսիս արևմտյան շրջանները (Խլաթ): Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները, էջ 193—197:

217. Սամսամ ալ-Դաուլա ալ-Բուայհին իշխել է Նախ Իրաքում (983—987) և ապա Ֆարսում ու Խուզիստանում (990—998):

218. Քունյա (کینیا) է կոչվում որդու անունով կազմված մականունը: Տվյալ դեպքում Բատի որդու անունը եղել է Կունյա:

219. Վարդ ալ-Ռումին Բյուզանդիայի Ժ դարի պատմության մեջ նշանավոր Վարդ Սկլերոսն է, որն ապստամբել էր Վասիլ Բ կայսեր դեմ: Հայ իշխաններից նրան համակիր էին Տարոնի Գրիգոր և Բագարատ Բագրատունիները և Մոկաց Զափրանիկ իշխանը: Սկլերոսի դեմ դուրս եկավ զորահրամանատար Վարդ Փոկասը (Վարդիս իբն Լաուն), որին օգնեց Տայքի կուրապաղատ Դավիթը: Սկլերոսը պարտվեց ու փախավ Բաղդադ, սակայն շուտով հարաբերությունները լարվեցին Վարդ Փոկասի և կայսեր միջև: Սկլերոսը վերադարձավ Բյուզանդիա: Փոկասը Նախ համաձայնության եկավ նրա հետ, ապա բանտարկեց նրան: Ռուսների օգնությամբ Վասիլ Բ կայսրը հաղթեց Վարդ Փոկասին, որն սպանվեց, իսկ Սկլերոսը մեկուսացած վիճակում մնաց մինչև մահը:

История Византии, II, стр. 217—220.

220. Յամին ալ-Դաուլա Մահմուդը Ղազնևի տոհմի ամենից աչքի ընկնող դեմքն է: Արշավեց Հնդկաստան և մեծ նվաճումներ կատարեց: Սկզբում հովանավորեց պարսիկ մեծ բանաստեղծ Ֆիրդուսուն, որը գրեց Շահնամեն, ապա վատ վերաբերվեց նրան և վերջինս ժողրեց նրան իր երգիծական բանաստեղծությամբ:

221. Մաշդ ալ-Դաուլան (997—1029) Բուայհիների տոհմի Ռեյի ճյուղի տիրակալներից էր: Նրա տիրույթները գրավեց Մահմուդ Ղազնևին:

Босворт, Мусульманские династии, стр. 137—138.

222. Օղուզները (արաբ. և պարսկ. ղուզզ) թյուրքական վայրագ ցեղեր էին, որոնց մի մասը Ժ դարում ընդունած լինելով մահմեդականությունը, ներխուժեց իրանական հանգնեցրած Բուխարա և Խորասան: Նրանք սելջուկ տոհմի գլխավորությամբ հրով ու սրով ասպատակեցին և ապա նվաճեցին Իրանը, Հայաստանը և, վերջապես, ամբողջ Առաջավոր Ասիան: ԺԲ—ԺԳ դարերում օղուզ (ղուզզ) անունը ամենուրեք փոխարինվում է թուրքմեն անունով: Պատմագրության մեջ հաճախ նրանց մասին խոսելիս իշխող սելջուկյան տոհմի անունով կոչվում են սելջուկներ:

Օղուզների առաջին արշավանքները Հայաստանում (1016—1063) զուտ կողոպտչական էին և նրանք դեռ հաստատվելու նպատակ չունեին:

Агаджанов С. Г., Юзбашян К. Н., К истории тюркских нашествий на Армению в XI в., Палестинский Сборник, вып. 13(76), 1965.

223. Վահսուդան իբն Մամլանը (1025—1059) Ատրպատականում իշխող Ռավվադյան (քրդացած արաբ) տոհմից էր (984—1071):

224. Աբու-լ-Հայա իբն Ռաբիբ ալ-Պաուլան Ատրպատականի Վահուդան ամիրի քե-
նորդին էր և տիրում էր Բերկրիում:

225. Ալա ալ-Պաուլա Մուհամմադը (1008—1041) Կակուլի կամ Կակուայհի տոհ-
մից (1008—1051) էր, որը ղեկավարեց ծաղում ունեւր և ենթակա էր Ուեյի Բուայհիներին:
Կակուլիներն իշխում էին արևմտյան Իրանում: Մահմուդ 'լազնեի' Ուեյը գրավելուց
հետո, այն անցավ Ալա ալ-Պաուլայի ձեռքը և այդ ժամանակ էր, որ հանդես եկան սել-
ջուկները: Նրա մահվանից հետո հետնորդները սելջուկներին հպատակ դարձան:

226. Սելջուկների տոհմը սերում է Սելջուկից, որը ծառայել է թյուրք խաքանի մոտ:
Նրա որդու՝ Միթայիի, երկու որդիները՝ Տողրուլը (Թուղրիլ (1038—1063) և Չաղրին
արշավանքի ելան ղեկավարան: Սելջուկների առաջնորդութամբ օղուդ-թուրքմեն վայրագ
ցեղերի աղետալի ներխուժումը Իրան և Հայաստան, տիրապետութունը և հատկապես
թյուրքական ցեղերի հաստատվելը Առաջավոր Ասիայում Արևելքի պատմության մեծա-
գույն աղետն էր: 'Իարերի ընթացքում քաղքայելով և թյուրքացնելով իրանական բնակ-
չութուն ունեցող Միշին Ասիայի (Խորեզմ, Ֆերղանա և այլն) մեծ մասը, Ատրպատականը,
'Իրվանը, ինչպես նաև ամբողջ Փոքր Ասիան (հունական և հունացած ազգաբնակչությամբ)
սելջուկյան և հաջորդ գիշատիչ պետութունները մաշեցրին և հյուծեցին Արևելքի հին և
բարձր մշակույթի տեր ժողովուրդներին: Հատկապես Հայաստանի պատմության մեջ
մեծագույն արհավիրքն էր, որը լրիվ հեղաշրջեց նրա պատմության բնական ընթացքը:

Ահա այս աղետալի արշավանքների ղեկավարներից էր նաև Թուղրիլի և Չաղրիի մեկ
ուրիշ եղբայրը՝ Իբրահիմ Յաննալը: Չաղրի բեկի որդու՝ Ալվարսուանի, և սրա որդու՝ Մե-
լիքահի, օրոք նորակազմ պետութունը իր հզորության գագաթնակետին հասավ: Սա-
կան ժԲ դարի սկզբից պետութունը տրոհվեց և սելջուկ տոհմի ճյուղերը իշխեցին նրա
տարբեր մասերում: Դեռ ավելի վաղ գոյութուն ունեին Քիրմանի (1041—1187), Ասորիքի
(1074—1117), Իկոնիայի կամ Կոնիայի (1077—1307) սուլթանութունները:

227. Հետաքրքրական է, որ պաշտոնապես մահմեդական համարվող օղուկների ար-
շավանքներից տուժում էին առաջին ներթին մահմեդական երկրները, որոնց տիրակալ-
ները բողոքում են Տողրուլ բեկին: 'Կերիեսս մի կողմից մեղադրում է օղուկներին, իսկ
մյուս կողմից հանդուգն ոճով այպանում է մրվանյան նասր ալ-Պաուլային (1011—1061),
իշխեցնելով, որ նա իբրև սահմանային ամրության (սադր) հրամանատար պարտավոր է
օղուկներին հանդուրժելու և օգնելու, քանի որ դա անհրաժեշտ էր «անհավատների» դեմ
մղվող պայքարում: Սելջուկները նենգորեն լգտադրծում էին արաբ, պարսիկ, ջուլդ և
այլ մահմեդական ժողովուրդների կրոնական չլրմեռանդութունը, հրահրելով կատաղի
մոլեռանդութուն այլաավատների դեմ:

228. Աբիդ (عبد) ստրուկներ, ծառաներ արտահայտութունը այստեղ ընդհանուր
իմաստ ունի: Տվյալ դեպքում հայկական ծառա բառի նման նշանակում է հպատակ կամ
ստորադրյալ:

229. Բյուզանդիայի Ռոմանոս Գ կայսրը (1028—1034) մեծ բանակ էր հավաքել
Ուսորիք արշավելու նպատակով: Հայերի ամիրը հաշտութուն էր առաջարկել, բայց կայսրը
մերժել էր: 1030 թ. ամռանը կայսրը հարձակվեց: Նրա բանակը նեղվում էր շոգից և
համաճարակներից: Հայերի մոտ կրած պարտութունից հետո սկսեց նահանջը, որը
վերածվեց խուճապահար փախուստի:

Սակայն հաջորդ տարին բյուզանդական բանակը որոշ հաջողութուններ ունեցավ
Ասորիքում, իսկ 1032-ին նվաճեց Նդեսիան:

История Византии, II, стр. 268.

230. Ֆաղուրը (Փատուր) քրդական Շաղաղայան տոհմից էր, որի առաջին ներկայա-
ցուցիչը Մուհամմադ իբն Շաղաղը 951—954 թվականներին իշխում էր Դվինում: Նրա

որդիններն ու թոռները իշխում էին Գանձակում, Անիում և այլ վայրերում: Նրա թոռ Արու-
-լ-Ասվարը իշխում էր Դվինում (1022—1049), Բագրատունյաց թագավորության վերջին
չրչանում և Գանձակում (1049—1067):

Հիշյալ Ֆադլունը Ֆադլ Ա-ն է (985—1031), որն իշխում էր Գանձակում:

Վ. Մինորսկին նշում է, որ այս բնագրում «*الخ*» խազարները բառի մեջ կետադրման
սխալ կա և պետք է լինի «*خ*»՝ «Ջուրդ» վրացիք, քանի որ ժԱ դարում այլևս խազարներ
չկային այդ կողմերում:

Minorsky, Studies in Caucasian History, 40—45, 42 (n. 3).

231. Բանն այն է, որ մեր պատմիչը թեև խոստացել է հիշրի 580 թվականին հիւ-
տակել Սասունցիների բերդերի գրավումը մահմեդականների կողմից, սակայն զարմանա-
լիորեն այդ տարվա դեպքերին հատկացված բաժնում նման տեղեկություն չկա:

232. Ռաիյյա (راية) նշանակում է հոտ, հպատակներ, նախապես ալդ բառը
նշանակել է ընդհանրապես հպատակ աշխատավոր ժողովուրդ, բայց հետագայում, մա-
նավանդ ուշ միջնադարում, այդ բառը ուայաթ ձևով օգտագործվում էր ոչ մահմեդական
հպատակ ժողովուրդների համար:

Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. Դ, Երևան, 1972, էջ 280—285:

233. Աբխազաց և Վրաց թագավոր Բագրատ Դ-ի (1027—1072) Տփղիսը գրավելու
համար կատարած արշավանքի մասին Վրաց Տարեգրությունը վկայում է, որ քաղաքը
երկու տարի պաշարելուց հետո հաշտություն կայացավ Բագրատ Դ-ի և Տփղիսի ամիր
Ջաֆարի միջև:

Histoire de la Géorgie, SPb., 1849, t. I, p. 317.

Minorsky, Studies in Caucasian History, p. 57.

234. Մա վարա ալ-նահր (ماوراءالنهر) կամ անդրգետյան նահանգ, այսինքն
Ամու Դարիա (Ջայհան Oxus) գետից այն կողմ գտնվող միջինասիական նահանգները
(Transoxiana): Խորասանից մտնելով այս շրջանները, արաբները աստիճանաբար (մինչև
Վ դարի կեսերը) նվաճեցին իրանական ժողովուրդներով բնակեցված այս երկիրը: Այս-
տեղ առաջին հերթին պետք է նշել Սուլդըր (Սոգշիանա) իր Բուխարա և Սամարկանդ
քաղաքներով և Խորեզմը: Այս իրանական նահանգների քաղաքակրթության յավագույն
վկայությունն են Փենչիքենդի պեղումների արդյունքները:

Սակայն մահմեդականության տարածումը և մանավանդ օղուզ (թուրքմեն) ցեղերի
ներխուժումը կերպարանափոխեց Մավարաաննահրը, որը հենարան դարձավ հիշյալ ցե-
ղերի՝ դեպի Իրան և Առաջավոր Ասիա կատարած ավերիչ արշավանքների: Սուլդըր և Խո-
րեզմի իրանական բնիկ ժողովուրդները թույլ գտնվեցին ներխուժող բարբարոս տարրի
առջև և Մավարաաննահրի զգալի մասը ժամանակի ընթացքում թուրքացավ:

Hitti, History of the Arabs, 200—210.

Орхакский, Введение в иранскую филологию, стр. 236—243.

235. Պատմիչը տարբերում է Արզան ալ-Ռումը և Կալիկայան, այսինքն Արծնը և
Կարնո քաղաքը (Թեոդոսուպոլիս): Սակայն նույն ժամանակ, երբ սելջուկները կործա-
նեցին Արծնը, որի մասին իրն ալ-Ասիրը չի խոսում, Արզան ալ-Ռում անունը տրվեց
հենց Կարնո քաղաքին:

236. Պատմիչի հիշատակած Աբխազների թագավոր Կարիթը (خ : վրաց իշխան
Լիպարիտն է: Ըստ երևույթին պետք է լինի لغاریط (Լիֆարիթ):

Սելջուկները մտել էին չայաստան 1047-ին, ապա կրկին ներխուժեցին 1048-ին,
երբ տեղի ունեցավ Կապուտոու բերդի մոտի ճակատամարտը, որը նկարագրում են Արիս-
տակես Լաստիվերտցին և իրն ալ-Ասիրը:

Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, Գ, 39—46:

237. Թուղրիլ բեկի կողմից Մանազկերտի պաշարումը և նրա անհաջողությունը այդ քաղաքի պարիսպների մոտ. պատկերավոր ձևով նկարագրված է Մատթեոս Ուռհայեցու մոտ: Երբ Թուղրիլը շկարողացավ գրավել հերոսաբար պաշտպանվող Մանազկերտը, պաշտպանները թնամուն ծաղրելու համար քարանետ մեքենայի միջոցով մի խող գցեցին նրա առև և պարսպի վրալից գոռացին՝ «առ այս խողը քեզ կին և մենք Մանազկերտը քեզ օժիտ կտանք»: Թուղրիլը խայտառակված հեռացավ Հայաստանից:

Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 118—122:

238. Ամիր ալ-ջուլուշ (բանակի հրամանատար) Բաղրը հայտնի է որպես Բաղր ալ-Գամալի (Զամալի): Սա մահմեդականացած հայ մամուլը էր, որը Ասորիքում պաշտոն ստացավ, ապա դարձավ Եգիպտոսի Ֆաթիմյան խալիֆայի վեզիրը: Նրանից հետո վեզիրության պաշտոնը վարեցին որդին՝ Աֆղալ Շահնշահը, և ապա թոռը՝ Ահմադը: Գ. Մարլյան, Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, էջ 23—36:

239. Նակիր (نقيب) նշանակում է ազնվականության գլուխ, խալիֆայական տոհմի պետ:

240. Ամիդ (اميد) նշանակում է պետ, կառավարիչ: Հաճախ օգտագործվում է անձնանունների մեջ՝ Ամիդ ալ-Գաուլա (տերության վերակացու), Ամիդ ալ-դին (հավատի վերահսկիչ) և այլն:

241. Սովորաբար կարծվում էր, որ Ալփարսյանի արշավանքը Անի (1064) տեղի էր ունեցել Ուտիքի վրայով դեպի Տաշիր, Զավախք ու Շիրակ, ինչպես այդ մատնանշում են Մատթեոս Ուռհայեցին և վրաց տարեգրությունը (Քարթլիս ցխովրեբա): Սակայն Իրն ալ-Ասիրի տեղեկությունները միանալով այ: աղբյուրների վկայություններին, պարզում են, որ Ալփարսյանն ինչը իրոք գնաց այդ ճանապարհով, սակայն որդին՝ Մելիքշահը, և վեզիրը՝ Նիդամ ալ-Մուլքը, իրենց զորքով գնացին Նախճավան—Սուրմարի—Մարմաշեն ճանապարհով և վերջում երկու բանակները միանալով ուղղվեցին Անի:

Անիի գրավումը իր ժամանակին ամբողջ Արևելքի համար նշանավոր իրադարձություն է եղել, քանի որ համարվել է բացառիկ կերպով անառիկ քաղաք: Այդ մասին խոսել են Վալ (Հաստիվերտցի, Ուռհայեցի), հույն (Սկիլիցես, Ատտալիատես), սրբաբ (Իրն ալ-Ասիր, Սադր ալ-Դին ալ-Հուսայնի, Իսֆահանի-Բոնդարի, Իրն ալ-Զաուզի և այլն) և ասորի (Բար Հեբրեոս) պատմիչներ:

Մ. Զամյան, Պատմութիւն Հայոց, Բ, 977:

F. Tournebize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Paris, 1900, p. 133.

Մանանդյան, Քննական տեսություն, Գ. էջ 54—61:

M. Canard, La campagne arménienne. p. 239—259.

Ս. Բոռնազյան, Հայաստանը և սելջուկները, էջ 96—124:

242. Նիզամ ալ-Մուլքի և Մելիքշահի գրաված առաջին ամրոցը, ինչպես նաև Սուրմարիից հետո նպասվածը, որոնց անունները Իրն ալ-Ասիրը և սալիս, ըստ է. Հոնիդամանի պետք է լինեն Անբերդը և Սուրբ Գրիգորիոսը, իսկ ըստ Յ. Մարկվարտի. պետք է լինեն Բշնին և Կաղզվանը:

Honigsmann, Die Ostgrenze. 187

Markwart, Osteuropaische, 12).

243. Մարիամ Նիշինը (مریم نیشین) ակներևորեն Մարմաշենն է: Ն. Մառը այն նույնացնում էր Անիի հետ, սակայն Յ. Մարկվարտը կոահեց, որ դա պետք է լինի Վահրամ Պահլավունու կողմից կառուցված Մարմաշենի ամրակուռ վանքը:

Ինչ վերաբերում է Մարմաշեն անվան ստուգաբանությանը, ապա դա ծագում է ոչ թե Մարմարաշեն, այլ Մարիամաշեն ձևից: Ինչպես երևում է վանքի արձանագրությունից,

դառուցմանը եռանդուն մասնակցություն է ունեցել «Ափխազաց և Հայոց թագուհի» Մարիամը՝ Սենեքերիմ Արծրունու դուստրը:

Մանանդյան, Քննական տեսություն, Գ, 54—61:

244. Թեև Սեն Մարտենը և Յ. Մարկվարտը Սարիզ Շահը (*شاه ساریز*) Սպիտակ քաղաք) նույնացնում են Ախալքալաքի հետ, այսուհանդերձ, ավելի հավանական է է. Հր. Երզմանի ենթադրությունը, թե դա Մարմաշենից հյուսիս գտնվող Տետրի ծխենն է:

St. Martin, Memoires, I, 84, II, 227.

J. Markwart, Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaukasien, Wien, 1928, 48, 51—54

Honigmann, Die Ostgrenze, 187.

245. Այս *الاعلاق* (Աալ լալ) անունը, որն աղավաղված ձևով է դրված Իբն ալ-Ասիրի մոտ, թյուրիմացությունների տեղիք է տվել:

Եթե նկատի ունենանք, որ Սսդր ալ-Դին ալ-Հուսայնին նույն դեպքերի մասին պատմելիս այդ անունը տալիս է *اعلاق* (Աղաք լալ) ձևով, արդեն երևում է, որ խոսքը Ախալքալաքի մասին պետք է լինի, մանավանդ, որ սելջուկների կողմից Ախալքալաքի գրավման մասին իրոք խոսում են Մատթեոս Ուսհայեցին և վրաց տարեգրությունը:

Հավանաբար, յարաբական նախնական ձևը սիտի եղած լինի *اقلاق*

Sadrudin el-Huseyni, Ahbar ud-Devlet is Selcuklyje, Ankara, 1943, p. 25.

Մատթեոս Ուսհայեցի, Ժամանակագրություն, 144.

Histoire de la Georgie, I, St.-Petersbourg, 1849, p. 327.

246. Դարիլ (կամ Դասիլ) Ուարդա (*ورد*) և Նուրա (*نور*) վայրերը դեռ անորոշ են: Սեն Մարտենը ենթադրում էր, որ դրանք պետք է լինեն Վարդաշեն և Լոռի: Է. Հոնիգմանը գտնում է, որ դրանք անորոշ վայրեր են Կարս գետի Չլզըը լճի ակունքի մոտ, իսկ Յ. Մարկվարտը հիշադրում է. որ բոսնիք ս. և տք է լինել: Վարդաշեն և Նուրաշեն:

Այս տեղանունները նույն ձևով հիշատակվում են նաև Սսդր ալ-Դին ալ-Հուսայնիի մոտ և հրատարակիչ Մ. Իկրալը տողատակում ենթադրում է, որ դրանք (առաջին մասում) կարող են լինել Դարիլ (*دریل*) և Բարդաս (*برداس*) անունները: Սա թեև գրության ձևով հավանական է, սակայն այդ քաղաքները՝ Դվին և Պարտավ, շատ հեռու են Կարսի կողմերից:

Honigmann, Die Ostgrenze, s. 188.

Markwart, Osteuropaische, s. 122

Markwart, Sudarmenien, s. 27—28.

Sadrudin el-Huseyni, p. 26.

247. Պատմիչի այն հեքիաթանման խոսքերը, թե Անիի պարսպից մի մեծ կտոր փուլ եկավ առանց պատճառի, բացատրվում են Մատթեոս Ուսհայեցու հավաստի տեղեկություններով: Ըստ վերջինիս, Ալփաբախը արդեն հուսահատվել էր Անիի գրավելուց և ահա այդ ժամանակ քաղաքի իշխանավորները՝ Բագարատը և Գրիգոր Բակուրյանը թողեցին ժողովրդին ու քաշվեցին միջնաբերդ: Ժողովուրդը խուճապի մատնվեց, իսկ թշնամին տեսնելով այդ վիճակը, հարձակվեց, մտավ անպաշտպան քաղաքը և գրավեց այն: Մատթեոս Ուսհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 148:

248. Քուրչերի՝ վրաց, թագավորը Բագրատ Դ-ն է: Նա և Տաշիր Չորագետի կորիկե Բագրատունի թագավորը հաշտություն կնքեցին Ալփաբախի հետ:

249. Օղուղները (թուրքմենները) լինելով դաբգացման ցածր մակարդակի վրա գրտնըվող հրոսակներ, բնականաբար չէին կարող կազմակերպված պետություն ստեղծել և

պատահական չէ, որ սելջուկյան լայնածավալ պետութիւնը շատ կարճատև կյանք ունեցավ: Սակայն նույնիսկ այդքանը պարսիկ տարրի օժանդակութեան շնորհիվ է, որ հնարավոր դարձավ: Հատկապես վճռական դեր խաղաց պարսիկ երևելի պետական դործիչ Նիզամ ալ-Մուլքը, որի շնորհիվ պետութիւնը որոշ չափով կայունացավ Մելիքշահի օրոք (1072—1092):

Խոսելով Նիզամ ալ-Մուլքի գործունեութեան մասին Իսֆահանին (Բոնդարի) մատնանշում է Օմայան Սուլայման խալիֆային վերագրվող հետևյալ խոսքերը. «Ես զարմանում (հիանում) եմ այս իրանցիների վրա: Հազար տարի թագավորութիւն են ունեցել, մի պահ մեր կարիքը չեն զգացել, իսկ մենք հարյուր տարի է, որ թագավորութիւն ունենք, թեկուզ մեկ պահ նրանցից անկախ չենք եղել»:

Թեև այս խոսքերը ասված են արարների՝ պարսիկներից միշտ կախման մեջ լինելու մասին, սակայն առավել ևս դրանք վերաբերում են արարներից անհամեմատ ցածր մակարդակի վրա գտնվող օղուզ (թուրքմեն) ցեղերին:

Նիզամ ալ-Մուլքը սելջուկյան պետութեան գլխավոր ղեկավար ուժն էր և պատահական չէ, որ հենց նրա սպանութիւնից հետո, մեռավ նաև Մելիքշահը, և լայնածավալ պետութիւնը քայքայվեց:

Ս. Բոնազյան, Հայաստանը և սելջուկները, էջ 218:

250. Մանազկերտի ճակատամարտում Ռոմանոս կայսեր զորքի մեջ կովոզ ժողովուրդների շարքում թեև Իրն ալ-Ասիրը հայերին չի հիշում, սակայն արաբ այլ պատմիչներ (Իմադ ալ-Դին ալ-Իսֆահանի, Սադր ալ-Դին ալ-Հուսայնի) հիշում են նաև հայերի մասնակցութիւնը:

Imad ad-Din al-Isfahani, (al-Bondari), Iraq ve Horasan selcuklulari tarihi I siambul, 1943, p. 37.

Sadrud-din el-Huseyni, p. 33.

251. Ռուսներ (الروسية) արտահայտութիւնը գրչական սիւալ է: Խոսքը ֆրանկ զորավար Ռուսելի կամ Ուրսելի մասին է: Մանավանդ, որ պատմիչը մատնանշում է, որ զորքը բաղկացած էր հոռոմներից:

Ս. Բոնազյան, Հայաստանը և սելջուկները, էջ 149 (ծան. 220):

252. Ըստ Իրն ալ-Ասիրի, մահմեդական զորքը անմիջապես ճնշեց հոռոմներին ու չախչախեց: Սակայն հույն պատմիչ Ատտալիատեսը այլ կերպ է նկարագրում. առաջին հարձակվողը հույներն էին և սելջուկյան զորքին նեղը գցելուց հետո, Ռոմանոս կայսրը արամայում է այլևս չհետապնդել թշնամուն: Այդ ժամանակ դավաճան Անդրոնիկոս Գուկասը զորքի մեջ լուր տարածեց, թե բյուզանդական առաջապահ զորքը չախչախված է: Սկսվում է մի խուճապ, որը հնարավոր չէր կանգնեցնել և ահա գերի է ընկնում կայսրը՝ ուրիշ շատերի հետ միասին:

Cl. Cahen, La campagne de Manzikert, p. 636.

Ս. Բոնազյան, Հայաստանը և սելջուկները, էջ 155—156:

253. Գուկիան գտնվում է Սեբաստիայի մոտ: Ըստ Իրն ալ-Ջաուզիի, Ռոմանոսը Սեբաստիայում բանակ է կազմակերպում այն հայերից ու հույներից, որոնք ապաստանել էին Սեբաստիայի հայ թագավորի մոտ: Այդ բանակով նա գրավում է Փոքր Ասիայի մի մասը՝ Իկոնիայից մինչև Մելիտինե: Ապա շքնութիւն է ինդրում Ալփարսլանից, որը խոստանում է զորք ուղարկել:

Cl. Cahen, La campagne de Manzikert, p. 640.

254. Տուտուշը Ալփարսլանի որդիներից էր: Նա Ասորիքի կողմերում հիմնեց մի սուլթանութիւն, որը տևեց 1074—1117:

255. Արշավան (ارجوان) Արշևան ձևով, որպես արական անուն եղել է հայ իրանաբանության մեջ: Թվում է, թե իրանական փոխառություն է:

Ն. Անառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Ա, 301:

256. Աֆղալ Շահնշահը որդին էր Եգիպտոսի Ֆաթիմյան խալիֆա Մուստանսիրի վեզիր Բադր ալ-Գամալիի: Նա ինքն էլ եղել է վեզիր:

Կ. Մարտլյան, Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, էջ 37—55:

257. Խաչակրաց ութ արշավանքները տեղի ունեցան 1096—1270 թվականներին: Իրանը եվրոպական միջնադարյան պետությունների և իշխանությունների նվաճողական արշավանքներն էին Արևելքում, ուր սելջուկյան ավերիչ արշավանքների և ապա սելջուկյան պետության քայքայման հետևանքով անկայուն վիճակ էր ստեղծվել: Հարձակվող զորքերի ռազմիկները խաչակիր էին կոչվում իրենց թիկնոցների վրա խաչի նշանը կրելու պատճառով: Ըստ Իբն ալ-Ասիրի, խաչակրաց առաջին արշավանքն սկսվեց Սիկիլիայի Ռոմեթրոյի ռազմիկները խաչակիր էին կոչվում իրենց թիկնոցների վրա խաչի նշանը կրելու պատճառով: Ըստ Իբն ալ-Ասիրի, խաչակրաց առաջին արշավանքն սկսվեց Սիկիլիայի Ռոմեթրոյի ռազմիկները խաչակիր էին կոչվում իրենց թիկնոցների վրա խաչի նշանը կրելու պատճառով: Ըստ Իբն ալ-Ասիրի, խաչակրաց առաջին արշավանքն սկսվեց Սիկիլիայի Ռոմեթրոյի ռազմիկները խաչակիր էին կոչվում իրենց թիկնոցների վրա խաչի նշանը կրելու պատճառով:

Առաջին խաչակրաց արշավանքի (1096—1099) համար Ուրբանոս Բ պապը կոչ արեց Կլեմենտ 1095 թվականին, որի հետևանքով 100 հազար ռազմիկ հավաքվեց (գլխավորապես ֆրանսիացիք): Նրանք տարբեր տեղերից 1096-ին ճանապարհ ընկան և անցնելով Հունգարիայի ու Բալկանների վրայով, Կ. Պոլսի կողքով մտան Փոքր Ասիա: Այստեղ բախվելով Լուսի (Իկոնիայի) սելջուկների հետ, վերջապես հասան Կիլիկիա, ուր Հայոց իշխանապետ Կոստանդինը թույլ տվեց նրանց անցնել: Շարունակելով իրենց ճանապարհը, խաչակիրները մտան Վերին Միջագետք, Ասորիք ու Պաղեստին և նվաճումներ կատարեցին: 1098-ին գրավեցին Անտիոքը, իսկ 1099-ին՝ Երուսաղեմը:

Նրանք հիմնեցին 4 փոքր պետություններ՝ Եդեսիայի կոմսությունը, Անտիոքի իշխանությունը, Տրիպոլիի (Տրիպոսի) կոմսությունը և Երուսաղեմի թագավորությունը, որը մյուս երեքի նկատմամբ գահերեց էր: Այսուհանդեռ Ասորիքի ներքին քաղաքները (Դամասկոս, Հալեբ և ալլն) մնացին մահմեդականների ձեռքում:

Արաբ պատմիչները խաչակիրներին կոչում էին ֆրանջ (فرنج) կամ իֆրանջ, այսինքն՝ ֆրանկ:

Խաչակրաց արշավանքների մասին կա հարուստ գրականություն.

St. Runciman, A History of the Crusades, V. 1—3, Cambridge. 1951—1954.

A. Woos, Geschichte der Kreuzzuge, B. 1—2, Freiburg, 1956.

Մատենագիտության համար տե՛ս.

A. S. Atiya, The Crusade, historiography and Bibliography (Bloomington), 1962.

258. Կիլիկիայի հայկական պետությունը արար պատմիչների մոտ կոչվում է տարբեր անուններով՝ Հայոց երկիր (بلادالارمن), կիրճերի, լեռնանցքների երկիր (بلادالدروب), Լևոնի որդու երկիր կամ ավելի ճիշտ հայազգի Լևոնի որդու երկիր (بلادابن ليمون الارمني), կամ Հայի որդու երկիր: Լևոնի որդի ասելով հավանաբար նկատի ունի Լևոնի որդի Թորոսին (1145—1168), որը վերականգնեց ու ամրապնդեց Կիլիկիայի հայկական անկախ պետությունը: Իսկ տվյալ դեպքում խոսքը Կոստանդին Ա-ի մասին է:

259. Անտիոքը խաչակիրների կողմից գրավվեց ութ ամիս պաշարվելուց (21 հոկտեմբեր 1097—3 հունիս 1098) հետո, քաղաքի պարսպի աշտարակներից մեկի հայ հրամանատարի՝ խաչակիրներին ռզնելու շնորհիվ:

Hitti, History of the Arabs, p. 638.

260. Մելիտինեի (Մալաթիա) տերը հայ էր: Գաբրիել կոչված այս հունազավան հայը կառավարիչ էր նշանակվել Փիլարտոսի կողմից:

Քասունի, Կիլիկիոյ Հայկական իշխանապետութիւնը, էջ 79:

261. Գողթըիզ (Քր. Գողթրուա) Բուլոնցին խաչակրաց առաջին արշավանքի ամենահատնի ղեկավարներէից էր (Մատթեոս Ուտհայեցու մոտ՝ Կոնդուիբէ, էջ 254): Նա դարձավ Երուսաղեմի թագավորութեան առաջին ֆրանկ տիրակալը, սակայն շուտով սպանվեց: Նրան հաջորդեց եղբայրը՝ Բալդուին Ա-ն (1100—1118), որը հայկական աղբյուրներում Պաղտին է կոչվում:

H. Lammens, La Syrie, précis historique, Beyrouth, 1921, t. I, p. 213.

262. Դեռ վաղ շրջանից Եղբսիան բնակեցված է եղել հայերով: ԺԱ—ԺԲ դարերում նրա բնակչութունը լրիվ հայերից էր բաղկացած և նրա կառավարիչները լինում էին հայեր: Երբ 1144-ին Եղբսիան (Ուտհա) գրավվեց Մոսուլի աթաբեկի կողմից, քաղաքի պաշտպանները առաջին հերթին հայերն էին: Այս առթիվ Նեբսես Շնորհալին գրեց «Ողբ Եղբսիոյ» քերթվածը:

Խաչակրաց Եղբսիայի կոմսոսթյունը տեւեց 1098-ից 1144: Կոմսոսթյունն ունէր Եղբսիա մայրաքաղաքը և Սամոսատ ու Մելիտինե քաղաքները:

263. Մոսուլի կառավարիչ Մաուդուդը իշխում էր Ատրպատականի որոշ մասերում:

264. Կիզիլ (Կրզըլ) Արսւան թուրքերեն նշանակում է կարմիր առյուծ, որի արաբերեն թարգմանութունը կողքին տրված է (Սար ահմար): Նրա տոհմը (Թուղան Արսւան ալ-Ահգար) իշխում էր Արղնում ու Սղերդում: Նա մի քանի տարով գրավեց նաև Դվինը (1105—1118):

Minorsky, Studies in Caucasian History, p. 82. n. 4.

265. Նկատի ունի Մանազկերտի ճակատամարտը, որն այնքան նշանավոր էր, որ առանց անվան էր ճիշատակվում:

266. Արղան ալ-Ռումի (Արզրումի) տեր Ալին. Սալգուխյան ամիր Իմադ ալ-Դին Ալին է (1105—1145):

267. Սա հայկական աղբյուրներում հիշատակված Մանուչեն է, Անիի առաջին Շաղ-դաղյան ամիրը, որն իշխեց 1064-ից թիչ անց, մինչև 1118 (մոտավորապես): Հայտնի է, թե նրա եղբայր Ֆաղը ինչու է կոչված Ռավվադի: Ատրպատականի Ռավվադիների իշխանութունը տեւեց մինչև 1071 թվականը:

Minorsky, Studies in Caucasian History, p. 80—83.

268. Սուլթան Մելիքշահի մահւանից հետո, ամբողջ սելջուկյան պետութեան մեջ սկսեցին երկպառակութուններ: Նրա որդիներ Մահմուդը (1092—1094), Բարքիարուկը (1094—1104), Մելիքշահ Բ (1104—1105) և Մուհամմադը (1105—1118), հենվելով այս կամ այն խմբավորման վրա, պայքարում էին հանուն իշխանութեան: Վերջապես 1118-ին պետութունը երկու մասի բաժանվեց՝ Իրաքի սուլթանութունը (Արևմտյան Իրան, Իրաք և Ատրպատական), Համադան մայրաքաղաքով և մեծ սուլթանութունը (Խորասան, Խորեզմ, Մավերաննահր) Մերվ մայրաքաղաքով: Վերջինս անցավ Սինչարին:

Ըստ էության ԺԲ դարում գոյութուն ունեին անկախ բազմաթիվ պետութուններ, որոնք ձեւականորեն ենթակա էին այս կամ այն սուլթանութեան:

269. Արաբ պատմիչը Փիլարտոսին (فيلارتوسى) հռոմ է համարում: Փիլարտոս. Վարաժնունին հունադավան հայ իշխան էր և զորավար էր բյուզանդական բանակում: Երբ 1071-ին Ռոմանոս կայսրը պարտվեց Մանազկերտի ճակատամարտում, Փիլարտոսն իրեն անկախ հայտարարեց՝ կենտրոն ընտրելով Մարաշը (1077): Տիրեց Անտիոքին ու Եղբսիային և 1086-ին գնաց Մելիքշահի մոտ, ընդունեց մահմեդականութունը և Անտիոքը նրան հանձնեց:

Զուրուկը (Զուրուք) հարբերդը գրավել էր 1085/1086 թվականին, Կոմմադենացի, Փիլարտոս Հայր, Հալեր, 1930:

J. Laurent. Byzance et Antioche sous le couropalate Philarete, REA. IX, 1929, p. 61—72.

C. H. Yarnley, Philaretus, Armenian Bandit or Byzantine General, REA, nouv. ser., IX, 1972, p. 331—353.

270. Սադական (1086—1108) Հիլլալում ու կենտրոնական իրաքում իշխող Մազիադի բեդվիհական տոհմից էր սերում, որը Բուվայհիներին ենթակա էր: Հիլլան ժԱ դարում այլևս ճամբար (կայան) չէր, այլ քաղաք: Սադական իրեն կոչել էր արաբաց թագավոր, սակայն պարտվել ու սպանվել սելջուկյան սուլթան Մուհամմադից:

Босворт, Мусульманские династии, стр. 85—86.

271. Կոմսը (قوس) Եղեսիայի (Ռուհա) խաչակիր տեր Բալդուին (Պաղտին) դը Բուրգն է (1100—1118), իսկ Թանքրին Անտիոքի իշխան Թանքրետոն է (1104—1112):

Բալդուին դը Բուրգը մեծ վնաս հասցրեց մերձեփրատյան շրջանների հայ իշխաններիին: Նա գերի ընկավ մահմեդականների ձեռքը, ապա 1108-ին ազատ արձակվեց և սկսեց պայքարը Թանքրետի դեմ՝ Եղեսիային տիրանալու համար և իրոք գրավեց: 1118-ին դարձավ Երուսաղեմի թագավոր և հորջորջվեց որպես Բալդուին Բ (1118—1131): Եղեսիայում նրան հաջորդեցին Զուսին Ա (1118—1131) և Զուսին Բ (1131—1144):

Թանքրետը (Tancred) խաչակրաց առաջին արշավանքին մասնակից էր: Գալով Փոքր Ասիայի կողմից, նախ գրավեց դաշտային Կիլիկիայի քաղաքները, մասնակցեց Անտիոքի ու Երուսաղեմի պաշարմանը և Երուսաղեմի թագավորության մեջ որոշ տիրույթներ ստացավ: Երբ Բոհեմունդ (Պեմունտ) Ա գերի ընկավ, նա տիրեց Անտիոքին, սակայն վերջինիս ազատ արձակվելուն պես, նրան զիջեց քաղաքը: 1104-ին Բոհեմունդի և Բալդուին դը Բուրգի հետ հարձակվեց հառանի վրա, բայց խաչակիրները պարտություն կրեցին: Օգտվելով առիթից նա տիրացավ Եղեսիայի կոմսությանը, իսկ 1105-ին Բոհեմունդը նրան թողեց Անտիոքը: Թանքրետը արշավանքներ կազմակերպեց մահմեդականների և հայկական Կիլիկիայի դեմ: Երբ 1108-ին Եղեսիայի կոմս Բալդուին դը Բուրգը ազատ արձակվեց, Թանքրետը դժվարությամբ զիջեց նրան Եղեսիան: Մեռավ 1112 թվականին:

Քասունի, Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութիւնը, 127—129:

272. Արաբ պատմիչները հայ իշխան Գող Վասիլին կոչում են قوسل (Քուզ Բասիլ), իսկ այստեղ ղ տառը ընկած լինելով դարձել է Քուվասիլ: Այս ձևը կա նաև լատին պատմիչների մոտ Covasilius (Աճառյան, Անձնանունների բառարան, Ե, 55): Կոչվում է նաև Վասիլ հայ (قوسل الالهائي): Կամսարական ցեղից մեծ իշխան էր, տիրեց Քեսունի և Մարաշի կողմերում: Ժամանակակից էր Ռուբեն Ա իշխանապետին: Ընդհարումներ ունեցավ դրացի ամիրայությունների և խաչակիրների հետ: Մեռավ 1112-ին:

Քասունի, Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութիւնը, էջ 77—78, 114—116:

273. Սուլթան ալ-Կութբին պատկանում էր սելջուկյան ամիրայական տոհմին, որն իշխում էր հլաթում և Հարավային Հայաստանում 1110—1207/8: Սուլթանից հետո ժառանգաբար իշխեցին նրա հետնորդները, կրելով Շահ Արմեն (թագավոր հայոց) տիտղոսը:

Հ. Թուրջյան, Շահ ի Արմեններ, ՊՐՀ, 1969, 4, էջ 117—133:

274. Հայերը Ասկալոնում հաճախ են հիշատակվում արաբական աղբյուրներում: Այստեղ կառավարիչ էր եղել Բադր ալ-Գամալին, բայց տեղի բնակչությունը թշնամուկած վերաբերմունք է ունեցել նրա դեմ:

Մարրլյան, Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, էջ 23:

275. Փարսախ (فرس) իրանական փոխառություն է արաբերենում: Սա մի պարսկական երկարության շափ է, որը հավասար է ձիու մեկ օրվա քայլելով անցած ճանապարհին: Արաբական փարսախը հավասար էր 3 արաբական մղոնի:

276. Կիրճերի տեր հայազգի Վասիլը (Բասիլ ալ-Արմանի) և 508 հիջրի (1114—1115) թվականին հիշատակված Գող Վասիլը (Կուվասիլ) գուցե նույն անձնավորությունն են: Կարելի է նաև ենթադրել, որ նրանցից մեկը Գող Վասիլն է, մյուսը նրա որդեգիր և հաջորդ Տղա Վասիլը:

Քասունի, Կիլիկիոյ Հայկական իշխանապետութիւնը, էջ 138—140:

277. Կարծվում է, որ պետք է լինի Sire Roger-Receuil des Historiens des Croisades, p. 287.

278. Իրն ալ-Ասիրի մեր օգտագործած և եվրոպական (Թորնբերգի) հրատարակությունների մեջ «Հայոց թագավորներից մեկը» կապակցության փոխարեն կան հետևյալ խոսքերը. «Ֆրանկ ավազակներից մեկը»: Մենք թարգմանել ենք խաչակիրների մասին արաբական աղբյուրների ժողովածուից, որտեղ տրված է արաբերեն բնագիրը ըստ այլ ձեռագրի:

Receuil des historiens des Croisades, p. 293.

279. Ակսունկուր ալ-Բուրսուկին սելջուկյան սուլթան Մուհամմադի կողմից (1105—1118) ուղարկվել էր Մոսուլ որպես կառավարիչ: Սակայն տեղ հասնելով տեսավ, որ այնտեղ հաստատվել էր Իմադ ալ-Դին Ջանգի իրն Ակսունկուրը (հետագայում աթաբեկ) և շարունակեց ճանապարհը, իրեն հպատակեցրեց Մարդինի տեր Արտուխյան Իլդագին և պաշարեց Եղեսիան, սակայն անհաջող:

Босворт, Мусульманские династии, стр. 169—170.

280. Քուրջ (الكرج) կամ չուրզ (الجزز) նշանակում են վրացիներ (հոգնակի): Սակայն պետք է հատկապես զգուշացնել, որ այդ բառերը (մանավանդ քուրջը) հավաքական իմաստով են օգտագործված իրն ալ-Ասիրի մոտ: Քուրջ են կոչվում ոչ միայն Վրաստանը, նրա ժողովուրդը և թագավորները, այլև Հյուսիսային Հայաստանը, նրա հայ ազգաբնակչությունը և Զաքարյան իշխանապետության բոլոր հայ զորավարներն ու աղամիկները:

Որոշ ժամանակաշրջանի համար (ԺԲ դարի վերջ և ԺԳ դարի առաջին տասնամյակներ) իրն ալ-Ասիրը Հայաստան (Արմինիա) ասելով հասկանում է միայն Խլաթի Շահ-Արմենների ամիրությունը:

Ա.ա այս պատճառով վրացի բառի կողքին արաբական ձևը (քուրջ) թողել ենք փակագծերի մեջ: Հաճախ Զաքարյանների հայկական զնդերի հարձակումները և պայքարը Հայաստանի մահմեդականների դեմ որակվում են քուրջերի հարձակում Հայաստանի ժողովրդի դեմ:

281. Իուբայս իրն Սաղական կենտրոնական Իրաքի Մազիադիներից էր: Իշխել է 1108—1135 թվականներին:

282. Սուլթան Մա՛մուդը (1118—1131) այսպես կոչված Իրաքի սուլթանների ճյուղից էր, որոնք իշխել են Իրաքում և Արևմտյան Իրանում:

283. Հիլլա (الحلّاء) նշանակում է կայան: Քաղաք է Բաղդադի նահանգում: Հիմնվել է 1101—1102 թվականներին որպես ցեղային կայան և Մազիադիների ամիրության մայրաքաղաքն էր:

284. Արտուխյանների (ارتوخی) թուրքմենական տոհմը (1101—1312) ուներ մի քանի ճյուղ՝ Հիսն Քալֆա, Մարգին և Խարբերդ քաղաքներում: Հիսն Քալֆայի ճյուղը

իշխեց 1101—1232 թվականներին, իսկ Մարդինի ճյուղը՝ 1104—1408: Նրանք ուժեղ պայքար մղեցին Եղեսիայի կոմսության դեմ:

285. Խարբերդում իշխում էր Արտուխյանների (Ուրտուկյանների) մի ճյուղը հիշրի 515 (1121—1122) թվականից մինչև հիշրի 631 (1233—1234), երբ քաղաքն անցավ Իկոնիայի սելջուկ սուլթան Քայ Կուբադ Ա-ին:

286. Զանգի հարստության (1127—1222) հիմնադիր Աթաբեկ Իմադ ալ-Դին Զանգիի (1127—1146) հայրը սելջուկ Մելիքշահ սուլթանի ստրուկներից էր: Նա հիմնեց մի պետություն, որի սահմանների մեջ էին Մոսուլը, Խառանը, Հալեբը: Շուտով նա դարձավ Միջագետքի ու Ասորիքի ամենահզոր տիրակալը և պայքար սկսեց խաչակիրների դեմ, որի առաջին գոհը դարձավ Եղեսիայի կոմսությունը: 1144-ին, շորս շաբաթվա պաշարումից հետո, նա Զոսլին Բ-ի ձեռքից գրավեց Եղեսիան:

Զանգիին հաջորդեց որդին՝ Նուր ալ-Դին Մուհամմադը, որի նստավայրը Հալեբն էր: 1151-ին ավարտեց Եղեսիայի կոմսության նվաճումը՝ գերի վերցնելով Զոսլին Բ-ին: 1154-ին գրավեց Դամասկոսը, իսկ ապա նաև Անտիոքի իշխանության մի մասը:

Զանգիների պայքարը խաչակրաց դեմ շարունակեցին նրանց զորավար Շիրքուհի հղորդից սերող Այուբյանները, որոնք տիրանալով Եգիպտոսին, իրենց սլաքն ուղղեցին Երուսաղեմի թագավորության դեմ:

287. Վահրամ Պահլավունին Եգիպտոսի Ֆաթիմյան խալիֆաների միակ հայ վեզիրն էր, որը չէր ուրացել իր ժողովրդի քրիստոնեական հավատը: Նա ներսես Շնորհալու հորեղբայրն էր: Եղավ Հաֆիդ խալիֆայի (1131—1149) վեզիրը, հեռացվեց, սակայն խալիֆայի կողմից նորից հրավիրվեց: Նրա մասին մանրամասն տե՛ս

Մսրբյան, Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, էջ 64—86:

M. Canard, Un vizir chrétien a l'époque fatimide, l'Armenien Bahram. Ann. de l'Inst. des Et. Or., Alger, XII, 1954.

288. Հովհան Բ Կոմենենոս (1118—1143) կայսրը արշավանք կատարեց Կիլիկիա և Ռուբինյան լեռն իշխանապետից գրավեց Տարսոն, Աղանա և այլ քաղաքներ: 1137-ին նա պաշարեց Անտիոքը և Բոհեմունդ (Պեմունտ) իշխանն ընդունեց նրա գերիշխանությունը: Կայսրը Ասորիքում նոր շաջողություններ ունեցավ, սակայն շուտով Նուր ալ-Դին Աթաբեկը կարողացավ նրան ետ մղել, իսկ Կիլիկիայում լեռնի որդի Թորոսը վերականգնեց հայկական անկախ իշխանապետությունը:

История Византии, II, стр. 321—322.

Г. Микаелян, История киликийского армянского царства, стр. 107—111.

289. Դանիշմանդյան տոհմը հանդես եկավ սելջուկյան պետության քայքայման շրջանում և իշխում էր Սեբաստիայում, Կեսարիայում և Մելիտինեում: Կարծվում է, որ այս տոհմի հիմնադիր Դանիշմանդը մահմեդականությունն ընդունած Հրահատ Լիպարիայանն է: Նրանց հողերի վրա մեծաթիվ հայ ազգաբնակչություն կար, որը հավաքվել էր մանավանդ ժԱ դարում, երբ Սենեքերիմ Արծրունին իր հետևորդների հետ գաղթել էր Սեբաստիա, Գագիկ Բ Բագրատունի թագավորը՝ Պիզու, իսկ Կարսի Գագիկ Բագրատունին՝ Մամնդավ:

Դանիշմանդյանները բախվեցին խաչակիրների հետ, սակայն նրանց գլխավոր թշնամին Իկոնիայի սուլթաններն էին, որոնք, ի վերջո, 1180-ին տիրեցին նրանց բոլոր հողերին:

290. Իկոնիայի պետությունը արար պատմիչների մոտ կոչվում է Ռումի (Բյուզանդիային տրվող Ռում՝ հոռոմ բառից) սուլթանություն: Առաջացավ ժԱ դ. վերջում սելջուկյան պետության քայքայմանը զուգընթաց: Աստիճանաբար ծավալվեց, նախ 1157-ին գրավելով Դանիշմանդյանների որոշ հողեր (Փոքր Հայքում), 1207-ին Անթալիան և արևմ:

Այս ալ-Դին Քայ Կուրադի օրոք (1219—1236) հզորության գագաթնակետին հասավ: Նրա քաղաքներն էին Իկոնիան, Կեսարիան, Սեբաստիան և այլն: Մոնղոլական արշավանքներից (1243) հետո դարձավ Իրանի Հուլավյան իլխանության ենթակա, իսկ 1307-ին մանր միավորների տրոհվեց:

291. Շիրհան՝ (شيرخان) քաղաքի կարգապահության վերակացուն և կամ ոստիկանապետը միջնադարյան մահմեդական հասարակության մեջ:

292. Ջոսլին Բ (جوسلين) Եդեսիայի վերջին կոմսն էր, որը կոմսության անկումից հետո ապաստանել էր Քեսուն և այլ մերձեփրատյան կողմեր:

293. Արզան ալ-Ռումի (Կարին, էրզրում) ամիրությանը կազմավորվեց սելջուկյան պետության տրոհումից հետո: Տեղի Սալղուկյան ամիրները պատերազմներ են մղել հայվրացական զորքերի դեմ, դաշնակցելով Նյաթի տերերի հետ: Որոշ ժամանակ հարկատու էինի վրաց Բագրատունի թագավորներին: ԺԲ դարի վերջերին այս ամիրությունը ընկնում է Իկոնիայի սուլթանության տիրապետության տակ:

294. Անիում տեղի ունեցած 1155 թվականի ապստամբությունը հիշատակում է նաև ԺԲ դարի արաբ պատմիչ Իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկին, որը գրեթե նույն խոսքերով է նկարագրում. «քահանաները ապստամբեցին Անիում և այն գրավեցին Ֆախր ալ-Դին Շադդադ իբն Մահմուդ իբն Միսնուչիհի ձեռքից, ու քաղաքը հանձնվեց նրա եղբորը՝ Ֆադլունին»:

«Միջին և Մերձավոր արևելքի երկրներ ու ժողովուրդներ», Արաբական երկրներ, Երևան, 1974, էջ 201:

Minorsky, Studies in Caucasian History, p. 87—88.

295. Ելտկուզյանները (իլտիգիզյաններ) իշխում էին Ատրպատականում և Հյուսիսային Իրանում (1136—1225): Հիմնադիրն էր Շամս ալ-Դին Իլդիգիդը (Ելտկուզ), որը ծագումով թյուրք ստրուկ էր: Նրա որդի Բահլավանի օրոք (1174—1186) մայրաքաղաք դարձավ Համադանը: Բուն Ատրպատականում իշխում էր նրա եղբայր Ղզըլ Արսլանը, որը պայքարում էր սելջուկների, Վրաստանի ու Շիրվանի դեմ: Մոնղոլների առաջին արշավանքները և մանավանդ Ջալալ ալ-Դինի արշավանքը վերջ տվեցին Ելտկուզյանների իշխանությանը:

296. Ինանչը Ռեյի սելջուկ տիրակալն էր:

297. Սուլթան Արսլան Շահը Իրաքի և Արևմտյան Իրանի սելջուկ սուլթանն էր (1161—1176):

Босворт, Мусульманские династии, стр. 162.

298. Ռուզգիկների ընտանիքը հայտնի է Եգիպտոսի պատմության Ֆաթիմյան շրջանում: Թալաի իբն Ռուզգիքը եղել է վեզիր Ադիդ խալիֆայի օրոք (1160—1171) և հայտնի բանաստեղծ: Նրանից հետո վեզիր եղավ նաև որդին՝ Ռուզգիքը: Սրանք մահմեդականություն ընդունած հայեր էին:

Մսրբյան, Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, էջ 86—98:

299. Բնագրում գրված է Առան (ازان), որը գրչական սխալ է. պետք է լինի Արման (ارمون), այսինքն Հայաստան:

300. Անին գրավվեց Գեորգի Գ-ի (1155—1184) կողմից 1161-ին և կառավարչի պաշտոնը հանձնվեց նախ Սադուն Արծրունուն և ապա Սարգիս իշխան Ջաբարյանին, սակայն շորս տարի անց քաղաքը վերադարձվեց Շադդադյաններին:

Մանանդյան, Քննական տեսություն, Գ, էջ 112—113:

Minorsky, Studies in Caucasian History, p. 90—100.

301. Իբն ալ-Ասիրը հակիրճ է նկարագրում այս դեպքերը, սակայն նրան նախոր-

Պող ժԲ դարի արաբ պատմիչ Իրն ալ-Աղրակ ալ-Ֆարիկին (Նփրկերտցի) ավելի մանրամասն է նկարագրում:

Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Ֆարիկիի «Նփրկերտի պատմութիւնը» (ԺԲ դար) Հյուսիսային Հայաստանի դեպքերի մասին: «Մերձավոր և Միջին արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», Զ, Արաբական երկրներ, Երևան, 1974, էջ 201—204:

302. Դուին (دوين) ձևը արաբ պատմիչները գործածում են ժԲ—ԺԳ դարերի դեպքերը նկարագրելիս: Իսկ է—ԺԱ դարերի պատմիչների մոտ միշտ օգտագործվում է միայն Դարիլ ձևը:

303. Իզզ ալ-Դին Կիլիջ (Ղլըճ) Արսլանը իշխել է 1156—1192 թվականներին:

304. Միլլատ (ملاط) նշանակում է կրոն, ծես, համայնք, աղո: Ղուրանում օգտագործվում է համայնքի իմաստով: Աստիճանաբար այս բառը արդեն օգտագործվում է ընդհանրապես կրոնական առանձին համայնքի իմաստով, մանավանդ ուշ միջնադարում, F. Buhl, Milla, Shorter Enc. of Islam, p. 380.

305. Հայ պատմիչները համակրանքով շեն արտահայտվում Կիլիկիայի իշխանապետ Մլեհի մասին, իսկ Իրն ալ-Ասիրը կասկածանքով է խոսում: Միջնադարյան մտայնությամբ հայ քրիստոնյա իշխանի զինակցութունը մահմեդականի հետ խորթ երևույթ էր համարվում թե՛ հայ, թե՛ արաբ պատմիչների համար:

Մլեհի քաղաքականութունը ուշագրավ երևույթ է հայ ժողովրդի պատմության մեջ. Հեզու գտնելով արևելյան մահմեդական դրացիների հետ, նա կարողացավ ոչ միայն գիմադրել Բյուզանդիայի և խաչակիրների նենգ դավերին, այլև գրավել դաշտային Կիլիկիայի շատ քաղաքներ, որոնք կենսական նշանակություն ունեին հայկական պետականության ամրապնդման համար:

306. Լևոն Բ (1187—1219) հայ պատմագրության մեջ իրավամբ կոչվում է Մեծագործ: Հաղթեց Իկոնիայի սուլթանին և Հալեբի տիրոջը: 1198-ին մեծ հանդիսավորությամբ օծվեց թագավոր Հայոց: Հաջող պատերազմներ մղեց Արևելքի լատին իշխանութիւնների դեմ: Լինելով մեծ դիվանագետ և քաղաքականագետ, նա ամրապնդեց Հայոց թագավորութունը և այն հասցրեց տնտեսական ու մշակութային զարգացման բարձր աստիճանի:

Լևոն Մեծագործն իր ժամանակի մեծագույն քաղաքական դեմքերից էր:

Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Վենետիկ, 1885:

Микаелян, История киликийского армянского государства, 150—176.

307. Յուսուֆ իբն Այյուբ իբն Շադին (1138—1193), որը կրում էր Սալա: ալ-Դին պատվանունը, քրդական ծագում ունեւր: Նրա պապը Դվինի մոտ գտնվող մի գյուղից էր: Նրա հայրը, ինչպես նաև ինքը Հալեբի տիրակալ Նուր ալ-Դինի զորավարներից էին: 1169-ին դարձավ Եգիպտոսի Ֆաթիմյան պետության վեզիր, 1171-ին գրավեց իշխանութունը, իսկ 1174-ին, Նուր ալ-Դինի մահվանից հետո, տիրացավ նրա հողերին: 1187-ին Հիթթինի ճակատամարտում հաղթեց Երուսաղեմի թագավորությանը, գրավեց Երուսաղեմը, որից հետո խաչակիրների ձեռքում մնացին Պաղեստինի մերձափնյա քաղաքները: Սալահ ալ-Դինը ձգտում էր նաև ներխուժել Կիլիկիա, բայց հաջողություն չունեցավ:

308. Բնագրում թեև գրված է Թուանա (توانا), սակայն դա անհավանական է, քանի որ Թուանա (Տիանա) քաղաքը Փոքր Ասիայում է գտնվում: Հստ երևույթին դա պետք է լինի تاناب (Թայթուանա), այսինքն Դատվան (Վանա լճի ափին գտնվող քաղաք):

309. Յազաֆ (كزاف) թուրքերեն նշանակում է առաջապահ զորք, ինչպես նաև լրտես:

Minorsky, Studies in Caucasian History, p. 81, n. 1.

310. Մահմեդական պատմագրութիւնը ընդհանրապես օգտագործում է լուսնային ամիսները՝ Մուհառամ, Սաֆար, Ռաբի Ա, Ռաբի Բ, Ջումադա Ա, Ջումադա Բ, Ռաշար, Շաաբան, Ռամադան, Շավվալ, Ջու-լ-Կադա և Ջու-լ-Հիջջա: Սրանցից ամեն մեկն ունի 29 կամ 30 օր:

Սեմական ժողովուրդներն անեն նաև արեգակնային ամիսներ՝ Քանուն Բ (հունվար), Շուբաթ (փետրվար), Ազար (մարտ), Նիսան (ապրիլ), Այյար (մայիս), Հազիրան (հունիս), Տամաուզ (հուլիս), Ար (օգոստոս), Այլուլ (սեպտեմբեր), Տիշրին Ա (հոկտեմբեր), Տիշրին Բ (նոյեմբեր) և Քանուն Ա (դեկտեմբեր):

311. Խաչակրաց Գ արշավանքը ծագեց որպես հետևանք 1187 թվականին Սալահ ալ-Դինի կողմից Երուսաղեմի գրավմանը: Կերմանիայի կայսր Ֆրիդրիխ (Փրեդրիկոս) Շիկամորուը, Ֆրանսիայի թագավոր Փիլիպպոս Օգոստոսը և Անգլիայի թագավոր Ռիկարդոս (Ռիչարդ) Առյուծասիրտը կազմակերպեցին այս արշավանքը (1189—1192): Ըստ էության շղափելի որևէ նվաճում չունեցան խաչակիրները: Միակ արդյունքը Կիպրոսի նվաճումն էր Բյուզանդիայի ձեռքից և Լուսինյանների լատին թագավորության հիմնումը:

Hitti, History of the Arabs, p. 648—652.

312. Անտիոքի իշխանութիւնը հիմնվեց 1093-ին: Խաչակիրները քաղաքը գրավեցին սելջուկ կառավարիչ Յադի Սիյանի ձեռքից, ութ ամսվա պաշարումից հետո: Քաղաքի անկմանը նպաստեցին նրա աշտարակներից մեկի պաշտպան հայ ռազմիկները, որոնք խաչակիրների կողմն անցան: Քաղաքը գրավեց Բոհեմունդը (Պեմունտ, Հարավային Իտալիայի նորմանական տոհմից), որն իշխանութիւնը հիմնադիրը դարձավ (1099—1104):

1137-ին Բյուզանդիայի Հովհան Կոմնենոս կայսրը Կիլիկիայի հետ մեկտեղ ժամանակավորապես նվաճեց նաև Անտիոքը, սակայն շուտով վերականգնվեց թե՛ Կիլիկիայի, թե՛ Անտիոքի անկախութիւնը: Անտիոքի իշխանութիւնը սերտ հարաբերութիւն մեջ էր Կիլիկիայի հետ, որին մի ժամանակ ենթակա դարձավ:

ԺԳ դարում խիստ թուլացավ Անտիոքի իշխանութիւնը, իսկ 1268-ին Եգիպտոսի մամլուք սուլթան Բայբարսը նվաճեց Անտիոքը:

313. Ալ-Մալիք ալ-Ադիբը Սալահ ալ-Դինի եղբայրն էր: Իշխել է Հալեբում (1183-ից), Դամասկոսում (1196-ից), իսկ Եգիպտոսում (1200—1218)՝ որպես Այյուբյան տոհմի վիսավոր ճյուղի ներկայացուցիչ:

Босворт, Мусульманские династии, стр. 94—95.

314. Սուֆի (سوفي) նշանակում է բարեպաշտ բրդագգեստ անապատական: Սուֆիների միաբանութիւններ կային մահմեդական շատ երկրներում:

L. Massignon, Tasawwuf, Shorter Enc. of Islam, p. 578—582.

315. Դվինը Հայոց թագավորութիւնի թուլացումից (այսինքն Գագիկ Ա-ի մահվանից՝ 1020-ին) մինչև 1203 թվականը ձեռքից-ձեռք էր անցնում: Նախ այնտեղ իշխում էին Շադդադյանները (1022—1130), ապա քաղաքին տիրացան պատահական անձնավորութիւններ: Վերջապես Դվինը ազատագրեցին հայ-վրացական զորքերը (1162—1163), սակայն շուտով քաղաքն ընկավ Ելտկուզյանների ձեռքը (1163—1203):

1203-ին ազատագրվելուց հետո Դվինը դարձավ Զաքարյան իշխանապետութիւնի կարևորագույն քաղաքներից մեկը, մնալով Իվանեի տիրույթներում: Ինչպես Իբն ալ-Ասիրի այս վկայութիւնից պարզվում է, Դվինի իշխանը ընդհարումների մեջ էր Սուրմալուի ամիրի հետ:

Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արարական ամիրայութիւնները, էջ 263—264:

316. Վրաց Բաղրատունիների հզորացումը և հայկական ու վրացական զնգերի պայքարը Հայաստանի ազատագրման համար մահմեդական պատմիչի կողմից դիտվում է որպես «տունձգություն» մահմեդական հողերի նկատմամբ և մեծ դժբախտություն Հայաստանում հաստատված մահմեդական ազգաբնակչության համար:

Ինչպես արդեն ասվեց, արաբ պատմիչի մոտ Զաքարյան իշխանապետությունը և հայկական զինված ուժերն իրենց անունով չեն կոչվում, այլ «բուրջ» անվան տակ միացվում են վրացիների հետ: Հյուսիսային Հայաստանը, որն ինքնուրույն իշխանապետություն էր, վճռական դեր խաղաց ամիրայությունների դեմ պայքարում: Հայկական զորքերը Զաքարե ամիրայասալարի գլխավորությամբ ջախջախիչ հարված հասցրեցին հայկական հողերը խլած օտար ուժերին:

Մանանդյան, Քննական տեսություն, Գ, էջ 133—145:

317. Ռաբադր **رحب**, միջնադարյան քաղաքի կենտրոնական մասից (Մադինա) (مدینة) դուրս ընկած բաժինն է, արվարձանը: Երբեմն ռաբադը հատուկ անուն էր դառնում:

318. Փոքր Զաքարեն մեծ Զաքարե ամիրայասալարի եղբոր՝ Վահրամի, որդին էր: Մանանդյան, Քննական տեսություն, Գ, էջ 136, ծան. 1:

319. Իսմայիլականները շիայական ճյուղի մի հոսանքն են ներկայացնում, որ հանդես եկավ Թ—ժ դարերում: ԺԱ դարում երևան եկան Ասասիները, որոնք ունեին իրենց գաղտնի կազմակերպությունը: Սրանց ահաբեկիչները սպանեցին շատ քաղաքական գործիչներ (Նիդամ ալ-Մուլք և այլն): Հուլավու (Հուլաղու) խանը 1256-ին գրավեց նրանց գլխավոր ամրոց Ալամութը և խեղդեց այս շարժումը:

История стран зарубежной Азии, стр. 338—339.

320. Բնագրում Իրն ալ-Ասիրը զրել է՝ անդամ, որը փոխարինել ենք լատիններեն penis բառով:

321. Այդ տարիներին իշխել են Իկոնիայի (Ռում) հետևյալ սելջուկյան տիրակալները՝ Ղիյաս ալ-Դին Քեյ խոսրով (1192—1196) Ռուքն ալ-Դին Սուլայման (1196—1204), Իզզ ալ-Դին Ղլըճ Արսլան (1204—1205), Քեյ խոսրով, կրկին (1205—1210), Իզզ ալ-Դին Քեյ Քաուս (1210—1219), Ալա ալ-Դին Քեյ Կուբադ (1219—1236):

322. Բնագրում կա Անթաքիա (Անտիոք), որը գրչական աղավաղում է: Ըստ պատմիչի Ղիյաս ալ-Դին Քեյ խոսրովը Իկոնիայից է հարձակվում այդ քաղաքի վրա, որն Անթալիան (Ատտալիա) է, Կիլիկիայից արևմուտք: Այդ ժամանակ Բյուզանդիան քայքայված վիճակում էր, հաշակրաց Դ արչավանքը վերջացել էր՝ Կ. Պոլսի և կայսրության մեծ մասի գրավումով ու լատինական կայսրության հաստատմամբ (1204): Իսկ նույն ժամանակ կազմավորված բյուզանդական Նիկիայի կայսրությունը խիստ թույլ էր:

323. Մահմեդական պատմիչը միաստվածյան է համարում միայն մահմեդականներին, իսկ քրիստոնյաները, քանի որ դավանում էին Հայրը, որդին և ս. հոգին, ըստ նրա բազմաստվածյաններ են:

324. Այուբյանները Վերին Միջագետքը (Զազիրա) նվաճելուց հետո մտան նաև Հարավային Հայաստան և գրավեցին իլաթը: 1207/1208 թվականին Սալահ ալ-Դինի եղբոր՝ Ադիլի. որդին՝ Աուհադը, դարձավ Շահ Արմեն (Թագավոր Հայոց): Աուհադին հաջորդեց եղբայրը՝ Մելիք Աշրաֆը, որն ամուսնացել էր Իվանեի դստեր՝ Թամթայի հետ:

325. ԺԲ—ԺԳ դարերում արաբ պատմիչները Հայաստան (Արմինիա) էին կոչում միայն Հարավային Հայաստանը՝ իլաթի Շահ-Արմենների ամիրությունը: Հայաստանի տեր էին կոչվում Սուլթանյանները և ապա Այուբյանները, որոնք Շահ Արման (Թագավոր Հայոց) տիտղոսն էին կրում:

326. Խոսելով հիշյալ թվականների դեպքերի մասին, հեղինակն ակնարկում է Խաչակրաց հինգերորդ արշավանքը (1217—1221)։ Եգիպտոսի Այյուբյան ալ-Քամիլ (1218—1238) սուլթանի իշխանության գլուխ անցնելու նախօրեին խաչակիրները ցամաք էին դուրս եկել Դամիեթ (Դիմիաթ) քաղաքի մոտ, Եգիպտոսի հյուսիսարևելյան ափին և գրավել այն։ Այս արշավանքի մեջ կարևոր դեր էին խաղում իտալական քաղաք-հանրապետությունները, որոնց նպատակն էր Եգիպտոսի նվաճման միջոցով իրենց ձեռքը վերցնել Միջերկրականից Հնդկաց օվկիանոս ընթացող ծովային առևտրական ուղին։ Երկու տարի (1219—1221) կովելուց հետո, Քամիլը կարողացավ խաչակիրներին ետ մղել Դամիեթից։

327. Զանգի անվան տակ պատմիչը նկատի ունի նույնանուն տոհմի վերջին ներկայացուցիչ Նասիր ալ-Դին Մահմուդին (1219—1222)։ Հիշյալ Բադր ալ-Դինը աչք ունեւերա կալվածներին և ահա վերջինիս մահվանից անմիջապես հետո վերջ տվեց այս տոհմի տիրապետությանը, գրավելով Մոսուլը և բոլոր տիրույթները։ Նա իշխեց մինչև 1259 թ.։

Босворт, Мусульманские династии, стр. 170.

328. Թաթարները կամ մոնղոլները առաջին հարձակումը գործեցին Խորեզմշահերի պետության վրա 1219-ին։ Մուհամմադ Խորեզմշահը պարտություն կրեց, իսկ Բուխարա և Սամարկանդ քաղաքները 1220-ին բացին իրենց դռները բարբարոս հրոսակների առջև։

Խորեզմշահի մահը և նրա պետության քայքայումը ճանապարհը բացին մոնղոլներին առջև, որոնք 20—30-ական թվականներին նվաճեցին Իրանը, հասան Հնդյաստան։ Հյուսիսային Հայաստանը նրանք նվաճեցին 1236-ին, իսկ Հարավային Հայաստանը՝ 1242-ին։ Նվաճումներից հետո կազմվեց Հուլավյանների պետությունը (1256—1335), որի կազմում էր նաև Հայաստանը։

Մոնղոլների պատճառած աննկարագրելի վնասների մասին խոսում են թե՛ հայ, թե՛ արաբ պատմիչները։ Նրանք ճակատագրական հարված հասցրին արևելյան քաղաքակիրթ երկրներին և այդ շրջանից արդեն զարգացած միջնադարին հաջորդում է ավատատիրական կարգերի քայքայումը, տնտեսության ու մշակույթի անկումը թե՛ Հայաստանում, թե՛ դրացի երկրներում։

329. Թաթար-վրացական ճակատամարտը, ըստ Մանանդյանի, տեղի է ունեցել մոտավորապես 1220-ի հունվար ամսին։ Ըստ հայկական աղբյուրների, երկու բանակները բախվեցին Կոտման գետի ափին, որն ըստ Մանանդյանի, Տավուշ (Թոուշ) գետն է։ Մանանդյան, Քննական տեսություն, Գ, էջ 183։

330. Քիլթուն (كیلتن) տեղանունը հավանաբար Գեղարքունիք (Գեղարքունիք) պետք է լինի։

Գանձակի ամիրը ղվիչաղներին օգտագործում էր Վրաստանի հետ ունեցած ընդհարումների ժամանակ։

Մանանդյան, Քննական տեսություն, Գ, էջ 183։

331. Խոսքը վերաբերում է Վրաց Ռուսուդան թագուհու (1223—1247)՝ Կարնո Սալդուխյան ամիր Մուղիս ալ-Դինի հետ ամուսնությանը, որի մասին պատմում է նաև Վրաց Տարեգրությունը։ Բացի Իրն ալ-Ասիրից, այս զրույցը հաղորդում են նաև արաբ պատմիչներ Աբու-լ-Ֆիդան (ԺԴ դար) և Աբու-լ-Մահասին Իրն Տաղրիբիրդին (ԺԵ դար)։ Ըստ Մ. Կանարի մահմեդական միջնադարում այս շափազանցված զրույցը պատմվել է նույնիսկ Եգիպտոսում և այլ անուններով մտել է արաբական ռՁատ ալ-Հիմմա՝ վեպի զրույցների մեջ։

Histoire de la Géorgie, trad. par M. Brosset, S. Petersbourg, 1849, 1, p. 501-

M. Canard, Les reines de la Georgie dans l'histoire et la légende musulmanes, Extrait de la „Revue des études islamiques“, Paris, 1969, p. 11—18.

332. Մուհամմադ խորեզմշահի որդի Ջալալ ալ-Դինը (1221—1231) մոնղոլների երևան գալու ժամանակ արշավեց արևմուտք։ Ամենաբարբարոս և դաժան կերպով ասպատակեց ու ավերեց Աուաչավոր Ասիայի բազում երկրներ, որոնց մեջ նաև Հայաստանը։ Սակայն իրն ալ-Ասիրը, որպես մոլեռանդ մահմեդական, թեև հիշում է նրա շարագործությունները, այսուհանդերձ, երբ պատմում է քրիստոնյաների (հայերի ու վրացիների) դեմ տարած նրա հաղթանակների մասին, փառաբանում է նրան որպես իսլամի պաշտպան։

Այդպես չէ սակայն նրա եղբոր Դիա ալ-Դին իրն ալ-Ասիրի վերաբերմունքը շարագործի նկատմամբ։ Լինելով վեզիր (մի քանի երկրներում), նա ի հայտ է բերում պետական գործչի ողջախոհություն և իր նորահայտ նամակներում Ջալալ ալ-Դինին գնահատում է որպես շարագործ, իսկ նրա խորեզմյան զորքը որպես իսկական շարիք իր մտած երկրների համար։ Դիա ալ-Դինը նամակագրական կապի մեջ լինելով Խաթի Շահ Արմենների, Այյուբյան տարբեր տիրակալների և այլոց հետ, ձգտում է կազմակերպել համատեղ պայքարը արյունարբու բարբարոսների դեմ և իրոք Շահ Արմենների և Իկոնիայի սուլթանության համատեղ ուժերը ջախջախեցին նրանց։

Իրն ալ-Ասիրի նամակները (Ռասաիլ Իրն ալ-Ասիր), հրատ. Անիս ալ-Մուկադդասի, Բեյրութ, 1959, էջ 24—31 և այլ էջերում։

333. Շալուան (شالوان) հիշատակվում է նաև Կիրակոս Գանձակեցու մոտ (Շալուէ)։ Գանձիի մոտ կրած այս պարտության մեջ հայ-վրացական զորքերը մեծ զոհեր տվեցին։ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 163, 225։

Ստեփանոս Օրբելեան, 1911, էջ 399։

334. Սարգիս Ջաբարյանի որդիներ Ջաբարեն ու Իվանեն կազմակերպեցին չայկական ուժերը և կարողացան ազատադրել հյուսիսային Հայաստանը, հիմնելով մի ուժեղ իշխանապետություն, որը դաշնակցային հարաբերության մեջ էր վրաց Բագրատունիների հետ։

Ջաբարեն մեռավ 1212-ին, իսկ Իվանեն՝ 1227-ին։

335. Ռաիս (رايس) նշանակում է պետ։ Որոշ քաղաքներում այս կամ այն համայնքի պետը նույնպես կոչվում էր ռաիս։ Օրինակ, այսպես էր կոչվում Բաղդադում պարսիկների պետը։

Мец, Мусульманский Ренессанс, стр. 326.

336. Թալակ (طلاق) նշանակում է ապահարզան։ Ըստ մահմեդական իրավագիտության տղամարդը կարող է բանավոր խոսքով ապահարզան տալ իր կնոջը և դա բավական է ամուսնալուծման համար։

337. Մահմեդականության նշանաբանն է «ալլահ աքբար» (մեծ է ալլահը), որը սրբազան կրոնական պատերազմի (չիհադ) կարգախոսն է այլակրոնների դեմ կովելիս։

338. Վկայությունը (شهادة) այն խոսքերն են, որ ամեն մի մահմեդական պետք է կրկնի «չկա աստված բացի ալլահից և Մուհամմադը նրա մարգարեն է»։

339. Չմշկածագը (شاهنشاهی) գտնվում էր Մեծ Հայքի Մոփք նահանգում և հեթանոսության շրջանում այնտեղ եղել է Հերապոլիս սրբավայրը։ Չմշկածագ անունը քաղաքին տրվել է Բյուզանդիայի Հովհան Չմշկիկ (969—976) կայսրից հետո, որպես նրա ծննդավայրը։ Այս տեղանունը նույն ձևով հիշատակում է նաև ԺԳ դարի արաբ աշխարհագրագետ Յակուտ ալ-Համավին։

Jacut's Geographisches Wörterbuch, III, S. 320.

340. Բրինս (برنس) պրինց, իշխան: Ինչպես Եղեւսիայի կոմսի համար պատմիչն օգտագործում է կոմս ձևը, այստեղ ևս Անտիոքի իշխանին կոչում է եվրոպական ձևով՝ բրինս: Տվյալ դեպքում խոսքը իշխան Բոհեմունդի (Պեմունտ) մասին է:

341. Լևոն Մեծագործը շունեի արու գավակ: Սկզբում նա որդեգիր ու ժառանգ էր դարձրել իր թոռանը՝ Ուրբեն Ռայմունդին (Ռեմունտ), սակայն նկատելով սրա վատ բնավորությունը, գրկել էր գահաժառանգությունից: Լևոնի մահվանից հետո թագուհի դարձավ նրա դուստր Զապելը, իսկ Լամբրոնի տեր Կոստանդինը՝ պալլ և խնամակալ: Ռուբեն Ռայմունդը ուզեց տիրանալ գահին, բայց բռնվեց ու սպանվեց: Վերջապես, Զապելն ամուսնացավ Անտիոքի իշխան Բոհեմունտի որդու՝ Փիլիպպոսի հետ: Վերջինս, սակայն, խիստ անժողովրդական դարձավ և պալլի կարգադրությամբ ձերբակալվեց: Ահա այս է, որ առիթ ծառայեց Իբն ալ-Ասիրի հիշատակած դեպքերին:

Վերապես, 1226-ին Կոստանդինը Զապելին ամուսնացրեց իր որդու՝ Հեթումի հետ, որը դարձավ Հայոց թագավոր (1226—1270):

Микаелян, История кликинского армянского государства, 291—293.

342. Դաուիյա (الدواعي) ասորերեն աղքատ նշանակող բառի ազգավաղումն է և նշանակում է տաճարական ասպետ: Սկզբում սրանք կոչվում էին Քրիստոսի աղքատ ասպետներ: Իսկ Ասրիտարիյա (الاستاريا) Hospitaller հյուրընկալ բառի արաբական ազգավաղած ձևն է: Դրանք կոչվում էին Ս. Հովհաննեսի ասպետներ:

Hitti. History of the Arabs, p. 644, n. 3. 4.

343. Երզնկան կամ Արզինքանը (اركان) հենց Մանազկերտի պարտությունից հետո անցավ թուրքմեն Մանգուչաք (Մանգուցեք) ամիրի ձեռքը: Սրա հետնորդները իշխում էին, բացի Երզնկայից, նաև այլ վայրերում: Նրանք կախման մեջ էին Ռումի սուլթաններից, որոնցից Քայ Կուբադը գրավեց Երզնկան 1228-ին:

344. Բնագրում գրված է Անթաքիա (انطاكية), բայց պետք է լինի Անթալիա (انتاليّة):

345. Զարալ ջուրը (جمل حوض) Ճապագջուրն է: Արաբներենում ջարալ նշանակում է լճո:

346. Ըստ Կիրակոս Գանձակեցու, Զալալ ալ-Դինի դեմ կուլում, Ալա ալ-Դինի հետ, մասնակցում էին նաև Կիլիկիայի հալկական զորքերը և ֆրանկները:

Կիրակոս Գանձակեցի. Պատմութիւն, էջ 228:

347. Իբն ալ-Ասիրը այս աշխատության (Պատմություն Մոսուլի Աթարեկների պետության) մեջ Զանգիներին և, մանավանդ, Իմադ ալ-Դին Զանգին միշտ կոչում է նահատակ (շահիդ, վկա), քանի որ նա հանուն հավատի կովկ է խաչակիրների և ընդհանրապես քրիստոնյաների դեմ:

Սույն աշխատության մեջ հեզինակի կրոնական մոլեռանդությունն առավել շեշտված ձևով է հանդես գալիս:

Այս պատմական երկում Իբն ալ-Ասիրը մեծ մասամբ կրկնում է Լիակատար Պատմության մեջ տրված տեղեկությունները, սակայն կան նաև հետաքրքրական մանրամասնություններ:

348. Զանգիներն իշխեցին 1127—1222 թվականներին: Կասիմ ալ-Դաուլա Ակսունկուրը գեռ շումեր տիրակալի իշխանություն, սակայն նրա որդին՝ Իմադ ալ-Դին Զանգին, 1127-ին դարձավ Մոսուլի անկախ տիրակալ: Վերջինիս հաջորդեցին երկու որդիները՝ Սայֆ ալ-Դինը (1146—1149)՝ Մոսուլում և Նուր ալ-Դինը (1146—1174)՝ Հալբում:

349. Բնագրում գրված է Զուրոս (Յիրդարուս), որը, ակնբերևորեն, Զուրոս (Յի-

լարդուս) ձևի աղավաղումն է, քանզի Փիլարտոս Վարաժնունին այդ ժամանակ իրոք իշխել է Անտիոքում:

Մառքեսոս Ունճայեցի, էջ 213—214:

Քասուճի, Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութիւնը, էջ 24:

350. Կարծւում է, որ Շարուխտանի լեռները գտնվում էին Ռաս ալ-Այնի և Խառանի միջև:

Recueil des historiens des croisades, Historiens orientaux, Paris, 1876. t. II, 2^e partie, p. 33 (ծանոթ.):

351. Տելլ Բաշիրը (Տալլ Բաշիր) հայկական աղբյուրներում կոչվել է Քլպաշար, գտնվել է Այնթապից հարավ-արևելք, Եփրատացիք կոչված երկրամասում: ԺԱ դարում պատկանել է Պահլավունիներին, ապա դարի վերջում այն գրավեցին խաչակիրները և դարձավ ենթակա Եղեսիայի կոմսությանը:

352. Ինչպես քանիցս նշել ենք, Իրն ալ-Ասիրը ԺԱ—ԺԳ դարերի դեպքերը շարադրելիս Հայաստան (Արմինիա) է կոչում միայն Հարավային Հայաստանը կամ ավելի ճիշտ՝ Խլաթի Շահ Արմենների ամիրությունը:

353. Բադրի ճակատամարտում 624 թվականին Մուհամմադ մարգարեն հաղթեց իր հակառակորդներին Հիջազում: Սա մեծ նշանակություն ունեցավ նոր կրոնի հաջողության համար:

354. Այս նախադասությունը հավանաբար վերցված է արաբական Թաի ցեղին պատկանող բանաստեղծներից որևէ մեկից, ինչպես Հատիմից (որը հայտնի էր առատաձեռնությամբ), Աբու Տամմամից կամ Բուհտուրիից:

Recueil des historiens des croisades, Historiens Orientaux. Paris, 1876. t. I, 2^e partie, p. 118 (ծանոթ.):

355. Տլուքը (Դուլուք) ԺԱ դարում հայաբնակ քաղաք էր և պատկանում էր Ապիրատ իշխանին: Սակայն շուտով նրան տիրացան խաչակիրները և մաս կազմեց Եղեսիայի կոմսությանը:

356. Սա հավանաբար Հայոց իշխանապետ Ռուբեն Գ (1175—1187) է, որը հաջորդէց Մլեհին (1169—1175) և, իրոք, հաջողությամբ ընդարձակեց Կիլիկիայի հայկական պետության սահմանները: Գուցե պատմիչը նկատի ունի նաև Լևոն Մեծագործին (1187—1219), որի օրոք Հայոց իշխանապետությունը (ապա թագավորությունը) խիստ հզորացավ:

Հ Ա Մ Ա Ռ Ո Տ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

- Աճառյան, Անձնանունների բառարան—Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Ա—Ե, Երևան, 1942—1952:
- Բոճնազյան, Հայաստանը և սելջուկները—Ս. Վ. Բոճնազյան, Հայաստանը և սելջուկները, Երևան, 1980:
- Երեմյան, Աշխարհացույց—Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ աշխարհացույցի, Երևան, 1963:
- Թովմա Արծրունի—Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց, Ս. Պետերբուրգ, 1888:
- Կիրակոս Գանձակեցի—Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք Օհանջանյանի, Երևան, 1961:
- Կոստանդին Միրանաձին—Կոստանդին Միրանաձին, Բյուզանդական աղբյուրներ, Բ, Թարգմ. Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1970:
- Մանանդյան, Քննական տեսություն—Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Ա, Բ (մասն Ա, Բ), Գ, Երևան, 1944—1952:
- Մարեոս Ուռնայեցի—Մարեոս Ուռնայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898:
- Մսրլյան, Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ—Գ. Մսրլեան, Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, Կահիրե, 1947:
- Նալբանդյան, Արարական աղբյուրներ—Հ. Նալբանդյան, Արարական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, Երևան, 1965:
- ՊԲՀ—Պատմա-բանասիրական հանդես, Երևան:
- Տեր-Ղևոնդյան, Արարական ամիրայությունները—Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան, Արարական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965:
- Ուլուրաբյան, Խաչենի իշխանությունը—Բ. Ուլուրաբյան, Խաչենի իշխանությունը X—XVI դարերում, Երևան, 1975:
- Քասունի, Կրիկիոյ Հայկական իշխանապետութիւնը—Ս. Ե. Քասունի, Կրիկիոյ հայկական իշխանապետութիւնը մերձաւոր Արևելքի քաղաքական հոլովոյթի մեջ, Պեյրուս, 1974:
- Артамонов, История хазар—М. И. Артамонов, История хазар, Л., 1962.
- Босворт—К. Э. Босворт, Мусульманские династии, пер. П. Грязневича, Москва, 1971.
- История Византии—История Византии, в трех томах (коллектив авторов), М., 1967.
- История стран зарубежной Азии—История стран зарубежной Азии в середине века. коллектив авторов, М., 1970.
- Мец, Мусульманский ренессанс—Адам Мец, Мусульманский ренессанс, перевод с немецкого Д. Е. Бертельса, М., 1966.

- Минорский*, История Ширвана—*В. Ф. Минорский*, История Ширвана и Дербандида X—XI вв., М., 1963.
- Микаелян*, История Киликийского армянского государства—*Г. Г. Микаелян*, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952.
- Оранский*, Введение в иранскую филологию—*И. М. Оранский*, Введение в иранскую филологию, М., 1960.
- Тер-Гевондян*, Армения—*А. Н. Тер-Гевондян*, Армения и арабский халифат, Ереван, 1977.
- Хинц*, Меры и веса.—*В. Хинц*, Мусульманские меры и веса, с переводом в метрическую систему, перевод с немецкого Ю. Э. Брегеля, М., 1970.
- Belatsori*—*Libet expugnationis regionum auctore al-Beladsori*, ed. M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum, 1866
- BSOAS—*Bulletin of the School of Oriental and African Studies.*
- Cahen*, La campagne de Manzikert—*Cl. Cahen*, La campagne de Manzikert d'après les sources musulmanes, Byzantion, IX, 1934.
- Canard*, La campagne arménienne—*M. Canard*, La campagne arménienne du sultan se'guqide Alp Arslan et la prise d'Ani en 1064, REA, nouv. ser. II, Paris, 1965, 239—259.
- Denys de Tell Mahre*—*Chronique de Denys de Tell Mahre*, tr. J. B. Chabot, Paris, 1895.
- Enc. of Islam—*Encyclopaedia of Islam*, Leyden—London, I—IV, 1913—1936.
- Ghazarian*, Armenien—*M. Ghazarian*, Armenien unter der arabischen Herrschaft, Marburg, 1903.
- Hitti*, History of the Arabs—*Ph. Hitti*, History of the Arabs, from the earliest times to the present, sixth edition, London, 1958
- Honigmann*, Die Ostgrenze, *E. Honigmann*, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches, Bruxelles, 1935.
- Jacut*—*Jacut's Geographisches Wörterbuch*, hrsg. F. Wüstenfeld, Leipzig 1924
- Ibn al-Athir*—*Ibn al-Athir*, al-Kamil fi-t-tarikh, Qahira I—IX.1353 (1934—1935).
- Laurent*, L'Arménie entre Byzance et l'Islam—*J. Laurent*, L'Arménie entre Byzance et l'Islam, depuis la conquête arabe jusqu'en 886, Paris, 1919.
- Markwart*, Osteuropäische—*J. Markwart*, Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, Leipzig, 1903
- Michel le Syrien*—*Chronique de Michel le Syrien patriarche Jacobite d'Antioche* (1166—1199) ed. et trad. par J. B. Chabot, Paris, 1899—1904 (repr. 1963).
- Minorsky*, Studies in Caucasian History.—*V. Minorsky*, Studies in Caucasian History, London, 1953.
- Recueil des historiens des croisades. Historiens Orientaux. t. I, trad. par de Slane, Paris, 1872.
- Shorter Enc. of Islam.—*Shorter Encyclopaedia of Islam*, ed. by H. A. R. Gibb and J. H. Kramer, Leiden, 1953
- Le Strange, The Lands.—*G. Le Strange*, The Lands of the Eastern Caliphate London, 1930
- Tabari*, Tarikh at-Tabari, édition critique par M. Abu-l-Fadl Ibrahim, t. I—X, Le Caire, 1960—1969.
- Ter Ghewondyan*—*The Arab Emirates*—*A. Ter-Ghewondyan*, The Arab Emirates in Bagratid Armenia, trans. by N. Garsolan, Lisbon, 1976.

РЕЗЮМЕ

В данном издании даются переводы извлечений из двух сочинений историка XIII в. Изз ад-Дина Абу-л-Хасана Али ибн Мухаммада ибн ал-Асира: «ал-Камил фи-т-тарих» («Полный свод по истории») и «Истории государства атабеков Мосула».

Сведения Ибн ал-Асира об Армении очень богаты и относятся к разным периодам истории Армении начиная с VII по XIII вв.

В сочинении «ал-Камил фи-т-тарих» первые достоверные сведения относятся к периоду завоевания Армении арабами.

В 17 г. х. (638—639) арабы завоевали Джазиру и вторглись в Четвертую Армению (на юго-западе). Была завоевана армянская область Алдзник (араб. Диар Бакр) с городами Маййафарикин (арм. Нпркерт, греч. Мартирополь), Бадлис (арм. Балеш) и Арзн. Дальше рассказывается о завоевании Армении арабами в 25 г. х. (645—646) под руководством Хабиба ибн Масламы. Дело в том, что арабы под руководством Хабиба, в 654 г. временно завоевали Армению, но арабские историки путают вышеупомянутый поход в Четвертую Армению с походом Хабиба.

Ибн ал-Асир не рассказывает о событиях в Армении во второй половине VII в., так как в это время Армения пользовалась определенной самостоятельностью. Во всем своем сочинении он приводит те события истории Армении, которые были связаны с арабами или с мусульманским миром.

С конца VII в. наш автор уже систематически рассказывает о политических событиях, связанных с Арменией. В 73 г. х. (692—693) брат халифа Абд ал-Малика Мухаммад ибн Мрван был назначен наместником Армении (провинции Арминия) и Джазиры. Он предпринял целый ряд походов и, наконец, завоевал всю Армению и соседние страны. В 82 г. х. (701—702) Мухаммад назначил правителем Арминии (Армения, Картли, Арран, прикаспийские области и Дербенд) Абу Шайха ибн Абдаллаха, которого армяне убили во время восстания 703 г. В 91 г. х. (709—710) вместо Мухаммада наместником северных провинций (Арминия, Джазира, Адарбайджан) был назначен Маслама ибн Абд ал-Малик, а затем ал-Джаррах ибн Абдаллах ал-Хаками, который был убит в борьбе с хазарами в 112 г. х. (730—731). Хазары про-

ники до Адарбайджана и Армении (до Хлата), но были вытеснены новым правителем Арминии Саидом ал-Хараши.

В 114 г. х. (732—733) Мрван ибн Мухаммад (будущий халиф Мрван II) был назначен наместником северных провинций и организовал борьбу с хазарами, одержав решительную победу в 119 г. х. (737). По сообщению армянского историка VIII в. Гевонда (Левонд) в этом походе приняла участие армянская конница во главе с патриkiem (ишхан, батрик) Армении Ашотом Багратуни.

В первой половине VIII в. борьба обострилась и в Малой Азии, где арабы начиная с середины VII в. совершали набеги и в 98 г. х. (716—717) в третий раз осадили столицу Византии. Основатель Исаврийской династии Лев III (араб. Алйун) сумел остановить натиск сарацинов, а его преемник Константин V (Кустантин) в 133 г. х. (750—751) вторгся в арабские владения и завоевал Малатию (Мелитина) и Карин или Феодосиополь (Каликала) в Армении. Предводителем византийских войск, занявших Карин, был Кушан (Кусан) ал-Армани. Арабы вновь заняли Карин и Малатию, а в 138 г. х. (755—756) восстановили городские стены Малатии, разрушенные византийцами.

Еще в 132 г. х. (749—750) первый аббасидский халиф Абул-Аббас назначил наместником северных провинций своего брата Абу Джафара, правившего до 754 г., когда стал халифом (с именем Мансур).

Правитель Арминии Йазид ибн Усайд ас-Сулами восстановил разрушенные византийцами городские стены Карина и в 162 г. х. (778—779) совершил поход в земли Византии.

В борьбе с арабами в рядах византийских войск участвовало много армянских полководцев. В 164 г. х. (780—781) византийские войска численностью 90 тысяч во главе с полководцами Михаилом и Тазадом ал-Армани ал-батриком (патрикий Тачат Армянин) оттолкнули нападение арабов со стороны горного прохода Дарб ал-Хадас (в Киликии). Тазад, или Тачат Андзеваци, в дальнейшем перешел на сторону арабов и был назначен наследником трона Харуном патриkiem Армении (781—785).

Борьба против Византии приняла ожесточенный характер при Харуне ал-Рашиде. В 190 г. х. (805—806) халиф возглавил поход против ромеев (Рум), занял город Ираклию и заставил императора Никифора I платить ежегодную дань.

В годы восстания хуррамитов в Адарбайджане (816—837) халифы назначали общих правителей Арминии и Адарбайджана с целью организовать борьбу против повстанцев. Правитель Афшин в 222 г. х. (836—837) подавил восстание, возглавляемое Бабеком, который убежал в Армению, но был схвачен владельцем области Арцах (Хачен) Сахлом сыном Смбага и передан властям.

В первой половине IX столетия Армения приобрела самостоятельность, и патрикии Армении почти формально подчинялись власти Аббасидов. Однако халиф Мутаваккил (847—861) предпринял особые меры, чтобы упразднить автономию Армении, отправил правителя Иусуфа ал-Марвази с поручением собрать налоги в максимальном размере и схватить видных феодалов страны. В 237 г. х. (851—852) Иусуф прибыл в Армению, арестовал патрикия патрикиев (батрик ал-батарика, ишханац ишхан) Багарата Багратуни (Букрат ибн Ашут), требовавшего должность правителя (имара) Арминии. Вследствие этого восстали горцы Сасуна, убили Иусуфа и истребили его отряды. В том же году Мутаваккил отправил огромное войско во главе с Бугой ал-Кабнром, который схватил владетеля области Васпуракан Ашота Арцруни (Ашут ибн Хамза). Огнем и мечом он подавил восстание в Армении, истребив тридцать тысяч человек только в одной области Сасун. В 238 г. х. (852—853) Буга взял город Тбилиси (Тафлис) и затем напал на армянскую область Арцах (Хачен). Однако ему не удалось окончательно подавить восстание.

Начиная с установления Армянского царства Багратидов (Багратуни) в 60-х гг. IX и до второй половины X вв. сведения Ибн ал-Асира касаются, главным образом войн между Византией и странами халифата, причем в X в. перевес был на стороне империи.

В 314 г. х. (926—927) domestik (думустук) Иоанн Куркуас и армянский полководец Млех Ментц (Малих ал-Армани) осадили Малатию, являющуюся одним из важнейших пограничных укреплений (сугур) халифата, вторглись в город и хотя не сумели овладеть им, тем не менее причинили большой ущерб. Византийские войска в 315 г. х. (927—928) вторглись в Армянское царство и продвинулись до древней столицы Двин, где арабы еще имели позиции, однако после безуспешной осады вернулись назад. В следующем году они проникли до Хлата и Балеша (Бадлис). Согласно Ибн ал-Асиру, в 319 г. х., (931—932) владетель области Васпуракан Ибн ал-Дайрани (Гагик, сын Дераника, или Дереника) и другие феодалы Армении подстрекнули ромеев вторгнуться в те части Армении, которые находились в руках арабских эмиров. В ответ на нападение византийцев на Беркри и Хлат Муфлих ал-Саджи предпринял ответный поход, опустошив Васпуракан. Наконец в 322 г. х. (933—934) византийцы завоевали Мелитину (Малатию).

Армения подвергалась нападениям разных военачальников, стремившихся установить свою власть в Адарбайджане. Например, в 326 г. х. (937—938) Лашкари ибн ал-Марди проник в южные области Армении и остановился в Андзевацике (аз-Завазан), где начал грабить население. Владетель той области Атум ал-Армани (Атом, сын Гургена Андзеваци) предложил ему уда-

литься, но получив отказ, разбил его отряды и убил самого Лашкари.

Передвижению византийцев дал отпор хамданидский эмир Сайф ал-Даула, который в 353 г. х. (964—965) завоевал земли Кайситов—арабских эмиров Маназкерта и других городов Армении. Но скоро он скончался и его владения в области Алдзник (Диар Бакр) перешли к Бунду Адуд ад-Даула в 367 г. х. (977—978).

Последнее событие Хв., сообщаемое Ибн ал-Асиром, это поход царя ромеев (Рум) Василия II в Армению в 382 г. х. (992—993) и его нападение на города Хлат (Хилат), Маназкерт (Малазкирд) и Арчеш (Арджиш).

В течение последующего сорокалетия наш автор не сообщает никаких сведений об Армении, так как Армянское царство в это время (особенно при царе Гагике II Багратуни, 990—1020) переживало период расцвета и соседние эмираты не в состоянии были его беспокоить.

О появлении сельджукских отрядов в Армении и соседних странах и об их варварских злодеяниях историк говорит подробно. Он описывает, как эти дикие отряды в 420 г. х. (1029—1030) разрушали города Адарбайджана и беспощадно убивали население страны.

В 30—40-х гг. XI в. отряды огузов под предводительством сельджуков опустошали Армению, а византийские войска были заняты лишь завоеванием новых областей и городов Армении. В 425 г. х. (1033—1034) ромен заняли город Беркри в южной Армении, а в 1045 г. упразднили царство Багратидов (Багратуни), захватив столицу Ани. Однако позиции их в Армении были крайне непрочными.

В таких печальных условиях армянские феодальные княжества (особенно горные) самостоятельно выступали против врага. В 427 г. х. (1035—1036) большая толпа народа из разных иранских областей под предлогом паломничества прошла через Армению и совершила бесчинства. Население страдавших армянских областей обратилось за помощью к влиятельному князю Сасуна (малик ал-Санасина), а он разбил отряды мусульман.

В 440 г. х. (1048—1049) сельджукские отряды во главе с Ибрахимом Янналом предприняли первый большой поход в Армению, а византийские и армянские полки не сумели их остановить. Они беспощадно разорили страну и захватили огромную добычу. В 446 г. х. (1054—1055) Тогрул бек вторгся в Армению, но не сумев овладеть сильно укрепленным Маназкертом (Манцикерт) разграбил и разрушил соседние селения. О героическом сопротивлении жителей Маназкерта рассказывает армянский историк XII в. Матфей Эдесский (Маттеос Урхайеци).

Ибн ал-Асир подробно описывает поход Алп Арслана в 456

г. х. (1063—1064) в северные области Армении и завоевание столицы Ани. Жители столицы оказали упорное сопротивление и словами историка «мусульмане отчаялись взять его из-за его недоступности». Однако бездарность византийских полководцев парализовала силы защитников и враг ворвался в столицу. Падение сильно укрепленного Ани открыло путь диким отрядам для проникновения в глубь Армении.

Интересно описывается также знаменитая битва при Маназкерт в 463 г. х. (1070—1071). Огромное византийское войско, включавшее разноплеменных наемников и возглавляемое императором Романом (Арманус) Диогеном было разгромлено. Хотя, по свидетельству Ибн ал-Асира, Алп Арслан накануне сражения не имел никаких надежд на победу, тем не менее благодаря предательству (Андроника Дуки) племена огузов одержали победу.

Трагическое поражение при Маназкерт решило судьбу древних культурных стран Передней Азии и особенно Армении. Тяжелое иго сельджуков и в особенности переселение кочевых племен огузов в этих странах являлись величайшей катастрофой и прервали нормальное историческое развитие этих стран на многие века.

Хотя Ибн ал-Асир подробно описывает варварские злодеяния сельджукских отрядов, однако под влиянием религиозного фанатизма относится с симпатией к деятельности сельджуков, которые с чрезвычайной лукавостью эксплуатировали религиозные чувства арабов, объявив себя защитниками ислама.

Государство сельджуков быстро распалось. В XII в. в Армении царил полная раздробленность. На севере существовали царства Ташир Дзорагет и Сюник, а также княжество Хачен, а на юге Армении находились княжества Сасун и Васпуракан. В разных областях Армении утвердились эмираты. Самым значительным среди них был эмират Хлат, владельцы которого назывались Шах Армены (цари Армении).

На протяжении XII столетия армянские князья из рода Закарян (Захариды), владения которых находились в Ташир Дзорагете, вели упорную борьбу за освобождение армянских земель от сельджукских эмиров. Совместная борьба армянских князей и Грузинского царства привела к тому, что вся Северная Армения была освобождена. Ибн ал-Асир рассказывает о восстании 550 г. х. (1155—1156) в столице Ани против эмиров из рода Шаддадидов. В 556 г. х. (1160—1161) она была временно освобождена, а через год в 557 г. х. (1161—1162) был занят и Двин. Однако эти города, а также вся Северная Армения были окончательно освобождены только в конце XII и начале XIII вв. В 699 г. х. (1202—1203) Двин был освобожден и с этого времени армянские полки во главе с князьями Закарян (Закаре и Иване) совершали походы в южную Армению. В 601 г. х. (1204—1205) они дошли

до Маназкерта, Арчеша, но объединенные войска эмира Хлата и владетеля Арзна отразили их натиск. В 602 г. х. (1205—1206) нападение на Хлат было повторено.

В 604 г. х. (1207—1208) эмират Хлата был занят войсками Наджм ад-Дина, сына Адила (брата Салах ад-Дина Айюбида). Но борьба за освобождение южной Армении продолжалась и в 605 г. х. (1208—1209) войска Закарянов двинулись в область Хлата, осадили и взяли город Арчеш, но вернулись назад. В следующем году они совершили еще одно сильное нападение и могли бы обладать Хлатом, однако князь Иване (Иуани) Закарян по неосторожности попал в плен и было заключено перемирие, чтобы спасти его. Об этом нападении и его подробностях Ибн ал-Асир сообщает в изложении событий 623 г. х. (1226).

Нашествия монголов (араб, татар) коренным образом изменили политическую обстановку в Передней Азии. После сокрушения государства хорезмшахов в Средней Азии они (монголы) в 617 г. х. (1220—1221) опустошили Армению и Грузию. Однако настоящим бедствием для этих стран было появление Джалал ал-Дина, сына Хорезмшаха, который отступил на запад якобы для борьбы против монголов, но в действительности занимался только опустошением и грабежом. В 622 г. х. (1225—1226) войска Северной Армении* и Грузии были разбиты и город Двин был взят врагом. Но нападение Джалал ал-Дина на укрепленные города Северной Армении Ани и Карс в 623 г. х. (1226) кончилось полной неудачей. Он опустошил и южную Армению. В 626 г. х. (1228—1229) занял Хлат, где его войска совершили страшные злодеяния. По выражению Ибн ал-Асира его войска «совершали по отношению к населению неслыханные вещи».

Наконец объединенные войска владетелей Иконии и Хлата в 627 г. х. (1229—1230) разбили силы Джалал ал-Дина.

Рассказ Ибн ал-Асира кончается упоминанием о вторжении монгольских отрядов, пришедших из Маварааннахра в 628 г. х. (1230—1231) в Армению, и разорении городов Балеш (Бадлис), Хлат, Беркри и Арчеш.

Однако сведения Ибн ал-Асира касаются не только Великой Армении. У него мы находим очень интересные сведения об Армянском государстве в Киликии (1080—1375), которое имело связи с одной стороны, с мусульманскими государствами Сирии, Джазиры и Малой Азии, а с другой—с Византией и государствами крестоносцев.

Во время первого крестового похода в 491 г. х. (1097—1098) франки (ал-фирандж) прошли через страну сына Левона Армянина (билад Ибн Лайун ал-Армани), т. е. через Киликийскую Армению, и отправились в Эдессу (Руха), Антиохию (Антакия) и

* Ибн ал-Асир употребляет общее название Курдж для всего населения Грузии и Северной Армении.

другие города Сирии, где основали свои государства. В Эдесском графстве армяне составляли значительную часть населения, а что касается города Эдессы, то Ибн ал-Асир свидетельствует, что подавляющее большинство населения составляли армяне.

В 500 г. х. (1106—1107) укрепленный город Харберд (Хартбирт, Хисн Зийад) на юго-западе Армении, который принадлежал Филарету (Филардус ар-Руми, арм. Пилартос), армянскому полководцу, халкидониту, служившему в византийском войске, был взят сельджукским эмиром Джабаком. Филарет имел владения еще в Евфратисии (между Евфратом и Киликией), которыми после его смерти овладел армянский феодал Гох Васил (Кувасил). После смерти Гох Васила в 506 г. х. (1112—1113) крестоносцы предъявили претензии на эти земли, и супруга Гох Васила просила о помощи у Аксункура ал-Бурсуки, правителя Мосула, который действительно помог ей. В дальнейшем эти земли перешли к Эдесскому графству.

С другой стороны, на свои бывшие владения в Киликии и Сирии претендовала Византия, и в 531 г. х. (1136—1137) царь ромеев (Иоанн II Комнин) временно овладел Киликией (Армянское государство в Киликии было восстановлено в 1145 г.). Согласно сведениям Ибн ал-Асира, великий князь Киликии Левон подчинился царю ромеев, но армянские источники свидетельствуют о том, что он был взят в плен.

Интересным явлением в истории восточного средневековья был союз великого князя Киликии Млеха с Нур ад-Дином Зангидом владетелем Алеппо и их совместная борьба против Византии и крестоносцев. В своем другом историческом сочинении «История государства атабеков Мосула» Ибн ал-Асир, рассказывая то же самое, объясняет это удивительное для него явление (союз христианского князя с мусульманским эмиром) тем, что Нур ад-Дин старался привлечь Млеха на свою сторону из-за недоступности Киликии, которая давала возможность его владетелям угрожать населению области Алеппо, и желая использовать его (Млеха) в борьбе с иноверцами. В свою очередь Млех пользовался поддержкой Нур ад-Дина, чтобы завоевать города Адана и Тарс у Византии, что ему и удалось осуществить в 568 г. х. (1172—1173).

В дальнейшем султан Салах ад-Дин Айюбид после завоевания Сирии попытался в 576 г. х. (1180—1181) проникнуть в Киликию, но безуспешно, так как сын Левона Армянина (ибн Лайун ал-Армани), т. е. Рубен III (1175—1187), упорно защищался в своих недоступных горах. Неудачей кончилась и другая попытка Салах ад-Дина в 584 г. х. (1188—1189) уже при Левоне II (1187—1219), целью которой было ослабить позиции Киликийского армянского государства на аманских горах (Лукам).

В 586 г. х. (1190—1191) один из предводителей третьего крестового похода царь «Алман», т. е. Германии (император

Фридрих I Барбаросса, 1152—1190), прибыл в страну Левона, сына Степане (Лафун ибн Истифана), т. е. Левона II, который оказал ему помощь. В 602 г. х. (1205—1206) Левон II, коронованный в 1198 г. в Тарсе «царем Армении», предпринял поход на юг и разбил войска владетеля Алеппо.

О разногласиях и военных столкновениях между Киликийской Арменией и Антиохийским княжеством, возникших после смерти Левона II, рассказывается в событиях 623 г. х. (1226).

С Армянским Киликийским государством были тесно связаны армянские колонии в Сирии и Египте. При фатимидах (969—1171) важную роль в политической жизни Египта играли армянские везиры, среди которых особое место занимает Бадр ал-Гамали (Джамали). Он стал везиром халифа Мустансира в 466 г. х. (1073—1074) и единовластно правил страной. У Ибн ал-Асира много сведений не только о нем, но еще о его сыне Афдале, который занял должность везира при халифе Амуре (1101—1130) и был убит в 515 г. х. (1121—1122).

Но среди армянских везиров Фатимидов (их всего 6) исключительное место занимает князь Вахрам Пахлавуни (Бахрам ал-Армани), который, сохранив свою христианскую веру, с 529 г. х. (1134—1135) занимал должность везира при халифе Хафизе (1130—1149).

При последнем Фатимиде Адиде (1160—1171) должность везира занял армянин Талаи ибн Руззик, занимающийся поэзией. Он был убит в 556 г. х. (1160—1161) и его наследовал в этой должности сын—Руззик ибн Талаи.

В «Истории государства атабеков Мосула» Ибн ал-Асир излагает историю династии Зангидов. Что касается сведений об Армении, то они в основном являются повторением того, что было сообщено в большом сочинении «ал-Камил фи-т-тарих», но часто с новыми подробностями.

Ց Ա Ն Կ Ե Ր

Ա Ն Չ Ն Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր¹

- Աբբաս 122, 124, 125
Աբբաս իրն Աբդ ալ-Ջաբբար 123
Աբբաս իրն Մուհամմադ իրն Ալի 98, 99, 106
Աբբաս իրն Ջաֆար 114
Աբբաս իրն ալ-Վալիդ 66, 67, 68, 69, 70, 73, 91
Աբբասյաններ 93, 113
Աբդալլահ 142, 144, 145
Աբդալլահ իրն Աբդ ալ-Մալիք 65, 72
Աբդալլահ իրն Աբու Ջաբարիա 71
Աբդալլահ իրն Աբու Մարիամ 79
Աբդալլահ իրն Ալի 92, 93, 97
Աբդալլահ ալ-Բաթթալ 85, 88, 106
Աբդալլահ իրն ալ-Ջուբայր 64
Աբդալլահ իրն Քահիր 122, 123, 151
Աբդալլահ իրն ալ-Հասան 98
Աբդալլահ իրն ալ-Հարիս 60
Աբդալլահ իրն Մալիք 117, 118
Աբդալլահ իրն Մասադա ալ-Ֆիդարի 59
Աբդալլահ իրն Շուբայլ 45, 54
Աբդալլահ իրն Ռաշիդ 168
Աբդալլահ իրն Սալիհ 109
Աբդալլահ իրն ալ-Սայյիդ 149, 150
Աբդալլահ իրն Ուկբա ալ-Ֆիհրի 78
Աբդալլահ իրի Օմար 91
Աբդ ալ-Ադիդ իրն ալ-Վալիդ 68, 69
Աբդ ալ-Մալիք իրն Աբդ ալ-Մալիք 68
Աբդ ալ-Մալիք իրն Բիշր ալ-Տադլիբի 92
Աբդ ալ-Մալիք իրն Մարուան (խալ.) 60, 65, 72, 73, 88, 91
Աբդ ալ-Մալիք իրն Մարուան իրն Մուհամմադ 90
Աբդ ալ-Մալիք իրն Սալիհ 108, 111, 113
Աբդ ալ-Ռահման իրն Իսհակ 146
Աբդ ալ-Ռահման իրն հալիդ իրն ալ-Վալիդ 59
Աբդ ալ-Ռահման իրն Մուավիա իրն Հուդայջ 78
Աբդ ալ-Ռահման իրն Ռուբիա 48—51, 57, 58
Աբդ ալ-Վահհաբ իրն Իբրահիմ 99
Աբդ ալ-Վահհաբ ալ-Իմամ 99
Աբդ ալ-Քաբիր իրն Աբդ ալ-Համիդ 109
Աբդու իրն ալ-Ռիահ ալ-Ղասսանի 90
Աբու-լ-Աբբաս ալ-Սաֆֆահ (խալ.) 93, 94, 96
Աբու-լ-Աբբաս ալ-Վարիսի 158, 159, տե՛ս նաև Սմբատ որդի Աշոտի
Աբու Աբդալլահ իրն Համդան 185, 205
Աբու Աբդալլահ Հուսայն իրն Դուստաք 203
Աբու Աբդալլահ Մուհամմադ, տե՛ս Մուտադդ
Աբու Աբդալլահ ալ-Նաիմի 188, 191, 192
Աբու Ալի իրն Մարուան 205
Աբու Ահմադ Մուվաֆֆակ 166—167
Աբու Այյուբ ալ-Անսարի 52
Աբու-լ-Ասվար 215
Աբու Աուն 96
Աբու Բաքր Բահլավան 281, 284, 287
Աբու Բաքր իրն ալ-Դայա 256

¹ Ցանկերում արաբական «ալ» որոշիչ հոդի գոյությունը հաշվի չի առնվում այրրենական դասակարգման մեջ:

- Արու Դուլաֆ 136, 138
 Արու Դուլանա 47
 Արու Զաքարիա Յահիա 104
 Արու Զուրր 52
 Արու Թահիր (Համդանի) 205
 Արու Իսա իրն ալ-Ռաշիդ 120
 Արու Իսհակ ալ-Մուտասսիմի 122
 Արու-լ-Կասիմ Ալի ալ-Շիմշաթի 216
 Արու-լ-Կասիմ իրն Մասիթի 197
 Արու-լ-Կասիմ Սադ 203
 Արու-լ-Հայջա (Արբելա) 236, 240
 Արու-լ-Հայջա ալ-Հադթանի 207
 Արու-լ-Հայջա իրն Համդան 199
 Արու-լ-Հայջա իրն Ռարիթ ալ-Դաուլա
 207—212
 Արու Հանիֆա 101, 102
 Արու Հաշիմ իրն Ուտրա 47
 Արու-լ-Հասան իրն Մարուան 206
 Արու-լ-Հասան Ուրալյալլահ 192
 Արու-լ-Հասան իրն Ուսամա 243
 Արու Հարր իրն Թուղան 200
 Արու Հուրայրա ալ-Թուսի 51, 58
 Արու-լ-Մադրա 169
 Արու-լ-Մուհիզ իրն Մուսա իրն Զուրարա
 168
 Արու Մուհամմադ Արդալլահ 115
 Արու Մուհամմադ Ալի ալ-Մուքտաֆի 172
 Արու Մուհամմադ ալ-Սուֆիանի 91
 Արու Մուհամմադ ալ-Տամիմի 114
 Արու Մուսա ալ-Աշարի 45, 46, 48
 Արու Մուսլիմ 96, 97
 Արու Յուսուֆ 112
 Արու Նասր Մուհամմադ ալ-Հանաֆի 222
 Արու Շայխ իրն Արդալլահ 65
 Արու-լ-Շավարիթ 160
 Արու-լ-Շաուք 118
 Արու-լ-Ջաֆար ալ-Մանսուր (խալ.) 64,
 93, 95—97, 100—103, 105—107,
 Արու Սադ Բահրամ իրն Արդաշիթ 203
 Արու Սաիդ Մուհամմադ 126—129, 134,
 136, 138—140, 143, 157
 Արու-լ-Սաջ 142
 Արու Սարայա 119
 Արու Սուլայման 113
 Արու Տադիթ 199—202
 Արու-լ-վադիթ Ահմադ 153
 Արու-լ-Վարդ 195
 Արու-լ-Վաֆա Թահիր 200—202
 Արու Ուրալյա 42—46
 Արու-լ-Ֆադլ իրն ալ-Ամիդ 197
 Ադամ 297
 Ադիդ (խալ.) 258
 Ադիլ (ալ-Մալիթ ալ-Ադիլ) 277—280,
 282, 292, 295, 296, 331, 363
 Ադիլյաններ 306
 Ադին 133, 134, 139, 140
 Ադուդ ալ-Դաուլա 199—203
 Աթթաֆ իրն Սուֆիան ալ-Ազդի 112
 Ալա իրն Ահմադ 163, 164, 167
 Ալա ալ-Դաուլա 207
 Ալա ալ-Դին Դաուդ Շահ 335—336
 Ալավայձ միականի 127—129
 Ալբ Արսլան (Ալփ Արսլան) 217, 219—
 221
 Ալդիդիդ 223
 Ալեքսանդր Երկկոտոշավոր (Մակեդոնա-
 ցի) 298
 Ալի (խալ.) 51, 103
 Ալի (Արդան ալ-Ռում) 233
 Ալի (Մարդին) 234
 Ալի իրն Իսա 115
 Ալի Իբս Իսա (վեդիթ) 174, 183
 Ալի իրն Միսթի 188
 Ալի իրն Մուռա 122
 Ալի իրն Յահիա ալ-Արմանի (հայազգի)
 158—163
 Ալի իրն Զաֆար 183
 Ալի իրն Թարի ալ-Հարիսի 96
 Ալի իրն Սադակա (Զուրայկ) 121
 Ակուշ 300
 Ակսիս (Աթսիս) 224
 Ակսունկուր ալ-Բուրսուկի 236, 241, 351
 Ահմադ իրն Արու Դուռադ 144, 153
 Ահմադ իրն Մուսա իրն Զուրարա 158
 Ահմադ իրն Թուրուն 167, 168, 170
 Ահմադ իրն Իսա իրն ալ-Շայխ 171, 172
 Ահմադ իրն Խալիլ 131, 136, 139
 Ահմադ իրն Մադիադ 119
 Ահմադ իրն Զունայդ ալ-Իսթաֆի 121, 145
 Ահմադ իրն Սաիդ 152, 153
 Ահմադ իրն Ուրալյալլահ 201, 202
 Ահմադ իրն Օմար ալ-Տադիթի 167

- Ահմադի 239
 Աղբուտիզին 165
 Ամաչուր 164
 Ամին (խալ.) 119, 125
 Ամիր բիահթամ իլլահ (խալ.) 238
 Ամրու իբն ալ-Աս 53
 Ամրու իբն Մուրաբբա 107
 Ամրու իբն Մուռա ալ-Ջահնի 59
 Այազ 233
 Այաս (Ամիդ) 281
 Այբակ ալ-Շամի 320
 Այն ալ-Դաուլա 221, 226
 Անաստասիոս 38
 Անուշիրվան, տե՛ս Խոսրով Ա
 Աշնաս (Իշնաս) 124
 Աշտար, Իբրահիմ 60
 Աշրաֆ, Մուսա իբն ալ-Ադիլ 282, 290,
 292—297, 300, 306, 313—316,
 327—329, 331, 334, 336—343
 Աշութ (Աշոտ) իբն Համզա (Համա-
 զասսս) Աբու-լ-Աբբաս 158
 Ասադ ալ-Դին Շիրքուն 262
 Ասադ իբն Յագիդ իբն Մազիադ 114, 119
 Ասատիբին 165
 Ասհաբ ալ-Քահֆ (քարայրի մարդիկ) 213
 Ասլամ 102
 Աստարխան ալ-Խուարիզմի (Խորեզմի)
 105
 Արսլանշահ 220
 Ավիս ալ-Կարնի 58
 Ատոմ հայազգի (Աթում ալ-Արմանի) 182
 Արզավան (Արշուան), Կուռատ ալ-Այն
 227
 Արխուզ իբն Յուլադ 167
 Արմինիակուս 54
 Արտաշիր որդի Բարակի 39
 Աուհադ, Նաջմ ալ-Դին Այյուր 262, 280,
 290—294
 Աֆղալ Ալի իբն Սալահ ալ-Դին 278—280,
 282, 295
 Աֆղալ իբն Բադր ալ-Գամալի 224, 228—
 230, 235, 238, 239, 243
 Աֆշին 126—144, 147—151
 Բաբեկ 120, 126—136, 140—145, 147,
 148, 150
 Բազարատ որդի Աշոաի 157
 Բադ ալ-Քուրդի 202, 203, 205
 Բադր ալ-Գամալի (Ջամալի) 216, 221,
 223, 226, 228, 235, 243
 Բադր ալ-Դաուլա Սուլայման 245
 Բադր ալ-Դին Լուլու 294—296, 316
 Բադր ալ-Դուլա 216
 Բազմար 170
 Բալակ հաջիր 326
 Բալաբ իբն Բահրամ 244—246
 Բալբան (Բալաբան) 289—291
 Բալդուին (Պաղտին) Ա 232, 238, 245
 Բալթաչուր 161
 Բախտիար 199
 Բահրամ Գուր 40
 Բահրամ իբն Յառուխզադ 48
 Բահրամ Շահ 335
 Բադի Սիան 299
 Բաշիր ալ-Տուրքի 139, 140
 Բարիբա 93
 Բարմաքյաններ 112
 Բարթիարուկ 232—234
 Բաքտամուր, Սայֆ ալ-Դին 268, 269,
 276, 277, 279, 289, 290, 342
 Բաքբար իբն Մուսլիմ 93
 Բիշր իբն Խուզայմա ալ-Ասադի 92
 Բիշր իբն Հարուն 163
 Բիսր իբն Աբու Արթատ 59
 Բոհեմունդ (Պեմունտ) Ա 231, 237
 Բոհեմունդ Գ 273
 Բուան 37
 Բուղան 236
 Բուխարախուզա 134, 136, 137, 139, 140
 Բուկա 207, 208
 Բուղա ավադ 128, 130—133, 149, 158,
 159
 Բուղա ալ-Շարաբի 154, 163
 Բուղդի 320
 Բունայյ իբն Նաֆիս 179
 Բուրմարա 143
 Բուրջան 37
 Բուրսուկ 236
 Բուրունկուշ Ասադ ալ-Դին 270, 271
 Բուրունկուշ ալ-Ջաբադի 254
 Բուբայր իբն Աբդալլահ 47—49

- Գագիկ որդի Դերենիկի (Զաչիկ իրն Դայ-
րանի) 183
- Գագիկի որդի (Իրն Զաչիկ) 189
- Գիլյոմ (Գուլիամ) 245
- Գիմիշտեգին իրն Դանիշմանդ Տիլու 231
- Գոգ (Յաչուչ) 37
- Գոգֆրիդ (Կոնդոփրէ) Բուլոնցի 232
- Գոմեթ (Զաուամար) 37
- Դահնակ իրն Կայս 55
- Դայսամ իրն Իբրահիմ 181—183, 187—
189
- Դանա 207
- Դաջջալ (նեռ) 298
- Դաուդ 208
- Դաուդ իրն Սուկման 255
- Դաուդ իրն Սուլայման 70, 71
- Դաուդ իրն Իսա իրն Մուսա 117
- Դաուդ Սիահ 131
- Դաուդ իրն Սուքման 247
- Դաուլատ Շահ (Արզն) 268
- Դեբրանիկի որդի (Իրն ալ-Դայրանի) 179,
189
- Դիմիանոս 173
- Դիվդադ 171
- Դուբայս իրն Սադակա 242, 244
- Դուկակ 232
- Եսավ (Այս) 37
- Զահիր ալ-Դին Շահ Արման 269
- Զահիր Ղաղի (Հալեթ) 285, 286
- Զայն ալ-Դին 357
- Զանգի իրն Բուրսուր 239
- Զաքարե Փոքր (Զաքարի ալ-Սաղիր) 284
- Զաֆար իրն ալ-Ալա 134
- Զիադ իրն Ուրալգալլահ 96
- Զիադ իրն Հանգալա 48
- Զիրաթ ալ-Տուրքի 154, 158, 159
- Զու-լ-Կարնայն (Երկկոտոշավոր) Ալեք-
սանդր 78
- Զու-լ-նուն իրն Մուհամմադ իրն Դանիշ-
մանդ 261, 263, 264, 361
- Զուրայկ իրն Ալի, տե՛ս նաև Ալի իրն
Սադակա 121, 122, 145
- Զուֆար իրն Ասիմ 109
- Թաբարի 106
- Թաի 123
- Թալաի իրն Ռուզզիթ 258
- Թանթրետ 232, 237, 241
- Թարխան 133
- Թեոդոսիոս Գ 38
- Թեոդորա (Կալսեբրամայր) 160
- Թեոփիլոս (Տուֆիլ) Կայսր 125, 145, 146
- Թիրադ ալ-Զայնարի 217
- Թիրաս 37
- Թուղան 200
- Թուղան Արսլանի տուն (Ահդար) 250,
342
- Թուղտաթին 217
- Թուղրիլ բեկ 208, 209, 214—216
- Թուղրիլ իրն Մուհամմադ 242
- Թուղրիլ Շահ իրն Կիզիլ Արսլան (Արզան
ալ-Ռում) 325, 336
- Թուղրիլ Շահ իրն Կիզիլ Արսլան (Արզն)
283
- Իմադ իրն Մանսուր 96
- Իմադա իրն Սամիտ 52
- Իբրան իրն Յաղիդ իրն Մուհամմադ իրն
Մարուան 92
- Իրն Աբու Հայլա 96
- Իրն Աբու-լ-Աս 45
- Իրն Ակսունկուր 260
- Իրն Այյուր 168
- Իրն ալ-Դաի 258
- Իրն Դահնաթ 176
- Իրն Դաուլա 181
- Իրն Դուկաս (բյուզ.) 210
- Իրն Զալլատ 153
- Իրն Զիյադ 60
- Իրն Զուհայր 216
- Իրն Թաբաթթա 119
- Իրն Մասավայհ 125
- Իրն Մուղաբրիթ 164
- Իրն Մուկադդամ 272
- Իրն Զաուղան 131, 132
- Իրն ալ-Ռավվադ 127
- Իրն ալ-Սալլաբիյա (սլավոնուհու որդի),
տե՛ս Վասիլ Ա 169
- Իրն Սուքման ալ-Կուբրի 260
- Իրն Քաղինա 223

- Իրն ալ-Ֆուրատ 174
 Իբրահիմ իրն ալ-Աբբաս 119
 Իբրահիմ իրն Աբդալլահ (շիի) 102, 104
 Իբրահիմ ալ-Իմամ 99
 Իբրահիմ իրն ալ-Լայս 121, 145
 Իբրահիմ իրն Խազիմ իրն Խուզայմա 111
 Իբրահիմ իրն Հարուն 163
 Իբրահիմ իրն ալ-Հիշամ 72
 Իբրահիմ իրն Մարզուբան 191, 192, 196, 197
 Իբրահիմ ալ-Մուայյիդ բիլլահ 155, 156, 164
 Իսրահիմ իրն Մուհամմադ իրն Դանիշ-մանդ 261
 Իբրահիմ իրն Մուհամմադ իրն ալ-Իմամ 91
 Իբրահիմ Յաննալ 208, 213, 214
 Իբրահիմ իրն Յաննալ ալ-Տուրքմանի (Ա-միդ) 235
 Իբրահիմ իրն Զիբրաիլ 116
 Իդրիս ալ-Հիմյարի 165
 Իզզ ալ-Դին Այբաբ 337, 338
 Իզզ ալ-Դին Աթաբեկ (Մոսուլ) 258
 Իմադ ալ-Դին Զանգի իրն Ակսունկուր 227, 247, 249—254, 350—358
 Իզզ ալ-Դին ալ-Խադար իրն Սուկման (Խարբերդ) 317
 Իզզ ալ-Դին Կիլիշ Արսլան Բ (Ինում) 263, 265, 267, 277, 278, 361
 Իզզ ալ-Դին Օմար իրն Ալի 340
 Իլդիդուզ 325
 Իլենքի իրն Բուրսուբ 239
 Իլդազի (Մարդին) 240, 242, 244
 Իդան Թախսի 320
 Իմադ ալ-Դին իրն Կարա Արսլան (Խարբերդ) 282
 Իյադ իրն Ղանմ ալ-Ֆիհրի 43—46, 55
 Իշնաս 147, 148, 152
 Իսա իրն Ալի 98, 107
 Իսա իրն Մուսա իրն Զուրարա 158
 Իսա իրն Մուհամմադ իրն Աբու Խալիդ 120, 145
 Իսա իրն Մուսա 96, 108
 Իսա իրն ալ-Մուբտաֆի 191, 192
 Իսա իրն Յունիս իրն Իսթաֆանուս (Եսա-յի Աբու Մուսե) 144
 Իսա իրն Յուսուֆ (քսիշ) 159
 Իսա իրն ալ-Շալխ 164, 168, 169
 Իսա իրն Ֆարխանշահ 164
 Իսահակ 37
 Իսահակ իրն Այյուբ 169
 Իսահակ իրն Անաս 149, 150
 Իսահակ իրն Մուհամմադ 110
 Իսահակ իրն Մուսլիմ 93
 Իսահակ իրն Սալմ ալ-Ուկայլի 87
 Իսահակ իրն Սուլայման իրն Ալի 110
 Իսահակ իրն Քունդաշ (Քունդաշիկ) 168, 170, 171
 Իսահակ իրն Իսմաիլ 159
 Իսմայիլիենբեր 284
 Իսահակ իրն Իբրահիմ 124, 126, 133, 145, 146, 154
 Իսահակ իրն Իսմաիլ 159
 Իսմաիլ իրն Ալի 96, 100
 Իսմաիլ իրն Դանիշմանդ 231
 Իսմաիլ իրն Մուսա իրն Զուրարա 158
 Իսմաիլ իրն Վահսուդան 197
 Իսմատ 127
 Իվանե (Զաբարյան) 314, 321, 325, 328
 Իսֆանդիար որդի Ֆառուխադի 47
 Իտախ 133, 146, 147, 150, 152, 153
 Իտղամիշ 284
 Իրենե (Ռինի) կայսրուհի 113, 115
 Իֆտիխար ալ-Դաուլա 231
 Իֆրանջի 236
 Լանթա 38
 Լաշբարի իրն Մարդի 180, 181
 Լաշբարիստան 182
 Լուլույի որդի 210
 Լևոն Գ Իսալրուցի (Ալյուն իրն Կուսթան-թին) 38, 71, 88
 Լևոն Դ 109
 Լևոն Ե 119
 Լևոն հայազգու որդի (իրն Լաուն ալ-Ար-մանի), Կիլիկյան Հայաստանի տի-րակալ 229, 249, 266, 273, 285, 286, 331
 Լևոն որդի Ստեփանենի (Լևոն Մեծադործ) 275
 Լուրարա 98

- հաղոր իրն Ահմադ 167
 հալիդ իրն Արդալլահ ալ-Կիսրի 64, 104
 հալիդ իրն Բարմաթ 97, 103, 105
 հալիդ իրն Մադան 71
 հալիդ իրն Յազիդ իրն Մուավիա 63
 հալիդ իրն ալ-Վալիդ 45, 46
 հալիդ իրն Քիսան 68
 հալիֆա 154
 հական ալ-հադիմ 113, 125, 152
 հականի 174
 հոսորով Ա Անուշիրուան 39, 40, 41, 159
 հոսորով Բ Պարունգ 42
 հուզայմա իրն հազիմ 114, 119
 հումարավայհ 170, 171
 հուռամյաններ 113, 118, 123

 Կաթր ալ-Նադա 216
 Կաիմ Բիամըր իլլահ (խալ.) 216
 Կալի 54
 Կասիմ ալ-Դաուլա Ակսունկուր (Մոսուլ) 227, 349, 350
 Կասիմ իրն Ռաշիդ 112, 114, 116
 Կասիմ Մուտամին 119
 Կավատ (Կուբատ) 39, 40
 Կարասունկուր 250, 251
 Կարբեսա (Կարիբաս) 160, 161
 Կարիթ (Լիսյարիտ) 214
 Կարվաշ 208
 Կաուրտ բեկ 220
 Կիլիշ Արսլան իրն ալ-Սաբ ալ-Ահմար (Արզն) 233, 283
 Կիլիշ Արսլան Ա իրն Սուլայման (Ռոււմ) 229, 235
 Կիլիշ Արսլան Բ իրն Մանսուր (Ռոււմ) 261, 266, 274
 Կոստանդին (բյուզ.) 39
 Կոստանդին (Կուսթանթին) 85
 Կոստանդին Ե 95, 98, 99
 Կոստանդին Ջ 113
 Կոստանդին Է 39
 Կոստանդին որդի Դոմեստիկոսի 189
 Կոստանդին որդի Ոմանոսի 204
 Կուլթր ալ-Դին Իլդազի (Մարդին) 268, 270
 Կուլթր ալ-Դին Մալիթշահ 275, 277
 Կուլթր ալ-Դին Սուկման (Ահիդ) 281

 Կուրկուաս (Կուրկաշ) 180
 Կուռա իրն Շարիք 68

 Հաբեթ (Յաֆիս) 37, 38
 Հարիր իրն Մասլամա 43—46, 48, 49, 51, 54, 55, 57, 58, 88
 Հազարդինարի 279
 Հազարմարդ 199, 201
 Հազկերտ Ա (Յազդաշիրդ) 40
 Հազկերտ Բ 39, 40
 Համդան իրն Համդան 168
 Համդավայհ իրն Ալի 154
 Համզա իրն Արդալլահ իրն Զուբայր 61
 Հայաստանի լեռների թագավորներ 67
 Հայսամ ալ-Ղանավի 127—129
 Հայոց երկիր (Բիլադ ալ-Արմաևի) 207—211
 Հաջաշ 63
 Հաջաշ իրն Արթատ 101, 104
 Հաջաշ իրն Յուսուֆ ալ-Տիմի 115
 Հասան 108
 Հասան իրն Կահթարա 97, 99, 106—108
 Հասան իրն ալ-Հաֆիզ 247, 248
 Հասան իրն Սահլ 131
 Հատիմ իրն Նուման ալ-Բահիլի 72
 Հարթ իրն Արդալլահ 103, 105
 Հարիս իրն Ամրու ալ-Թաի 77, 78, 79
 Հարուն 163
 Հարուն ալ-Ռաշիդ 89, 108—113, 115—118, 125
 Հարուն իրն Մուսա իրն Զուբարա 158
 Հարսամա իրն Այան 117, 118
 Հաքամ իրն Կայա իրն Մախրամա 79
 Հաֆիզ Արսլան Շահ Իրն Ադիլ 296
 Հաֆիզ լիդին իլլահ (խալ.) 247, 248
 Հերակլ 38, 42, 44, 45
 Հիրատուլլահ իրն Նասիր ալ-Դաուլա 199
 Հիշամ իրն Արդ ալ-Մալիթ (խալ.) 64, 66, 76, 77, 79, 80, 82, 83, 86, 90
 Հիշամ իրն Ամրու ալ-Տազլիբի 92
 Հուզայֆա իրն Ուսայդ ալ-Ղաֆֆարի 48, 49, 54
 Հուսամ ալ-Դին Ալի ալ-Մաուսիլի 327, 329, 334, 336, 338
 Հուսամ ալ-Դին (Ահդաբ) (Արզն) 341, 342

Հուսամ ալ-Դին Բուլակ Արսլան (Մար-
 գին) 269
 Հուսամ ալ-Դին Տիմուրտաշ (Նիբրկերտ)
 244, 250, 257, 258
 Հուսայն ալ-Խադիմ 164
 Հուստինիանոս Ա 38

 Ղաղղա 266
 Ղամր իրն Յազիդ 90
 Ղիյաս ալ-Դին Խոսրով Շահ (Ռում) 287
 Ղիաս ալ-Դին 321

 Մագոգ (Մաչուզ) 37
 Մագիար 151
 Մալիք իրն Արղալլահ ալ-Խասամի 104
 Մալիք իրն Աշտար ալ-Նախի 44
 Մալիք իրն ալ-Հայսամ ալ-Խուզաի 100,
 103
 Մալիք Մասուգ 240, 241
 Մալիք իրն Մուհամմադ իրն Աալդուկ 280
 Մալիքշահ (Մելիքշահ) 218, 220, 221,
 224, 236, 342, 349
 Մահդի (խալ.) 108—109
 Մահմուդ Բ (խալ.) 243, 244, 246, 325
 Մահմուդ Ղազնևի 206, 209
 Մահմուդ Նասիր ալ-Դին (Ամիդ) 281
 Մամուն (խալ.) 89, 117, 120—125
 Մայմուն ալ-Կասրի 286
 Մայսարա իրն Մասրուկ ալ-Արսի 44
 Ման իրն Ջաիդա 110, 111
 Մանի 125
 Մանսուր 207
 Մանսուր (օղուզների ամիր) 208, 209
 Մանսուր (խալ.), տե՛ս Աբու Ջաֆար
 ալ-Մանսուր
 Մանսուր իրն Իսա 164
 Մանսուր իրն Ղիզողլի 208
 Մանուել (Մանուիլ) 53
 Մանթիբուր 148
 Մաշդ ալ-Դաուլա 206
 Մաշդ ալ-Դին իրն Ռաշիկ 276
 Մասլամա իրն Արդ ալ-Մալիք 38, 66—
 71, 73, 77, 79, 82, 83, 85, 88
 Մասլամա իրն Հիշամ 87, 88
 Մասուդ իրն Կիլիճ Արսլան 251, 256, 359
 Մասուդ (Իրաքի սուլթան) 255, 325, 358

Մավա 37
 Մավրիանոս (Մաուրիան) 55
 Մարզուրան իրն Բախտիար 200
 Մարզուրան իրն Մուհամմադ 182, 183,
 185, 186, 188—191
 Մարուան իրն ալ-Վալիդ 69
 Մարուան իրն Մուհամմադ 76, 83—93
 Մաուդուդ (Մոսուլ) 232, 236, 239, 246,
 350, 351
 Մաուրիք 37
 Մինուչիհր 233
 Մինուչիհր իրն Կարուս 206
 Միքայել 38
 Միքայել պատրիկ 107, 109
 Միքայել Ա 119
 Միքայել է Դուկաս 223
 Մլեհ հայազգի (Մալիհ ալ-Արմանի) 173,
 174, 176, 179
 Մլեհ որդի Առնի (Մալիհ իրն Լայուն)
 262, 263, 362
 Մոսոք 37
 Մուազղամ Իսա (Դամասկոս) 294, 296,
 315, 316, 327, 331
 Մուավիա (խալ.) 46, 47, 51, 52, 54—56,
 58
 Մուավիա 142
 Մուավիա որդի Սահլ Սմբատյանի 143,
 159
 Մուավիա իրն Հիշամ 78, 82, 84—86
 Մուզաֆֆար ալ-Դին իրն Ջայն ալ-Դին
 270, 276
 Մուզաֆֆար ալ-Դին Քաուքարի (Արբե-
 լա) 267, 284, 285, 296, 315, 316
 Մուզաֆֆար իրն Քայդար 134
 Մուհիզ ալ-Դաուլա իրն Բուայհ 186—189,
 195, 200
 Մուհիզ ալ-Դին Կայսար Շահ իրն Կիլիճ
 Արսլան 277, 280
 Մուհիզ ալ-Դին (Ջազիրատ իրն Օմար)
 363
 Մուին ալ-Դին Արդ ալ-Ռահման (Խար-
 բերդ) 317
 Մուխտար 60
 Մուկտադի Բիամրիլահ (խալ.) 227
 Մուկտադիր (խալ.) 177, 179
 Մուհալլար 60, 61

- Մուհամմադ 38, 191
- Մուհամմադ Բուստի 286
- Մուհամմադ իրն ալ-Բախս 127, 132, 154
- Մուհամմադ իրն Աբդալլահ 163
- Մուհամմադ իրն Ա Աբդալլահ (շիի) 102
- Մուհամմադ իրն Աբդալլահ ալ-Սակաֆի 59
- Մուհամմադ իրն Աբդալլահ ալ-Վարսանի 150
- Մուհամմադ իրն Աբդ ալ-Մալիք 144
- Մուհամմադ իրն Աբու-լ-Սալ 170—172, 181
- Մուհամմադ իրն Ալի ալ-Արմանի 167
- Մուհամմադ իրն Ահմադ իրն Իսա 172
- Մուհամմադ իրն ալ-Աշաս 105
- Մուհամմադ իրն Բադի Սիան 233
- Մուհամմադ իրն Դանիշմանդ 217, 251
- Մուհամմադ իրն Իբրահիմ 147
- Մուհամմադ իրն Խալիդ իրն Յազիդ 154
- Մուհամմադ իրն Հարուն 167
- Մուհամմադ իրն Հաֆս 120
- Մուհամմադ իրն Հումայդ 121—123, 130, 145
- Մուհամմադ իրն Մարուան 62—66, 69 72, 73, 91
- Մուհամմադ իրն Մուավիա իրն Ջուֆար 112
- Մուհամմադ իրն Մուսա իրն Ջուրարա 158
- Մուհամմադ իրն Յուսուֆ ալ-Թաի 123
- Մուհամմադ իրն Նասր 174
- Մուհամմադ իրն Ջաբակ ալ-Տուրքմանի 235, 236
- Մուհամմադ իրն Սալլիդ իրն Ունս 121, 122
- Մուհամմադ իրն Սուլ 92, 94, 96
- Մուհամմադ իրն Ումայր ալ-Աթարիդ 60
- Մուհամմադ իրն Օմար 166, 167
- Մուհամմադ իրն Ֆադլ 165
- Մուհամմադ Խորեզմշահ 299, 302, 308
- Մուհամմադ ալ-Մունտասիր բիլլահ 155
- Մուհամմադ (սելջուկ սուլթան) 232, 233
- Մուհամմադ Քուտահ 146
- Մուհամմադիրաններ (խուռամյաններ) 146
- Մուհայրիդ ալ-Հաջմի 67
- Մուհտադի (խալ.) 38
- Մուզիս ալ-Դին Թուրքիլ (Արզան ալ-Ռում) 293, 313, 317
- Մունաջլիմ ալ-Սուլամի 114
- Մունիս 201, 202
- Մունիր ալ-Դաուլա 227
- Մունջահիդ ալ-Դին Բիհրուզ 250, 262, 267
- Մուջահիդ ալ-Դին Կայմազ 271
- Մուջահիդ իրն Ջաբր 71
- Մուսա իրն Բուզա 166
- Մուսա իրն Ջուրարա 157, 158
- Մուսա իրն Քաաբ 93, 95, 96
- Մուսաբ իրն ալ-Ջուրայր 60, 61, 64
- Մուսայլիդ իրն Ջուհայր 105
- Մուսավիր ալ-Շարի 167
- Մուստադի բիամր իլլահ (խալ.) 263, 265
- Մուստալի (խալ.) 228, 229
- Մուստանսիր (խալ.) 217, 226—229
- Մուստաջիր բիլլահ (խալ.) 191, 192
- Մուստարշիդ բիլլահ (խալ.) 254, 358
- Մուստադիդ (խալ.) 171—173
- Մուստազզ (խալ.) 38, 155, 156, 164
- Մուսամիդ (խալ.) 38, 164—166
- Մուստասիմ (խալ.) 89, 124—128, 134, 141, 145—152
- Մուսավաքքիլ (խալ.) 153—163
- Մուստակի (խալ.) 183
- Մուքտաֆի (խալ.) 39
- Մուքտաֆի 191
- Մուֆլիհ ալ-Սալի 178, 179
- Յազիդ Բ իրն ալ-Մալիք (խալ.) 64, 74, 76
- Յազիդ իրն Հուռ ալ-Աբսի 56
- Յազիդ իրն Մազիադ 56, 109—112, 114
- Յազիդ իրն Մուխալլադ 117
- Յազիդ Գ իրն ալ-Վալիդ 90, 91
- Յազիդ իրն Ուսայդ 96, 106, 108
- Յազիդ իրն Քաբշա 69
- Յազիդ ալ-Քալրի 55
- Յակուտի (Մարդին) 294
- Յահիա իրն Խալիդ իրն Բարմաք 108, 109
- Յահիա իրն Մուադ 120, 145
- Յահիա իրն Մուհամմադ 94
- Յահիա իրն Սաիդ ալ-Հարաշի 112
- Յահիա իրն Սուլայման 166
- Յալի Արսլան իրն Դանիշմանդ 261
- Յունան 38

Յուսուֆ իրն Արու-լ-Սաջ 173, 174, 179
 Յուսուֆ իրն Մուհամմադ 157, 158
 Յուսուֆ իրն Օմար 64

 Եւրոպացիները (Բուխտունուսուր) 297
 Եւրոպացիները (Նուայմ) 47
 Եւրոպացիները 194, 195
 Եւրոպացիները ալ-Գին Ալբրի 257
 Եւրոպացիները ալ-Գին Ալբրի 229
 Եւրոպացիները ալ-Գին Ալբրի իրն Համդան 178, 182, 185, 186, 189, 195
 Եւրոպացիները ալ-Գին (Ամիդ) 296
 Եւրոպացիները ալ-Գին Մուհամմադ Ալբրի 277
 Եւրոպացիները ալ-Գին Մուհամմադ իրն Շիրքուն 267, 270
 Եւրոպացիները ալ-Գին Ուրտուկ (Մարդին) 289
 Եւրոպացիները իրն Մարդուրան 191, 193
 Եւրոպացիները ալ-Գին 224
 Եւրոպացիները ալ-Գին իրն Մարուան 208, 209, 211, 213, 215
 Եւրոպացիները իրն Մուհամմադ 236
 Եւրոպացիները Համդանի 178
 Եւրոպացիները Սուրբ 175
 Եւրոպացիները 207, 208
 Եւրոպացիները ալ-Գին իրն Արու Բաբր (Խարբեր) 282
 Եւրոպացիները ալ-Գին Բուկուլ (Մարդին) 269
 Եւրոպացիները ալ-Մուլք 218, 221, 222, 350
 Եւրոպացիները 228, 229
 Եւրոպացիները Ա 113, 115—118
 Եւրոպացիները կոմսերի կոմս 109
 Եւրոպացիները 37, 38
 Եւրոպացիները ալ-Գին իրն Զանդի 255, 256, 262—265, 359—363
 Եւրոպացիները ալ-Գին Մուհամմադ (Հիսն Քալիֆա) 270
 Եւրոպացիները ալ-Գին Ուրտուկ Շահ (Խարբեր) 317

 Շահադատ 257
 Շահադատ իրն Աուա 52
 Շալուա 312, 313, 321
 Շահ Արման իրն Իբրահիմ իրն Սուրբման 259
 Շահ Բանուար 259
 Շահան Շահ իրն Մասուդ 261

Շահրիար 49, 50
 Շահրիբազ 42
 Շահա ալ-Գին Լահալան իրն Իլդիդուզ 210, 269, 279, 290
 Շահա ալ-Գին ալ-Խուրաբի (Դավրեժ) 302, 321, 322
 Շահա ալ-Խուրաբի 238, 239
 Շահա ալ-Մուլք 246
 Շահալի (Մուհամմադ) ալ-Խադիմ 160
 Շահալի ալ-Խադիմ Մուսլիմ (Հալեբ) 225, 349
 Շահալի ալ-Մուլք 327
 Շիրի ալ-Խադիմ (Միրդաս) 210
 Շիրահ ալ-Գին 333
 Շիրահ ալ-Գին Ղազի իրն ալ-Ադիլ (Խուրաբ) 296, 306, 312—316, 341, 342
 Շիրահ 267
 Շուրա իրն Սահլ 146
 Շուրա ալ-Գին Կուբուլուզ (Խալիֆ) 289
 Շուրահիլ իրն Մասլամա իրն Արդ ալ-Մալիք 91, 92
 Շուրահիլ իրն Ման իրն Զալիդա 117

 Չուրիմիլ (Չիբիմիլ) 234, 236

 Պերուզ (Յիբուզ) 39, 40

 Զարակ 236
 Զալալ ալ-Խադիմ իրն Ամար 229
 Զալալ ալ-Խադիմ իրն Բուայ 209
 Զալալ ալ-Գին իրն Խորեզմշահ 319—323, 326—331, 333, 334, 336—343, 346
 Զահահ 61
 Զահահ 39
 Զահալա 202
 Զահահ ալ-Խադիմ 232
 Զահահ ալ-Սուրբաբի 131, 132
 Զահահ իրն Արդալլահ 74—79, 80, 81, 83
 Զահահ իրն ալ-Մարդուրան 191, 192, 193
 Զահահ իրն Շարմազան 191—193, 197
 Զահահ իրն ալ-Հարիս 72
 Զահահ իրն Սահլ 120, 132
 Զահահյանները 120
 Զալուլ 236, 237
 Զալուլ Խուրիլի 251, 256

- Զաֆար ալ-Խայյաթ 124, 133, 136—140,
 146, 147
 Զաֆար ալ-Մուֆավվադ 166
 Զաֆար իրն Աբու Զաֆար ալ-Մանսուրի
 103
 Զաֆար իրն Դինար 162
 Զաֆար իրն Հանզայա 98
 Զաֆար իրն Ֆահրջաս 149, 150
 Զաֆնա իրն Ղասսան 115
 Զիբրաիլ իրն Յահիա 99, 105
 Զոսլին Ա 244—246
 Զոսլին Բ 252, 254—256, 359, 360
 Զուլյուշ բեկ 351
 Զունադա իրն Աբու Ումայյա 59

 Ռարի 104, 108
 Ռայմոնդ (Անտիոք) 249
 Ռաշիդ 308, 309
 Ռավանդիյյա 100
 Ռաուհ իրն Հատիմ 111
 Ռիբահ 149
 Ռիդա 191
 Ռիդուան 240
 Ռիդուան (վեզիր) 248
 Ռոմանոս Բ (Արմանուս) 204
 Ռոմանոս Դ (Դիոդինես) 221, 223
 Ռուզզիբ իրն Թալաի 258
 Ռուքն ալ-Դաուլա իրն Բուսայհ 188, 189,
 197
 Ռուքն ալ-Դաուլա (Ուրտուկ) 358
 Ռուքն ալ-Դին իրն Կիլիջ Արսլան (Ռում)
 282
 Ռուքն ալ-Դին Սուլայման Բ (Իկոնիա)
 280

 Սաադի իրն Ասրամ 123
 Սարիտ ալ-Նահրանի 74
 Սարիտ իրն Մուսա 108
 Սարիտ իրն Նաիմ սուլթան 90, 91
 Սարիտ իրն Նասր իրն Մալիք 118
 Սադակա (Մազհադի) 236
 Սաիդ ալ-Հառաշի 79—82
 Սաիդ իրն Արդ ալ-Մալիք 77, 89
 Սաիդ իրն Ամիր իրն Հուդայմ 45
 Սաիդ իրն ալ-Աս 54, 65, 58
 Սաիդ իրն Համդան 178—180

 Սաիդ իրն Հիշամ 78, 79
 Սաիդ իրն Սամ 110, 112, 114, 117,
 118
 Սալահ ալ-Դին 244, 266, 269, 270, 271,
 273, 274, 277, 279, 290
 Սալդուկ իրն Ալի 257, 259, 261
 Սալիհ իրն Ալի 96, 98
 Սալմա իրն Կայս ալ-Աշշաի 52
 Սալման իրն Ռաբիա ալ-Բահիլի 44, 48,
 49, 51, 54, 56, 58
 Սալման պարսիկ 58
 Սահլ որդի Սմբատի (Սահլ իրն Սինբաթ)
 142, 143
 Սամալ 176, 178, 179
 Սամիր 63, 64
 Սամսամ ալ Դաուլա 203, 204
 Սայյիդ իրն Ունս 121
 Սայֆ ալ-Դաուլա իրն Համդան 137, 189,
 190, 193—196, 198
 Սայֆ ալ-Դին Ղադի 255, 359
 Սարխալա (Սիրջալ) 241
 Սաֆուան իրն Մուաթթալ 45
 Սեյդուկ 220
 Սեմ 38
 Սիմաք իրն Խարաշա 47, 48
 Սիմթ ալ-Քինդի 42, 43
 Սինչար 325
 Սինչիրուր 40
 Սմբատ որդի Աշոտի (Սինբաթ իրն Աշութ)
 159
 Ստավրակիոս (Իստիբրակ) 118
 Ստեփանոս (Իսթիֆանուս) 143
 Սուհայլ իրն Ադդի 45
 Սուլայման իրն Արդ ալ-Մալիք (Խալ-)
 38, 70, 71
 Սուլայման իրն Ալի 96
 Սուլայման իրն Բարմաք 108
 Սուլայման իրն Մուսա իրն Զուբարա 158
 Սուլայման իրն Նութուլմիշ 235, 350
 Սուլայման իրն Հիշամ 85, 86, 88
 Սուլայման իրն Նասր ալ-Դաուլա 208
 Սուլայման իրն ալ-Վալիդ 107
 Սուլայման (Սուլայման) ալ-Կութբի 233, 236,
 238—240, 244
 Սուլայման իրն Ուրտուկ 230, 232, 234
 Սունկուր Դազդար 241

Սուրակա իրն Ամբու 48, 49
 Սուֆիան իրն Աուֆ ալ-Սաադի 59
 Սևորդիք (Սիավարդիյա) 56

 Վաղդահ 70
 Վաիլ 112
 Վալիդ 53, 54
 Վալիդ Ա 66, 67, 69, 73
 Վալիդ Բ ալ-Նակիս 89, 90
 Վալիդ իրն Թարիֆ 111, 112
 Վալիդ իրն Կակա 86
 Վալիդ իրն Հիշամ ալ-Մուայթի 69, 91
 Վակիդի 59
 Վահսուզան 188, 190—193, 197
 Վահսուզան իրն Մամլան 207, 212, 214
 Վահսուզան իրն Զաստան 165
 Վահրամ (Բահրամ) Պահլավունի 248
 Վաշմդիր 180, 181
 Վասիլ Ա (Բասիլ ալ-Սակլաբի) 38, 169
 Վասիլ Բ (Բասիլ իրն Արմանուս) 204
 Վասիլ (Բասիլ ալ-Արմանի), տե՛ս նաև
     Քուվասիլ (Գոդ Վասիլ) 241
 Վասիկ (խալ.) 127, 152, 153
 Վասիֆ 147, 148, 153
 Վասիֆ ալ-Սաշի 172, 173
 Վարդ ալ-Ռումի (Սկլեբոս) 200, 204
 Վարդիս իրն Լաուն (Վարդ Փակոս) 204
 Վարնիս 86

 Տակի ալ-Դին իրն Սալահ ալ-Դին 277,
     278
 Տակի ալ-Դին 268, 276
 Տաճատ հայազգի պատրիկ (Թազադ ալ-
     Արմանի ալ-Բաթրիկ) 109
 Տուզուն 186
 Տուտուշ իրն Ալբ Արսլան 224, 226, 228,
     230, 235, 350

 Ուրալդալլահ իրն Արդ ալ-Մալիք 65
 Ուրալդա իրն ալ-Մահդի 110
 Ուզբեք իրն ալ-Բահլավան 300, 302, 306,
     310, 312, 319, 320—322, 334, 343
 Ուկրա իրն Զաֆար 117
 Ումայր իրն ալ-Հուբար ալ-Սուլամի 60
 Ումայր իրն Սաադ ալ-Անսարի 46, 47
 Ումարա իրն Ղամրա 105

Ումն Արդալլահ 55
 Ումմ Իսա 98
 Ումմ Օսման 92
 Ուչայֆ 124, 125, 146, 147
 Ուտրա իրն Ֆարկադ 48, 53
 Ուրտուկ (Արտուխ) իրն Աքսար 225
 Ուրտուկիյա տոհմ 252

 Փիլարտոս հոռոմ (Ֆիլարդուս ալ-Ռումի)
     235, 236, 349
 Փիլիպպոս 38

 Քամ (Համ) 38
 Քամալ ալ-Դին ալ-Շահրգուրի 264
 Քամիլ (ալ-Մալիք ալ-Քամիլ) 294, 296,
     315, 331, 339, 340
 Քայ Խուսրաու Ա Ղիյաս ալ-Դին 282, 283,
     288
 Քայ Կուրադ Ա Ալա ալ-Դին 296, 297,
     327, 328, 332, 335, 336, 339—343
 Քայ Քաուս Ա 296, 297, 342
 Քաուհարային (Գաուհարային) 222
 Քինտուդտի 242
 Քիրրուկա 234
 Քրիստոս (Մասիհ) 183
 Քուլսում իրն Իյադ 90
 Քուշան (Գուսան) հայազգի 22, 96
 Քուշխարա 310, 311
 Քուվասիլ (Գոդ Վասիլ) 237, 241
 Քուրջ (Վիրք և այլն) 218 passim
 Քուրտաշ 207

 Օզոստա (Ազուսթա), տե՛ս Իբենե 109,
     113
 Օմայաններ (Բանու Ումայյա) 45, 62, 95,
     159
 Օմար Ա (խալ.) 43, 44, 46—50, 52
 Օմար իրն Արդալլահ ալ-Ակթա 160—163
 Օմար Բ իրն Արդ ալ-Ազիզ (խալ.) 67,
     71, 72, 79
 Օմար իրն Իսհակ 159
 Օմար իրն Հուբարա 64, 70, 72, 73, 93
 Օմար իրն Սիսիլ 154
 Օմար իրն Ուրալդալլահ իրն Մուհամմադ
     61
 Օմար իրն Ֆարջ 153

Օմար ալ-Ֆարդանի 146

Օսման իբն Աֆֆան (խալ.) 50, 53—55,
57, 68

Օսման իբն Վալիդ 62

Ֆադլ (ապստամբ) 111

Ֆադլ (զորավար) 131

Ֆադլ իբն Կարին 161

Ֆադլ իբն Յահիա 113

Ֆադլ իբն Սահլ 131, 132

Ֆադլ իբն Քաուա 132

Ֆադլուն Գ 211

Ֆադլուն Գ 257

Ֆադլուն ալ-Ֆավվադի 233

Ֆախր ալ-Դաուլա իբն Զուհայր 225

Ֆախր ալ-Դին (վեզիր) 349

Ֆախր ալ-Դին Արդ ալ-Մասիհ (Դանիշ-
մանյան) 362

Ֆառուխ ալ-հադիմ 118

Ֆարաջ ալ-Հատիմ 110

Ֆարդանի 169

Ֆարնի իբն Թուզան Արսլան 250

Ֆուբա 37

Տ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

- Աալ լալ 219
- Աբխազաց երկիր 328, 329
- Աբրիկ (Տեֆրիկե) 160
- Աբուար, տե՛ս Բաբ ալ-Արուար
- Ադ 41
- Ադանա 161, 190, 195, 196, 249, 263
- Ադադ 256, 257, 359, 360
- Ազրուրիթրան 87
- Աորուլիյա 68
- Ալանաց դուռ (Բար Ալլան) 40, 41, 78
- Ալանք (Ալլան) 40, 49, 76, 77, 79, 86, 87, 298, 305, 307, 314
- Ալեքսանդրեկ 249
- Ալեքսանդրիա (Իսքանդարիյա) 52, 229
- Ակսարա 55, 256, 263, 296, 324, 335, 339, 361
- Ակոա լեռ 161
- Ակրա (Աքքա) 226, 231, 232, 275
- Ակրան 84
- Ահուադ 156, 166
- Ադրակ (ալ-Բակ) 158
- Ամանոս (ալ-Լուքամ) 44
- Ամիդ 39, 46, 111, 160, 168, 169, 171, 172, 177, 198, 199, 201, 202, 205, 225, 234, 235, 247, 252, 255, 281—283, 296, 327, 328, 354, 355
- Ամկ (Մարաշի) 91, 107
- Ամորիոն (Ամմուրիյա) 52, 56, 68, 147, 148, 178
- Այնթապ (Այն Տաբ) 256, 257, 359, 360
- Այն ալ-Համիդա 46
- Այն Վարդա 46
- Անա 256
- Անատոլիկ 170
- Անարզաբա (Այն Զարբա) 112, 117, 194, 249
- Անրար 96, 97, 156
- Անթիզու 124
- Անի 212, 217, 219, 233, 257, 259, 328, 329, 333
- Անկարա, Անկիրիոն (Անբուռիյա) 112, 179, 231, 261
- Անձևացիք (ալ-Ջավազան) 46, 182, 208, 271, 294, 335, 358
- Անտիոք (Անթաքիա) 42—44, 47, 56, 69, 118, 124, 161, 167, 198, 229, 230, 231, 235—237, 239, 241, 249, 251, 272, 273, 274, 275, 331, 332, 349, 354
- Աշրաններ 37
- Աշտար 330
- Աշրուսանա 151
- Աչամ (Պարսից) երկիր 279, 302
- Առան 40, 56, 159, 234, 242, 251, 256, 287, 298, 303, 306, 325
- Առաջան 39
- Ասարիք 239
- Ասկալոն (Ասկալան) 238
- Ասորիք (Շամ) 38, 44, 46, 49, 54, 56, 67, 69, 74, 78, 79, 84, 88, 90—93, 97, 101, 103, 122, 156, 161, 164, 166, 171, 196, 198, 208, 210, 221, 224, 225, 227—229, 232, 240, 247, 249, 250, 251, 264, 265, 271, 278, 287, 295, 299, 306, 315, 325, 331, 332, 336, 340, 351, 355, 361, 363
- Ասորիքի սահմանային գոտի (սուլզուր) 162, 169
- Ասքար ալ-Մահդի 161
- Ասուադ դետ 266
- Ասուան 248
- Ավասիմ 42, 99, 110, 119, 122, 152, 156

Ատիկա 100

Ատտալիա (Անթալիա) 249, 288, 336
Ատրպատական (Ադադրալյան) 39, 40, 41, 47, 51, 53, 54, 60, 61, 69, 71—73, 77—83, 87, 88, 91, 94—97, 108, 111, 113, 118, 120—122, 127, 141, 148, 150, 154, 156, 157, 162, 166, 172—174, 179—182, 184, 185, 187—192, 207, 208, 210, 211, 213, 217, 221, 226, 228, 233, 234, 250, 251, 256, 260, 269, 281, 283, 284, 287, 300, 306—308, 310, 319, 320, 324, 325, 330, 334, 340, 341, 343, 352, 358
Արարադ (Ջուղի) 111, 182
Արաֆատ լեռ 272
Արաքս (ալ-Ռասս) 40, 56, 78, 81, 181, 217, 219, 242
Արրեւիա (Իրրիլ) 236, 240, 264, 285, 296, 315, 316, 343
Արդ ալ-Քայդա 45
Արդաբիլ 41, 79, 80, 126—128, 149, 181, 188, 191, 193, 197, 251, 302
Արզան ալ-Ռում, տե՛ս Կարնո քաղաք, Կալիկալա 200, 214, 215, 233, 257, 259, 280, 283, 292, 297, 313, 317, 320, 324, 325, 327, 330, 335, 336, 339, 340, 341
Արզն 46, 68, 80, 111, 158, 168, 176—178, 250, 268, 341, 342
Արիշ 352
Արճեշ (Արջիշ) 203, 205, 233, 283, 290, 292, 293, 325, 345
Արմենիական (Արմինիակ) 147
Արմինիա, տե՛ս Հայաստան
Արշակ (դավառակ) 127
Արտաշատ (Արդաշաթ) 55
Արևելյան կողմեր (Մաշրիկ) 166
Աֆրիկա (Իֆրիկա) 90, 155, 166

Քաալրեկ 358
Քար, տե՛ս Քար ալ-Արուար
Քար ալ-Արուար, տե՛ս նաև Դարրանդ 40, 41, 48—51, 56, 57, 69, 74, 75, 83—85, 102, 103, 189
Քար ալ-Ռարադ (Տիդիս) 159

Քազավան, տե՛ս Քաջարուան 81
Քազարվան, տե՛ս Քաջարուան 81
Քաղրեանդ (Քաղրավանդ) 55
Քաղդ (Քազզ) 120—123, 126, 129—132, 136—138, 141
Քաղր 354
Քաղուրիյա 101
Քաղիրդա (Քազարդա) 111, 208
Քալադ 111, 171, 175
Քալանջար 40, 50, 57, 75, 76, 79, 82, 87
Քալիս 44, 171, 240
Քալկա 47
Քակիրդա 111
Քահանի (Քեհեսնի) 264, 361
Քահրայն 156
Քաղասական (Քալասաշան) 56
Քաղդադ 100—104, 106, 125, 145, 152, 163, 164, 166, 171, 175, 177, 186, 188, 195, 203, 216, 219, 234, 243, 262, 264
Քաղեշ (Քաղիս) 46, 176, 200, 201, 250, 268, 342, 345
Քաղրաս 44, 249, 272, 273
Քայդա 50, 79, 87
Քալլական 40, 56, 159, 303, 307, 311
Քալլական գետ 81, 82
Քանիսրա 251
Քանջար 40
Քաջարուան 80, 81, 82
Քաշլայա 203
Քաշուրմի 156
Քասի Հիմար (Հիմաթ) 340
Քասրա 48, 96, 100, 101, 156
Քատասա 353
Քարդան 108
Քարզանդ 81, 127—129, 144
Քեհ Արդաշիր 39
Քնրկրի (Քարթարի) 179, 212, 345
Քիրլոս (Ջուրալլ) 226
Քիր 54
Քիրա 252, 253, 254
Քիրայն 43
Քու Սիր 92
Քուղաա 249, 250
Քուխարա 298
Քուկա 43

- Բուրջ ալ-Ռասաս 257, 360
 Բուրջան 118
 Բուստան ալ-Նաֆաս 100
 Բուրաջան 41
 Բուրջ ալ-Համմամ 69

 Գանձակ (Ջանդա, Քանչա) 215, 250, 262, 303, 310, 314, 317, 321, 322
 Գարդման (Ջարդաման) 159
 Գեղան (Ջիլան) 51, 58
 Գիրան, տե՛ս Քիրան

 Դարիկ 70, 107, 116, 124
 Դակուկա 343
 Դամասկոս 47, 58, 156, 164, 216, 224, 225, 228, 230—232, 255, 278, 280, 294—296, 315, 316, 327, 331, 339, 341, 358, 361
 Դամավանդ 120
 Դամիեթ (Դիմիաթ) 294, 299, 302, 306, 307
 Դայլամ 197
 Դասի՛լ (Դարի՛լ) 219
 Դասին լեռ 149
 Դասլա (Ռասլա) 73, 117
 Դավրեթ (Տարրիդ) 127, 214, 233, 243, 284, 300, 302, 312, 321, 323, 330
 Դանա 45, 93, 111, 198
 Դարբ ալ-Հադաս (Հադասի լեռնանցք) 45, 98, 105, 109, 117, 118
 Դարբ ալ-Սալամա, տե՛ս Դարբ ալ-Հադաս
 Դարբ Սաբ 272, 273, 286
 Դարբանդ, տե՛ս նաև Բար ալ-Աբուար 305
 Դարբանդ-Շիրուան 246, 304, 305, 307, 310, 320, 324, 325
 Դարուազ 130, 131
 Դարում 351
 Դեմիկեներ (դայլամիներ) 181, 182, 184, 185, 187, 188, 203
 Դիար Բաբր (Աղձնիք) 101, 169, 178, 199, 201—203, 208, 210, 215, 225, 226, 235, 239, 245, 247, 250, 251, 265, 271, 276, 278, 295, 306, 341, 342, 344, 346, 349, 350, 352—355, 358, 363
 Դիար Բաբրի սահմանային դոտի 202, 203

 Դիար Մուդար 156, 173
 Դիար Ռաբիա 156, 168, 178, 179, 199
 Դիդոյթ (Դուդանիյա) 84, 85
 Դինավար 39, 166, 173, 264
 Դվին (Դարիլ, Դուին) 55, 158, 172, 175, 260, 262, 281, 282, 312, 313, 321
 Դուլուբ, տե՛ս Տլուբ
 Դուկ 251
 Դուկիա 223
 Դունայսար 290, 345

 Եղեսիա (Ռուհա) 45, 46, 93, 183, 194, 228, 231, 232, 235—237, 240, 241, 244—246, 252—255, 278, 280, 293, 296, 306, 351, 354, 355, 359
 Եղիպտոս (Միսր) 79, 93, 96, 101, 122, 164, 166, 167, 170, 205, 216, 225, 238, 239, 243, 247, 248, 258, 264, 265, 286, 295, 296, 299, 302, 306, 307, 314, 316, 331, 352, 361, 363
 Եմեն 96, 156, 166
 Եմեսա (Հիմս) 46, 47, 51, 92, 156, 250, 358, 360
 Երզնկա (Արզինչան, Արզինքան) 317, 335, 336, 340
 Երուսաղեմ, տե՛ս Սուրբ քաղաք
 Եփեսոս (Աֆսոս) 113
 Եփրատ (ալ-Ֆուրատ) 46, 93, 101, 108, 119, 171, 231, 240, 252, 276, 356

 Ջար 91, 92, 101, 111, 121, 151, 171, 316
 Ջապետրա (Ջիրաթրա) 89, 145, 146, 147
 Ջավազան, տե՛ս Անձևացիք
 Ջատ ալ-Լուչում 55
 Ջաուրա 100
 Ջի-լ-Քիլա 117
 Ջինչան 126, 166, 188
 Ջուկ (Ռուկ) 353
 Ջու-լ-Կարնայն 252, 253

 Քարաբիստան 88, 120, 156, 206, 212, 302
 Քարարսարան 88
 Քաիֆ 96

- Թամանին (Սամանին) 37
 Թայասան 54
 Թայսաֆուն, տե՛ս Տիգրոն, Մադահին 39
 Թանզա 251, 344, 353
 Թարթառ (Սուրսուր) 56
 Թարոմ 191, 192, 197
 Թիրա 78
 Թուանա (Դատվան) 270
 Թուր Արդին 46
 Թուրքեստան 298

 Իբն Հուրայրա 103
 Իկոնիա 55, 76, 251, 256, 261, 275, 288, 296, 324, 332, 335, 339
 Իյուան Բիսրա 103
 Իսթախր 39
 Իստավա 285
 Իրաք 45, 51, 61, 73, 84, 85, 120, 192, 200, 208, 215, 250, 262, 287, 301, 325, 363
 Իրաքի Սավադ 265
 Իրաքնեք Երկու 51

 Լամիս 113, 152
 Լաոդիկե (Լազակիա) 161, 275
 Լաքզ 42, 84, 298, 305, 307, 311
 Լևոնի (Հայադդի) որդու երկիր (թիւադ իբն Լայուն ալ-Արմանի) Կիլիկիա 229, 241, 249, 266, 331
 Լուլուա 124, 125, 167
 Լեոնեքի (Կովկաս) ժողովուրդներ 51

 հարուր 156, 178, 241
 հաբուր ալ-Հուսայնիյա դետ 203
 հազարաց երկիր 74, 79
 հայզաչ 87
 հանչարա 69
 հառան 45, 90—93, 195 228, 240, 246, 248, 278, 280, 290, 293, 315, 336, 339, 354, 358
 հարրերդ (Հիսն Ջիյադ, հարտարիրտ) 194, 201, 235, 236, 245, 246, 282, 283, 317
 հարսիանոն (հարշանա) 82, 168, 190, 193
 հլաթ 46, 55, 80, 111, 176, 179, 195, 205, 212, 221, 225, 228, 233, 238, 244, 255, 260, 264—265, 267—272, 276, 279, 283, 285, 286, 289—291, 293—296, 306, 312—316, 320, 325—327, 329—331, 333, 334, 336—341, 343—346
 հլաթի դուռ (Մարդինում) 234
 հոյ (հուայ) 217, 221, 233, 302, 330, 334, 340, 341
 հորասան 96, 108, 112, 117, 118, 145, 151, 156, 166, 195, 209, 212, 217, 285, 301, 302, 325, 352
 հորեզմ 209, 302
 հուդիստան 325, 352
 հուլդ (պալատ Բադդադում) 100
 հուշ 127, 128

 Ծովափ, տե՛ս Սավահի 47

 Կալամիյա 170
 Կալաուդիյա (Կլավդիա) 99
 Կալիկալա, տե՛ս Կարնո քաղաք
 Կահիրե (ալ-Կահիրա) 243, 248, 279, 280
 Կամախ (Քամախ) 60, 76, 95, 335, 336
 Կամունիյա 68
 Կանդաբիլ 156
 Կաշան 152
 Կասպոզովիա 170
 Կասպոզակ (Կարալա) 56, 309, 310
 Կառիյատ 46
 Կասրին 44
 Կատրաբբուլ 101
 Կարդի (Կարդա) 37, 208
 Կարմասին 118
 Կարնո քաղաք (Կալիկալա, Արդան ալ-Ուում) 54, 55, 61, 65, 96, 98, 108, 174
 Կարս 219, 291, 325, 328, 333
 Կեսարիա (Կայսարիյա) 45, 77, 79, 84, 262
 Կիլիկիա, տե՛ս Լևոնի որդու երկիր 47
 Կինեսարին 42, 43, 47, 51, 70, 110, 119, 156, 170
 Կիպրոս (Կուրրուս) 249, 288
 Կիրկիսիա 93
 Կոստանդնուպոլիս (Կոսթանթինիյա) 38,

- 39, 42, 55, 59, 70, 71, 109, 147,
177, 204, 210, 214, 229, 249, 263,
274, 354
- Կովկաս (Կարջ) 156, 166
- Կումկում 66
- Կուռա (Կուրրա) 114, 124, 170
- Կուռատ Քաուքար 168
- Կուր (Քուռ) 56, 74, 158, 184, 186, 324
- Կուրազի 154
- Կուրայշինների կիրճ 344
- Կուրուս 44, 257, 360
- Հադաս լեռնանցք, տե՛ս Դարբ ալ-Հադաս
45, 107, 169, 190
- Հագիսա 54, 175
- Հագրամաուտ 156
- Հալեբ 42, 43, 108, 190, 210, 221, 224, 230,
237, 240, 243, 245, 250, 255, 262,
267, 273, 275, 278, 285, 331, 332,
349, 350, 359
- Համա (Եպիփանիա) 268, 350
- Համադան 89, 126, 181, 221, 239, 243,
247, 264, 269, 298, 300, 301, 302,
307
- Համզին 84, 87
- Համլին 252
- Հայ, հայազգի (արմանի) 38, 109, 228,
237, 239, 241, 248, 254, 258, 262,
263, 332
- Հայաստան 39, 40—42, 45, 49, 51, 53, 54,
56, 57, 58, 60—62, 65—67, 69, 73,
74, 77, 79, 82, 83, 85—91, 93—
97, 101, 102, 105, 106, 108, 110,
111, 112, 114, 119, 120, 121, 141,
142, 150, 151, 156—159, 162—164,
166, 169, 172—174, 176, 177, 179,
182, 183, 188, 189, 191—193,
195—198, 203, 205, 206, 212, 215,
216, 233, 234, 257, 283, 286, 294,
301, 306, 312, 314, 315, 325, 336,
352, 353, 358, 363
- Հայաստան Չորրորդ (Չորրորդ Արմի-
նիա) 45, 92
- Հայոց երկիր (Բիլադ ալ-Արման) Կիլի-
կիա 275, 332, 333, 352
- Հայոց երկիր (Հայաստան) 207, 209, 259
- Հայոց կողմեր 223
- Հանի 252, 276, 278, 280, 306, 314, 342,
354, 355
- Հասանիյյա 200, 208
- Հատտախ բերդ 250, 271
- Հաուրան 47
- Հաքքարիյյա 294
- Հեշտադսար 123, 130, 131, 141
- Հերակլիա (Հիրակլա) 68, 70, 115, 116,
117, 124
- Հիզան (Խիզան) 251, 253, 358
- Հիլա 244
- Հիմմատ Աղրուիյյա 107, 108
- Հիշազ 100
- Հիսն ալ-Ախրամ 66, 67
- Հիսն ալ-Բարա 257, 360
- Հիսն Բխիրֆուս 360
- Հիսն Բուլակ 66
- Հիսն Բուլուս 66
- Հիսն Զիյադ, տե՛ս Խարրերդ
- Հիսն Կուսթանթին 67
- Հիսն ալ-Հադիդ 69
- Հիսն Մանսուր 281, 328
- Հիսն ալ-Մարա 58, 70, 71
- Հիսն Սալման 44
- Հիսն Քայֆա (Քեյֆ) 205, 247, 255, 281,
358
- Հիտ 156
- Հիրա 96
- Հնդկաստան (Հինդ) 70, 101, 298
- Հորրե (Յաֆա) 232
- Հորդանան (Ուրդուն) 47, 296
- Հոռոմ (Ռումիա) 332, 354
- Հուլուան 39, 111, 124
- Հուսայն բերդ 75
- Հուրարա 58
- Ղաղալա 67, 69
- Ղազնա 220, 298
- Ղազվին 202, 206
- Ղայդա 141
- Ղանիկ 63
- Ղումիկ 87
- Ճապազ ջուր (Ջաբալ ջուր) 234, 280,
314, 336, 355

Ճորա (Սուլ) 40

Մաառատ Մասրայն 43, 47

Մագինա 166

Մադահին, տե՛ս նաև Տիգրոն 39, 100,
103, 161

Մադան 353, 358

Մազբութք (Մասկաթ) 41

Մաթամիր 87, 88, 124, 147, 162

Մաթիրա, պալատ Սամառայում 144

Մաթլիս 251

Մալաթիա 46, 55, 58, 64, 71, 72, 95,
98, 99, 124, 146, 165, 169, 172,
174—177, 179, 180, 204, 231, 247,
250, 263, 277, 280, 283, 296, 324,
328, 332, 335, 339, 361

Մահ ալ-Բասրա 156

Մահ Սուրադան 156

Մահ ալ-Քուֆա 156

Մահմեդականներ passim

Մադրիր 108, 156, 161, 234

Մադրիրցիներ (մադարիրա) 159, 164,
234

Մամեստիա (Մասսիսա) 65, 66, 99, 118,
124, 196, 249, 263

Մամուրա 99

Մանադկերտ (Մանազիրդ, Մալազիրդ)
195, 198, 205, 214, 215, 221, 227,
283, 289, 290, 292, 293, 329

Մանրիչ 44, 124, 336

Մանդիլ 70

Մաառատ ալ-նուման 351

Մասդարա 87

Մասկաթ, տե՛ս Մազբութք 41, 42, 66

Մասիրդան 126

Մասիսա (Մասա) 69

Մավարաննահր 213, 220, 301, 325

Մատիս 149

Մարադա 133, 185, 192, 207, 233, 239,
260, 284, 285, 307, 319

Մարանդ 154, 217, 334

Մարաչ 45, 63, 107, 117, 118, 169, 173,
187, 241, 257, 264, 360, 361

Մարբալա, տե՛ս Մարդադի

Մարդադի 55

Մարդին 46, 93, 171, 234, 240, 245,

247, 250, 252, 255, 257, 258, 268,

289, 290, 328, 345, 353, 354, 358

Մարզուրան, տե՛ս Մարզուրանայն 361

Մարզուրանայն 69, 264

Մարիամ Նիշին (Մարմաշեն) 218

Մարչ ալ-Խիսսիյյ 96

Մարչ ալ-Հիչարա 74

Մարչ ալ-Ուսկուֆ 147, 162

Մերվ 220

Մերքա 96, 97, 125, 166, 272

Մինրաչան Կողակ 156

Միչազետք Ստորին, տե՛ս Սավազ

Մլի գավառ 76

Մծրին (Նասիրին) 42, 45, 46, 97, 111,
114, 168, 169, 178, 195, 198, 200,
203, 208, 210, 252, 266, 295, 343,
345, 353, 354, 355, 358

Մոկս (Մուքս) 55

Մոսուլ (Մաուսիլ) 37, 39, 42, 46, 51,
54, 60, 61, 79, 91, 92, 94, 96, 97,
100, 101, 103, 105, 110, 111, 112,
119, 121, 122, 124, 149, 150, 151,
156, 158, 165—168, 171, 172, 175,
177, 178, 179, 182, 189, 195, 199,
200, 202, 203, 209, 210, 226, 227,
234—236, 239, 250, 254, 255, 264—
268, 271, 278, 283, 287, 296, 315,
316, 325, 335, 343, 345, 350, 351,
353, 358, 363

Մուազդիր 354

Մուխարիմ 100

Մուղան (Մուկան) 49, 54, 129, 181, 192,
193, 300

Մուչ 195, 292, 336

Մուսայի բերդ (Հիսն Մուսա) 290

Մուտավաքքիլիյյա, տե՛ս Շամխոր 56

Մուքրան 156

Յակդար 154

Յամամա 96, 156

Յարդուա 75

Նախճավան (Նակչուան) 217, 218, 242,
264, 302, 334

Նահր Բուկ 101

Նահր ալ-Ջաուզ 257, 360

- նիկիա 249
 նիշապուր (նիշարուր) 151
 նուրա 219
 նփրկերտ (Մայյաֆարիկին) 46, 162,
 177, 178, 190, 195, 198—203, 205,
 225, 226, 238, 244, 245, 257, 269—
 271, 276—280, 290—292, 296, 306,
 314, 315, 342, 344, 350

 Շարուխտան 351, 354
 Շամ, տե՛ս Ասորիք
 Շահի բերդ 127, 154
 Շահրզուր 156, 255, 271
 Շահրիստան 185
 Շամախի 246, 304, 307
 Շամխոր (Շամբուր) 56
 Շապորան (Շարուրան) 56
 Շարուան, տե՛ս Շիրուան 84
 Շաքի 56
 Շիմշաթ 160
 Շիրակ Տայք (Սիրաք թայք) 55
 Շիրուան 40, 56, 130, 246, 247, 309,
 311, 318
 Շուստեր (Տուստեր) 342

 Ոստան (Վասթան) 212, 342

 Զինաստան (Սին) 101, 298, 301
 Զմշկածաղ (Շիմիշքազաղ, Շիմքազաղ)
 328

 Պածինականեր (Քաչանակ) 321
 Պաղեստին (Ֆիլասթին) 44, 45, 47, 96,
 156
 Պարսկաստան (Ֆարս) 41
 Պարտավ (Քարդաա) 40, 56, 74, 80,
 113, 159, 172, 184, 185, 311
 Պիրամոս (Ջայհան) 99, 107, 108
 Պոզանդի (Քուզանդուն) 68, 168
 Պոզանդի դետ 163

 Զարալա 275
 Զարար բերդ 296
 Զազիրա (Վերին Միչազետք) 42, 44—47,
 51, 56, 62, 67, 69, 72, 73, 77, 78,
 83—85, 88, 90—98, 105, 109—112,
 119, 120, 122, 156, 158, 161, 166,
 170, 171, 198, 200, 208, 211, 228,
 232, 234, 250, 252, 264, 265, 271,
 277, 278, 282, 287, 290, 293—296,
 300, 306, 313, 315, 325, 331, 335,
 336, 339, 340, 354, 357, 363
 Զազիրայի սահմանային գոտի 160, 162,
 177
 Զազիրատ իրն Օմար 108, 111, 200, 267,
 283, 353, 357, 358, 363
 Զարաչիմա 44
 Զարմիդան լեռ 47
 Զարչարայա 100
 Զարչարուճա 44, 46
 Զաուզամ 268
 Զաֆարի բերդ 176
 Զաֆարիյյա 162
 Զիրալ (Զարալ) 39, 96, 101, 126, 156,
 163, 181, 188, 206, 208, 260, 284,
 300, 301, 325, 358
 Զիսր Մանբիչ 44
 Զուճա 43
 Զումալայն 354
 Զուրչան, տե՛ս Վրկան

 Ռաաբան 44, 237, 241
 Ռակկա 45, 93, 101, 112, 115, 118, 171,
 252, 315, 354
 Ռահբա 202, 352
 Ռահուա 105
 Ռահուատ Մալիք 105
 Ռան (ալ-Ռան) դետ 75
 Ռաս Այն 46, 178, 252, 268, 355, 358
 Ռաս Քայֆա 45
 Ռավանդան 257, 360
 Ռաֆիկա 171
 Ռեյ (Ռայյ) 47, 156, 166, 181, 196, 197,
 206—209, 215, 217, 222, 234, 284,
 298, 301, 325
 Ռիհա ալ-Քաթրիկ 100
 Ռուդ ալ-Ռուդ 135
 Ռում (Քուզանդիա) 39, 41, 47, 50, 54,
 56, 58, 59, 62, 64—67, 69—71, 73,
 77, 78, 85—88, 95, 96, 98, 99,
 101, 105, 106, 108, 109, 112, 114—
 117, 124, 126, 143—147, 168, 174—

- 180, 182, 187, 189, 198, 200, 204,
206, 212, 213, 221, 229, 230, 235,
249, 251, 261, 263, 278, 289, 328,
335, 336, 339...
- Թուժ (Իկոնիայի սուլթանութուն) 283,
324
- Թուլյան 120
- Թուսաց երկիր (Թուսիյա) 204, 308
- Սաբիդշահր 219
- Սաիդ (հարավային՝ Եգիպտոս) 248
- Սալղուս 125
- Սալմաստ (Սալմաս) 185, 189, 217
- Սալսալա 162
- Սակալիրա ամրոց 117
- Սահնինի լիճ 283
- Սամալու բերդ 108
- Սամանգար 87
- Սամանին 37
- Սամիրամ բերդ 188
- Սամառա 144, 147, 148, 149, 154, 156,
163, 166
- Սամարղանդ (Սամարկանդ) 298
- Սամղան 156
- Սամոսատ (Սոմասյաթ) 45, 46, 93,
160, 161, 165, 175, 179, 180, 278,
283, 351
- Սամադ (Սաուադ, Ստորին Միջագետք)
39, 101, 111, 124, 156, 166
- Սավահիլ, տե՛ս նաև Մովափ 47
- Սարատ ղետ 100, 101
- Սարաու 303
- Սարիխա 190
- Սարիր 42, 84, 85, 159
- Սարխադ 280
- Սարմայն 43
- Մարուչ 45, 232, 244, 252, 253, 306,
336, 351, 354, 357
- Սաուսանա 66
- Սաֆսաֆ 112, 116, 147
- Սերաստիա (Սիվաս) 55, 231, 263, 264,
277, 287, 339, 340, 361
- Սերաստոպոլիս (Սիրաստիյա) 69
- Սիդոն (Սայդա) 221, 226
- Սիկիլիա 253
- Սիմլա 78
- Սինադ 124
- Սինան 114
- Սինդ 96, 156, 166
- Սինն ղետ 147, 171
- Սինն իրն՝ Աթիյա 252
- Սինն իրն Ութայր 354
- Սինոպ 336
- Սինչար 171, 178, 200, 208, 240, 267,
268, 278, 282, 315, 341, 343, 363
- Սիչիստան 58, 298
- Սիս (Սիսիյա) 194
- Սիսական (Սիսաչան) 55
- Սիֆֆին 58
- Սդեոդ 251, 344, 353
- Սպահան (Իսֆահան, Իսրահան) 126,
156, 166, 220, 254, 260, 284, 326,
342
- Սուլ, տե՛ս Ծորա 40
- Սուկ ալ-Ահադ 150
- Սուդդ 41
- Սուդդարիլ 41, 158, 159
- Սուդդան 84
- Սուդուր (Սահմանալին ամրութունների
դոտի) 90, 99, 110, 113, 118, 122,
146, 152, 155, 161, 163, 173, 175,
189, 196, 209, 251, 281
- Սունդուս ամրոց 124
- Սուր 247
- Սուրբ քաղաք (Բայտ ալ-Մակդիս, Երու-
սաղեմ) 230, 232, 272, 274, 275,
296, 231, 230, 354
- Սուրիա 68, 69
- Սուրմարի 218, 312, 313
- Վսդդահիյա 70
- Վան 292
- Վաչի ոռոգ 47
- Վասիթ 93, 101, 103
- Վասպուրական (Բուսֆուռաչան) 55, 158
- Վարդանակերտ (Վարսան) 80, 150
- Վերին Միջագետք, տե՛ս Զազիրա
- Վիրք (Ջուրզան) 41, 51, 55, 56
- Վրացիներ, տե՛ս ջուրզեր, քուրջ
- Վրկան (Ջուրջան) 40, 51, 58, 206
- Տայք (Շիրակ Տայք) 55

- Տալլ Ազազ 44
 Տալլ (Տեյլ) Բաշիր (Քլպաշար) 237, 240,
 255, 256, 257, 351, 359, 360
 Տալլ Խալիդ 257, 360
 Տալլ Համզուն (Կիլիկիա) 249
 Տալլ Մաուզան 46
 Տալլ Մաուզիր 252
 Տամառա գետ 101
 Տառեխի լիճ 62
 Տարենտե (Քարանդա) 72
 Տարոն (Քարուն) 157
 Տարոն (Քարսուս) 56, 59, 110, 113,
 117, 118, 124, 125, 147, 148, 152,
 161, 167, 168, 170, 173—176, 178,
 182, 190, 194—196, 198, 263
 Տաթրիտ 150, 254
 Տիանա (Քուանա) 66, 67, 117, 125, 126
 Տիբերիա (Քաբարիյյա) 296, 350
 Տիգրիս (Իիլլա) 39, 92, 100, 111, 167,
 175, 205
 Տիգրիսի շրջան (Քուր Դիլլա) 96, 124,
 156, 166
 Տիգրոն, տե՛ս Մազաին
 Տին (ալ-Տին) ըբբգ (Խլաթ) 283
 Տիննին 182
 Տիննիս 161
 Տյուրոս (Սուր) 220, 221, 226, 227
 Տյուբ (Դուլուբ) 44, 257, 360, 361
 Տրապիզոն (Քարարուզանդա) 61, 214,
 287
 Տրիպոլիս (արևմտյան) Քարաբուլուս 253
 Տրիպոլիս (լիբանան) 274, 275, 332
 Տուման 84, 87
 Տփզիս (Տաֆիս) 49, 51, 56, 79, 105,
 158, 159, 213, 242, 300, 303, 319,
 323, 324, 326—329, 333, 334
 Ուարդա 219
 Ուրմիա 193, 207, 285, 339
 Քանիսա ալ-Սաուտա 117
 Քաշղար 298
 Քասթար (Կարկառ) 166, 245
 Քավաշի ամրոց 200, 203
 Քարաշ 166, 207
 Քարաթ 279, 296
 Քարթ 104
 Քաֆր Լասա 257, 360
 Քաֆր Սուդ 257, 360
 Քաֆր Տուսա 46
 Քեսուն (Քասուն) 237, 241, 264, 361
 Քիլան (Գիլան) ռուդ 133, 134
 Քիլուազի 101
 Քիլթուն (Գեղարթունիթ) 310
 Քիրան 88
 Քիրաշ 70
 Քիրման 220, 298, 326, 327, 328
 Քտիշ. (Քատիշ) 159
 Քրիստոնյաններ (Նասարա) 217—219,
 313, 314, 317, 333, 354
 Քուֆա 50, 53, 58, 96, 100—103, 166
 Օլուբանդար (Օլուդ Բենդեր) 76
 Օման 96
 Ֆաթիս 353
 Ֆանաթ 208, 357
 Ֆարաշ բայտ ալ-Ջահար 156
 Ֆարդանա (Ֆերդանա) 41
 Ֆարս 41, 61, 156, 163, 166, 302, 325
 Ֆերդանացիթ 139, 140, 141
 Ֆիլան 88

Յ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

- արխաններ 40, 213, 214
 ալաններ 40, 58, 84
 սարսրներ 43—45, 55, 185, 198, 208, 210, 224
- Քաշնավի ցեղ 208
 Քաթչիյյա տոհմ 240
 Քաթր ցեղ 169
 քուլղարներ 189, 205
- գերմաններ (ալման) 274
- Փմենի (Յամանի) հարավային ցեղեր 121, 169
- գինչիներ (սևամորթներ) 94
- Քաթարներ (մոնղոլներ) 297 passim
 Քաի ցեղ 354
 Քուրթմեններ 217, 256, 271, 330, 335
 Քուրթեր (խազարներ) 40, 41, 50, 55, 57, 69, 72, 74, 102, 105
- Ջարայլի որդիներ 49, 298
 Ջյյադ ցեղ 44
 Ջվաի Քուրթմեններ 330
- չաթգեր 323
- խազարներ 39—42, 57, 66, 67, 74—76, 79—83, 102, 103
- Կայս ցեղ 61
 Կուրայչիյյա ցեղ 344
- Հադրանիյյա 207
 Համիգիյյա ցեղ 202
 հայեր 177, 179, 182, 194, 197, 198, 211—213, 232, 239, 248, 255, 257, 263, 286, 331—333, 351, 359
 Հաշիմի տոհմ 94
 Հարուրիյյա տոհմ 93
- հոռոմներ 38, 41, 43, 53—55, 58, 60—63, 67, 71, 73, 89, 95, 98, 197, 110, 113, 117—119, 145, 152, 160, 162—165, 167, 169, 170, 175—177, 179, 180, 187, 189, 190, 193, 194, 196, 198—201, 205, 210, 212, 214, 215, 221, 222, 288, 336
 հրեաներ 143
- Ղասան ցեղ 44
 Ղփչաղներ (Կիֆչակ) 74, 242, 246, 287, 298, 305, 308—310
- Շայրան ցեղ 121, 171
- պարսիկ (ֆուրս) 325
- չուրգեր (վրացիք) 211, 242
- Ռաթիա ցեղ 93, 121, 154, 169
 Ռավվադիյյա ցեղ 262
 ռուսներ 184—186, 189, 204, 221, 287
- սակալիրա (սլավոններ և այլ ստրուկներ) 37, 167
 Սանասինա (Սասունցիք) 212
 Սիասիչին (Սիսականցիք) 41, 42
 սևամորթներ (սուդան) 248
- Տաղլիր ցեղ 169
 Տամիմ ցեղ 119
 Տաննուխ 44
 քրդեր 52, 56, 105, 149, 150, 183, 188, 202, 207, 271, 325
 քուրջ (վրացիք և Հյուսիսային Հայաստանի հայեր) 221 passim
- ֆրանկներ 221, 229—232, 235, 238, 239, 241, 244, 245, 249, 263, 274, 288, 299, 301, 306, 331, 332, 351, 354, 355

Ա Ռ Ա Ր Կ Ա Յ Ա Կ Ա Ն

- արիդ (կտրուկներ) 209
 արևա 137, 163
 արթարեկ 242, 247, 250, 251, 258, 289
 արավի (շիի) 226
 աղախին (չարիյա) 84
 ամիլ Արմինիա (Հայաստանի կառավարիչ) 114, 164
 աման, տե՛ս երաշխավորագիր
 ամիր 47, 50, 58, 75
 ամիդ (կառավարիչ) 217
 ամիր ալ-ջուլուշ (զորաց հրամանատար) 216, 220, 223, 224, 225, 226, 228, 238, 243
 ամլաբ (կալվածատիրական հոգեր) 186
 Աշուրա (տոն) 152
 առադատ (խորտակիչ մեքենաներ) 270
 ասբիտարիյա (հյուրընկալ) ասպետներ 332
 ասպետներ (ֆուրսան) 246, 253
 ավատառու (մուկթա) 187

 բազմաստվածյաններ 291, 352
 բաթարիկա, տե՛ս պատրիկ
 բաթրաբ (պատրիարք) 237
 բայա (հավատարմության երդում) 91, 217
 բայտ ալ-Մալ (արքունի գանձարան) 107, 198
 բրինս (պրինց) 331, 332

 գլխահարկ, տե՛ս չիզիա

 դատավոր (կադի) 183, 244
 դատավորաց դատավոր (կադի-լ-կուդատ) 160
 դար ալ-Ամմա (հասարակաց պալատ) 146, 166

 դար ալ-դարբ (փողերանոց) 156
 դար ալ-խիլաֆա (խալիֆայության պալատ) 235
 դաուրիա (տաճարական) ասպետներ 332
 դեհկան (ազատներ) 144
 դինար (ոսկեդրամ) 45, 63, 64, 78, 109, 117, 206, 215, 316
 դիվան ալ-ազիմմա (վերահսկող դիվան) 107
 դիվաններ 186
 դիրհեմ (արծաթ դրամ) 54, 63, 64, 104, 109, 120, 122, 125, 126, 156
 դոմեստիկոս (դոմոստոուկ) 109, 175, 176, 178, 180, 189, 190, 196, 199
 դրոշ խաշով 324
 եպիսկոպոս (մութրան) 237
 երաշխավորագիր (աման) 43, 45, 55, 61, 75, 96, 140, 157, 184, 196, 208
 երկրաշարժ 172

 գանադիկա (անհավատներ) 108
 դաբատ 52
 գիմմա 52, 105, 118, 156
 գիմմիներ 90, 113, 159
 գիրա (կանգուն) 102, 104

 թաղավոր արխագաց 214
 թագավոր (մալիք) 38
 թագավորներ Հայաստանի (հողատեր իշխաններ) 197
 թալակ (ապահարգան) 322
 թասուշ 100, 101
 թիրշանշահ 84

 իկթա 186, 230, 244, 276, 350
 իմամ 222, 237, 265
 իջևանատուն (խան) 337, 345

Իսրահայր (սպահակետ) 127, 130, 181

Խաղիմ (ներքինի) 164

Խաթուն (տիրուհի) 271

Խալիդիյա դրամներ 64

Խալիֆա 38, 56, 89, 163

Խալիֆայական դիվան 174, 265

Խական (խաբան) 40, 41, 78, 80, 82, 85, 87, 113

Խարաչ 56, 117, 165, 198

Խարաչիյա (խարաչային) 160

Խարիչիներ 58, 105, 166

Խիլա (պատմունան) 217, 310, 324, 326

Խոյ (դարբարա) 175

Խութրա 170, 206, 214, 215, 229, 234

Խարիչիներ ազրակի 61

ժուխ (տուն) 45

Կաֆիզ 120

Կիրաթ 64, 104

Կամավոր զորք (մուտաթավլիա) 107, 116

Կանոնավոր զորք (մուրտազակա) 107, 113, 116

Կիրճերի տեր (հայազգի Մլեհ) 174, 177

Կիրճերի տեր (սահիր ալ-դուրուր) Կիլիկիայի տիրակալ 285, 332, 362

Կիրմիզ (որդան կարմիր) 55

Կնիթ (խատիմ) 94, 95

Կոմս (կոմս) 231, 232, 237, 273

Կոմսերի կոմս (կոմիս ալ-կավամիսա) 109

հարբա 64, 335

համաճարակ 265

Հայաստանի տեր (սահիր Արմինիա) ոստիկան 66

Հայոց թագավոր (մալիթ ալ-Արման) Կիլիկիայի 362

Հայոց թագավորներ (տիրակալներ) 241

Հայոց կրոնավորներ (կուսուս) 257

Հայոց տեր (սահիր ալ-Արման) Կիլիկիա 273

Հայոց տիրակալ (մուտավալի) Կիլիկիա 362

հաջիր (սենեկապետ) 200, 203, 206, 327, 329, 334, 337

հավատացելոց իշխան (ամիր ալ-մումինին) 265, 266

հավատափոխ (մահմեդականներ) 237

հատակագիծ 102

հարկային դիվան (դիվան ալ-խարաչ) 97

հարճ (չարիա) 344

հաքիմ (կառավարիչ) 337

հեծելազոր (խայյալա) 253

հիլլա (ճամբար) 225

հիջրի 39

հիվանդանոց (բիմարիստան) 337

հրապարակ քաղաքի 159

հրարձակ գործիքներ 175

հրովարտակ (մանչուր) 265

հուբայրիյա դրամներ 64

ղազի 174, 197, 198

ղանիմա (ավար) 43, 193

ղուլամ (ծառա) 179, 187, 194, 195, 199, 201, 230

ղումար (բախտախաղ) 320

մալիթ ալ-Սանասինա (սասունցիների թագավոր) 213

մեմլուք 156, 268, 269, 284, 289, 293, 300, 308, 314, 337

մանդիլ (անձեռագործ դաստառակ) 183

մանչանիկ (քարանետ մեքենա) 55, 86, 108, 154, 163, 172, 175, 220, 230, 270, 338

մարհալա (օթևան) 72, 83, 283, 316, 345

մաուլա 106, 107, 146, 159

միաստվածյաններ 291

միլլատ (կրոնական համայնք) 332

մինբար 176

միսկալ (մսխալ) 64, 67

մղոն (միլ) 126, 170

մուհտասիբ 104

մուտաղալիբ 122

մուտավալի (վերատեսուչ) 113, 336

մոդ 120

մոդ 71, 84, 87

- մուսուլման (օգնական) 182
մուկաուուկիս 53
- յազար (հսկող) 272, 343
Յուսուֆիյյա գրամններ 64
- նաիր (տեղակալ) 184, 211, 231, 256,
315, 326, 328, 334
նակիր 217
նավթածիզներ (նաֆթաթուն) 159, 165
նիրահ 322
նովրուզ 130, 165
- շահանշահ 39
Շահ Արման 259, 267, 268, 269, 270,
289, 293
շահիդ (նահատակ) 185, 349
Շահնամե 206
շինհազա (վկայութուն) 125, 324
շիննա 254, 262, 285
Շիրուան Շահ 318
- պապ (բարա) 332
պատրիկ (բաթրիկ) 43, 54, 55, 58, 92,
100, 109, 117, 142, 157, 158, 159,
168, 214, 223
պատրիկներ յապտրիկ (բաթրիկ ալ-բա-
թարիկա) 157, 165, 170
պատրիկության թագ 144
պղինձ (շայաստանի) 353
չիզիա 43, 44, 45, 49, 52, 54, 56, 77,
106, 117, 220
չինհադ 80, 81, 217, 265
չունդ 156
- ռարադ (արվարձան) 85, 283
ռաթլ (լիտր) 104, 215
ռախյա 212
ռախս 321, 322
ռաջչալա (հետիոտն զորք) 177
- ռիթաթ 216
ռիզկ (արզակ) ռոճիկ 186
ռուզքարի 104
ռուստակ (զավառակ) 122, 127, 158, 204
- սադակա 156
սահիր (տեր) 106
սև դրոշ (իշխանության) 92, 155, 166
սիլահդար (զինակիր) 256
սպիտակ դրոշ (աշխատանքի) 155, 166
ստրկուհի (ուժմ վալադ) 227
սուլթան (տիրակալ) 308
սուլթանի (տերունի) 186
սուֆի 279, 286, 287
- վակֆ 146
վաճառականներ 287, 330, 331, 344
վեզիր 174, 187, 188, 246, 276, 322, 327
վրաց առաջնորդ զլիսավոր (իվանե) 321
- Տաջ ալ-Դաուլա 248
տարվիա 126
Տումանշահ 86, 87
- ուշր (տասանորդ) 156
ուստադ 197
- փարսախ (ֆարսախ) 50, 81, 113, 123,
126, 285
փոստ (բարիդ) 154
փրկադնում (դերիների) 98, 113
- քարտուղար (քատիր) 243
քրիստոնեութուն (նասրանիյյա) 314, 320
քուհրանի 135, 136
- ֆակիհ (իրավագետ) 183, 222
ֆայ 52
ֆատուա (վճիռ) 183
ֆիլանշահ 42

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Արար պատմագրությունը և իբն ալ-Ասիրը	5
Լիակատար Պատմություն (Ալ-Քամիլ Ֆի-լ-Տարիխ)	35
Պատմություն Մոսուլի Աթաբեկների պետության (Տարիխ ալ-Դաուլա ալ-Աթաբի- ֆիյյա Մուլուք ալ-Մաուսիլ)	347
Ծանոթագրություններ	364
Համառոտագրություններ	408
Ամփոփում (ռուսերեն)	410
Ցանկեր	418

ՕՏԱՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

11

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Բ

ԻԲՆ ԱԼ-ԱՍԻՐ

Հրատ. խմբագիր Ա. Հ. Գևորգյան
Նկարիչ Յու. Հ. Առաքելյան
Գեղ. խմբագիր Հ. Ն. Գործակալյան
Տեխն. խմբագիր Հ. Մ. Մանուչարյան
Սրբագրիչ՝ Է. Ա. Սոխիկյան

ИБ № 348

Հանձնված է շարվածքի 15.01 1981 թ.: Ստորագրված է տպագրության 1.12 1981 թ.:
ՎՖ 11316 Չափը 60×90¹/₁₆ թուղթ, № 1: Տառատեսակ «գրքի սովորական» բարձր
տպագրություն: Տպագր. 27,75 մամուլ: Հրատ.—հաշվարկ. 23,6 մամուլ: Տպարանակ 2000:
Պատվեր 23: Հրատ. 5496: Գինը 3 ո. 80 կ.:

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Բարեկամության փ., 24 գ:
Издательство АН Арм ССР, 375019, Ереван, ул. Барекамутян, 24 г.

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 378310, ք. էջմիածին:

Типография Издательства Академии наук АрмССР, Ереван-19, г. Эчмиадзин.